

E-ISSN: 2147-1185

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

JOURNAL OF THE HUMAN AND
SOCIAL SCIENCE RESEARCHES

itobiad

YIL- YEAR: 2022

Cilt-Volume : 11

Sayı- Issue : 3

**Temmuz -Ağustos- Eylül
July - August- September**

İSTANBUL / TÜRKİYE

Since 2012 -11 th Years

İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi

Journal of the Human and Social Science Researches

itobiad

Cilt/Volume:11 Sayı/ Issue: 3

Temmuz-Ağustos-Eylül / July-August-September 2022

e-ISSN: 2147-1185

<https://dergipark.org.tr/en/pub/itobiad>

Yayıncı / Publisher

Mustafa Süleyman ÖZCAN- publisher@itobiad.com

itobiadmuhasebe@gmail.com

0000-0003-1091-6314

Eyüp-İstanbul

www.itobiad.com

Yazı İşleri Müdürü/Managing Editor

Assoc. Prof. Dr. Mustafa Yiğitoğlu itobiad@itobiad.com

mustafayigitoglu@ibu.edu.tr

0000-0001-6308-1475

Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology,
Bolu-TURKIYE

Baş Editör/ Editor in Chief

Assoc. Prof. Dr. Mustafa Yiğitoğlu -

itobiad@itobiad.com , mustafayigitoglu@ibu.edu.tr

0000-0001-6308-1475

Address: Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of
Theology, Bolu-TURKIYE

Address: Bolu Abant İzzet Baysal University, Prof. Dr. Fuat
Sezgin Library, Scientific Publications and Journals
Coordinatorship / **Coordinator**

3rd Floor, Room 220

Golkoy, 4030, Bolu / TURKIYE

Editör Yardımcısı/Editorial Assistant

Prof. Dr. Serkan DİLEK- serkand1975@yandex.com,

0000-0002-0393-4509

Kastamonu University, Economics and Administrative
Sciences Faculty, Bolu-TURKIYE

Editör Yardımcısı/Editorial Assistant

Assoc. Prof. Dr. Erhan TECİM - erhantecim@gmail.com

0000-0001-6578-5150

Selcuk University, Sociology, Konya- TURKIYE

Veri Girişi/Data Entry

Mehmet ÖZGÜN- mehmet_1296_@hotmail.com

Yazım Desteği Akademik Yayın ve Danışmanlık-TURKIYE

E-Yayın/Electronic Publication

30.06.2022

<https://dergipark.org.tr/en/pub/itobiad>

Yönetim Yer /Executive Office

Yeşil Pınar Mah. Ruzgarlı Sokak. No:8/10 Eyup
Sultan -İSTANBUL

publisher@itobiad.com ; itobiad@itobiad.com

www.itobiad.com

Dizinlenme Bilgileri / Abstracting And Indexing Services

[itobiad] Tubitak-Ulakbim **TR Dizin**, Index Islamicus, EBSCO, Modern Language Association (MLA), IPSA, ULRICH'S (Proquest), Index Copernicus, **For detailed information, please click here:** <https://dergipark.org.tr/en/pub/itobiad>

Digital Platforms

Academic Journal Database, Asos, SJournals, Academic Journals Database, Türk Eğitim İndeksi (TEİ), EuroPub, İlahiyat Atıf Dizi (Davet), Sobiad **For detailed information, please click here:** <https://dergipark.org.tr/en/pub/itobiad>

Alan Editörleri/Section Editors

İktisadi İdari Bilimler Editörleri / Economic Administrative Sciences Editors

Prof. Dr. Serkan DİLEK- serkand1975@yandex.com,

 0000-0002-0393-4509

Kastamonu University, Economics and Administrative Sciences Faculty, Bolu-TURKIYE

Prof. Dr. Saim KAYADİBİ- saimkayabidi@karabuk.edu.tr

 0000-0002-4753-4216

Karabuk University Faculty of Business Administration, Karabuk- TURKIYE

Dr. Samet YÜCE- syuce@kastamonu.edu.tr

 0000-0002-9975-4739

Kastamonu University School of Foreign Languages, Kastamonu-TURKIYE

Prof. Dr. Norma Md SAAD -norma@iium.edu.my

International Islamic University Malaysia, Kulliyah of Economics and Management Sciences

 0000-0002-2455-904X

Islamic Economy

Kuala Lumpur / Malasia

Assoc. Prof. Dr. Dzuljastri Abdul RAZAK-

dzuljastri@iium.edu.my

International Islamic University Malaysia, Kulliyah of Economics and Management Sciences

 0000-0002-2455-904X

Islamic Economy

Kuala Lumpur / Malasia

Dr. Khoirul UMAM- khoirulmam@unida.gontor.ac.id

University Darussalam Gontor (unida),

 0000-0002-5530-8884

Indonesia

Assoc. Prof. Dr. Siti Zubaidah ISMAIL- szubaida@um.edu.my

University of Malaya

 0000-0003-3381-4943

Malaysia

Eğitim Editörleri / Educaciton Editors

Asist Prof. Dr. Cennet GÖLOĞLU DEMİR –

gologlu.cennet@gmail.com, Balıkesir- TURKIYE

 0000-0002-8770-6107

Bandırma Onyeddi Eylül University

Dr. Macario G. GAYETA-doc.aiyo@gmail.com

 0000-0001-8183-5234

University of the East, University of the East Caloocan Campus, PHILIPPINES

Felsefe ve Dini Araştırmalar Editörleri / Philosophy and Religious Studies Editors

Assoc. Prof. Dr. Ömer Faruk HABERGETİREN-

ofhabergetiren@hotmail.com

 0000-0001-9304-6726

Karabuk University, Faculty of Islamic Sciences, Karabuk-TURKIYE

Assoc. Prof. Dr. Erhan TECİM – erhantecim@gmail.com

 0000-0001-6578-5150

Selcuk University, Sociology, Konya- TURKIYE

Asist Prof. Dr. Ali YILDIRIM – oklubali@hotmail.com

 0000-0003-1687-993X

Tokat Gaziosmanpasa University, Faculty of Theology, Tokat-TURKEY

Assoc. Prof. Dr. Şükrü MADEN –

sukrumaden@karabuk.edu.tr

 0000-0002-7165-6299

Karabuk University, Faculty of Theology, Karabuk- TURKIYE

Asist Prof. Dr. Mehmet HABERLİ –

mehmethaberli@gmail.com

 0000-0001-9942-6527

Bilecik Şeyh Edebalı University, Faculty of Islamic Science, Bilecik- TURKIYE

Nelofar ARA- nelofarara2017@gmail.com

 0000-0003-1366-1505

Lovely Professional University, Pencap-INDIA

Asist Prof. Dr. Ahmad ALI- ahmadali.pak@yandex.com

 0000-0001-6739-9384

Abdul Wali Khan University-Pakistan

Tarih Kültür Sanat Editörleri / History, Culture and Arts Editors

Prof.Dr. Gülçin YAHYA KAÇAR-gulcin.yahya@hbv.edu.tr>

 0000-0001-6056-2564

Ankara Hacı Bayram Veli University State Conservatory of Turkish Music Instrument Education Department

Ankara-TURKIYE

Assoc. Prof. Dr. Aşkın ÇELİK- a_celik36@hotmail.com

 0000-0003-4056-0371

Manisa Celal Bayar University, Faculty of Education, Manisa-TURKIYE

Asist Prof. Dr. Can DOĞAN- can.dogan@ibu.edu.tr,

 0000-0001-9165-4381

Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Fine Arts, Bolu-TURKIYE

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Prof. Dr. Saim KAYADİBİ- saimkayabidi@karabuk.edu.tr

 0000-0002-4753-4216

Karabuk University Faculty of Business Administration,
Karabuk- TURKIYE

Assoc. Prof. Dr. Fatma DEMİRAY AKBULUT-

demiray_f@ibu.edu.tr

 0000-0003-0689-8483

Bolu Abant İzzet Baysal University, School of Foreign
Languages, Bolu- TURKIYE

Dr. Samet YÜCE- syuce@kastamonu.edu.tr

 0000-0002-9975-4739

Kastamonu University School of Foreign Languages,
Kastamonu-TURKIYE

Fransızca Dil Editörü / French Language Editor

Insructor Zeynep BÜYÜKSARAÇ-

zeynepbuyuksarac@ibu.edu.tr

 0000-0001-7683-0965

Bolu Abant İzzet Baysal University, School of Foreign
Languages, Bolu- TURKIYE

Rusça Dil Editörü / Russian Language Editor

Asst. Prof. Dr. Gulzira ZHAXYGULOVA-

gulzirazhaxygulova@ibu.edu.tr

 0000-0002-3797-6803

BOLU ABANT IZZET BAYSAL UNIVERSIT- Bolu-TURKIYE

Almanca Dil Editörü / German Language Editor

Dr. Muhammet Ali CAN muhammetalic@gmail.com

 0000-0001-8781-0812

Karabuk University, Faculty of Islamic Sciences, Karabuk-
TURKIYE

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Jose Ramos Pires MANSO-pmanso@ubi.pt

Universidade De Beira,-PORTUGAL

Prof. Dr. Serkan DİLEK- serkand1975@yandex.com,

 0000-0002-0393-4509

Kastamonu University, Economics and Administrative Sciences
Faculty, Bolu-TURKIYE

Prof. Dr. Jose Luis MIRALLO – miralles@unex.es

University of Zaragoza-SPAIN

Prof. Dr. Saim KAYADİBİ- saimkayabidi@karabuk.edu.tr

 0000-0002-4753-4216

Karabuk University Faculty of Business Administration,
Karabuk- TURKIYE

Prof. Dr. Georgi MARINOV –georgi.marinov@gmail.com

University of Economics Varna-BULGARIA

Dr. Maciej MILCZANOWSKI – macm@poczta.onet.pl

 0000-0002-2322-2074

Rzeszow University-POLAND

Dr. Muhammad Uhaib AS'AD-uhaibm@yahoo.com

 0000-0003-3645-2706

Islamic University of Kalimantan-INDONESIA

Assoc. Prof. Dr. Tetiana KUSHNAREVA –

kushnareva_t@mail.ru

Vernadsky Federal University-RUSSIA

Assoc. Prof. Dr. Şükrü MADEN –

sukrumaden@karabuk.edu.tr

 0000-0002-7165-6299

Karabuk University, Faculty of Theology, Karabuk- TURKIYE

Assoc. Prof. Dr. Ömer Faruk HABERGETİREN-

ofhabergetiren@hotmail.com

 0000-0001-9304-6726

Karabuk University, Faculty of Theology, Karabuk- TURKIYE

Prof. Dr. Esmail ABOUNOORİ-

esmail.abounoori@semnan.ac.ir

 0000-0003-4168-7163

Semran University-IRAN

Asist Prof. Dr. Ali YILDIRIM – oklubali@hotmail.com

 0000-0003-1687-993X

Tokat Gaziosmanpasa University, Faculty of Theology, Tokat-
TURKEY

Asist Prof. Dr. Mehmet HABERLİ –

mehmethaberli@gmail.com

 0000-0001-9942-6527

Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Islamic Science

Bilecik- TURKIYE

Dr. Maksym DOICHYK- maksvdoc@ukr.net

 0000-0001-5081-1336

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, UKRAINE

Asist Prof. Dr. Ahmad ALI- ahmadali.pak@yandex.com

 0000-0001-6739-9384

Abdul Wali Khan University-Pakistan

Asist Prof. Dr. Can DOĞAN- can.dogan@ibu.edu.tr,

 0000-0001-9165-4381

Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Fine Arts,

Bolu-TURKIYE

Dr. Macario G. GAYETA-doc.aiyo@gmail.com

 0000-0001-8183-5234

University of the East Caloocan, PHILIPPINES

Dr. Nagmi AİMER-najmimuftah@gmail.com

 0000-0003-1739-2509

Higher Institute of Marine Sciences Techniques,
SabrathaLIBYA

Prof. Dr. Ihor HURAK-ihorhurak@gmail.com

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-
Frankivsk- UKRAINE

 0000-0003-1739-2509

Dr. Amina OMRANE -amina.omrane@yahoo.fr

UNİVERSİTY OF SFAX

 :0000-0001-9057-5307

Tunus

Asist Prof. Dr. Cennet GÖLOĞLU DEMİR –
gologlu.cennet@gmail.com, Balıkesir- TURKIYE

 0000-0002-8770-6107

Bandırma Onyedı Eylül University

Assoc. Prof. Dr. Erhan TECİM – erhantecim@gmail.com

 0000-0001-6578-5150

Selcuk University, Sociology Konya-TURKEY

Prof. Dr. Norma Md SAAD -norma@iium.edu.my

International Islamic University Malaysia, Kulliyah of
Economics and Management Sciences

 0000-0002-2455-904X

Islamic Economy

Kuala Lumpur / Malasia

İndeks Editörü & Index Editor

Havva ÖZGÜN- info@yazimdestegi.com

 0000-0002-2905-5326

Yazım Desteği Akademik Yayın ve Danışmanlık-TURKIYE

<https://yazimdestegi.com/>

Hakem Kurulu / Referee Board

İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi [itobiad], en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve yayımlanmamaktadır. / **Bu konuda genel bilgi için** www.itobiad.com **Journal of the Human and Social Science Researches [itobiad]** uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers. Referee names are kept strictly confidential. **For detailed information, please click here:** www.itobiad.com

Telif Hakları/Copyrights

Dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakları yazarlara aittir ve çalışmalarını Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) kapsamında lisanslanmıştır.

Authors own the copyright to their work published in the journal and their work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

İçindekiler/Contents

1293/1301 | Jenerik/Generic

Araştırma Makaleleri/ Research Articles

1302/1322 | Ebru Gül YILMAZ

Determinants of current account balance: Evidence from Turkey

Cari Dengenin Belirleyicileri: Türkiye Örneği

1323/1344 | Ayşe ÖZPOLAT

Öfke Duygusunun Demografik Değişkenler, Siyasal Bağnazlık ve Korku Biçimleri ile İlişkisi

The Relationship of Angry with Demographic Variables, Political Bigotry and Forms of Fear

1345/1362 | Zeynep ŞENTÜRK DIZMAN & Nurgün OKTİK

Aile ve Suç İlişkisi: Denetimli Serbestlikteki Gençler Üzerine Nitel Bir Çalışma

The Relationship Between Family and Crime: A Qualitative Study on Young People on Probation

1363/1387 | Hasan Hüseyin ŞAHİN & Sertan DEMİR

Mey İcrasında Kullanılan Süslemeler ve İcrâ Tekniklerinin Transkripsiyonlarına Dair Bir Öneri: Zafer Taşdan Örneği

A Suggestion About in the Transcription of the Ornaments and Performance Techniques used in Mey Performance: The Example of Zafer Taşdan

1388/1418 | Adem DOĞAN & Kerime AKYAR

İlkokul 3. Sınıf Öğrencilerinin Doğal Sayılar Konusundaki Kavram Yanılgıları ve Hata Türlerinin İncelenmesi

Examination of Primary School 3rd Grade Students' Misconceptions and Types of Mistakes About Natural Numbers

1419/1442 | Mevlüt CAMGÖZ

Temettü Veriminin BIST Hisse Senedi Fiyatlarını Tahmin Gücünün Nedensellik Testleriyle Analizi

Analysis of Dividend Yield Prediction Power of BIST Stock Prices: Evidence form Causality Tests

- 1443/1457 | Yakup AÇAR
Âşıklık Geleneği Kültür Elçisi Âşık Yaşar Reyhani'nin Müzikal Kimliği Üzerine Tespitler
Findings on the Musical Identity of Âşık Yaşar Reyhani, Cultural Ambassador of Minstrel Tradition
- 1458/1473 | Gülten GÜLTEPE & Yunus BERKLİ
18. Yüzyıl Babür Dönemi Minyatüründe Burak: Kutsal Dört Yön Simgeselliği
Burak in 18th Century Mughal Period Miniature: Symbolism of the Sacred Four Directions
- 1474/1492 | Filiz ÇAYIRAĞASI
Özgeci Değerin Sürdürülebilir Tüketici Tutum ve Davranışlarına Etkisi
Impact of Altruistic Value on Sustainable Consumer Attitudes and Behaviors
- 1493/1514 | Kevser ŞAHİNBAŞ
Predicting Order Cancellations for E-Commerce Domain: A Proposed Model Based on Retailing Experience
E-Ticaret Alanı İçin Sipariş İptallerini Tahmin Etme: Perakendecilik Deneyimine Dayalı Önerilen Bir Model
- 1515/1542 | Hakkı ÇILGINOĞLU & Ümit HELVECİ
İnanç Turizminde Merkezler ve Bölge İnsanının Bu Merkezlerle Etkileşimi: Kastamonu Örneği
Centers in Faith Tourism and the Interaction of Local People with These Centers: The Case of Kastamonu
- 1543/1571 | Bilal TUNÇ & Eren AKARÇAY
12 Mart Muhtırası Sonrası 1961 Anayasası'nda Yapılan Değişiklikler Üzerine Bir Değerlendirme
An Assessment of the Amendments to the Constitution of 1961 After the March 12 Memorandum
- 1572/1602 | Beyhan DOĞAN
Ölümcül Çocuk İstismarlarının Önlenabilirliği Üzerine Bir Araştırma: 40 Haber Olgusu Örneği
A Research on the Prevention of Fatal Child Abuses: 40 Case Studies from News

- 1603/1632 | Şaban ÇELİKOĞLU & Evren ATIŞ
Göçün 60. Yılında Almanyalı Türkler: Zonguldak İli Örneği
German Turks in the 60th Anniversary of Migration: The Case of Zonguldak Province
- 1633/1650 | Zeynep YÜKSEL
4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programının Duyuşsal Öğrenme Açısından Değerlendirilmesi
Evaluation of Quran Courses Curriculum (4-6 Age Group) in The Context of Affective Learning
- 1651/1670 | Meltem ÖZKAN ALTINÖZ
İspanya'da Mudéjar Mimarisinin Kimliği ve Üslup Özelliklerinin Değerlendirilmesi
An Evaluation of Mudéjar and New Mudéjar Architecture in Spain
- 1671/1689 | Yunus BUCUKA
Evde Ölmek Güzeldir: "Evcilleştirilmiş Ölüm" ve Ölüm Eğitimi Pratiği Olarak Ölüm Döşegi
It's Good to Die at Home: The Deathbed as "Tamed Death" and a Death Education Practice
- 1690/1711 | Selçuk Yasin YILDIZ & Selim ÇAM
Hedonik Alışveriş Yapan Bireylerde Satın Alma Unsurlarının Etkileşimi
The Interaction of Purchasing Factors in Hedonic Shoppers
- 1712/1730 | Esengül SALİHOĞLU
Dış Ticaret Açığı Veren Ülkelerde Döviz Kurunun Dış Ticaret Performansı Üzerindeki Etkisi
The Effects Of The Exchange Rate On Foreign Trade Performance In Countries With Foreign Trade Deficit
- 1731/1766 | A. Nazlı SOYKAN
Trabzon, Kaymaklı Manastırı Katholikonu Duvar Resimleri
Trabzon, Kaymaklı Monastery, Katholikon Wall Paintings
- 1767-1797 | Bülent Nuri KILAVUZ & Mutlu ADAK
Aydinoğlu havsa hatun ve türbesi
Aydinoğlu havsa hatun and her mausoleum

- 1798-1820 | Ahmet BODAKÇI
Mardin’de Bezemeli Kadın Mezar Taşları Üzerine Bir Değerlendirme
An Evaluation on Decorated Female Gravestones in Mardin
- 1821-1837 | Rahmi BAKİ
Extended VIKOR Method based on Interval-Valued Intuitionistic Fuzzy Numbers for Selection of Logistics Centre Location
Lojistik Merkezi Yer Seçimi için Aralık Değerli Sezgisel Bulanık Sayılara Dayalı Genişletilmiş VIKOR Yöntemi
- 1838-1861 | Zekiye SÖNMEZ
Ahlâkî Erdemler Bağlamında İsa Mesih’in İnsanlığının Taklidi ve Takibi
Imitation and Following the Humanity of Jesus Christ in the Context of Moral Virtues
- 1862-1889 | Kezban TALAK
Karanlık Üçlü Kişilik Özellikleri ve Tükenmişlik İlişkisinde Motivasyonun Etkisi
The Effect of Motivation on The Dark Triad Personality Traits and Burnout Relationships
- 1890-1909 | Esmâ DURUKAL & Ece ARMAĞAN
Metaverse ve Pazarlamaya Etkileri
Metaverse and Effect of Marketing
- 1910-1928 | Nazife Vildan GÜLOĞLU
Tefsirde Bağlama Riayet ve Katlü’l-enfus Yorumlarına Etkisi
Observance to Context in Tafsir and Its Effect on the Comments on Katlü’l-enfus (Killing Human Soul)

Kitap Değerlendirmeleri/Book Evaluations

- 1929/1936 | Burcu DİLEK
Taberî Tefsiri’nin Kaynakları
Sources of Ṭabari’s Tafsir

[itobiad], 2022, 11 (3): 1302-1322

<p>Determinants of current account balance: Evidence from Türkiye</p> <p>Cari Dengenin Belirleyicileri: Türkiye Örneği</p> <p>Video Link: https://youtu.be/CLu_wDS5L3M</p>	
<p>Ebru Gül YILMAZ</p> <p>Dr. Öğr. Üyesi, İ. Gelişim Üniv. İİSBF, Uluslararası Ticaret ve Finansman Assist. Prof. Dr., İstanbul Gelişim University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of International Trade and Finance Department</p> <p>egyilmaz@gelisim.edu.tr</p> <p>ORCID: 0000-0002-3610-4982</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 23.02.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 22.07.2022
Yayın Tarihi / Published	: 03.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Yılmaz, E. G. (2022). Determinants of current account balance: Evidence from Turkey . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1302-1322 . doi: 10.15869/itobiad.1078024

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ebru Gül YILMAZ)

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Cari Dengenin Belirleyicileri: Türkiye Örneği

Öz

Tüm hükümetler ve politikacılar tarafından önemsenen cari işlemler dengesi, bir ülkenin genel ekonomik yapısının, enflasyon, döviz kurları, istihdam gibi farklı dinamiklerini etkileyebilecek en kritik makro ekonomik göstergelerden biridir. Literatürde cari işlemler dengesinin belirleyicileri konusunda fikir birliğine varılamamıştır. Öte yandan çoğu çalışma sadece sektörel ya da sadece makro gösterge temelli belirleyicilere odaklanmıştır. Hem sektörel hem de makro belirleyicileri bir modelde toplama motivasyonu ile teorik modelde bağımsız değişkenler; “enflasyon”, “doğrudan yabancı yatırımlar”, “ihracatın ithalatı karşılama oranı”, “büyüme” ve “turizm gelirleri” olarak belirlenmiştir. Tüm değişkenlere ait verilerin bir arada temin edilebildiği dönem olması gerekçesiyle 2008-2019 dönemi için çalışma gerçekleştirilmiş, yetersiz veri adedi sorunun aşılabilmesi için ise aylık veri kullanılı ve “ARDL”- Otoregresif Dağıtılmış Gecikme Modeli, tercih edilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre belirlenen tüm bağımsız değişkenler ve cari işlemler dengesi arasında istatistiki olarak anlamlı ve uzun vadeli ilişkinin varlığı kanıtlanmıştır. Elde edilen bulgular, cari işlemler dengesi ile modelin 'turizm geliri', 'döviz kuru', 'enflasyon', 'büyüme' ve ' ihracatın ithalatı karşılama oranı' tüm bağımsız değişkenler arasında uzun dönemde ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermiştir. Elde edilen sonuca göre bağımsız değişkenlerdeki %1 oranındaki artışların cari denge üzerindeki etkileri şu şekilde belirlenmiştir: net turizm geliri/GSYİH %1,35'lik artışa, DYY %0,88'lik artışa, enflasyon %0,48'lik artışa, ihracatın ithalatı karşılama oranı %0,32'lik büyüme %0,047'lik artışa, döviz kuru artışındaki %1'lik artış ise cari işlemler dengesinde %0,89'luk düşüşe neden olmaktadır. Cari denge belirleyicilerinin, her ülkenin kendi dinamiklerine göre farklılık göstereceği açıktır. Araştırmamızda kurulan modelin, cari denge belirleyicilerinin Türkiye özelinde hem makro veriler hem de sektörel verilerin bir kombinasyonunu içermesi açısından literatüre katkı sunduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cari İşlemler Dengesi, Turizm, DYY, Enflasyon, Büyüme, “ARDL” (Otoregresif Dağıtılmış Gecikme Modeli)

JEL Sınıflandırması: F14, F40, F62

Determinants of current account balance: Evidence from Türkiye

Abstract

Current account balance, which is followed by all governments and policymakers, is one of the most critical macroeconomic indicators that can affect all dynamics of a country's general economic environment from different aspects, such as inflation, foreign exchange rates and employment. There is not any consensus on the determinative factors of the CAB-Current account balance in the literature. Actually, the fact that there isn't any consensus on the determinative factors of the CAB can be accepted as a natural result of

the different structures of each country. Most worldwide studies have focused on just sectoral or just macro indicator-based determinants. With the motivation of taking both sectoral and macroeconomic conditional effects on the current account balance, the theoretical model was set as CAB as the dependent variable and 'inflation', 'foreign direct investments', 'export to import ratio', 'tourism income', and 'growth' as independent variables. The reason behind choosing tourism as the only sector is the compensation power of the tourism sector on the foreign trade deficit. With the data available for all variables, the time span of this paper was 2008-2019 by using the "ARDL" bounds methodology. The findings showed that there was a long-run and statistically significant positive relationship between the CAB and all independent variables of the model where just foreign exchange appreciation has a negative effect. It is thought that the model established in our research contributes to the literature in terms of including a combination of both macro data and sectoral data on the determinants of the current balance in Turkey.

Keywords: current account balance, Tourism, FDI, Inflation, Growth, "ARDL"

JEL Code: F14, F40, F62

Introduction

Current account balance is one of the most important part of the balance of payments. With the increasing globalization tendencies, especially after the 1980s, there have been important accelerations in the world trade volume, which makes the current balance, where imports and exports are accounted for, much more important. CAB-current account balance has many and important effects on the economy. Although a persistent and large CAD-Current account deficit is not the only factor of economic crisis, it is accepted as an early warning indicator (Krugman, 1979). The CAD is the function of progressive investment and saving decisions that are driven by the expectations of several factors such as growth, government spending, interest rates and productivity (Sachs, 1981; Obstfeld & Rogoff, 1995, 1996). In order to provide internal and external balance throughout the country, governments set goals for three main items and aim to achieve these goals. In particular, they take full employment and price stability into consideration for internal, and CAB for external balance (Telatar, 2011, p.1) The chronic CAD may cause inflation, a decrease in economic growth, and an increase in unemployment rates, due to devaluation effect. On the other hand, there are some researchers who concluded that ongoing CAD-Current Account Deficit may also cause an economic crisis. It is also crucial to analyze the area which leads to the CAD- Current account deficit is transferred. Technology transfers or imports that are used for value-added products production, will end with profitable domestic and foreign sales and this will eliminate the adverse effect of the CAD in the middle and long-term period. One other one that should be focused on is the finance techniques of CAD for analyzing the permanent adverse effects of CAD (Yılmaz et al. 2021).

The CAD is a chronic problem for Turkey and the structural problems causing the CAD such as import-dependent production structure, very few exporter numbers, and low

high-technology export levels are the ones that make the problem consistent. In addition to all these facts, financing methods of the deficit with mostly from central bank reserves instead of portfolio investments and foreign direct investments leads to a more dangerous economic outlook. With these facts, the fact the analysis aimed to investigate Turkey-specific determinants of "current account balance", including both sectoral and macro-economic indicators. Tourism income is selected as the sectoral independent variable because of its strong compensating effect on current account and foreign trade deficit (Table 1).

The research contains Turkey's CAB structure as the second part after the introduction. Then selected research from literature takes place as the third part. For the fourth part, the monthly data between 2008-2018 was used to examine the existence of the cointegration relationship between "current account balance" and "tourism income", "foreign exchange rate", "exports to import ratio" "growth", "inflation" and "foreign direct investments" in order to put more effective solutions for CAD problem. This research it is aimed to set a model includes that both sectoral and macroeconomic indicators as the determinants of the CAD for Turkey for the first time. And the "ARDL" method is applied. For the last part the sixth one, conclusions, and suggestions are given.

Current Account Deficit Structure of Turkey

When the CAB is taken into consideration specifically for Turkey, it is observed that Turkey has had many economic crises, especially after economic liberalization and the CAD is a chronic problem for Turkey for many years. The economic liberalization with the year 1980, and with the capital account liberalization decision, which can be accepted as a milestone, Turkey applied the policy of growing with imports. The decision that was taken in 1989 has been accepted as a premature decision because of the lack of the needed fiscal and monetary infrastructure (Yılmaz, 2019). With this fact, the country has had a current account surplus only during crisis periods. During all crisis periods, the Turkish Lira devaluated and with the effects of devaluation, export increased, and imports decreased. As can be observed from Figure 1, except a few crisis years, Turkey has had a chronicle CAD. When the thirty-one-year period between 1990-2020 is evaluated, it is seen that the country has a current account surplus for only 6 years: 1988, 1991, 1994, 1998, 2001, and 2019, and it has a constant CAD. The CAD may not cause a crucial problem for the countries which can direct the imported goods for production or technological investments. And also the way how the deficit is financed is another important point.

Figure 1: current account balance/GDP (%) -Turkey

Determinants of Current Account Balance: Evidence From Turkey

Source: World Development Indicators: <https://data.worldbank.org/indicator/BN.CAB.XOKA.GD.ZS?locations=TR>

When the structure of Turkey's CAD as the latest and the current structure, was analyzed as of 2020, it has been observed that, the net imports of mineral fuel which worth 49.9 billion USD of the foreign trade deficit accounts for 48.5% of the foreign trade deficit and 65.9% of the CAD, net imports of precious or semi-precious stones, accounts for 39.9% of the foreign trade deficit and 54.2% of the CAD, and the net imports of boilers accounts for 17% of the foreign trade deficit and 23.2% of the CAD (Ministry of Commerce, 2021). For the next step, the most important issue is to analyze the usage areas of the first CAD creating product group mineral fuel. And it is striking that just 26% of the usage area of natural gas, which is one of the most important items of mineral fuel is for production in the industrial sector (EPDK, 2019). If the current account creator product group leads to an increase in production, it will not lead to a chronicle deficit, because the increase in production will carry a potential for an increase in export. After examining the product groups with the highest impact at the point of CAD and their potential to be used in production, the investment rates of the country, the resource and high technology product export levels transferred to research and development will also be analyzed in order to determine whether they are invested in areas that can eliminate the negative effects of the given deficit. According to the data available from the World Bank, Turkey's ratio of non-financial investments to gross domestic product for the 2008-2016 period is higher than the world's average. Especially for the years 2014, 2015 and 2016, Turkey's results are 1.6%, 2.2% and 4.4% which are higher than the world average; 1.3%, 1.2% and 1.3% (World Bank, 2021). Though the non-financial investments of Turkey are higher than the world's average, the area that the investments are realized should be another point to be taken into consideration: Although the share of R&D expenses in GDP for Turkey has increased from 5 per thousand in 2000 to 1% as of 2017, it is still well below the OECD average of 2.5% and the world average of 2.1%. The top five product groups with revealed comparative advantage (RCA) include a meal, floor coverings, stone, sand and gravel, birds' egg, sanitary plumbing, and heating fixtures. As we see, all product groups are away from high value-added, high technology products. As of 2017, Turkey's high technology product exports/total export ratio is 2.5%, whereas the world average is 16.1%. Information and communication technology (ICT) product exports within total export is 1.3% for Turkey, whereas the world average is 11.3%. Although the share of industry sector seems 83%, there are two major facts that should be considered. The first fact is there is a concentration on exports of vehicles other than railway or tramway rolling stones, parts thereof; 15.7% of total exports and most of the producers and

exporters are foreign firms, such as Ford, Toyota, Tofaş (Fiat), Renault and Mercedes. This means that profits may have a tendency to be transferred abroad and there is always a risk of these firms would shift their operations to another country and the second one is; are these foreign firms' productions can be accepted as exports of Turkey. There is one more important issue that affects CAB negatively. According to the latest research of Akat, 2019, 44% of export inputs are coming from import (Akat, 2019). Hence, when exports increase, imports increase automatically. And the last point that I want to mention is there are just 83.000 exporters out of 4 million companies, and the 13 exporter company, with above 1 billion \$ exports, accounts for 17.7% of total exports of Turkey as of 2018.

Table 1: The Compensation Effect of Tourism Income on Current Account and Foreign Trade Deficit-Turkey

Year	Tourism Income	current account balance	Foreign Trade Balance	Tour. Inc/CA	Tour. Inc./For. Trd.
2001	10.451	3.760	-3.282	278%	-318%
2002	12.421	-626	-6.404	-1984%	-194%
2003	13.855	-7.554	-13.411	-183%	-103%
2004	17.077	-14.198	-22.438	-120%	-76%
2005	20.322	-20.980	-32.936	-97%	-62%
2006	18.594	-31.161	-40.894	-60%	-45%
2007	20.943	-36.946	-46.831	-57%	-45%
2008	25.415	-39.425	-52.917	-64%	-48%
2009	25.064	-11.360	-24.762	-221%	-101%
2010	24.931	-44.620	-56.325	-56%	-44%
2011	28.116	-74.402	-89.160	-38%	-32%
2012	29.007	-47.960	-65.367	-60%	-44%
2013	32.309	-55.856	-81.885	-58%	-39%
2014	34.306	-38.851	-66.572	-88%	-52%
2015	31.465	-27.314	-49.009	-115%	-64%
2016	22.107	-27.038	-39.923	-82%	-55%
2017	26.284	-40.810	-58.575	-64%	-45%
2018	29.513	-21.744	-40.726	-136%	-72%
2019	34.520	5.315	-16.751	649%	-206%

Source:<https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Odemeler+Dengesi+ve+Ilgili+Istatistikler/Odemeler+Dengesi+Istatistikleri/>

Literature

Under the effects of its stated importance and alteration of the structure of CAB in many countries, many researchers work on the current account balance. There is not a consensus on the indicators of the CAB in the literature yet. The literature review has been made with a technique that takes researches on Turkey's determinants and foreign

countries' determinants separately. The researches on foreign countries are as follows: Calderon et.al. (2000) have defined growth rate, private and public savings, the terms of trade, real interest rate, and the extent of the balance of payments control as candidates for CAD. They have used GMM (Generalized Method of Moments) for 44 developing countries. According to the results they concluded that CAD is persistent in developing countries, an increase in domestic product levels causes an increase in the deficit, an increase in saving levels causes a decrease in CAD, increase in terms of trade has a positive effect on the deficit, for industrial economies higher growth rates causes decreases in the deficit and higher interest rates in the developing economies also reduces the deficit level. Chinn and Prasad (2003) have concluded that government budget balance and initial stocks of net foreign assets have a positive impact on CAB and the level of openness has a negative impact on CAB for developing countries. Mohammadi (2004) examined the impacts of fiscal policy on CAB for 63 countries with a time span of 1975-1998, and used real exchange rate, money stock growth, government expenditures and government budget surplus as independent variables. He concluded that government budget surplus and CAB had a long-run positive relationship. Morsy (2004) has searched the determinant of CAB for 24 oil-producing countries with the time span of 1970-2009. He got fiscal balance, real GDP per capita growth, population growth old-age dependency ratio, youth dependency ratio, oil production growth rate and oil reserves as independent variables. According to the results, fiscal balance, age dependency, oil balance, economic growth and oil wealth had a long-run relationship with current account balance. Chinn and Ito (2008) have found out that fiscal factors such as government budget balance might be as important as excess savings. Mwangi (2015) has concluded that budget deficit and growth cause an increase in CAD by using VECM-Vector Error Correction Model for Kenya. Banyad and Aneja (2017) have examined the cointegration relationship between CAD and inflation, foreign exchange (FX) rates, and budget deficit and have concluded that there are cointegration relationships between mentioned variables and CAD. Rasheed et al. (2019) searched the long-run relationship and the tourism, fiscal balance and foreign exchange rate for the period 1976-2015 using the cointegration test for Pakistan. They have concluded that all mentioned variables had a significant and positive impact on the current account balance.

Literature on the CAD of Turkey is given in a table (Table 2).

Table 2: Determinant Candidates of CAB for Turkey

Researcher	Independent Variables	Method	Results
Gülbahar (2008)	Tourism income	Descriptive analysis	Tourism sector has the highest compensating degree among all other service sectors.
Çamurdan et al. (2009)	Real GDP growth rate, Degree of trade openness, National currency crisis index,	VAR	Real GDP growth rate, , degree of trade openness and real USA GDP growth rate, export-import coverage

	Export-import coverage rate, Foreign income growth, Real exchange rate, and interest differentials, Financial deepening		rate are determinants of current account balance.
Erdoğan & Bozkurt (2009)	FDI, Export to import ratio, FX rate, Inflation, Crude oil prices	MGARCH	Export to import ratio and crude oil prices are the strongest determinants of current account balance.
Oktar (2012)	Terms of trade	Cointegration	Cointegration relationship between terms of trade and current account balance.
Doğan and Bayraç (2014)	Public spending	Johansen Cointegration and Granger Causality	Two-way causality relationship between CABand net cash flow.
Bayar et al. (2014)	Crude oil price, FX rate, Inflation, Growth, FDI, Government debt stock, Portfolio investments	Granger Causality Test	78% of change in CAB has arising from foreign direct investments, portfolio investments, central governmental debt stock and crude oil prices.
Atış ve Saygılı (2014)	Loans/total assets, growth, Government debt stock, Terms of trade, Money supply, FX rate, Interest rate	Granger Causality Test	Growth rate and terms of trade are the most significant determinants.
Selçuk et al. (2015)	GDP, Real exchange rate, Tariff rate on import, Trade balance	OLS	There is a negative relationship between trade liberalization and foreign trade balance. There isn't any significant relationship between CAB and trade liberalization.
Yurdakul and Cevher (2015)	GDP, Growth rate, Openness, Real effective exchange rate, FDI, Energy import	Granger Causality Test	Real effective exchange rate has the highest effect on the CAD. It is followed by growth rate, energy import and openness.
Özadamar (2016)	Foreign trade balance, Gross domestic product, International term of trade, Domestic interest	"ARDL"	Real foreign exchange rate did not have a significant impact, but foreign trade volumes, international term of trade and GDP have a

Determinants of Current Account Balance: Evidence From Turkey

	rates		positive and significant effect on the current account balance.
Canbay and Mercan (2017)	Defense spending	Vector Error Correction Model	There is a negative relationship between defense spending and current account balance
Uçak (2017)	Economic growth	Granger Causality	There is a causality relationship from real GDP towards the current account balance.
Saçık, Akar & Gülmez (2019)	Tourism	Granger Causality	Two-way causality relationship between tourism income and current account balance.

As can be followed from Table 2 for Turkey, the researchers mostly searched for limited determinant or impact factor candidates of the current account balance. The contribution of this paper to the literature is by taking wide-ranged and both sectoral and macroeconomic determinants of CAB together in the same model. The tourism sector is selected as the independent variable of sectoral determinant with the reason for its compensating property of the CAD of Turkey for years.

Data and Methodology

Data

This study focused on the years between 2008-2019 with monthly data as the time span of this research because of the availability of the data and working with 144 observations. The factors that were assumed to determine CAB were set as independent variables that can be followed in Table 3. For the data proportioned to GDP, GDP was quarterly obtained and converted into the monthly form using Eviews. GDP data were gathered from the Turkish Statistical Institute and it is seasonally adjusted. All other data were gathered monthly from their original sources mentioned in Table 3. For foreign exchange, the Central Bank of Turkey USD/TL, buying rates were used (50% of total foreign trade volumes of Turkey is in USD as of 2018). For X/M (Export to Import ratio), export and import volumes were gathered first and then the ratio was calculated. The descriptive statistics are presented in Table 4. Though there are some values that are above the borders of normality hence the observation number is 144 which is above 30, we neglect this point.

Table 3: Data Details

Abbreviation	Data	Sources
CA	Current account balance/GDP	Central Bank of Turkey

Tourism	Tourism Sector Income/GDP	Central Bank of Turkey
X/M	Exports to Imports Ratio	Central Bank of Turkey
FDI	Foreign Direct Investment/GDP	Central Bank of Turkey
FX	USD Central Bank Buying Exchange Rate	Central Bank of Turkey
Inflation	Inflation	Turkish Statistical Institute
Growth	Industrial Production Index	Turkish Statistical Institute

Table 4. "Descriptive Statistics"

	CA	Tourism	X/M	FDI	FX	Inflation	Growth
"Mean"	-3.962	2.932	75.219	-1.199	107.759	0.775	90.760
"Std. Dev"	3.529	0.700	10.244	0.916	14,863	0.949	19.439
"Min."	-13.17	0.231	56.043	-4.894	68.65	-1.44	50.454
"Max."	7.133	4.204	107.298	1.354	136.47	6.3	130.167
"Skewness"	0.506	0.688	0.335	-0.944	-0.832	1.507	-0.003
"Kurtosis"	3.591	2.523	2.799	5.518	3.030	9.871	2.051
"Jarque-Bera"	8.180	12.643	2.917	59.044	16.507	335.42	5.358
Obs.	144	144	144	144	144	144	144

Theoretical Model

The analysis is made to determine the subsistence of the cointegration relationship between CAB and, "tourism income", "foreign exchange rate", "exports to import ratio" "growth", "inflation" and "foreign direct investments". Details about the data can be followed in Table 3.

The model was set as below equation 1:

$$CA = \alpha + \beta_0 \text{Tourism} + \beta_1 X/M + \beta_2 FDI + \beta_3 FX + \beta_4 \text{Growth} + \beta_6 \text{Inflation} + \epsilon_t$$

(1)

Under this model, six hypotheses were developed:

H₁: There is a positive and long-run relationship between CAB/GDP and tourism income/GDP.

H₂: There is a positive and long-run relationship between CAB/GDP and export to import ratio.

H₃: There is a positive and long-run relationship between CAB/GDP and foreign direct investments/GDP.

H₄: There is a positive and long-run relationship between CAB/GDP and inflation.

H₅: There is a positive and long-run relationship between CAB/GDP and foreign exchange rates.

H₆: There is a positive and long-run relationship between CAB/GDP and growth.

Methodology

This research paper is on Turkey, all methods are based on time series. To examine the stationary of the variables, "Augmented Dickey Fuller" (ADF) and "Phillip Perron" (PP) unit root tests were applied. After determining the stationary level of variables, apply "ARDL" (Autoregressive Distributed Lag Model) cointegration model was applied because of its technical infrastructure which gives the opportunity to make the analysis with different stationary level I(0) and I(1) of variables. Two different "ARDL" model was applied: The first model was with VAR lag order selection and the other model was with auto-lag selection. After analyzing both short-run and long run results of "ARDL" models, at the end for examining the stability of the "ARDL" models, CUSUM and CUSUM Q tests which were developed by Borensztein et al. (1998) were applied.

"ARDL" approach exhibited by Pesaran et al. (1996), Pesaran and Shin (1995) and Pesaran et al. (2001), is preferred to be applied for analyzing the long-term relation between dependent and independent variables. The primarily reason behind this choice is the availability of working with variables which are stationary at different levels of I(0) and I(1). First of all, the existence of cointegration between variables examined via using bounds testing approach of Pesaran et al. (2001), then after getting the result of an existence of cointegration, short-run and long-run parameters are estimated by "ARDL" approach of Pesaran and Shin (1999).

Distributed autoregressive models-"ARDL" also provide opportunity to work with both lagged series of independent variables and dependent variables (Johnston & Dinardo, 1997:246). The "ARDL" bounds test has three steps. At the first step F statistics is used for determination of the existence of the long-term relationship between the variables. The second step is the estimation of the cointegration. And the last step is gathering the results for the short-term prediction (Çetin et al., 2014: 255).

The traditional "ARDL" model is specified as;

$$Y_t = \alpha_0 + \sum_{j=1}^p (\delta_j Y_{t-j} - 1) + \sum_{j=1}^q \beta_j X_{t-j} + u_t \quad (2)$$

In the model, α is constant, δ and β are coefficients, p and q are lag lengths; u is the vector of the error terms. The model allows both regressors and regress and have different integrated orders (Özdemir, 2019: 6).

The formulation for short run and long run "ARDL" estimation of the model is;

$$CA = c + \alpha \sum_{i=1}^1 CA_{t-i} + \beta_0 \sum_{i=1}^1 Tourism_{t-i} + \beta_1 \sum_{i=1}^5 FDI_{t-i} + \beta_2 \sum_{i=1}^1 XM_{t-i} + \beta_3 \sum_{i=1}^2 FX_{t-i} + \beta_4 \sum_{i=1}^0 Inf_{t-i} + \beta_5 \sum_{i=1}^4 Growth_{t-i} + v_t \quad (3)$$

Findings and Discussions

Unit Root Tests

Unit root tests are applied to define the analyses the stationary of the data sets that are used in the analysis. The stationarity defines that a data set's mean, variance and auto variance do not change by time. Performing analysis with non-stationary data may causes fake regression (Granger & Newbold, 1974). A model with a high R² may mean

parameters are statistically significant but this may be because of variables change in the same direction randomly, and this does not mean that these variables have a significant relationship.

Table 5: ADF-PP Unit Root Test Results

Variables	ADF			PP		
	“Level Intercept and Trend”	First Difference “Intercept and Trend”	Decision	Level “Intercept and Trend”	First Difference “Intercept and Trend”	Decision
CA	-5.055605 (-3.441552)	-14.75895 (-3.441777)	Level	-5.055605 (-3.441552)	-20.47390 (-3.441777)	Level
TOURISM	-1.116202 (-3.444487)	-10.52537 (-3.442712)	1.Differ	-4.399719 (-3.441552)	-9.961685 (-3.441777)	Level
X/M	-4.655761 (3.441777)	-16.09186 (-3.444756)	Level	-4.589305 (-3.441777)	-19.33745 (-3.442006)	Level
Inflation	-7.657378 (-3.442238)	-9.534682 (-3.441777)	Level	-9.250440 (-3.441552)	-48.74170 (-3.441777)	Level
FX	-2.166956 (-3.441777)	-14.44598 (-3.442006)	1. Differ	-1.785156 (-3.44177)	-16.83073 (-3.442006)	1. Differ
Growth	-2.955024 (-3.445030)	-4.190882 (-3.445030)	1. Differ	-9.466766 (-3.441777)	-41.00725 (-3.442006)4	Level

* The Table 3 is organized according to 5% significance level and Schwarz criteria.

The counterfeited regression result may be faced if the variables of the model, $y_t = \alpha + \beta x_1 + \nu t$, have a common trend although there isn't any real relationship between the variables (Favero, 1999:46). In order not to face with such a problem, unit root tests such as PP-Philip Perron and ADF-Augmented Dickey Fuller tests were applied for all variables of the model. However, it is possible to ignore structural changes reduce the power of stationary tests.

After examining the stationary status of variables by unit root estimations (Table 4), it was concluded that all variables were stationary at levels I(0) and I(1). With these results, it was decided to apply “ARDL” cointegration model.

ARDL

As can be followed from Table 6, the calculated F-statistics was 10.98 and was above the insignificant upper bound; 4.48. With these results, it was concluded that there was cointegration for the model. After gathering this result, we can employ the bound test of “ARDL” approach

Table 6: “ARDL” Bound Testing” Results

Model	Optimal Lag*	F Statistics**	Bound Test Critical Values	
			Lower	Upper
F(TOURISM, FININS, FDI, XM, FX, INF, GROWTH, INSUR)	1, 1, 1, 2, 3, 2	10.98	3.17	4.48

* Automatic selection choice is used for lag calculations

**Analysis is tabulated according to 1% significance level.

After the bound test robustness and diagnostic tests were applied. The existence of a specification error is examined, by using “Ramsey Reset Test” and it is concluded that there isn’t a specification error related to the model (Table 7). Then by “Breusch-Godfrey” Serial Correlation LM Test existence of autocorrelation is examined and the results showed that there isn’t any autocorrelation problem (Table 7).

Table 7: Diognastic Checks

Test	Statistic	Probability
“Breusch-Godfrey” Serial Correlation LM Test	0.073	0.929
“Ramsey Reset Test”	3.268	0.073

The F-statistic is 10.98577, which is higher than the upper bound I(1) (Table 8) implying that even in the case of an extended “ARDL” model, the relationship between CAD and all independent variables at the highest level of significance. With this result, it is concluded that there is long-run co-movement among the variables so that it is decided to apply the bound test of the “ARDL” approach as the next step.

Table 8: Extended “ARDL” Bound Testing

F-Bounds Test		Null Hypothesis: No levels relationship		
Test Statistic	Value	Signif.	I(0)	I(1)
F-statistic	10.98577	10%	1.99	2.94
K	6	5%	2.27	3.28
		2.5%	2.55	3.61
		1%	2.88	3.99

Table 9: Long-Run Estimates of the “ARDL”

Variable	Coefficient	Std. Error
CAGDP(-1)	0.360534	0.085049
TOURISMGDP	1.399741	0.097947
TOURISMGDP(-1)	-0.535753	0.141615
XM	0.306705	0.014381
XM(-1)	-0.100072	0.028305
USD_FX	-3.632083	0.399894
USD_FX(-1)	2.347297	0.517203
USD_FX(-2)	0.710172	0.369821
FDIGDP	0.270265	0.087353
FDIGDP(-1)	-0.057672	0.092361
FDIGDP(-2)	0.181114	0.087749
FDIGDP(-3)	0.168376	0.089429
INFLATION	0.309372	0.094359
INDPRODINDEX	-0.042289	0.010043
INDPRODINDEX(-1)	0.039322	0.010382
INDPRODINDEX(-2)	0.033454	0.010906
C	-21.31732	3.155661
"R-squared"	0.946170	
"Adjusted R-squared"	0.939224	
"Akaike info criterion"	2.687014	
"Schwarz criterion"	3.042538	
"Durbin-Watson stat"	1.952699	
"F-statistic"	136.2215	
Prob (F-statistic)	0.00000	

Long-Run Coefficients

After reviewing long run coefficients (Table 9), it is concluded that 'tourism income', 'export to import ratio' 'foreign exchange rates', 'inflation' 'FDI' and 'growth'; all independent variables have statistically significant and long-run impact on CAB and with this results all hypothesis; H_1 , H_2 , H_3 , H_4 , H_5 and H_6 were accepted

For the variables that have significant impact on CAB are detailed below as follows:

According to the results for Turkey, 1% in Tourism Income/GDP ratio causes 1.35% increase in CA/GDP ratio (Table 10). The result is parallel to our expectations and the literature. Turkey has had CAD for 131 months out of 144 chosen period which is 91% of all. For the 131 months with CAD, 258.5 billion USD total tourism income has compensated, 444.9 billion of total CAD which is 58% of all deficit.

The coefficient of export to import ratio shows that a 1% increase in XM Ratio increases the CA/GDP ratio by 0.32%, the results are as expected: Increase in exports, decrease in imports or both, causes export to import ratio increase and this has a positive and statistically significant impact on CA/GDP ratio (Table 10). For Turkey, there is a defect about export to import ratio; it is the share of imports in exports; for years, there is a myth

about this ratio is 70%. Akat (2019) has renewed the analysis on this and has tried to express that 70% is too high. He has used the recent inward processing license permissions and calculated that import in export percentage was 44% at 2018 (Akat, 2019). It may be concluded that with a ratio of 44% import share in exports, it is not easy to create a current accountsurplus.

For an economy, normally increase in foreign exchange rates causes an increase in exports; hence, this causes an increase in the current account balance. However, according to the "ARDL" results of the paper, 1% increase in FX rates caused 0.89% decrease in CA/GDP ratio (Table 10). This may be due to an increase in GDP due to over-depreciated domestic currency policy. In the literature, there are also studies that have concluded that an increase in FX rates causes decrease in CAB (details can be followed from literature part of this paper).

After 1980s, with economic liberalization, Turkey implied opening up the economy policy. From days until today, imports have been over exports; thus, foreign trade deficit was always a fact that required to struggle against. Turkey's growth policy has been dependent on imports (Insel & Kayıkçı, 2013) According to the results of "ARDL", increase in 100% in growth causes 4.7% increase in CA/GDP ratio (Table 10).

Turkey's economy is known with high and persistent inflation for years. It was not an unexpected result for us that according to "ARDL" results, inflation and CAB have a significant relationship. Inflation is a very important factor that have an impact on investments and savings; hence, 1% increase in inflation causes 0.48% increase in CA/GDP ratio (Table 10).

Foreign direct investment is located in the 'Finance Account' part of the balance of payments, but it is not a main part of current account balance. In the literature, there is not any consensus on the effects of FDI on CAB although some researchers found out a positive and significant relationship between FDI and CA balance and some researchers could not find any long-run relationship. According to the results of "ARDL", increase in 1% in FDI cause 0.88% increase in CA/GDP ratio (Table 10).

Table 10: Long-Run Coefficients for "ARDL"

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
TOURISMGDP	1.351110	0.093464	14.45596	0.0000
XM	0.323134	0.021983	14.69922	0.0000
USD_FX	-0.898585	0.265779	-3.380951	0.0010
FDIGDP	0.878989	0.233195	3.769324	0.0003
INFLATION	0.483798	0.170825	2.832117	0.0054
INDPRODINDEX	0.047675	0.014971	3.184517	0.0018
C	-33.33614	2.176833	-15.31405	0.0000

$$EC = CAGDP - (1.3511 * TOURISM + 0.3231 * XM - 0.8986 * FX + 0.8790 * FDI + 0.4838 * INF + 0.0477 * GROWTH - 3.3361$$

The final step of "ARDL" is error correction form. Ect-1 coefficient explains how long will it take for CAB to return to its equilibrium point after any shock in the economy.

According to the results, if any deviation occurs from the long run equilibrium, it will take 1.36 period for CAB to return to the equilibrium (Table 11).

Table 11: The Error Correction Form for “ARDL”

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-17.36553	3.565953	-4.869814	0.0000
@TREND	0.057921	0.016628	3.483405	0.0007
D(TOURISMGDP)	1.357784	0.108060	12.56513	0.0000
D(FDIGDP)	0.187804	0.098481	1.907012	0.0590
D(FDIGDP(-1))	-0.030402	0.180264	-0.168654	0.8664
D(FDIGDP(-2))	0.104521	0.167074	0.625595	0.5328
D(FDIGDP(-3))	0.231858	0.135195	1.714993	0.0891
D(FDIGDP(-4))	0.225731	0.096030	2.350642	0.0205
D(XM)	0.309805	0.014847	20.86606	0.0000
D(USD_FX)	-3.418513	0.402520	-8.492770	0.0000
D(USD_FX(-1))	-0.529529	0.369635	-1.432570	0.1547
GROWTH	-0.060703	0.011805	-5.142279	0.0000
GROWTH (-1)	0.018271	0.018682	0.978039	0.3301
GROWTH (-2)	0.036826	0.015227	2.418507	0.0172
GROWTH(-3)	0.020205	0.012126	1.666255	0.0984
CointEq(-1)*	-0.733299	0.074517	-9.840676	0.0000
R-squared	0.899049			
Akaike info criterion	2.587723			
Schwarz criterion	2.796855			
Durbin-Watson stat.	1.952699			

Stability Tests

CUSUM-Cumulative sum of consecutive error terms in Figure 2 and CUSUMQ tests in Figure 3 (Brown, Durbin & Evans, 1975) are used to investigate the stability of the coefficients of the long-term model. CUSUM is used to investigate whether the error terms are within the 95% confidence interval and CUSUMQ is used to investigate if the squares of the cumulative error terms are within the desired limits (Çetin et al., 2014: 257). The plot of Cusum statistics remains within the critical bounds; thus, results show that there is no structural break. Although for some months in 2016, 2017, and 2018, Cusum Q statistics do not remain within the critical bound with minor excess, it is not preferred to use a dummy in the model due to the Cusum test and also the graphs of all variables did not signalize any structural breaks.

Figure 2: CUSUM

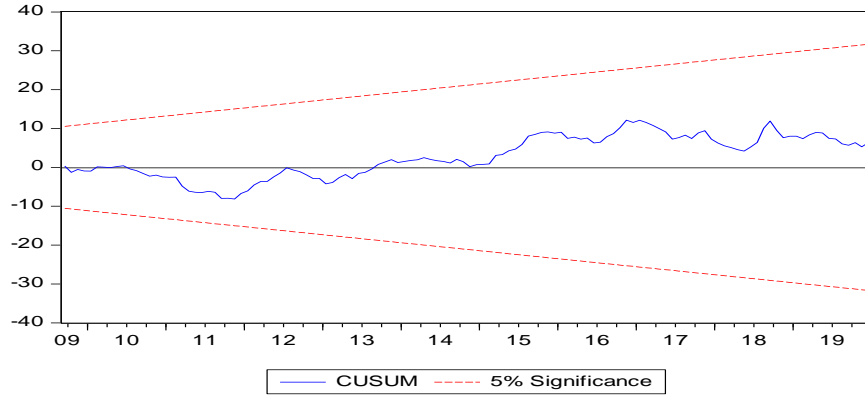
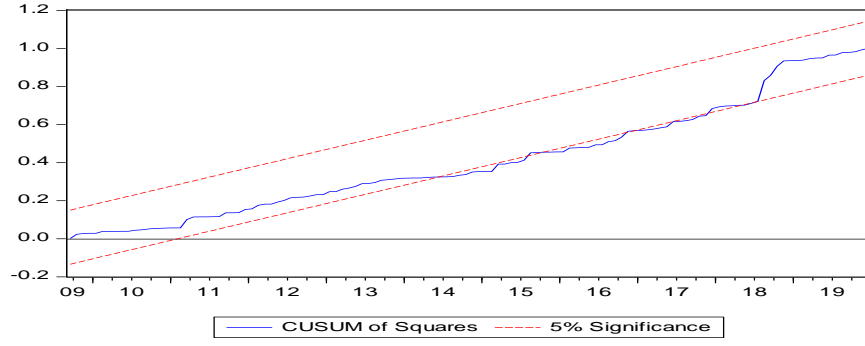

Figure 3: CUSUM Q

Conclusion

CAD has always been a problem for Turkey's economy for long years. The years of current account surplus are the ones of the economic crisis with mostly the effect of devaluation. Based on this fact, many Turkish researchers have studied on the current account balance. On the other hand, in the literature, both for Turkey and other countries, there is not a consensus on the macro-economic indicators of the current account balance. The differences in the composition of the GDP structure of the countries may cause these indefinite results. For the next step, a series of studies on countries with similar GDP composition will be useful to put forth a certain set of macroeconomic indicators.

For Turkey, tourism income is a compensating factor for the CAD for years. With the main motivation of taking both sectoral and macro-economic indicators of the CAB in the same model tourism income, FX rate, inflation, growth, and foreign direct investment were determined as independent variables. According to the results of "ARDL", parallel to the dynamics of Turkey, tourism influences CAB in a positive direction and with the highest coefficient in the model; 1% increase in the tourism income/GDP ratio, there occurs 1.36% increase in the CA/GDP ratio. Tourism income has the highest impact on current account balance; which is followed by FX rates and foreign direct investments.

"ARDL" results for independent variables other than tourism income, the candidate indicators, which are growth, inflation, foreign exchange and export to import ratio, and

foreign direct investments, have statistically significant impacts on current account balance: An increase of 100% in growth cause 5% decrease in CA/GDP ratio, 1% increase in FX rates causes 0.89% decrease in CA/GDP ratio, 1% increase in inflation cause 0.48% increase in CA/GDP ratio, 1% increase in X/M ratio causes 0.32% increase and 1% increase in FDI causes 0.88% increase in CA/GDP ratio.

With these results, it is concluded that the factors that affect the CAD are parallel with the literature in terms of the directions of the effects. But this research is the first one that sets a model that includes both sectoral and macroeconomic indicators as the determinative factors of the CAD for Turkey. And this point is the one that values added to the literature. The next step for the research about current account determinative factors may be, grouping countries according to their GDP composition and comparing different country groups' determinants.

By taking empirical results and the effects of COVID-19 into consideration, the necessity is obvious for Turkey to strategize in a broader and more detailed manner concerning the CAB issue. Concentration on product groups, the very limited number of exporters (83.000 exporters out of 4 million companies), the dependence of exports on imports, and very little value-added product concentration, low level of high-tech product exports seem to be the most essential points that should be prioritized. The policymakers may begin with defining the producers that produce the products which have relatively comparative advantages and allocating some resources for setting educational, organizational, and financial infrastructure for supporting these. At the same time exporting high-technology products will be another crucial solution for Turkey. Although the 11th Development Plan includes articles on technological development, following up this issue very strictly be very important for Turkey.

Kaynakça / Reference

Akat, A. S. (2019). İhracatta ithalat. İktisat ve Toplum, 101, 7-13.

- Altıntaş, H. (2006). Türkiye'de para talebinin istikrarı ve sınır testi ve sınır testi yaklaşımıyla öngörülmesi. *Erciyes Üniversitesi İİSBF Dergisi*, (30), 15-46.
- Bagnai, A., & Manzo, S. (1999). current account reversals in developing countries: The role of fundamentals. *Open Economic Review*, 10, 143-163.
- Bayar, Y., Kılıç, C., & Arıca, F. (2014). Determinants of CAD in Turkey. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(1), 451-470.
- Borensztein, E., De Gregorio, J., & Lee J. W. (1998). How does a foreign investment affect economic growth? *Journal of International Economics*, 45(1), 115-135.
- Calderon, C., Chong, A., & Loayza, N. (2000). Determinants of CADs in developing countries. *Policy Research Working Paper*, No. 2398, World Bank.
- Çamurdan, B., Çevis, İ., & Kadilar, C. (2009). The interaction of the current account with its determinants and the effects of inflation targeting on current account balance. *e-Journal of New World Sciences Academy*, 4(2), 154-169.
- Canbay, Ş., & Mercan, N. D. (2012). Savunma harcamalarının ekonomik büyüme ve cari açık üzerine etkileri. *Journal of Emerging Economies and Policy*, 2(29), 86-104.
- Çetin, A. K., Kutlutürk, M. M., & Akmaz, H. K. (2014). Eğitimin durumuna göre istihdamın GSYH etkisi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, (22), 249-266.
- Chinn, M. D., & Prasad, E. S. (2003). Medium-term determinants of current accounts in industrial and developing countries: An empirical exploration. *Journal of International Economics*, 59(1), 47-76
- Chinn, M. D., & Ito, H. (2008). Global current account imbalances: American fiscal policy versus East Asian savings. *Review of International Economics*, 16(3), 479-498.
- Dhliwayo, S. (2017). Export experience and key success factors in cross-border trade: Evidence from Southern Africa. *Acta Commercii - Independent Research Journal in the Management Sciences*, 17(1), 1-19.
- Doğan, E., & Bayraç, N. (2014). Türkiye'de cari açık sorunu üzerine mikro temelli bir yaklaşım. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 97-124.
- Engle, R. F., & Granger, C. W. J. (1987). Cointegration and error correction: Representation, estimation and testing. *Econometrica*, 55, 251-276.
- EPDK (2019). 2019 yılı doğal gaz piyasası sektör raporu. www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-94/yillik-sektor-raporu. Access Date: 06.05.2021
- Erdoğan, S., & Bozkurt, H. (2009). Türkiye'de cari açığın belirleyicileri: MGARCH modelleri ile bir inceleme. *Maliye ve Finans Yazıları*, 23(84), 135-172.
- Favero, C. A. (2001). *Applied macro econometrics*. Oxford: Oxford University Press.
- Gacaner Atış, A., & Saygılı, F. (2014). Türkiye'de cari açığın belirleyicilerinin ampirik analizi. *Sosyoekonomi*, 21(21), 87-103.

Gülbahar, O. (2008). Turizmin Türkiye'de 1980 sonrası dönemde cari işlemler dengesine olan etkisi. *Journal of Qafqaz University*, 24, 154-168.

TCMB (2021). <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/dashboard/1550>. Access date: 30.03.2021

<https://data.worldbank.org/indicator/BN.CAB.XOKA.GD.ZS?locations=TR>

https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_18/5122/DataGroup/turkish/bie_odeayrsunum6/

Insel A., & Kayıkçı, F. (2013). Determinants of the CABin Turkey: An "ARDL" Approach. *Economic Research*, 26(1), 116.

Johnston, J., & Dinardo, J. (1997). *Econometric methods*. United States: McGraw Hill.

Kripfganz, S., & Schneider, D. C. (2016). "ARDL": Stata module to estimate autoregressive distributed lag models. *State Conference* (pp. 1-20). Chicago: State Conference.

Krugman, P. (1979). A model of balance of payments crises. *Journal of Money, Credit and Banking*, 11(3), 311-325.

Republic of Turkey Ministry of Commerce (2021). En Fazla İhracat Yapılan 20 Fasil. <https://ticaret.gov.tr/data/5d63d89d13b8762f7c43a738/3-En%20Fazla%20Ihracat%20Yapilan%2020%20Fasil.pdf>. Access date: 21.04.2021

Mohammadi, H. (2004). Budget decifit and the current account balance: New evidence from panel data. *Journal of Economics and Finance*, 28(1), 39-45.

Morsy, M. (2012) current accountdeterminants for oil exporting countries. *Emerging Markets Finance and Trade*, 48(3), 122-133.

Mwangy, K. S. (2014). Determinants of CABin Kenya. <https://ir-library.ku.ac.ke/bitstream/handle/123456789/13430/Determinanats%20of%20current%20account%20balance%20in%20Kenya.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Obstfeld, M., & Rogoff, K. (1995). The intertemporal approach to the "current account". In G. Grossman & K. Rogoff (eds.), *Handbook of International Economics*, Vol. 3. Amsterdam: North Holland.

Obstfeld, M., & Rogoff, K. (1996). *Foundations of International Macroeconomics*. Cambridge, MA: MIT.

Oktar, S. (2012). Dış ticaret hadlerinin cari işlemler dengesi üzerine etkileri: Türkiye örneği. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(2), 1-18.

Özdamar, G. (2016). A survey on the factors affecting CABof Turkey: Evidence from "ARDL" bounds testin approach. *The Journal of International Journal Search*, 9(43), 1307-9581.

Özdemir, O. (2019). Autoregressive Distributed Lag Approach to the income inequality and financial liberalization nexus: Empirical evidence from Turkey. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 9(6), 1-15.

Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1999). An Autoregressive Distributed-Lag modelling approach to cointegration analysis. In S. Strøm (Ed.), *Econometrics and Economic Theory in the 20th Century: The Ragnar Frisch Centennial Symposium* (pp. 371-413). Cambridge: Cambridge University Press.

Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bound testing approaches to the analysis of level relationship. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.

Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J., 1999. Bounds testing approaches to the analysis of long-run relationships. *Cambridge Working Papers in Economics 9907*, Faculty of Economics, University of Cambridge. <https://ideas.repec.org/p/cam/camdae/9907.html>

Rasheed R., Meo, M. S., Ullah Awan R. U., & Ahmed, F. (2019). The impact of tourism on deficit in balance of payments of Pakistan: An application of bounds testing approach to cointegration. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 24(4), 325-332.

Sachs, J. (1981). The current account and macroeconomic adjustment in the 1970s. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1, 201-282

Saçık, S. Y., Akar, G., & Gülmez, Z. (2019). Turizm gelirlerinin cari işlemler dengesi üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019(42), 303-316.

Selçuk, E., Karaçor, Z., & Yardımcı, P. (2015). the impact of trade liberalization on CAD: The Turkish case. *World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Economics and Management Engineering*, 9(10), 3694-3699.

Telatar, E. (2011). Türkiye’de cari açık belirleyicileri ve cari açık-krediler ilişkisi. *Bankacılar Dergisi*, 78, 22-34.

Uçak, S. (2017). Cari denge ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye analizi. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 107-139.

World Bank (2021). Net investment in nonfinancial assets (% of GDP). <https://data.worldbank.org/indicator/GC.NFN.TOTL.GD.ZS>. Access date: 24.02.2021

Yılmaz, E. G., Doğan, E., & Özdemir, O. (2021). Cari açık sorununa KOBİ’lerin dış ticaretten aldıkları payı artırma stratejisi etkin bir çözüm olabilir mi? 19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi, 2(3), 697-723.

Yılmaz, E. G. (2018). Türkiye’de mevduat bankalarının bilişim teknolojisi yatırımlarının bankaların etkinliği ve finansal başarısı üzerindeki etkileri. *Asos Journal*, 2018(82), 427:461.

Yurdakul, F., & Cevher, E. (2015). Determinants of CAD in Turkey: The Conditional and Partial Granger Causality Approach. *Precedia Economics and Finance*, 26(2015), 92-100.

[itobiad], 2022, 11 (3): 1323-1344

<p>Öfke Duygusunun Demografik Değişkenler, Siyasal Bağnazlık ve Korku Biçimleri ile İlişkisi</p> <p>The Relationship of Angry with Demographic Variables, Political Bigotry and Forms of Fear</p> <p>Video Link: https://youtu.be/nc2mfDPbFGs</p>	
<p>Ayşe ÖZPOLAT</p> <p>Dr. Öğretim Üyesi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu</p> <p>Asst. Prof., Fırat University Vocational School of Social Sciences</p> <p>asayi@firat.edu.tr</p> <p>ORCID: 0000-0003-3586-9745</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 10.03.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 03.07.2022
Yayın Tarihi / Published	: 06.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Özpolat, A. (2022). Öfke Duygusunun Demografik Değişkenler, Siyasal Bağnazlık ve Korku Biçimleri ile İlişkisi . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1323-1344 . doi: 10.15869/itobiad.1085576

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ayşe ÖZPOLAT)

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Öfke Duygusunun Demografik Değişkenler, Siyasal Bağnazlık ve Korku Biçimleri ile İlişkisi *

Öz

Duyguların olumlu ya da olumsuzluğu kişiye ve çevresine sunduğu yıkıcılığıyla ilgilidir. İnsan var olduğu günden itibaren sevgi, korku, nefret, öfke gibi birçok duyguyu hissetmektedir. Öfke duygusu insan yaşamındaki işlevselliği ile yıkıcılığı arasında ince bir çizgi de bulunmaktadır. Yıkıcı yönüyle öfke duygusu ve öfkeli davranış kişilerarası problemlere yol açmakta ve olumsuz bir etkileşime dönüşebilmektedir. Öfkenin işlevsel olabilmesi kullanılabilmesine, kişinin öfkesini denetleme becerisine ve frenlenmesine bağlıdır. Yıkıcı yönüyle zihnin zayıf karar vermesine, çözüm yollarının kapanmasına, düşmanlık ve düşmanlığa bağlı diğer duyguların oluşmasına, genel olarak insan ilişkilerinde sorunlara öfkeli davranışın tarafları arasında fizyolojik ve psikolojik hastalıklara neden olabilmektedir. Birçok yaklaşım öfke duygusunu temel duygulardan saymakla birlikte duyguların dışarı yansıma biçimi ve şiddeti sosyalleşme süreci sonucunda oluşmaktadır. Bu çalışma öfke duygusunun siyasal bağnazlıkla ilişkisini değerlendirmek amacıyla, nicel araştırmanın ilişkisel tarama modeline göre yapılmıştır. Araştırmanın evreni amaçsal örnekleme göre, siyasal bağnazlığı yüksek kişilerden oluşturulmuştur. Örneklem grubu Elâzığ'da ikamet eden kendisi ve çevresi tarafından davranışları itibarıyla siyasal bağnaz olarak nitelendirilen 423 kişiden oluşmaktadır. Araştırmada "Sürekli Öfke-Öfke Tarzı Ölçeği", literatür taranarak hazırlanan siyasal bağnazlık soru formu ve demografik sorulardan oluşan anket formu kullanılmıştır. Araştırmanın sonucunda öfke ve öfkenin alt boyutlarıyla; sigara içme durumu, babanın öz/üvey olma durumu, eleştirilme korkusu, alay edilme korkusu, başkasına şiddet gösterme, kendine şiddet gösterme, yalnızca kendi gücüne, becerisine ve bilgisine güvenme arasında anlamlı ilişkili bulunmaktadır. Öfke ve alt boyutları ile siyasal bağnazlık alt boyutları arasında genel olarak düşük ya da orta derecede pozitif anlamlı ilişki bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Öfke, Siyasal Bağnazlık, Önyargı, Korku Biçimleri, Şiddet

The Relationship of Anger with Demographic Variables, Political Bigotry and Forms of Fear *

Abstract

Humans have felt many emotions such as love, fear, hatred and anger since the day they existed. There is a fine line between the functionality of anger and its destructiveness in human life. Because the feeling of anger and anger behavior cause interpersonal problems and can turn into a negative interaction. The functionality of anger depends on

* Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu Başkanlığının 18.12.2020 Tarih , 2020/102 Sayılı kararı ile Etik Kurul Kararı alınmıştır.

* Ethics Committee Decision was taken with the decision of the Social and Human Sciences Research Ethics Committee of Fırat University, dated 15.10.2021 and numbered 21/14.

its ability to be used, its ability to control, and its restraint. If it is destructive, it can cause poor decision-making of the mind and the closure of solutions, the formation of hostility and other feelings related to hostility, problems in human relations in general, and physiological and psychological diseases between the parties. When bigoted behaviors and anger are combined, its destructiveness can have destructive consequences between groups and communities in society, rather than interpersonal relations. Emotions and behaviors such as fear, anger, violence, prejudice and bigotry, which are classified as negative in human life, trigger each other and sometimes one of them is the cause and sometimes the result of the other. The importance in human life is the functional aspects of these emotions. When these feelings and behaviors go beyond functionality and become destructive, they appear as a problem that causes individual psychological and physiological problems, and when they become widespread in society, they become a problem that causes social violence. While being transferred from generation to generation as an emotional atmosphere, they leave people under their influence until the end of their lives as a result of their internalization. This study was conducted to evaluate the relationship between anger, political bigotry, forms of fear, and violence. The research was carried out according to the relational screening model of quantitative research. The universe of the research was composed of people with high political bigotry, according to purposive sampling. The sample group consists of 423 people residing in Elazığ, who are described as political bigots by themselves and their environment. In the research, the "Trait Anger-Anger Style Scale" and the political bigotry scale prepared by scanning the literature and a questionnaire consisting of demographic questions were used. As a result of the research, there is a significant relationship between anger and smoking status, anger out and being the father's biological/step, fear of being criticized, fear of being ridiculed, showing violence to others, showing violence to oneself, and trusting only one's own strength, skills and knowledge. There is generally a low or moderate positive and significant relationship between anger and its sub-dimensions and political bigotry sub-dimensions.

Keywords: Anger, Political Bigotry, Prejudice, Form of Fear, Violence

Giriş

Bazı kişiler hayal kırıklığı yaşadıklarında bu durumu tolere edememekte ve öfke patlaması yaşayabilmektedirler. Kültürel olarak mükemmel olmanın bir ödül algılanması başarısızlığın ise tahammülsüzlüğe neden olması öfkenin yaygınlaşması ile sonuçlandırmaktadır. Kişinin ilerlemesi durduğunda ya da gerileme başladığında kaygı ve öfke duygusu tetiklenmektedir. Yapılan araştırmalarda acı ve agresiflik içgüdüsel olarak birbirine bağlanmakta ve agresiflik sonucunda yaşanan olayların %90'ı öfke kaynaklı olduğu görülmüştür (Puff ve Seghers, 2019: 40). Öfke duygusunun yıkıcı tepkiler olarak dışa vurulması bireysel boyutta insan ilişkilerinin oldukça bozmakla birlikte öfke duygusu grupla veya toplulukla birleştiğinde yıkıcılık boyutu toplumun geleceğini tehdit etme noktasına ve savaş/iç savaşlara kadar götürmektedir.

Öfke duygusunun eylemsel olarak ifade edilmiş biçimi ve şiddeti kişinin sosyalleşme süreci ve geçmiş deneyimlerinin sonucudur. Sosyalleşme süreci ve deneyimler önyargıların oluşmasına kaynaklık ederek kişinin duygusal olarak hislerinin yönünü ve şiddetini de oluşturmaktadır. İnsan sosyalleşirken bir bütün olarak toplumun ve içinde

bulunduğu grupların bir yansımasıdır. Davranışları ise bu yansımanın görünürlük kısmını oluşturmaktadır. Önyargıları ve bu önyargılarına bağlı olarak gerçekleştirdiği davranışları bireysel bağımsızlığının ötesinde aidiyetinin sonucudur. Fakat kişi bunun farkındalığını oluşturmamaktadır. Çünkü aidiyetin gerçekleşmesi için tüm gruba ve topluma ait olan düşünce, duyguyu oluşturan kalıpların kişide içselleşmesi gerekmektedir. Bu çalışma da bir toplumun fertleri olarak içselleştirilen önyargılar ve öfke/korku duygusunun etkileşimi incelenmektedir. Yapılan bu çalışmanın önemi öfke duygusunun siyasi gruplar arasında siyasal bağnazlıkla, şiddetle ve korku biçimleriyle ilişkisini açıklayarak öfkenin ve siyasal bağnazlığın farkındalığını oluşturabilmek ve bu yıkıcı duygu/eylemlerin birbiriyle ilişkisini göstererek bu olumsuzlukların oluşturacağı yıkımları önlemek için gerekli önlemlerin alınmasına kaynaklık etmektir. Alaycı ve güvensiz düşüncelerden beslenen düşmanca duygular ve öfke, akılcı düşünce ve empati ile çözümlenebilir. Düşmanca duyguların panzehiri insanlar arasındaki güven duygusudur (Goleman, 2011: 230). Korku duygusu ise güven duygusunun zıttı olarak öfke oluşturan ortamların oluşturucusudur. Özellikle kişinin engellenme, aşağılanma, alay edilme gibi eylemlerle karşılaşması öfke duygusunun artmasına neden olmaktadır. Toplumsal huzur ve kalkınma için duyguların önemini yadsımamak ve gerekli önlemlerin alınması gerekmektedir.

İşlevsel ve Yıkıcı Öfke

İnsan duyguları birbirinden farklı hisseder ve her duygunun farklı fizyolojik imzası bulunmaktadır (Ledoux, 2020: 53). Öfke, Aristoteles'e göre hakarete karşı makul bir tepkidir (Ledoux, 2020: 43). Bakırcıoğlu öfkeyi "*Gerçek ya da kuruntuya dayanan engellenme, incitilme, korkutulma, tehdit edilme, yoksun bırakılma, saldırıya uğrama gibi durumlarda duyumsanan ve genellikle neden olan şeye ya da kişiye yönelik saldırgan ya da savunucu davranışlarla sonuçlanabilen yoğun, olumsuz bir duygu*" olarak tanımlamaktadır (Bakırcıoğlu, 2012: 1533). Goleman'a göre öfke, alt kümesi "*hiddet, hakaret, içleme, gazap, tükenme, kızma, sinirlenme, hınc, kin, rahatsızlık, alınganlık, düşmanlık ve belki de en uç noktada, patolojik nefret ve şiddetin*" bileşkesinden oluşmaktadır (Goleman, 2011: 373). İnsanın yaşantısının ve edimlerinin tüm açıklamaları sosyalleşme süreci ile ilgilidir. Dolayısıyla öfke duygusunun edimlerle fark edilir ya da fark edilmeden içte yaşanması kültür ve sosyalleşme ile ilişkili olarak açıklanması zorunludur. Aslında öfke ancak dışa vurulduğu takdirde başkaları tarafından öfkeli olma durumu anlaşılabilir (Davies, 2018: 13). Dolayısıyla öfkenin dışa vurumu önemlidir. Yapılan çalışmalarda öfke ve korku duygusunun öğrenme ve yetişmeyle ilgili faktörlerin tesiri altında olduğu gözlemlenmiştir. Bandura'nın çalışmasında yetişkinin yapma bir bebeği tekmelediğini gören çocukların aynı davranışı oyun odasında daha fazla sergiledikleri görülmüştür (Akdeniz, 2007: 23).

Yetenekler geliştikçe kişinin öfkesini açığa çıkarması, öfke oluşturan koşullarla ilgili olup öfke duygusunun kuşaklar boyu devam etmesi bir öğrenme sürecinin sonucudur. Öfkeli kadınlar ve erkekler büyüdüklerinde öfkeli anne ve baba olarak öfkeli çocuklar yetiştirirler. Öfkeli ebeveynler aşırı cezalandırma sonucunda yetiştirdikleri çocuklarını aynı zamanda sosyalleşme süreçlerinde canlı ve şiddetli saldırganlık modeli olarak aldıkları ebeveynlerinden dolayı oyun alanından okula ve yaşamın tümüne yansıtıktıklarından gözlemlenebilir ve fark edilebilir davranışlar sergilemektedirler

(Goleman, 260: 2011). Dolayısıyla insanın yaşamasında temel duygulardan olan öfke yıkıcılığını sosyalleşme sürecinin sonucunda kazanmaktadır.

Çocukluk döneminde ve sonrasında öfke işlevsel bir duygu olarak kişinin kendisini kabul ettirmesini, kendisini yaralayan ya da engelleyen kişilere karşılık vermesini ve arzulara yol açmasını sağlar. Öfke, kişi için tehdit kaynağı olan çevreyle uğraşmaya yarayan bir araçtır. Bu yönüyle korku duygusuyla benzerlik göstermektedir. Farkı korku duygusunda çocuk, tehdit kaynağından geri çekilirken öfke de üzerine gitmektedir. Öfke duygusu benliğin korunmasını ve rahat yaşayabilmesini sağlar. Öfke duygusunun fonksiyonel olabilmesi için kişinin öfkeyi kullanabilmesine, frenlemesine ve denetleme becerisine bağlıdır. Çocuklar için öfke iki yönlü çatışmaya neden olmaktadır. Bunlardan birincisi diğer insanlarla çatışma ikincisi ise kendi şefkat ve korku gibi duygularla öfkenin açığa vurulmamasından dolayı kendisiyle çatışmadır (Jersild, 1979: 422). Çocuğun yaşadığı bu çatışma yaşam süreci boyunca öfke duygusuna eşlik etmekte ve öfke kontrolünü sağlamada önemli bir işleve sahiptir.

İlımlı öfke duygusu işlevselken yıkıcı öfke, kişiyi son derece canlı, enerjik yapmakta ve haklı hissettirmektedir. Yıkıcı öfke duygusu, insanın karar mekanizmasını bozarak kişinin doğru düşünmesini engeller ve hem kişinin kendisi hem de çevresi için tehlikeli bir duygu haline dönüşür. Engellenmeye bir tepki olan öfke duygusu ve buna bağlı düşmanca duygular beslemek aslında değiştirilebilir bir alışkanlıktır (Goleman, 2011: 230). Yıkıcı öfke zihni etkileyerek zayıf karar verme ve çözüm yollarına neden olurken aynı zamanda insan ilişkilerinde sorunlara ve baş ağrısından ölüme kadar genişleyebilen bir yelpazede çeşitli sağlık sorunlarına neden olmaktadır (Puff ve Seghers, 2019: 55,65). Puff ve Seghers (2019: 39) yıkıcı öfkenin (sağlıksız öfkenin) özelliklerini şu şekilde sıralamışlardır:

1. Sıklıkla karşılaşılması,
2. Çok yoğun hissedilmesi,
3. Çok uzun sürmesi,
4. Diğer duyguları gizlemesi,
5. Aile ve iş ilişkileri gibi insan ilişkilerini bozması,
6. Kişiyi kontrol edilemeyen yıkıcı döngüye sokması,
7. İnsanları incitmesi.

Öfke kontrol sorununa neden olabilecek bazı faktörler bulunmaktadır. Bu faktörleri Puff ve Seghers (2019: 44-48) şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. Genler,
2. Zayıf bir öfke kontrolüne tanık olma,
3. Toplumsal bilginin yanlış aktarılması,
4. İstismar veya travma yaşama,
5. Stresi yanlış kontrol etme,
6. Duyguları ifade etmenin doğru bir şey olmadığını öğrenmek,

7. Düşük özgüven,
8. Düşük engellenme toleransı,
9. Hassas duyguları gizleme,
10. Dediğim dedik kişilik,
11. Düşünmeden hareket etme yapısı,
12. Mükemmeliyetçilik,
13. Acı ve acı çekme.

Bir iletişim biçimi ve şiddet içeren davranışlarla birlikte görülen öfke duygusu insan etkileşimlerinde yer almaktadır. Kişisel değer ve yapılar hakkında karşı tarafa bilgi verirken aynı zamanda kimlik veya egoyu oluşturan düşünceyi/değerleri, bölgesel sınırları iletir ve otoriteyi kanıtlamak, ilişkileri güçlendirmek veya sonlandırmak için kullanılır. Öfke duygusu pasif/agresif veya agresif şekilde ifade edildiği takdirde çatışmanın tırmanmasına problemlerin çözülmemesine hale gelmesine, kontrol duygusunun abartılmasıyla birlikte diğer kişileri aşağılamak için güç kullanılması sonucunda öfke kişi ve çevresi için yıkıcı bir hal alır (Bilgin ve Kutlu, 2010: 187, 188). Kişiler arası ilişki problemlerinde önemli bir etken olan öfke duygusu ancak öfkeyi doğru ifade etme becerisi elde edildiğinde sağlıklı ve fonksiyonel öfkeye dönüşebilmektedir. Öfke kontrolü için gerekli olan hoşgörülülük ve anlayışlı davranma ise empatik düşünme becerisi ve önyargısız olmakla ilgilidir.

Önyargı ve Siyasal Bağnazlık

Bağnaz eylemlerin kökeninde bulunan önyargı (Goleman, 2011: 212-214) aynı zamanda öfkenin oluşumunda veya kontrolünde ve öfkenin dışı vurumunda bir belirti olarak tanımlanmaktadır (Soykan, 2003: 23). Önyargıyla ilgili yapılmış çalışmalarda önyargının oluşumu, bebeklikten ve erken çocukluk döneminden başlatılır. Ammons'un yaptığı araştırmada dört yaşındaki çocukların etkin önyargılara sahip olduğu görülmüştür. İlkokul dönemine gelmiş çocuklardaki önyargıların daha çok kendi etnik grubuna karşı düşkünlük olarak ortaya çıktığı yapılan araştırmalar sonucunda bulunmuştur. Önyargılar sosyalleşme süreci boyunca öğrenilir ve karşıdaki kişi ya da gruba karşı güvensizlik, aşağılama ve düşmanlık besleme gibi toplumsal bir hastalığa dönüşebilmektedir. Yapılan çalışmalarda bu hastalıklı hal, endişeli, güvensiz, düşmanlıkla yüklü olan kişilerde ve bu kişilerin değerleri, kendi öz inançlarından çok otoriter ölçütlerden etkilendiği görülmüştür. Kendilerine karşı olumlu duygular besleyen kişilerin ise daha az önyargılı oldukları yapılan çalışmalarda belirlenmiştir (Jersild, 1979 : 336-338).

Kişinin yanlış inanışların yanlışlığını gösteren kanıtlar karşısında dahi değişime direnç göstermesi önyargının varlığını göstermektedir. Önyargıyla ilgili yapılan araştırmalarda önyargıların, diğerleri olarak kategorize ettiklerine karşı kişiye negatif tutum göstermenin kolaylığını sunmaktadır. Bu durum köklerini ben ve ben olmayanlar konumundan biz ve diğerleri konumuna doğru gelişmeden almaktadır. İnsan, kendini üye olarak gördüğü gruplara (iç gruplar) ve kendini üyesi olarak görmediği (dış gruplar) gruplara ayırmaktadır. Sosyal olan bu kategorizasyon sosyal çevreyi, kendisini ve başkalarını kategorilere sokarak düzenleme şeklidir (Gerrig ve Zimbardo, 2018: 529).

İnsan için hep var olan ve hayatı kolaylaştıran bu düzenleme şekli ayrımcılık, düşmanca duygular besleme gibi olumsuz ve toplumsal olarak yıkıcılığı içeren davranışlara kaynaklık ettiğinde sorun olarak görülmektedir.

Önyargıların gelişiminde kuşaktan kuşağa aktarım önemli bir etkidir. Başka bir geniş grup tarafından mağdur edilmiş olmak travmayla birleştiğinde, çaresizlik ve öfke gibi duyguların kişiye yerleşmesine, bilinçdışı olarak kuşaktan kuşağa aktarılmasına neden olmaktadır. Bu aktarım bireylerin kimlik bütünlüğünü koruyacak çözüm yollarını ve görevleri içermektedir. Yeni gelen kuşaklar kendinden önceki kuşağın arzu ve korkularını ve bunlara bağlı görevlerini sahiplenerek kimliklerinin bir parçası haline getirmektedirler. Edilgenlikler etkenliğe dönüşerek kayıpların tekrar kazanımı eğilimiyle kişinin çocukluktan itibaren dünya algısını, okul, meslek, eş ve siyasi tercihlerini şekillendirmektedir. Önyargılı tutum ve davranışlar böylelikle kuşaktan kuşağa geçerek kimliğin bir parçası haline dönüşmektedir (İlhan ve Çevik, 2013: 62).

Sonuçları itibarıyla önyargı değerlendirildiğinde, duygusal sonuçları arasında önyargılı tutumlarla karşılaşan kişilerin küçük görüldüğü, saldırgan ve düşmanca davranışlarla karşılaştıkları bunun neticesinde bu kişilerde kendilerini aşağı görme, eziklik duyma, utanma, canı sıkılma, üzüntü duyma görülmüştür. Araştırmalar neticesinde olumsuz önyargılı davranışlara maruz kalan kişilerden kızların oğlanlardan daha çok derin yara aldıkları ve şiddetli tepki gösterdikleri de bulunmuştur. Önyargıya maruz kalan kişilerin, var olan tutumları, yaşları ilerledikçe ve fırsat kapılarının kendileri için kapalı olduğuna tevekkül ettikçe davranışlarında tembellik ve hareketsizlik görülmektedir. Bazı önyargıya maruz kalan kişilerin ise tam aksine bir durum olan rekabet kanallarını zorlaması sonucunda, bu kişilerin açgözlü ve vicdansızlıkla nitelendirilmesine neden olabilmektedir. Önyargının kurbanı olan kişi eğer misilleme yapamıyorsa öfkesini kendi grubuna ya da kendisine yöneltebilmektedir (Jersild, 1979: 336-338).

Önyargıların inşasında önemli olan bir kavram da kimliktir. Temelde kaygının kaynaklarından biri olan (Öz, 2004: 157) ve belirsizlikten kaçışın adıdır kimlik. Kimlik kişi için öteki olandan şekillenmektedir (Dalbay, 2018: 163). Her zaman ve dönemde öteki inşa edilir ve kimliğe bağlıdır. Kişi kimliğini oluşturan grupların düşünce, davranış, önyargı ve ayrımcılıklarını bir zırh gibi kuşanır. Bu noktalar keskinleştirilerek kimliğin devamı sağlanır. Öteki, düşman boyutuna girer hatta bazen insan olarak da algılanmayabilir. İnsan niteliğini kaybeden ötekine karşı böylece en uç noktada hayata kasıt bile meşru hale gelebilmektedir. Verilen kayıplar, küçük düşme ve duyulan utanç grup içerisinde tersine çevrilmediğinde diğer gruba karşı öfke de artışa ve öfke duygusunun içselleşmesine, grup üyelerinin birbirine bağlanmasına, kuşaklar yoluyla aktarılmasına neden olmaktadır (Tutu, 2015: 50-52).

İnsan kendi kimliğini kurabilmek için başkasına ihtiyaç duymaktadır. Ben ve öteki en masum şekliyle dost düşman ayrımı kişi, grup, topluluk ve toplum düzeyinde duygu yoğunluğunu, eylemlerin çeşitliliğini, şiddetini yönünü ve kapsamını genişletmektedir. Mouffe, düşmanlığın toplumlarda ki zorunluluğunu siyasal kimliğin biz ve onlar ayrımında göstermiştir. Demokrasinin zorunluluğunun parçası olan onlar, demokrasinin var olma sebebidir. Demokrasi tekilliğe dayanan bir ahenk değildir. Demokrasi çoğulluğa dayalı bir mücadele olup bu mücadele düşmanlar arasındaki mücadeleden farklı olarak hasımlar arasındaki mücadeleye dönüştüğünde yumuşayıp fonksiyonel hale gelebilir. Mouffe hasmın düşman olduğunu kabul eder fakat bu taraflar ortak zeminde

buluşabilir ve meşru konuma sahip olduğunu vurgulamaktadır. Böyle bir durumda ancak demokratik tartışma ve uzlaşma gerçekleşebilir ve bu demokrasinin zorunluluğudur. Bundan dolayı herkes tarafından kabul edilen tek ve rasyonel çözümlerin olduğu toplumlarda demokrasi kayıptır (Kargıoğlu, 2021: 175-179).

Ben ve öteki toplum içerisinde her kurumda ve her alanda olduğu gibi siyasette daha fazla göze çarpmaktadır. Bu siyasetin güç elde etme ve kullanma potansiyeliyle ve varoluşun belirginliği ile ilgilidir. Schmitt, düşmanı kamusal niteliğinden kaynaklı olarak düşman olarak algılandığını ve "mutlak öteki" olma özelliğinin onu düşman yaptığını söyler. *"Dost düşman ayrımındaki kritik nokta 'aşırı durumlar'da bu ayrımın, dostluğun ürünü siyasal birliği tehdit noktasına varma olasılığıdır. Schmitt'e göre bu tarihsel uğrak hiçbir biçim de önceden bilinemez, formüle edilemez ve genelleştirilemez. Ama her durum da, dost-düşman ayrımı normal seyriyi terk ederek yoğunluk kazanma olasılığını içinde barındırır."* (Çelebi, 2008: 148). Bu olasılıkla dost düşman ayrımı gerçek bir savaş durumuna dönüşebilme farkındalığı oluşur. Savaş ise "mutlak ötekenden" kaynaklanan tehdidin giderilmesi ve ötekinin varlığını tehdit etmesine son vermesi için yapılmaktadır. Schmitt'e göre ancak aşırı durumlarda savaş, dost-düşman ayrımının en sınırdaki oluşumu durumunda ortaya çıkar (Çelebi, 2008: 147-149).

Siyasi gruplar arasındaki güç, güç çatışmaları ve rekabet olağan bir durum olmakla birlikte siyasal kimlikle birleştiğinde kişi bu yenilgileri benliğiyle bütünleştirmektedir. Zaman zaman yenilgiler, kayıplar yaşanması doğal bir siyasal varoluş olmasına rağmen grupların bu durumu kabullenememesi veya çatışmanın şiddetli ve yıkıcı olması taraflar arasında öfkenin yükselmesine neden olmaktadır. Yas süreci olan bu dönemin sağlıklı olarak atlatılamaması ve sürekli hale gelmesi sonucunda nefret duygusuna neden olabilmektedir. Her yas duygusunda öfke duygusu olmakla birlikte şartlar uygun değilse korku duygusunun eşlik ettiği öfke, bilinç dışında oluşmayıp öfke sebepleri kişiyle özdeşleşerek yas süreci zorlaşmaya başlar. Ötekine karşı oldukça şiddetli karşılık vermeye neden olan bu durum mitlere dönüşebilmektedir. Ötekini insan olarak kabul etmemeye varan boyutta (Volkan, 2007: Seminer 2) düşmanlık besleme önyargıların en ileri boyutu ve bağnaz davranışların en acımasızlarının sergilenmesine neden olabilmektedir. Önyargıların bağnazlığa (hoşgörüsüzlük) dönüşmesi ise korku, öfke ve düşmanlık gibi duygularla birlikte saldırganlığa ve şiddete yol açmaktadır (Ziyagil ve diğerleri 2012: 2).

Toplumsal bir problem olan şiddet mikro düzeyde adam yaralama ve öldürme eylemleri ile görülürken makro düzeyde savaş ve terör olarak ortaya çıkmaktadır. Şiddet insanın doğasında olmasına rağmen toplum ve toplumsal koşullar şiddeti ortaya çıkaran faktörlerdir. Çatışan çıkarlar ekseninde tarafların arasındaki sosyal ilişkiden doğan şiddet, kişi ya da topluluğun sahip olduğu fiziksel ve ahlaki bütünlüğüne kültürel ve sembolik değerlerine ve mülkiyetine karşın bireysel, grup ve örgütlü bütünlük tarafından psikolojik veya fiziksel veya her iki olmak üzere zarar ve acı verilmesidir. Şiddetin temelinde saldırganlık dürtüsünün neden olduğu ve bu dürtünün psikolojik ve toplumsal gelişimde nörolojik ve hormonal yapısının kişideki etkileşimi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Saldırgan davranışlara, kızgınlık, acı, can sıkıntısı, kaygı/endişe, korku, köpürme, aşırı sinir duyarlığı, öfke, nefret, kin, hoşgörüsüzlük ve düşmanlık gibi duygu durumları neden olabilmektedir (Akkaya, 2009: 327-329).

Araştırma Yöntemi ve Amaç

Bu çalışmada nicel çalışmada var olan durum ya da gerçekliğin olduğu gibi araştırılıp açıklandığı genel tarama modellerinden biri olan ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Bu çalışmada öfke, demografik değişkenlerle birlikte, siyasal bağnazlık ve korku biçimleri ile ilişkisi incelenmiştir. Bu çalışma, birden fazla değişkenin aynı anda ve bir arada incelenmesine olanak sağlamıştır. Çalışmada amaç öfkeye etki eden faktörleri, öfke alt boyutları ile siyasal bağnazlığın ve korku biçimlerinin etkileşimi açıklanarak bu olgularla mücadelede yol gösterebilmektir. Ayrıca araştırılan değişkenler seçim süreci açısından önem taşımaktadır. Çalışmada incelenen değişkenlerin toplum içi, gruplar arasında şiddet ve iletişim bozukluğundaki rolleri düşünüldüğünde yeni çözüm yollarının bulunmasına katkıda bulunması da umulmaktadır.

Araştırmanın Evreni-Örnekleme

Çalışmanın evreni, Elazığ ilinde yaşayan ve kendisi veya çevresi tarafından siyasal bağnaz olarak nitelendirilen kişilerden oluşmaktadır. Bu çalışmada örneklem, seçkisiz olmayan amaçsal örnekleme göre oluşturulmuştur. Amaçsal örneklemede kimlerin seçileceği çalışmanın amacına ve çalışmacının yargısı kullanılarak oluşturulmaktadır. Ortalama olarak istenen özellikleri taşıyanlar örnekleme dâhil edilir (Balci, 2013: 104). Örneklem büyüklüğü ise değişkenler arasındaki kategoriler ve ilişkiler belirlenene kadar devam ettirilir (Lin, 1976: 158-159,). Bu çalışmada örnekleme; çalışmacının amacına bağlı olarak siyasal bağnazlık düzeyleri yüksek kişilerden oluşturulmuştur. Bu kişilere ulaşmak amacıyla kartopu örnekleme yöntemi de kullanılarak Kasım ve Aralık 2021 yılında parti il merkezlerinde bulunan ve çevresinde siyasal bağnaz (fanatik, hoşgörüsüz) olarak bilinen kişilere ulaşılarak uygulama yapılmıştır. Çalışmanın amacına bağlı olarak siyasal bağnazlığı yüksek kişilere ulaşılmış fakat ulaşılan kişilerde fişlenme ve partiye zarar verme düşüncesi ile anketi doldurmada isteksizlik ve ret etme davranışlarını görülmüştür. Toplamda 700 anket formunun dağıtılmasına rağmen anket formlarını teslim alamama ve anket formlarındaki doldurmadan kaynaklı önemli boyuttaki eksiklik sebebiyle çalışmada 423 anket formu değerlendirilmeye alınmıştır.

Bu çalışma için Fırat Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etiği Kurulu'ndan 15.10.2021 tarih 21 toplantı sayısı ve 14 no'lu kararı ile etik kurul izni alınmıştır.

Araştırmada Kullanılan Araçlar

Araştırmanın desenine bağlı olarak sıralı-aralıklı ve karşılaştırmaz ölçek olan likert ölçeği kullanılmıştır. Bu çalışmada kullanılan ölçek C. D. Spielberger tarafından 1983 yılında geliştirilen özgün adı "The State Trait Anger Scale (STAS) olan öfke ölçeğidir. Ölçeğin Türkçe formu ise A. Kadir Özer tarafından 1994 yılında yapılmış olup "Sürekli Öfke-Öfke Tarzı Ölçeği" (SÖÖTÖ) olarak literatürde bulunmaktadır. Ölçek altı bölümden oluşmakta ve toplam 32 sorudan oluşmaktadır. İç tutarlığı Cronbach Alfa değerleri ayrı ayrı hesaplanmış olup sürekli öfke boyutu için 79; kontrol altına alınmış öfke boyutu için 0,84, dışavurulmuş öfke boyutu için 0,78 ve bastırılmış öfke boyutu için 0,62 olarak bulunmuştur. Dörtlü likert tekniğiyle oluşturulan ölçekte "sizi ne kadar tanımlıyor? (1) Hiç, (2) Biraz, (3) Oldukça, (4) Tümüyle (Özer, 1994: 27, Savaş ve Şahin, 1997:76, Temel vd. 2017, 125) kelimelerinden meydana gelmektedir.

Bu araştırmada ikinci ölçek ise literatür taranarak araştırmacı tarafından oluşturulmuştur. Birinci aşama olarak literatür taranarak soru havuzu oluşturulmuş daha sonra kapsam geçerliliği için siyaset ve sosyal bilimler, kamu yönetimi ve istatistik alanında uzmanlığını almış dört öğretim elemanının görüşlerine başvurulmuştur. Yapılan değerlendirmeler sonucunda uzmanların görüşlerine binaen bazı maddeler yeniden düzenlenirken benzer ifadeler çıkarılmıştır. Siyasal bağnazlık tutumunu temsil ettiği düşünülen toplam 25 maddeden oluşan üçlü Likert tipi soru formu elde edilmiştir. "Siyasal Bağnazlık"la ilgili soru formunun Cronbach Alpha değeri 25 maddede 0,825 olarak bulunmuştur. Siyasal bağnazlık alt boyutları; "genel bağnazlık, partiye yönelik bağnazlık maddi/manevi faydaya yönelik siyasal bağnazlık, aileye yönelik siyasal bağnazlık tutum ve eylem" olarak 4 gruba ayrılmıştır. Yapılan araştırmada örneklem grubunun "Siyasal Bağnazlık" puan ortalamaları 43,26±8,00 olup minimum 25, maximum ise 64 olup %45,6'sının (n=423) puanı ortalamanın üzerinde bulunmuştur. Araştırmada ulaşılan bu sonuç örneklem grubunun siyasal bağnazlık puanının yüksek olduğunu göstermektedir.

Siyasal bağnazlık ve öfke ölçeği eş zamanlı olarak aynı örneklem grubuna ayrı çalışmalar olarak yapılmıştır. Siyasal bağnazlık çalışmasının demografik veriler ve diğer değişkenlerle ilişkisi "Siyasal Bağnazlığın (Hoşgörüsüzlüğün) Demografik Değişkenler ve Korku Biçimleri ile İlişkisi" olarak farklı bir çalışma da sunulmuştur. Bu çalışma için ise Fırat Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurul'undan 15.10.2021 tarihli 21 toplantı sayılı ve 13 karar numarası ile etik kurul onayı alınmıştır.

Araştırmada ki korku biçimlerine ait sorular ise 6 maddeden oluşturulmuştur. Cronbach Alpha değeri 0,682'dir. Bu değerlere bakıldığında korkuya dair maddelerin $0,61 < \alpha < 0,80$ değerleri arasında olduğundan orta güvenilirlikte olup kabul edilebilir sayılmaktadır. Anket sonuçlarının değerlendirilmesinde SPSS paket programı kullanılmıştır.

Araştırmanın Bulguları

Çalışmanın kapsamında örneklem grubunun öfke puan ortalamaları 79,94±13,46 (min=36 max=126) olup %48,2'sinin (n=423) puanı ortalamanın üzerindedir. Örneklem grubunun çeşitli çeşitli değişkenlere göre öfke puanlarının dağılımı Tablo 1'de gösterilmiştir. Öfke alt boyutları ve çeşitli değişkenlerle ilişkisi ise tablo haricinde anlamlılık düzeyine göre sunulmuştur.

Tablo 1. Örneklem Grubunun Çeşitli Demografik Değişkenlere Göre Öfke Puanlarının Dağılımı ve T Testi ile ANOVA Analiz Sonuçları

Değişkenler (n=423)	n	Öfke Puanı (Ort.±SS)	İstatistik	p
Cinsiyet				
Kadın	193	78,86±12,94	t=-1,520	0,129
Erkek	230	80,85±13,84		
Yaş Grubu				
18-23	186	80,15±13,14	F=2,017	0,052
24-27	89	78,93±14,48		
28-33	44	83,53±13,69		
34-37	19	83,55±9,96		
38-43	30	77,84±12,21		
44-47	19	83,96±14,07		
48-53	9	78,43±11,60		

Öfke Duygusunun Demografik Değişkenler, Siyasal Bağnazlık ve Korku Biçimleri ile İlişkisi

54 ve üstü	27	73,43±13,52		
Medeni Durum				
Evli	123	80,43±12,96	F=0,117	0,889
Bekâr	294	79,73±13,66		
Dul	6	80,16±15,96		
Eğitim Durumu				
İlköğretim ve ↓	18	85,00±13,01	F=2,490	0,060
Ortaöğretim	84	82,56±13,90		
Ön lisans	104	79,08±13,48		
Lisans ve ↑	217	78,92±13,17		
Uzun Süreli Oturulan Yer				
Köy	62	79,64±12,92	F=0,288	0,886
Kasaba	49	81,31 ±12,39		
Şehir	292	79,87±13,61		
Büyükşehir	15	77,46±11,86		
Yurt dışı	5	81,88±26,77		
Sigara İçme Durumu				
İçiyor	160	81,68±14,14	t=2,075	0,039
İçmiyor	263	78,88±12,95		
Uyku Problemi				
Var	328	79,91±15,28	t=-0,023	0,982
Yok	95	79,95±12,91		

Tablo 1’deki değişkenler incelendiğinde örneklem grubunun cinsiyet ($p=0,12, p>0,05$), yaş ($p=0,05, p>0,05$), medeni durum ($p=0,88, p>0,05$), eğitim ($p=0,06, p>0,05$), uzun süreli ikamet edilen yer ($p=0,88, p>0,05$), ve uyku problemi ($p=0,98, p>0,05$), ile öfke arasında ilişki bulunmamıştır. Fakat sigara içme durumu ($p=0,03, p>0,05$) ile öfke arasında ilişki bulunmaktadır. Tablo 1 de en dikkat çekici ve en yüksek öfke puanı ($\bar{x}=85,00$), 44-47 yaş aralığı ve ($\bar{x}=83,96$), 28-33 yaş grubu ($\bar{x}=83,53$) gruplardır. Öfke puanı en düşük gruplar ise yaş durumu olarak 54 ve üstü yaş grubu arası ($\bar{x}=73,43$), büyükşehirde ikametgâh edenler ($\bar{x}=77,46$) ve eğitim durumu lisans ve üstü olan grubun ($\bar{x}=42,35$) olduğu görülmektedir. Eğitim seviyesi arttıkça öfke puanında düşüş görülmektedir. Kadınların erkeklere oranla, bekâr olanların evli ve dul olanlara oranla, büyükşehir, köy ve şehirde yaşayanların kasaba ve yurt dışında yaşayanlara oranla öfke puanları düşük çıkmıştır. Toplum içerisindeki rol, görev ve sorumluluklarla ilişkisi düşünülebilir. Öfke puanları incelendiğinde yaş grubunda sistematik bir artmadan veya azalmadan uzak puan dağılımı görülmektedir. Öfke alt boyutları ile yapılan analizlerde yaş değişkeni ile sürekli öfke arasında ($p=0,03, p<0,05$) ilişki bulunmuştur. Grup içinde en yüksek öfke ortalaması 34-37 yaş aralığında ($\bar{x}=23,74$) bulunmuştur. Cinsiyet değişkeni ile öfke kontrol alt boyutu erkeklerin ($\bar{x}=21,99$) kadınlara oranla ($\bar{x}=20,73$) daha yüksek çıkmıştır.

Tablo 2. Örneklem Grubunun Boy ve Kilo Değişkenlerine Göre Öfke Puanlarının Dağılımı ve ANOVA Analiz Sonuçları

Değişkenler (n=423)	n	Öfke Puanı (Ort.±SS)	İstatistik	p
Boy (cm)				
140-150	4	78,00±14,07	F=1,559	0,184
151-160	49	76,39±10,92		
161-170	167	79,29±13,25		
171-180	141	81,46±13,85		

181-190	62	81,18±14,61		
Kilo (kg)				
40-50	38	77,67±11,76	F=0,959	0,453
51-60	102	78,54±14,05		
61-70	110	81,48±14,25		
71-80	96	79,56±12,60		
81-90	50	81,63±13,96		
91-100	22	81,77±11,71		
100 ve ↑	5	74,33±13,28		

Örneklem grubunun kilo ve boy değişkenlerine göre öfke puanları dağılımı tablo 2’de gösterilmiştir. Araştırmaya katılan kişilerin beden özellikleri ile öfke arasında anlamlı ilişki bulunamamıştır. Fakat ortalamalara bakıldığı takdirde boy olarak 171-180 cm aralığında ($\bar{x}=81,46$) ve kilo olarak 91-100 kg aralığında ($\bar{x}=41,75$) olan kişilerin öfke puanlarının yüksek olduğu görülmektedir. En düşük öfke puanları ise boy 151-160 aralığında ($\bar{x}=76,39$) ve kilo olarak 100 ve üzeri ($\bar{x}=74,33$) kişilerden oluştuğu söylenebilir.

Tablo 3. Aile ve Ebeveynle İlgili Çeşitli Değişkenlere Göre Öfke Puanlarının Dağılımı ve T Testi ile ANOVA Analiz Sonuçları

Ebeveyn ile İlgili Değişkenler (n=423)	n	Öfke Puanı (Ort.±SS)	İstatistik	p
Anne Sağ/Ölü				
Sağ	382	79,84±13,18	t=-0,489	0,625
Ölü	41	80,92±15,96		
Baba Sağ/Ölü				
Sağ	360	79,95±13,14	t=0,025	0,980
Ölü	63	79,90±15,27		
Anne Öz/Üvey				
Öz	415	79,84±13,49	t=-1,072	0,284
Üvey	8	85,00±11,31		
Baba Öz/Üvey				
Öz	420	79,85±7,99	t=-1,667	0,096
Üvey	3	92,82±7,29		
Anne Babanın Birbiriyle İlişki Durumu				
Evli ve birlikte yaşıyor	394	79,78±13,34	F=0,431	0,650
Evli ve ayrı yaşıyor	18	82,64±14,90		
Boşanmış	11	81,13±16,05		
Anne Eğitim Düzeyi				
İlköğretim mezunu ve ↓	80	81,32±14,77	F=1,070	0,344
Ortaöğretim mezunu	128	78,59±12,30		
Üniversite mezunu ve ↑	215	80,27±13,61		
Baba Eğitim Düzeyi				
İlköğretim mezunu ve ↓	209	81,64±16,25	F=0,407	0,666
Ortaöğretim mezunu	155	80,31±13,11		
Üniversite mezunu ve ↑	59	79,46±13,44		
Anne Çalışıp Çalışmama Durumu				
Çalışmıyor	392	79,75±13,16	t=-0,316	0,315

Öfke Duygusunun Demografik Değişkenler, Siyasal Bağnazlık ve Korku Biçimleri ile İlişkisi

Emekli-Çalışan	31	82,28±16,86		
Baba Çalışıp Çalışmama Durumu				
Çalışmıyor	15	85,35±16,15	F=-1,006	0,247
Emekli	92	79,07±12,59		
Çalışan	316	79,94±13,56		
Aile Gelir Düzeyi				
2599 TL ve ↓	69	79,17±13,82	F=0,770	0,511
2600-5000 TL	102	79,48±13,78		
5001-10000 TL	239	80,08±13,18		
10000 TL↑	13	85,15±14,61		
Kardeş Sayısı Durumu				
Tek çocuk	16	88,80±13,82	F=1.399	0,084
2 kardeş	73	80,86±13,78		
3 kardeş	107	8035±13,15		
4 kardeş	90	78,39±12,53		
5 kardeş	50	80,31±12,78		
6 ve üzeri kardeş	87	78,43±14,41		
Kaçıncı Çocuk Olma Durumu				
1.ve tek çocuk olma	126	79,55±12,35	F=0,325	0,898
2.çocuk olma	131	80,73±13,63		
3.çocuk olma	67	79,64±12,35		
4.çocuk olma	39	78,02±15,25		
5.çocuk olma	29	81,19±12,39		
6 ve üzeri çocuk olma	31	80,05±17,61		

Tablo 3'te örneklem grubunun ebeveynlerle ilgili değişkenlere göre öfke puanlarının dağılımı gösterilmiştir. Tablo 3'teki değişkenlere bakıldığında aile ve ebeveynle ilgili değişkenler ve öfke arasında ilişki bulunmamıştır. Öfke alt boyutlarıyla değerlendirildiğinde ise sadece öfke alt boyutu öfke dışı ile babanın öz/üvey olması arasında ilişki bulunmuştur. Babası öz olanların öfke ortalaması ($\bar{x}=19,24$) üvey olanlara oranla ($\bar{x}=25,10$) daha düşük bulunmuştur. Ortalamalara bakıldığında en yüksek öfke puanları babası üvey olan ($\bar{x}=92,82$), annesi üvey olan ($\bar{x}=85,00$), babası çalışmayanlar ($\bar{x}=85,35$) ve aylık aile geliri 10000 TL ve üzeri olan ($\bar{x}=85,15$) kişilerden oluştuğu söylenebilir. En düşük öfke puanı ise ebeveynleri evli ya da birlikte yaşayanlar ($\bar{x}=79,78$), baba üniversite mezunu ($\bar{x}=79,46$), anne ortaöğretim mezunu ($\bar{x}=78,59$), aylık aile geliri asgari ücret ve altı olanlar ($\bar{x}=79,17$), 4 kardeş ($\bar{x}=78,39$) ve 4. çocuk olanlardan ($\bar{x}=78,02$) oluşmaktadır.

Tablo 4. Korku Biçimlerine Göre Öfke Puanlarının Dağılımı ve ANOVA Analiz Sonuçları

Korku Değişkenleri (n=423)	n	Öfke Puanı (Ort.±SS)	İstatistik	p
Eleştirilme Korkusu				
Her zaman	20	86,12±12,49	F=2,610	0,005
Bazen	159	80,36±13,17		
Hiçbir zaman	244	79,16±13,63		
Alay Edilme Korkusu				
Her zaman	60	85,08±13,39	F=5,645	0,004
Bazen	155	79,84±12,47		

Hiçbir zaman	208	78,53±13,90		
Yalnızlık Korkusu				
Her zaman	37	81,92±10,35	F=0,437	0,646
Bazen	162	79,76±13,37		
Hiçbir zaman	224	79,76±13,99		
Cezalandırılma Korkusu				
Her zaman	38	81,44±11,28	F=0,261	0,770
Bazen	160	79,73±12,83		
Hiçbir zaman	225	79,84±14,29		
Yeni Bir Şey Yapma Korkusu				
Her zaman	13	80,22±11,22	F=1,818	0,164
Bazen	156	81,55±14,31		
Hiçbir zaman	254	78,94±12,97		
İş Bulma Korkusu				
Her zaman	91	80,07±11,98	F=0,006	0,994
Bazen	161	79,88±13,35		
Hiçbir zaman	171	79,93±14,36		

Tablo 4’de örneklem grubunun korku biçimlerine göre öfke puanlarının dağılımı verilmiş ve eleştirilme korkusu ($p=0,00$, $p<0,05$), alay edilme korkusu ($p=0,00$, $p<0,05$), ile öfke korkusu arasında anlamlı ilişki bulunmuştur. Yalnızlık korkusu ($p=0,64$, $p<0,05$), cezalandırılma korkusu ($p=0,77$, $p<0,05$), yeni bir şey yapma korkusu ($p=0,16$, $p<0,05$) ve iş bulma korkusu ($p=0,99$, $p<0,05$) ile öfke arasında anlamlı ilişki bulunamamıştır. Öfke alt boyutlarıyla değerlendirildiğinde eleştirilme korkusu ile öfke dışı ($p=0,00$, $p<0,05$) arasında anlamlı ilişki olup eleştirilmekten her zaman korkanların öfke düzeyinin ($\bar{x}=22,17$) yüksek olduğu görülmektedir. Alay edilme korkusu ile öfke alt boyutları arasında; sürekli öfke ($p=0,00$, $p<0,05$) ve öfke dışı ($p=0,00$, $p<0,05$) arasında anlamlı ilişki bulunmuştur. Alay edilme korkusu ile öfke puanları ve alt boyutları ortalamalar olarak değerlendirildiğinde sürekli öfke ($\bar{x}=23,72$) ve öfke dışı ($\bar{x}=21,14$) ile alay edilme korkusunu her zaman yaşayanların yüksek olduğu görülmektedir. Yeni bir şey yapma korkusu ile öfke alt boyutu öfke dışı arasında ($p=0,04$, $p<0,05$) anlamlı ilişki bulunmaktadır. Öfke dışı alt boyutunda bazen ifadesinin ($\bar{x}=20,04$) en yüksek ortalamaya sahip olduğu belirlenmiştir.

Tablo 5. Şiddet, Güven ve Çaresizlikle İlgili Öfke Puanlarının Dağılımı ve ANOVA Analiz Sonuçları

Şiddet, Güven ve Çaresizlik (n=423)	n	Öfke Puanı (Ort.±SS)	İstatistik	p
Başkasına şiddet gösterme				
Her zaman	24	84,95±15,46	F=9,380	0,000
Bazen	176	82,53±13,07		
Hiçbir zaman	223	77,36±13,05		
Kendine şiddet gösterme				
Her zaman	19	86,21±15,96	F=4,119	0,017
Bazen	124	81,61±13,18		
Hiçbir zaman	280	78,78±13,26		
Arkadaşlarına Güven				
Her zaman	97	81,09±12,97		

Öfke Duygusunun Demografik Değişkenler, Siyasal Bağnazlık ve Korku Biçimleri ile İlişkisi

Bazen	218	79,93±13,38	F=0,656	0,519
Hiçbir zaman	108	78,93±14,09		
Yalnızca Kendi Gücüne, Becerisine, Bilgisine Güven				
Her zaman	266	79,62±13,02	F=3,053	0,048
Bazen	120	76,06±13,34		
Hiçbir zaman	37	85,08±16,01		
Çaresizlik				
Her zaman	85	81,73±12,75	F=0,943	0,390
Bazen	200	79,54±12,15		
Hiçbir zaman	138	79,42±15,54		

Tablo 5 de örneklem grubunun şiddet, güven ve çaresizlikle ilgili maddelerin puan dağılımları verilmiştir. Tabloya göre başkasına şiddet gösterme ($p=0,00$, $p<0,05$), kendine şiddet gösterme ($p=0,01$, $p<0,05$) ve yalnızca kendi gücüne, becerisine ve bilgisine güven ($p=0,04$, $p<0,05$) değişkenlerinin öfke arasında anlamlı ilişkili bulunmaktadır. Arkadaşlarına güven ($p=0,51$, $p>0,05$) ve çaresizlik ($p=0,39$, $p>0,05$) değişkenleri ile öfke arasında anlamlı ilişki bulunamamıştır. Yalnızca kendi bileğine, bilgisine güvenmek ile öfke alt boyutu öfke içe ($p=0,01$, $p<0,05$) arasında anlamlı ilişki bulunmaktadır. Hiçbir zaman ifadesi 19,29 ile en yüksek puana sahiptir. Kendine şiddet uygulama ile öfke alt boyutlarının tümü arasında anlamlı ilişki bulunmaktadır. Sürekli öfke ile “her zaman” ($\bar{x}=24,63$), öfke kontrol ile “hiçbir zaman” ($\bar{x}=21,94$) öfke dışı “her zaman” ($\bar{x}=21,21$), öfke içe “her zaman” ($\bar{x}=19,15$) olarak bulunmuştur. Başkasına şiddet uygulamak ile öfkenin alt boyutları arasında ilişki bulunmaktadır. Sürekli öfke “her zaman” ($\bar{x}=25,58$), öfke kontrol “hiçbir zaman” ($\bar{x}=22,11$), öfke dışı “her zaman” ($\bar{x}=21,75$) ve öfke içe “her zaman” ($\bar{x}=18,37$) puanları yüksek çıkmıştır.

Tablo 6. Öfke Alt Boyutları ve Bağnazlık Alt Boyutları ile Korelasyon Analizi

		Toplam Siyasal Bağnazlık	Genel Siyasal Bağnazlık	Partiye Yönelik Siyasal Bağnazlık	Faydaya Siyasal Bağnazlık	Aileye Yönelik Siyasal Bağnazlık
Toplam Öfke	Pearson Correlation	,354**	,028	,262**	,342**	,309**
	Sig. (2-tailed)	,000	,559	,000	,000	,000
	N	423	423	423	423	423
Sürekli Öfke	Pearson Correlation	,289**	,043	,193**	,268**	,281**
	Sig. (2-tailed)	,000	,377	,000	,000	,000
	N	423	423	423	423	423
Öfke Kontrol	Pearson Correlation	,060	-,070	,083	,102*	-,003
	Sig. (2-tailed)	,221	,148	,089	,035	,957
	N	423	423	423	423	423
Öfke Dışa	Pearson Correlation	,326**	,043	,235**	,288**	,313**
	Sig. (2-tailed)	,000	,373	,000	,000	,000
	N	423	423	423	423	423
Öfke İçe	Pearson Correlation	,320**	,071	,227**	,302**	,271**

	Sig. (2-tailed)	,000	,147	,000	,000	,000
	N	423	423	423	423	423

Tablo 6'ya bakıldığında toplam öfke ile toplam siyasal bağnazlık arasında ($r=354$) orta derecede pozitif anlamlı ilişki bulunmuştur. Öfke alt boyutları ve siyasal bağnazlık alt boyutları incelendiği takdirde sürekli öfke alt boyutu ile genel siyasal bağnazlık ($r=,043$), partiye yönelik siyasal bağnazlık ($r=,193$) bireysel faydaya yönelik siyasal bağnazlık ($r=,268$) ve aileye yönelik siyasal bağnazlık ($r=,281$); öfke dışı alt boyutu ile partiye yönelik siyasal bağnazlık ($r=,235$), bireysel faydaya yönelik siyasal bağnazlık ($r=,288$) ve aileye yönelik siyasal bağnazlık ($r=,313$); öfke içi alt boyutu ile partiye yönelik siyasal bağnazlık ($r=,235$), bireysel faydaya yönelik siyasal bağnazlık ($r=,302$) ve aileye yönelik siyasal bağnazlık ($r=,271$) arasında pozitif anlamlı ilişki bulunmaktadır. Tabloya bakıldığında genel olarak düşük ya da orta derecede pozitif anlamlı ilişki bulunmaktadır.

Tartışma

Duygular insanın algılarını, düşüncelerini, anılarını, rüyalarını biçimlendirmekte ve zihinsel yaşantının her yönünü etkilemektedir. Zihinsel yaşantıyı bir arada tutan bağ olan duygular kişiye sevinç ve neşe veren durumları inşa etmekte acı ve üzüntüye neden olan koşullardan ise kaçarak (Ledoux, 2020: 14) işlevsel rolüyle oldukça önemli fonksiyonlar üstlenmektedir. Duyguların olumlu ya da olumsuzluğu kişiye ve çevresine sunduğu yıkıcılığıyla ilgilidir. İnsan var olduğu günden itibaren bir duygular ağı içerisinde davranışlarına yön vermekte ve sevgi, korku, nefret, öfke gibi birçok duyguyu hissetmektedir. Öfke duygusunun insan yaşamındaki işlevselliği ile yıkıcılığı arasında ince bir çizgi bulunmakta ve öfke, öfkeyi besleyerek duygusal beyni kızdırmaktadır. Akıl hiddeti frenlemediği takdirde ise patlayarak şiddete yol açabilir (Goleman, 2011: 210). Sonuç olarak öfke duygusu ve öfke davranışı kişilerarası problemlere yol açmakta ve olumsuz bir etkileşime dönüşmektedir. Öfkenin işlevsel olabilmesi kullanılabilmesine, denetleme becerisine ve frenlenmesine bağlıdır. Yıkıcı olduğu takdirde ise zihnin zayıf (yanlış/yavaş) karar vermesine ve çözüm yollarının kapanmasına, düşmanlık ve düşmanlığa bağlı diğer duyguların oluşmasına, genel olarak insan ilişkilerinde sorunlara ve yine taraflar arasında fizyolojik ve psikolojik hastalıklara neden olabilmektedir. Bağnaz davranışlarla öfke birleştiğinde ise yıkıcılığı bireyler arası ilişkiden öte toplumda grup ve topluluklar arası yıkıcı sonuçları olabilmektedir.

Literatürde genellikle öfke ve saldırganlık bir arada kullanılmaktadır. Öfke şiddetin hem sonucu hem tetikleyicisidir. Aile içi şiddet ile de kısır döngü haline gelmektedir. Aslında insan hayatında olumsuz olarak sınıflandırılan korku, öfke, şiddet, önyargı ve bağnazlık gibi duygu ve davranışlar birbirini tetiklemekte ve bazen biri diğerinin sebebi bazen ise sonucu olmaktadır. Bu duyguların insan hayatındaki önemi ise işlevsel yönleridir. İşlevselliğin ötesine geçerek yıkıcı bir hale geldiklerinde bireysel olarak psikolojik ve fizyolojik sorunlara ve toplumda yaygınlaştıklarında ise bir sorun olarak ortaya çıkmaktadırlar. Kuşaktan kuşağa aktarılan önyargılar, korkular, öfke, bağnazlık ve şiddeti oluşturan duygusal atmosferdir. İçselleşmelerinin sonucunda ise kişinin hayatının sonuna kadar etkileyebilmektedir (Vahip, 2002, Özmen, 2004;34).

Gül ve arkadaşlarının yaptığı (2019) çalışmada öfke alt boyutları öfke ifade tarzı ve öfke dışı ile cinsiyet değişkeni arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Gül ve arkadaşları, araştırmasında çıkan sonuçların sebepleri olarak, toplumsal cinsiyet rolleri kapsamında

toplumun erkekten beklentiler ile kadından beklentilerinin farklı olması ve kadınların toplumsal onay için öfke duygusunu bastırdıkları erkeklerin ise güçlü, sert ve saldırgan olduklarını göstermek için öfke duygusundan beslendikleri şeklinde yordamışlardır. Karadal'ın (2009) yapmış olduğu çalışmada kadın yöneticilerin erkek yöneticilerden daha fazla erkek yöneticilerin ise öfke dışı daha yüksek olduğu bulunmuştur. Sperberg ve Stabb (1998)'in yapmış olduğu çalışmada ise öfkenin bastırılması ve uygunsuz bir şekilde ifade edilmesinin, kadınlarda depresyonla ilişkili olduğunu göstermiştir. Robbins ve Tanck'ın (1997) ve Bridewell ve Cahng (1997) çalışmalarında öfke içe ile depresyonu yordamadaki rolünün önemi açıklanmıştır. Soysal ve arkadaşlarının (2009) yapmış oldukları çalışma da sürekli öfke ile kız ve erkek öğrenciler arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Kız öğrencilerin sürekli öfke, öfke içe ve öfke ifadesi puanları erkek öğrencilerden yüksek olduğu belirlenmiştir. Biaggio (1989) ve Thomas (1989)'ın yapmış oldukları çalışmalarda öfkeyi yaşama ve ifade etmede farklılıklar olduğu belirlenmiştir. Bu sonuçların nedeni olarak yine toplumsal roller ve beklentiler olarak yorumlanabilir. Balkaya ve arkadaşlarının (2003), Köksal ve Gençdoğan'ın (2007), Yılmaz'ın (2007) yapmış oldukları çalışmalarda cinsiyet ve öfke arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Yapılan bu çalışmanın sonuçları Balkaya, Köksal ve Yılmaz'ın çalışmalarıyla paralellik göstermektedir. Yapılan bu araştırmayla paralellik göstermemesine rağmen yapılan araştırmalarda erkeklerin kızlara oranla öfkelerini daha rahat açığa vurduğu bulunmuştur (Jersild, 1979: 425). Goodenough'ın (1931) yaptığı araştırma da öfke ile yaşanan yer arasında ve sosyo ekonomik durum arasında ilişki bulunmuştur. Yoksulluk ile öfke ve açık saldırganlık arasında ki ilişki yeterli beslenememe, eğitim olanaklarından yeteri kadar faydalanamama, engellenme, büyüklerden daha fazla ceza görme gibi öfkeyi tetikleyici nedenlerle açıklanmıştır. Yapılan bu çalışmanın sonuçlarına bakıldığında kasabada ve yurtdışında yaşamış olan kişilerin öfke ortalama puanları diğer gruplara oranla yüksek çıkmıştır.

Gül ve arkadaşlarının yapmış oldukları (2019) çalışma da medeni durum, öfke alt boyutlarını etkileyen faktör olamamıştır. Kişinin çalışma durumunun öfke kontrolünü etkileyen faktör olduğu ve çalışan katılımcıların çalışmayanlara oranla öfke kontrollerinin yüksek olduğu görülmüştür. Eğitim değişkeninin öfke içte, öfke kontrol ve sürekli öfke üzerinde etkili bir değişken olduğu bunun öfke içte ve öfke kontrolde lisans altı grubun sürekli öfke boyutunda ise lisansüstü grubun puan ortalaması yüksektir. Kişinin işini kaybetme, dışlanma ve iş bulamama korkusunun kişinin öfke kontrolünde etkili olduğu yordamıştır. Balkaya ve arkadaşlarının (2003) yapmış oldukları çalışma da kişilerarası öfke boyutu ile eğitim değişkeni arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Fakat lise mezunlarının kişilerarası ilişkilerde öfke eğilimlerinin yüksek olduğu bulunmuştur. Yapılan bu araştırmanın sonuçlarında ise eğitim durumu düştükçe öfke ortalama puanlarının arttığı görülmektedir. Medeni durumda ise evli ve dul olan grupların öfke ortalama puanlarının bekârlara oranla daha yüksek olduğu söylenebilir. Yalnızlık ve iş bulamama korkusunu sürekli yaşayan grupların ortalama puanlarının diğer gruplara oranla daha yüksek olduğu görülmektedir.

Proshansky ve Seidenberg (1965) yapmış oldukları çalışmalarda alt-sosyo ekonomik grupta yer almanın kabul görmeme duygusu, saldırganlık ve engellenme arasında ilişkiden söz ederler. Bu gruptaki kişiler sosyo-ekonomik olanaksızlıklar sonucunda fazlaca engellenmelerini yön değiştirilmiş saldırganlık ve ayrımcı önyargılı davranış şeklinde gösterebilmektedirler (Kağıtçıbaşı, 1988: 8). Alt-sosyo ekonomik grupta bulunan

kişilerin sosyal yaşama dair birçok kaygıyı hissetmeleri, umutsuzluğa düşmeleri onların aile içerisindeki davranışlarını olumsuz etkileyebilmektedir. Bundan dolayı öfke hoşgörülü, çocuklarına soğukkanlı ve nesnel davranış gösteren ebeveynlerin olduğu ailelerden daha çok kuruntulu ve çocuklarının davranışlarını iyi veya kötü olarak tartan ebeveynlerin olduğu ailelerde görülür (Jersild, 1979: 425). Kalabalık aileye yoksulluk faktörünün eklenmesiyle birlikte öfkelenmek için uygun ortam yaratılmıştır. (Goodenough, 1931). Yapılan bu araştırmanın sonuçlarında ise tek çocuk olan grubun öfke ortalamalarının diğerlerine oranla oldukça yüksek olduğu, ayrıca aylık gelir arttıkça öfke ortalama puanlarının arttığı da görülmektedir.

Yılmaz (2007) yaptığı çalışmada polis memurlarının %52'sinin başkalarının önünde eleştirilmelerinin onları çok hiddetlendirdiğini %56'sının ise yapılan iyi bir işin kötü değerlendirilmesinin çılgına dönmelerine sebep olduğunu ifade etmiştir. Karadal'ın (2009) yapmış olduğu çalışmada başkalarının önünde eleştirilmenin öfke sebeplerinden biri olduğu sonucuna varılmıştır. Yapılan bu çalışmada eleştirilme korkusu ile öfke dışı ($p=0.00, p<0.05$) arasında anlamlı ilişki bulunmuş olup Karadal'ın çalışmasıyla paralel bir sonuç bulunmuştur. Alay edilme korkusu ile öfke arasında da ilişki tespit edilmiştir. Şahin ve arkadaşlarının yaptıkları çalışmada (2011) ise anksiyete bozukluğu ile kişilerarası ilişkiler arasında daha fazla öfke yaşadıkları bulunmuştur.

Beden imgesi, kişinin bedeniyle ilgili algılamalarını, düşünce, inanç, tutum, duygu ve davranışlarını kapsamamaktadır. Olumsuz beden algısına sahip olan kişilerin bedensel görünümülerinden kaynaklı olarak sosyal ortamlara girmeden kaçınma, kendilerini göstermede ve evden çıkmada isteksizlik yaşadıkları bilinmektedir. Yapılan araştırmalarda yeme bozukluğu olan kişiler ile sürekli öfke, öfke içte ve öfke dışı puanlarının anlamlı düzeyde yüksek fakat öfke kontrol puanlarının kontrol gruplarına oranla düşük olduğu bulunmuştur. Ayrıca Yağız ve arkadaşlarının yapmış olduğu çalışma (2016), öfkeyi bastırma ile yeme tutumundaki olumsuz artış arasında ilişki olduğunu göstermiştir (Yağız vd. 2016: 21). Yapılan bu çalışmada örneklem grubunun boy ve kilo değişkeni ile öfke arasında ilişki bulunamamıştır. Fakat ortalamalara bakıldığında boy olarak 171-180 cm aralığında ($\bar{x}=81,46$) ve kilo olarak 91-100 kg aralığında ($\bar{x}=41,75$) olan kişilerin öfke puanlarının yüksek olduğu görülmektedir.

Keskin ve arkadaşlarının yapmış oldukları çalışmada (2011) kendi kendini aşma ile öfke içe arasında pozitif anlamlı ilişki; öfke dışı ile kendi kendini açma, ödül bağımlılığı, zarardan kaçınma, yenilik arayışı ve işbirliği, sebat etme arasında negatif anlamlı bir ilişki; öfke kontrol ile kendi kendini aşma, kendi kendini yönetme, ödül bağımlılığı, yenilik arayışı, işbirliği ve zarardan kaçma arasında pozitif anlamlı bir ilişki saptanmıştır. Öfke alt boyutlarından öfke içe puanlarının yaş yükseldikçe arttığı, sürekli öfke puanlarının erkeklerde yüksek olduğu ve eğitim düzeyinin üniversite ve olduğu grubun ise sürekli öfke ve öfke dışı puanlarının daha alt düzeydeki eğitim seviyesinde olanlara göre yüksek olduğu belirlenmiştir. Araştırmada sürekli öfke ve öfke içe puanlarının boşanmış olanlarda diğer gruplara oranla daha yüksek olduğu saptanmıştır. Ayrıca keskin ve arkadaşları örneklem grubunun diğerlerine göre daha düşük statüde çalışanların öfke kontrol düzeylerinin yüksek olduğunu yaptıkları çalışmada tespit etmiştir.

Düşmanlık öfke kökenli bir eğilim durumudur. Kişi düşmanlık geliştirdiği olayla kendi bağlantısını kaybederek durumu dayanılmaz, adaletsiz ve kasıtlı olduğunu

düşünebilmektedir (Puff ve Seghers, 40). Öfke ile istediğini elde etme veya problem çözme arasında öğrenme gerçekleşmişse yani öfke ile istediğini elde debilmişse kişi daima öfkeyi kullanarak sonuca ulaşmak ister. Dolayısıyla herhangi bir çıkar söz konusu olduğunda öfkeli davranış ortaya çıkacaktır (Jersild, 1979: 424). Siyasal bağnazlığın alt boyutlarından bireysel faydaya yönelik siyasal bağnazlık arasında pozitif korelasyon ($r=288$) olduğu görülmektedir. Tablo 6 genel olarak değerlendirildiğinde siyasal bağnazlık ve alt boyutları ile öfke ve alt boyutları arasında pozitif anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Çalışmanın sonuçlarına göre örneklem grubunun öfke puan ortalamaları $79,94\pm 13,46$ olup %48.2'sinin ($n=423$) puanı ortalamanın üzerinde olduğu tespit edilmiştir. Yapılan bu çalışmada örneklem grubunun sürekli öfke ortalaması $\bar{x}=21,70\pm 5,657$, minimum, 9 maximum 36; öfke kontrol ortalaması $\bar{x}=21,42\pm 4,933$, minimum 8 maximum 32; öfke dışı ortalaması $\bar{x}=19,28\pm 4,842$ minimum 8, maximum 32; öfke içe ortalaması $\bar{x}=17,53\pm 3,922$ minimum 7, maximum 28 olarak belirlenmiştir. Yılmaz'ın (2007) yapmış olduğu çalışma da örneklem grubunun sürekli öfke $\bar{x}= 21,44\pm 5,86$ olup 10-39 puan aralığında, öfke kontrol $\bar{x}=22,07\pm 4,68$ olup 9-32 puan aralığında, öfke dışı $\bar{x}= 16,39\pm 4,16$ olup 8-30 puan aralığında ve öfke içe $\bar{x}= 17,56\pm 4,31$ olup 9-28 puan aralığında belirlenmiştir. Örneklem grubundan alınan veriler birbirine yakın çıkmıştır.

Sonuç olarak örneklem grubunun;

-Öfke ile sigara içme durumu

-Öfkenin alt boyutu sürekli öfke ile yaş değişkeni

-Öfkenin alt boyutu öfke dışı ile babanın öz/üvey olması

-Öfke ve alt boyutu öfke dışı ($p=0,00, p<0,05$) eleştirilme korkusunu (her zaman yaşayanlarda daha yüksek)

-Öfke alt boyutları sürekli öfke ($p=0,00, p<0,05$) ve öfke dışı ($p=0,00, p<0,05$) ile alay edilme korkusu (her zaman yaşayanlarda daha yüksek)

-Öfke alt boyutu öfke dışı ($p=0,04, p<0,05$) ile yeni bir şey yapma korkusu (bazen yaşayanlarda daha yüksek)

-Öfke ile başkasına şiddet gösterme ($p=0,00, p<0,05$),

-Öfke ile kendine şiddet gösterme ($p=0,01, p<0,05$)

-Öfke ($p=0,04, p<0,05$) ve öfke alt boyutu öfke içe ($p=0,01, p<0,05$) ile yalnızca kendi gücüne, becerisine ve bilgisine güven (hiçbir zaman güvenmeyenlerde daha yüksek)

-Sürekli öfke ile genel siyasal bağnazlık ($r=,043$), partiye yönelik siyasal bağnazlık ($r=,193$), bireysel faydaya yönelik siyasal bağnazlık ($r=,268$), aileye yönelik siyasal bağnazlık ($r=,281$)

-Öfke dışı ile partiye yönelik siyasal bağnazlık ($r=,235$), bireysel faydaya yönelik siyasal bağnazlık ($r=,288$), aileye yönelik siyasal bağnazlık ($r=,313$)

- Öfke içe ile partiye yönelik siyasal bağnazlık ($r=,235$), bireysel faydaya yönelik siyasal bağnazlık ($r=,302$), aileye yönelik siyasal bağnazlık ($r=,271$) arasında anlamlı ilişki bulunmuştur.

Verilen tepkiler ve sonuçları itibariyle en tehlikeli duyguların başında sayılan öfke ve önyargıların sonucu oluşan bağnazlık birleştiğinde toplumu tahrip noktasında tehlike boyutu ve yıkıcılığı oldukça şiddetli olabilmektedir. Öfke ve siyasal bağnazlığın kutuplaşmanın ötesinde şiddeti tetikleyecek gücünden dolayı etki eden değişkenlerin bilinip toplumsal barışın sağlanması için gerekli önlemler alınmalıdır. Örneğin öfkenin eleştirilme ve alay edilme korkusuyla ilişkisinden kaynaklı olarak siyasal grupların söylemlerinde alaycı cümlelerden ve yıkıcı eleştirilerden kaçınılmalıdır. Araştırma neticesinde öfkenin dışa yansıtılmasında partiye yönelik söylemlerin ve kişinin bireysel çıkarının rolü önemli olduğu görülmektedir. Ayrıca elde edilen verilere göre kişilerin siyasal bağnazlığa dair öfkelerini aile içinde daha rahat ortaya koymalarından dolayı aile içi siyasal bağnazlık kaynaklı öfkenin azaltılması ve kontrol altında tutulması için aile içi demokratik davranışların gelişmesini sağlayan duygu ve davranışlar, hem siyasi gruplar hem de eğitimin her seviyesinde verilmelidir. Bağnazlık ve öfke duygusunun yıkıcılığından korunmak için toplumda empatik düşünme becerisinin geliştirilmesi, korku duygusunun azaltılması içinse güven duygusunun gruplar arasında inşa edilmesi gerekmektedir. Bunun için ise gruplar arasında sosyal mesafenin azaltılması, milli olan anlam ve değerlerin canlandırılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Akdeniz, M. (2007). *Öfke Kontrolü Eğitiminin Lise Öğrencilerinin Öfke Kontrolü Becerilerine Etkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Akkaya, C. (2009). *Toplumsal Bir Problem Olarak Şiddet*. N. Adak Sosyal Problemler Sosyolojisi Dünyadan ve Türkiye'den Örnekler. Ankara: İmge
- Bakırcıoğlu, R. (2012). *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Anı
- Balkaya F, Şahin NH. (2003). Çok Boyutlu Öfke Ölçeği. *Türk Psikiyatri Dergisi*. 14: 192-202
- Balcı, A. (2013). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler*. Ankara: Pegem
- Biaggio MK (1989). Sex Differences in Behavioral Reactions to Provocation of Anger. *Psychol Rep*, 64: 23-26.
- Bilgin, H., Kutlu, F. Y. (2010). *Kişilerarası Şiddet Yönetimi*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları. http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/hemsirelik_ao/kisilerarasisy.pdf
- Bridewell, W. B., Chang, E. C. (1997). Distinguishing Between Anxiety, Depression, and Hostility: relations to Anger_In, Anger Out, and Control. *Journal of Personality, Individual Differences* 22 (4), 587-590
- Çelebi, A. (2008). *Devlet, Toprak, Egemenlik: Carl Schmitt'in Düşüncesinde Siyasal Kavramı ve Kurucu İktidar Sorunu*. Ankara: İmaj
- Dalbay, R. S. (2018) Kimlik ve Toplumsal Kimlik Kavramı. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2, Sayı: 31, s. 161-176
- Gerrig, R. J., Zimbardo P. G. (2018). *Psikoloji ve Yaşam - Psikolojiye Giriş*. G. Sart, A. A. Özdoğru, (Çev.). Ankara: Nobel
- Goleman, D. (2011). *Duygusal Zekâ-Neden IQ'dan Daha Önemli*. B. S. Yüksel (Çev.), İstanbul: Varlık
- Goodenough, J. R. ((1931). *Anger in Young Children, Inctitute of Child Welfare Monograph Series*. No.9. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Gül, N., Bal, C.G., Tumorbağa, M. (2019). Sürekli Öfke ve Öfke İfade Tarzının Demografik Özelliklerle İlişkisi <http://iibfdergisi.ksu.edu.tr/tr/download/article-file/906808>
- İlhan, R. S., Çevik, A. (2013). Önyargıların Psikolojisi: Psikodinamik Bir Gözden Geçirme DOI: 10.7816/nesne-01-01-03www.nesnedergisi.com
- Jersild, A. T. (1979). *Çocuk Psikolojisi*, G. Günçe (Çev.) Ankara: Ankara Üniversitesi
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1988). *İnsan ve İnsanlar*. İstanbul: Evrim
- Karadal, F. (2009). *Öfke Yönetimi ve Niğde Üniversitesi'nde Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Niğde
- Kargıoğlu, F. (2021). *Giyotine Karşı: Aydınmacılığa Yönelik Postmodern Eleştirinin Muhafazakârlıktaki Gizli Temelleri*. İstanbul: Runik
- Keskin G, Gümüş AB, Engin E. (2011). Bir Grup Sağlık Çalışanında Öfke ve Mizaç Özellikleri: İlişkisel Bir İnceleme. *Dusunen Adam: Journal of Psychiatry & Neurological Sciences*. 24.3
- Köksal, F., Gençdoğan, B. (2007) Depresif Olanlar ile Olmayanların Suçluluk, Utanç ve Öfke Tarzlarının İncelenmesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 9(1).
- Ledoux, J. (2020). *Duygusal Beyin: Duyguların Gizemli Dünyası*. A. Uysal (Çev.). İstanbul: Pegasus
- Lin N (1976). *Foundations of Social Research*, McGraw-Hill: USA

- Öz, F. (2004). *Sağlık Alanında Temel Kavramlar*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi
- Özer, A. K. (1994). Sürekli Öfke (SL-Öfke) ve Öfke İfade Tarzı (Öfke-Tarz) Ölçekleri Ön Çalışması. *Türk Psikoloji Dergisi*. 31. 26-35
- Özmen, S. K. (2004). Aile İçinde Öfke ve Saldırganlığın Yansımaları. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, cilt: 37, sayı: 2, 27-39
- Proshansky, H., Seidenberg, B., (1965). *Basic Studies in Social Psychology*. New York: Holt, Rinehart and Winston
- Puff, R., Seghers, J., (2019). *Öfke Kontrol Rehberi*. (Çev. B. Tamer). İstanbul: Olimpos
- Robbins, P. R., Tanck, R. H. (1997) Anger and Depressed Affect: Interindividual and Intraindividual Perspectives. *The Journal of Psychology*. 131 (5), 489-500
- Savaşır, I, Şahin, N. H. (1997). *Bilişsel-Davranışçı Terapilerde Değerlendirme: Sık Kullanılan Ölçekler*. Ankara: Türk Psikologları Derneği
- Soysal, A.Ş. , Can, H., Kılıç, K.M. (2009) Üniversite Öğrencilerinde A Tipi Davranış Örüntüsü ile Öfke İfadesi Arasındaki İlişkinin Analizi ve Cinsiyetler Açısından Karşılaştırılması. *Klinik Psikiyatri*. 12: 61-67.
- Soykan, Ç. (2003). Öfke ve Öfke Yönetimi *Kriz Dergisi* 11 (2) 19-27
- Sperberg, E. D.; Stabb, S. D. (1998). Depression in Women as Related to Anger and Mutuality in Relationship. *Psychology of Women Quarterly*, 22. 223-238.
- Şahin, N. H., Batgün, A. D., Uzun, C. (2011). Anksiyete Bozukluğu: Kişilerarası Tarz, Kendilik Algısı ve Öfke Açısından Bir Değerlendirme. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*. 12: 107-113
- Temel, V., Birol, S. Ş., Akpınar, S., Nas, K. (2017). Öğrencilerin Karar Verme Düzeyleri ile Sürekli Öfke ve Öfke İfade Tarzlarının Belirlenmesi. *Uluslararası Anadolu Spor Bilimleri Dergisi Ağs. Sayı. 3*
- Thomas, S. P. (1989) Gender Differences in Anger Expression. Health Implications. *Research in Nursing and Health*. 12: 389-398.
- Tutu, E. R. (2015). *İsrail-Filistin Sorununda Semboller, Söylemler ve Kimlik: Konstrüktivist Bir Analiz*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Aydın.
- Vahip, I.(2002). Evdeki Şiddet ve Gelişimsel Boyutu: Farklı Bir Açıdan Bakış. *Türk Psikiyatri Dergisi*. 13 (4), 312-319.
- Volkan, V. D. (2007). *Politik Psikoloji Seminerleri: "Kimlik Adına Katillik"* Bahçeşehir Üniversitesi, 24 Eylül
https://www.academia.edu/25209775/Politik_Psikoloji_Seminerleri_Kimlik_Ad%C4%B1na_Katillik
- Yağız, A. K., Kuğu, N., Semiz, M., Kavakçı, Ö. (2016). Sosyal Anksiyete Bozukluğunda Öfke İfadesinin Beden İmgesi ve Yeme Tutumu ile İlişkisi . *Türk Psikiyatri Dergisi* 27(1): 15-22 2
- Yılmaz, A. (2007). *Kurumlarda Öfke İfade Biçiminin Örgütsel İletişim Kalitesine Etkisinin Değerlendirilmesi Ve Eskişehir Çevik Kuvvet Şube Müdürlüğü'nde Bir Uygulama Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskişehir.
- Ziyagil, M. A., Bilir, P., Çekin, R., Temur, C. S. (2012). Türkiye'de Sporda Saldırganlık, Şiddet ve Çözüm Önerileri, *CBÜ Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*. 7(1)

[itobiad], 2022, 11 (3): 1345-1362

<p>Aile ve Suç İlişkisi: Denetimli Serbestlikteki Gençler Üzerine Nitel Bir Çalışma</p> <p>The Relationship Between Family and Crime: A Qualitative Study on Young People on Probation</p> <p>Video Link: https://youtu.be/jlVQiEnbAh0</p>	
<p>Zeynep ŞENTÜRK DIZMAN</p> <p>Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İİSBF Asst. Prof., Istanbul Gelisim University, FEASS zsenturk@gelisim.edu.tr / ORCID: 0000-0001-8558-3169</p> <p>Nurgün OKTİK</p> <p>Prof. Dr., Maltepe Üniversitesi, İTBF Prof., Maltepe University, FHSS nurgunoktik@maltepe.edu.tr / ORCID: 0000-0003-4910-9464</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 23.03.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 03.07.2022
Yayın Tarihi / Published	: 11.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Şentürk Dızman, Z. & Oktik, N. (2022). Aile ve Suç İlişkisi: Denetimli Serbestlikteki Gençler Üzerine Nitel Bir Çalışma . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1345-1362 . doi: 10.15869/itobiad.1092012

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Zeynep ŞENTÜRK DIZMAN , Nurgün OKTİK).

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Aile ve Suç İlişkisi: Denetimli Serbestlikteki Gençler Üzerine Nitel Bir Çalışma ¹

Öz

Aile her toplumda en temel kurumdur. Toplumun sağlıklı bir şekilde varlığını sürdürebilmesi, güçlü bir aile kurumunun varlığı ile ilgilidir. Bireyin yaşadığı sorunların aile ve sosyalizasyon sürecinden etkilendiği kabul edilmektedir. Son yıllarda yapılan araştırmalarda, toplum tarafından kabul görmeyen bazı olumsuz davranışların aile yapısı ile bağlantılı olduğu belirtilmektedir. Bireyin çocukluk döneminde aile ortamında yaşadığı sorunlar onun davranışlarını olumsuz etkileyerek suça yönelmesini sağlayabilir.

Suç ve ceza birbirinin ikizidir. Geçmişten günümüze toplumsal cezalandırma uygulamalarında, değişen toplumsal yapıya göre düzenlemeler yapılmıştır. Geleneksel ceza sistemleri genel olarak suçluları toplumdan soyutlamayı seçerek kapatma uygular. Ancak hapsedmek suçun yeniden işlenmesi konusunda başarılı olamamıştır. Bu durum cezaevlerinin sayısının artmasıyla ve cezaevlerinin nüfusunun kalabalıklaşmasıyla daha iyi anlaşılmaktadır. Son yıllarda geleneksel ceza sistemlerinde bir takım değişimler yapılmaktadır. Denetimli serbestlik sistemi de bu değişimlerin bir parçası olarak suç işleyen toplum içinde kontrol etmeyi hedefler. Böylece suç işleyen toplum içinde onanması sağlanmaya çalışılır.

Bu çalışmanın amacı, denetimli serbestliğe tabi tutulan gençlerin suç işlemelerinde ailenin etkisini sosyolojik suç teorilerinden sosyal öğrenme ve sosyal kontrol teorileri kapsamında incelemek ve ülkemizde, çok uzun olmasa da, etkin bir öneme ve değere sahip olan denetimli serbestliğin genç suçluluğunu önlemede yeterliliğini değerlendirmektir. Niteliksel araştırma yönteminin uygulandığı saha araştırmasında, "İstanbul Anadolu Denetimli Serbestlik Müdürlüğü'nde" denetime tabi tutulan 18-30 yaş arası 60 kişiyle derinlemesine görüşme yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, gençlerin suç işlemeleri ile aile yapıları arasında anlamlı bir ilişkinin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yine denetime tabi tutulan gençlerden elde edilen veriler doğrultusunda, sistemin geliştirilmesine ihtiyaç duyulduğu hususu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gençlik, Denetimli Serbestlik Sistemi, Aile Yapısı, Suç, Sosyal Öğrenme, Sosyal Kontrol

The Relationship Between Family and Crime: A Qualitative Study on Young People on Probation

Abstract

The family is the most basic institution in any society. The existence of a healthy society is related to the existence of a strong family institution. It is accepted that the problems

¹Bu makale, Zeynep ŞENTÜRK DIZMAN'ın Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Nurgün OKTİK danışmanlığında hazırladığı "Denetimli Serbestlik Altındaki Gençlerin Aile Yapıları ve Suça Yönelimleri Konusunda Nitel Bir Araştırma: "İstanbul, Hasanpaşa Örneği" başlıklı (2019) yayımlanmamış doktora tezinin bir kısmından derlenmiştir.

experienced by the individual are affected by the family and socialization process. In recent studies, it is stated that some negative behaviours that are not accepted by the society are related to the family structure. The problems experienced by the individual in the family environment during childhood can negatively affect his/her behaviour and lead him/her to turn to crime.

Crime and punishment are twins. From past to present, social punishment practices have been regulated according to the changing social structure. Traditional penal systems generally practice confinement by choosing to isolate offenders from society. However, incarceration did not succeed in re-committing the crime. This situation is better understood with the increase in the number of prisons and the overcrowding of the prison population. In recent years, some changes have been made in traditional penal systems. The probation system, as a part of these changes, aims to control the perpetrator within the society. Thus, it is tried to ensure that the perpetrator of the crime is approved by the society.

The aim of this study is to examine the effect of the family on the delinquency of young people subject to probation within the scope of sociological crime theories, social learning and social control theories, and to evaluate the adequacy of probation, which has an effective importance and value in our country, although it is not very long. In the field research, in which the qualitative research method was applied, in-depth interviews were conducted with 60 people between the ages of 18-30 who were subject to inspection at the "Istanbul Anatolian Probation Directorate". According to the results obtained, it was concluded that there is a significant relationship between young people committing crimes and family structures. Again, in line with the data obtained from the young people who were subjected to inspection, it was revealed that the system needed to be developed.

Keywords: Youth, Probation System, Family Structure, Crime, Social Learning, Social Control

Giriş

Doğumla birlikte başlayan ve yaşamın sonuna kadar etkili olan aile, fizyolojik olduğu gibi ekonomik, kültürel ve toplumsal yönleri ile de bireyin sosyal gelişimini, davranışlarını şekillendirip yönlendirir. Birçok işlevi olan aile, yeni yetişenlerin sosyalizasyonu, sevgi, ekonomik güvence ve nüfusu sürdürme gibi fonksiyonları içerisinde barındırır (Oktik, 2018: 4).

Kişinin sosyal gelişiminde önemli bir yere sahip olan aile, aynı zamanda, suç davranışının edinilmesinde de etkili olabilmektedir. Gençlerin doğumdan itibaren geçen süreçte yaşadıkları aile içi dinamiklerden etkilenecek suçlu doğuş olasılığı da söz konusudur. Aile yapısının genç suçluluğu üzerindeki etkileri incelendiğinde, bireyin aile ortamında görülen bazı temel davranışların suç işlemede etkili olabileceği bilinmektedir. Aile ve genç suçluluğu ile ilgili çalışmalarda, yoğun olarak çalışılan konuların, ailede suç işlemiş bireyin bulunması, kalabalık aile yapısı, aile içi şiddet, ebeveynlerin düşük eğitim seviyesi, yoksulluk, göç, ailede uyuşturucu madde-alkol kullanımı ve parçalanmış aile yapısı olduğu görülmektedir (Demir, 2016: 17).

Suç kavramının açıklanmasında, bireyin kişisel özellikleri ile ilgili biyolojik ve psikolojik teoriler geliştirilmiştir. Ancak bireyin diğerleriyle olan ilişkileri, insan hayatında büyük bir öneme sahiptir. Bu çerçevede suç kavramının açıklanmasında en detaylı ve sistemli açıklamalar sosyolojik teoriler tarafından gerçekleştirilmiştir (Şahinli, 2012: 33). Bu teorilerden biri olan sosyal öğrenme teorisi; Sutherland (1942) ve Akers (1998) tarafından geliştirilmiştir. Suçun öğrenilebilen bir davranış olduğunu belirten Sutherland (1942), suçun normal bireyler tarafından işlenen bir eylem olduğunu iddia ederken yaklaşımını Gabriel Tarde'nin Taklit Kanunlarına dayandırır (Akt. Dolu, 2012: 235-256). Tarde (1903), toplum nedir sorusuna yanıt olarak toplum taklittir yanıtını veren sosyologdur. Tarde, Taklit Kanunları adlı eserinde suç davranışının sosyal nedenlere bağlı olduğunu ve taklit yoluyla öğrenildiğini belirtmiştir (Akt. Dolu, 2012: 236).

Benzer şekilde Akers, sosyal ortamın sosyal öğrenme için uygun bir ortam olduğunu, sapkın ve suçlu bireylerin bu ortamın içinde suçu öğrendiğini iddia ederken, gençlerin bu davranışları içselleştirerek sürdürebileceğini belirtir. Ancak bu eyleme geçebilmesi noktasında kişinin karar verici olması söz konusudur. Akers, dolayısıyla, sapmış davranışları; öğrenilen davranış olarak kabul eder (Akt. Oktik, 2013: 20). Bu konuda öncelikle aile içi şiddetin gençlerin suç işlemelerinde etkileri üzerinde durulması gerekmektedir. Çocuğun aile ortamında şiddet görmesi, gençlik döneminde şiddet göstermesine yol açabilir. Çocuğun şiddetin var olduğu bir ailede yetişmesi, şiddetin nesiller arası aktarımıyla, gençlik döneminde, kendi ailesine şiddet davranışı göstermesine neden olabilmektedir (Demirel, 2017: 86).

Öte yandan Farrington, suçlu anne-babaya sahip olan gençlerin daha fazla suç davranışı gösterdiklerini, özellikle suçlu babanın gençlerin suç işlemelerinde önemli bir rol oynadığını belirtmektedir (Farrington, 2010: 205). Yine genç suçluluğunun en önemli nedenin sağlıksız ebeveynler olduğunu belirten Dannerbeck, suçlu ebeveynlerin çocuklarının suç işleme olasılıklarının daha fazla olduğunu ifade etmiştir (Dannerbeck, 2005: 200-201). Ayrıca ailede uyuşturucu madde/alkol kullanan kişilerin olması gencin anti-sosyal davranışlar göstermesinde etkili olabilmektedir.

Başpınar'a göre, gençlerin suç işlemelerinde etkisi olduğu düşünülen bir diğer faktör ise ailenin göç etmiş olmasıdır. Kırdan kente göç sonucunda yaşanan en önemli sorunlardan biri kentlerin çeperlerinde ya da kentin eskiyen semtlerinde yaşamaktır. Kentlerde yaşanan yoksulluk, çevresel koşullar, trafik ve işsizlik gibi sorunlar gençlerin kentlere uyum sağlamasını engellemekte ve güç koşullarda yaşayan gençler açısından suça zemin hazırlamaktadır (Başpınar, 2008: 27). Yaşanılan yer ve suç ilişkisi incelendiğinde, gençlerin yaşadıkları bölgelerin suça etkisi sosyal öğrenme teorisi bağlamında değerlendirilebilir. Sosyal öğrenme teorisi suç davranışının görüldüğü bölgelerde gençlerin suç işleme olasılıklarının fazla olduğunu belirtmekte, suça tanıklık eden gençlerin suçu öğrendiklerini iddia etmektedir (Çoban, 2012: 44).

Bir diğer suç teorisi ise sosyal kontrol teorisidir. Bu teoriyi oluşturanlar suç ve sapma teorilerindeki temel yaklaşımın "insanlar neden suç işler?" sorusuna yönelik olduğunu, ancak, bireylerin çoğunun suç işlemediğinden hareketle asıl incelenmesi gereken sorunsalın "insanlar neden suç işlemez?" sorusu üzerine yoğunlaşılması gerektiğinin altını çizerek (Oktik, 2013: 37). Travis Hirschi (1969), Suçun Nedenleri adlı

çalışmasında, suç ve sapma eğilimi olan bireylerin hepsi şiddet ve sapmış davranış sergilemediğine göre, kişileri kontrol altında tutan etkenlerin neler olduğunu bulmaya çalışır (Akt. Oktik, 2013: 37-38). Bu çerçevede parçalanmış aile yapısına sahip olan gençler ile suç ilişkisini inceleyen araştırmalar, özellikle sosyal kontrol teorisi çerçevesinde konuyu ele almaktadır. Sosyal kontrol teorisine göre, tek bir ebeveynin sağlayacağı kontrol ve gözetimin iki ebeveynin sağlayacağından daha yetersiz olması, çocuk ve ebeveyn arasında bağ kurulmasını engellemektedir. Nitekim konu ile ilgili araştırmalar, parçalanmış ailelerde çocuk ve ebeveyn arasındaki bağın zayıf olduğunu iddia etmektedir (Fry, 2010: 15).

Genç suçluluğuna neden olan bir diğer faktör ise ailenin ekonomik durumudur. Dönmezer, yoksul ailelere sahip olan gençlerin, ebeveynleri tarafından daha az kontrol edildiklerini, arkadaş seçme ya da belli bir saatte eve gelmek gibi konularda daha serbest olduklarını, bu nedenle gençlerin suç işleyebileceklerini belirtmiştir (Dönmezer, 1994: 255).

Ayrıca, ekonomik yetersizlikler nedeniyle; kalabalık aileye mensup olmanın genç suçluluğu üzerindeki etkisini tespit etme konusunda yapılan araştırmalar sonucunda; doğrudan ya da dolaylı olarak, bu etkenin var olduğu belirtilmektedir. Ailenin kalabalık olması gencin ebeveynleri tarafından kontrol edilmesini kısıtlamakta ya da imkânsız hale getirmektedir (Şenses, 2010: 35).

Ekonomik nedenlerin yanı sıra ebeveynlerin eğitim seviyesi de genç suçluluğunu etkilemektedir. Ailede sosyal kontrolün sağlanması; ebeveynlerin eğitim seviyesi ile yakından ilgilidir. Okuryazar olmayan ebeveynlerin, çocuğunu eğitmek için hiçbir bilimsel kaynaktan yararlanma olanağı yoktur. Eğitimli olmak, anne-babaya kendi davranışlarını denetleme imkanı sağlamaktadır (Yokuş Sevük, 1998: 49-50).

Bu konuda yapılan çalışmalardan hareketle, gençler ailesel faktörler nedeniyle suç olarak tanımlanan fiilleri işlediklerinde ceza adalet sisteminin bir parçası olmaktadır. Denetimli serbestlik sistemi ceza adalet sistemi kapsamında yürütülmektedir. Denetimli serbestlik, dürüstlük ve insan haklarına saygı çerçevesinde küçük düşürücü davranışlardan uzak durarak ceza adalet sisteminin önemli bir parçası haline gelmiştir. Onarıcı adalet ile birlikte mağdurun uğradığı zararın giderilmesi, suçlunun eyleminden dolayı sorumluluk üstlenmesi ve toplumun daha sağlıklı bireylerle korunabilmesi amaçlanmıştır (Apaydın ve Kaplan, 2019: 185).

Ülkemizde 2005 yılında kurulmuş olan denetimli serbestlik sistemi, hem bir infaz hem de bir iyileştirme kurumudur. Denetimli serbestlik sistemi, suç işleyen gençlerin toplumla bütünleşmesi açısından her türlü hizmet ve programın sağlandığı toplum temelli bir ceza adalet yöntemidir (Karataş, 2017: 9). Denetimli serbestliğin ülkemizde kurulmasıyla birlikte ülkemizdeki mahkûm sayısının azalacağı, suç işleyen bireylerin cezaevine girmeden toplum içinde cezalarını tamamlayacakları düşüncesi mevcuttu. Ancak Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü Denetimli Serbestlik Daire Başkanlığı'nın web sitesinden (2017) elde edilen veriler incelendiğinde, 2012 yılında 1.377.785 olan toplam dosya sayısının 2017'de artarak 5.583.948'e ulaştığı görülmektedir. Bu çerçevede gençlerin suç işlemelerinde etkili olan ailesel faktörlerin saptanması ve denetimli serbestliğin genç suçluluğunu önlemede yeterliliğinin değerlendirilmesi önem

arz etmektedir. Bu amaçla katılımcıların görüşlerine dayalı olarak aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

- Aile yapısı ve genç suçluluğu arasında bir ilişki var mıdır?
- Denetimli serbestliğe tabi tutulan gençler tarafından sistem nasıl değerlendirilmektedir?

Yöntem

Bu araştırma, İstanbul Anadolu Denetimli Serbestlik Müdürlüğü'nde görüşme yapılabilmesi amacıyla Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü'nden 6 aylık izin süresi alındık sonra 27.03.2017-27.09.2017 tarihleri arasında Anadolu Denetimli Serbestlik Müdürlüğü'nde gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın evrenini İstanbul il sınırları içerisinde herhangi bir suçtan dolayı denetimli serbestliğe tabi tutulan kişiler oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise İstanbul Anadolu Denetimli Serbestlik Müdürlüğü'nde denetime tabi tutulan 18-30 yaş arası 60 kişi oluşturmaktadır.

Ayrıca bu çalışma nitel bir araştırma olup, derinlemesine görüşme tekniği kullanılmıştır. Verilerin toplanma aşamasında araştırmaya dahil edilecek olan katılımcılar İstanbul Anadolu Denetimli Serbestlik Müdürlüğü'nde görevli uzman sosyolog ve psikologlar tarafından belirlenmiştir. Görüşmeler başlamadan önce her bir katılımcıya kendini tanıtan araştırmacı, araştırmanın konusu ve amacına ilişkin katılımcılara bilgiler vererek olumlu yanıt aldıktan sonra görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde görüntü ve ses kaydı alınmamış ve katılımcıların kimlik bilgileri gizli tutulmuştur. Derinlemesine görüşmeler 30 dakika ile 1 saat arası sürmüştür.

Bulgular

Öncelikle katılımcılarla ilgili demografik bulgulara yer verilmiştir. Daha sonra katılımcıların aile yapılarına ve denetimli serbestliğe ilişkin düşüncelerine yönelik bulgular ele alınmıştır.

Demografik Bulgular

Çalışmaya toplam 60 kişi katılmış olup, bu katılımcıların çoğunluğunu erkekler oluşturmaktadır (55'i erkek, 5'i kadın). Araştırmaya katılanların 23'ü 19-22, 12'si 23-26, 25'i ise 27-30 yaş aralığındadır. Katılımcıların 13'ü evli, 41'i bekâr, 6'sının ise boşanmış olduğu tespit edilmiştir. 9'u ilköğretim mezunu, 5'i ilköğretim terk, 10'u ortaokul mezunu, 2'si ortaokul terk, 7'si lise mezunu, 15'i lise terk, 2'si üniversite terk, 5'i öğrenci, 5'i ise hiç okula gitmemiştir. Katılımcıların 46'sının düşük gelir getiren ve geçici işlerde çalıştıkları, 9'unun işsiz, 5'inin ise öğrenci olduğu tespit edilmiştir.

Aile Yapılarına İlişkin Bulgular

Ailelerin Çalışma Durumu

Görüşme yapılan 60 katılımcının, 50'si annelerinin çalışmadığını; 10'u ise annelerinin temizlik ve bulaşıcılık gibi geçici işlerde çalıştığını belirtmiştir. Katılımcıların babasının iş durumuna bakıldığında 50'sinin esnaf, işçi ya da çiftçi olarak çalıştıkları tespit edilmiştir.

Bu araştırma kapsamında katılımcıların yoksul ailelerden geldikleri sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcıların, ailelerinin ekonomik durumlarına ilişkin kendi ifadelerinden bir kaç şü şekildedir; *“Ben maddi durumu kötü bir ailede doğmuşum. Allah’a şükürler olsun yine de sağlığımız yerinde. Parasızlık çok kötü bir şey ama ben çok iyi bilirim bunu. Kimi zaman yiyecek ekmek bulamazdık. Sokakta kaldığımız zamanlar bile oldu. Ben çocukken soğuktan zatürre geçirdim mesela. Belki de maddi olarak durumu iyi olan bir ailem olsaydı bende böyle olmazdım. Buralara düşmezdim belki de”*(K2). Bir başka katılımcı ise *“Annem babam parasal yönden devamlı sıkıntı yaşadılar. Annem babam beni olsun, kardeşlerimi olsun para için dövmeydi, sıkıyordu ama geçim sıkıntısı bizi yok etti. Nasıl yok etti dersin babam hep sokaklarda iş peşindeydi. Annem bize bakıyordu. Ev desen derme çatma bir ev, para desen yok, adam gibi yemek yemişliğimiz yok. Bu şekilde büyüdük biz. Yani zor bir yaşantım oldu diyebilirim”*(K1) şeklinde görüşünü belirtmiştir.

Katılımcılar arasında ekonomik koşullar nedeniyle suç işlediğini belirtenler, ailenin ekonomik durumu ile suç arasındaki ilişkiyi şu sözlerle ifade etmişlerdir: *“Fakir bir ailede yetiştik. Kendi ayaklarımız üzerinde durmaya çalıştık. Ailemiz de para olsaydı, okurduk belki de. İyi yerlere geldik ama olmadı işte. Yokluktan bu haldeyiz abla zaten. Babamız paralı olsaydı bizde kolejlerde okumuş olsaydık buralarda mı olurduk sence? Olmazdık. Aile çok önemli abla. Ailenin maddi durumu çok önemli çocuk için”*(K23). Bir başka katılımcı ise *“Benim de babamın doğru düzgün bir işi olsaydı ya da parası olsaydı bende hırsızlık yapmazdım. Ne okuyabildik ne de kendimizi geliştirebildik. Bunların tek nedeni aile tabii. İnsanın ailesi geleceğini belirliyor. Aile çok büyük şans insan hayatında. İyi bir aile de doğmuş olmak”*(K39) şeklinde görüşünü ifade etmiştir.

Katılımcılardan bazıları, geçim sıkıntısı nedeniyle ebeveynleri arasında sorunlar yaşandığını şu sözlerle ifade etmişlerdir: *“Maddi durumumuz mesela hiç iyi değildi. Maddi sıkıntı olunca evde gerilim oluyordu. Annem babam hep kavga ediyorlardı ama kavga hep parasızlıktan çıkıyordu. Hep bir kavga ortamı vardı evde”*(K4). Bir diğer katılımcı ise *“İş yerimiz falan vardı iflas edince bütün aile düzeni bozuldu. Babam çok sinirli biri oldu o ara. Annemle kavgalar başladı. Sonra zaten babam eve hiç gelmemeye başladı”*(K12) şeklinde görüşünü belirtmiştir.

Ailelerin Eğitim Durumu

Katılımcının annelerinin 52’si, babalarının ise 6’sı okuryazar değildir. Anneler arasında ortaokul, lise ve üniversite mezunu bulunmamaktadır. Babaların çoğunluğu ise ilkököl mezunudur. Babalar arasında lise ve üniversite mezunu bulunmamaktadır. Katılımcılar arasında hiç okula gitmediğini belirtenler, anne-babalarının düşük eğitim seviyesine sahip olmaları nedeniyle okumak istemediklerini şu sözlerle ifade etmişlerdir. *“Eğitim hayatım sıfır, hiç gitmedim ki okula. İstemedim hiç gitmek. Kimse demedi sen okula gitme etme diye. Ben istemedim içimden gelmedi okumak. Ailemde bir şey demedi. Onlarında okumuşluğu yok zaten. Belki de ondan bende okula gitmek istemedim”*(K36). Diğer bir katılımcı ise *“Hiç okula gitmedim ki. Ailemde de okuma yazma bilen yoktu onlardan kaynaklanan bir şey olabilir. Okumuş biri olsaydı evde belki görür örnek alırdım ama yoktu. Okula git diye teşvik eden biri de olmadı ailede beni. Annem babam çok cahil insanlardı. Ekmeğimizin peşindeydik o dönem. Belki de ondan okutmamışlardır bilemiyorum. İsterdim ama en azından bir ilkökölü bitirmeyi. Okumuş bir ailem olsaydı belki liseyi bile okurdum”*(K32) şeklinde görüşünü ifade etmiştir.

Aile İçi Şiddet

Araştırma kapsamında katılımcıların 54'ünün babasından şiddet gördüğü tespit edilmiştir. Bu konuda bir katılımcının görüşü şu şekildedir: *“Çocukken döverdi beni babam, çekinirdim babamdan. Alkol de kullanıyor zaten. Bağırıp çığırıyordu hep. Evden kovdu sonra ben ve eşimi. Artık hanımın babasında kalıyoruz. Alkol içtiği zaman ne dediğini ne konuştuğunu hiç bilmez. Çok ağır konuşur, saldırganlaşır. Çocukluktan beri çok çektik babamdan”*(K2).

Katılımcılar arasında babaları tarafından şiddet gördüğünü belirtenler, aynı zamanda babalarının annelerine de şiddet uyguladığını belirtmişlerdir. Katılımcıların, aile içi şiddete ilişkin kendi ifadelerinden bir kaçısı şu şekildedir; *“Babamı arada görüyorum artık eskiden beri aram onunla hiç iyi olmadı, hiç bir şey de istemedim ondan şuan bile istemiyorum alakam yok onunla. Dayacağımı da çok yedim. Annemle de çok kavga ederlerdi. Onu da dövüyordu. Ben de kopardım bağımı onunla”*(K36). *“Babam çok sert bir insan, annem babamdan çok çaktı devamlı kavga ederlerdi, döverdi annemi. Benimde ufakken çok dayak yemişliğim vardır kendisinden. Evde hep kavga vardı. Annem iyi kadındır onun bir şeyini görmedim. Bana bir şaplak atmışlığı yoktur”*(K58). *“Çok sinirli bir adam çünkü. Annemi de kaç kez dövdüğüne şahit oldum. Pek aram iyi değil babamla zaten. Belki de yediğimiz dayaklardan bir soğukluk oldu”*(K60).

Katılımcılardan sadece 1'i annesinden şiddet gördüğünü belirtmiştir: *“Annemin dayacağımı çok yedim. Annem babama ne yapsam yetiştirirdi. Önce annem döverdi akşam babam gelince eve annemin gazıyla birde ondan dayak yedim. Annemin de eli baya ağırdı ama. Zaten yapı olarak da çok iri bir kadın”*(K52). Buna ek olarak, kadın katılımcılardan biri, ağabeylerinden şiddet gördüğü için evlenmek zorunda kaldığını şu sözlerle ifade etmiştir: *“Anne babadan bir sıkıntım olmadı. Ağabeylerim çok çektirdi, çok döverlerdi ama beni. Onlar yüzünden gittim evlendim evden kurtulayım diye. Eşimden de dayak yedim. Ağabeyler bitti eş dayacağı başladı. Bu da benim şanssızlığım herhalde. Benim burada olmamın yüzde yüz nedeni ağabeylerim. Babamda hiç engel olmadı. Onları erkek çocuğu diye hep kayırırdı”*(K46).

Aile Çevresinde Suç

Aile çevresinde suçlu kişilerin olması, gencin suçlu kişiyi örnek alarak suç işlemesine neden olabilmektedir. Görüşme yapılan 60 katılımcının 21'i kardeşinin suç işlediğini belirtmiştir. Katılımcıların, kardeşlerine ilişkin kendi ifadelerinden bir kaçısı şu şekildedir; *“Kardeşlerim iyi çocuklardır, işinde gücünde sadece bir kardeşim suça bulaştı birde ben. Onun suçu çok başka bir şey ama şimdi söylemeyeyim. Benim suçum onunkinden çok daha hafif öyle diyeyim sana”*(K7). *“Büyük ağabeyim de gasp suçundan içeri girmişti vefat eden ağabeyim. Gasp suça giriyorsa bir o birde ben varım işte ailede”*(K12). Katılımcıların 12'si babasının suç geçmişini belirtmiştir. Bir katılımcı *“Babam ben ufakken cezaevine girdi. Sonra da birkaç suça karıştı. Kardeşlerimin cezaevine girmişliği yok. Bizim aile de bir benim bir de babamın başı suçtan kurtulmuyor zaten. Sürekli başımız belada”*(K1) demiştir. Bir diğer katılımcı ise *“Babam suça karışmış bir insan. Cinayet işledi ama benimle arkadaş gibiydi. Çok iyi bir babaydı ama adam öldürdü. Uzun bir süre cezaevinde kaldı. Bizlere iyi davranırdı ama. Bir kere bile dayacağımı yemedim. Çok severdim babamı. Vefat etti geçen yıl. Ben de o ara cezaevindeydim. Uzun süre cezaevinde kaldığımdan sağlığı kötüydü zaten. Severdim ama babamı”*(K32) şeklinde görüşünü ifade etmiştir.

Ailede Uyuşturucu Madde/Alkol Kullanımı

Katılımcıların 28'i babasının alkol kullandığını belirtmiştir. Bu konuda bir katılımcının görüşü şu şekildedir: *“Daha öncesine gidersek 8 yaşında sigara ve alkole başladım ilkokul da. Babam alkölü çok içerdi bende ondan görüyordum. Dedim babam içeriyor bende içeyim. O zaman insan örnek alıyor tabi babasını. Bende ondan gördüklerimi yapıyordum”*(K1). Bir başka katılımcı ise, *“Babam çok alkol içer alkoliktir kendisi. Bütün eline geçen parayı da alkole verir. Aslında onun burada olması lazım. Ben keyif için esrar içerken yakalandım buraya yolladılar. Ben bağımlı değilim ki. Babam tedaviye gitti mesela alkol tedavisine uzun süre yattı hastane de ama hala içeriyor bırakmadı alkölü. Ben onun gibi değilim arada sırada keyif için içenlerdenim”*(K34). Öte yandan katılımcıların 15'i kardeşinin uyuşturucu madde kullandığını belirtmiştir. Bir katılımcının ifadesi şu şekildedir: *“Biz ağabey kardeş çok sıkıntı yarattık uyuşturucudan dolayı. Ağabeyim de uyuşturucu kullanıyordu sonra bende merak ettim başladım. Ağabeyim al zorla iç demedi tabi ama insan merak ediyor nedir diye. Şimdi hala kullanıyorum mesela. İlaç tedavisi görüyorum bırakmak için. Buraya gelme nedenim de uyuşturucu zaten. Uyuşturucu dediysem eroin falan değil esrar içeriyorum sadece ama birkaç defa bonzai de içmişliğim var”*(K37).

Parçalanmış Aile Yapısı

Katılımcıların 41'i anne babasının beraber olduğunu, 13'ü boşandıklarını, 6 katılımcı ise babasının vefat ettiğini ifade etmiştir. Katılımcıların tamamı boşanma sonrası annesiyle birlikte kaldığını ve ekonomik sıkıntı yaşadıklarını şu sözlerle ifade etmişlerdir: *“Annemle babam ayrılınca ben annemle kaldım. Babam varken iyi kötü hayatımıza devam ediyorduk sonradan çok fakirleştik. Annem ev hanımıydı sonradan temizliğe falan gitti bizde çalışmaya başladık öyle toparladık biraz”*(K45). Bir diğer katılımcı ise *“Annem babamdan boşanınca maddi yönden zorlandık. Sonra annem bulaşıkçılık yaptı bir dönem. Kardeşlerimle ben işe güce başlayınca çalışmayı bıraktı. Babamla hiç görüşmüyorum mesela. Başkasıyla evlendi annemden sonra”*(K43) şeklinde görüşünü belirtmiştir. Buna ek olarak, katılımcıların tamamı üvey ebeveyn ile ilişkilerinin iyi olmadığını ifade etmişlerdir. Bir katılımcının ifadesi şu şekildedir: *“Üvey babamla aram kötüydü. Ben hiç onu baba gibi görmedim. O da beni kızı gibi. En azından ben böyle hissediyorum yani sevilmediğimi anlıyorum”*(K48). Diğer bir katılımcı ise, *“Babamla önceden aram iyiydi de sonradan bozuldu. Evli şuanda babam başka birisiyle. Ondan da çocuğu var. Evli olduğu kadın babamı bana karşı doldurdu şimdi aramız açık babamla. Kadımla zaten aramız hiç iyi olmadı”*(K22) şeklinde görüşünü belirtmiştir. Öte yandan, katılımcılardan biri boşanma sonrasında ebeveynlerinin yeniden evlendiğini ve üvey anne ve babası tarafından istenmediğini şu sözlerle ifade etmiştir: *“Annemle babam ben çocukken çok mutluydular. Daha sonra ben 18 yaşındayken babam başka biriyle evlendi. Bir iki yıl sonra annemde biriyle evlendi. Bende ondan sonra bir daha görüşmedim ikisiyle de. Evlendikleri insanlarda beni istemedi zaten. Bende hiç hoşlanmadım onlardan. Bir süre sokakta yattım, kalktım onlarla yaşamamak için. Sonra mecburiyetten döndüm annemin yanına. O aralar yaşımızda küçüktü tabi. Şimdi çalışıyorum çok şükür. Muhtaç değilim hiçbirine”*(K45).

Bununla beraber gençler, ebeveynlerinden birini kaybettiklerinde suçluluk duygusu geliştirebilirler. Katılımcılardan biri, ölüm olayıyla birlikte psikolojisinin bozulduğunu şu sözlerle dile getirmiştir: *“Biraz asabiydim biran da öfkelenirdim çok sinirliydim ben. Babamın vefatından sonra iyice sinirlerim bozuldu. Ben adam yaraladım sebebini anlatayım adam ne baktın dedi bana durup dururken, bende sana mı baktım dedim sonra bıçak çekti derken olan oldu. Sırf bu*

yüzden cezaevine girdim ben. O dönem babamı kaybetmiştim çünkü. Babamın ölümü çok sinirli yapttı beni”(K30).

Kalabalık Aile

Suç davranışının nedenlerinden bir diğeri ise kalabalık aile yapısıdır. Bu araştırmada katılımcıların kalabalık nüfusa sahip oldukları tespit edilmiştir. Katılımcıların, kardeş sayılarına ilişkin kendi ifadelerinden bir kaçı şu şekildedir; “7 kardeşiz biz. Bir ablam var evli çalışmıyor. 5 tane de ağabeyim var. Ağabeylerim memlekette sanayi de çalışıyorlar babamla birlikte. Ablam evli, ev hanımı, evde çocuklarına bakıyor”(K46). Bir diğeri katılımcı ise “9 kardeşim var, beşi kız hepsi evli ve çalışmıyorlar, diğeri de erkek onların hepsi çalışıyor”(K38) demiştir. Buna ek olarak katılımcılar arasında anne veya babasıyla görüşmeyenler, üvey kardeşleri de olabileceğini şu sözlerle ifade etmişlerdir: “Aslında benim kardeş olayım çok karışık. Şimdi şöyle öz 5 kardeşim var. 2 ablam var onlar çalışmıyor, evliler. 3 ağabeyim hurda işinde babamla beraber çalışıyorlar. Babam annemden ayrıldıktan sonra iki kere daha evlendi. O kadınlardan da çocukları olmuş diye duyduk. Kesin bir bilgim yok görüşmüyoruz çünkü babamla ondan kaç üvey kardeşim var bilmiyorum”(K51). Bir başka katılımcı ise “Biz 7 kardeşiz. 5 ağabeyim 1 kız kardeşim var. Babam evlendi ama sanırım o kadından da var kardeşim. Ben kardeş gibi görmediğim için onu adı üstün de baba bağı var diye kardeş diyoruz işte. Kaç çocuğu oldu sonradan bilmiyorum ama. Görüşmem ben babamla. Bazen bayram da, seyranda arıyorum kısa konuşup kapatıyorum işte”(K37) demiştir.

Göç

Araştırmaya katılanların 58’i ailesinin göç ettiklerini belirtmiştir. Katılımcıların, göç etme nedenlerine ilişkin kendi ifadelerinden bir kaçı şu şekildedir; “Aslen Bitlisliyiz biz. Köken olarak Bitlis ama babam iş dolayısıyla İstanbul’a gelince bizde burada doğduk. Ben hiç görmedim Bitlis’e gitmedim yani hiç. Hep İstanbul’daydım”(K36). Diğeri bir katılımcı “İstanbul doğumluyum ben. Doğma büyüme buralıyım. Annemle babam Muş doğumlular. Buraya çalışmak için gelmişler”(K2) demiştir. Buna ek olarak 2 katılımcı, ailesinden bağımsız tek başına İstanbul’a yerleştiğini ifade etmiştir. Bu çerçevede tek başına İstanbul’a yerleşen gençlerin yaşam koşullarının bu süreci ailesi ile beraber yaşayanlara göre daha kötü olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların, bu süreçte yaşadıklarına ilişkin kendi ifadeleri şu şekildedir: “Mardin’de yaşadım. Nezih bir çevreydi, herkes birbirini tanıyordu. Akrabalık, mahalle bağları daha güçlüydü, hep iyi çocuklarla takıldım. Sonra kendim iş için İstanbul’a yerleştim. Ailemin durumu hiç iyi değildi benim. Burada iş imkânları daha fazla diye geldim. Çocuk yaşta başladık çalışmaya. İlk geldiğimde aç kaldığım zamanlarda oldu. Kalacak yerim bile yoktu. Çok yattım sokakta orada burada ben. Ne gördüysem zaten bütün pisliği o zaman gördüm. Arkadaşlarım da düzgün çocuklar değillerdi. Onlardan da etkilendim sanırım”(K11). Bir başka katılımcı ise, “Urfa’daydım 17 yaşına kadar. Sonra iş için geldim buraya ailem hala Urfa’da benim. Urfa iyi bir yerdi sessiz bir yerde büyüdük biz, herkes birbirini tanırdu ederdi. Garibanların olduğu bir mahalleydi zaten kimsenin birbirine zararı yoktu, herkes ekmeğinin peşindeydi. Burası tam tersi ama. Buralar büyük şehirler ölsen kalsan kimsenin haberi olmaz. Ailemin de durumu iyi değil zaten. Onlara da yük olmak istemedim açıkçası. Kendi ayaklarımın üzerinde durmaya çalıştım hep. Çok kötü ortamlarda gördüm ben. Sokaklarda neler oluyor neler dönüyor bir görerseniz. Ama şimdi İstanbul’a ilk geldiğim zaman ki gibi değilim artık. Gözüm açıldı benimde. İlk zamanlar çok zorlandım burada, kimseyi tanımam etmem çok rezillik yaşadım İstanbul’da,

arkadaşlarımdan da çok kazık yedim ama şimdi toparladım kendimi gitmem artık buradan”(K51) şeklinde görüşünü belirtmiştir.

Öte yandan, göç eden yoksul ailelerin çocuklarının temel ihtiyaçlarını karşılayamadıkları ve uyum sorunu yaşadıkları tespit edilmiştir. Bir katılımcı “Gariban bir ailede yetiştik biz. 6 kardeşiz. İstanbul’a geldik ailecek çalışmak için. Annem çalışmazdı babam hurdacılık yapardı. Çok fakirdik, çok yokluk çektik İstanbul’da. Çok aç kaldığımızı bilirim ben. Bana dersin fakirlikle bu halimizin alakası var mı diye var tabi derim. Belki zenginin çocuğu olsaydık hayatımız çok farklı olacaktı. Suçlu olmayacaktık böyle perişan olmayacaktık. Zaten ne yaptysak perişanlıktan yaptık”(K51) demiştir. Bir başka katılımcı ise “Ben çocukken İstanbul’a geldi ailem. Ben hep burada büyüdüm yani. Babam çalışmak için İstanbul’a gidelim dedi. Burada da kendimizi maddi yönden toparlayamadık. Kardeşlerim olsun babam olsun hepimiz çalıştık geçinebilmek için. Çocukluktan beri görmediğimiz ortam kalmadı. Sanayide çalıştım, manavda çalıştım, inşaatta çalıştım. Her şeyi gördük yaşadık bu ortamlarda”(K42) şeklinde görüşünü ifade etmiştir.

Denetimli Serbestlik Sistemine İlişkin Bulgular

Katılımcıların 36’sı sistemi yetersiz bulduğunu belirtmiştir. Katılımcıların çoğunluğu bireysel görüşmeler ve grup çalışmalarına gelebilmek için iş yerinden izin almakta zorlandıklarını şu sözlerle ifade etmişlerdir: “İşten izin alma gibi bir sorunum var. Ben yarın gelmeyeceğim diyorum patron surat asıyor. Diyorum ben sana söylemişim ama durumumu. Şimdi ben işimden olursam nasıl geçineceğim? Buraya gelip gitmek bile yol parası. Patrona yalan söylemekten bıktım artık. Bazen denetime gidiyorum demiyorum da çocuk hastalandı falan deyip izin istiyorum”(K16). Diğer bir katılımcı ise “Evedkilere yalan söyle iş yerine yalan söyle. Bu durum çok zorluyor artık beni. Yalan bulamıyorum artık. Babamlardan gizliyorum buraya geldiğimi. İş yerinden de gizliyorum olur ya patron sıkıntı çıkartır belki diye. E görüşmeler için gelirken de izin alırken sıkıntı çıkartıyor bazen patron. Artık arkadaşlara danışıyorum bugün ne yalan uydurayım diye. Ben de yalan tükendi diyorum gülüyorlar”(K45) demiştir. Öte yandan, katılımcılardan bazıları denetimli serbestlik cezası aldığı için ebeveynleri tarafından şiddet gördüğünü belirtmiştir. Katılımcıların, gördükleri şiddete ilişkin kendi ifadelerinden bir kaçı şu şekildedir: “Önce anneme söyledim denetimli serbestlik cezası aldığımı. Bir tokat attı bana. Sonra babam duydu o da evden yolladı o gece beni. Şimdi aramız düzeldi Allaha. Anlattım onlara denetimlinin ne olduğunu sonra affettiler beni. Önceden cezaevi gibi bir şey sandılar burayı”(K47). “İlk başta babama söylemedim. Annem duyunca babama anlatmış olayı. Babam çok despot bir adam. Denetimliye her gelişimde bir ton hakaret ediyor. Rezil olduk senin yüzünden diyor”(K58). Diğer bir katılımcı ise “Annem duyunca bir şey demedi. Bir daha yapma dedi. Cezaevine girmeyeceğim anne deyince sakinleşti biraz. Ama babam çok kızdı baya tartıştık evde. Aramız açıldı. Çok ağır konuştu bana çünkü o gün. Annem falan girdi araya. Sonra baktı eve gelmiyorum aradı işte gel tamam affettim bir daha yapma dedi”(K50). Yine sistemi yetersiz bulduğunu belirten katılımcılardan bazıları, denetimli serbestlik bürosuna ulaşımın maddi nedenlerden dolayı güç olduğunu ifade etmişlerdir. Katılımcıların üzerinde durduğu en temel sorunun kuruma ulaşabilmek olduğu tespit edilmiştir. Bir katılımcı “Her şeyi geçtim de benim iş yerim Levent’te, evim bu yakada. Ben nasıl gelip gideceğim buraya. Rezil oldum yollarda artık. Maddi manevi bittim bu süreçte”(K38) demiştir. Bir başka katılımcı ise, “Bence en önemli sorun buraya gelip gitmek. Yol parası vermek çok fazla yük oluyor bana. Buna bir çare bulsunlar. Servis gibi bir şey ayarlasınlar. Ücretsiz gelip gidelim”(K50) şeklinde düşüncesini ifade etmiştir.

Diğer yandan, katılımcıların 19'u grup çalışmaları ve bireysel görüşmelere katılmadıkları ya da geç kaldıkları takdirde tekrar cezaevine gönderileceklerini, mecbur kaldıkları için sisteme dahil olduklarını ifade etmişlerdir. Bir katılımcı "Denetimlim bir bitsin bir daha suça falan bulaşmam ben. Tövbe ettim. Cezaevine atacaklar korkusuyla geliyorum buraya"(K23). Bir başka katılımcı ise "Ben buraya bir şeyler öğrenmek için gelmiyorum şahsen. Ben mecburiyetten geliyorum. İşin ucunda tekrar cezaevine girmek var çünkü. Zaten diyorum şu denetimlim bir bitsin bir daha karışmam olaya, suça diyorum. Bu denetimli süreci çok yıprattı çünkü beni"(K43) demiştir.

Katılımcıların 5'i ise sistemi faydalı bulduğunu ifade etmiştir. Denetimli serbestlik sistemini faydalı bulduğunu belirten katılımcıların bazıları, cezaevinde olmadıkları için sistemden memnun olduklarını şu sözlerle ifade etmişlerdir: "Buranın faydası cezaevinden çıkartmaları. Allah bir daha cezaevine düşürmesin. Ondan memnunum ben sistemden"(K20). "Gelmezsen eğer ceza yersin bu şekilde sorumluluk kazandıran bir yer burası sanırım. Sistem işliyor bence ama bazı zorlukları var ama yine de en iyisi bu. Ben bizlere faydalı olduğunu düşünüyorum. Hamt olsun Allah bunu çıkarandan çünkü şuan evimdeyim yoksa ben şuan cezaevinde olurum"(K35). Diğer bir katılımcı ise "Ben hala anlamadım ne olduğunu buranın, yarı cezaevi gibi bir şey burası. Cezaevinde olmaktansa bin kat daha iyi. Buradan çıkıp evime gidiyorum, özgürüm. Bence faydalı bir sistem"(K10) demiştir. Buna ek olarak katılımcılardan biri, sistemin kendisine sorumluluk kazandırdığını şu sözlerle ifade etmiştir: "Daha çok adapte oldum işime, gücüm. Saatleri, saniyeleri çok iyi takip eder oldum. Sorumluluk sahibi oldum diyelim. Buranın bana katkısı oldu. Mesela kötü bir şey yapacağım zaman denetimli serbestliğim var diyorum daha dikkatli olayım diyorum. Ben normalde çok sinirli bir insanım. Burası olmasa başka şeyler yapabiliirdim mesela. Husumetim olan kişilere hesap sormaya gidebilirdim ama burası engel oldu ona. Denetimlim yanmasın diye kendimi frenliyorum. Ben faydasını gördüm buranın"(K35). Sistemi faydalı bulan bir diğer katılımcı ise sistemin kendisine askerliği anımsattığını, dolayısıyla tekrar kurallara bağlı olarak yaşamaya başladığını şu sözlerle belirtmiştir: "Ben kendimi askerde sanıyorum. Orada da kurallar vardı. Böyle düşününce biraz rahatlıyorum en azından diyorum içimden nasıl askerliğin bitti burasıda bitecek. Sayılı gün çabuk geçer diyorum kendi kendime"(K42). Öte yandan katılımcılardan biri, ailesiyle sorunlarını paylaşmadığını, bu nedenle rehberlik danışmanıyla konuşarak rahatladığını şu sözlerle ifade etmiştir: "Ben buraya geldiğim zaman rahatlıyorum mesela. Neden dersen bir sürü yeni insanla tanıştım önceden tanımadığım etmediğim. Oturup dertleşiyoruz burada. Terapi gibi oluyor. Çoğu da benim gibi çok çekmişler bu hayattan. Birbirimizi anlıyoruz yani. Danışmanlık hizmeti de iyi geliyor bana. Psikolog bir hanım var ona anlatıyorum her şeyimi. İnsanın ailesiyle paylaşmadığı şeyler olunca çok sıkıntı yaratıyor. Burada bu sıkıntıyı atıyorum. Arkadaşlarım da var artık burada. Mesela sizinle de konuşmak çok iyi geldi bana. Hep böyle gelseler bizlerle konuşsalar keşke. Eğitimli insanlarla konuşmak bir başka oluyor tabi. Bu anlattıklarımın inşallah faydalı olur sizin çalışmanıza. Suç önemli bir konu tabi. Uyuşturucu konusu hele bence ülkenin en büyük sorunu"(K28).

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada, katılımcıların sosyoekonomik statüsü düşük ailelerden geldikleri tespit edilmiştir. Ebeveynlerin çocukların ihtiyaçlarını karşılayan en önemli kişiler olduğu düşünülürse, sosyoekonomik düzeyi düşük anne babaların çocukların eğitim ve temel gereksinimleri konusunda yetersiz kalacakları düşünülebilir. Bununla birlikte

katılımcılar okula gitmeleri konusunda ebeveynlerinden destek almadıklarını ifade etmişlerdir. Dolayısıyla, gençlerin eğitimlerine devam etmemeleri boş zamanlarının artmasına yol açmıştır. Benzer şekilde Akdeniz ve Üzümcü'nün Kars Kapalı Cezaevi'nde 63 kişiyle yaptıkları araştırmada, suç davranışı ve ekonomik durum arasındaki ilişki incelenmiştir. Katılımcıların %10'u çocukluk döneminde ekonomik açıdan sorun yaşamadığını, %71,4'ü ise maddi sorunlar yaşadığını ifade etmiştir (Akdeniz ve Üzümcü, 2013: 136). Yine Aldemir'in suç işleyen gençlerle yaptığı bir araştırmada, gençlerin %72,7'sinin ailesinin ekonomik yönden zayıf olduğu, %10,3'nün ise ekonomik durumunun iyi olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Aldemir, 2010: 99).

Öte yandan, ebeveynlerin çalışma hayatları incelendiğinde, annelerin çoğunlukla ev hanımı olduğu, babaların ise eğitim gerektirmeyen işlerde çalıştıkları saptanmıştır. Sevinçok'un cezaevinde yapmış olduğu bir çalışmada da, katılımcıların anne-babalarının %92'sinin ilköğretim ve altı eğitim düzeyine sahip oldukları tespit edilmiştir (Sevinçok, 2008: 47). Bal'ın Van, Isparta ve Antalya'da yapmış olduğu çalışmada ise, suç işleyen gençlerin annelerinin çoğunlukla ev hanımı, babalarının ise %30'unun işçi ya da esnaf olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Bal, 2004: 153).

Katılımcılar arasında parçalanmış aileye sahip kişilerin olduğu görülmektedir. Parçalanma sonucunda yaşanan ekonomik sorunlar, bununla birlikte üvey ebeveynler olan olumsuz ilişkiler gençlerin suç işlemelerinde etkili olabilmektedir. İçli'nin, Ankara ve İstanbul'da suça sürüklenen 1526 çocukla yaptığı araştırmada, çocukların %26,6'sının anne ve babasının boşanmış olduğu sonucuna ulaşılmıştır (İçli, 2009: 48). Yine Kanada'da 3300 çocuk üzerinde yapılan araştırmada, tek ebeveynli ailelerin uyuşturucu madde kullanan çocuklara sahip oldukları tespit edilmiştir (Hawkins, 1996: 92). Ülkemizde 80 cezaevinde suça sürüklenmiş çocuk ile yapılan araştırmada ise, 732 çocuktan 279'unun babasız, 68'inin annesiz, 145'inin ise hem baba hem de annesiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Malik, 1931: 27). Yavuzer'in Elazığ, İzmir ve Ankara Çocuk İslahevlerinde suça sürüklenen çocuklarla yapmış olduğu bir araştırmada, çocukların %22'sinin parçalanmış aileden geldiği belirtilmiştir (Yavuzer, 1992: 151).

Öte yandan, katılımcıların birçoğu aile üyelerinden şiddet gördüklerini belirtmişlerdir. Aile içinde şiddete şahit olmak özellikle yetişkinlik döneminde gençlerin de aile içi şiddet faili olmalarında etkili olabilmektedir. Benzer şekilde Currie ve Tekin tarafından yapılan çalışmada, aile içinde şiddete maruz kalmanın, gençlik döneminde suç işleme olasılığını arttırdığı saptanmıştır (Currie ve Tekin, 2012: 13). Yine Seyhan ve Zincir'in tutuklu/hükümlü gençlerle yaptıkları araştırmada, gençlerin %93,2'sinin ebeveynlerinden şiddet gördükleri belirtilmiştir (Seyhan ve Zincir, 2009: 16). Görgülü ve Cankurtaran Öntaş'ın genç suçluluğu ve aile yapısı ilişkisini inceledikleri çalışmada da, aile yapısının gençlerin suç işlemelerinde önemli bir faktör olduğu tespit edilmiştir (Görgülü ve Cankurtaran Öntaş, 2013: 59-82). Okorodudu'nun ailelerle yaptığı araştırmada ise, gençlik döneminde olan ve suç işlemeyen gençlerin daha uyumlu, kontrol konusunda daha bilinçli, reddedici olmayan ve evde eşit haklara sahip ebeveynlere sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır (Okorodudu, 2010: 58-86).

Araştırma kapsamında, katılımcıların aile üyeleri arasında uyuşturucu madde/alkol kullanan, suç işleyen ve cezaevi deneyimi olan kişilerin olduğu tespit edilmiştir. Ailede

suç işleyen, alkol/uyuşturucu madde kullanan kişilerin bulunması gencin olumsuz rol modeli örnek almasına neden olabilmektedir. Bilgiç'in, mahkumların suç işleme nedenlerini incelediği anket çalışmasında, katılımcıların 381'i aile üyeleri nedeniyle suç işlediklerini belirtmiştir (Bilgiç, 2012: 127). Yine Nijhof ve diğerlerinin, suça sürüklenmiş çocuklarla yaptıkları çalışmada, çocukların %34'ünün 1, %17'sinin ise iki ebeveyninin de suç işleyen kişiler olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Nijhof, vd., 2009: 893-908). Isparta ilinde suça sürüklenen çocuklar üzerinde yapılan bir çalışmada ise çocukların %55'inin ailesinde suç işlemiş bireylerin bulunduğu tespit edilmiştir (Bal, 2004: 98). Farrington ve diğerlerinin çalışmasında genç suçluluğunun daha önce suç işlemiş kişilerin bulunduğu ailelerde yoğunlaştığı ve yakın akrabaların çocukların suç işlemelerinde etkili olduğu saptanmıştır (Farrington vd, 2001: 592).

Bu araştırmada, katılımcıların çoğunluğu kalabalık ailelerden geldiklerini belirtmişlerdir. Kalabalık aileye sahip olmak, anne-babaların çocuklarını denetleme ve kontrol etmelerinde yetersiz kalmalarına, dolayısıyla gençlerin arkadaş gruplarının etkisiyle daha çok suça maruz kalmalarına neden olabilmektedir. Nazlıdır'ın tutuklu kişilerle yaptığı araştırmasında, araştırma grubundakilerin %69,8'inin en az beş kişilik aileye sahip olduğu tespit edilmiştir (Nazlıdır, 2010: 79). Yine Yavuzer'in araştırmasında, suça sürüklenen çocukların beş veya daha fazla kardeş sayısına sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır (Yavuzer, 1997: 158). Uzun'un Ankara'da 170 suça sürüklenmiş çocuk üzerinde yaptığı çalışmada da, suça sürüklenen çocukların %36,5'inin 1-3 , %41,8'nin ise 4-6 arası kardeş sahibi olduğu tespit edilmiştir (Uzun, 2015: 91).

Araştırmada ebeveynlerin çoğunlukla göç ile İstanbul'a yerleştikleri tespit edilmiştir. Göçle gelenlerin kente alışmada güçlük çekmeleri ve göçün ilk yıllarında yaşanan maddi sıkıntılar, göçün gençlerin suç işleme nedenleri arasında sayılabilir. Çifci'nin cezaevinde yapmış olduğu araştırmada, katılımcıların anne-babalarının doğum yerlerinin farklı olduğu saptanmıştır (Çifci, 2008: 99). Yine İçli'nin 8-18 yaş aralığında 1526 genç ile yaptığı çalışmada, katılımcıların suç işleme nedenlerinden birinin göç olgusu olduğu sonucuna ulaşılmıştır (İçli, 2009: 53). Oktik'in Sultangazi'de yaşayan gençlerle yapmış olduğu araştırmasında da, katılımcıların çoğunluğu ailelerinin göç ile İstanbul'a geldiklerini ifade etmişlerdir (Oktik, 2016: 6). Yine Erkan ve Erdoğan tarafından yapılan çalışmada, ailelerin kırdan kente göç etmiş olmasının suçun en temel nedenlerinden biri olduğu belirtilmektedir (Erkan ve Erdoğan, 2006: 79).

Araştırmaya katılanların denetimli serbestliğe ilişkin görüşleri incelendiğinde, katılımcıların bireysel görüşmeler ve grup çalışmalarına gelebilmek için iş yerinden izin almakta zorlandıkları tespit edilmiştir. Benzer şekilde Kahraman'ın, denetime tabi tutulan kişilerle yaptığı çalışmada, katılımcılara sisteme ilişkin düşünceleri sorulmuştur. Katılımcıların %38,3'ü yasal zorunluluk nedeniyle programa katıldıklarını ifade etmiştir (Kahraman, 2015: 52). Dağdelen'in yapmış olduğu bir araştırma ise katılımcıların çoğunluğu sistemden memnuniyet duymadıklarını ve bireysel görüşmelere zorunlu oldukları için geldiklerini ifade etmişlerdir (Dağdelen, 2017: 143). Eryalçın'ın denetime tabi tutulan kişilerle yaptığı çalışmada da, bazı gençler denetimli serbestlik sistemindeki değişim ile ilgilenmediklerini; sürecin kendileri için sadece imza yükümlülüğünden ibaret olduğunu belirtmişlerdir (Eryalçın, 2020: 282). Çınar'ın araştırmasında ise bireyler denetimli serbestliğe gelmenin işlerini engelleyen bir durum olduğunu ifade etmişlerdir.

(Çınar, 2015: 89). Öte yandan bu araştırmada, sistemden memnun olan katılımcılar imza yükümlülüğünün kendilerine sorumluluk kazandırdığını ve bireysel görüşmelerin faydalı olduğunu belirtmişlerdir. Benzer şekilde Fidan'ın denetimli serbestliğe tabi tutulan 124 kişiyle yaptığı araştırmada, katılımcıların %50'si imza yükümlülüğünün olması gerektiğini belirtirken, %25,3'ü imza atmanın hiçbir yararı olmadığını, %24,1'i ise az yararlı olduğunu ifade etmiştir (Fidan, 2016: 98). Yine Çınar'ın denetimli serbestliğe tabi tutulan bireyler üzerinde yaptığı çalışmada, katılımcıların rehabilitasyon hizmetlerinin aileyle iletişimlerinde olumlu yönde etkili olduğu saptanmış (Çınar, 2015: 89-90). Eryalçın'ın çalışmasında ise araştırmaya dahil olan gençlerin denetimli serbestlik uzmanı ile olumlu ilişkiler geliştirdikleri, bireysel görüşmelerde değer görme, kabul edilme gibi ihtiyaçlarının karşılandığı tespit edilmiştir (Eryalçın, 2020: 279). Ada ve Peker'in denetimli serbestliğe tabi tutulan bireyler üzerinde yaptığı çalışmada da, katılımcıların çoğunluğu sistemden memnun olduklarını belirtmiştir. Çalışmada, katılımcıların sistemden memnun olmalarının nedenleri; aile yaşantılarının devam etmesi ve sosyal çevrelerinden koparılmadan cezalarını çekmeleri olarak tespit edilmiştir (Ada ve Peker, 2012: 434).

Sonuç olarak; yapılan araştırmada aile yapısının suç davranışında önemli bir etkiye sahip olduğu saptanmıştır. Buna göre ailede ekonomik yetersizlikler, ebeveynlerin düşük eğitim seviyesi, aile içinde şiddete maruz kalmak, ailenin parçalanması, ailede alkol ve madde kullanımı, aile çevresinde suçlu kişilerin varlığı ve ailenin göç etmesi gibi ailesel faktörlerin gençlerin suç davranışı için önemli olduğu tespit edilmiştir. Öte yandan, gençlerin denetimli serbestlik sistemine ilişkin düşünceleri incelendiğinde, sistemin geliştirilmesine ihtiyaç duyulduğu hususu ortaya çıkmıştır.

Yazar Katkıları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarlanması | Design of Study: ZŞD (%50), NO (%50)

Veri Toplanması | Data Acquisition: ZŞD (%100), NO (%0)

Veri Analizi | Data Analysis: ZŞD (%100), NO (%0)

Makalenin Yazımı | Writing up: ZŞD (%50), NO (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu | Submission and Revision: ZŞD (%50), NO (%50)

Finansman/ Grant Support

Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. | The authors declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir. | The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynakça / Reference

Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifleri Genel Müdürlüğü, Denetimli Serbestlik Daire Başkanlığı. 2012-2017 Yılları Arası Denetimli Serbestlik Daire Başkanlığı Tarafından İncelenen Toplam Dosya Sayısı. www.cte-ds.adalet.gov.tr.

Ada, Ş. ve Peker, A. (2012). Tedavi ve Denetimli Serbestlik Tedbiri Uygulamasının Etkililiğinin İncelenmesi (Sakarya İli Örneği). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16 (1): 425-438.

Akdeniz, S. ve Üzümcü A. (2013). Suç ve Sosyo-Ekonomik Değişkenler Arasındaki Bağımlılık İlişkisi: Kars Cezaevi Üzerine Bir İnceleme, Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 4(6), 115- 138.

Aldemir, A. (2010). Çocuk Suçluluğu Profili. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi. İstanbul.

Apaydın, C. ve Kaplan H. (2019). Ceza İnfaz Sistemi ve Denetimli Serbestlik, İstanbul Aydın Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 5(2), 185-207.

Bal, H. (2004). Çocuk Suçluluğu, Fakülte Kitabevi, 1. Baskı, Isparta.

Başpınar, T. (2008). Türkiye’de Öldürme ve Yaralama Suçundan Hüküm Giyenlerin Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Özellikleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Polis Akademisi. Ankara.

Bilgiç, Ş. (2012). Hapsedilme, İyileştirme ve Yeniden Suç İşleme. Ankara: Vadi Yayınları.

Currie, J & Tekin, E. (2012). Understanding the Cycle Childhood Maltreatment and Future Crime, The Journal of Human Resources, 47(2), 509-549.

Çınar, A. (2015). Denetimli Serbestlik Sistemindeki Rehabilitasyon Hizmetlerinin Hükümlülerin Yeniden Sosyalizasyonu Sürecine Etkileri: Aydın Örneği. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi. Aydın.

Çıfci, G., E. (2008). Kapkaç Suçundan Hüküm Giyenlerin, Sosyo-Demografik Özellikleri, Sosyal Dışlanma Süreçleri, Suç ve Diğer Sapma Davranışlar Açısından Değerlendirilmesi Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi. Ankara.

Çoban, S. (2012). Sosyal Çevrenin Etkilerinin Çocukların Suç ve Problemleri Davranışları ile İlişkileri. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi. Ankara.

Dağdelen, G. (2017). Ankara İlinde Denetimli Serbestlik Yükümlülerinde Suç Tekrarı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi. Ankara.

Dannerbeck, A. (2005). Differences in Parenting Attributes, Experiences, and Behaviors of Delinquent Youth with and without a parental History of Incarceration. Sage Journals, 3(3), 199-213.

Demir, B. (2016). Türkiye’de Suç Oranlarının İller Arası Etkileşiminin Mekânsal Ekonometri Yaklaşımına Göre İncelenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi. Sivas.

- Demirel, P. (2017). Yetişkin Suçluluğuna Neden Olan Sosyoekonomik Faktörler Yayınlanmamış Doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi. Ankara.
- Dolu, O. (2012). Suç Teorileri: Teori Araştırma ve Uygulamada Kriminoloji. 4. Baskı. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Dönmezer, S. (1994). Kriminoloji, 8. Bası. İstanbul: Beta Basım.
- Erkan, R. ve Erdoğan, M. Y. (2006). Göç ve Çocuk Suçluluğu. Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, 3(9), 79-90.
- Eryalçın, M. (2020). Denetimli Serbestlik Hizmeti Alan Gençlerin ve Hizmet Sunan Uzmanların Denetimli Serbestlik Uygulamalarına İlişkin Değerlendirmeleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Farrington, D., P. (2010). Family Influences on Delinquency. Springer, D. W. and Roberts, A. R. (Ed.). Juvenile Justice and Delinquency, 203-222. Jones and Bartlett Publishers.
- Farrington, D., P., Jolliffe, D., Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M & Kalb, L.M. (2001). The Concentration of Offenders in Families, and Family Criminality in The Prediction of Boy' Delinquency, Journal of Adolescence, 24(5), 579-596.
- Fidan, D.,N. (2016). Denetimli Serbestlik Sisteminin Toplumsal Uyum Sürecine Etkisi: Bolu Örneği. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi. Bolu.
- Fry, J. A. (2010). Change in Family Structure and Rates of Violent Juvenile Delinquency (Master's Thesis), Virginia University, Virginia
- Görgülü, T. ve Cankurtaran Öntaş, Ö. (2013). Hükümlülerin Suç Davranışının Nedenlerine ve Suç Davranışı Risk Faktörlerine İlişkin Düşünceleri. Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi, 24(2): 59-82.
- Hawkins, J. D. (1996). Delinquency and Crime: Current Theories. Cambridge: Cambridge University Press.
- İçli, T. (2009). Çocuk Suç ve Sokak Sokakta Yaşayan Suç İşleyen ve Suça Maruz Kalan Çocuklar. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Genel Yayın No:142, Ankara.
- Kahraman, U., Z. (2015). Madde Kullanım Suçlarında Denetimli Serbestlik Tedbiri Uygulamasının Etkinliğinin Değerlendirilmesi. Yayınlanmamış Tıpta Uzmanlık Tezi. İstanbul Üniversitesi. İstanbul.
- Karataş, Z. (2017). Çocuklara Yönelik Denetimli Serbestlik Uygulamalarında Sosyal Hizmet Müdahalesinin Önemi, Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi, 1(1), 1-20.
- Malik, H. A. (1931). Türkiye'de Suçlu Çocuk. Ankara: Hakimiyeti Milliye Matbaası.
- Nazlıdır, M. (2010). Kasten Adam Öldürme ve Teşebbüs Suçlarında Psikososyal Özelliklerin İncelenmesi: Suç Analizi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi. Ankara.

Nijhof, K. S., de Kemp, R. A. T., & Engels, R. C. M. E. (2009). Frequency and seriousness of parental offending and their impact on juvenile offending, *Journal of Adolescence*, 32(4), 893-908.

Oktik, N. (2013). Sosyal Sapma ve Suçun Sosyolojisine Kuramsal Yaklaşımlar. Önkal, G., Sarı, Ö (Ed.). *Suçun Sosyolojisi Cezanın Felsefesi 1*. Baskı. 3-43. Ankara: Nobel.

Oktik, N. (2016). Gençlerde Suça Eğilim ve Bağımlılık. Oktik, N., G. Önkal, & Ö. Sarı (Ed.). *Suçun Sosyolojisi Cezanın Felsefesi 2*. Baskı. 1-18. Ankara: Nobel.

Oktik, N. (2018). Aile ve Toplum: Sosyolojik Yaklaşımlar. Oktik, N., Reşitoğlu, Ü., H. (Ed.). *Aileyi Anlamak: Disiplinler Arası Yaklaşım 1*. Baskı. 1-29. Ankara: Nobel.

Okorodudu, G. N. (2010). Influence of Parenting Styles on Adolescent Delinquency in Delta Central Senatorial District, *Edo Journal of Counselling*, 3 (1), 58-86.

Sevinçok, L. (2008). Çocuk, Ergen ve Genç Erişkinlerdeki Suçluluk: Bir Profil Araştırması. A. Solak (Ed.). *Suçla Mücadele Açısından Aile Eğitimi ve Denetimli Serbestlik*. Amasya Sempozyumu, İstanbul: Hegem Yayını.

Seyhan, D. ve Zincir, H. (2009). Tutuklu / Hükümlü Gençlerin Benlik Saygısı Düzeyleri ile Aile Özelliklerinin İncelenmesi ve Aralarındaki Korelasyonun Belirlenmesi, *Aile ve Toplum Eğitim-Kültür ve Araştırma Dergisi*, 5(19),7-24.

Şahinli, K. (2012). Çocuk Suçluluğuna Sebep Olan Ailesel Faktörler: Ankara Çocuk ve Gençlik Kapalı Ceza İnfaz Kurumunda Bulunan Tutuklu ve Hükümlü Çocuklar Üzerine Bir Çalışma. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. T.C. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü. Ankara.

Şenses, Ü. (2010). Türkiye’de Çocuk Suçluluğunun Nedenleri ve Önlenmesi: Adıyaman Örneği. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Uzun, Z. (2015). Suç ve Değer İlişkisi: Suça Sürüklenmiş Çocuklar Üzerine Bir Araştırma. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi. Ankara.

Yavuzer H. (1992). *Çocuk ve Suç*. 6. Baskı. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Yavuzer, H. (1997). *Çocuk Psikolojisi*, 14. Baskı. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Yokuş Seviük, H. (1998). Uluslararası Sözleşmelerdeki İlkeler Açısından Çocuk Suçluluğu ile Mücadelede Kurumsal Yaklaşım, İstanbul: Beta Yayınevi.

[itobiad], 2022, 11 (3): 1363-1387

<p>Mey İcrâsında Kullanılan Süslemeler ve İcrâ Tekniklerinin Transkripsiyonlarına Dair Bir Öneri: Zafer Taşdan Örneği</p> <p>A Suggestion About in the Transcription of the Ornaments and Performance Techniques used in Mey Performance: The Example of Zafer Taşdan</p> <p>Video Link: https://youtu.be/BwVSrtrgzX0</p>	
<p>Hasan Hüseyin ŞAHİN Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi Devlet Konservatuvarı, Çalgı Eğitimi Bölümü, Türk Halk Müziği ABD Res. Asst., Sakarya University State Conservatory, Instrument Training Department, Turkish Folk Music ABD hasanhuseyin@sakarya.edu.tr / ORCID: 0000-0001-8116-9796</p> <p>Sertan DEMİR Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Devlet Konservatuvarı, Ses Eğitimi Bölümü, Türk Halk Müziği ABD Assoc. Prof., Sakarya University State Conservatory, Voice Training Department, Turkish Folk Music ABD sdemir@sakarya.edu.tr / ORCID: 0000-0002-5062-5266</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 13.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 22.08.2022
Yayın Tarihi / Published	: 11.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Şahin, H. H. & Demir, S. (2022). Mey İcrâsında Kullanılan Süslemeler ve İcrâ Tekniklerinin Transkripsiyonlarına Dair Bir Öneri: Zafer Taşdan Örneği . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1363-1387 . doi: 10.15869/itobiad.1102682

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Hasan Hüseyin ŞAHİN , Sertan DEMİR).

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Mey İcrâsında Kullanılan Süslemeler ve İcrâ Tekniklerinin Transkripsiyonlarına Dair Bir Öneri: Zafer Taşdan Örneği *

Öz

21. yüzyılın önde gelen Türk halk müziği nefesli icrâcılarında biri olan TRT sanatçısı Taşdan, yurt içi ve yurt dışında sayısız konserlerde yer almış; sayısız albüme mey, zurna, duduk çalgılarıyla eşlik etmiş ve ülkemizi, kültürümüzü birçok sanat mecralarında temsil etmiştir. İcrâ tavrının oluşumunda Aşkale yöresine ait birçok türkünün kaynak kişisi olan dedesi Ağa Taşdan'dan, kendi tabiriyle "bizler pet şişenin içine konulmuş sularız, o kaynağın kendisi" diye tabir ettiği Binali Selman'dan ve Deniz Selman, Musa Uzunkaya, Adil Ural, Müslüm Abay gibi usta isimlerden beslenerek bu alanda ekol olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda gerek araştırmanın amacına yönelik gerekse Zafer Taşdan özelinde Türk halk müziğinin bünyesinde önemli bir yere sahip olan mey çalgısında kullanılan süslemeler ve icra tekniklerinin transkripsiyonları nasıldır? Problem cümlesinden yola çıkılarak yapılan bu araştırmanın bizlere cevabını verecek en önemli örneklerden bir tanesidir. Türk müziği, bünyesinde gerek yapısal gerekse teknik anlamda birbirinden farklı, oldukça zengin çeşitliliğe sahip birçok çalgıyı barındırmaktadır. Bundan dolayı her çalgısının kendi içerisinde var olan dinamikler ve bunların ifadeleri, bizlere kendi dünyalarında müstakil bir evreni sunmaktadır. Her çalgının ayrıca kendine has bir repertuvar evreni vardır. Bu repertuvar evreni, icrâcının sanatsal yeteneği ve oluşum sürecinin mitik arka planıyla birlikte, çalgının kendi anlam dünyasında var olan yapısal ve teknik zenginliklerle birleşerek ontolojik olarak farklı yaratımlarla beraber karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla her çalgının gerek yazınsal gerek tınısal gerekse ifadesel anlamda birbirinden farklı unsurları bulunmaktadır. Mey özelinde yapılan bu araştırma, öncelikli olarak mey icrâsında kullanılan süslemeler ve icrâ tekniklerinin transkripsiyonlarına dair bir öneri sunmak ve bu duruma bağlı olarak sanatçının mey icrâ tavrını incelemek amacıyla yapılmıştır. Araştırma, sanatçının mey ile icrâ ettiği ezgiler içerisinde bulunan teknik yapının çözümlenmesiyle beraber metodolojik açıdan çalgı eğitimine katkı sağlaması, çift kamışlı ve diğer kategorideki Türk müziği nefesli çalgılar ile ilgili yapılacak çalışmalara bir model oluşturması açısından önemlidir. Nitel yöntem ve tekniklerinin kullanıldığı bu araştırma, tarama modeli ile yapılandırılmış, veriler; belgesel tarama, görüşme tekniklerinden yararlanılarak elde edilmiştir. İcrâ tekniklerinden; üfleme tekniği, nefes tekniği ve dudak tekniğiyle sınırlandırılan bu araştırmanın evrenini sanatçının mey ile icrâ etmiş olduğu ezgiler, örneklemine ise olası ve seçkisiz olmayan amaçsal örnekleme yöntemine göre seçilmiş beş ezgi oluşturmaktadır. Bu makalenin "Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Etik Kurulu 05.11.2021 tarihli E-61923333-050.99-77701 sayılı kararına göre etik kurul onayı alınmıştır".

Anahtar Kelimeler: Zafer Taşdan, Tavır, Transkripsiyon, Mey, Süslemeler, İcrâ Tekniği.

* Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Etik Kurulunun 05.11.2021 tarih ve 77701 sayılı kararı ile etik kurul kararı alınmıştır.

A Suggestion About in Transcriptions of the Ornament and Performance Techniques Used in Mey Performance: The Example of Zafer Taşdan *

Abstract

TRT artist Taşdan, one of the leading Turkish folk music woodwind performers of the 21st century, took part in numerous concerts in Turkey and abroad; he accompanied countless albums with mey, zurna and duduk instruments and represented our country and our culture in many art environments. His expertise was effected with his performance style from his grandfather, Ağa Taşdan who was the person of many Turkish folk music sources from Aşkale district; at the same time fedded by Deniz Selman, Musa Uzunkaya, Adil Ural, Müslüm Abay, last but not least Binali Selman which was refered by him as "we are just waters in the bottle, yet he is the the source". In this context, what are the transcriptions of the ornaments and performance techniques used in the mey instrument, which has an important place in Turkish folk music, both for the purpose of the research and specifically for Zafer Taşdan? It is one of the most important examples that will give us the answer of this research based on the problem statement. Turkish music includes many instruments that are different from each other both structurally and technically and have a very rich variety. Therefore, the dynamics that exist within each instrument and their expressions present us an independent universe in their own world. Each instrument also has its own unique repertory universe. This universe of repertory, combined with the artistic talent of the performer and the mythical background of the formation process, combined with the structural and technical richness of the instrument's own world of meaning, appears with ontologically different creations. Therefore, each instrument has elements that are different from each other in terms of both written, sound and expression. This research, which is specific to the mey instrument, was carried out primarily to present a suggestion about the transcriptions of the ornaments and performance techniques used in the mey performance and to determine the mey performance attitude of the artist depending on this situation. The research is important in that it contributes to instrument education methodologically, along with the analysis of the technical structure in the melodies played by the artist, and that it creates a model for the studies to be done on Turkish music woodwing instruments in the double reed and other categories. This research, in which qualitative methods and techniques were used, was structured with a scanning model; The data were obtained by using documentary scanning and interview techniques. From execution techniques; The universe of this research, which is limited to blowing technique, breathing technique and lip technique, consists of the melodies played by the artist with the mey, and the sample consists of five melodies selected according to the purposive sampling method, which is not possible and random. Ethics committee approval was received for this article according to the decision of the E-61923333-050.99-77701 dated 05.11.2021 of the Sakarya University Rectorate Ethics Committee.

Keywords: Zafer Taşdan, Attitude, Transcription, Mey, Ornaments, Playing Technique

* Ethics committee decision was taken with the decision of Sakarya University Rectorate Ethics Committee dated 05.11.2021 and numbered 77701.

Giriş

Yüzyıllar boyu, meşk ve usta-çırak yöntemiyle varlığını devam ettiren Türk müziği, bünyesinde birçok icrâcıyı barındıran kadim bir geçmişe sahiptir. Bu icrâcılar, Türk müziği çatısı altında dinleyici kitlesiyle üretim-tüketim ilişkisine dayalı olarak müzikal ve kültürel belleğin; aktarımında, oluşumunda, yeniden inşasında homojen olmayan birçok üslûp ve tavır özelliklerini barındırmaktadır. Bu özellikler, hafızaya dayalı aktarım yoluyla gerek yöresel olarak “üslûp”, gerekse kişisel olarak “tavır” sözcükleriyle kavramsal mânâda ayrı ayrı karşımıza çıksa da birbirleriyle etkileşim halinde olarak sürekli bir devinim içerisinde, aktarımlarını icrâcılar tarafından sürdürmüştür.

Geçmişten günümüze müziğin yazı ile ifadesi yaklaşık 3000 yıl öncesine kadar dayanmaktadır (Tohumcu, 2006: 4). Bu zaman içerisinde farklı kültür çevrelerinde, kendilerinin anlam atfettiği birtakım işaretler ve yazılarla ses malzemelerini¹ metne dönüştürme çabaları dört farklı müzik yazım sistemini ortaya çıkarmıştır. Bunlardan; “harf yazıları”, “harf-şekil yazıları (neumatik)”, “dizekli nota yazıları” doğrudan müzik yazım sistemiyle alakalıdır. “Tabulaturalar” ise müzik yazımıyla birlikte daha çok bir çalgının icrâ biçimini kolaylaştıran açıklamalar için kullanılmaktadır. Özellikle Türk müziği yazılı kaynaklarında genel olarak aralıkların, perdelerin, usûllerin, çalgıların, ses sistemlerin, makamların ve makamları oluşturan unsurların izah edildiği ve nazari anlamda önemli bir yere sahip olan edvar² kitaplarında, ebced (harf yazıları) notası İslam dünyasında ilk el-Kindî ile başlayarak; Fârâbi, Safiyyüddîn el-Urmevî, Kutbeddin-i Şirâzî, Abdülkâdir Merâği ve diğer kuramcılar tarafından kullanılmış, gerek perde sistemleri gerekse çalgıların perde, icrâ biçimi el-Kindî, Fârâbi, İbn-i Sînâ, Bedr-i Dilşâd, Hızır bin Abdullah, Yusuf bin Nizameddin ve diğer kuramcılar tarafından tabulatura müzik yazımıyla açıklanmıştır. Edvar geleneğinin, icrâ tarzlarındaki değişim nedeniyle zamanla dönüşüme uğradığı 17. yüzyıl ve devamındaki süreçte Türk müziğinde ilk dizekli nota (Ali Ufkî Bey) yazımı, harf yazıları (Kantemiroğlu, Nâyi Osman Dede), harf-şekil yazıları (neumatik) ve tabulatura (Kantemiroğlu) yazımları kullanılmış (Feyzi, 2018), özellikle Kantemiroğlu³ ile birlikte müziğin bir metin şeklinde yazılarak icrâ edilebileceği düşüncesi doğmuştur (Popescu-Judet, 1999: 40). Yine bu süre zarfında birçok kuramcı tarafından “daha çok aralık ve perdeleri göstermek”⁴ amacıyla birçok müzik yazım sistemi⁵ geliştirilmiş; fakat icrâcılar tarafından fazla rağbet gösterilmemiştir. 18. yüzyıl sonlarında, III. Selim’in isteği üzerine Abdülbâki Nâsir Dede ve Hamparsum Limonciyan müzik yazım sistemi geliştirmiştir. Özellikle Abdülbâki Nâsir Dede’nin geliştirmiş olduğu ebced (harf yazıları) notası ile dönemin eserleri kayıt altına alınmış (Tura, 2006: 13); fakat Hamparsum Limonciyan’ın kendi adıyla anılan hampartsum

¹ Ses malzemesi, “her kültürün kendi müziğini oluşturmak için doğadaki sonsuz frekans değerine sahip seslerden seçtiği ses kümesi” olarak tanımlanmaktadır (Güray, 2017: 14).

² Genel anlamda müzik teorilerinin anlatıldığı bu eserler sistemci okulun kurucusu Safiyyüddin Urmevî’yle birlikte usûllerin, perdelerin ve makamların daire biçimindeki şemalarla gösteriminden dolayı “edvar” (devirler) olarak isimlendirilmiştir (Tıraşçı, 2019: 16).

³ Nâyi Osman Dede’nin nota sistemiyle benzerlik gösteren Kantemiroğlu nota sistemi Tura’ya göre “harflerin ebced düzenine göre değil, perde adlarını çağrıştıracak şekilde” seçilmesinden dolayı “bir çeşit ebced notası” olarak adlandırmak doğru değildir (Tura, 2001: XLI).

⁴ Müzik alanında “muallimi-i sâni” olarak anılan Farabî’den itibaren ebced (harf yazıları) notası ve farklı varyantları “daha çok aralık ve perdeleri göstermek” amacıyla kullanılmış ve “Abdülbâki Dede’nin eliyle en kullanışlı şeklini kazanmıştır” (Başer, 2013: 45).

⁵ Detaylı bilgi için bkz. (Feyzi, 2018).

(neumatik) müzik yazım sistemi kadar yoğun bir şekilde kullanılmamıştır. 19. yüzyıl boyunca varlığını sürdüren hamparsum notası, dizekli nota yazım sisteminin kullanımıyla etkinliğini yitirmiştir (Agayeva, 2021).

18. yüzyılla birlikte Osmanlı devletinde görülen modernleşme hareketleri, 19. Yüzyılda dönemin hükümdarları tarafından resmi olarak başlatılmıştır. Teoloji ve geleneğin karşısında konumlandırılan bu anlayış gerek Osmanlı döneminde gerekse Cumhuriyet döneminde “batılılaşma” adı altında pragmatik bir anlayışla ele alınmıştır ki bunun birçok örnekleri mevcuttur. Bu süreç pek çok alanı etkisi altına almış, özellikle Mehterhâne'nin kapatılmasıyla beraber başlayan süreçte müzik alanında yeni arayışlar içerisine girilmiştir. Bu arayışlar genel olarak Batı müzik kültürünün, ses sisteminin, çalgılarının kültürel/müziksel; “nakil”, “sentez”, “uyarlama” ve “dönüştürme” yoluyla Türk müziği yaratımını etkileyen unsurlar olarak sonuçlanmıştır (Yöre, 2018: 11).

20. yüzyılda, batı temelli dizekli nota yazım sisteminin Türk müziğinde; Rauf Yekta Bey, Mehmet Suphi Ezgi, Ekrem Karadeniz, Gültekin Oransay, Mustafa Nezh Albayrak, Salih Uzdilek vd. (Agayeva, 2021) müzikologların çalışmalarıyla beraber uyarlanarak kabul görmesi ve modernleşmeyle beraber pozitivist bir yaklaşımla sesin nesnel olarak bir metne aktarılma ihtiyacı, hafızaya dayalı aktarım yolu olan meşk ve usta-çırak yönteminden modern müzik pedagojisine geçişi hızlandırarak devam ettirmiştir.

Cumhuriyetin kurulmasıyla beraber, dönemin aydınları tarafından Osmanlı'nın ümmetçilik ideolojisi dışında yeni arayışlar içerisine girilerek devletin temellendirilmesi “hayali cemaat” (Anderson, 1995) olarak ulus-devlet anlayışıyla sağlanılmaya çalışılmıştır. Bu temellendirmenin ilk ayağını halk oluşturmuş ve çalışmalar halka yönelik olarak Herder'in halk (volk) kavramı düşüncesinin etkisiyle (Öztürk, 2018: 56), Türk halk müziği eserlerinin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalınarak milliyetçilik ideolojisi bağlamında unutulmaması, korunması ve derlenerek bir araya getirilip kaynak oluşturma çabalarına yönelik başlamıştır. Daha sonra bu kaynakların pozitivist yaklaşımla nesnel bilgi ortaya koymaya yönelik milli bir kimlik ve köken inşasında kullanılması amaçlanmıştır. Dolayısıyla burada avam olarak atfedilen ve kırsal kesimin temsili olan halkın ses malzemeleri ne kadar yalın, anonim ve (geçmişe atıfta bulunularak) otantik olursa, milliyetçilik ideolojisi eksenindeki amacın gerçekleştirilmesinde de etkisi bir o kadar büyük olacaktır. Gerek resmi gerekse şahsi olarak yapılan derlemeler sonucu transkripsiyonu yapılan ses malzemelerini, yukarıda atıfta bulunduğumuz perspektifte incelediğimizde, üslûp ve tavrı oluşturan öğelerin dolaylı olarak Cumhuriyet dönemi müzik politikaları amaçları doğrultusunda göz ardı edilerek, salt ses olarak transkripsiyonlarının yapıldığı ve bu durumun günümüze kadar halk müziğinin “sade”, “iddiasız”, “abartıdan uzak”, “gösterişsiz” ve “süslemeden arınmış” (Akt. Ayyıldız, 2020: 1291) müzik olması anlayışıyla şekillenerek devam ettiği görülmektedir (Bkz. Repertükül, 2021: Rep. No: 136, 457, 576, 581 vd.).

Bu bağlamda araştırmanın konusu, Zafer Taşdan özelinde Türk halk müziğinin bünyesinde önemli bir yere sahip olan mey çalgısında kullanılan süslemeler ve icrâ tekniklerinin transkripsiyonları nasıldır? Problem cümlesinden yola çıkılarak belirlenmiştir. 21. yüzyılın önde gelen Türk halk müziği nefesli icrâcılarında biri olan Zafer Taşdan'ın mey ile icrâ etmiş olduğu iki kırık hava, bir oyun havası ve iki adet açış olmak üzere toplamda beş ezginin süslemeler ve icrâ teknikleri üzerinden

transkripsiyonu yapılmıştır. İcrâ tekniklerinden; üfleme tekniği, nefes tekniği ve dudak tekniği ile sınırlandırılan bu araştırma, öncelikli olarak mey icrâsında kullanılan süslemeler ve icrâ tekniklerinin transkripsiyonlarına dair bir öneri sunmak ve bu duruma bağlı olarak sanatçının mey icrâ tavrını tespit etmek amacıyla yapılmıştır. Araştırma, sanatçının mey ile icrâ ettiği ezgiler içerisinde bulunan teknik yapının çözümlenmesiyle beraber saza özgü icrâ tekniği ve süslemelerin etüt veya eserler vasıtasıyla öğrenciye aktarılmasında metodolojik olarak mey çalgı eğitimine katkı sağlaması, çift kamışlı ve diğer kategorideki Türk müziği nefesli çalgılarıyla ilgili yapılacak çalışmalara bir model oluşturması açısından önemlidir.

Yöntem

Nitel araştırma yöntem ve tekniklerinin kullanıldığı bu araştırma tarama modeli ile yapılandırılmıştır. Nitel araştırma “araştırmacıların araştırılacak konu ya da konuları doğal ortamda incelemeleri, araştırılan insanların getirmiş oldukları anlamlar açısından fenomenayı (olguyu) anlamlaştırma ve yorumlama çabası olarak tanımlanmaktadır” (Akt. Oral ve Çoban, 2020: 13). Tarama modeli, geçmişte veya günümüzde var olan bir durumun tespit edilip kendi şartları içerisinde değerlendirilmesi ve herhangi bir değişikliğe mahâl vermeden olduğu gibi yansıtılmasıdır (Karasar, 2020: 109).

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Zafer Taşdan’ın mey ile icrâ etmiş olduğu eserler, örneklemini ise “Bahçalarda Mor Meni”, “Başı Pare Pare Dumanlı Dağlar” isimli kırık havalar, “Daldalan” isimli oyun havası ve iki adet mey açışı oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemin belirlenmesinde olası ve seçkisiz olmayan amaçsal örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Amaçsal örnekleme “çalışmanın amacına bağlı olarak bilgi açısından zengin durumların seçilerek derinlemesine araştırma yapılmasına olanak tanır. Belli ölçütleri karşılayan veya belli özelliklere sahip olan bir veya daha fazla özel durumlarda çalışılmak istenildiğinde tercih edilir” (Büyüköztürk, Çakmak, Akgün, Karadeniz, Demirel, 2019: 92). Bu tanımdan hareketle örneklemdaki kırık havalar, oyun havası, açışlar gerek araştırmanın amacına yönelik gerekse süsleme ve icrâ tekniği açısından zengin durumlardan seçilerek araştırmacıya derinlemesine inceleme yapma imkânı vermiştir.

Tablo 1: Örneklemde Bulunan Eserlerin Müzikal Özellikleri

Eser Adı	Makam	Usûl	Metronom	Karar Sesi
Bahçalarda Mor Meni	Gerdâniye	4/4	♩=49	E3
Başı Pare Pare Dumanlı Dağlar	Gerdâniye	11/8	♩=104	D3
Daldalan	Hüseyinî	5/8	♩=178	D3
Mey Açış	Uşşak-Hüseyinî	Serbest	-	C#3
Mey Açış 2	Hüseyinî	Serbest	-	D3

Veri Toplama Teknikleri

Bu araştırmanın verileri belgesel tarama ve görüşme tekniklerinden yararlanılarak elde edilmiştir. Belgesel tarama “var olan kayıt ve belgelerden veri toplama tekniğidir”. Tarananlar; ses, video kayıt cihazları, fotoğraf, kitap, ansiklopedi, yaşam öyküsü vd. kayıt ve belgelerdir (Karasar, 2020: 229). Görüşme ise gerek yüz yüze gerekse internet vasıtasıyla yapılan, bir veya birkaç iletişim araçlarının kullanıldığı, araştırmacının araştırma konusu hakkında ilgili kişiyle görüşüp veri topladığı bir tekniktir (Karasar,

2020, s. 210). Araştırmada görüşülen kişiye biraz daha alan açmak ve aynı zamanda istenilen verileri ayrıntılı bir şekilde elde etmek için yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır (Karahasanoğlu ve Yavuz, 2018: 17). Bu bağlamda araştırma konusuyla ilgili olarak sanatçı Zafer Taşdan ile yarı yapılandırılmış görüşme formu ile internet ortamında görüşme yapılmış ve ilgili kitaplar, lisansüstü tezler, dergiler, elektronik kaynaklar, ses kayıtları taranmış ve incelenmiştir.

Araştırmada ilk olarak Zafer Taşdan'ın mey ile icrâ etmiş olduğu "Daldalan" oyun havası, "Bahçalarda Mor Meni", "Başı Pare Pare Dumanlı Dağlar" isimli kırık havalar ve iki adet mey açışının ses kaydına Youtube internet platformu üzerinden ulaşılmıştır. Ardından ilgili ses kayıtları, gereken noktalarda Audacity programında yavaşlatılıp dinlenilerek Finale V.26 (2018) nota yazım programında transkripsiyonu yapılmıştır. Daha sonra sanatçı ile internet ortamında yarı yapılandırılmış görüşme formu vasıtasıyla görüşülerek araştırmanın amacına yönelik bulgular elde edilmiştir. Bu makalenin "Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Etik Kurulu 05.11.2021 tarihli E-61923333-050.99-77701 sayılı kararına göre etik kurul onayı alınmıştır."

Verilerin Analizi

Bu araştırmada belgesel tarama ve görüşme tekniklerinden elde edilen ses kayıtları, yazılı ve görsel veriler içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. İçerik analizi "belirli kurallara dayalı kodlamalarla bir metnin bazı sözcüklerinin daha küçük içerik kategorileri ile özetlendiği sistematik, yinelenebilir bir teknik olarak tanımlanır" (Büyüköztürk ve diğerleri 2019: 259). Bu bağlamda Zafer Taşdan'ın icrâ etmiş olduğu açışların, oyun hava ve kırık havalarının ses kayıtları, nota üzerinde kullanmış olduğu süslemeler ve icrâ teknikleriyle birlikte gösterilmiş, kategorize edilerek detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Ayrıca Finale V.26 (2018) nota yazım programında araştırmacı tarafından icrâdaki teknik yapıyı çözümlemek için gerekli işaretler çizilerek ses kayıtlarının transkripsiyonu yapılmış ve yorumlanmıştır.

Zafer Taşdan'ın Hayatı

Ataları, yaklaşık 250 yıl önce Tunceli'den Aşkale'ye göç eden Zafer Taşdan, 1971 yılında

Şekil 1: Zafer Taşdan

Erzurum'un Aşkale ilçesinin Güneyçam köyünde dünyaya gelmiştir. 18 yaşına kadar babasının mesleğinden dolayı yazları İstanbul'da, kışları ise Erzurum'da hayatını devam ettirmiştir. İlkokul ve ortaokul öğrenimini İstanbul'da tamamlamış, ardından 1990 yılında İstanbul Şişli Lisesinden mezun olmuştur. 1991 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuarı, Halk Oyunları Bölümünde öğrenimine devam ederken, 1995 yılında İstanbul TRT

Radyosunda akitli olarak mey-zurna sanatçısı olarak göreve başlamış ve ardından 1996 yılında üniversiteden mezun olmuştur. Konservatuvarda, Prof. Cihangir Terzi'nin Türk halk müziği koro çalışmalarına katılarak ilk defa diğer çalgı toplulukları ile mey icrâ etmeye başlamış ve bu durum gerek nota gerekse akort bağlamında mey icrâsını olumlu yönde etkilemiştir. 1997 yılında, İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuarı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Oyunları Yüksek Lisans

programına başlamış ve bir buçuk sene kadar Adalar Halk Eğitim Merkezinde halk oyunları eğitmenliği yapan sanatçı, akitli olarak başladığı İstanbul TRT Radyosunda 1999 yılında kadrosunu alarak sanat hayatını devam ettirmiştir. Bu süre zarfında Prof. Cihangir Terzi danışmalığında “Aşkale Müzik Folklorundaki Müziklerin Tasnifi” isimli Yüksek Lisans tezini tamamlamış ve 2001 senesinde “bilim uzmanı” unvanıyla bu programdan mezun olmuştur.

Sanatçının mey ile tanışması, ilk olarak TRT bünyesinde Aşkale yöresine ait birçok türkünün kaynak kişisi olan dedesi Ağa Taşdan’ın vasıtasıyla olmuştur. Küçük yaşta dedesini dinleyerek mey sesinden etkilenen sanatçı şu sözleri dile getirmektedir:

“Evde dedem mey çalardı. Hatta dedem mey kamuşu yapardı ki bu meyın en zor aksamıdır. Onun zamanında dedemden öğrenen Şahamettin Tekin ve Dursun Kement yapardı, bir başka dördüncü kişi yoktu. Evde çalardı ve biz heves ederdik. Rahmetli sağlığında mey çalmamı pek istemezdi. Rahmetli olduktan sonra bir meyi kaldı, öyle başladım.”

Mey tavrının oluşumunda Ağa Taşdan, Binali Selman, Deniz Selman, Müslüm Abay, Musa Uzunkaya, Adil Ural gibi ustalardan etkilendiğini ve hiç hocasının olmadığını belirtmektedir. O zamanlarda internet ortamına erişim çok az olduğu için, genellikle mey çalgısının eşlik ettiği albümleri dinleyerek kendisini geliştirmiştir. Özellikle Binali Selman’dan etkilendiğini belirten Taşdan şu ifadeleri dile getirmektedir:

“Bizler pet şişenin içine konulmuş sularız, o kaynağın kendisi... Bunun sebebi o enstrümanı doğasında çaldığından dolayı. Yani o enstrümanı düğünlerde, kınalarda, oturak alemlerinde ve sanat kaygısı gütmeyen, popülizme yenik düşmeden melodik motifleri belleğinde tutarak çalmıştır. Mesela burada pazar neyse siz onu karşılamak zorunda kalıyorsunuz.”

Yurt içi ve yurt dışında sayısız konserlerde yer alan sanatçı, sayısız albüme mey, zurna, balaban çalgılarıyla eşlik etmiştir. Şeyhmus Fidan’la birlikte “Kök ve Toprak” isimli ilk enstrümantal albümünü 2013 yılında yayınlamıştır. Bu albümde yedi eser hücum kayıt, diğer beş tanesi ise kanal kayıt olmak üzere toplamda on iki eser bulunmaktadır. “Bir Varmış Bir Yokmuş” isimli ikinci enstrümantal albümünü ise 2017 yılında çıkarmıştır. Toplamda on üç eser bulunan bu albümde, diğer albümde ek olarak arp, dilli düdük gibi çalgılarda bulunmaktadır. Halen yurtiçi ve yurtdışı konserlerine devam eden sanatçı çeşitli mecralarda sanatını devam ettirmektedir (Taşdan, 2021: Kişisel görüşme).

Şekil 2: Kök ve Toprak (2013)

Şekil 3: Bir Varmış Bir Yokmuş (2017)

Bulgular ve Yorum

Zafer Taşdan'ın Mey İcrasında Kullandığı İcrâ Teknikleri

Bu bölümde Zafer Taşdan tarafından icrâ edilen kırık hava, oyun hava ve açışlarda kullanılan teknik yapı, sınırlılıklar dâhilinde çözümlendirilerek; dudak, nefes ve üfleme teknikleri incelenmiştir.

Dudak Tekniği

Çift kamışlı bir çalgı olması sebebiyle mey icrâsında en sık kullanılan tekniklerinden biri dudak tekniğidir. Bu teknik, dudağın ağız içerisine doğru gergin bir şekilde kamış üzerine konumlandırılmasıyla beraber çene kasları yardımıyla uygulanmaktadır. Gerek vibrato kullanımında gerek ses üretiminin oluşumunda gerekse kamış üzerinde dudağın belirli pozisyonlarda açılıp kapatılmasıyla sesin çalınış biçimini ifade eden tekniklerdir.

Dudak Tekniği İçin Kurgulanmış Artikülasyonlar

Dudak tekniği, icrâcı tarafından uygulanırken (1, 3 ve 4 numaralı teknik) bir veya birden fazla ses içerisinde bir defaya mahsus olmak üzere dudak yardımıyla meydana gelen salınım ile gerçekleşmektedir. Bu makalede aşağıda gösterilen ve Zafer Taşdan'ın da onayı alınarak tarafımızca önerilen dudak tekniği için kurgulanmış artikülasyon işaretlerinin anlamları şu şekildedir;

1 Numaralı Dudak Tekniği

Dudağın, kamış üzerinde ses üretim oluşumunu engellemeyecek şekilde düz üfleme pozisyonundan biraz daha serbest bırakılarak, seste icrâcının tavrına bağlı olarak bir takım minimal değişimler yapılması veya sesin olması gerekenden pest üflenilmesi pozisyonunu ifade etmektedir. Bu dudak tekniği, aynı zamanda parmakların alt perdelerdeki kullanımıyla beraber Hicaz, Sabâ, Hüzzam, Segâh vd. makamların koma seslerini elde etmek için, sesi pestleştirmek amacıyla da kullanılmaktadır. ($\hat{\sim}$) işaretiyle gösterilmiştir.

2 Numaralı Dudak Tekniği

Dudağın, kamış üzerinde ses üretimi oluşacak şekilde az bir baskı ile sıkılarak düz üflenilmesi pozisyonunu ifade etmektedir. Bu dudak tekniği (\dagger) işaretiyle gösterilmiştir.

3 Numaralı Dudak Tekniği

Dudağın, kamış üzerinde ses üretimini engellemeyecek şekilde baskı uygulanarak sesin olması gerekenden tiz üflenilmesi pozisyonunu ifade etmektedir. Bu teknikte, dudağın sıkılmasıyla beraber sesler olması gerekenden tizleşmekte ve gerek istenilen sese ulaşmak gerekse seste icrâcının tavrına bağlı olarak bir takım minimal değişimler yapmak için uygulanmaktadır. Bu dudak tekniği (\dagger) işaretiyle gösterilmiştir.

4 Numaralı Dudak Tekniği

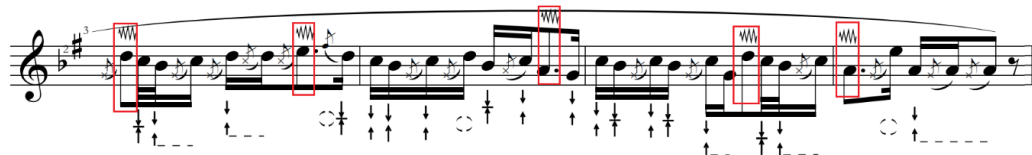
Dudağın, kamış üzerinde seste bir defaya mahsus salınım gerçekleştirmek amacıyla hızlı bir şekilde kapanıp açılması pozisyonunu ifade etmektedir. Buradaki kapanıp açılma

süresi ezginin hızına bağlı olmakla birlikte çok hızlı bir şekilde ve tıpkı değerini sonraki notadan alan çarpma gibi asıl notadan önce uygulanmaktadır. Bu dudak tekniği (\uparrow) işaretiyle gösterilmiştir.

Vibrato (Salınım)

“Salınım” anlamına gelen vibrato, birçok çalgıda uygulanan, sese ahenk ve canlılık katarak zenginleştiren bir titreşim (salınım) tekniğidir (Say, 2005: 562). Gerek nefesli, telli gerekse vurmalı çalgıların kendi bünyesi dâhilinde yapılan farklı vibrasyon teknikleri vardır. Mey çalgısında aynı zamanda bir icrâ tekniği olan vibrato, alt çene desteğiyle beraber dudakların belirli oranda kamış üzerinde hızlı bir şekilde salınımla gerçekleşmekle birlikte genellikle eser içerisindeki uzun süreli notalarda uygulanmaktadır. Ayrıca vibrato tekniği uygulanan notanın toplam süresinde tamamen uygulanmamaktadır. Uygulandığı nota süresinin yaklaşık dörtte biri kadar (Kalin, 2012: 33) bir zamanda düz üflemeden sonra, geriye kalan dörtte üçlük bir zamanda yapılmaktadır. Bu durum, seste dengesiz bir salınım yaratarak oluşabilecek doğal sesi elde etmek amacıyla görülebilir. Sesin belirli oranda tizleşip pestleşmesiyle oluşan vibrato tekniği, mey çalgısının karakteristik sesini ve tınısını belirleyen unsurların başında gelmekle birlikte, sesin dalgalanmasıyla sese canlılık ve ahenk katarak icrânın tekdüze olmasını önlemektedir. Vibratoda ses belirli miktarda pestleşip tizleşmekle birlikte (Zeren, 2003: 278) eserin hızına göre salınımı değişmektedir. Bu makalede (W) işareti ile gösterilmiştir.

Aşağıda örneği verilen notalarda, sanatçı Zafer Taşdan tarafından icrâ edilen kırık hava, oyun hava ve açışlarda, vibrato tekniğinin hemen hemen tüm seslerde ve ezgilerdeki uzun süreli notalarda, değerini kendinden sonraki notadan alan çarpma kullanımıyla beraber 4 numaralı dudak tekniğiyle uygulandığı görülmektedir. Bu dudak tekniğinin kullanımı seste olması gerekenden tiz ve hızlı bir şekilde salınım meydana getirmiş ve ardından vibrato tekniğinin kullanımıyla ses salınım sürekliliğinin devamlılığının sağlandığı söylenebilir. Vibrato süsleme tekniğinin, genellikle kesik vurgu, çarpma süslemeleri ve nadiren de olsa tenuto ile kullanarak icrâdaki tekdüzeliği kırmak için uygulandığı görülebilir.

Şekil 4: Daldalan⁶ (dk. 01:16-01:23)

⁶ Bildiğimiz üzere Türk müziğinde eserler “La” karar sesi baz alınarak sol anahtarı üzerinden notaya aktarılmakta ve eğitim kurumlarımızda bu yazım üslubu ile müzik eğitimi devam etmektedir. Bundan dolayı notaların sol anahtarı üzerindeki konumları itibarıyla seslendirildikleri sesler aynı değildir. La kararlı bir meyde karar sesi olan La notası, piyanoda (A3) 220 hertze tekabül etmektedir ki bununda porte üzerindeki gösterimi fa anahtarı ile sağlanmaktadır. Bu makalede karmaşıklığa yer vermemek adına ezgiler, sol anahtarının üzerinde La karar sesinden, günümüzdeki yazım üslubu ile yazılmıştır. Ayrıca donanımda diyez ve bemol işaretlerinin üzerine konulan rakamlar hertz olarak sabit bir sesi değil, cent olarak belirli bir ses aralığını kapsamaktadır. Dolayısıyla Türk müziğinin yapısında bulunan bu mikroton sesler “makam müziğinin doğası gereği” ve icrâcının tavrına bağlı olarak “esnek bir anlayışla uygulanmaktadır” (Duygulu, 2018: 43).

Şekil 5: Başlı Pare Pare Dumanlı Dağlar (dk. 2:23-2:30)

Şekil 6: Bahçalarda Mor Meni (dk. 1:01-1:11)

Şekil 7: Mey Açış (dk. 1:11-1:25)

Şekil 8: Mey Açış 2 (dk. 1:20-1:30)

Nefes Teknikleri

Nefes teknikleri, icrâdaki diğer teknik özelliklerle birlikte sesin oluşumunda önemli bir yere sahiptir. Bu tekniklerden herhangi birinin eksikliği veya yanlış uygulanışı icrâda; entonasyon oluşumuna, tını kaybına, performans düşüklüğüne doğrudan yol açmaktadır. Genel itibarıyla mey icrâsında faydalandığımız iki nefes tekniği vardır. Bunlardan ilki; “burun ve ağızdan nefes alma” tekniği, diğeri ise “nefes çevirme” tekniğidir.

Burun ve Ağızdan Nefes Alma Teknikleri

Mey icrâsında faydalanılan nefes tekniklerinden ilki “burun ve ağızdan nefes alma” tekniğidir. Burundan veya ağızdan nefes almanın kendi aralarında olumlu veya olumsuz birçok yönleri vardır. Bu yönlerden bahsedecek olursak, mey icrâsı sırasında sürekli ağızdan nefes almak boğazda kuruluğa sebebiyet vermekte ve yutkunma ihtiyacı doğurmaktadır. Bu yutkunma ihtiyacı, icrâ esnasında performans problemlerine yol açabilir. Diğer yandan burundan nefes almak ise bu kuruluğu önlemektedir. Çünkü hava, burnumuzda bulunan belirli filtrelerden geçerek diyaframımıza ulaşmaktadır. Nefes alma kapasitesi olarak baktığımızda ise ağızdan alınan diyafram nefesi, burundan alınan nefese göre daha fazla kapasitededir. Tüm bu etkenlerden dolayı icrâ sırasında burundan veya ağızdan nefes alma dengeli bir şekilde yapılmalıdır. Sanatçı Zafer Taşdan’ın diyafram tekniğini kullanarak (Bkz. Bahçalarda Mor Meni: s. 0:40) genellikle ağız nefesini tercih ettiği, bunun sebebinin ise daha fazla nefes alma kapasitesiyle ilgili olduğu; burun nefesini ise nefes çevirme tekniği ile yer yer uygulayarak bir nefes dengesi sağladığı düşünülebilir.

Nefes Çevirme Tekniği

Mey icrâsında faydalanılan nefes tekniklerinden ikincisi “nefes çevirme” tekniğidir. Ezgilerin kesintisiz bir şekilde icrâ edilmesi amacıyla uygulanan nefes çevirme tekniği aynı zamanda zurna çalgısında da uygulanmaktadır. Bu teknik; diyafram vasıtasıyla verilen nefesin devamıyla birlikte yanakların şişirilmesiyle beraber depolanan havanın eş zamanlı olarak burundan alınarak verilmesiyle uygulanmaktadır. Bu tekniğin mey üzerinde uygulanması oldukça zor, uzun ve meşakkatli bir çalışma süreciyle gerçekleşmektedir. Çünkü yanakların şişmesiyle kamışın üzerindeki dudakların bakışı değişmekte ve bu durum sesin entonasyonuna etki etmektedir. Nefes çevirme (○) işareti ile gösterilmiştir.

Aşağıda örneği verilen notalarda sanatçı Zafer Taşdan tarafından icrâ edilen kırık hava, oyun hava ve açışlarda nefes çevirme tekniğini uzun müzik cümleleri birbirine bağlamak ve nefesinin yetmediği yerde anlamsız ses kümelerinin oluşmasını önlemek için uyguladığı şekilde ifade edilebilir. Ayrıca bu tekniği uygularken seste entonasyona uygun bir biçimde 2 numaralı dudak tekniği ile dudak baskısını ve parmak koordinasyonunu iyi bir şekilde ayarlayarak uyguladığı görülmektedir.

Şekil 9: Daldalan (dk. 0:21-0:28)

Şekil 10: Bahçalarda Mor Meni (dk. 1:25-1:36)

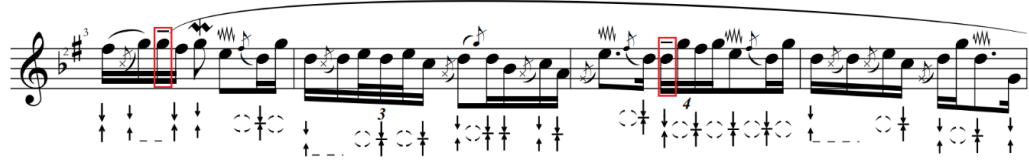
Üfleme Teknikleri

Tenuto

“Tutmak” anlamına gelen tenuto, bir nota değerinin tam süresinde seslendirilmesi tekniğine denilmektedir. Aynı zamanda pratikte, icrâ tekniği ile bağlamsal olmakla birlikte üzerine veya altına konulan notaya dikkat çekerek onun daha belirgin veya vurgulu seslendirilmesi gerektiğini ifade eder (Pierce, 2021). Dolayısıyla bu makalede tenuto, nefes vurgusuyla beraber kullanılmıştır. Yani notaların hem tenuto gibi tam süresinde hem de nefesle birlikte başlangıçta vurgulu bir şekilde seslendirilmesi gerektiğini ifade etmemizde yarar var. Buradaki vurgu, bir aksan gibi belirgin tarzda değil de biraz daha yumuşak icrâyı nitelemektedir. Mey çalgısında bu vurguyu “hü” hecesi ile elde ederiz ki bu da seste nefes vurgusunu meydana getirir. Tenuto (—) işareti ile gösterilir.

Aşağıda örneği verilen notalarda, sanatçı Zafer Taşdan tarafından icrâ edilen kırık hava, oyun hava ve açışlarda, tenuto tekniğinin sekizlik ve onaltılık değerdeki hemen hemen her notada, genellikle 2 ve 3 numaralı dudak tekniğiyle birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bu dudak tekniklerinin tenuto ile kullanımı seste gerek nefes ile vurguya

gerekse olması gerekenden tiz bir takım minimal değişimlere neden olduğu görülmektedir. Sanatçının, bu tekniği nota değerinin tam süresinde ve seste nefes vurgusu meydana getirerek kullanıldığı görülmekle birlikte yer yer çarpma, vibrato, kesik vurgu süsleme teknikleri ve aksan ile kullanılarak, ezgiye dinamiklik kazandırmak amacıyla uygulandığı görülebilir.

Şekil 11: Daldalan (dk. 0:56-1:03)

Şekil 12: Başı Pare Pare Dumanlı Dağlar (dk. 0:36-0:41)

Şekil 13: Bahçalarda Mor Meni (dk. 0:51-1:01)

Şekil 14: Mey Açış (dk. 1:05-1:13)

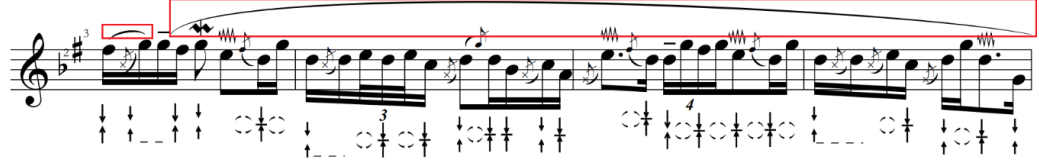
Şekil 15: Mey Açış 2 (dk. 0:00-0:11)

Legato (Bağlı Çalım) ve Uzatma Bağ

“Birleştirmek” veya “bağlamak” anlamına gelen İtalyanca bir terim olan legato, farklı notaların aralarında duraklama olmadan pürüzsüzce bağlı bir şekilde seslendirilmesi tekniğine denilmektedir (Boone ve Schonbrun, 2020: 221). Legato (bağlı çalım) notaların üzerine konulan (—) bağ işareti ile notaları birbirine bağlar. Uzatma bağı ise aynı iki notanın süre değerleri fark etmeksizin birbirine bağlanarak kesintisiz bir şekilde seslendirilmesine denilmektedir. İki nota değerinin, birbirinin toplam değeri kadar uzamasına neden olur (Yavuzoğlu, 2018: 197). Legato gibi (—) bağ işaretiyle gösterilir. Genellikle legato ile karıştırılan uzatma bağında herhangi bir teknik yoktur ve farklı notalar birbirine bağlanmaz. Nefesli çalgılarda legato, nefesi kesmeden ve duraklamadan, parmakların perde üzerinde eş zamanlı olarak hareket etmesiyle gerçekleşirken, keman gibi yaylı çalgılarda tek bir yay darbesi ile, bağlama gibi telli çalgılarda ise tellerin bir mızrap darbesiyle parmakların klavye üzerindeki hareketi

sonucunda, notaların birbirine bağlı çalınmasıyla gerçekleşmektedir. Dolayısıyla legato çalgıların yapısal ve teknik özelliklerine bağlı olan bir çalım tekniğidir.

Aşağıda örneği verilen notalarda, sanatçı Zafer Taşdan tarafından icrâ edilen kırık hava, oyun hava ve açışlarda, legato tekniğinin genellikle müzik cümlelerini birbirine bağlayarak seslerin daha akıcı ve bağlı duyulması için kullanıldığı; uzatma bağı ise gerek aynı sesteki notaları bağlayarak notaların toplam değeri kadar uzamasına gerekse motifler arası geçişte estetik bir duyum sağlamak amacıyla kullanıldığı söylenebilir.

Şekil 16: Daldalan (dk. 0:56-1:03)

Şekil 17: Başı Pare Pare Dumanlı Dağlar (dk. 2:23-2:30)

Şekil 18: Bahçalarda Mor Meni (dk. 0:00-0:10)

Şekil 19: Mey Açış (dk. 0:45-0:54)

Şekil 20: Mey Açış 2 (dk. 1:20-1:30)

Zafer Taşdan'ın Mey İcrâsında Kullandığı Süsleme Teknikleri

Bu bölümde Zafer Taşdan tarafından icrâ edilen kırık hava, oyun hava ve açışlarda kullanılan teknik yapı çözümlendirilerek; acciaccatura (çarpma), kesik vurgu, mordan, tril, staccato (kesik çalım) süsleme teknikleri incelenmiştir.

Acciaccatura (Çarpma)

Türk müziğinde en sık kullanılan süsleme tekniklerinden biri olan çarpma, icrâcının tavır ve üslûbuna bağlı olarak istemli veya istemsizce serbest bir şekilde kullandığı, süslenilen asıl notanın süresi içerisinde duyulan bir süsleme tekniğidir. Batı müziğinde "acciaccatura" olarak adlandırılmaktadır (Randel, 1999: 3). Süslenilen notadan önce farklı bir seste duyulan çarpma notası Türk müziğinde "değerini kendinden önceki notadan

alan çarpma” ve “değerini kendinden sonraki notadan alan çarpma” olarak ikiye ayrılmıştır.⁷ Appoggiatura ile sık sık karıştırılan çarpma/acciaccatura notasının kuyruğunda bir çapraz çizik bulunmakla birlikte nota değeri olarak appoggiatura göre daha kısa sürede çalınıp asıl notaya veya asıl notadan çarpma notasına hızlı bir şekilde dönüş yapılmaktadır. Çarpma (♯) şeklinde gösterilir.

Aşağıda örneği verilen notalarda, sanatçı Zafer Taşdan tarafından icrâ edilen kırık hava, oyun hava ve açışlarda çarpma süsleme tekniğinin hemen hemen tüm motiflerde ve genellikle onaltılık ve sekizlik değerlerdeki notalarda dudak tekniği ile kullanıldığı görülmektedir. Özellikle değerini kendinden sonraki notadan alan çarpma kullanımı yoğun olmakla birlikte, genellikle asıl notanın bir veya iki üst sesini kullanarak inici yapıdaki ezgilerde ve karar sesinde bitiş hissini güçlendirmek için kullanıldığı şeklinde ifade edilebilir. Bu çarpmada, sanatçının 1 numaralı dudak tekniğini kullanımı, seste olması gerekenden pest bir salınım meydana gelmesine ve asıl sese dönüşünde 4 numaralı dudak tekniğinin kullanımı, seste olması gerekenden tiz ve hızlı bir şekilde salınım meydana gelmesine neden olduğu söylenebilir. Yine bu kategorideki çarpma kullanımıyla birlikte yer yer kesik vurgu süsleme tekniğinin kullanımı, çarpma notasının ritmik olarak vurgulanmasına sebebiyet vermiş ve mey icrâ üslûbunda sıklıkla kullanılan Hüseyini ve Neva perdelerinden Gerdâniye perdesine yapılan çarpmaların kullanımı görülmektedir. Değerini kendinden önceki notadan alan çarpma kullanımında ise, eserde karar sesine gelinip bitiş hissi verilirken bu çarpmanın yeden perdesindeki kullanımıyla birlikte ezgi devamlılığının bir veya iki motif uzamasını sağlamış ve yine mey üslûbunda sıklıkla uygulanan Gerdâniye perdesi çarpmasının uygulandığı görülmektedir. Sanatçının yine bu çarpmada, genellikle 1 numaralı dudak tekniğini kullanması, seste olması gerekenden pest bir salınım oluşturmuş ve kendinden önceki asıl notanın, 2 numaralı dudak tekniğiyle kullanımından sonra sesteki sade bir geçişten sonra meydana gelmiştir.

Şekil 21: Daldalan (dk. 0:00-0:07)

Şekil 22: Başı Pare Pare Dumanlı Dağlar (dk. 2:29-2:36)

⁷ Değerini kendinden önceki notadan alan çarpmada, asıl nota kuvvetli zamana denk geldiği için kuvvetli/vurgulu, çarpma ise zayıf zamana denk geldiği için zayıf; değerini kendinden sonraki notadan alan çarpmada ise, çarpma kuvvetli zamana denk geldiği için kuvvetli/vurgulu, asıl nota zayıf zamana denk geldiği için doğası gereği zayıf duyulmaktadır (Kaçar, 2005; 218), (Turgay ve Ayangil, 2016; 1170), (Gürel, 2016; 1375).

Şekil 23: Bahçalarda Mor Meni (dk. 0:00-0:10)

Şekil 24: Mey Açış (dk. 1:11-1:25)

Şekil 25: Mey Açış 2 (dk. 1:41-1:51)

Kesik Vurgu

Asıl nota süresi içerisinde olup, o notadan önce çok hızlı bir şekilde uygulanan ve sesin ritmik olarak vurgulanmasını sağlayan süsleme tekniğine “kesik vurgu” denilmektedir. Bu teknik, mey icrâsında parmakların alt bölgelerdeki perdelere hızlı bir şekilde çarpıtılıp asıl sese dönüşüyle gerçekleşmektedir. Kişisel bağlamda “tavrı” ve yöresel bağlamda ise “üslûbu” belirleyen unsurların başında gelmektedir. Mey icrâsında sıklıkla kullanılan kesik vurgu süsleme tekniğini belirli bir kategoride sınıflandıracak olursak, değerini önceki notadan alan çarpma sınıfına dahil edebiliriz; fakat işlevsel olarak buradaki amaç, asıl notadan önceki sesi duyurmak değil, az önce bahsettiğimiz üzere asıl sesin duyulmasından önce seste ritmik tınların oluşmasını sağlayarak sesin ritmik olarak vurgulanmasıdır. Ayrıca bu süsleme tekniği, çarpma notasından önce uygulanarak çarpma notasını da vurgulayabilir. Kesik vurgu süsleme tekniği aynı zamanda kaval (Yurtçu, 2006: 211) ve halay zurnası olarak tabir ettiğimiz orta zurnalarda da yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Kesik vurgu (♩) işaretiyle gösterilmiştir.

Aşağıda örneği verilen notalarda, sanatçı Zafer Taşdan tarafından icrâ edilen kırık hava, oyun hava ve açışlarda, kesik vurgu tekniğini hemen hemen her seste dörtlük, sekizlik, onaltılık ve otuzikilik değerlerdeki notalarda ve iki alt kategoride uygulandığı görülmektedir.

Bunlardan ilki, asıl sestemden önce gelen farklı sesteki notanın pest bölgedeki sesleri kullanılarak, tiz bölgedeki asıl sese geçiş yapılan “geçiş vurgusu”dur. Geçiş vurgusu, mey icrâsında parmakların senkronize bir şekilde ritmik vurgu yapılacak perdeye çarpıtılarak, hızlı bir şekilde asıl sese dönüşüyle gerçekleşmektedir. İcrâ esnasında parmaklar arasında oluşabilecek herhangi bir senkron probleminde ritmik vurgu yapılan asıl ses, olması gerekenden pest duyularak seste entonasyon problemlerine yol açabilir. Bu yüzden geçiş vurgusu mey icrâsında virtüözite gerektiren tekniklerden biridir. Sanatçı Zafer Taşdan’ın bu tekniği ustaca kullandığı görülmektedir.

Sanatçı, geçiş vurgularını Rast perdesinden tiz bölgedeki bir perdeye geçerken **Irak** perdesinde; Dügâh perdesinden tiz bölgedeki bir perdeye geçerken **Irak** veya **Rast**

perdelerinde; Uşşak perdesinden tiz bölgedeki bir perdeye geçerken **Dügâh** veya **Rast** perdelerinde; Çârgâh perdesinden tiz bölgedeki bir perdeye geçerken **Dügâh** veya **Rast** perdelerinde; Neva veya Hüseyini perdesinden tiz bölgedeki bir perdeye geçerken **Çargâh** perdesinde, asıl sestten önce gelen farklı sesteki notanın bir, iki veya üç alt sesini kullanarak elde etmiştir. Ayrıca, sanatçının zaman zaman **Dügâh**, **Rast** ve **Irak** perdelerini kullanarak çarpma notalarını vurgulamak için yaptığı kesik vurgu süslemeleri, yine bu kategoride değerlendirilmektedir.

İkinci alt kategori ise asıl sestten önce gelen aynı sesteki notanın pest bölgedeki sesleri kullanılarak yine asıl sese dönüş yapılan “**sabit vurgu**”dur. Sabit vurgu mey icrâsında birbirini ardından gelen aynı sesler arasında sabit bir perdeden yapılmaktadır. Perdeler değişmediği için parmaklar arasında herhangi bir eşzamanlı değişkenlik yoktur.

Sanatçı, sabit vurguları Rast perdesinde **Irak** perdesi; Dügâh perdesinde **Irak** veya **Rast** perdeleri; Uşşak ve Çargâh perdelerinde **Dügâh** perdesi; Neva ve Hüseyini perdelerinde **Çargâh** perdesi; Acem perdesinde **Neva** perdesi kullanımı gibi asıl sestten önce gelen aynı sesteki notanın bir veya iki alt sesini kullanarak elde etmiştir.

Şekil 26: Daldalan (dk. 0:07-0:15)

Şekil 27: Başı Pare Pare Dumanlı Dağlar (dk. 2:23-2:30)

Şekil 28: Bahçalarda Mor Meni (dk. 0:10-0:21)

Şekil 29: Mey Açış (dk. 0:36-0:45)

Şekil 30: Mey Açış 2 (dk. 0:17-0:33)

Mordan

“Alt mordan” ve “üst mordan” olmak üzere ikiye ayrılan mordan süsleme tekniği, asıl notanın bir alt veya bir üst sesi ile hızlı bir şekilde yer değiştirmesiyle oluşmaktadır. Alt mordan süsleme tekniği, asıl notanın bir alt komşu ses ile yer değiştirmesiyle oluşan ve ilk sesin kuvvetli zamanda duyularak vurgulu tınlamasını sağlayan kısa trildir. Alt mordan (♩) işaretiyle gösterilir. Üst mordan süsleme tekniği ise asıl notanın bir üst komşu ses ile yer değiştirmesiyle oluşur ve kuvvetli zaman süslenen seste olup vurgulu duyulur. Üst mordan (♩) işaretiyle gösterilir (Hacıev, 2019: 167). En eski süsleme elemanlarından biri olup daha çok enstrümantal müzikte kullanılmaktadır (Randel, 1999: 432).

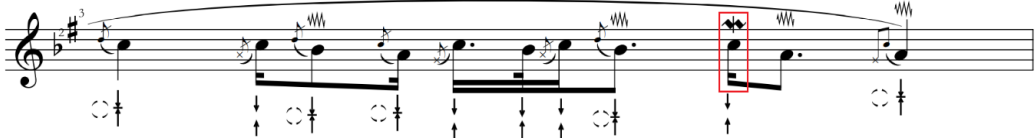
Aşağıda örneği verilen notalarda, sanatçı Zafer Taşdan tarafından icrâ edilen kırık hava, oyun hava ve açışlarda, alt mordan süsleme tekniğinin Gerdaniye, Neva, Hüseyini, Çargâh perdelerindeki sekizlik ve onaltılık değerdeki notalarda ve sekvens yapıdaki iniçide ilerleyerek Hüseyini, Neva ve Çargâh perdelerini vurgulayarak kullanıldığı görülmektedir. Üst mordan süsleme tekniğini ise sadece sekizlik değerdeki Neva perdesinde kullandığı görülmektedir. Ayrıca mordan süsleme tekniğinin kullanıldığı notalarda, başka herhangi bir süsleme tekniğinin kullanılmadığı ve 2 numaralı dudak tekniğiyle birlikte sade bir şekilde uygulandığı ifade edilebilir.

Şekil 31: Daldalan (dk. 1:02-1:09)

Şekil 32: Başı Pare Pare Dumanlı Dağlar (dk. 1:13-1:20)

Şekil 33: Başı Pare Pare Dumanlı Dağlar (dk. 1:32-1:39)

Şekil 34: Mey Açış 2 (dk. 0:33-0:40)

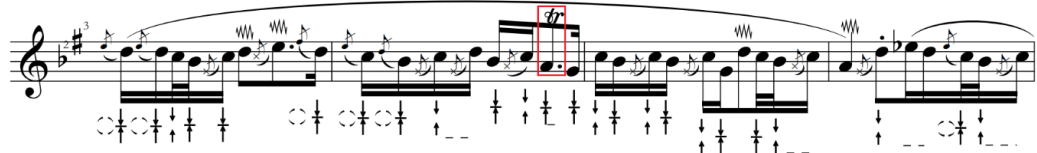

Şekil 35: Mey Açış 2 (dk. 1:29-1:40)

Tril

Asıl notanın bir üst komşu sesi ile kendi süre zarfında seri olarak çarpmasıyla oluşan süsleme elemanıdır (Hacıev, 2019: 167). Mey çalgısında dudak teknikleriyle beraber parmakların perde üzerinde hareketiyle uygulanmaktadır. Tril (*tr*) işaretiyle gösterilir.

Aşağıda örneği verilen notalarda, sanatçı Zafer Taşdan tarafından icrâ edilen kırık hava, oyun hava ve açışlarda, tril süsleme tekniğinin Dügâh, Çargâh ve Neva perdelerinde, noktali sekizlik ve sekizlik değerdeki notalarda dudak tekniğiyle birlikte kullanıldığı görülmektedir. Sanatçının bu tekniği uygularken, özellikle tril yapılan asıl notayı 4 numaralı dudak tekniğiyle beraber kullanımı seste olması gerekenden tiz ve hızlı bir şekilde salınım meydana gelmesine, 1 numaralı dudak tekniğinin kullanımı ise bir üst komşu seste olması gerekenden pest salınım oluşmasına neden olduğu şeklinde ifade edilebilir.

Şekil 36: Daldalan (dk. 2:18-2:25)

Şekil 37: Mey Açış (dk. 1:11-1:25)

Şekil 38: Mey Açış 2 (dk. 0:11-0:17)

Şekil 39: Mey Açış 2 (dk. 0:52-1:09)

Şekil 40: Mey Açış 2 (dk. 1:29-1:40)

Staccato (Kesik Çalım)

Üzerine veya altına konulan notanın kendi süresinden daha kısa bir zamanda, kesik bir biçimde seslendirilmesini anlamına gelen süsleme tekniğidir. Süre bakımından notanın ne kadar kısa seslendirileceği tam olarak belirlenmemekle birlikte notalar arasında sanki

sus işaretleri varmış gibi icrâ edilmesini ifade eder (Hacıev, 2019: 175). Staccato (Kesik çalım) (·) işaretiyle gösterilir.

Aşağıda örneği verilen notalarda sanatçı Zafer Taşdan tarafından icrâ edilen oyun havasında staccato tekniğinin sadece sekizlik değerdeki Neva perdesinde ve 2 numaralı dudak tekniği ile kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda sanatçının bu tekniği fazla kullanmadığı söylenebilir.

Şekil 41: Daldalan (dk. 0:14-0:21)

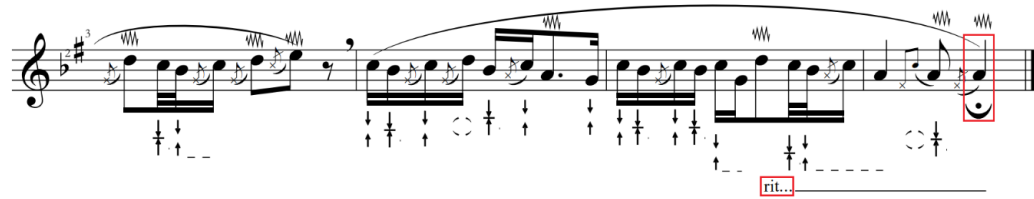
Zafer Taşdan'ın Mey İcrâsında Kullandığı İfade Unsurları

Bu bölümde Zafer Taşdan tarafından icrâ edilen kırık hava, oyun hava ve açışlarda kullanılan teknik yapı çözümlendirilerek; fermata ve ritardando ifade unsurları incelenmiştir.

Fermata ve Ritardando

Bir notanın olması gerekenden daha fazla sürede icrâcının tercihinin bağlı olarak ve eserin bütünlüğünü bozmayacak bir şekilde duyurulup, geçici olarak kalış yapılan müzikal ifade unsurudur. Genellikle müzik cümlelerinin ve bölümlerinin sonundaki notalarda kullanılmaktadır. Fermata (♯) şeklinde gösterilir. "Yavaşlamak" anlamına gelen ritardando ise genellikle bölüm sonlarında kullanıldığı gibi müzik cümlelerinin sonlarında da görülmekle birlikte "giderek yavaşlatılması gereken kısımları belirtmek için kullanılır" (Boone ve Schonbrun, 2020: 206-231). Ritardando (rit.) şeklinde gösterilir.

Aşağıda örneği verilen notalarda, sanatçı Zafer Taşdan tarafından icrâ edilen kırık hava, oyun hava ve açışlarda fermata ifade unsurunu müzik cümlelerinin ve eserlerin sonunda, ritardando ifade unsurunu ise eser sonlarında kullanıldığı tespit edilmektedir. Sanatçının, genel anlamda bu ifade unsurlarını estetik bir amaçla eseri sonlandırmak için uyguladığı söylenebilir.

Şekil 42: Daldalan (dk. 2:39-2:49)

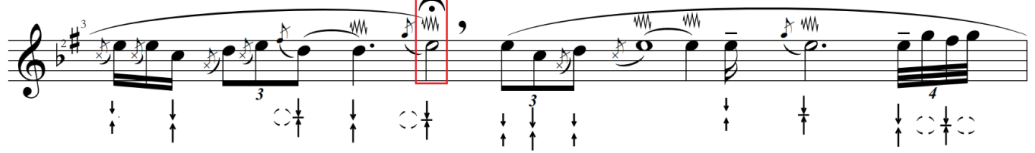
Şekil 43: Başı Pare Pare Dumanlı Dağlar (dk. 3:26-3:37)

Şekil 44: Bahçalarda Mor Meni (dk. 3:01-3:17)

Şekil 45: Mey Açış (dk. 1:49-2:03)

Şekil 46: Mey Açış 2 (dk. 0:17-0:34)

Sonuç ve Öneriler

Bu makalede sanatçı Zafer Taşdan'ın mey icrâsında kullanmış olduğu süslemeler ve icrâ tekniklerindeki yapı çözümlendirilerek şu sonuçlar ortaya çıkmıştır;

Dudak tekniğinin, tüm notalarda toplamda beş farklı teknik ile yoğun bir şekilde kullanıldığı ve bu tekniğin, sanatçının mey icrâ tavrının oluşumunda etkili bir şekilde yer aldığı tespit edilmektedir. Kullanılan bu dudak tekniklerinin biri vibrato, diğer dört tanesi ise tarafımızca önerilen dudak tekniği için kurgulanmış artikülasyonlardır. Burada kullanılan teknikleri detaylı olarak ele aldığımızda, sanatçının vibrato tekniğini eserdeki uzun süreli notalarda ve genellikle değerini kendinden sonraki notadan alan çarpma kullanımıyla birlikte 4 numaralı dudak tekniğiyle beraber kullandığı görülmektedir. 1 numaralı dudak tekniğini seste icrâcının tavrına bağlı olarak bir takım minimal değişimler yapmak veya seste olması gerekenden pest bir salınım meydana getirmek; 2 numaralı dudak tekniğini seslerde sade bir geçiş yapmak; 3 numaralı dudak tekniğini gerek istediği sese ulaşmak gerekse sesi olması gerekenden tizleştirerek bir takım minimal değişimler yapmak; 4 numaralı dudak tekniğini ise seste bir defaya mahsus salınım meydana getirmek amacıyla uygulandığı sonucuna varılmıştır.

Nefes tekniğinde, diyafram tekniğinin kullanımıyla birlikte daha fazla nefes alma kapasitesine bağlı olarak genellikle ağız nefesini tercih ettiği; nefes çevirme tekniğini uzun müzik cümlelerini birbirine bağlayarak 2 numaralı dudak tekniği ve parmak koordinasyonunun kullanımıyla birlikte herhangi bir entonasyon sorununa yol açmadan ustalıkla kullandığı sonucuna varılmıştır.

Tenuto üfleme tekniğinin, çarpma, vibrato, kesik vurgu, aksan ve 2, 3 numaralı dudak tekniğiyle beraber hemen hemen tüm motiflerdeki sekizlik ve onaltılık değerdeki notalarda, nota değerinin tam süresince uzatılmasıyla o notaya dikkat çekerek ve nefes vurgusuyla beraber kullanıldığı tespit edilmektedir.

Legato (bağlı çalım) üfleme tekniğinin, genellikle müzik cümlelerini birbirine bağlayarak seslerin daha akıcı duyulması; uzatma bağı ise aynı sesteki iki nota değerlerinin birbirine bağı olarak estetik bir duyum sağladığı sonucuna ulaşmıştır.

Çarpma süsleme tekniğinin, hemen hemen tüm motiflerde ve genellikle onaltılık ve sekizlik değerdeki notalarda kullandığı sonucuna varılmıştır. Değerini kendinden sonraki notadan alan çarpma daha fazla kullanılmakla birlikte 1 numaralı dudak tekniğiyle beraber daha çok inici ezgilerde ve karar sesinde bitiş hissini güçlendirmek için uygulandığı görülmektedir. Değerini kendinden sonraki notadan alan çarpma kullanımında genellikle 1 numaralı dudak tekniği kullanılmış ve bu çarpma, ezgi devamlılığının uzamasını sağlamıştır. Özellikle mey icrâ üslûbunda sıklıkla kullanılan Gerdaniye perdesi çarpması her iki çarpma türünde görülmekte ve bu kullanımın, sanatçının mey icrâ tavrının oluşumunda etkili olduğu sonucuna varılmıştır.

Kesik vurgu süsleme tekniğinin “sabit vurgu” ve “geçiş vurgusu” olmak üzere iki alt kategoride, sesin ritmik olarak vurgulanması için kullanıldığı sonucuna varılmıştır. Taşdan’ın, geçiş vurgusunu asıl sestem önce gelen farklı sesteki notanın bir, iki veya üç alt sesini kullanarak tiz bölgedeki asıl sese geçerek uyguladığı; sabit vurguyu ise asıl sestem önce gelen aynı sesteki notanın bir veya iki alt sesini kullanıp, yine asıl dönüş sağlayarak uyguladığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca Taşdan’ın bu tekniği kullanırken icrâ tavrına bağı olarak vurguladığı perdeler detaylı olarak açıklanmıştır.

Tril süsleme tekniğinin, noktalı sekizlik ve sekizlik değerdeki notalarda, 4 ve 1 numaralı dudak tekniğiyle birlikte kullanıldığı sonucuna varılmıştır.

Mordan süsleme tekniğinin, sekizlik ve onaltılık değerdeki notalarda Gerdâniye, Neva, Hüseyini, Çargâh perdelerinde 2 numaralı dudak tekniğiyle sade bir şekilde uygulandığı sonucuna varılmıştır.

Staccato (kesik çalım) süsleme tekniğinin, sanatçı tarafından neredeyse hiç kullanılmadığı sadece bir eserde ve sekizlik değerdeki Neva perdesinde kullanıldığı sonucuna varılmıştır.

Fermata ve ritardando ifade unsurlarının, müzik cümlelerinin ve eserlerin sonunda bitiş hissi vererek estetik bir biçimde kullanıldığı sonucuna varılmıştır.

Bu sonuçlardan hareketle önerilerimiz şu şekilde sıralanmaktadır;

Türk müziği nefesli çalgı eğitiminde, gerek yöresel anlamda üslûp ve kişisel anlamda tavır karakterleri, gerekse çalgının yapısal ve teknik özellikleri göz önünde bulundurularak nota üzerinde betimleyici yeni işaretlerin kullanılması,

Çalgı eğitiminde kullanılan notaların, TRT veya kişisel olarak notaya alınmış eserler üzerinden değil, bizzat kendi alanına hâkim hocalar veya komisyonlar tarafından (işaret erozyonuna geçit vermemek adına) ortak bir paydada buluşularak, gerekli işaretlerle beraber transkripsiyonlarının yapılmış hallerinin öğrencilerin teknik yapıyı çözümlemesi adına belirli bir aşamaya kadar aktarılması ve uygulanması sağlanmalıdır.

Yazar Katkıları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarlanması | Design of Study: HHŞ (%50), SD (%50)

Veri Toplanması | Data Acquisition: HHŞ (%50), SD (%50)

Veri Analizi | Data Analysis: HHŞ (%50), SD (%50)

Makalenin Yazımı | Writing up: HHŞ (%50), SD (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu | Submission and Revision: HHŞ (%50), SD (%50)

Finansman/ Grant Support

Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. | The authors declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir. | The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynakça / Reference

- Anderson, B. (1995). *Hayali Cemaatler "Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması"* (2. Basım). İstanbul: Metis Yayınları.
- Ayyıldız, S. (2020). Üslup, Tavır Kavramları ve İcra Teknikleri Çerçevesinde Türk Halk Müziğinde Süslemeler. *İdil*, 72 (2020 Ağustos): s. 1290–1334. <https://doi.org/10.7816/idil-09-72-09>.
- Başer, F., Â. (2013). *Türk Musikisinde Abdülbâki Nâsır Dede*. İstanbul: Konservatuvar Müdürlüğü Yayınları.
- Broone, B., & Schonbrun, M. (2020). *Müzik Teorisi* (5. Basım). Ankara: Say Yayınları.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, E. Ö., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2019). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (27. Basım). Ankara: Pegem Akademi.
- Duygulu, M. (2018). *Türkiye'nin Halk Müziği Makamları*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Feyzi, A. (2018). Türk Müziğinde Notasyon ve Miftâh-ı Nota. *Rast Müzikoloji Dergisi*, 6(2). s.1890-1913. <https://doi.org/10.12975/pp1890-1913>.
- Güray, C. (2017). *Bin Yıllık Mirası, Makamı Var Eden Döngü: Edvar Geleneği*. Ankara: Pan Yayıncılık.
- Gürel, M. (2016). Hakkı Derman'a Ait Bayâti Keman Taksiminin Analizi. *Rast Müzikoloji Dergisi*, cilt IV, sayı 3, s. 1367-1395. <https://doi.org/10.12975/rastmd.2016.04.03.00094>.
- Haciev, P. (2019). *Temel Müzik Teorisi* (6. Basım). İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Kaçar, G., Y. (2015). Geleneksel Türk Sanat Müziğinde Süslemeler ve Nota Dışı İcralar. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, cilt 25, sayı 2, s.215-228.
- Kalın, C. (2012). *Mey Metodu* (1. Basım). İstanbul: Tij Yayıncılık.
- Karahasanoğlu, S., & Yavuz, E., D. (2018). *Müzikte Araştırma Yöntemleri*. İstanbul: Berceste Yayınevi.
- Karasar, N. (2020). *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (36. Basım). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Oral, B., Çoban, A. (2020). *Kuramdan Uygulamaya Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. (1. Basım). Ankara: Pegem Akademi.
- Öztürk, O., M. (2018). Türkiye'de Halk Müziği Çalışmalarının 100 Yıllık Öyküsü. Fırat Kutluk (Ed.), *Cumhuriyetin Müzik Politikaları içinde* (47-84 ss.). İstanbul: H20 Yayıncılık.
- Popescu-Judetz, E. (1999). *Prince Dimitrie Cantemir "Theorist and Composer of Turkish Music"*. İstanbul: Pan Yayınevi.
- Randel, D., M. (1999). *The Harvard Concise Dictionary of Music and Musicians*. United States of Amerika: Harvard University.
- Say, A. (2005). *Müzik Sözlüğü* (2. Basım). Ankara: Müzik Ansiklopedisi Yayınları.
- Tura, Y. (2001). *Kitâbu 'İlmi'l-Mûsikî 'alâ vechi'l-Hurûfât* (I. Cilt). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tura, Y. (2006). *İnceleme ve Gerçeği Araştırma (Tedkik ü Tahkik)*. İstanbul: Pan Yayıncılık
- Tıraşçı, A. (2019). *Türk Mûsikîsi Nazariyatı Tarihi* (2. Basım). İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Tohumcu, Z., G., G. (2006). *Müziği Yazmak: Müzik Notasyonunun Tarih İçindeki Yolculuğu*. İstanbul: Nota Yayıncılık.

Turgay, N., & Ö., Ayangil, R. (2016). Fasil Müziği İcrasında Nota Dışı Farklılıklar, *Rast Müzikoloji Dergisi*, 4 (1), s. 1165-1184. doi:10.12975/rastmd.2016.04.01.00073.

Yavuzoğlu, N. (2018). *Uygulamalı Müzik Teorisi-1*. İstanbul: İnkılâp Yayınevi.

Yöre, S. (2018). Türk Ulusuna Müzik Arayışları; Sentez mi Kültürel Transplantasyon mu? Fırat Kutluk (Ed.), *Cumhuriyetin Müzik Politikaları* içinde (1-15ss.). İstanbul: H20 Yayıncılık.

Yurtçu, C. (2006). *Bir Performans Aracı Olarak Kaval ve Teknik Gelişimi*. (Yayımlanmamış sanatta yeterlilik tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Zeren, A. (2003). *Müzik Fiziği* (3. Basım). İstanbul: Pan Yayıncılık.

İnternet Kaynakları

Agayeva, S. (5 Eylül, 2021) DİA içinde. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/nota>

Bahçalarda Mor Meni. (15 Temmuz, 2021) Youtube içinde. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=TyiuQAdtoHg>

Başı Pare Pare Dumanlı Dağlar. (17 Temmuz, 2021) Youtube içinde. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=NsNDZnY9IvY>

Daldalan. (15 Temmuz, 2021) Youtube içinde. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=nvQ0l0kvwyA>

Mey Açış. (17 Temmuz, 2021) Youtube içinde. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=il-vJ3nNNhw>

Mey Açış 2. (17 Temmuz, 2021) Youtube içinde. Erişim adresi: https://www.youtube.com/watch?v=II2vfr7_ejM

Repertükül. (1 Eylül, 2021). Oyun havaları içinde. Erişim adresi: <https://www.repertukul.com>

Pierce, L. (10 Ağustos, 2021) discoverdoublebass içinde. Erişim adresi: <https://discoverdoublebass.com/lesson/double-bass-articulations-markings-guide#tenuto-link>

Kişisel Görüşme

Taşdan, Z. (2021, Temmuz 22). Google Meet.

Ekler

Görüşme Soruları

- 1) Nerede ve kaç yılında doğmuştur?
- 2) Çocukluk dönemini nerede, nasıl ve hangi sosyal çevrelerde geçirmiştir?
- 3) Eğitim sürecini nerelerde tamamlamıştır?
- 4) Mey ile ilk olarak ne zaman tanışmıştır?
- 5) Ustası kimdir?
- 6) Usta-çırak ilişkisi çerçevesinde etkilendiği kültür ortamları nelerdir?
- 7) İcrâ tavrının oluşumunda kimleri örnek almıştır?
- 8) Albüm çalışmaları nelerdir?
- 9) Yurtdışı ve yurtdışı sanatsal faaliyetleri nelerdir?

[itobiad], 2022, 11 (3): 1388-1418

<p>İlkokul 3. Sınıf Öğrencilerinin Doğal Sayılar Konusundaki Kavram Yanılgıları ve Hata Türlerinin İncelenmesi</p> <p>Examination of Primary School 3rd Grade Students' Misconceptions and Types of Mistakes About Natural Numbers</p> <p>Video Link: https://youtu.be/hz7U9710LO4</p>	
<p>Adem DOĞAN Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniv. Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü Assoc. Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Faculty of Education, Department of Basic Education aademdogan@gmail.com / ORCID: 0000-0001-6952-7415</p> <p>Kerime AKYAR Yüksek Lisans Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel Eğitim Anabilim Dalı Graduate Student, Kahramanmaraş Sütçü İmam University Social Sciences Institute, Department of Basic Education krmkyr18@gmail.com / ORCID: 0000- 0003-1362-7542</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 19.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 19.07.2022
Yayın Tarihi / Published	: 12.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Doğan, A. & Akyar, K. (2022). İlkokul 3. Sınıf Öğrencilerinin Doğal Sayılar Konusundaki Kavram Yanılgıları ve Hata Türlerinin İncelenmesi . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1388-1418 . doi: 10.15869/itobiad.1105655

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Adem DOĞAN , Kerime AKYAR).

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

İlkokul 3. Sınıf Öğrencilerinin Doğal Sayılar Konusundaki Kavram Yanılgıları ve Hata Türlerinin İncelenmesi *

Özet

Toplama, çıkarma, çarpma ve bölme konusu okul öncesi dönemden başlayıp bunu takip eden diğer öğretim kademelerinde de devam etmektedir. Doğal sayılar konusundaki işlemlerin öğrencilerin tarafından iyi anlaşılması olası hataların önüne geçmektedir. Genel olarak öğrencilerin iyi öğrenemediği kavramlarda hatalar görülmektedir. Kavram yanılgısı, kişinin bir bilgiyi doğru olarak kabul edip birçok durumda bu yanlış bilgiyi kaynak olarak kullanarak yanlış kavramlara ya da genellemelere ulaşmasıdır. Kavram yanılgılarının en temel özelliği ise rastlantısal olarak gerçekleşen hatalardan farklı olarak genel yanlış bir bilginin kişinin zihninde yer etmesidir. Çalışmanın amacı ilkokul 3. sınıf öğrencilerinin doğal sayılar konusundaki kavram yanılgıları ve hata türlerinin incelenip hataların nedenlerine göre sınıflandırılmasıdır. Çalışma temel nitel araştırma modeli olarak yürütülmüştür. Çalışma grubunu 2020-2021 eğitim öğretim yılında, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan bir ilin merkez ilçesinde, ilkokul 3. sınıfta öğrenim gören 100 öğrenci oluşturmaktadır. Çalışma grubu amaçlı örnekleme yoluyla seçilmiştir. Veri toplama aracı olarak araştırmacılar tarafından hazırlanan ve 20 sorudan oluşan "3. Sınıf Doğal Sayı Soruları" testi kullanılmıştır. Verilerin analizinde doküman analizinden yararlanılmıştır. Ölçme aracına verilen cevaplar betimsel analize tabii tutularak değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda öğrencilerin en fazla sayıların karşılaştırılması ve bölme işleminde hata yaptığı görülmüştür. Öğrencilerin yaptığı temel hataların sayma hatası, verilen temsillerin ifade ettiği sayıyı yazamama ve verilmeyen çıkan bulma konuları olduğu; yapılan en az hataların ise sembol hatası, işlem yönünü karıştırma, onluk bozamama ve sonucu 0, 1 ve 9 olarak yazma, birler basamağı ile birler basamağını, onlar basamağı ile onlar basamağını çarpıp işlemi tek satırda bitirme olarak görülmüştür. İlkokul 3. sınıf öğrencilerinin yaptıkları hataların nedenleri; (i) pedagojik hata, (ii) epistemolojik hata, (iii) psikolojik hata olarak değerlendirilmiştir. Öğrencilerin yaptığı hataların nedenlerine bakıldığında epistemolojik hatanın daha fazla olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İlkokul Matematik, 3. Sınıf, Doğal Sayılar, Kavram Yanılgıları, Hata Türleri

Examination of Primary School 3rd Grade Students' Misconceptions and Types of Mistakes About Natural Numbers **

Abstract

The subject of addition, subtraction, multiplication and division starts from the pre-school period and continues in the following education levels. A good understanding of

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulunun 12.04.2022 tarih ve 116417 sayılı kararı ile etik kurul kararı alınmıştır.

** Ethics committee decision was taken with the decision of Kahramanmaraş Sütçü İmam University Rectorate Social and Human Sciences Ethics Committee dated 12.04.2022 and numbered 116417.

the operations on natural numbers by the student prevents possible mistakes. Errors are seen in concepts that students do not learn well. Misconception is when a person accepts a piece of information as true and in many cases uses this wrong information as a source to reach wrong concepts or generalizations. The most basic feature of misconceptions is that, unlike accidental mistakes, a general wrong information is embedded in one's mind. The aim of the study is to examine the misconceptions and error types of primary school 3rd grade students about natural numbers and to classify them according to the causes of errors. The study was conducted as basic qualitative research model. The study group consists of 100 students studying in the 3rd grade of primary school in the central district of a province in the Southeastern Anatolia Region in the 2020-2021 academic year. The study group was selected by purposive sampling. As a data collection tool, "Third Grade Natural Number Questions" test was used. Descriptive analysis was used in the analysis of the data. The answers given to the measurement tool were evaluated by subjecting them to content analysis. As a result of the research, it was seen that the students made the most mistakes in the comparison of numbers and operation of division. The basic mistakes made by the students were seen as counting error, the issues of not being able to write the number expressed by the given representations and finding the output that is not given; the least mistakes made are the symbol error, mixing the direction of the operation, decimal breaking and writing the result as 0, 1 and 9, multiplying the ones digit with the ones digit, the ones digit with the tens digit and completing the process in a single line. The evaluated reasons for the mistakes made by primary school 3rd grade students; (i) pedagogical, (ii) epistemological and (iii) psychological errors. Considering the reasons for the mistakes made by the students, it was concluded that the epistemological error was more.

Keywords: Elementary School Mathematics, 3rd Grade, Natural Numbers, Misconceptions, Mistakes Types.

Giriş

Toplama, çıkarma, çarpma ve bölme konusundaki kavramların öğrencilere öğretimi okul öncesi dönemden başlayıp ilkokulun bitimine kadar devam etmektedir. Dört işlem becerilerinin öğrencilerde tam olarak yerleşmesi ve öğrencilerden beklenen işlemleri gerçekleştirebilmeleri uzun zaman almakta ve belli bir olgunluk düzeyi gerektirmektedir. Bu nedenle matematiksel kavramlar öğretim programlarında önemli bir yer tutmakta ve öğrencilerin bu kazanımlara sahip olması için okul öncesi dönemden başlayıp ilkokulun bitimine kadar öğretime devam edilmektedir. Bu uzun öğretme ve öğrenme süreci, farklı yöntem teknikler, farklı aşamalar ve öğrenciler için farklı zorluklar barındırmaktadır. İlkokul matematiği kavramsal temellerin atıldığı bir dönemdir. Doğal sayıların kazanımları rakamların öğretimi ile başlamaktadır. Basamak kavramının öğretilmesi 1. sınıfta başlamaktadır. 20'ye kadar olan sayıları onluk ve birlik olarak ayırmayı 2. sınıfta 100'e kadar olan sayıları onluk ve birliğine ayırmak takip etmektedir. Sınıf seviyesi arttıkça sayılar da büyümekte ve toplama, çıkarma, çarpma ve bölme işlemleri de kademeli olarak öğrencilere öğretilmektedir [Millî Eğitim Bakanlığı (MEB, 2018)].

İlkokul matematiğinde kavramsal temellerin öğrencilere iyi öğretilmesi, öğrencilerin daha sonraki öğrenmelerine temel oluşturmakta ve doğru öğrenmelerini sağlamaktadır. Etkili bir matematik öğretimi için matematiksel kavramların öğrenciler tarafından doğru

bir şekilde öğrenilmesi gerekmektedir. Matematik kümülatif bir bilim dalı olduğundan önceki bilgiler ve kavramlar sonraki bilgi ve kavramlara basamak olmaktadır. Matematiksel kavramların öğrencilerde temeli iyi değilse matematiksel problemlere geçmek veya diğer basamakları öğretmek öğrencilerin hata yapmasına yol açar. Öğretmenler kavramları öğretirken öğrencilerin yaşadığı çevreden örnekler vermeli ve matematiği günlük hayatla ilişkilendirmelidir (Küçük ve Demir, 2009). Öğretmenler öğrencilerin bireysel farklılıklara sahip olup öğrenme hızlarının değiştiğini bilmeli ve kavram yanlışlarının önüne geçmek için çocuklara yardım edebilmelidir. Etkili bir matematik öğretiminin olabilmesi için kavram yanlışlarının tespit edilip çözüm üretilmesi önemlidir (Ryan ve Williams, 2007).

Kavram yanlışsı sistemli bir şekilde insanı hataya götüren bir kavrayış biçimi (Nesher, 1987), öğrencilerin anlamada zorlandıkları kavramları bilim adamları tarafından kabul edilmiş olandan farklı biçimde kendi anlayışlarına göre yorumlamaları (Mayer, 1987), öğrencilerin yanlış düşünceleri ve deneyimleri sonucu ortaya çıkan davranışlar (Baki, 2006) olarak tanımlanmaktadır. Hata ise kavram yanlışsının bir sonucudur. Kavram yanlışsı olan bir öğrenci problem çözümünde veya belli konularda hatalı yaklaşımlar kullanabilmekte ve bunun sonucu olarak hatalı sonuçlara ulaşabilmektedir. Burada öğretmenlerin dikkat etmesi gereken şey hatadan çok, hatanın kaynağı olan kavram yanlışsı ve dolayısıyla yanlışın kaynağında yatan algı biçimi olmalıdır. Ancak yapılan her hatanın bir kavram yanlışsının sonucu olduğu da düşünülmemelidir. Hatanın sebepleri kendince doğru olduğu gerekçeleri ile birlikte açıklanıyorsa kavram yanlışsından bahsedebiliriz.

Öğrencilerin matematik konularında yapmış oldukları hataların ve kavram yanlışlarının farklı nedenleri olabilmektedir. Cockburn (2005) çalışmasında matematikteki hataların kaynaklarını öğretmen merkezli, öğrenci merkezli ve konu merkezli olmak üzere üç gruba ayırmıştır. Öğretmen ve öğrenci merkezli hataları; deneyim, uzmanlık, bilgi ve anlama, hayal etme ve yaratıcılık, ruh hali, tutu ve güven olarak açıklamıştır. Konu merkezli hataları ise; tercüme güçlüğü, sunum güçlüğü ve matematik güçlüğü olarak sıralamaktadır. Matematikte yaptıkları hataların tek kaynağının öğrenci merkezli olmadığı görülmektedir. Öğrencilerin doğal sayılarla dört işlem konusundaki yaptıkları hata türlerine; sayma hatası, eldeyi eklememe, eldeyi ters taşıma, eldeyi fazla taşıma, eldeyi eksik taşıma, gruplama hatası, çıkarma işlemi yaparken büyük sayıdan küçük sayıyı çıkarma, bozduğu onluğu birler basamağına eklemeyip 10 olarak işlem yapma, onluk bozamama ve sonucu 0, 1, 9 olarak yazma, onluk bozmayı devam ettirememe, gereksiz onluk bozma, onluk bozduğu sayıyı işlem yapmadan aynen yazma, 10 ve 10'un katlarıyla işlem yapamama, sıfırın etkisini anlamama, 1'in etkisini anlamama, birler basamağı ile birler basamağını, onlar basamağı ile onlar basamağını çarpıp işlemi tek satırda bitirme, işlem yönünü karıştırma, basamak kaydırma hatası, bölüme yanlış durumda sıfır ekleme, sıfır atamama durumu, basamakları yanlış yere yerleştirme, işlemi devam ettirememe, sembol hatası, rastgele cevap, verilen temsillerin ifade ettiği sayıyı yazamama, sözel olarak basamakları verilmiş sayıyı ifade edememe, verilmeyen toplananı bulma ve verilemeyen çıkanı bulma hataları örnek gösterilmektedir.

Kavram yanlışlarının nedenleri incelendiğinde öğrenci bilgi düzeyi ve becerisi, öğretim yöntem ve stratejisi, öğrenilen konunun zorluğu gibi birçok değişik etkenle ilişkilendirildiği görülmektedir. Kavram yanlışlarına neden olan sebeplerin kapsamlı bir şekilde incelenmesinde Fransız matematik eğitimcilerinin önemli katkıları olmuştur (Kubanç, 2012). Bachelard (1993)'ün çalışmasından esinlenen Brousseau (1976) ve Cornu

(1991) öğrencilerin yaşadıkları matematiksel zorlukların ve kavram yanılgılarının üç ana sebepten kaynaklanabileceğini belirtmişlerdir. Bu sebepler epistemolojik (epistemological), psikolojik (ontogenetic, genetic ya da psychological) ve pedagojik (didactic) olmak üzere üç ana bölümde ele alınmaktadır.

Kavram yanılgısına yol açan epistemolojik sebep, kavramın doğasından kaynaklanan zorluklarla ilişkilendirmektedir. Öğrenci konunun karmaşık yapıda ya da soyut olmasından dolayı anlamlandırmakta zorluk yaşamaktadır. Epistemolojik engellere matematik öğreniminin her kademesinde rastlanılabilmektedir. Matematiksel kavramların doğası gereği yaşanan kavram yanılgılarının tespiti oldukça önemlidir (Dereli, 2015). Öğrencinin bir kavramı öğrenmede ve uygulamada yaşadığı zorluk, verilen öğretimin şekli, içeriği ve yöntemi gibi faktörlerden kaynaklanan sebep pedagojik sebeptir. Öğrencinin herhangi bir kavramı öğrenmede zorluk çekmesi ve kavram yanılgısına düşmesi, kişisel olarak kendi gelişiminden, hazırbulunuşluk düzeyinden ve matematiksel kavrama yeteneğinden ve becerisinden kaynaklanan hatalar ise psikolojik sebeptir. Öğrencilerde her zaman tek hata türüne rastlanılmamakta, iki hata türüne ya da üç hata türüne birden de rastlanılabilmektedir. Bu hata türlerini bazen de birbirinden kesin çizgilerle ayırmak oldukça zordur (Bingölbali ve Özmantar, 2012). O nedenle öğrenci, öğretmen ve eğitim süreçleri hakkında da bilgi sahibi olunması hatanın tanımlanmasında oldukça önemlidir.

Doğal sayılarda yapılan hatalar ile ilgili çalışmalar; Keser (2021) dördüncü sınıf öğrencilerinin basamak değeri kavramıyla ilgili yapılan hataları, Yorulmaz ve Önal (2017) öğretmen görüşlerine göre öğrencilerin dört işlemde yaptıkları hataları, Kubanç (2012) öğrencilerin dört işlem konusunda yaşadığı zorlukları ve çözüm önerilerini, Doğan (2002) ilköğretim 1. Kademe öğrencilerinin doğal sayılarla dört işlemde yaptıkları hataların tespiti ve hataların nasıl ortadan kaldırılabileceğini, Önal (2017) ilkokul 1 ve 2. sınıf öğrencilerinin dört işlem ile ilgili yaptığı hataları ve çözüm önerilerini incelemiştir.

Çalışma ilkokul üçüncü sınıf öğrencilerinin doğal sayılar konusunda yaptıkları hata türleri ve hata nedenlerini ortaya koyması açısından alana katkı sağlamaktadır. Bu çalışma ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ilkokul 3. sınıfta eğitim görmekte olan 100 öğrencinin doğal sayılar konusundaki kavram yanılgıları ve hata türlerinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevaplar aranmıştır:

- 3. sınıf öğrencileri dört işlem türünden hangisinde daha çok zorluk yaşamaktadır?
- İlkokul 3. sınıf öğrencilerinin doğal sayılar konusunda yapmış oldukları temel hatalar nelerdir?
- İlkokul 3. sınıf öğrencilerinin yaptıkları hataların nedenleri nelerdir?

Yöntem

Araştırma Modeli

Çalışmada ilkokul 3. sınıf öğrencilerinin doğal sayılar konusunda yaptığı hataları ve bu hataların türlerini belirlemek amaçlanmıştır. Bu amaca ulaşmak için araştırmacılara konuyla ilgili detaylı bilgi veren nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Merriam (2015)'a göre temel nitel araştırma, uygulamalı araştırma alanlarında en yaygın kullanılan nitel araştırma desenidir. Çünkü temel nitel araştırmanın özü anlama ve yorumlamaya dayalıdır. Nitel araştırmada veriler gözlem, görüşme ve dokümanlar yoluyla toplanır (Berg & Lune, 2015; Merriam, 2015). Bu çalışmada doküman analizi yöntemi tercih

edilmiştir. Doküman analizi, yazılı belgelerin içeriğini titizlikle ve sistematik olarak analiz etmek için kullanılan bir nitel araştırma yöntemidir (Le Gouais ve Wach, 2013). Bu çalışmada öğrencilere verilen sorulara öğrencilerin vermiş oldukları cevap kâğıtları ve öğrenci defterleri doküman olarak kabul edilmiştir.

Araştırmanın Çalışma Grubu

Çalışmaya ilkökul 3. sınıf öğrencilerinin doğal sayılar konusunda yaptığı hataları ve hata türlerini belirlemek amacıyla 2021-2022 eğitim öğretim yılında, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan bir ilin merkez ilçesinde bulunan bir ilkokulun üçüncü sınıfında öğrenim görmekte olan 100 öğrenci katılmıştır. Öğrencilerin 54'ü kız ve 46'sı erkek öğrencidir. Çalışma grubu seçkisiz olmayan örnekleme yöntemlerinden amaçlı örnekleme yoluyla belirlenmiştir. Büyüköztürk ve arkadaşları (2016, s. 9) amaçlı örnekleme derinlemesine araştırma yapabilmek için çalışmanın amacı gözetilerek bilgi açısından en zengin durumların seçilmesi şeklinde tanımlamaktadır. Öğrenciler seçilirken Covid-19 salgını sürecinde eğitim-öğretim faaliyetlerini aksatmayan ve mümkün olduğunca 3.sınıf seviyesine göre öğrenme kaybı yaşamayan öğrenciler arasından seçilmesine dikkat edilmiştir. Bu şekilde çalışmanın örnekleminin ölçüt örnekleme türüne uygun şekilde tasarlanması sağlanmıştır. Ölçüt örnekleme ise örneklemin çalışma ile ilgili olarak istenen niteliklere sahip kişiler, olaylar, nesnelere ya da durumlardan oluşturulmasıdır. Çalışma grubunun kolay ulaşılabilir, salgından dolayı çalışmanın 3.sınıf seviyesine uygun olması ve ileride yapılacak çalışmalara bu şekilde kolaylık sağlaması açısından bu örnekleme yöntemi seçilmiştir.

Veri Toplama Aracı

Veriler araştırmacılar tarafından hazırlanan "3. Sınıf Doğal Sayı Soruları" testi aracılığıyla toplanmıştır. Veri toplama aracı hazırlanırken; öğrencilerin sınıf seviyeleri dikkate alınarak matematik dersi öğretim programından, matematik ders kitaplarından ve matematik öğretimine yönelik hazırlanmış kitaplardan yararlanılmıştır. 3. Sınıf Doğal Sayı Soruları testi; 3'ü eldeli işlem yapmayı gerektiren 4 toplama işlemi sorusu, onluk bozma işlemi gerektiren 3 çıkarma işlemi sorusu, 3 çarpma işlemi sorusu, 3 bölme işlemi sorusu, 2 sayıların karşılaştırılması sorusu, 2 basamak yerleştirme sorusu, 1 toplananı verilmeyen toplama işlemi sorusu ve 2 çıkarıcı verilmeyen çıkarma işlemi sorusu olmak üzere toplam 20 sorudan oluşmaktadır.

Çalışmada tek uygulamaya dayalı olması, soruların doğru/yanlış şeklinde değerlendirilmesi ve "3. Sınıf Doğal Sayı Soruları" testinin madde güçlük indeksleri birbirinden farklı sorular içermesinden dolayı iç tutarlık katsayısı yani güvenilirlik katsayısı olarak Kuder-Richardson-20 (KR-20) formülü kullanılmıştır. KR-20 formülü bir test maddesine verilen cevaplar 1 (doğru) ve 0 (yanlış) ile puanlandığında kullanılan bir istatistiksel güvenilirlik formülüdür (Büyüköztürk, vd., 2016). Hazırlanan başarı testinin iç tutarlılık ölçüleri (KR-20) 0,705 olarak bulunmuştur. Güvenirlik katsayısı $0,60 < KR-20 < 0,79$ olduğu zaman orta düzeyde, $0,80 < KR-20 < 1,00$ olduğu zaman yüksek düzeyde güvenilir (Özdamar (2002)). Bu çalışmanın veri toplama aracı olan testin yeterli güvenilirliğe sahip olduğu söylenebilir.

Araştırmanın amacı doğrultusunda hazırlanan taslak sorular, araştırma yöntemleri konusunda uzman bir akademisyen, ilkökul matematik eğitimi üzerine çalışan bir akademisyen ve bir sınıf öğretmenliği alanında uzman bir akademisyenin görüşlerine sunulmuştur. Daha sonra hazırlanan sorular araştırmanın katılımcıları arasında yer

İlkokul 3. Sınıf Öğrencilerinin Doğal Sayılar Konusundaki Kavram Yanılgıları ve Hata Türlerinin İncelenmesi

almayan beş öğrenciye yöneltilerek pilot uygulama yapılmıştır. Yapılan pilot uygulamadan elde edilen geri bildirimle sorulara son hali verilmiştir. Katılımcı öğrencilere ve velilerine çalışmanın ne için yapıldığı, amacı, gizlilik protokolü ve katılım şartlarını açıklayan bir yönerge sunulmuş ve bilgilendirme yapılmıştır. Ayrıca velilerden çalışma için imzalı veli muvafakatnamesi alınmıştır. Soruların öğrenciler tarafından yapılması sırasında veri kaybının önüne geçmek için öğrencilerin istedikleri an öğretmene soru sorabilecekleri ve anlamadıkları yerlerde açıklama istemeleri sağlanmıştır.

Verilerin Analizi

İlkokul 3. sınıf öğrencilerinin doğal sayılar konusunda hazırlanan sorulara verdikleri cevapları incelemek amacıyla verilerin analizinde doküman analizinden yararlanılmıştır. Doküman analizi, konu hakkında bir anlayış kazanmak için verilerin incelenmesini gerektirmektedir (Corbin & Strauss, 2008). Nitel analiz yöntemlerinden betimsel analiz kullanılarak öğrencilerin sorulara verdikleri cevaplara bakılarak yapılan hatalar incelenmiş ve ortak hatalar tespit edilmiştir. Betimsel analiz, genellikle nitel veri seti üzerinde detaylı ayrıştırma gerektirmeyen verilerin işlenmesinde kullanılır. Araştırma katılımcılarının demografik özellikleri ile farklı niteliklerinin tasvir edilmesi, bir kentin genel özelliklerinin anlatılması, bir kişinin yaşam öyküsünün özetlenmesi gibi durumlar, betimsel analizdir (Miles ve Huberman, 1994). Bu çalışmada da zaten genel kabul gören hata türleri baz alınarak hazır kategoriler kullanıldığı için bu yöntem kullanılmıştır. Miles ve Huberman (1994)'a göre nitel veri analizi; verilerin toplanması, verilerin azaltılması, verilerin gösterilmesi, sonuç çıkarma ve doğrulama olarak üç aşamalıdır. Veri analizinde Miles ve Huberman (2016)'ın ifade ettiği gibi, veriler çeşitli yönleri belirlenerek, küçük parçalar halinde işaretlenmiş veya etiketlenmiş, ardından teker teker okunan veriler olduğu gibi ele alınıp kategorilere ayrılmıştır. İki kodlayıcı tarafından yapılan nitel verilerin analizinde Miles ve Huberman (1994) güvenilirlik formülü ($\text{Güvenirlik} = \frac{\text{Görüş Birliği}}{\text{Görüş Birliği} + \text{Görüş Ayrılığı}}$) kullanılmış ve kodlayıcılar arasındaki uyum oranı %86 olarak tespit edilmiştir.

Bulgular

Bu bölümde ilkokul üçüncü sınıf öğrencilerinin doğal sayılar konusunda hazırlanan sorulara verdikleri cevapların doğru, yanlış ve boş sayıları belirlenmiştir. Öğrencilerin verdikleri yanlış cevaplar analiz edilmiş olup hata türlerine göre kategorize edilip hataların yapılma sıklığı açıklanmıştır. Öğrencilerin yaptığı hatalar türlerine göre örneklerle gösterilmiştir. Tablo 1'de 100 öğrencinin sorulara verdiği cevapların doğru, yanlış ya da boş olma durumları gösterilmektedir.

Tablo 1. İlkokul 3. Sınıf Öğrencilerinin Sorulara Verdikleri Cevapların Sonuçları

Soru Türü	Sorular	Doğru Cevap Sayısı	Yanlış Cevap Sayısı	Boş Sayısı
Toplama işlemi	347 + 264	76	24	

		751 + 150	86	14	
		276 459 + 298	44	55	1
		327 + 111	95	5	
Çıkarma İşlemi		557 - 218	64	34	2
		600 - 196	46	53	1
		304 - 106	36	63	1
Çarpma İşlemi		142 x 1	87	13	
		53 x 10	60	39	1
		62 x 44	42	56	2
Bölme İşlemi		37 4	50	47	3
		82 8	31	67	2
		127 6	38	49	13
Sayıların Karşılaştırılması	459 < Noktalı yere gelebilecek en küçük sayı kaçtır?		27	71	2
	217 > Noktalı yere gelebilecek en büyük sayı kaçtır?		26	73	1

İlkokul 3. Sınıf Öğrencilerinin Doğal Sayılar Konusundaki Kavram Yanılgıları ve Hata Türlerinin İncelenmesi

Basamakları Yerleştirme	Onlar basamağı 9, birler basamağı 3, yüzler basamağı 1 olan sayı nedir?	77	19	4
	Birler basamağı 8, yüzler basamağı 6 olan sayı nedir?	52	44	4
Verilmeyen Sayıyı Bulma	$\begin{array}{r} 549 \\ - \square \\ \hline 54 \end{array}$	40	57	3
	$150 + \square = 251$ ise $\square = ?$	61	35	4
	$743 - \square = 254$ ise $\square = ?$	29	65	6

Tablo 1. incelendiğinde öğrencilerin en fazla hatayı sayıların karşılaştırılması konusunda yaptıkları görülmüştür. Sayıların karşılaştırmasında sonra yapılan en fazla hata bölme işlemindedir.

İlkokul üçüncü sınıf öğrencilerinin doğal sayılar konusunda hazırlanan sorulara verdikleri cevaplar incelenmiş olup yaptıkları hatalar sınıflandırılmıştır. Öğrencilerin doğal sayılar konusunda yaptıkları hataların türleri ve yapılma sıklığı Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Üçüncü Sınıf Öğrencilerinin Doğal Sayılar Konusunda Yaptıkları Hatalar

Hata Türü	Frekans
Sayma Hatası	186
Verilmeyen Çıkanı Bulma	122
Verilen Temsillerin İfade Ettiği Sayıyı Yazamama	144
Sözel Olarak Basamakları Verilmiş Sayıyı İfade Edememe	63
Büyük Sayıdan Küçük Sayıyı Çıkarma	51
Sıfır Atamama Durumu	40
Verilmeyen Toplanı Bulma	35
İşlemi Devam Ettirememe	27
Onluk Bozduğu Sayıyı İşlem Yapmadan Aynen Yazma	25
Onluk Bozmayı Devam Ettirememe	25
Rastgele Cevap	23
Eldeyi Eklememe	22

10 ve 10'un Katlarıyla İşlem Yapamama	19
Bozduğu Onluğu Birler Basamağına Eklemeyip sadece 10 Olarak İşlem Yapma	11
Basamak Kaydırma Hatası	10
Sıfırın Etkisini Anlamama	10
Basamakları Yanlış Yere Yerleştirme	10
Eldeyi Eksik Taşıma	10
Eldeyi Ters Taşıma	10
Gruplama Hatası	9
Eldeyi Fazla Taşıma	8
Bölüme Yanlış Durumda Sıfır Ekleme	7
1'in Etkisini Anlayamama	4
Birler Basamağı ile Birler Basamağını, Onlar Basamağı ile Onlar Basamağını Çarpıp İşlemi Tek Satırda Bitirmesi	4
Onluk Bozamama ve Sonucu 0,1 ve 9 Olarak Yazma	3
İşlem Yönünü Karıştırma	2
Sembol Hatası	2
Gereksiz Onluk Bozma	2

Tablo 2' ye göre üçüncü sınıf öğrencilerinin doğal sayılar konusunda yaptıkları en fazla hatanın sayma hatası, verilen temsillerin ifade ettiği sayıyı yazamama ve verilmeyen çıkan bulma konusunda yapıldığı görülmüştür. Öğrencilerin yaptığı en az hata türü ise işlem yönünü karıştırma, onluk bozamama ve sonucu 0, 1 ve 9 olarak yazma, sembol hatası, gereksiz onluk bozma, onluğu yanlış bozma, 1'in etkisini anlayamama, birler basamağı ile birler basamağını, onlar basamağı ile onlar basamağını çarpıp işlemi tek satırda bitirme olarak görülmüştür.

3. sınıf öğrencilerinin yaptığı hata türlerinden sayma hatası; toplama işlemi, çıkarma işlemi ve çarpma işleminde de görülmüştür. Öğrencilerin teste verdiği cevaplara göre en fazla hata türü sayma hatası olarak görülmüştür ve 186 tane hata bulunmuştur. Sayma hatasının nedeni daha çok psikolojik hata olarak görülmektedir. Öğrencilerin yaptığı hatalardan örnekler Şekil 1-6'da verilmiştir.

İlkokul 3. Sınıf Öğrencilerinin Doğal Sayılar Konusundaki Kavram Yanılgıları ve Hata Türlerinin İncelenmesi

$$\begin{array}{r} 2276 \\ + 459 \\ + 298 \\ \hline 3036 \end{array}$$

Şekil 1. Sayma Hatası

$$\begin{array}{r} 347 \\ + 264 \\ \hline 613 \end{array}$$

Şekil 2. Sayma Hatası

$$\begin{array}{r} 557 \\ - 218 \\ \hline 337 \end{array}$$

Şekil 3. Sayma Hatası

$$\begin{array}{r} 2914 \\ - 106 \\ \hline 2808 \end{array}$$

Şekil 4. Sayma Hatası

$$\begin{array}{r} 62 \\ \times 44 \\ \hline 248 \\ + 248 \\ \hline 2728 \end{array}$$

Şekil 5. Sayma Hatası

$$\begin{array}{r} 62 \\ \times 44 \\ \hline 248 \\ + 248 \\ \hline 2648 \end{array}$$

Şekil 6. Sayma Hatası

Eldeyi eklememe hatasının temel nedeni öğrencilerin eldeyi unutmasıdır. Bu nedenle eldeyi eklememe hatası psikolojik hataya örnek verilebilmektedir. Teste verilen cevaplardan eldeyi eklememe hatasının 22 tane olduğu görülmüştür. Öğrencilerin yaptığı hataların örnekleri Şekil 7-8'de verilmiştir.

$$\begin{array}{r} 347 \\ + 264 \\ \hline 601 \end{array}$$

Şekil 7. Eldeyi Eklememe

$$\begin{array}{r} 62 \\ \times 44 \\ \hline 248 \\ + 248 \\ \hline 2628 \end{array}$$

Şekil 8. Eldeyi Eklememe

Eldeyi fazla taşıma hata kategorisinde 8 hataya rastlanmıştır. Bu hata türünün nedeni de psikolojik hata olarak değerlendirilebilmektedir. Öğrencilerin yaptığı hataların örnekleri Şekil 9-10'da verilmiştir.

$$\begin{array}{r} 347 \\ + 264 \\ \hline 521 \end{array}$$

Şekil 9. Eldeyi Fazla Taşıma

$$\begin{array}{r} 347 \\ + 264 \\ \hline 521 \end{array}$$

Şekil 10. Eldeyi Fazla Taşıma

Eldeyi eksik taşıma konusunda 10 tane hata tespit edilmiştir. Eldeyi eksik taşıma dikkatsizlik sonucu ortaya çıktığından psikolojik hataya örnek gösterilmektedir. Öğrencilerin yaptığı hataların örnekleri Şekil 11-12'de verilmiştir.

$$\begin{array}{r} 12 \\ 276 \\ 459 \\ + 298 \\ \hline 953 \end{array}$$

Şekil 11. Eldeyi Eksik Taşıma

$$\begin{array}{r} 12 \\ 276 \\ 459 \\ + 298 \\ \hline 923 \end{array}$$

Şekil 12. Eldeyi Eksik Taşıma

Eldeyi ters taşıma kategorisinde ise 10 hata tespit edilmiştir. Bu hata türünde dikkatsizlik ve bilgi karışıklığı olduğu görülmüştür. Bu nedenle hatanın kaynağı hem psikolojik hem de epistemolojik hata olduğu sonucuna varılmıştır. Öğrencilerin yaptığı hataların örnekleri Şekil 13-14'de verilmiştir.

$$\begin{array}{r} 751 \\ + 150 \\ \hline 811 \end{array}$$

Şekil 13. Eldeyi Ters Taşıma

$$\begin{array}{r} 276 \\ 459 \\ + 298 \\ \hline 1223 \end{array}$$

Şekil 14. Eldeyi Ters Taşıma

Gruplama hatasında öğrenciler basamak değerlerine bakmaksızın eldeli bir toplama işleminde birler basamağında topladığı sayıyı eldeye almadan direkt yazmaktadır. Bu hata bilgi eksikliğinden kaynaklandığından epistemolojik hataya örnek verilebilmektedir. 3. sınıf öğrencilerine verilen teste bu hata 9 tane tespit edilmiştir. Öğrencilerin yaptığı hatanın örnekleri Şekil 15-16'da verilmiştir.

İlkokul 3. Sınıf Öğrencilerinin Doğal Sayılar Konusundaki Kavram Yanılgıları ve Hata Türlerinin İncelenmesi

$$\begin{array}{r} 347 \\ + 264 \\ \hline 1011 \end{array}$$

Şekil 15. Grublama Hatası

$$\begin{array}{r} 751 \\ +150 \\ \hline 810 \end{array}$$

Şekil 16. Grublama Hatası

Çıkarma işleminde büyük sayıdan küçük sayıyı çıkarma hatasına 51 kez rastlanmıştır. Öğrencilerin bu hatayı dikkatsizlik sonucu veya bilgi eksikliğinden dolayı yaptığı görülmüştür. Bu nedenle hem psikolojik hem de epistemolojik hataya örnek verilmektedir. Öğrencilerin yaptığı hataların örnekleri Şekil 17-19'da verilmiştir.

$$\begin{array}{r} 304 \\ - 106 \\ \hline 202 \end{array}$$

Şekil 17. Büyük Sayıdan Küçük Sayıyı Çıkarma

$$\begin{array}{r} 557 \\ - 218 \\ \hline 341 \end{array}$$

Şekil 18. Büyük Sayıdan Küçük Sayıyı Çıkarma

$$\begin{array}{r} 600 \\ - 196 \\ \hline 596 \end{array}$$

Şekil 19. Büyük Sayıdan Küçük Sayıyı Çıkarma

Bozduğu onluğu birler basamağına eklemeyip 10 olarak işlem yapma hatasına 11 kere rastlanmıştır. Öğrenciler birler basamağındaki sayıyı hesaba katmadan direkt 10 ile işlem yapmaktadır. Bu hata dikkatsizlik veya bilgi eksikliğinden kaynaklandığından dolayı psikolojik ve epistemolojik hataya örnek gösterilmektedir. Öğrencilerin verdiği yanlış cevaplar Şekil 20-21'de verilmiştir.

$$\begin{array}{r} 4 \swarrow \\ 557 \quad 10 \\ - 218 \\ \hline 332 \end{array}$$

Şekil 20. Bozduğu Onluğu Birler Eklemeyip 10 Olarak İşlem Yapma

$$\begin{array}{r} 2 \swarrow \quad 5 \swarrow \quad 10 \\ 304 \\ - 106 \\ \hline 104 \end{array}$$

Şekil 21. Bozduğu Onluğu Birler Basamağına Eklemeyip 10 Olarak İşlem Yapma

Öğrencilerin yaptığı onluk bozamama ve sonucu 0,1 ve 9 olarak yazma hatasına 3 kez rastlanmıştır. Bu hatanın nedeni bilgi eksikliğinden kaynaklanmaktadır bu yüzden epistemolojik hataya örnek verilmektedir. Öğrencilerin yaptığı hataların örnekleri Şekil 22-23'te verilmiştir.

$$\begin{array}{r} 600 \\ - 196 \\ \hline 500 \end{array}$$

Şekil 22. Onluk Bozamama ve Sonucu
0, 1, 9 Olarak Yazma Hatası

$$\begin{array}{r} 557 \\ - 218 \\ \hline 360 \end{array}$$

Şekil 23. Onluk Bozamama ve Sonucu
0, 1, 9 Olarak Yazma Hatası

Onluk bozmayı devam ettiremememe hatasına 25 kere rastlanmıştır. Öğrencilerin bilgi eksikliğinden kaynaklandığından dolayı epistemolojik hataya örnek verilmektedir. Öğrencilerin yaptığı hataların örnekleri Şekil 24-25'te verilmiştir.

$$\begin{array}{r} 230414 \\ - 106 \\ \hline 208 \end{array}$$

Şekil 24. Onluk Bozmayı Devam
Ettiremememe

$$\begin{array}{r} 30414 \\ - 106 \\ \hline 208 \end{array}$$

Şekil 25. Onluk Bozmayı Devam
Ettiremememe

Gereksiz onluk bozma hatası öğrencilerde az rastlanan bir hata olarak görülmüştür. Bu hata türüne testte 2 kez rastlanılmıştır. Epistemolojik hataya örnek olarak verilmektedir. Yapılan hata örneği Şekil 26'da verilmiştir.

$$\begin{array}{r} 455717 \\ - 218 \\ \hline 239 \end{array}$$

Şekil 26. Gereksiz Onluk Bozma

Onluk bozduğu sayıyı işlem yapmadan aynen yazma hatasına ise testte 25 kere rastlanmıştır. Bu hata bilgi eksikliğinden ya da dikkatsizlikten kaynaklanmaktadır. Epistemolojik ve psikolojik hataya örnek verilmektedir. Öğrencilerin yaptığı hatalar Şekil 27-28'de verilmiştir.

$$\begin{array}{r} 4 \\ 557 \\ - 218 \\ \hline 349 \end{array}$$

Şekil 27. Onluk Bozduğu Sayıyı

$$\begin{array}{r} 1017 \\ 557 \\ - 218 \\ \hline 349 \end{array}$$

Şekil 28. Onluk Bozduğu Sayıyı

Diğer hata türü ise 10 ve 10'un katlarıyla işlem yapamamadır. Öğrencilerin teste verdiği cevaplarda bu hataya 19 defa rastlanmıştır. Öğrenciler bu hatayı bilgi eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle epistemolojik hataya örnek verilmektedir. Öğrencilerin yaptığı hataların örnekleri Şekil 29-30'da verilmiştir.

$$\begin{array}{r} 53 \\ \times 10 \\ \hline 53 \end{array}$$

Şekil 29. 10 ve 10'un Katıyla İşlem Yapamama

$$\begin{array}{r} 53 \\ \times 10 \\ \hline 10 \end{array}$$

Şekil 30. 10 ve 10'un Katıyla İşlem Yapamama

Sıfırın etkisini anlayamama kategorisinde 3. sınıf öğrencilerinin yaptığı testte 10 hataya rastlanmıştır. Öğrencilerin bilgi eksikliğinden bu hatayı yaptıkları tespit edilmiştir. Bu nedenle epistemolojik hataya örnek verilmektedir. Öğrencilerin yaptığı hatanın örneği Şekil 31'de verilmiştir.

$$\begin{array}{r} 53 \\ \times 10 \\ \hline 53 \\ + 53 \\ \hline 583 \end{array}$$

Şekil 31. Sıfırın Etkisini Anlayamama

1'in etkisini anlayamama hatasına 4 kere rastlanmıştır. Hata türlerinden az rastlanan bir hata türüdür. Öğrenci 1'i çarpma işleminde yutan eleman olarak değerlendirip işlem yapmıştır. Öğrencilerin bilgi eksikliği olduğu için hata yaptıkları tespit edilmiştir. Bu nedenle epistemolojik hataya örnek verilmektedir. Öğrencilerin yaptığı hataların örnekleri Şekil 32'de verilmiştir.

$$\begin{array}{r} 142 \\ \times 1 \\ \hline 117 \end{array}$$

Şekil 32. 1'in Etkisini Anlayamama

Birler basamağı ile birler basamağını, onlar basamağı ile onlar basamağını çarpıp işlemi tek satırda bitirme hatası az rastlanan bir hata türü olmuştur. Testte bu hataya 4 kez rastlanmıştır. Öğrencilerin bilgi eksikliğinden kaynaklandığı görülmüştür. Bu nedenle epistemolojik hataya örnek verilmektedir. Öğrencilerin yaptığı hataların örnekleri Şekil 33-34'te verilmiştir.

$$\begin{array}{r} 53 \\ \times 10 \\ \hline 50 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 62 \\ \times 44 \\ \hline 268 \end{array}$$

Şekil 33. Tek Basamakla Çarpma**Şekil 34. Tek Basamakla Çarpma**

İşlem yönünü karıştırma hatası bu testte az görülen bir hata türüdür, 2 kez bu hataya rastlanmıştır. İki basamaklı ile iki basamaklı sayıyı çarpma işleminde karşılaşılan bu hatada öğrenci birler basamağıyla çarpma işlemi bitirdikten sonra onlar basamağına geçtiğinde işlem yönünü karıştırmaktadır. Öğrenci bu hatayı dikkatsizliğinden ya da bilgi eksikliğinden dolayı yapmaktadır. Epistemolojik ve psikolojik hataya örnek verilmektedir. Öğrencilerin yaptığı hataya örnekler Şekil 35-36'da verilmiştir.

$$\begin{array}{r} 62 \\ \times 44 \\ \hline 248 \\ 824 \\ \hline 8488 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 53 \\ \times 10 \\ \hline 00 \\ 35 \\ \hline 350 \end{array}$$

Şekil 35. İşlem Yönünü Karıştırma**Şekil 36. İşlem Yönünü Karıştırma**

Basamak kaydırma hatasını öğrencilerin bölme işleminde yaptıkları tespit edilmiştir. Testte verilen cevaplarda basamak kaydırma hatasına 10 kez rastlanmıştır. İki basamaklı sayı ile iki basamaklı sayıyı çarparken onlar basamağı ile çarpılan sayı bir basamak kaydırılmayıp iki basamak kaydırılmış veya basamak hiç kaydırılmadan direkt olarak yazılmıştır. Öğrencilerin bilgi eksikliğinden kaynaklandığından epistemolojik hataya örnek verilmektedir. Öğrencilerin yaptığı hataların örnekleri Şekil 37-38'de verilmiştir.

53
x 10
—
00
+53
—
53

Şekil 37. Basamak Kaydırma Hatası

62
x 44
—
248
+248
—
25048

Şekil 38. Basamak Kaydırma Hatası

Bölüme yanlış durumda sıfır ekleme hatasına testte 7 kez rastlanmıştır. Kalandaki sayının kafa karışıklığı yaratması sonucu öğrencilerin bu hatayı yaptığı görülmüştür. Psikolojik hataya örnek gösterilebilmektedir. Öğrencileri yaptığı hata örneği Şekil 39'da verilmiştir.

37 | 4
—
36
—
00

Şekil 39. Bölüme Yanlış Durumda Sıfır Ekleme

Testte yapılan bir diğer hata ise bölme işleminde sıfır atamama durumudur. Öğrenciler bölme işlemi yaparken aşağı indirdiği sayı ile bölen sayı bölünmediğinde bölüme sıfır atmadan işlemi bitirmiştir. Bu hatanın sebebi öğretmenlerin konuyu farklı yöntem ve tekniklerle göstermeyişleri ya da öğrencilerin bilgi eksikliği olarak görülmektedir. Bu nedenle epistemolojik ve pedagojik hataya örnek verilmektedir. Sıfır atamama durumu hatası 40 öğrenci tarafından yapılmıştır. Öğrencilerin yaptığı hata Şekil 40'ta verilmiştir.

82 | 8
—
8
—
02

Şekil 40. Sıfır Atamama Durumu

Basamakları yanlış yere yerleştirme hatasına bu testte 10 kez rastlanılmıştır ve bu hataların bölme işleminde yapıldığı görülmüştür. Bölme işleminde bölmeye en büyük basamaktan başlamış fakat basamağı yanlış yerleştirdiği için sonuç da yanlış çıkmıştır. Öğrencilerin bu hatayı bilgi eksikliğinden dolayı yaptığı görülmüştür. Bu nedenle epistemolojik hataya örnek verilmektedir. Öğrencilerin yaptığı hataların örnekleri Şekil 41-42'de verilmiştir.

$$\begin{array}{r} 127 \overline{) 6} \\ - 12 \overline{) 5} \\ \hline 115 \end{array}$$

Şekil 41. Basamakları Yanlış Yere Yerleştirme

$$\begin{array}{r} 82 \overline{) 8} \\ 8 \overline{) 48} \\ \hline 74 \\ 9 \\ \hline 65 \end{array}$$

Şekil 42. Basamakları Yanlış Yere Yerleştirme

İşlemi devam ettirememeye veya işlemi yarıda bırakma hatası öğrencinin işlemi bitirdiğini düşünmesiyle ilgili olduğu görülmektedir, bu yüzden epistemolojik hataya örnek olarak verilmektedir. Testte bu hataya 27 kez rastlanmıştır. Öğrencilerin yaptığı hatanın örnekleri Şekil 43-44'te verilmiştir.

$$\begin{array}{r} 62 \\ \times 44 \\ \hline 248 \end{array}$$

Şekil 43. İşlemi Devam Ettirememe

$$\begin{array}{r} 127 \overline{) 6} \\ - 12 \overline{) 2} \\ \hline 007 \end{array}$$

Şekil 44. İşlemi Devam Ettirememe

Sembol hatasında öğrenciler çarpma işlemi toplama işlemi olarak görmüştür ve çıkarma işlemi de toplama işlemi olarak görüp işlem yapmıştır. Testte bu hataya 2 kere rastlanmıştır. Öğrencilerin dikkatsizliğinden kaynaklanan bu hata psikolojik hataya örnek verilmektedir. Öğrencilerin yaptığı hataların örnekleri Şekil 45-46'da verilmiştir.

$$\begin{array}{r} 142 \\ \times 1 \\ \hline 163 \end{array}$$

Şekil 45. Sembol Hatası

$$\begin{array}{r} 557 \\ - 218 \\ \hline 775 \end{array}$$

Şekil 46. Sembol Hatası

Rastgele işlem ya da alakasız cevap verme öğrenciler tarafından 23 kez yapılmıştır. Öğrencilerin yaptığı hataların örnekleri Şekil 47-48'de verilmiştir.

$$\begin{array}{r} 127 \overline{) 6} \\ + 127 \overline{) 1} \\ \hline 000 \end{array}$$

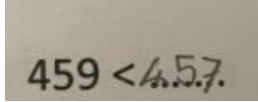
Şekil 47. Rastgele Cevap

$$\begin{array}{r} 62 \\ \times 44 \\ \hline 56 \end{array}$$

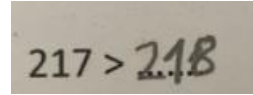
Şekil 48. Rastgele Cevap

İlkokul 3. Sınıf Öğrencilerinin Doğal Sayılar Konusundaki Kavram Yanılgıları ve Hata Türlerinin İncelenmesi

Verilen temsillerin ifade ettiği sayıyı yazamama hatası öğrencilerin en fazla yaptığı hatadır. Testte bu hataya 144 kere rastlanmıştır. Sayıların karşılaştırılması konusunda büyüktür-küçüktür işaretinin anlamını bilmediklerinden, öğretmenlerin çeşitli öğretim yöntem ve tekniklerle öğretim yapmamış olabileceklerinden ya da dikkat eksikliğinden dolayı bu hatanın yapıldığı tespit edilmiştir. Bu nedenle epistemolojik, psikolojik ve pedagojik hataya örnek verilmektedir. Öğrencilerin yaptığı hataların örnekleri Şekil 49-51’de verilmiştir.

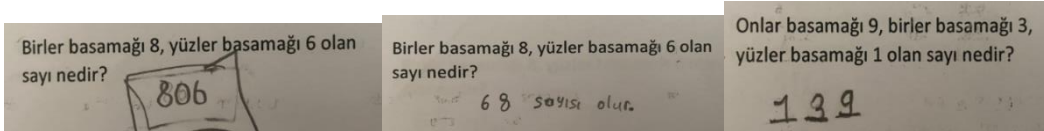

Şekil 49. Verilen Temsillerin İfade Ettiği Sayıyı Yazamama

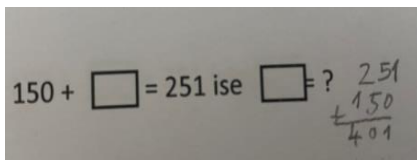
Şekil 50. Verilen Temsillerin İfade Ettiği Sayıyı Yazamama

Sözel olarak basamakları verilmiş sayıyı ifade edememe hatasında basamak değerleri verilen sayıları öğrenciler yanlış basamaklara yerleştirmiştir. Testte bu hataya 63 kez rastlanmıştır. Bu hata öğrencilerin dikkatsizliğinden ya da bilgi eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle psikolojik ve epistemolojik hataya örnek olarak gösterilmektedir. Öğrencilerin yaptığı hataların örnekleri Şekil 52-54’te verilmiştir.

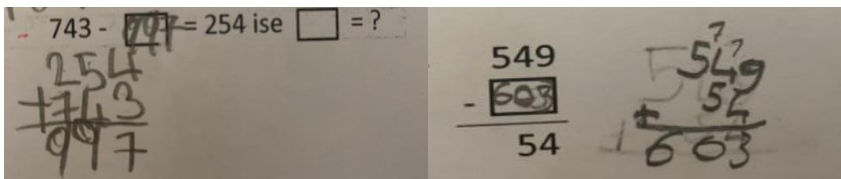
Şekil 52. Sözel Olarak Basamakları Verilmiş Sayıyı İfade Edememe

Verilmeyen toplananı bulma konusunda öğrenciler toplamdan verilen toplananı çıkarmak yerine toplama işlemi yapmıştır. Testte bu hataya 35 kez rastlanmıştır. Bu hatanın nedeni öğrencilerin bilgi eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle epistemolojik hataya örnek olarak gösterilmektedir. Öğrencilerin yaptığı hata örneği Şekil 53’te verilmiştir.

Şekil 53. Verilmeyen Toplananı Bulma

Verilmeyen çıkanı bulma konusunda öğrenciler çıkanı bulmak için eksilenden farkı çıkarmak yerine toplamıştır ya da çıkarma işlemi yaparken hata yapmışlardır. Testte bu hataya 122 kez rastlanmıştır. Öğrenciler bu hatayı bilgi eksikliğinden yaptığı görülmüştür. Bu nedenle hatanın kaynağı epistemolojik hata olarak tespit edilmiştir. Öğrencilerin yaptığı hataların örnekleri Şekil 54’te verilmiştir.

Şekil 54. Verilmeyen Çıkanı Bulma

3. sınıf öğrencilerinin yaptıkları hataların nedenleri; (i) pedagojik hata, (ii) epistemolojik hata, (iii) psikolojik hata olarak değerlendirilmiştir. Hatalar, yapılan hataların örnekleri ve hataların nedenleri Tablo 3-5'te verilmiştir.

Tablo 3. İlkokul 3. Sınıf Öğrencilerinin Yaptığı Hataların Psikolojik Nedenleri

Hata Türü	Hata Örneği	Hata Nedeni
Sayma Hatası		Öğrenci 7+4 işleminin sonucu 13 olarak hesaplayıp işleme devam etmiştir. Sayma hatası öğrencilerin dikkatsizlik sonucu yaptığı bir hata olarak görülmüştür.
Eldeyi Eklememe		Öğrenci toplama işleminde ilk eldedeki sayıyı unutmuş ve işlemi devam ettirmiştir. İkinci eldede olan sayıyı eklemiştir. Bu hatanın dikkatsizlik sonucu yapıldığı görülmüştür.
Eldeyi Fazla Taşıma		Öğrenci toplama işleminde eldede olan sayı 1 olmasına rağmen 2 olarak eklemiştir. Bu hatanın dikkatsizlik sonucu yapıldığı görülmüştür.
Eldeyi Eksik Taşıma		Öğrenci toplama işlemi yaparken eldede olması gereken 2 sayısını 1 olarak eklemiştir. Bu hatanın da dikkatsizlik sonucu yapıldığı görülmektedir.
Eldeyi Ters Taşıma		Öğrenci birler basamağına gelmesi gereken sayıyı onlar basamağına, onlar basamağına gelmesi gereken sayıyı ise birler basamağına taşımıştır. Yapılan hatanın dikkatsizlik sonucu yapıldığı görülmektedir.

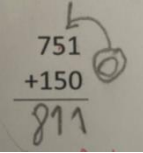
İlkokul 3. Sınıf Öğrencilerinin Doğal Sayılar Konusundaki Kavram Yanılgıları ve Hata Türlerinin İncelenmesi

Büyük Sayıdan Küçük Sayıyı Çıkarma		Öğrenci onluk bozma gerektiren işlemde onluk bozmayı büyük sayıdan küçük sayıyı çıkararak hatalı işlem yapmaktadır. Bu hata öğrencinin kolayına geldiği için yapılmıştır.
Bozduğu Onluğu Birler Basamağına Eklemeyip 10 Olarak İşlem Yapma		Öğrenci onluk bozmayı doğru yapmıştır fakat bozduğu onluğu birler basamağına eklemeyip 10 olarak işleme devam etmiştir. Hata dikkatsizlikten kaynaklanmaktadır.
Onluk Bozduğu Sayıyı İşlem Yapmadan Aynen Yazma		Öğrenci yaptığı onluk bozmada onluk bozduğu sayıyı eksiltmeden işleme devam ederek hata yapmaktadır. Öğrencinin dalgınlık sonucu bu hatayı yaptığı tespit edilmiştir.
İşlem Yönünü Karıştırma		Öğrenci iki basamaklı sayı ile iki basamaklı sayıyı çarparken birler basamağı ile işlemi yapıp onlar basamağı ile çarpma işlemine geçtiğinde doğru şekilde basamak kaydırmıştır fakat işlem yönünü karıştırıp önce onlar basamağı ile onlar basamağını çarpmıştır. Bu hatanın da dikkatsizlik sonucu yapıldığı görülmüştür.
Bölüme Yanlış Durumda Sıfır Ekleme		Öğrenci bölüme gereksiz yere sıfır eklemiştir. Yaptığı çıkarma işleminde kalan 1 sayısını basamak indirmiş gibi düşünüp tekrar kalanın içinde bölen sayıyı aramıştır. Hatanın nedeni öğrencinin dikkatsiz olmasıdır.

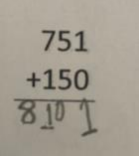
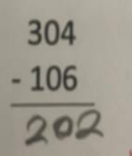
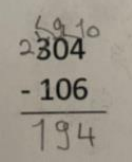
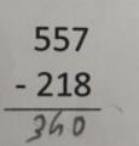
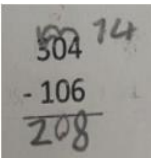
Sembol Hatası		Öğrenci çıkarma işaretini toplama işareti olarak görüp işlem yapmıştır. Sorunun öncesinde üç tane toplama işlemi sorusu olduğu göz önüne alındığında dördüncü soruyu öğrenci dikkatsizlik sonucu "-" işaretini "+" olarak düşünüp işlem yapmıştır.
Verilen Temsillerin İfade Ettiği Sayıyı Yazamama		Öğrenci sayıların karşılaştırma konusunda büyüktür, küçüktür sembollerine dikkat etmeden cevap vermiştir.
Sözel Olarak Basamakları Verilmiş Sayıyı İfade Edememe		Öğrenci basamakları yerleştirmede hata yapmış ve üç basamaklı sayı yazması gerekirken iki basamaklı sayı yazmıştır. Basamak değeri verilen sayıyı yüzler basamağı değil onlar basamağı olarak yazmıştır. Hata dikkatsizlikten kaynaklanmaktadır.

Tablo 3'e göre ilkokul 3. sınıf öğrencilerinin yaptığı hataların psikolojik sebeplerine bakıldığında dikkatsizlik sonucu bu hataları yaptıkları görülmüştür. Öğrencilerin soruları çözerken daha dikkatli olması durumunda bu hataların ortadan kalkacağı düşünülmektedir. Tablo 4'te öğrencilerin yaptığı hataların epistemolojik nedenleri açıklanmıştır.

Tablo 4. İlkokul 3. Sınıf Öğrencilerinin Yaptığı Hataların Epistemolojik Nedenleri

Hata Türü	Hata Örneği	Hata Nedeni
Eldeyi Ters Taşıma		Öğrenci yaptığı toplama işleminde sonucun onlar basamağına birler basamağına, birler basamağına onlar basamağına taşıyor. Yaptığı bu hata öğrencinin bilgi eksikliğinden kaynaklanmaktadır.
		Yapılan toplama işleminde öğrencinin basamak algısının

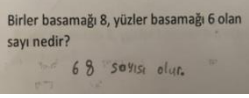
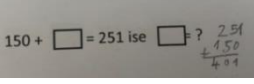
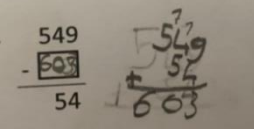
İlkokul 3. Sınıf Öğrencilerinin Doğal Sayılar Konusundaki Kavram Yanılgıları ve Hata Türlerinin İncelenmesi

Gruplama Hatası		olmadığı ve bulduğu iki basamaklı sonucu onlar basamağına yazdığı görülmektedir. Bu hata öğrencinin basamak değerini kavrayamamasından kaynaklanmaktadır.
Büyük Sayıdan Küçük Sayıyı Çıkarma Hatası		Yapılan çıkarma işlemine bakıldığında öğrenci eksilen sayı ile çıkan sayının yer değiştirmeyeceği bilgisine sahip değildir.
Bozduğu Onluğu Birler Basamağına Eklemeyip 10 Olarak İşlem Yapma		Öğrenci onluk bozmayı doğru yapmıştır fakat birler basamağındaki sayıyı sıfır olarak düşünüp işleme katmamıştır. Bu hatanın nedeni onluk bozma konusunda bilgi eksikliği yaşamasıdır.
Onluk Bozamama ve Sonucu 0,1 ve 9 Olarak Yazma		Öğrenci çıkarma işleminde küçük sayıdan büyük sayı çıkmayacağını bilmektedir fakat onluk bozmanın nasıl yapıldığını bilmediği için sonuca sıfır yazmaktadır.
Onluk Bozmayı Devam Ettirememe		Öğrenci çıkarma işleminde birler basamağındaki sayılar ile onluk bozma gerektirmeden çıkarma işlemi yapılmadığı için onlar basamağına gidiyor orada da onluk olmadığı için yüzler basamağına gidiyor fakat yüzler basamağından aldığı bir yüzlüğü onlar basamağına vermeden direkt birler basamağına götürüyor. Bu hatanın nedeni öğrencinin basamak atlamadan işlem yapılmayacağını bilmemesi ve yüzler basamağından aldığı bir yüzlüğün birler basamağında 100 birlik olarak kabul edileceğini bilmemesinden kaynaklanmaktadır.

Gereksiz Onluk Bozma		Öğrenci onluk bozma işlemini gerekli ve gereksiz durumlarda kullanmıştır. Yüzler basamağından aldığı yüzlüğü onlar basamağına da eklememiş sayıyı gereksiz yere eksiltmiş ve işlemi hatalı yapmıştır. Öğrenci büyük sayıdan küçük sayı çıkar kuralını göz ardı etmiştir.
Onluk Bozduğu Sayıyı İşlem Yapmadan Aynı Yazma		İşlemdaki yapılan hata çıkarma işleminde onluk bozma yapılmış fakat onluk bozulan sayı 1 eksiltmeden işleme devam edilmiştir. Öğrencinin yaptığı bu hatanın nedeninin bilgi eksikliği olduğu görülmüştür.
10 ve 10'un Katlarıyla İşlem Yapamama		Öğrencinin yaptığı hatanın nedeni 10 ile çarpma işleminin anlamını anlamamış olması olarak tespit edilmiştir.
Sıfırın Etkisini Anlamama		Öğrenci sıfırın çarpma işleminde yutan eleman olduğunu bilmemekte ve etkisiz eleman gibi düşünüp işlem yapmaktadır.
1'in Etkisini Anlayamama		Bir ile çarpma işleminde öğrenci 1'i yutan eleman olarak düşünmüştür. Çarpma işleminde 1'in etkisiz eleman olduğunu bilmemektedir. Öğrenci bilgi karmaşası yaşamaktadır.
Birler Basamağı ile Birler Basamağı, Onlar Basamağı ile Onlar Basamağı Çarpıp İşlemi Tek Satırda Bitirmesi		Yapılan hatanın nedeni öğrencinin iki basamaklı sayıları çarpma bilgisinin yetersiz olmasından kaynaklanmaktadır.
İşlem Yönünü Karıştırma		Öğrenci birler basamağı ile çarpma işlemini doğru yazmış fakat onlar basamağı ile çarpma işlemini yaparken öncelikle birler basamağı ile çarpmak yerine onlar basamağı ile çarpmıştır.

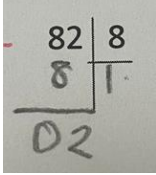
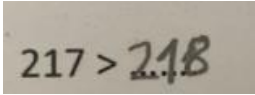
İlkokul 3. Sınıf Öğrencilerinin Doğal Sayılar Konusundaki Kavram Yanılgıları ve Hata Türlerinin İncelenmesi

		Basamakları hatalı sırayla çarpması bu konuda bilgi eksikliği olduğunu göstermektedir.
Basamak Kaydırma Hatası		Öğrenci onlar basamağı ile çarpma işlemine geçtiğinde basamağı yüzler basamağına kaydırmıştır ve sonucu hatalı bulmuştur. Bu hata basamakların yerini tam olarak bilmemesinden kaynaklanmaktadır.
Sıfır Atamama Durumu		Öğrencin bölme işlemini hatalı yapmasının nedeni basamak değerini bilmemesinden kaynaklanmaktadır. Bölüme sıfır atmayarak sıfırı basamak değeri olarak görmemiştir.
Basamakları Yanlış Yere Yerleştirme		Öğrenci doğru şekilde basamakları yerleştirmeyip işleme devam ettiği için sonuç hatalı çıkmıştır. Öğrencinin basamak yerleştirme konusunda bilgi eksikliği olduğu görülmektedir.
İşlemi Devam Ettiremememe		İşlemi yarıda bırakan öğrenci işlemin bittiğini düşünmektedir. Kalan sayının bölen sayıdan büyük olamayacağı bilgisine sahip olmadığı görülmektedir.
Sembol Hatası		Sembolleri ayırt edemeyen öğrenci soruyu da hatalı yapmıştır.
Verilen Temsillerin İfade Ettiği Sayıyı Yazamama		Sayıların karşılaştırılmasında yapılan hatalar öğrencilerin sayıların büyüklüğü ve küçüklüğünü kavrayamamasından kaynaklanmaktadır.

Sözel Olarak Basamakları Verilmiş Sayıyı İfade Edememe		Öğrenci basamak değerleri konusunda bilgi eksikliği yaşadığından soruya hatalı cevap vermektedir.
Verilmeyen Toplananı Bulma		Öğrenci doğal sayılarda toplanan sayının toplamdan daha fazla olamayacağını ayırmasına varamamaktadır.
Verilmeyen Çıkanı Bulma		Doğal sayılarla yapılan çıkarma işleminde çıkan sayının eksilen sayıdan büyük olamayacağı bilgisine sahip olmayan öğrenci sonucu hatalı bulmaktadır.

Tablo 4'e bakıldığından ilkokul 3. Sınıf öğrencilerinin yaptığı hataların nedeni öğrencilerin doğal sayılarla işlem yapma konusundaki kuralları bilmemesinden kaynaklanmaktadır. Tablo 5'te öğrencilerin yaptığı hataların pedagojik nedenleri verilmiştir.

Tablo 5. *İlkokul 3. Sınıf Öğrencilerinin Yaptığı Hataların Pedagojik Nedenleri*

Hata Türü	Hata Örneği	Hata Nedeni
Sıfır Atamama Durumu		Yapılan hata öğretim yönteminde farklılık olmamasından ve öğrencilere basamak değerinin kavratılmamasından kaynaklanmaktadır.
Verilen Temsillerin İfade Ettiği Sayıyı Yazamama		Bu hata sayıların büyüklük ve küçüklük algısının öğrencilere farklı öğretim modelleri ile öğretilmemesinden kaynaklanmaktadır.

Tablo 5'e bakıldığında ilkokul 3. sınıf öğrencilerinin yaptığı hataların nedeninin öğretimsel farklılık olmadığı görülmüştür. Farklı öğretim yöntem ve teknikleri ile bu hataların ortadan kalkacağı düşünülmektedir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Mevcut çalışmada ilkokul üçüncü sınıf öğrencilerinin doğal sayılar konusunda yaptıkları hataların ve bu hataların nedenlerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda elde edilen bulgular aşağıdaki gibidir.

İlkokul üçüncü sınıf öğrencilerinin dört işlem türünden en fazla zorluk yaşadığı işlem bölme işlemi olarak görülmüştür. Bu durum da bölme işlemin yapısından kaynaklı

olarak genel doğal bir sonuçtur. Bölme işlemi diğer işlemlere göre daha karmaşık ve bir dizi kuralın bilinmesini gerektirmektedir. Alan yazında yapılan birçok çalışma da bu sonucu desteklemektedir (Baki, 2013; Oral, 2020; Varol ve Kubanç, 2015). Bölme işleminde en fazla yapılan hata, bölüme sıfır atamama olarak bulunmuştur. Yorulmaz ve Önal (2017)'in çalışmasına göre bölme işleminde yapılan hata bölüme sıfır atmada daha fazla olduğunu göstermektedir. Keser (2021)'in çalışmasında da dördüncü sınıf öğrencilerinin yaptığı en fazla hatanın bölme işleminde olduğu ve hata türünün ise bölmeyi devam ettirememeye ve bölüme sıfır atamama olduğu görülmektedir. Bölüme sıfır atamama hatasının nedenini ise Olkun ve Uçar (2018)'a göre öğrencilerin sıfırı hiçlik olarak görmesi ve sıfırı basamakta kullandığında bir anlam ifade etmediğini düşünmesi şeklinde yorumlamalarıdır. Sıfırın basamak değeri olarak yer tutucu özelliğinin öğretim süreçlerin yeterinde yer almamasından da kaynaklanan bu hata türü oldukça yaygın olarak yetişkinlik dönemlerine kadar devam etmektedir.

Çalışmadaki bir diğer bulgu ilkökul 3. sınıf öğrencilerinin doğal sayılar konusunda yapmış oldukları temel hatanın sayma hatası, verilen temsillerin ifade ettiği sayıyı yazamama ve verilmeyen çıkan bulma konusunda yapıldığı görülmüştür. Öğrencilerin yaptığı en az hata türü ise işlem yönünü karıştırma, onluk bozamama ve sonucu 0, 1 ve 9 olarak yazma, sembol hatası, gereksiz onluk bozma, onluğu yanlış bozma, 1'in etkisini anlayamama, birler basamağı ile birler basamağını, onlar basamağı ile onlar basamağını çarpıp işlemi tek satırda bitirme olarak görülmüştür. Paydar ve Sarı (2019)'nın çalışmasında da benzer şekilde öğrencilerin verilen temsillerin ifade ettiği sayıyı yazma yönündeki hatalarının fazla olduğunu tespit etmişlerdir. Roberts (1968) çalışmasında açık hesaplama hatasının öğrencilerde fazlaca yapıldığını ifade etmiştir. Doğan (2002), ilkökul öğrencilerinin en fazla yaptıkları hatanın çarpma işleminde daha sonra bölme işlemi olduğunu ifade etmiştir. Çarpma ve bölme işleminin toplama ve çıkarma işlemine göre öğrencilere daha karmaşık geldiği sonucuna varılmıştır. Verilmeyen çıkan bulma konusunda NCTM (2000), işlemler arasındaki ters ilişkinin öğrencilere kavratılmasının gerekli olduğuna değinmiştir. Mooney vd. (2009) ise $8+5=13$, $13-5=8$, $13-8=5$ gibi işlemlerin derste örneklendirilmesinin önemini ifade etmektedir. Bu tür örnekleri farklı manipülatifler kullanılarak farklı temsiller ve şekillerle gösterilmesi öğrencilerin hata yapmalarını daha aza indirebilecektir.

Çalışmada ortaya çıkan bir diğer önemli bulgu ise ilkökul üçüncü sınıf öğrencilerinin yaptıkları hataların nedenlerinin genelde epistemolojik hata olduğunun tespit edilmesidir. Epistemolojik hata matematiksel kavramın doğasından kaynaklanan zorluklarla ilişkilendirilmektedir. Öğrenci konunun karmaşık yapıda ya da soyut olmasından dolayı anlamlandırmakta zorluk yaşamaktadır. Epistemolojik engellere matematik öğreniminin her kademesinde rastlanılabilmektedir. Kubanç (2012) çalışmasında 1, 2 ve 3. sınıf öğrencilerinin dört işlemdeki hatlarında epistemolojik hataya rastlamamış pedagojik ve psikolojik hatalara rastlamıştır. Bunun nedeni de bu sınıf seviyelerinde genelde işlem bilgilerinin daha doğru ve daha somut şekillerde verilerek kavram öğretimine yönelik olması olabilir. Palabıyık ve Tertemiz (2021), sınıf öğretmeni adaylarının çocukların aritmetik işlemlerle ilgili hatalarını teşhis etme durumları ve giderilmesine yönelik çözüm önerileri sunan çalışmasında öğrencilerin yaptığı hataların kaynağının öğrenme öğretme sürecinden kaynaklandığını ileri sürmektedir. Bu durum da eldeki çalışmanın bulgusu olan epistemolojik hata türünü anlatmaktadır. Baki (2013) de, sınıf öğretmeni adaylarının bölme işlemi konusunda öğretimsel yönde sorun yaşadıklarını ifade etmektedir. Öğrenme öğretme sürecinden kaynaklanan hatalar ise

genel olarak pedagojik hatalardır. Üçüncü (2010), ilkokul 2-5. sınıf öğrencilerinin çarpma işleminde hatalar yapmalarının nedenini öğrencilerin çarpma işlemindeki yetersizliklerinden kaynaklı olduğunu ifade etmektedir. Bu durumda Üçüncü'nün ifade ettiği öğrencilerin yaptığı hatanın kaynağını epistemolojik veya pedagojik hata olarak değerlendirebileceği düşünülebilir. Çünkü bazı hata türlerinin kesin olarak bir sınıfa sokmak bazen mümkün olamamaktadır. Gürsel (2000) ise çarpma işlemi ile ilgili öğrencilerin yaptığı hataların kavramların yanlış bilinmesinden dolayı olduğunu ileri sürmekte ve bu hataların kaynağı da epistemolojik nedene ait olmaktadır.

Genel olarak ilkokul üçüncü sınıf öğrencilerinin doğal sayılarla dört işlemde en fazla yaptıkları hatanın bölme işleminde olduğu, sayma hatasının, verilen temsillerin ifade ettiği sayıyı yazamamanın en fazla hata türü olarak tespit edildiği ve hatalarının çoğunun matematiksel bilgi eksikliğinden ve dikkatsizlikten kaynaklandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışma sonuçlarına göre bulunulabilecek öneriler ise;

- Pedagojik hataların önüne geçebilmek için öğretim sırasında bunlara dikkat ederek öğretimin gerçekleştirilmesi.
- Hata türleri hakkında öğretim süreçlerini gerçekleştiren öğretmen ve öğretmen adaylarının bilgilendirilmesi.
- Hataya neden olabilecek süreçlere öğretim sırasında vurgu yapılması veya renkli hatta animasyonlarla gösterimlerin yapılması.
- Ders sürecinde farklı durumları göstermek için manipülatifler ve farklı temsiller kullanılarak öğrencilerin yapması muhtemel hataların önüne geçilebilir.

Yazar Katkıları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarlanması | Design of Study: AD (%50), KA (%50)

Veri Toplanması | Data Acquisition: AD (%50), KA (%50)

Veri Analizi | Data Analysis: AD (%50), KA (%50)

Makalenin Yazımı | Writing up: AD (%50), KA (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu | Submission and Revision: AD (%50), KA (%50)

Finansman/ Grant Support

Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. | The authors declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir. | The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynakça / Reference

- Bachelard, G. (1993). *La formation de l'esprit scientifique: contribution à une psychanalyse de la connaissance*. Vrin. <http://ecrituregfen.org/wp-content/uploads/2016/07/03-bachelard-alchimiste.pdf>
- Baki, A. (2006). *Kuramdan Uygulamaya Matematik Eğitimi*. Bilge Matbaa.
- Baki, M. (2013). Sınıf Öğretmeni Adaylarının Bölme İşlemi ile İlgili Matematiksel Bilgileri ve Öğretimsel Açıklamaları. *Eğitim ve Bilim* 38(167), 300-311. <http://egitimvebilim.ted.org.tr/index.php/EB/article/viewFile/1837/484>
- Berg, B. L., & Lune, H. (2015). *Sosyal bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. H. Aydın (Çev. Ed.). Eğitim Kitabevi.
- Bingölbali, E., & Özmantar, M. F. (2009). *Matematiksel zorluklar ve çözüm önerileri*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Brousseau, G. (2002). *Theory of Didactical Situations in Mathematics 1970-1990*, Dordrecht, Boston: Kluwer Academic publishers
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2016). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem.
- Cockburn, A. D. (2005). *Teaching mathematics with insight*, London: Falmer Press.
- Corbin, J., & Strauss, A. (2008). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Thousand Oaks: Sage.
- Cornu, B. (1991). Limits, İn D. Tall (Ed.), *Advanced Mathematical Thinking*, Boston, Kluwer.
- Dereli, A. B. (2015). *İlköğretim matematik öğretmen adaylarının diziler ve seriler konusundaki hata ve kavram yanılgılarının tespit edilmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya
- Doğan, A. (2002). *Doğal Sayılarla İlgili Dört İşlemden İlköğretim I. Kademe Öğrencilerinin Yaptıkları Hata Türleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Gürsel, O. (2000). Hata Analizi Yoluyla Zihin Özürlü Öğrencilerin Dört İşlemden Yaptıkları Hataların Sınıflandırılması. *Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 10(2), 127-143.
- Işık, C., & Kar, T. (2012). İlköğretim matematik öğretmeni adaylarının kesirlerde bölmeye yönelik kurdukları problemlerde hata analizi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 12(3), 2289-2309. <https://app.trdizin.gov.tr/makale/TVRNME5qUTNOdz09>
- Keser, H. (2021). İlkokul 4. Sınıf öğrencilerinin basamak değeri kavramına yönelik yaptıkları hata türlerinin incelenmesi. *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi*, 7(1), 102-125. <https://doi.org/47615/issej.935760>
- Kubaç, Y. (2012). *İlköğretim 1. 2. ve 3. sınıf öğrencilerinin matematikte dört işlem konusunda yaşadığı zorluklar ve çözüm önerileri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Elâzığ.

- Küçük, A., & Demir, B. (2009). İlköğretim 6-8. sınıflarda matematik öğretiminde karşılaşılan bazı kavram yanlışları üzerine bir çalışma. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13, 97-112. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/787116>
- Le Gouais, A., & Wach, E. (2013). A qualitative analysis of rural water sector policy documents. *Water alternatives*, 6(3), 439-461.
- Mayer, R. E. (1987). *Educational Psychology: A Cognitive Approach*. Little, Toronto: Brown & Company.
- MEB, (2018). *Matematik dersi öğretim programı* (İlkokul ve Ortaokul 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar). Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları. <http://mufredat.meb.gov.tr/Dosyalar/201813017165445-MATEMAT%C4%B0K%20%C3%96%C4%9ERET%C4%B0M%20PROGRAMI%202018v.pdf>
- Merriam, S. B., & Tisdell, E. J. (2015). *Qualitative research: A guide to design and implementation*. John Wiley & Sons.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. Sage Publications.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (2016). *Genişletilmiş bir kaynak kitap: Nitel veri analizi* (S. Akbaba Altun ve A. Ersoy, Çev. Ed.). Pegem Akademi.
- Mooney, C., Briggs, M., Fletcher, M., Hansen, A., & McCulloch, J. (2009). *Primary mathematics: Teaching theory and practice* (4th ed.). Exeter. Learning Matters Ltd.
- NCTM, (2000). *Principles and standards for school mathematics*. Reston, Va. NCTM.
- Nesher, P. (1987). Towards an Instructional Theory: The Role of Students Misconceptions. *For the Learning of Mathematics*, 7(3), 33-40. <https://www.jstor.org/stable/40247905>
- Olkun, S., & Uçar, Z.B. (2018), *İlköğretimde etkinlik temelli matematik öğretimi* (7.baskı). Genç Kalemler Yayıncılık.
- Önal, H. (2018). *İlkokul 1. ve 2. sınıf öğrencilerinin matematik dersinde dört işlem ile ilgili yaptıkları hatalar ve çözüm önerileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Özdamar, K. (2002). *Paket Programlar ile istatistiksel Veri Analizi-1 (SPSS-MINITAB)*. ETAM Kaan Kitabevi.
- Özdeş, H., & Kesici, A. E. (2015). 9. Sınıf öğrencilerinin doğal sayılar konusundaki hata ve kavram yanlışları. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 23(3), 1277-1292. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/209823>
- Palabıyık, E., & Tertemiz, N. Sınıf Öğretmeni Adaylarının, Çocukların Aritmetik İşlemlerle İlgili Hatalarını Teşhis Etme Durumları ve Giderilmesine Yönelik Çözüm Önerileri. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 6(1), 1440-1465. <https://doi.org/10.47994/usbad.930334>
- Paydar, S. (2018). *4. Sınıf öğrencilerinin doğal sayılarda basamak değerini anlama düzeylerinin incelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

- Roberts, G. H. (1968). The failure strategies of third grade arithmetic pupils. *The Arithmetic Teacher*, 15(1), 442-446.
- Ryan, J. & Williams, J. (2007). Children's mathematics 4-15: learning from errors and misconceptions. Maidenhead: Open University Press.
- Sönmez, V., & Alacapınar, G. F. (2011). *Örneklendirilmiş bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Şener, K. (2001). *İlköğretim Öğrencilerinin Çalışma Alışkanlıklarının Matematikteki Başarılarına Etkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.
- Tertemiz, N. I., Doğan, A., & Karakaş, H. (2017). 4. Sınıf Üstün Yetenekli Öğrenciler ile Başarılı Akranlarının Problem Çözme Stratejilerinin Karşılaştırılması. *Uluslararası Eğitim Programları ve Öğretim Çalışmaları Dergisi*, 7(13), 161-188. <http://ijocis.com/index.php/ijocis/article/view/150>
- Tezcan, C. (2003). *İlköğretim 8. Sınıf Öğrencilerinin Rasyonel Sayı Kavramını Algılamasında Karşılaştıkları Güçlüklerin Belirlenmesi ve Çözüm Önerileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Üçüncü, K. (2010), *İlköğretim (2-5. Sınıf) Öğretmenlerinin Çarpma İşlemi Öğretimine İlişkin Görüşleri ve Öğrencilerin Kazanımlara Ulaşma Düzeyi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Yenilmez, K., & Yaşa, E. (2008). İlköğretim Öğrencilerinin Geometrideki Kavram Yanılgıları. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(2), 461-483. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/153350>
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin.
- Yorulmaz, A., & Önal, H. (2017). Examination of the views of class teachers regarding the errors primary school students make in four operations. *Universal Journal of Educational Research* 5(11), 1885-1895. <https://doi.org/10.13189/ujer.2017.051105>
- Zembat İ. Ö. (2010). Kavram Yanılgısı Nedir? Özmantar, M. F., Bingölbali, E. ve Akkoç, H. (Ed.), *Matematsel Kavram Yanılgıları ve Çözüm Önerileri* (s. 1-8). Pegem Akademi Yayıncılık.

[itobiad], 2022, 11 (3): 1419-1442

<p>Temettü Veriminin BIST Hisse Senedi Fiyatlarını Tahmin Gücünün Nedensellik Testleriyle Analizi</p> <p>Analysis of Dividend Yield Prediction Power of BIST Stock Prices: Evidence form Causality Tests</p> <p>Video Link: https://youtu.be/6ycmhCESfkg</p>	
<p>Mevlüt CAMGÖZ</p> <p>Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Teknik Üniversitesi, İTBF, İşletme Bölümü</p> <p>Assist. Prof., Bursa Technical University, FHSS, Department of Business Administration</p> <p>mevlut.camgoz@btu.edu.tr</p> <p>ORCID: 0000-0001-7106-3293</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 28.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 05.08.2022
Yayın Tarihi / Published	: 12.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Camgöz, M. (2022). Temettü Veriminin BIST Hisse Senedi Fiyatlarını Tahmin Gücünün Nedensellik Testleriyle Analizi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 11 (3), 1419-1442. doi: 10.15869/itobiad.1110269

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mevlüt CAMGÖZ)

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Temettü Veriminin BIST Hisse Senedi Fiyatlarını Tahmin Gücünün Nedensellik Testleriyle Analizi

Öz

Bu çalışmada Campbell ve Shiller (1988a) modelinden hareketle, temettü veriminin BIST hisse senedi fiyatlarını tahmin gücü incelenmektedir. Araştırmada, temettü veriminin hisse senedi fiyatlarını tahmin etmede başarılı bir faktör olup olmadığı test edilecektir. Çalışma, teorisyenler, yatırımcılar ve politika yapıcılar açısından önemli çıkarımlara sahiptir. Öncelikle, kâr payı ödemelerinin firma değerine etkisinin ortaya koyulmuş olması, yöneticiler açısından temettü dağıtım politikalarının oluşturulmasında belirleyici olacaktır. Ayrıca, temettü veriminin tahmin gücünün ortaya koyulması durumunda, yatırımcılar ve portföy yöneticileri, bugünkü değer (present value) yaklaşımını kullanarak belirli bir hisse senedinin yüksek veya düşük değerlenmiş olduğunu tespit edebilirler. Temettü ödemelerinin piyasa dinamiklerine olan etkilerinin bilinmesi, düzenleyici otoritelerin politika kararlarında da yol gösterici olacaktır. Araştırma metodolojisi olarak Toda-Yamamoto (1995) ve Hatemi-J (2012) asimetrik bootstrap nedensellik testleri benimsenmiştir. Araştırmada, Aralık 2011-Kasım 2021 tarihlerinde BIST 100 endeksinde devamlılık gösteren ve kesintisiz olarak temettü ödeyen hisse senetlerine ait temettü verimi ve ay sonu kapanış fiyatı serileri kullanılmıştır. Toda-Yamamoto nedensellik testi bulgularına göre AGHOL, BIMAS, EGEEN, INDES, SARKY, SELEC ve TOASO hisse senetlerinde temettü veriminden hisse senedi fiyatlarına doğru nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Hatemi-J (2012) asimetrik bootstrap nedensellik testi, Toda-Yamamoto testine nazaran daha az sayıda nedensellik ilişkisine işaret etmektedir. İncelenen çoğu hisse senedinde temettü verimi ve fiyat değişkenlerinin pozitif ya da negatif bileşenleri arasında nedensellik ilişkisi saptanmamıştır. Temettü veriminin tahmin gücüyle ilgili karışık bulgulara ulaşılmasının arka planında, incelenen değişkenlerde yapısal kırılmaların görülmesi, temettü veriminin tahmin gücünün zamanla değişen bir yapıda olması, piyasa şartlarına bağlı olarak tahmin gücünün zayıflaması, temettü verimi ve fiyat arasındaki ilişkinin nonlineer yapıda gerçekleşebilmesi, hisse senedi bazında yapılan sınamaların endeks bazında yapılan sınamalara nazaran dezavantajlı olması, aylık frekanstaki gözlemlerden ziyade yıllık frekanstaki gözlemlerin kullanılması durumunda, temettü veriminin tahmin gücünün daha fazla artış gösteriyor olması, firmaların temettü politikasındaki değişikliklerin ve hisse geri alım kararlarının temettü veriminin tahmin gücünü zayıflatıyor olması sayılabilir.

Anahtar Kelimeler: Getiri Tahmini, Temettü Verimi, Temettü Politikası, Toda-Yamamoto Nedensellik Testi, Hatemi-J Asimetrik Bootstrap Nedensellik Testi

JEL Sınıflandırması: C22, G12

Analysis of Dividend Yield Prediction Power of BIST Stock Prices: Evidence from Causality Tests

Abstract

The predictive power of dividend yield on BIST stock prices is examined in this study, adopting the Campbell and Shiller (1988a) model. Thus, it will be tested whether the dividend yield is a successful factor in predicting stock prices. The study has important implications for theorists, investors, and policymakers. First of all, revealing the effect of dividends on firm value will be decisive in determining dividend policies for managers. Once the predictive power of dividend yield is demonstrated, investors and portfolio managers can use the present value approach to determine whether a particular stock is overvalued or undervalued. In addition, knowing the effects of dividend payouts on market dynamics will guide the policy decisions of regulatory authorities. Toda-Yamamoto (1995) and Hatemi-J (2012) bootstrap asymmetric causality tests were adopted as a research methodology. Dividend yield and monthly closing price series of stocks that show continuity in the BIST 100 index and pay dividends continuously throughout the December 2011 – November 2021 period are used in the research. To the Toda-Yamamoto causality test findings, causal relationships from dividend yield to stock prices were determined in AGHOL, BIMAS, EGEEN, INDES, SARKY, SELEC, and TOASO stocks. Hatemi-J's (2012) bootstrap asymmetric causality test indicates fewer causality relationships compared to the Toda-Yamamoto test. A causal relationship could not be determined between the positive or negative components of dividend yield and price variables in many stocks. In the background of the mixed findings of the predictive power of the dividend yield, the structural breaks in the variables examined, the predictive power of the dividend yield changing over time, the weakening of the predictive power depending on the market conditions, the nonlinear relationship between the dividend yield and the price, the stock-based tests are more disadvantageous than the index-based tests, the estimation power of the dividend yield increases more when the annual frequency observations are used rather than the monthly frequency observations, the changes in the dividend policy of the companies and the share repurchase decisions may be weakened the estimation power of the dividend yield.

Keywords: Return Predictability, Dividend Yield, Dividend Policy, Toda-Yamamoto Causality Test, Hatemi-J Asymmetric Bootstrap Causality Test

JEL Classification: C22, G12

Giriş

Hisse senedi fiyatlarının tahmin edilmesi, teorisyenler ve yatırımcılar açısından her zaman ilgi çekici bir konu olmuştur. Hisse senedi fiyatlarına etki eden faktörlerin belirlenmesinden tutun da piyasa balonlarının öngörülmesine kadar birçok önemli sonucu olan bu çabalar, finans teorisinde ilginç tartışmaları da beraberinde getirmiştir.

Bu tartışmalara konu olan yaklaşımlardan biri, temettü veriminin hisse senedi fiyatları üzerinde tahmin gücünün olduğunu ifade eden bugünkü değer yaklaşımıdır. Miller ve Modigliani (1961), temettü politikasının firma değeri üzerinde hiçbir etkisi olmadığını iddia ederken Campbell ve Shiller (1988a), cari hisse senedi fiyatı, temettü verimi ve hisse başı kazançların gelecek hisse senedi getirilerini tahmin gücüne sahip olduğunu öne sürmüştür.

Tartışmalara yön veren temel çalışma olan Campbell ve Shiller (1988a) modeli, temettü verimi ile hisse senedi fiyatı ve temettü büyüme oranı (dividend growth rate) arasındaki ilişkileri kurmaktadır. Yaklaşımına göre, logaritmik temettü verimi, gelecekteki hisse senedi fiyatlarını tahmin etmede başarılı bir değişkendir. Kâr payı iskonto modeline dayanan bu yaklaşımın temel varsayımı, temettü veriminin beklenen getiriye temsil eden “vekil değişken” olarak işlev görebileceğidir. Bu yaklaşım, aynı zamanda, hisse senedi fiyatı ve temettü veriminin uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisine sahip olduğunu da kabul etmektedir.

Campbell ve Shiller (1988a) modelini takip eden birçok çalışma, temettü veriminin hisse senedi fiyatlarını tahmin etmede başarılı olduğuna dair kanıtlar sunmuştur (Campbell ve Thompson, 2008; McMillan ve Wohar 2013; McMillan, 2015). Bununla birlikte, Ang ve Bekaert (2007), Welch ve Goyal (2008) ve Park (2010) gibi çalışmalarda, temettü veriminin tahmin gücünün ya oldukça düşük düzeyde olduğu ya da hiç olmadığı iddia edilmiştir. Tahmin gücünün aleyhine kanıt sunan çalışmalarda; tahmin edilen ve tahmin eden değişkende görülen yapısal kırılmaların etkili olduğu, tahmin gücünün uzun dönemde geçersiz hâle geldiği, zamanla değişen bir yapıda olduğu ve piyasa şartlarına bağlı olarak değiştiği öne sürülmüştür (Paye ve Timmermann, 2006; Timmermann, 2008; McMillan ve Wohar, 2013; Schaller ve Norden, 1997). Bununla birlikte, Kanas (2005), özünde lineer bir yapıda olan bugünkü değer modelinin nonlineer yapıda daha başarılı sonuçlar ürettiğini göstermiştir. Dolayısıyla, hisse senedi fiyatı ve temettü verimi arasında nonlineer bir ilişki geçerli olabilmektedir.

Bu çalışma ise Campbell ve Shiller (1988a) modelinden hareketle, temettü veriminin BIST hisse senedi fiyatlarını tahmin gücünü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırma metodolojisi olarak Granger nedensellik analizi benimsenmiştir. Granger (1969), nedenselliği “Y’nin öngörüsü, X’in geçmiş değerleri kullanıldığında X’in geçmiş değerlerinin kullanılmadığı duruma göre daha başarılı ise X, Y’nin Granger nedenidir.” şeklinde tanımlamaktadır. Dolayısıyla X’ten Y’ye doğru olan bir nedensellik ilişkisi, X değişkeninin Y değişkeninin tahmininde kullanılabileceğini gösterir. İncelenen verilerin stokastik özellikleri ve teorik modelin yapısıyla uyumlu olması hasebiyle, lineer bir model olarak Toda-Yamamoto (1995) (TY) nedensellik testi benimsenmiştir. TY testine ek olarak hisse senedi fiyatlarıyla temettü verimi arasındaki nonlineer ilişkinin dikkate alınabileceği bir diğer yöntem olan Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testinden faydalanılmıştır.

Bu çalışmanın literatüre birkaç farklı yönden katkı sağlaması beklenmektedir. Öncelikle, temettü veriminin tahmin gücüyle ilgili literatürün önemli bir kısmı, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) veya gelişmiş ülkeler üzerinde yoğunlaşmaktadır (Campbell ve Yogo, 2006; Ang ve Bekaert, 2007; Campbell ve Thompson, 2008). Tahmin gücünün incelenen piyasaya göre farklılaştığı olgusu da göz önüne alındığında, gelişmekte olan piyasaların nispeten az ilgi görmüş olması, literatürde önemli bir boşluk oluşturmaktadır (Ang ve Bekaert, 2007; Schrimpf, 2010). Dolayısıyla bu çalışma, teorik tartışmalara, gelişmekte olan bir piyasa örneğinden elde edilen bulgularla katkı sağlayacaktır. İkincisi, bilindiği kadarıyla Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testi, temettü veriminin tahmin gücünün belirlenmesi bağlamında Türkiye örneğinde daha önce kullanılmış değildir. Dolayısıyla bu çalışmada, nonlinear modellemenin özel bir türü olan Hatemi-J (2012) testi ilk kez kullanılmış olacaktır. Üçüncüsü, temettü veriminin tahmin gücüyle ilgili çalışmaların çok büyük bir kısmı endeksler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Oysaki firma karakteristiklerine ve endüstri dalına bağlı olarak temettü veriminin tahmin gücü farklılaşabilmektedir. Bu çalışmada, BIST 100 endeksinde analiz dönemi içinde devamlılık gösteren ve kesintisiz olarak temettü ödeyen hisse senetleri incelenerek hisse senedi bazında bulgular ortaya çıkarılacaktır.

Çalışma, teorisyenler, yatırımcılar ve politika yapıcılar açısından önemli çıkarımlara sahiptir. Öncelikle, kâr paylarının firma değerine etkisinin ortaya koyulmuş olması, yöneticiler açısından temettü dağıtım politikalarının belirlenmesinde belirleyici olacaktır. Temettü veriminin tahmin gücünün ortaya koyulması durumunda, yatırımcılar ve portföy yöneticileri, bugünkü değer yaklaşımını kullanarak belirli bir hisse senedinin yüksek veya düşük değerlenmiş olduğunu tespit edebilirler. Ayrıca, temettü ödemelerinin piyasa dinamiklerine olan etkilerinin bilinmesi, düzenleyici otoritelerin politika kararlarında yol gösterici olacaktır. Nitekim, bunun yakın bir örneği, Çin’de 2001 yılından itibaren kademeli olarak hayata geçirilen temettü kuralında görülmüştür (Yin ve Nie, 2021).

Çalışmanın devamında yer alan “Teorik Çerçeve” başlığı altında Campbell ve Shiller (1988a) yaklaşımı tanıtılmıştır. Bir sonraki başlıkta ise temettü veriminin tahmin gücüyle ilgili yapılan ampirik çalışmaların kısa bir özeti sunulmuştur. “Metodoloji” başlığında, Toda-Yamamoto (1995) ve Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testlerinin teorik çerçevesi hakkında bilgi verilmiştir. “Ampirik Bulgular” başlığında, nedensellik testleri sonucunda elde edilen bulgular aktarılmış ve sonuç kısmında çalışmanın temel bulguları özetlenerek önerilerde bulunulmuştur.

Teorik Çerçeve

Campbell vd. (1996), beklenen getirinin sabit olduğu varsayımı altında, hisse senedi fiyatları ile bir sonraki dönemin beklenen getirisi ve temettüsü arasındaki ilişkileri

bugünkü değer modelinde göstermektedir. Böylece t zaman noktasındaki hisse senedi fiyatı P_t denklem (1)'deki gibi gösterilebilir:

$$P_t = \frac{1}{1+R} (E_t P_{t+1} + E_t D_{t+1}) \quad (1)$$

Burada P_t , t zaman noktasındaki hisse senedi fiyatını, D_t , t zaman noktasındaki temettü ödemesini, $\frac{1}{1+R}$, iskonto faktörünü, R ise sabit beklenen getiriye ifade etmektedir.

Denklem (1) k dönem ileriye çözümlenerek k uzadıkça hisse senedi fiyatının sifıra yaklaşacağı varsayımı altında, hisse senedi fiyatını gelecekteki sabit oranlı temettü ödemelerinin bugünkü değeri olarak ifade eden temettü iskonto modeli (dividend discount model, DDM) elde edilecektir.

$$P_t = E_t \left[\sum_{k=1}^{\infty} \left(\frac{1}{1+R} \right)^k D_{t+k} \right] \quad (2)$$

Denklem (2)'de D_t 'nin durağan olmayan lineer süreç izliyor olması, P_t 'nin de aynı stokastik özellikleri göstereceği anlamına gelir. Böylece Campbell ve Shiller (1987), P_t ve D_t birinci mertebeden bütünleşik olacağı için değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisi olacağını öngörür. Denklem (2)'nin her iki tarafından D_t çıkarılacak olursa:

$$P_t - \frac{D_t}{R} = \left(\frac{1}{R} \right) E_t \sum_{i=0}^{\infty} \left(\frac{1}{1+R} \right)^i \Delta D_{t+1+i} \quad (3)$$

elde edilecektir. D_t 'nin durağan olması durumunda, denklemin sol tarafı da durağan özellik gösterecektir. Böylece D_t ve P_t durağan olmasa da D_t ve P_t 'nin lineer bileşimi durağanlaşacak, fiyat ve temettü arasında eşbütünleşme ilişkisi oluşarak bu ilişki, DDM modelinin çalışmasını sağlayacaktır.

Ancak, bu noktaya kadar beklenen getirinin sabit olduğu varsayılmıştı. Daha gerçekçi bir yaklaşımla beklenen getirinin zamanla değiştiği dikkate alındığında, Denklem (3) nonlineer yapıya kavuşacaktır. Bu durum için Campbell ve Shiller (1988a, 1988b), loglineer bugünkü değer modelini önermişlerdir.

$$p_t = \frac{k}{1-\rho} + E_t \sum_{j=0}^{\infty} \rho^j [(1-\rho)d_{t+1+j} - r_{t+1+j}] = \frac{k}{1-\rho} + p_{CF,t} - p_{DR,t} \quad (4)$$

Burada, p , d ve r logaritmik değişkenleri; ρ ve k lineer parametreleri; $p_{CF,t}$ ve $p_{DR,t}$ sırasıyla nakit akışı (temettü) ve iskonto oranı beklentileri tarafından yönlendirilen hisse senedi fiyatının bileşenleridir (Esteve vd. 2020, 4).

Denklem (4), logaritmik hisse senedi fiyatı bazında ifade edildiği için bu denklem, temettü verimi formunda aşağıdaki gibi yeniden yazılabilir:

$$d_t - p_t = -\left(\frac{k}{1-\rho}\right) + E_t \sum_{j=0}^{\infty} \rho^j [-\Delta d_{t+1+j} - r_{t+1+j}] \quad (5)$$

Denklem (5), d_t 'nin loglineer birim kök süreci izlediği durumda kullanılabilir. Bu halde d_t ve p_t durağan değildir. Değişkenler, fark alma işlemiyle durağanlaşacak ve eşbütünleşik hâle gelecektir.

Denklem (5)'e göre, gelecekte yapılacak temettü ödemelerinin artması bekleniyorsa hisse senedi fiyatı artacak, temettü verimi düşecektir. İskonto oranlarında beklenen artış ise hisse senedi fiyatını düşürecek, temettü verimini artıracaktır (Esteve vd. 2020, 4).

Literatür

Campbell ve Shiller (1988a) ve Fama ve French'in (1988) çalışmalarından sonra, 1990'lı yıllar boyunca çok sayıda araştırmacı, bugünkü değer modelinin lehinde ve aleyhinde kanıtlar bulmuş ve konu, bir tartışma alanı olarak varlığını sürdürmüştür. 1990'lı yıllarda ABD piyasasında görülen uzun dönem yüksek performans, 2000'li yılların başında bugünkü değer modelinin daha sert eleştiriler almasına neden olmuştur çünkü klasik ifadeyle hisse senedi fiyatları, gerçek değerlerinden oldukça fazla uzaklaşarak teoriyle bağdaşmayan hareketler sergilemiştir. Bu dönemde Campbell ve Shiller (2001), fiyatların hâlen temel göstergelerine dayalı olarak hesaplanan gerçek değerlerinden oldukça uzaklaşıyor olduğunu, fiyatlar gerçek değere yakınsayacağı için ilerleyen süreçte düşüşler olacağını ileri sürdüler. Nitekim Dot-com balonu ve takip eden borsa çöküşleri, Campbell ve Shiller'in (2001) çok da haksız olmadığını gösteren gelişmeler olarak ortaya çıkmıştır (Nasseh ve Strauss, 2004, 192).

Son yıllarda, bugünkü değer modelinin başarılı uzun dönem testlerinden biri ABD piyasalarında gerçekleştirilmiştir. Esteve vd. (2020), çoklu yapısal kırılmaları dikkate alarak bugünkü değer modelinin ABD hisse senetleri piyasasındaki geçerliliğini araştırmışlardır. Araştırma bulguları, logaritmik hisse senedi fiyatları ile temettüleri arasında lineer eşbütünleşme olduğunu ve eşbütünleşme ilişkisinin zaman içinde değiştiğini göstermektedir. Uluslararası bir veri seti üzerinde temettü veriminin tahmin gücünün neden zamana göre değişim gösterdiğini sorgulayan Park (2010), temettü verimi serisinin düzeyde durağan olduğu -I(0)- dönemde yüksek tahmin gücünün olduğunu, birinci mertebeden durağan olduğu zamanlarda ise tahmin kabiliyetini kaybettiğini göstermiştir. Japonya üzerinde çalışan Chen (2012), 1949 ile 2009 yılları arasında kalan dönemde bugünkü değer modelinin geçerliliğini sorgulamıştır. Araştırmada elde edilen bulgular, temettü veriminin hisse senedi fiyatlarını tahmin gücünü doğrulamaktadır.

Son dönemde literatürde yaygınlık kazanan çalışmaların diğer bir türü de temettü verimi serisi çeşitli düzeltme yöntemleri kullanılarak yeniden hesaplandığında bugünkü değer modelinin geçerliliğini araştırmaktadır. Pan (2007), yıllık frekansta elde edilen hisse başı

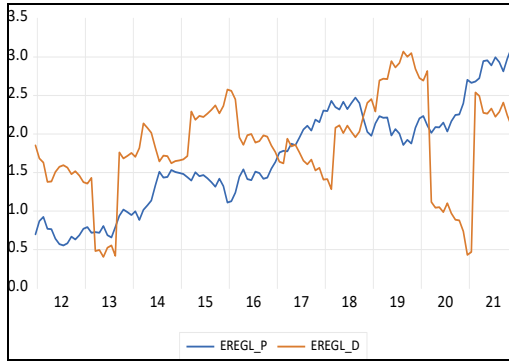
kazanç, temettü verimi ve hisse fiyatı serilerini kalıcı (permanent) ve geçici (transitory) bileşenlerine ayırarak elde edilen seriler arasındaki ilişkileri VAR (Vektör Otoregresyon) yöntemi ile test etmiştir. Hisse başı kazanç ve temettü verimi serileri, ham şekilde hisse senedi getirilerindeki değişimin %5'ini açıklayabiliyorken hisse senedi getirilerindeki değişimin yaklaşık %95'inin kalıcı kazanç ve temettüleri ile açıklanabildiğini göstermiştir. McMillan (2019), logaritmik temettü verimi ve fiyat-kazanç oranlarının döngüsel bileşenlerinin hisse senedi getirileri için tahmin gücü içerip içermediğini incelemiştir. Çalışmada elde edilen bulgulara göre, oran değişkenlerinin döngüsel bileşenleri, orijinal logaritmik değerlerine göre daha iyi tahmin performansı sergilemiştir. Luo vd. (2021), temettü verimi serisini esnek Fourier modelinin bir modifikasyonunu kullanarak yumuşak kırılmalı forma dönüştürmüşlerdir. Bu formun, elde edilen yeni serinin hem orijinal versiyonundan hem de diğer keskin kırılmalı düzeltme yaklaşımları sonucu elde edilen seriden daha iyi tahmin gücüne sahip olduğunu göstermişlerdir. Yin ve Nie (2021), Çin hisse senedi piyasasını inceledikleri çalışmalarında, hisse senedi getirilerinin 2002–2018 döneminde ve özellikle 2008 öncesi dönem için hem ham temettü verimi serisi hem de çoklu düzeltilmiş seri kullanılarak tahmin edilebildiği sonucuna varmışlardır.

Üçüncü tür çalışmalar, nonlinear modeller üzerinde yoğunlaşmıştır. Kanas (2005); ABD, İngiltere, Japonya ve Almanya örneğinde temettü verimi ile hisse senedi fiyatlarının ilişkisini nonlinear eşbütünleşme, lokal ağırlıklı regresyon (locally-weighted regression) ve doğrusal olmayan Granger nedensellik testleriyle analiz etmiştir. Çalışmada elde edilen bulgulara göre, lineer eşbütünleşme ve Granger nedensellik testleri hiçbir ülkede ilişki saptayamazken dört ülke örneğinde de nonlinear eşbütünleşme ve nonlinear Granger nedenselliğine dair anlamlı bulgular ortaya çıkmıştır. Yani nonlinear modeller, temettü verimi ile hisse senedi fiyatları arasındaki ilişkileri daha başarılı tespit etmiştir. McMillan (2009), zamanla değişen ESTR (exponential smooth-transition) modelini kullanarak uluslararası bir örneklem üzerinde, 1973 ile 2007 yılları arasındaki dönemde, temettü veriminin hisse senedi fiyatlarıyla olan ilişkisini araştırmıştır. Bulgulara göre, nonlinear model, lineer versiyonuna göre çok daha başarılı sonuçlar üretmektedir. Schaller ve Norden (1997), Markov Switching tekniğini kullanarak temettü veriminin tahmin gücünü araştırmışlardır. Çalışmada elde edilen bulgulara göre, hisse senedi getirilerinin geçmiş dönem temettü verimine tepkisi, asimetrik ve düşük getiri durumundayken yüksek getiri durumuna göre yaklaşık dört kat daha güçlüdür.

Özetle, literatürde temettü veriminin tahmin gücüyle ilgili karışık bulgular mevcuttur. Bugünkü değer modelinin geçerliliğinin sınındığı onlarca çalışmada lehte ve aleyhte bulgularla karşılaşmıştır. Bilhassa Ang ve Bekaert (2007) ile Welch ve Goyal (2008), yapmış oldukları kapsamlı çalışmalarda temettü veriminin tahmin gücünün düşük olduğunu, zaman zaman geçerlilik kazansa da uzun dönem tahminlerinin başarısız ve istikrarsız olduğunu göstermişlerdir. Bunlara ilaveten Park'ın (2010) temettü verimi değişkeninin stokastik özelliklerinin tahmin gücünde belirleyici olduğunu ortaya koymas, model için önemli meydan okumalardan bir diğeri olarak sıralanabilir.

Veri Seti

Bu çalışmada, Ocak 2022 tarihi itibarıyla BIST 100 endeksinde analiz dönemi boyunca devamlılık gösteren ve kesintisiz olarak temettü ödemesi yapan hisse senetlerinin ay sonu kapanış fiyatları ve temettü verimi serileri kullanılmıştır. Analiz dönemi, Aralık 2011 ile Kasım 2021 tarihleri arasında kalan dönemi kapsamaktadır. BIST 100 endeksinde bu kriterlere uyan 25 hisse senedi tespit edilmiştir. Aylık frekansta veri toplandığı için 120 gözlem elde edilmiştir. Temettü verimi, “TV, temettü verimi oranı = [(nakit net temettü/piyasa değeri)*100]” formülü ile hesaplanmaktadır. Tüm veriler, Thomson Reuters DataStream veri tabanından derlenmiş ve doğal logaritmaları alınarak ekonometrik analizlerde kullanılmıştır.

Grafik 1. EREGL hisse senedi fiyat ve temettü verimi logaritmik zaman serisi

Grafik 2. ALKIM hisse senedi fiyat ve temettü verimi logaritmik zaman serisi

İncelenen tüm hisse senetlerinin grafiksel gösterimi hacim kaplayacağı için örnek oluşturması açısından Grafik 1 ve 2’de EREGL ve ALKIM hisse senetlerinin logaritmik zaman serisi grafikleri gösterilmiştir. Her iki hisse senedinde de şirketlerin temettü ödemelerine bağlı olarak temettü verimi serilerinde sert kırılmalar izlenmektedir. Ayrıca ALKIM zaman serisi grafiğinde hisse fiyatı ve temettü veriminde ters yönlü simetrik değişimler dikkat çekmektedir.

Tablo 1’de fiyat ve temettü verimi serilerine ait tanımlayıcı istatistikler sunulmuştur. Fiyat performansı açısından değerlendirilecek olursa incelenen dönemde BIMAS, BRYAT, COLA, EGEEN, FROTO, KOZAL ve OTKAR hisse senetleri dikkat çekici bir getiri sağlamışlardır. ASELS, BRYAT, EGEEN, ERBOS, ISMEN ve SARKY hisse senetleri ise en yüksek standart sapma değerlerine sahiptir. Fiyat serilerinin çoğunluğu pozitif çarpıklık değerlerine sahiptir. Basıklık katsayılarının pozitif ve çoğunluğunun 2’den yüksek değerler aldığı gözlenmektedir. Jarque-Bera normallik testi sonuçlarına göre fiyat serilerinin çoğunluğu normal dağılmamaktadır. Temettü verimi performansı açısından AKSA, ECILC, EGEEN, EREGL, ISMEN ve TOASO hisse senetleri dikkat çekmektedir. Çarpıklık ve basıklık katsayıları açısından fiyat serilerine benzer özellik gösteren temettü serilerinin çoğunluğu normal dağılım göstermemektedir.

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

	\bar{x}	σ	Çarpıklık	Basıklık	J-B	\bar{x}	σ	Çarpıklık	Basıklık	J-B
	Fiyat Serileri					Temettü Verimi Serileri				
AGHOL	2.86	0.28	-0.07	2.34	2.28	-0.06	0.67	-0.08	2.38	2.08
AKSA	1.74	0.51	0.73	3.89	14.71*	1.99	0.41	-1.24	5.38	59.35*
ALARK	1.10	0.52	1.05	3.15	22.04*	1.00	0.91	-0.24	1.88	7.37**
ALGYO	1.84	0.67	0.68	2.37	11.12*	0.83	0.48	0.00	2.71	0.42
ALKIM	1.28	0.76	0.76	2.76	11.98*	1.28	0.45	0.06	2.62	0.78
ASELS	1.75	0.89	-0.25	1.64	10.40*	-0.51	0.72	0.03	1.92	5.89***
BIMAS	3.47	0.43	0.39	2.17	6.42**	0.76	0.35	1.84	6.00	112.39*
BRYAT	3.54	1.03	1.12	3.73	27.55*	0.66	0.69	-0.56	2.41	8.08**
CCOLA	3.72	0.31	0.59	3.22	7.31**	0.12	0.82	0.15	1.63	9.81**
ECILC	1.06	0.49	0.38	1.96	8.26**	1.59	0.68	-0.56	2.98	6.26**
EGEEN	5.50	1.01	-0.01	2.22	3.07	1.60	0.45	-1.40	7.22	128.27*
ENKAI	1.42	0.38	0.74	3.78	13.90*	0.99	0.42	-0.73	2.44	12.26*
ERBOS	2.62	0.80	1.06	3.96	27.07*	1.06	0.51	-1.19	4.14	34.55*
EREGL	1.69	0.68	0.07	2.07	4.48	1.84	0.62	-0.37	2.95	2.71
FROTO	3.77	0.65	0.68	2.95	9.17*	1.37	0.43	-0.64	2.22	11.08*
INDES	0.60	0.61	0.48	2.70	5.04***	1.50	0.71	-0.38	2.83	3.03
ISMEN	0.77	0.88	1.28	3.38	33.32*	1.91	0.49	-0.24	2.38	3.08
KCHOL	2.58	0.34	-0.49	2.74	5.09***	0.64	0.26	-0.06	3.12	0.15
KOZAL	3.58	0.64	0.21	2.19	4.21	0.95	0.80	0.09	2.32	2.46
OTKAR	4.55	0.62	0.24	3.11	1.22	1.34	0.41	-0.02	1.97	5.35***
SAHOL	2.21	0.13	-0.54	3.99	10.75*	0.65	0.54	0.13	1.45	12.31*
SARKY	0.63	0.83	1.22	3.73	32.44*	1.24	0.62	-0.80	2.75	13.25*
SELEC	1.23	0.57	0.78	2.54	13.35*	0.86	0.21	-0.43	4.10	9.71**
SISE	1.25	0.50	0.18	1.94	6.20**	0.73	0.39	0.02	1.85	6.63**
TOASO	2.95	0.47	-0.12	3.31	0.76	1.74	0.45	-0.55	2.46	7.54**

Not: Hesaplamalar logaritmik seriler üzerinde yapılmıştır. *, **, *** Jarque-Bera test istatistiğinin sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu gösterir.

TY (1995) testinde kullanılacak gecikme sayısının belirlenebilmesi için incelenen değişkenlerin bütünleşme derecelerinin bilinmesi gerekmektedir. Bu amaçla ADF (Augmented Dickey-Fuller), KPSS (Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin) ve yapısal kırılmaları dikkate alan ZA (Zivot-Andrews) testleri uygulanarak fiyat ve temettü verimi serilerinin bütünleşme dereceleri tespit edilmiştir. ADF (ZA) testinde, sıfır hipotezi,, "(Bir yapısal kırılma altında) Birim kök vardır." şeklinde kurulmaktadır. Sıfır hipotezinin reddedilmesi, incelenen seride birim kök olmadığını yani serinin durağan olduğunu ifade eder. KPSS testinde sıfır hipotezi diğer iki testten farklıdır. KPSS testinde sıfır hipotezi, incelenen serinin durağan olduğunu ifade eder. I(1) olduğu bilinen bir seriye KPSS testi uygulandığında, sıfır hipotezinin reddedilmesi beklenir.

Tablo 2. Birim Kök Testleri – Fiyat Serileri

	ADF Testi				KPSS Testi				Zivot-Andrews Testi				I(d)
	Düzyey		Birinci Fark		Düzyey		Birinci Fark		Düzyey		Birinci Fark		
	C	C+T	C	C+T	C	C+T	C	C+T	C	C+T	C	C+T	
AGHOL	-2.08	-2.18	-10.44*	-10.40*	0.14	0.08	0.11	0.10	-2.88	-3.57	-10.70*	-10.97*	I(1)
AKSA	0.71	-0.65	-9.27*	-9.34*	0.99*	0.12***	0.22***	0.13***	-1.93	-3.52	-9.79*	-10.25*	I(1)
ALARK	-0.06	-1.14	-10.48*	-10.52*	0.85*	0.24*	0.19	0.07	-2.86	-3.31	-10.89*	-10.88*	I(1)
ALGYO	0.14	-2.44	-12.21*	-12.25*	1.21*	0.23*	0.29	0.11	-4.09	-3.71	-6.48*	-6.92*	I(1)
ALKIM	0.43	-1.34	-9.36*	-9.40*	1.13*	0.20**	0.16	0.06	-4.07	-3.50	-9.63*	-9.98*	I(1)
ASELS	-1.39	-1.98	-10.66*	-10.65*	1.23*	0.16**	0.12	0.06	-3.38	-4.01	-4.06	-4.01	I(1)
BIMAS	-1.19	-3.19***	-11.14*	-11.09*	1.25*	0.21**	0.06	0.06	-4.68***	-5.05***	-11.38*	-11.58*	I(1)
BRYAT	0.26	-1.51	-11.11*	-11.16*	1.09*	0.15**	0.17	0.06	-3.99	-3.84	-5.06**	-5.46**	I(1)
CCOLA	-1.17	-1.32	-10.85*	-10.81*	0.23	0.16**	0.25*	0.23*	-3.17	-3.43	-5.40*	-5.80*	I(1)
ECILC	-0.65	-2.21	-11.12*	-11.08*	1.10*	0.06	0.06	0.05	-2.92	-3.36	-11.56*	-11.79*	I(1)
EGEEN	-0.23	-2.06	-9.54*	-9.51*	1.20*	0.09	0.06	0.06	-2.93	-3.10	-9.83*	-9.80*	I(1)
ENKAI	1.46	0.16	-12.62*	-12.74*	1.18*	0.19**	0.31**	0.20**	-1.43	-3.00	-5.09**	-5.32**	I(1)
ERBOS	1.01	-0.92	-10.12*	-10.29*	1.13*	0.13***	0.26	0.08	-2.28	-3.90	-10.83*	-10.81*	I(1)
EREGL	-0.09	-2.24	-9.92*	-9.94*	1.20*	0.06	0.10	0.07	-3.64	-4.07	-10.24*	-10.42*	I(1)
FROTO	0.64	-1.36	-11.26*	-11.34*	1.21*	0.16**	0.23	0.09	-3.17	-4.26	-11.91*	-11.87*	I(1)
INDES	-0.76	-2.19	-10.87*	-10.83*	1.09*	0.09	0.09	0.09	-3.72	-5.78*	-11.17*	-11.55*	I(1)
ISMEN	1.79	-0.36	-10.63*	-11.21*	0.99*	0.30*	0.61	0.07	-2.65	-2.95	-11.44*	-11.94*	I(1)
KCHOL	-1.73	-3.96**	-10.27*	-10.20*	1.24*	0.19**	0.23*	0.24*	-5.03**	-4.96***	-5.48*	-6.25*	I(0)
KOZAL	-0.42	-1.45	-9.14*	-9.22*	0.77*	0.29*	0.24	0.10	-2.91	-4.38	-8.41*	-8.37*	I(1)
OTKAR	-0.85	-2.21	-9.72*	-9.68*	1.10*	0.13***	0.12***	0.12***	-3.41	-4.69	-5.85*	-5.88*	I(1)
SAHOL	-4.49*	-4.46*	-11.49*	-11.42*	0.13	0.12	0.17**	0.16**	-5.25**	-5.33	-5.44*	-5.67*	I(0)
SARKY	2.08	0.12	-11.00*	-11.46*	1.13*	0.24*	0.57***	0.13***	-2.75	-4.48	-7.24*	-7.21*	I(1)
SELEC	-0.17	-2.04	-11.16*	-11.16*	1.17*	0.21**	0.10	0.04	-4.13	-4.05	-11.58*	-11.70*	I(1)
SISE	-0.01	-3.40***	-11.39*	-11.48*	1.27*	0.09	0.32**	0.20**	-3.81	-4.46	-5.23**	-5.91*	I(1)
TOASO	-0.46	-1.69	-11.34*	-11.32*	1.07*	0.19**	0.18**	0.18**	-3.36	-2.57	-12.09*	-12.61*	I(1)

Not: ADF modelinde gecikme uzunluğu, Schwarz kriterine göre 12 olarak belirlenmiştir. Zivot-Andrews (ZA) testinde maksimum gecikme sayısı 4 olarak seçilmiştir. ZA testi sabitli model test istatistikleri -5.34 (%1), -4.93 (%5) ve -4.58 (%10); trendli model test istatistikleri ise -5.57 (%1), -5.08 (%5) ve -4.82'dir (%10). *, **, *** T test istatistiğinin sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu gösterir.

Tablo 2'de fiyat serileri birim kök testleri sunulmuştur. ADF testine göre, sabitli modelde SAHOL hisse senedi hariç diğer tüm seriler birim kök içermektedir. Bununla birlikte, birinci farklar alındığında hem sabitli hem de trend ve sabitli modellerde incelenen tüm hisse senedi fiyat serilerinde sıfır hipotezinin reddedilebildiği, yani serilerin birinci dereceden bütünleşik, I(1) olduğu sonucuna varılmaktadır. KPSS testinde AGHOL, CCOLA ve SAHOL dışındaki tüm serilerde sıfır hipotezi, %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir.

Birinci farkı alınan serilerde ise AKSA, CCOLA, ENKAI, KCHOL, OTKAR, SAHOL, SARKY, SISE ve TOASO hisse senetlerinde sıfır hipotezi reddedilebilmektedir. ZA testine göre BIMAS, KCHOL ve SAHOL hisse senedi serilerinin düzey değerlerinde hem sabitli hem de sabit ve trendli modellerde sıfır hipotezi reddedilebilmektedir. Birinci farkların

alındığı durumda, her iki modelde de ZA test istatistiğine göre sıfır hipotezi reddedilebilmektedir.

Tablo 3. Birim Kök Testleri – Temettü Serileri

	ADF Testi				KPSS Testi				Zivot-Andrews Testi				I(d)
	Düzyey		Birinci Fark		Düzyey		Birinci Fark		Düzyey		Birinci Fark		
	C	C+T	C	C+T	C	C+T	C	C+T	C	C+T	C	C+T	
AGHOL	-2.57	-2.78	-10.98*	-10.93*	0.32	0.09	0.05	0.05	-4.10	-4.25	-11.29*	-11.39*	I(1)
AKSA	-2.92**	-2.18	-9.84*	-10.20*	0.50**	0.21**	0.48**	0.08	-3.37	-4.19	-6.77*	-6.98*	I(1)
ALARK	-2.54	-2.42	-10.91*	-10.93*	0.23	0.18**	0.11	0.03	-3.15	-3.47	-11.10*	n/a	I(1)
ALGYO	-2.66***	-3.71**	-11.68*	-11.70*	1.13*	0.08	0.20	0.07	-4.25	-5.57*	-11.83*	n/a	I(1)
ALKIM	-1.93	-1.89	-10.22*	-10.19*	0.17	0.11	0.06	0.05	-3.75	-3.67	-6.63*	-6.88*	I(1)
ASELS	-2.07	-1.84	-10.79*	-10.81*	0.51**	0.28*	0.15	0.04	-3.65	-5.44**	-11.01*	-10.97*	I(1)
BIMAS	-0.47	-2.03	-10.36*	-10.51*	0.78*	0.11	0.18	0.04	-3.89	-6.79*	-10.66*	-10.67*	I(1)
BRYAT	-1.51	-2.47	-10.35*	-10.39*	0.52**	0.09	0.15	0.08	-3.63	-3.98	-10.66*	-10.62*	I(1)
CCOLA	-1.31	-2.34	-10.93*	-10.91*	0.77*	0.18**	0.13	0.09	-6.17*	-5.66*	-11.22*	-11.42*	I(0)
ECILC	-2.18	-2.23	-11.28*	-11.24*	0.17	0.17**	0.07	0.05	-4.44	-5.43**	-11.32*	-11.96*	I(1)
EGEEN	-4.52*	-4.35*	-9.09*	-9.21*	0.56**	0.08	0.21	0.07	-5.06**	-5.56**	-8.41*	-9.02*	I(0)
ENKAI	-1.83	-1.59	-11.02*	-11.13*	1.01*	0.13***	0.22	0.10	-3.27	-3.59	-11.59*	-11.73*	I(1)
ERBOS	-0.98	-2.24	-13.66*	-13.74*	0.34	0.17**	0.23	0.11	-3.81	-5.07***	-8.89*	-8.88*	I(1)
EREGL	-2.93**	-3.12	-11.18*	-11.13*	0.27	0.08	0.03	0.04	-4.41	-5.43**	n/a	-11.51*	I(1)
FROTO	-3.06**	-3.03	-11.80*	-11.76*	0.14	0.13***	0.06	0.05	-4.54	-4.52**	-11.92*	-12.02*	I(1)
INDES	-2.40	-2.36	-10.28*	-10.25*	0.16	0.13***	0.06	0.04	-3.97	-4.15	-10.49*	-10.55*	I(1)
ISMEN	-2.18	-2.14	-10.87*	-10.84*	0.31	0.23*	0.07	0.04	-3.40	-4.11	-10.94*	-11.02*	I(1)
KCHOL	-4.12*	-4.27*	-10.92*	-10.91*	0.12	0.07	0.13	0.07	-4.70***	-5.70*	-10.96*	-11.29*	I(0)
KOZAL	-1.67	-2.55	-9.08*	-9.38*	0.46***	0.28*	0.47**	0.10	-5.03**	-5.84*	-9.72*	-9.67*	I(0)
OTKAR	-2.84***	-3.04	-10.10*	-10.07*	0.37***	0.21**	0.07	0.07	-6.23*	-6.00*	-10.22*	n/a	I(0)
SAHOL	-1.14	-4.02**	-11.49*	-11.49*	1.06*	0.20**	0.32	0.20**	-5.31**	-5.72*	n/a	-12.32*	I(0)
SARKY	-1.81	-2.04	-11.89*	-11.88*	0.26	0.15**	0.09	0.05	-4.01	-3.89	-12.04*	n/a	I(1)
SELEC	-3.29**	-4.06*	-12.74*	-12.67*	0.75*	0.11	0.08	0.08	-5.09**	-5.54**	-13.06*	-13.04*	I(0)
SISE	-2.25	-2.06	-12.68*	-12.80*	0.74*	0.18**	0.20	0.07	-5.07**	-5.54**	-13.15*	-13.10*	I(0)
TOASO	-1.95	-1.98	-9.95*	-9.90*	0.28	0.21**	0.10	0.10	-5.53*	-4.45	-10.26*	-10.89*	I(0)

Not: ADF modelinde gecikme uzunluğu Schwarz kriterine göre 12 olarak belirlenmiştir. Zivot-Andrews (ZA) testinde maksimum gecikme sayısı 4 olarak seçilmiştir. ZA testi sabitli model test istatistikleri -5.34 (%1), -4.93 (%5) ve -4.58 (%10); trendli model test istatistikleri ise -5.57 (%1), -5.08 (%5) ve -4.82'dir (%10). *, **, *** T test istatistiğinin sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu gösterir.

ADF ve ZA testlerinin çelişkili sonuçlar verdiği BIMAS, KCHOL ve SAHOL hisse senetlerinin, yapısal kırılma etkisi sonucu düzeyde durağan olduğu kabul edilebilir. KCHOL ve SAHOL hisse senedinde, KPSS testinin de destekleyici sonuçlar üretmiş olması sebebiyle bu hisse senetlerinin düzeyde durağan olduğu I(0), BIMAS hisse senedinin ise I(1) olduğu sonucuna varılmıştır. AGHOL, AKSA, CCOLA ve ENKAI hisse senetlerinde KPSS testi diğer testlerle bağdaşmayan sonuçlar üretmektedir. Ancak bu hisse senetlerinin ADF ve ZA istatistikleri, açık bir şekilde I(1) sürece işaret etmektedir.

Tablo 3'te temettü serileri birim kök testleri sunulmuştur. ADF testi sonuçlarına göre, sabitli modelde AKSA, ALGYO, EGEEN, EREGL, FROTO, KCHOL, OTKAR ve SELEC hisse senetleri temettü verimi serilerinde sıfır hipotezi reddedilebilmekte, yani bu serilerin düzeyde durağan, I(0) olduğu anlaşılmaktadır. Serilerin birinci farklarının

alındığı durumda hem sabitli hem de trendli modelde sıfır hipotezi, %1 anlamlılık düzeyinde reddedilebilmektedir. KPSS testi bulgularına göre AGHOL, ALARK, ALKIM, ECILC, ERBOS, EREGL, FROTO, INDES, ISMEN, KCHOL, SARKY ve TOASO hisse senetleri temettü verimi serileri; düzeyde durağan, $I(0)$ özellik göstermektedir. Serilerin birinci farklarının alınması durumunda, AKSA ve KOZAL hisse senetleri haricinde hem sabitli hem de trend ve sabitli modelde temettü verimi serilerinin durağanlaştığı anlaşılmaktadır. ZA testi sonuçlarına göre CCOLA, EGEEN, KCHOL, KOZAL, OTKAR, SAHOL, SELEC, SISE ve TOASO hisse senedi temettü serileri düzeyde durağan, $I(0)$ özellik göstermektedir. Birinci farklarının alınması durumunda, tüm serilerde sıfır hipotezi reddedilebilmektedir.

AKSA, ALGYO, CCOLA, EREGL, FROTO, KOZAL, SAHOL, SISE ve TAOSA hisse senetlerinde, ADF ve ZA birim kök testleri çelişkili bulgular üretmiştir. Yapısal kırılmaları dikkate alan ZA testinin daha güçlü bir analiz yapısının olduğu varsayımıyla, bu hisse senetleri için ZA testi bulguları baz alınarak bütünleşme dereceleri kararlaştırılmıştır. KPSS testinin ADF ve ZA testleriyle çelişkili bulgular ürettiği ASELS, BIMAS, BRYAT ve ENKAI hisse senetlerinin bütünleşme derecelerinin belirlenmesinde, ADF ve ZA testlerinin bulguları benimsenmiştir.

Metodoloji

Toda-Yamamoto Nedensellik Testi

İktisat ve finans literatüründe uzun zamandır, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin araştırılmasında benimsenen klasik yöntem, Granger (1969) nedensellik testidir. Granger nedensellik testi serilerin durağan olmasını gerektirdiği için yapılan fark alma işleminin birtakım bilgi kayıplarına yol açtığı bilinen bir olgudur. Toda ve Yamamoto (1995), geliştirmiş oldukları VAR temelli nedensellik testi ile Granger yaklaşımının bazı kısıtlayıcı varsayımlarını genişleterek yeni bir nedensellik testi yaklaşımı ortaya koymuşlardır.

TY yönteminde, serilerin durağanlık dereceleri ve eşbütünleşme ilişkileri gibi ön bilgilere ihtiyaç duyulmadan seriler arasındaki nedensellik ilişkileri araştırılabilmektedir. Başka bir ifadeyle, TY testinde değişkenlerin farklı düzeyde durağan olması veya aralarında eşbütünleşme ilişkisinin olup olmaması önemli değildir. TY yaklaşımının bu özelliği sayesinde, eşbütünleşme testlerinde karşılaşılabilecek hatalardan dolayı ortaya çıkabilecek ön test sapması probleminde rastlanmayacaktır (Toda ve Yamamoto, 1995, 226). TY, geliştirmiş oldukları yeni yaklaşımla, birim kök içeren zaman serilerinde karşılaşılan asimptotik olmayan dağılımın sebep olduğu Wald testi sorunlarını, düzeltilmiş Wald testiyle (Modified Wald, MWALD) gidermiştir. Bu yöntemin ilk aşamasında, birim kök testleri vasıtasıyla değişkenlerin hangi düzeyde durağan oldukları (maksimum bütünleşme derecesi, D_{max}) tespit edilir. İkinci aşamada, VAR modeli için

uygun gecikme sayısı (M), bilgi kriterlerine göre hesaplanır. Daha sonraki aşamada, $VAR_{m+d_{max}}$ modeli tahmin edilir. $d_{max} = 1$ ise $m \geq 1 = d_{max}$ oldukça gecikme seçim prosedürü, asimptotik olarak geçerlidir. Böylece $m \geq d_{max}$ olduğu sürece, TY yöntemi geçerliliğini sürdürecektir (Toda ve Yamamoto, 1995, 242-245).

Bu aşamada tahmin edilen $VAR_{m+d_{max}}$ modeli aşağıdaki gibi gösterilebilir:

$$Y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \lambda_{1,i} Y_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{d_{max}} \lambda_{2,j} Y_{t-j} + \sum_{i=1}^m \theta_{1,i} X_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{d_{max}} \theta_{2,j} X_{t-j} + \varepsilon_{1,i} \quad (5)$$

$$X_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \gamma_{1,i} X_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{d_{max}} \gamma_{2,j} X_{t-j} + \sum_{i=1}^m \delta_{1,i} Y_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{d_{max}} \delta_{2,j} Y_{t-j} + \varepsilon_{2,i} \quad (6)$$

Bu denklemde α_0 ve β_0 sabit terimleri, $\lambda_{1,i}$, $\lambda_{2,j}$, $\theta_{1,i}$, $\theta_{2,j}$, $\gamma_{1,i}$, $\gamma_{2,j}$, $\delta_{1,i}$ ve $\delta_{2,j}$; tahmin edilen katsayıları; $\varepsilon_{1,i}$ ve $\varepsilon_{2,i}$ ise hata terimlerini göstermektedir. Burada hata terimlerinin IID sürece sahip olduğu, yani ortalamasının sıfır, varyansının sabit olduğu ve hata terimleri arasında otokorelasyon ve değişen varyans probleminin olmadığı varsayılır.

Bu denklem sisteminde X_t 'den Y_t 'ye doğru Granger nedenselliği test etmek için $H_0 = \theta_{1,i} = 0$ boş hipotezi, $H_1 = \theta_{1,i} \neq 0$ alternatif hipotezine karşı " m " serbestlik dereceli χ^2 dağılımına sahip Wald testiyle sınanır. TY Wald istatistiği, "değiştirilmiş Wald (Modified Wald, MWALD)" olarak adlandırılır ve χ_p^2 asimptotik dağılıma sahiptir. Bu durumda Wald testi, ilk m katsayı matrisi üzerine uygulanır (Nazlıoğlu ve Soytaş, 2011, 491).

" X , Y 'nin Granger nedeni değildir." veya " X 'ten Y 'ye doğru nedensellik ilişkisi yoktur." şeklinde kurulan sıfır hipotezinin istatistiki anlamlılık seviyesinde reddedilmesi, X 'ten Y 'ye doğru Granger nedenselliğin kabulü anlamına gelir ve " $X \rightarrow Y$ " şeklinde gösterilir. Bu durum, Y 'nin tahmininde X 'in gecikmeli değerlerinin kullanılabilmesini gösterir.

TY yönteminin standart Granger eşbütünleşme testine göre avantajları şöyle sıralanabilir: Birincisi, TY testinde değişkenlerin düzey değerlerinin kullanılması, fark alma işleminden kaynaklanan bilgi kayıplarının önüne geçmektedir. İkincisi, TY testinde farklı bütünleşme derecelerine sahip değişkenler incelenebilmekte, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olup olmaması test prosedürünü etkilememektedir. Bu yönüyle TY yöntemi, durağan ya da durağan olmayan VAR modelleri için uygulanabilir özelliktedir. TY yaklaşımı, bu özelliği ile ön test hatalarının önüne geçmektedir. Bir başka avantajı ise şu şekilde ifade edilebilir. Birim kök içeren değişkenler için asimptotik olarak standart olmayan dağılımın bulunduğu durumlarda Wald testi geçerlilik kazanmakta, değişkenlerin bütünleşme özelliklerinden bağımsız olarak asimptotik χ^2 dağılımına uymaktadır.

Hatemi-J (2012) Bootstrap Asimetrik Nedensellik Testi

TY (1995) MWALD testinin küçük örneklerde ve ARCH (Autoregressive Conditional Heteroscedasticity) etkisinin görüldüğü durumlarda başarısının düşmesi üzerine, Hacker

ve Hatemi-J (2006), bu iki faktöre karşı daha dirençli yeni bir nedensellik testi geliştirmişlerdir. Ancak bu test, öncülleri gibi, pozitif ve negatif şokların etkilerini özdeş kabul etmekteydi. Hatemi-J (2012), bilhassa, finansal zaman serileri için geçerli olmayan bu varsayımı genişleterek asimetrik nedensellik ilişkilerinin araştırılmasına imkân sağlayan daha güçlü bir metodoloji geliştirdi. Daha önce Granger ve Yoon (2002) tarafından ortaya atılan “zaman serilerinin pozitif ve negatif kısmi toplamlarına ayrılması” fikrini nedensellik testine uyarlayan Hatemi-J, küçük örneklemelerde ve ARCH etkisinin gözlemlendiği durumlarda bilgi aktarım mekanizmasını çok daha iyi yakalayabilen asimetrik nedensellik analizini ortaya atmış oldu.

İki değişkenli bir rassal yürüyüş sürecini ele alalım:

$$Y_{1t} = Y_{1t-1} + \varepsilon_{1t} = Y_{1,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}, (7)$$

$$Y_{2t} = Y_{2t-1} + \varepsilon_{2t} = Y_{2,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}, (8)$$

Burada $t = 1, 2, 3, \dots, T$ ve sabit katsayılar $Y_{1,0}$ ve $Y_{2,0}$ 'dir. $\varepsilon_{1i}^+ = \max(\varepsilon_{1i}, 0)$, $\varepsilon_{2i}^+ = \max(\varepsilon_{2i}, 0)$, $\varepsilon_{1i}^- = \min(\varepsilon_{1i}, 0)$, $\varepsilon_{2i}^- = \min(\varepsilon_{2i}, 0)$; pozitif ve negatif kısmi bileşenleri ifade etmek üzere $\varepsilon_{1i} = \varepsilon_{1i}^+ + \varepsilon_{1i}^-$ and $\varepsilon_{2i} = \varepsilon_{2i}^+ + \varepsilon_{2i}^-$, denklem (7-8), aşağıdaki formda yeniden ifade edilebilir:

$$Y_{1t} = Y_{1t-1} + \varepsilon_{1t} = Y_{1,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^-, (9)$$

$$Y_{2t} = Y_{2t-1} + \varepsilon_{2t} = Y_{2,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^-. (10)$$

Bu durumda, pozitif ve negatif şokların kümülatif biçimleri şu şekilde ifade edilebilir:

$$Y_{1t}^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+, Y_{1t}^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^-, (11)$$

$$Y_{2t}^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+, Y_{2t}^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^-. (12)$$

Testin devam eden prosedürü, Hacker ve Hatemi-J (2006) yaklaşımıyla ilerlemektedir. TY'nin (1995) aşağıda gösterilen genişletilmiş VAR (p + d) modelini önerdiğini hatırlayalım:

$$y_t = \hat{\nu} + \hat{A}_1 y_{t-1} + \dots + \hat{A}_p y_{t-p} + \dots + \hat{A}_{p+d} y_{t-p-d} + \hat{\varepsilon}_t (13)$$

Bu denklemde p, bilinen gecikme sayısına ve d ise değişkenlerin maksimum eşbütünlüşme derecesine eşitti. Bu durumda, TY'nin (1995) geliştirdiği test istatistiği aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$Y = \hat{D}Z + \hat{\delta} (14)$$

Burada,

$Y = (y_1, \dots, y_T)(n \times T)$ matrisi;

$\hat{D} = (\hat{v} + \hat{A}_1, \dots, \hat{A}_p, \dots, \hat{A}_{p+d})(n \times (1 + n(p + d)))$ matrisi;

$$Z_t = \begin{bmatrix} 1 \\ Y_t \\ Y_{t-1} \\ \vdots \\ Y_{t-p-d+1} \end{bmatrix} \left((1 + n(p + d)) \times 1 \right) \text{ matrisi, } t = 1, \dots, T;$$

$Z = (Z_0, \dots, Z_{T-1}) \left((1 + n(p + d)) \times T \right)$ matrisi;

ve

$\hat{\varepsilon} = (\hat{\varepsilon}_1, \dots, \hat{\varepsilon}_T)(n \times T)$ matrisi.

Değişkenler arasında Granger nedensellik ilişkisinin bulunmadığını belirten temel hipotez, TY (1995) tarafından önerilen aşağıdaki MWALD testi ile test edilir:

$$MWALD = (C\hat{\beta})' [C((Z'Z)^{-1} \oplus S_v)C']^{-1} (C\hat{\beta}) \quad (15)$$

Burada \oplus Kronecker çarpanı, C, bir $p \times n(1 + n(p + d))$ matrisidir. S_v , kısıtsız modelde hata terimlerinin varyans-kovaryans matrisini ifade ederken $\hat{\beta} = \text{vec}(D)$, vec sütun yığılma operatörünü (column-stacking operator) ifade eder (Hacker ve Hatemi-J, 2006).

Hacker ve Hatemi-J (2003), hata terimlerinin normal dağılım göstermediği ve ARCH etkisinin varlığında MWALD test istatistiklerinin sıfır hipotezini reddettiğini göstermişlerdir. Bu nedenle, Hacker ve Hatemi-J (2006), değiştirilmiş Wald testinin boyut özelliklerini iyileştirmek ve daha güvenilir tablo kritik değerleri elde etmek için kaldıraçlı önyükleme simülasyon tekniğini (leveraged bootstrap simulation technique) önermişlerdir.

Bu çalışmada, önyükleme simülasyonu, kritik değerlerin hesaplanması için 10.000 kez tekrarlanmış ve her simülasyonda MWALD test istatistiği yeniden hesaplanmıştır. Böylece, MWALD test istatistikleri bir dağılım olarak elde edilmiştir. Elde edilen MWALD testinin tablo kritik değerinden büyük olduğu durumlarda, sıfır hipotezi reddedilmiştir.

Optimal gecikme sayısını belirlemek için Hatemi-J (2003, 2008) tarafından geliştirilen HJC bilgi kriteri benimsenmiştir. Hatemi-J (2003, 2008), Schwarz ve Hannan-Quin bilgi kriterlerini birleştirerek aşağıdaki HJC bilgi kriterini hesaplamaktadır:

$$HJC = \ln(\det \hat{\Omega}_j) + j \left(\frac{n^2 \ln T + 2n^2 \ln(\ln T)}{2T} \right), j = 0, \dots, K \quad (16)$$

Burada, $\hat{\Omega}_j$ j gecikme sayısına göre tahminlenen VAR modelinde hata terimlerinin varyans-kovaryans matrisinin belirleyicisi, n, denklem sayısı ve T ise gözlem sayısıdır.

Ampirik Bulgular

TY testi için ilk aşamada değişkenlerin maksimum bütünleşme dereceleri tespit edildikten sonra, uygun gecikme uzunluğunun seçimi gelmektedir. Bu amaçla tahmin edilen VAR modellerinde bilgi kriterlerinden yararlanılarak uygun gecikme uzunluğu (M) belirlenmiştir. İncelenen hisse senetlerinin büyük kısmında, bilgi kriterleri birbirlerini destekleyen sonuçlar üretmiştir. Seçilen gecikme uzunluğunun farklılaşması durumunda, AIC ve FPE bilgi kriterlerinin işaret ettiği gecikme uzunluğu benimsenmiştir. Tablo 4, bilgi kriterleri tarafından seçilen gecikme uzunluğunu (M), ikili değişken setleri için geçerli maksimum bütünleşme derecesini (D_{max}) ve TY testinde VAR modelinin tahmininde kullanılacak ($M + D_{max}$) değerini göstermektedir. Bilgi kriterleri, ağırlıklı olarak 1 gecikme olmak üzere 1 ile 5 arasında değişen gecikme değerlerine işaret etmektedir.

Tablo 4. Gecikme Uzunluğu Seçimi

	LR	FPE	AIC	SIC	HQ	M	D_{max}	$M + D_{max}$
AGHOL	367.92(1)	0.00(1)	-1.15(1)	-1.00(1)	-1.09(1)	1	1	2
AKSA	41.14(1)	0.00(1)	-4.07(1)	-3.92(1)	-4.01(1)	1	1	2
ALARK	13.15(5)	0.00(1)	-0.68(1)	-0.54(1)	-0.63(1)	1	1	2
ALGYO	12.95(5)	0.00(1)	-3.16(1)	-3.01(1)	-3.10(1)	1	1	2
ALKIM	24.15(1)	0.00(1)	-3.13(1)	-2.98(1)	-3.07(1)	1	1	2
ASELS	94.10(1)	0.00(1)	-2.02(1)	-1.88(1)	-1.97(1)	1	1	2
BIMAS	12.74(5)	0.00(5)	-4.44(5)	-4.24(1)	-4.33(1)	5	1	6
BRYAT	52.90(1)	0.00(1)	-1.90(1)	-1.76(1)	-1.85(1)	1	1	2
CCOLA	9.53(8)	0.00(1)	-2.50(1)	-2.36(1)	-2.44(1)	1	1	2
ECILC	588.95(1)	0.00(1)	-1.92(1)	-1.78(1)	-1.87(1)	1	1	2
EGEEN	17.07(2)	0.00(2)	-2.90(2)	-2.67(1)	-2.80(2)	2	1	3
ENKAI	13.10(4)	0.00(1)	-4.29(1)	-4.14(1)	-4.23(1)	1	1	2
ERBOS	557.90(1)	0.00(2)	-1.75(2)	-1.59(1)	-1.68(1)	2	1	3
EREGL	556.48(1)	0.00(1)	-1.19(1)	-1.04(1)	-1.13(1)	1	1	2
FROTO	52.31(1)	0.00(1)	-1.96(1)	-1.82(1)	-1.91(1)	1	1	2
INDES	542.55(1)	0.00(1)	-1.01(1)	-0.86(1)	-0.95(1)	1	1	2
ISMEN	10.57(4)	0.00(1)	-2.95(1)	-2.81(1)	-2.89(1)	1	1	2
KCHOL	22.24(1)	0.00(1)	-3.41(1)	-3.27(1)	-3.36(1)	1	0	1
KOZAL	9.83(4)	0.00(1)	-2.78(1)	-2.64(1)	-2.72(1)	1	1	2
OTKAR	578.53(1)	0.00(2)	-2.64(2)	-2.49(1)	-2.57(1)	2	1	3
SAHOL	13.78(7)	0.00(1)	-4.93(1)	-4.78(1)	-4.87(1)	1	0	1
SARKY	12.39(4)	0.00(5)	-2.08(5)	-1.91(1)	-1.99(1)	5	1	6
SELEC	586.77(1)	0.00(1)	-4.92(1)	-4.78(1)	-4.86(1)	1	1	2
SISE	75.70(1)	0.00(1)	-3.16(1)	-3.02(1)	-3.10(1)	1	1	2
TOASO	83.53(1)	0.00(1)	-2.96(1)	-2.81(1)	-2.90(1)	1	1	2

TY testinde sıfır hipotezi, " $H_0 = X$ ten Y ye doğru nedensellik ilişkisi yoktur." şeklinde kurulmaktadır. Sıfır hipotezinin reddedilmesi, X 'ten Y 'ye doğru Granger nedenselliğinin olduğu anlamına gelir. TY nedensellik testi bulguları, Tablo 5'te sunulmuştur. Wald χ^2

testi sonuçlarına göre, temettü veriminden hisse senedi fiyatına doğru nedensellik ilişkisi yoktur, şeklinde ifade edilebilecek sıfır hipotezi; AGHOL, BIMAS, EGEEN, INDES, SARKY, SELEC ve TOASO hisse senetlerinde istatistiki anlamlılık seviyesinde reddedilebilmektedir. Diğer bir ifadeyle, sayılan hisse senetlerinde temettü veriminden hisse senedi fiyatına nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Tanısal test sonuçlarına göre, bu modellerin hiçbirinde otokorelasyon sorunu bulunmamaktadır. Hata terimleri ise EGEEN, SELEC ve TOASO modelleri haricinde normal dağılım göstermekte, INDES ve TOASO modelleri haricinde sabit varyans varsayımı sağlanmaktadır. Yani bu durumda bahsedilen hisse senetleri özelinde, temettü veriminin hisse senedi fiyatlarını tahmin etme gücünün olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte, incelenen 25 hisse senedinin çoğunluğunda sıfır hipotezi reddedilememiş, yani temettü veriminden hisse senedi fiyatına doğru nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır. Teorik bir dayanağı olmasa da AKSA, BIMAS, EGEEN, FROTO, KCHOL, KOZAL ve SAHOL hisse senetlerinde, fiyattan temettü verimine doğru nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir.

Tablo 5. Toda – Yamamoto Nedensellik Testi Bulguları

		Wald χ^2 Testi	BG	JB İstatistiği	BGP	White χ^2
AGHOL	Ho: TV \Rightarrow F	3.73***	0.02	4.50	0.34	0.57
	Ho: F \Rightarrow TV	2.20	0.43	361.58*	1.11	0.80
AKSA	Ho: TV \Rightarrow F	0.11	0.21	4.44	0.56	1.36
	Ho: F \Rightarrow TV	2.93***	2.26	702.55*	6.34*	7.99*
ALARK	Ho: TV \Rightarrow F	1.91	0.03	3.71	1.19	0.76
	Ho: F \Rightarrow TV	0.81	0.07	5159.88*	0.49	1.14
ALGYO	Ho: TV \Rightarrow F	0.00	0.09	6.62**	2.09***	1.03
	Ho: F \Rightarrow TV	2.24	0.27	57.38*	1.30	1.25
ALKIM	Ho: TV \Rightarrow F	0.21	2.63***	1.24	2.34***	1.22
	Ho: F \Rightarrow TV	0.18	2.21	187.18*	1.32	1.39
ASELS	Ho: TV \Rightarrow F	0.38	1.92	0.80	1.04	1.07
	Ho: F \Rightarrow TV	2.30	0.01	627.10*	0.24	0.41
BIMAS	Ho: TV \Rightarrow F	10.00***	1.67	0.87	1.10	2.35*
	Ho: F \Rightarrow TV	15.68*	0.49	738.88*	1.60	3.49*
BRYAT	Ho: TV \Rightarrow F	0.65	0.24	301.84*	2.80**	1.76**
	Ho: F \Rightarrow TV	0.05	0.53	77.29*	1.38	0.92
CCOLA	Ho: TV \Rightarrow F	0.10	0.34	3.20	0.54	0.74
	Ho: F \Rightarrow TV	1.77	1.28	3482.07*	0.30	0.35
ECILC	Ho: TV \Rightarrow F	1.01	2.12	0.94	0.18	0.91
	Ho: F \Rightarrow TV	0.79	0.44	1846.69*	1.02	0.92
EGEEN	Ho: TV \Rightarrow F	22.44*	1.39	13.91*	0.54	0.97
	Ho: F \Rightarrow TV	4.70***	6.51*	1511.99*	5.25*	5.81*
ENKAI	Ho: TV \Rightarrow F	0.04	0.96	26.09*	1.53	2.13**
	Ho: F \Rightarrow TV	1.47	1.13	129.95*	1.92	1.28
ERBOS	Ho: TV \Rightarrow F	0.90	0.05	3.43	2.10**	1.52***
	Ho: F \Rightarrow TV	1.78	0.85	172.09*	2.94**	1.72**
EREGL	Ho: TV \Rightarrow F	0.00	0.95	0.72	1.27	1.17
	Ho: F \Rightarrow TV	0.10	0.16	1007.26*	2.20***	3.09*
FROTO	Ho: TV \Rightarrow F	0.01	0.44	102.19*	1.26	0.61
	Ho: F \Rightarrow TV	3.41***	0.59	155.39*	0.72	3.39*

Temettü Veriminin BIST Hisse Senedi Fiyatlarını Tahmin Gücünün Nedensellik Testleriyle Analizi

INDES	Ho: TV ⇒ F	4.46**	0.24	4.09	2.75**	2.89*
	Ho: F ⇒ TV	0.05	0.32	1123.01*	0.53	0.68
ISMEN	Ho: TV ⇒ F	1.16	0.00	13.05*	7.28*	3.46*
	Ho: F ⇒ TV	0.78	0.18	1488.63*	2.89**	2.29*
KCHOL	Ho: TV ⇒ F	1.48	1.30	0.08	0.01	1.19
	Ho: F ⇒ TV	5.03**	0.34	1260.00*	4.39**	7.84*
KOZAL	Ho: TV ⇒ F	2.67	0.23	2.88	2.53**	0.92
	Ho: F ⇒ TV	5.88**	2.75***	172.60*	5.65*	7.28*
OTKAR	Ho: TV ⇒ F	2.22	1.09	0.97	0.77	0.91
	Ho: F ⇒ TV	0.35	0.17	795.18*	1.54	1.43
SAHOL	Ho: TV ⇒ F	0.09	1.22	0.12	5.62*	3.43*
	Ho: F ⇒ TV	20.52*	0.10	68.69*	0.42	0.59
SARKY	Ho: TV ⇒ F	15.28*	1.60	19.24	1.04	2.07**
	Ho: F ⇒ TV	8.65	1.45	1053.59*	1.22	0.69
SELEC	Ho: TV ⇒ F	6.66*	0.63	16.27*	1.56	0.67
	Ho: F ⇒ TV	0.00	0.28	124.65*	3.22**	2.92*
SISE	Ho: TV ⇒ F	0.00	0.50	4.14	1.79	0.86
	Ho: F ⇒ TV	1.58	0.21	1840.80*	1.57	6.53*
TOASO	Ho: TV ⇒ F	3.79***	0.48	54.65*	3.27**	5.20*
	Ho: F ⇒ TV	1.43	0.02	272.41*	0.68	0.83

Not: *, **, *** T test istatistiğinin sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu gösterir.

Tablo 6. Hatemi-J (2012) Bootstrap Asimetrik Nedensellik Testi Bulguları

Hisse Senetleri	Ho: TV ⇒ F		Ho: F ⇒ TV	
	(+, +)	(-, -)	(+, +)	(-, -)
AGHOL	0.24	1.55	9.47*	0.41
AKSA	1.16	3.25**	1.44	0.25
ALARK	1.03	0.18	0.00	0.18
ALGYO	1.06	2.28	0.67	2.82***
ALKIM	0.18	5.14**	0.14	0.43
ASELS	0.53	0.80	0.83	0.00
BIMAS	0.64	0.35	0.06	1.23
BRYAT	0.25	6.37**	0.51	0.04
CCOLA	0.32	0.15	0.24	0.27
ECILC	0.01	0.02	0.31	3.60***
EGEEN	0.80	2.40	0.29	0.09
ENKAI	0.04	0.70	0.00	1.65
ERBOS	0.55	0.00	0.82	0.18
EREGL	0.11	1.19	0.11	1.63
FROTO	0.06	2.45***	1.29	8.90**
INDES	2.02	0.01	0.05	0.11
ISMEN	2.63***	0.68	0.08	0.09
KCHOL	0.04	0.82	0.30	1.83
KOZAL	0.12	2.04	2.96***	0.09
OTKAR	0.01	0.14	0.22	1.18
SAHOL	0.48	0.58	0.06	0.06
SARKY	1.28	0.63	0.00	9.54**
SELEC	2.67	0.05	4.41**	1.43
SISE	0.00	0.83	3.71***	1.57
TOASO	1.22	3.16***	0.88	7.53**

Not: *, **, *** T test istatistiğinin sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu gösterir. VAR modellerinde maksimum gecikme sayısı 8 olarak seçilmiştir. Optimal gecikme uzunluğu ise HJC kriterine göre belirlenmiştir. MWALD testi kritik değerleri 10.000 tekrarlı iterasyonla hesaplanmıştır.

Hatemi-J (2012) bootstrap asimetrik nedensellik testi bulguları Tablo 6'da sunulmuştur. Hatemi-J testinde sıfır hipotezi, $X^{+/-}$ değişkeninden $Y^{+/-}$ değişkenine doğru nedensellik yoktur, şeklindedir. Başka bir deyişle, bu testteki sıfır hipotezi; X 'in pozitif/negatif bileşeni, Y 'nin pozitif/negatif bileşeninin Granger nedeni değildir, şeklinde ifade edilebilir. Sıfır hipotezinin reddedilmesi, değişkenlerin pozitif/negatif bileşenleri arasında nedensellik ilişkisi olduğu anlamına gelir. Tablo 6'dan takip edileceği üzere, temettü verimi ve hisse senedi fiyatlarının pozitif bileşenleri arasında sadece ISMEN hisse senedinde %5 anlamlılık düzeyinde bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Yani ISMEN hisse senedi temettü veriminin pozitif bileşeni, hisse senedi fiyatının pozitif bileşeni üzerinde tahmin gücüne sahiptir. Bununla birlikte, değişkenlerin negatif bileşenleri arasında daha fazla nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir. AKSA, ALKIM, BRYAT, FROTO ve TOASO hisse senetlerinin temettü veriminin negatif bileşeninden fiyatın negatif bileşenine doğru, %5 ile %10 arasında değişen anlamlılık düzeyinde nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Bu durumda AKSA, ALGYO, BRYAT, FROTO ve TOASO hisse senetlerinin temettü veriminin negatif bileşeninin, hisse senedi fiyatlarının negatif bileşeni üzerinde tahmin gücüne sahip olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte, hisse senedi fiyatlarının pozitif bileşenlerinden temettü veriminin pozitif bileşenine AGHOL, KOZAL, SELEC ve SISE hisse senetlerinde; negatif bileşenler arasında ise ALGYO, ECILC, FROTO, SARKY ve TOASO hisse senetlerinde %5 ile %10 arasında değişen anlamlılık düzeyinde nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Ayrıca, Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testinin TY testine nazaran az sayıda nedensellik ilişkisine işaret ettiği görülmektedir. Çok sayıda hisse senedinde, temettü verimi ve fiyat değişkenlerinin pozitif ya da negatif bileşenleri arasında nedensellik ilişkisi tespit edilmemiştir.

Literatürde Campbell ve Shiller'i (1988a) destekleyen çok sayıda çalışma mevcuttur. Bununla birlikte Ang ve Bekaert (2007), Welch ve Goyal (2008) ve Park (2010), temettü veriminin tahmin gücünün ya oldukça düşük düzeyde olduğunu ya da hiç olmadığını iddia etmişlerdir. Bu tür çalışmalarda, incelenen değişkenlerde yapısal kırılmaların görülmesi, temettü veriminin tahmin gücünün zamanla değişen bir yapıda olması ve piyasa şartlarına bağlı olarak tahmin gücünün zayıflaması gibi faktörlerin etkili olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca, birçok araştırmacı da temettü verimi ve fiyat arasındaki ilişkinin nonlinear yapıda olduğunu, doğru modellerin tercih edilmemesi durumunda ilişkilerin tespit edilemeyeceğini göstermiştir (Kanas, 2005; McMillan, 2009; Schaller ve Norden, 1997).

Bu faktörlerle birlikte Türkiye piyasası özelinde daha fazla geçerli olabilecek bazı başka olgular da vardır. Birincisi, bugünkü değer modelinin endeks düzeyinde geçerliliğinin sınanması, çok sayıda araştırmacının tercih ettiği bir yaklaşımdır. Endeks bazında tespit edilen ilişkiler, hisse bazında tespit edilen ilişkilerden daha güçlüdür (Esteve vd. 2020; Luo vd. 2021; Kanas, 2005; Nasseh ve Strauss, 2004). İkincisi, temettü veriminin kısa dönem tahmin gücünün uzun dönem tahmin gücünden daha zayıf olduğu bilinmektedir. Örneğin, Cochrane (2008, 2011), kısa vadeli tahmin gücüne kıyasla uzun vadeli tahmin

gücünde daha güçlü bulgular olduğunu belirtmektedir. Yine, Campbell ve Thompson (2008), aylık frekanstaki gözlemlerden ziyade yıllık frekanstaki gözlemlerin kullanıldığı durumda, temettü verimi tahmin gücünün daha fazla arttığını göstermişlerdir. Boudoukh vd. (2007) ve Robertson ve Wright (2006) ise firmaların temettü politikalarındaki değişikliklerin ve hisse geri alım programlarının temettü verimi ve hisse senedi fiyatları arasındaki eşbütünleşme ilişkisinde bir bozulmaya yol açtığını, bu sebeple temettü veriminin tahmin gücünü kaybettiğini iddia etmektedirler.

Sonuç

Bu çalışma, Campbell ve Shiller (1988a) modelinden hareketle, temettü veriminin BIST hisse senedi fiyatlarını tahmin gücünü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırma metodolojisi olarak lineer bir model olan Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testi ve nonlineer ilişkinin dikkate alınabileceği bir diğer yöntem olan Hatemi-J (2012) bootstrap asimetric nedensellik testi benimsenmiştir. Araştırmada, Aralık 2011 ile Kasım 2021 tarihleri arasında BIST 100 endeksinde devamlılık gösteren ve kesintisiz olarak temettü ödeyen hisse senetlerine ait temettü verimi ve ay sonu kapanış fiyatı serileri kullanılmıştır.

TY nedensellik testi bulgularına göre AGHOL, BIMAS, EGEEN, INDES, SARKY, SELEC ve TOASO hisse senetlerinde, temettü veriminden hisse senedi fiyatlarına doğru nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Yani, bahsedilen hisse senetleri özelinde, temettü veriminin hisse senedi fiyatlarını tahmin etme gücü olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, incelenen 25 hisse senedinin çoğunda, temettü veriminden hisse senedi fiyatına doğru nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Hatemi-J (2012) testi bulgularına göre, temettü verimi ve hisse senedi fiyatlarının pozitif bileşenleri arasında sadece ISMEN hisse senedinde bir nedensellik ilişkisi vardır. Yani, ISMEN hisse senedi temettü veriminin pozitif bileşeni, hisse senedi fiyatının pozitif bileşeni üzerinde tahmin gücüne sahiptir. Bununla birlikte, değişkenlerin negatif bileşenleri arasında daha fazla nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir. AKSA, ALKIM, BRYAT, FROTO ve TOASO hisse senetlerinin temettü veriminin negatif bileşeninden hisse senedi fiyatının negatif bileşenine doğru nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir. Bu durumda AKSA, ALGYO, BRYAT, FROTO ve TOASO hisse senetleri temettü veriminin negatif bileşeninin hisse senedi fiyatlarının negatif bileşeni üzerinde tahmin gücüne sahip olduğu söylenebilir. Ayrıca, Hatemi-J (2012) asimetric nedensellik testinin TY testine nazaran az sayıda nedensellik ilişkisine işaret ettiği görülmektedir. Çok sayıda hisse senedinde, temettü verimi ve fiyat değişkenlerinin pozitif ya da negatif bileşenleri arasında nedensellik ilişkisi tespit edilmemiştir.

Literatürde olduğu gibi, bu çalışmada da temettü veriminin tahmin gücüyle ilgili karışık bulgulara ulaşılmıştır. Campbell ve Shiller (1988a) modelinin geçerliliğinin sınırdığı onlarca çalışmada, lehte ve aleyhte bulgularla karşılaşmıştır. Bu olgunun arkasında yatan genel sebepler arasında, incelenen değişkenlerde yapısal kırılmaların görülmesi,

temettü veriminin tahmin gücünün zamanla değişen bir yapıda olması ve piyasa şartlarına bağlı olarak tahmin gücünün zayıflaması gibi faktörlerin bulunduğu ifade edilmektedir. Ayrıca, birçok araştırmacı, temettü verimi ve fiyat arasındaki ilişkinin nonlineer yapıda olduğunu ve doğru modellerin tercih edilmemesi durumunda ilişkilerin tespit edilemeyeceğini göstermiştir. Bu çalışmada ön plana çıktığı düşünülen faktörler ise şöyle ifade edilebilir: Hisse senedi bazında yapılan sınamaların endeks bazında yapılan sınamalara karşı dezavantajlı olduğu bilinmektedir. Ayrıca, aylık frekanstaki gözlemlerden ziyade yıllık frekanstaki gözlemlerin kullanıldığı durumda, temettü veriminin tahmin gücü daha fazla artış göstermektedir. Firmaların temettü politikalarındaki değişikliklerin ve hisse geri alım kararlarının temettü verimi ve hisse senedi fiyatları arasındaki eşbütünleşme ilişkisinde bir bozulmaya yol açtığı, bu sebeple temettü veriminin tahmin gücünü kaybettiği de dile getirilen iddialar arasındadır.

Bu çalışmada incelenen hisse senetleri, analiz dönemi boyunca BIST 100 endeksinde kesintisiz olarak temettü ödemesi yapan firmalarla sınırlıdır. Gelecek çalışmalarda, kesintili olarak temettü ödemesi yapan veya BIST'te işlem gören tüm hisse senetleri inceleme konusu yapılabilir. Bununla birlikte, nonlineer ilişkilerin yapısal kırılmalarla birlikte ele alınabileceği alternatif modeller, daha başarılı sonuçlar üretebilir.

Kaynakça / References

- Ang, A., ve Bekaert, G. (2007). Stock return predictability: Is it there. *Review of Financial Studies*, 20(3), 651–707.
- Boudoukh, J., Michaely, R., Richardson, M., ve Roberts, M. (2007). On the importance of measuring payout yield: Implications for empirical asset pricing. *Journal of Finance*, 62, 877–915.
- Campbell, J.Y., ve Shiller, R.J. (1987). Cointegration and tests of present value models. *Journal of Political Economy*, 95, 1062–1088.
- Campbell, J.Y., ve Shiller, R.J. (1988a). The dividend-price ratio and expectations of future dividends and discount factors. *Review of Financial Studies*, 1, 195–227.
- Campbell, J.Y., ve Shiller, R.J. (1988b). Stock prices, earnings, and expected dividends. *Journal of Finance*, 43, 661–676.
- Campbell, J.Y., ve Shiller, R.J. (2001). Valuation ratios and the long-run stock market outlook: An update. *Cowles Foundation Discussion Paper*, No. 1295.
- Campbell, J.Y., Lo, A.W., ve MacKinlay, A.C. (1996). *The econometrics of financial markets*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Campbell, J.Y., ve Thompson, S. (2008). Predicting excess stock returns out of sample: Can anything beat the historical average? *Review of Financial Studies*, 21(4), 1509–1531.
- Campbell, J.Y., ve Yogo, M. (2006). Efficient tests of stock return predictability. *Journal of Financial Economics*, 81(1), 27–60.
- Chen, S. (2012). The predictability of aggregate Japanese stock returns: Implications of dividend yield. *International Review of Economics and Finance*, 22(1), 284–304.
- Cochrane, J. (2008). The dog that did not bark: A defense of return predictability. *Review of Financial Studies*, 21, 1533–1575.
- Cochrane, J. (2011). Discount rates: American finance association presidential address. *Journal of Finance*, 66, 1047–1108.
- Esteve, V., Navarro-Ibáñez, M., ve Prats, M.A. (2020). Stock prices, dividends, and structural changes in the long-term: The case of U.S. *The North American Journal of Economics and Finance*, 52, 101126.
- Fama, E.F., ve French, K.R. (1988). Dividend yields and expected stock returns. *Journal of Financial Economics*, 22, 3–25.
- Granger, C.W.J. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica*, 37(3), 424–438.
- Granger, C.W.J., ve Yoon, G. (2002). Hidden cointegration. SSRN Journal (SSRN Electronic Journal) University of California, Economics Working Paper No. 2002-02.
- Hacker, R.S., ve Hatemi-J, A. (2003). How productivity and domestic output are related to exports and foreign output in the case of Sweden. *Empirical Economics*, 28(4), 767–782.
- Hacker, R.S., ve Hatemi-J, A. (2006). Tests for causality between integrated variables using asymptotic and bootstrap distributions: Theory and application. *Applied Economics*, 38(13), 1489–1500.
- Hatemi-J, A. (2003). A New method to choose optimal lag order in stable and unstable VAR models. *Applied Economics Letters*, 10(3), 135–137.

- Hatemi-J, A. (2008). Forecasting properties of a new method to determine optimal lag order in stable and unstable VAR models. *Applied Economics Letters*, 15(4), 239–243.
- Hatemi-J, A. (2012). Asymmetric causality tests with an application. *Empirical Economics*, 43(1), 447–456.
- Kanas, A. (2005). Nonlinearity in the stock price-dividend relation. *Journal of International Money and Finance*, 24, 583–606.
- Luo, S., Yan, X., ve Yang, H. (2021). Let's take a smooth break: Stock return predictability revisited. *International Review of Economics and Finance*, 75, 300–314.
- McMillan, D.G. (2009). Revisiting dividend yield dynamics and returns predictability: Evidence from a time-varying ESTR model. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 49(3), 870–883.
- McMillan, D.G. (2015). Time-varying predictability for stock returns, dividend growth and consumption growth. *International Journal of Finance and Economics*, 20, 362–373.
- McMillan, D.G. (2019). Stock return predictability: Using the cyclical component of the price ratio. *Research in International Business and Finance*, 48, 228-242.
- McMillan, D.G., ve Wohar, M.E. (2013). A panel analysis of the stock return dividend yield relation: Predicting returns and dividend growth. *The Manchester School*, 81(3), 386-400.
- Miller, M.H., ve Modigliani, F. (1961). Dividend policy, growth, and the valuation of shares. *The Journal of Business*, 34(4), 411–433.
- Nazlioglu, S., ve Soytas, U. (2011). World oil prices and agricultural commodity prices: Evidence from an emerging market. *Energy Economics*, 33(3), 488-496.
- Nasseh, A., ve Strauss, J. (2004). Stock prices and the dividend discount model: Did their relation break down in the 1990s? *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 44(2), 191–207.
- Pan, M.-S. (2007). Permanent and transitory components of earnings, dividends, and stock prices. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 47(4), 535–549.
- Park, C. (2010). When does the dividend-price ratio predict stock returns? *Journal of Empirical Finance*, 17, 81–101.
- Paye, B., ve Timmermann, A. (2006). Instability of return prediction models. *Journal of Empirical Finance*, 13, 274–315.
- Robertson, D., ve Wright, S. (2006). Dividends, total cash flow to shareholders and predictive return regressions. *Review of Economics and Statistics*, 88, 91–99.
- Schaller, H., ve Van Norden, S. (1997). Regime switching in stock markets returns. *Applied Financial Economics*, 7, 177–191.
- Schrumpf, A. (2010). International stock return predictability under model uncertainty. *Journal of International Money and Finance*, 29, 1256–1282.
- Timmermann, A. (2008). Elusive return predictability. *International Journal of Forecasting*, 24, 1–18.
- Toda, H.Y., ve Yamamoto, H. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66(1-2), 225-250.
- Welch, I., ve Goyal, A. (2008). A comprehensive look at the empirical performance of equity premium prediction. *The Review of Financial Studies*, 21, 1455–1508.
- Yin, L., ve Nie, J. (2021). Adjusted dividend-price ratios and stock return predictability: Evidence from China. *International Review of Financial Analysis*, 73, 101618.

[itobiad], 2022, 11 (3): 1443-1457

<p>Âşıklık Geleneği Kültür Elçisi Âşık Yaşar Reyhanî'nin Müzikal Kimliği Üzerine Tespitler</p> <p>Findings on the Musical Identity of Âşık Yaşar Reyhanî, Cultural Ambassador of Minstrel Tradition</p> <p>Video Link: https://youtu.be/WjscMB8Swk4</p>	
<p>Yakup AÇAR</p> <p>Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Dede Korkut Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü</p> <p>Asst. Prof. Title, Kafkas University Dede Korkut Faculty of Education Department of Fine Art Education</p> <p>yakupacar8@hotmail.com</p> <p>ORCID: 0000-0001-8682-6396</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 16.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 12.09.2022
Yayın Tarihi / Published	: 13.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Açar, Y. (2022). Âşıklık Geleneği Kültür Elçisi Âşık Yaşar Reyhanî'nin Müzikal Kimliği Üzerine Tespitler . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1443-1457 . doi: 10.15869/itobiad.1104619

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Yakup AÇAR)

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Âşıklık Geleneği Kültür Elçisi Âşık Yaşar Reyhanî'nin Müzikal Kimliği Üzerine Tespitler

Öz

Âşıklar, Türk kültürünün hâkim olduğu coğrafyalarda sözlü gelenekle beraber müzik kültürünü de temsil ve muhafaza etmede önemli bir noktadadır. Sosyo-kültürel yapıya yön vererek toplumun sanatsal ifade ve algısının gelenek ve görenekler içerisinde kalmasını sağlamıştır. Âşık Reyhanî, gelenek bağlılığında âşık edebiyatını ve müziğini bir sonraki nesle aktarma hususunda yetiştirdiği çıraklarla, topluma kazandırdığı usta malı ve kendi ürettiği eserlerle kendinden önceki ve sonraki nesil arasında köprü olmayı başarmış bir âşıktır. Bu çalışmanın amacı, Âşık Reyhanî'nin gerek kuramsal bilgileri ve zengin melodi dağarıyla, gerekse de ses ve saz icra teknikleriyle âşık müziğine olan hâkimiyetini bilgi ve belgeler ışığında ortaya koymaktır. Araştırmanın kuramsal bölümü oluşturma adına; ozan, âşık, âşıklık geleneği, Türk halk müziğinde âşıklık geleneğinin yeri, Erzurum ili âşık müziği ve Âşık Reyhanî'nin sanat yaşamına yönelik literatür taraması yapılmıştır. Âşık Reyhanî'ye ait müzikal bulguları elde etme adına verilerin toplanmasında belgesel tarama modeli kullanılarak Âşık Reyhanî'nin plak-kaset albümleri, video kayıtları, katıldığı televizyon programları, Âşık Reyhanî temalı belgeseller ve yazılı kaynaklardan faydalanılmıştır. Elde edilen bulgulara doğrultusunda; Âşık Reyhanî bağlama sazının icrasına yönelik çeşitli icra tekniğine, tel ve perde düzeni bilgilerine sahiptir. İcralarında ekseriyetle divan sazını kullanmakla beraber tambura sazını da tercih ettiği görülmektedir. Âşık Reyhanî albümlerinde Maya ve Divan gibi Türk halk müziği uzun hava türlerine benzerlik gösteren uzun havalar; Sümmanî ve Köroğlu havaları gibi çeşitli ezgi kalıplarında kırık havalar seslendirmiştir. Âşık Reyhanî'nin seslendirdiği eserlerin diyapazona göre karar sesleri incelendiğinde genel olarak fa# (F#3), fa (F3), ve sol (G3) sesleriyle söylediği görülmektedir. İcra ettiği eserler ekseriyetle bir oktavı aşmayacak şekilde olup 4-5 ve 7 ses aralığındadır. Yörede sık kullanılan Uşşak ve Hüseyini makamlarının dışında Hicaz, Muhayyer, Saba ve Karcıgar makamlarıyla eserler de seslendirmiştir. Âşık Reyhanî kırık havaları en çok 4/4 ve 2/4'lük basit usulde ve 5/8'lik bileşik usulde icra etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kültür, Âşık, Âşıklık Geleneği, Âşık Müziği, Âşık Reyhanî.

Findings on the Musical Identity of Âşık Yaşar Reyhanî, Cultural Ambassador of Minstrel Tradition

Abstract

Minstrels play a fundamental role in representing and preserving the oral tradition and music culture in geographies where Turkish culture is dominant. Setting the tone of socio-cultural structure, minstrels have ensured that the artistic expression and perception of the societies have remained within the framework of traditions and customs. Âşık Reyhanî is a minstrel who managed to be an intergenerational bridge between his predecessor and the next generation in terms of passing down the minstrel literature and music through the apprentices he trained, his mentor's works he brought

to society, and the works he produced. This study aims to reveal Âşık Reyhanî's mastery of minstrel music with both his theoretical knowledge and rich melody repertoire, as well as vocal and instrumental performance techniques, in the light of information and documents. With this approach; a literature review was made on poet, minstrel, minstrel tradition, the place of the minstrel tradition in Turkish folk music, minstrel music in Erzurum province, and the art life of Âşık Reyhanî so as to create the theoretical part of the research. In order to obtain the musical findings belonging to Âşık Reyhanî, the documentary review method was used to collect the data, and Âşık Reyhanî's record-cassette albums, video recordings, television programs he attended, documentaries with the theme of Âşık Reyhanî, and various written sources were utilized. In line with the findings obtained, Âşık Reyhanî was knowledgeable about various performance techniques, chords, and frets concerning the performance of the baglama instrument. Although he mostly used the divan instrument, it is seen that he also preferred the instrument tambura in his performances. In his albums, Âşık Reyhanî performed unmetered folk songs that resemble Turkish unmetered folk music types such as Maya and Divan, besides Turkish folk songs in various melody forms such as Sümmani and Köroğlu, When the tone of the works performed by Âşık Reyhanî is examined, it is seen that he generally sang with the sounds fa# (F#3), fa (F3), and sol (G3). The works he performed usually do not exceed one octave and are in the range of 4-5 and 7 voices. Besides the Uşşak and Hüseyini that are frequently used in the region, he performed works with the Hejaz, Muhayyer, Saba, and Karcıgar scales. Âşık Reyhanî performed Turkish folk songs mostly in the 4/4 and 2/4 simple, and the 5/8 compound tempo.

Keywords: Culture, Minstrel, Minstrel Tradition, Minstrel Music, Âşık Reyhanî.

Giriş

Kültür, Kültürel Kimlik ve Kültürel Bellek

Kültür, kısaca toplumların sosyolojik olarak kuşaktan kuşağa aktardığı maddi ve manevi ürünlerin bütünüdür ve toplumların değişen medeniyetler içerisinde kendini koruma stratejisidir. Ancak kültürün en önemli dinamiklerinden olan etkileşimi de göz ardı etmemek gerekir, zira etkileşim kültürün bir parçasıdır. Kültürel kimliğe sahip birey etkileşimlerle şekillen giyim-kuşam, yemek, eğlence, yas, oyun, müzik ve dans gibi birçok kültür olgusunu kolektif bilinçle uygular.

Kültürel kimlik; “ölçeği ve niteliği ne olursa olsun toplulukları birbirinden ayıran öğelerin birleşimi” olarak kabul edilir (Erol 2009, s. 219). “İnsan, yalnızca mantığıyla hareket eden bir varlık değildir ve davranışlarında kültürel kimliğinin teminatı olan kolektif belleği önemli bir rol oynamaktadır. Davranışların ve düşüncelerin ana-babadan ve toplumdan görülerek kazanılan ve kimliği pekiştiren manevi anlamları vardır. Kimlik bilinci öyle güçlüdür ki, kimliğin bir parçası olan tutumların da sorgulanmadan benimsenmesini gerektirir” (Mustan Dönmez, 2011, s.154).

Kültürel kimlik içerisinde bireyin sadece etkileşimde olduğu toplum içerisinde informal bir şekilde kazanabileceği bir kültür ürünü de müziktir. “Toplumsal bir varlık olan insan, sosyal çevresi ile iletişim için geliştirilen sözcüklere sesler aracılığıyla duygularını, düşüncelerini, deneyimlerini anlatan değişik anlamlar yükleyerek müziğin temel yapısını

oluşturmuştur. Bu anlamların diğerleriyle paylaşılmaya başlandığı anda müzik toplumsallaşmaktadır” (Kaplan, 2005, s. 78).

Türkiye coğrafyasında yaşayan kültürel kimlikler birleşiminin, yani üst kimlik sıfatıyla Türk milletinin tarihi, dili, inancı ve tüm folklorik olgularının kültürel müziğiyle harmanlanması, Türk halk müziği türünü ve onun mahsulü olan türkülerimizi meydana getirir diyebiliriz. Buna bağlı olarak bu Türk müziği türü içerisinde ulusal boyuta ulaşmış yani yurt genelinde yaygın şekilde kullanılagelmiş çalgılar olmakla birlikte yalnızca bir yöreye, etnik gruba veya belli bir inanç sistemine mal olmuş çalgılar da vardır.

Âşık müziği ürünleri ilk defa Cumhuriyet’in ilanından sonra Darüelhan adına yapılan derleme gezilerinde ses kayıt cihazlarıyla kayıt altına alınmıştır. (Şenel 1991, s. 556). Âşıklık geleneğini bu teknolojik imkânlarla kadar koruyan ve yaşatan ise kültürel bellek taşıyıcıları olan âşıklardır. Mustan Dönmez (2010)’e göre âşıklık geleneği, Anadolu’ya özgü somut olmayan kültür ürünlerini akılda tutma stratejilerinden biridir (s. 37). Eş deyişle bir kültürel bellek ürünüdür. “Sözlü geleneğin taşıyıcısı ve yeniden yaratıcısı olan âşıklar, sözlü gelenek ürünlerinin kuşaktan kuşağa aktarılmasında, sosyokültürel yapının şekillenmesinde, insan hayatına ilişkin dönemlerin gelenek ve göreneklere göre ifade edilmesinde önemli bir görevi yerine getirmişlerdir” (Cerrahoğlu, 2011, s.143). Âşıklar, şiir söylemede olduğu gibi müzikte de usta malını (kendinden önceki kuşağın eserlerini) kullanmaktadırlar. Dolayısıyla sazlarındaki perde sistemleri, çalım teknikleri, saz boyutları ve kalıplaşmış melodi cümleleri gibi âşık müziğinin birçok müzikal unsurunu kültürel bellek taşıyıcıları olarak aktarmışlardır.

Kültürel bellek taşıyıcılığını layığıyla yapan, kendinden önceki neslin âşık müziğini ve usta malı eserlerini günümüze kadar ulaştıran âşıklardan biri de âşık Reyhanî’dir. Teknolojiden faydalanarak plak veya kaset şeklinde birçok albüm çıkarmış, davet edildiği televizyon programlarına katılmış ve neticesinde kendisine ve kendisinden önceki âşık kuşağına ait eserlerin arşivinin oluşmasını sağlamıştır.

Âşık Reyhanî’nin müzikal yönü konu edinmesi münasebetiyle âşıklık geleneğinin edebî yönü ve tarihsel süreci ile ilgili konulara derinlemesine girilmemiştir. Çalışmada vurgulanmak istenen âşık müziğinin geleneksel Türk halk müziğindeki yeri, Erzurum yöresi âşık müziği ve bilhassa Âşık Reyhanî’nin müzikal yönüdür.

Ozan, Âşık ve Âşıklık Geleneği

Ozan-baksı geleneğinin günümüzdeki temsilcileri olarak düşünebileceğimiz âşıklar, Anadolu coğrafyasının her köşesinde varlığını göstermiş, yaşadığı her dönemde toplumun sözcüleri olmuş ve bağlı bulunduğu kültürü kendi üsluplarıyla temsil etmişlerdir. Âşıklar, halkın dertleri, kederleri, şikâyetleri, özlemleri gibi sıralayabileceğimiz daha birçok sosyal durumlarını büyük bir hassasiyetle ve cesaretle dile getirmeleriyle bilinirler.

“Âşıklık geleneğinin tarihsel gelişim süreci incelendiğinde Âşıklık, İslamiyet öncesi Türklerde Ozan kavramı ile karşımıza çıkmaktadır. Ozan sözcüğü Fuad Köprülü’ye göre uz-oz kökünden çıkmaktadır. Ozmak, “önce gelmek, ileri geçmek” anlamlarındadır. Ozan kavramı ilk zamanlarda büyücü, oyuncu, hekim, şarkıcı ve çalgıcı görevlerini üstlenirken sonraları şiir söyleyen, söylediği şiirleri çalgılarıyla melodi üreterek okuyan

saz şairi olarak kullanılmaya başlamış ve tarih boyunca farklı görevler üstlenmiştir." (Sümbüllü, 2006, s. 8).

İslâmiyet'in kabulünden 16. yüzyıla kadar olan evre, geniş halk kitleleri açısından bir geçiş evresi olmuştur. Bu evrede, eski kültürün aktarıcısı olan "ozan", gerek Azerbaycan'da gerekse Anadolu'da aynı çizgiyi takip ederek yavaş yavaş yerini "âşık" a bırakmıştır. Bu geçiş döneminde bu halk şairleri için, "Ozan", "Dede", "Ağsakal", "Varsag", "Yanşag", "Varsağı-gû" gibi çeşitli adlar kullanılmış, ayrıca 13. yüzyıldan itibaren dinî ve tasavvufî şiirler yazan aydın şairler arasında tamamen farklı bir anlamda "âşık" kelimesi de kullanılmaya başlanmıştır (Düzgün, 2004, s.170).

Yukarıda verilen örneklerin dışında birçok kaynaktan da anlaşılabilceği üzere Anadolu'da varlığını göstermeye başlayan ozanlık geleneği kültürel değişimlere uğrayarak isim değişikliği yaşamış ve âşık adını alarak ozanlık geleneğinin devamı niteliğinde âşıklık geleneği adıyla varlığını sürdürmüştür. Fakat Özdemir (2013) ise; saz çalma, doğaçlama şiir düzme, atışma yapma, dudakdeğmez tarzında şiir düzme, âşık havalara hâkim olma, muamma çözme ve bu uygulamaların olduğu bayram ve şenliklere katılma özelliklerine sahip olanların âşık olduğu; sadece şiir yazma, saz çalma ve türkü söyleme özelliklerine sahip olanların ise ozan olduğu düşüncesindedir (s. 16).

Âşığın yetişmesi usta-çırak eğitim sistemine dayalıdır. Âşık adayları çıraklıktan ustalığa geçene kadar bu eğitim sistemine tabi tutulurlar ve bir takım aşamalardan geçerler. Âşık adayının âşık olma hevesinin yanı sıra öğrenme kabiliyeti, kuvvetli hafıza, üretkenlik, kelime dağarcığının geniş olması, hitabeti ve müzik yeteneği gibi bir takım özelliklere de sahip olması gerekmektedir.

"Âşıklık geleneğinde öğrenme sürecine ilişkin genel bir ifade kullanmak gerekirse, âşık adayının geleneğin içinde dünyaya geldiği andan itibaren, geleneğin tüm unsurlarını yakın kültürel çevresinden görerek ve öğrenerek büyümesiyle başlar ve gelişir diyebiliriz. Ancak modern yaşamda geleneksel çıraklık eğitiminin yanında âşık adayları yakın kültürel çevresinden öğrendikleriyle yetinmiyor ve elektronik ortamı imkânlarını da kullanarak âşık tarzı geleneği öğreniyorlar" (Bektaş, 2016, s.10).

Âşıklık geleneğinin sürdürülmesinde bir önemli unsur da âşık kahvehaneleridir. Bu kahvehaneler; âşıkların sanatlarını icra ettikleri, atışmalarını yaptıkları, hikâyelerini anlattıkları, farklı yörelerden gelen âşıkların birbirilerini tanıma, feyiz alma ve üslup/tavır öğrenme fırsatını yakaladıkları icra mekânları ve okullarıdır.

Kahvehaneler, Anadolu'da ortaya çıkmaya başladığı 16. yüzyıldan bu yana ilk amacına uygun şekilde; Âşık kahvehaneleri de değişen sosyokültürel ve politik şartlara rağmen geleneğin değişmeyen mekânları olarak Türk kültür hayatında varlıklarını sürdürmektedir. (Özdemir, 2016, s. 1163). Âşık kahvehanesinde bulunmak, bir âşık için sanıldığı gibi hemen sazını alıp gidebileceği bir durum değildir. Âşık kahvehanesinde fasıl yapabilmek için âşık adayının geçmesi gereken bir dizi aşama vardır. Âşık için bir fırsat niteliği taşıyan kahvehaneler, sanatın icra edilecek mekânı olmaları nedeniyle, âşıklar için oldukça önemlidir. Çünkü sanatın icra edilmesi tek başına bir anlam ifade etmemektedir. Çalınan sazın ve söylenen sözün bir de dinleyicisi olmalıdır (Balkaya, 2013, s. 885).

Geleneksel Türk Halk Müziğinde Âşıklık Geleneğinin Yeri

Geleneksel Türk halk müziği, yaratıcısının bilinmemesi doğrultusunda halka mal edilmiş anonim türküler ve yaratıcısının eserin son dörtlüğünde mahlasına yer verdiği; dolayısıyla bu yolla kime ait olduğu bilinen âşık türkülerini olmak üzere iki ana kaynaktan beslendiği bilinmektedir.

Bu iki grup halk sanatçıları, çeşitli kadim ezgilerden, akıllarında kalanları, bilerek veya bilmeyerek, bir başka söz ile birleştirmek suretiyle yeni türkülerin meydana gelmesine sebep olurlar. Bu işi yaparken daha önceden bilinen kuralları uygulamayı düşünmezler, uygulayamazlar. Zira nazari müzik bilgileri yoktur. İçgüdü ile yaparlar bu işi. Âşıklardan birçoğu eskiden yaşamış büyük ozanların deyişlerini, yetiştikleri yörenin müziği ile söylerler (Emnalar, 1998, s. 28).

Türkülerin son dörtlüğünde mahlas kullanımı olan türküler, Türk halk müziğinde yer alan âşıklık geleneğine ait bir koşuldur. Mahlas, bir türkü ya da deyişin yaratıcısının, o yaratının altına attığı sözlü bir imzadır. Âşıklık geleneğinin doğal bir parçası olan mahlas, Aleviler tarafından gerek törensel (cem), gerek dünyasal yaratılarda daha etkin olarak kullanılır (Mustan Dönmez, 2010, s. 35).

Âşıklık geleneğinde âşık, şiirlerini sazı ile çalıp okurken diğer taraftan da ustasından öğrenmiş olduğu veya genelde usta kabul edilen önceki dönem âşıkların okumuş oldukları, usta malı denilen eserleri de bilmek ve icra etmek zorundadır. Usta-çırak ilişkisine dayanan âşıklık geleneğindeki bu olaya Türk müziğinde de rastlamak mümkündür. Özellikle geleneksel Türk müziği türlerinde iyi bir hanende olmanın yolu repertuardan geçmektedir. Daha önceki bestekârlara ait ve anonim eserleri sayı bakımından ne kadar çok hafızaya alırsanız o kadar iyi bir hanende olabilirsiniz. Bu olay Türk Müziğindeki usta-çırak ilişkisine dayalı meşk sisteminden kaynaklanmaktadır. Âşıklık Geleneği ve Türk Müziği arasındaki bu ilişki gayet önemlidir (Sümbüllü, 2006, s. 13).

Âşıklık geleneğinin önemli mihenk taşlarından biri de saz çalmaktır. Sazın âşıklar ve dinleyiciler açısından da farklı işlevleri olduğunu ifade eden Durbilmez (2010) sazın işlevlerini şöyle sıralamıştır;

- Doğmaca (doğaçlama) söylerken saz şairine düşünme ve şiirini oluşturma imkânı verir.
- Saz eşliğinde oluşturulan saz havaları, şiirin ölçüsünü belirleyen bir unsurdur.
- Saz havası şiirin nazım türünü büyük ölçüde belirler.
- Dinleyicinin ilgisini artırır.
- Sözün etkisini artırır (s. 157).

Âşıklar, belirli bir düzende kalıplaşmış melodileri "makam" olarak nitelendirmektedirler. Âşık müziğinde ezgi niteliğini belirtmek için kullanılan makam ismi, ifadeyi güçlendirici bir unsur olarak âşık tarzını ve anlatımını kuvvetlendirmeye çalışırken oluşmaktadır. (Çalmaşur, 2013, s. 65).

“Âşık makamı” teriminin uğradığı anlam değişikliğiyle birlikte araştırmacılar arasında kullanımının yaygınlaşmasının nedeninin sorgulanması oldukça önemlidir. Öncelikle, belli bir adla anılan “hava” ile farklı söz katmanlarına eşlik edilmesi, araştırmacıyı müziksel bir yaratma formülü ile karşı karşıya kaldığını düşünmeye itmiştir. Gerçekten, ortada adlandırılması gereken ve farklı yaratmalarda tekrarlanan bir yapı unsuru bulunmaktadır. Bir formül olduğu düşünülen sözünü ettiğimiz müzik yapıları ise, zaten yerel olarak “At üstü”, “Karaçi”, “Hoşdamak” gibi çeşitli isimlerle anılmaktadır. Buna bağlı olarak, başta yaratmanın müzikli olduğuna işaret etmek için kullanıldığı düşünülebileceğimiz “âşık makamı” teriminin, bir boşluğu doldurduğu anlaşılmaktadır (Tutu, 2012, s. 98). Geleneksel Türk halk müziğinde makam dizilerine karşılık olarak “ayak” terimi kullanılmıştır. Ancak “bu terim âşıklık geleneğinde söz unsuru olarak ele alınmakta ve kafiye (uyak) anlamında kullanılmaktadır” (Sümbüllü, 2007, s. 57).

Erzurum İli Âşık Müziği

Âşık Reyhanî'nin müzikal kimliğini tüm boyutlarıyla anlayabilmek için öncelikle yaşadığı yöredeki âşık müziğini anlayabilmek gerekir. Dolayısıyla Âşık Reyhanî Erzurum yöresi âşıklık geleneğinde yetişen bir âşık olduğu için o yörenin âşık müziğini değerlendirmek gerekmektedir.

Müziğin evrensel bir dil olması, müzikteki kimlik kodlarının bölgesel bir değişkenliğe sahip “olmaması” anlamına gelmektedir, oysaki aksine sosyal ya da cemaatsel birliktelikle ilişkili olmakla birlikte müzik de diğer kültür öğeleri gibi bölge bölge değişmektedir. Bölgesel müzik kültürlerini biçimlendiren en önemli faktör de, bu etnisitelere ait bölgesel demografidir. Bu nedenle bölgesel müzik kültürleri, özgün karakterleriyle etnik kimliğin bir göstergesi, kültürel kimliğe ait diğer etnik kodların da bağlamsal bir devamıdır (Mustan Dönmez, 2011, s.157).

Erzurum ili âşık müziğinin ayırt edici özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür;

- Çalgılar yöresel müzik kültürünü gösteren temel müzik araçlarındandır. Erzurum yöresi âşıkları bağlama ailesinden “divan” ve “tambura” sazlarını bozuk düzende (la-re-sol) icra etmektedirler.¹
- Makam bakımından Hüseyini ve Uşşak yoğunlukta kullanılmaktadır,²
- Yoğun olarak bir oktavı aşmayan ses genişliğinde eserler icra edilir,³
- Çoğunlukla uzun hava (serbest ritimli) türünde eserler seslendirilmektedir,⁴

¹ Ekici (2012)'ye göre günümüz ölçütler içerisinde geleneği sürdüren (Sünni) âşıklar çoğunlukla 45 ile 50 cm ebadında tekneye sahip divan sazlarını bozuk düzende icra etmektedirler.

² Çalmaşur, (2013) çalışmasında Erzurum ilinde yaşayan 11 âşık ile görüşme yapmış ve âşıkların çalıp söyleyerek verdikleri örnek ezgilerin Hüseyini, Uşşak ve Segâh makamlarında olduğunu tespit etmiştir.

³ Feyzioğlu, (2012) Erzurum türküleri ile ilgili yaptığı çalışmada türkülerin karar sesinden itibaren en fazla yedinci derecedeki sese kadar genişlediği görülmektedir. Bunun en mühim sebebini Erzurum yöresi halk müziğinin kaynağını oluşturan ve ses genliği en az olan âşık müziğine bağlamaktadır.

- Çalgısal (enstrümantal / sözsüz) müzikleri yoktur,
- Canlı performanslarında divan sazı dışında (üfleli-yaylı-vurmalı gibi.) farklı bir çalgı eşlik etmemektedir.

Erzurum âşıkları kullandıkları makam dizilerini ve melodik olarak kalıplaşmış ezgi cümlelerini “makam” ya da “hava” olarak nitelendirmektedir. Fakat kullandıkları dizileri ve ezgi kalıplarını “Hüseyni”, “Uşşak” gibi makam isimleriyle değil de “Sümmani Baba Divanı Makamı”, “Müstezat Havası” gibi isimlerle sınıflandırmaktadırlar. (Özarlan, 2001; Sümbüllü, 2006; Çalmaşur, 2013).

Âşık Yaşar Reyhanî (1934 - 2006)

Asıl adı Yaşar Yılmaz olan Âşık Reyhanî Erzurum’un Hasankale (Pasinler) İlçesi, Alvar Köyü’nde doğmuştur. Şiirinden de anlaşılacağı üzere çok sevdiği Erzurum’dan ayrılıp Bursa’ya yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. İran coğrafyasına bağlı Güney Azerbaycan’dan göçen bir ailenin çocuğudur. Babası önce Kars’a daha sonra Erzurum’un Hasankale ilçesi Alvar Köyü’ne yerleşmiş ve aşığımız da burada dünyaya gelmiştir. Okuma- yazmayı kendi çabasıyla okula gitmeden öğrenmiş, daha sonraları dışarıdan sınava girerek ilkokul diploması almıştır (Altınkaynak, 2018, s. 320).

Geleneğe olan ilgisi çocuk yaşlarda başlayan Reyhanî, 16-17 yaşına gelince, sık sık çevre köylerdeki âşık kahvehanelerine gider, âşıkları dinler ve ilk şiir denemelerine bu yaşlarda başlar. Yine aynı çağlarında, köy yakınlarındaki bir türbenin orada ineğini otlatırken uykuya daldığı, rüyasında önemli dini şahsiyetlerin yer aldığı ve Reyhanî’ye bade sundukları rivayet olunmaktadır (Yılmaz, 2015, s. 978-979). Badelenip aşka tutulan ve ürettiği şiirlerle günlerini geçiren Reyhanî kısa bir süre içerisinde çevresine kendisini âşık olarak kabul ettirmiştir. Reyhanî artık geleneğe hâkim, yakın çevresinden çeşitli toplantılara davet edilir duruma gelmiştir. Katıldığı âşık meclislerinde ortaya koyduğu hazırlıksız şiir söyleme yeteneği ve karşılaşmalardaki ustalığı ile dikkat çekmiştir. Daha sonra âşık tarzının tüm şekil ve türlerini deneme başarısı göstererek 20. yüzyıl Türk saz şairleri içerisinde haklı yerini almıştır (Düzgün, 1997, s.19).

Doğup büyüdüğü çevre, sözlü kültür açısından oldukça zengin bir bölgedir. Öncelikle çevrede tanınan ve türküleri söylenen âşıkların yanı sıra, Huzurî Baba, Nihanî, Cevlanî, Efkarî ile Gülistan Çobanoğlu gibi âşıklardan gelenek ve usul öğrenmiştir (Altınkaynak, 2018, s. 320).

Âşık Reyhanî’ye mahlasını ustası olarak kabul ettiği Âşık Hicrani vermiştir. Reyhanî bu mahlası almadan önce şiirlerinde Dertli mahlasını kullanmıştır (Aşır, 2009, s. 8).

Reyhanî tek yönlü bir âşık olmamış, hayatı boyunca kendini geliştirmiştir. Sadece şiir söylemekle kalmamış, oldukça usta bir hikâye anlatıcısı da olmuştur. Muamma çözmede, atışmalarda, irticalen şiir söylemede bileğini bükecek bir âşık çıkmamıştır. Bunun dışında son derece üretken bir âşık olması, sesini sadece Türkiye’nin dört bir yanına duyurmakla kalmayıp dünyaya açılan bir sanatçı olmuştur (Aşır, 2009, s. 14).

⁴ Melodi kalıpları uzun hava veya kırk hava tarzında veyahut da her iki tarzın özelliğini taşıyan bir biçimde olabildiği âşık müziğinde genellikle usulsüz (resitatif) söyleyişlerin hâkim olduğu bilinmektedir (Özarlan, 2001, s. 401-402).

Sanat yaşamı boyunca birçok başarıya imza atan Âşık Reyhanî, Konya'da düzenlenen Türkiye Âşıklar Bayramı'na aralıksız katılan yedi âşık arasına girmiş ve birçok kez çeşitli kategorilerde birincilik ödülü almıştır. 1972 yılında Tarla Mecmuası tarafından yılın şairi seçilmiştir. 2 Nisan 1992'de ABD'deki Michigan Üniversitesi bünyesinde bulunan Orta Doğu ve Kuzey Afrika Bölümü'nün Türk Dili ve Edebiyatı kürsüsünde profesör olan James Stewart Robinson tarafından "fahri öğretmenlik" unvanı verilmiştir. (Aşır, 2009, s. 23).

Âşık Reyhanî katıldığı televizyon programında, şiirleri ve makalelerinden oluşan "Şu Tepenin Arkasında", yine şiirlerinden oluşan "Kervan" ve hikâyelerden oluşan "Böyle Bağlar" isimli üç kitabının olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Âşık Reyhanî'nin hayatı, sanatı ve şiirlerini konu edinen çok sayıda kitap, tez, makale ve tebliğ gibi bilimsel çalışmalar bulunmaktadır.

Reyhanî hayatının son yıllarını hastalıklarla boğuşarak geçirmiştir. Bursa'ya göç ettikten kısa bir süre sonra kalp rahatsızlığı yaşamıştır (Aşır, 2009, s. 23). Hayatının son bir buçuk ayını bilinci kapalı bir şekilde geçiren Reyhanî, 10 Aralık 2006'da hayata veda etmiştir. Cenazesi Bursa'da Cumalıkızık Mezarlığına defnedilmiştir (Gündüz, 2017, s. 6).

Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Âşık Reyhanî yazmış olduğu etkili şiirlerinin yanı sıra sazıyla ve sesiyle de kendini bir adım öne çıkarmayı başarmıştır. Araştırma, müzikal açıdan yeniliklere açık ve zengin melodi dağarcığına sahip olan Âşık Reyhanî'nin müzikal karakteristiklerini ortaya koyma amacındadır.

Araştırmanın kuramsal bölümünü oluşturma adına; ozan, âşık, âşıklık geleneği, Türk halk müziğinde âşıklık geleneğinin yeri, Erzurum ili âşık müziği ve Âşık Reyhanî'nin sanat yaşamına yönelik literatür taraması yapılmıştır.

Âşık Reyhanî'ye ait müzikal bulguları elde etme adına verilerin toplanmasında belgesel tarama modeli kullanılarak Âşık Reyhanî'nin plak-kaset albümleri, video kayıtları, katıldığı televizyon programları, Âşık Reyhanî temalı belgeseller ve yazılı kaynaklardan faydalanılmıştır. "Var olan kayıt ve belgeleri inceleyerek veri toplamaya belgesel tarama denir. Tarananlar; geçmişteki olguların anında iz bıraktığı resim, film, plak, ses ve resim kayıtları bantlar, araç - gereç, bina heykel, vb. kalıntılarla; olgular hakkında, sonradan yazılmış ve çizilmiş her türlü mektup, rapor, kitap, ansiklopedi, resmi ve özel yazı ve istatistikler, tutanak, anı yaşam öyküsü ve benzerleridir" (Akbaş, 2005, s. 1). Elde edilen veriler içerisinde Âşık Reyhanî'nin kullandığı bağlama türü, tel ve perde düzeni, kullandığı makamlar, ses genişliği ve usul türleri nitel boyutta incelenmiştir.

Görsel, İşitsel ve Yazılı Arşivler Işığında Âşık Reyhanî'ye Ait Müzikal Bulgular

Âşık Yaşar Reyhanî'nin müzikal kimliğini tespit etmek adına, plak ve kaset albümleri, kişisel video kayıtları, katıldığı televizyon programları, yarışmalar, Âşık Reyhanî'yi ele alan belgeseller ve yazılı kaynaklar incelenmiştir. İncelenen kaynaklar neticesinde Âşık Reyhanî'ye ait müzikal saptamalar aşağıda ifade edilmiştir.

Âşık Reyhanî en fazla Uşşak (Virane) ve Hüseyini (Gidirem) makamlarında kırık hava, uzun hava ve her iki türü de içinde barındıran Divan türünde (Turnalar) uzun havalar

seslendirmiştir. Bu makamların âşığın yaşadığı yöredeki âşıklık geleneğinde en yaygın kullanılan makamlar oldukları bilinmektedir. Bu makamlar dışında Hicaz (Mest Oldum), Muhayyer (Yaktı Bıraktı), Saba (Ey Rüzgar), Segâh (Bir Halı Dokumuş) ve Karcıgar (Kurban Olam Sevdiceğim) makamlarda eserler seslendirildiği tespit edilmiştir. Âşık Reyhanî'nin kullandığı makamlara yönelik yapılan çalışmalar incelendiğinde; Yılmaz (2015) Âşık Reyhanî'ye ait kırık hava türünde toplam 47 eser, Ediş (2019) ise 44 eser incelemiştir. Yılmaz (2015)'in makamsal açıdan incelediği eserler en fazla Neva, Hüseyini ve Muhayyer makamlarda, Ediş (2019)'in incelediği eserler ise en fazla Uşşak ve Hüseyini makamlarda olduğu belirtilmiştir. Gülebenzer (2019) ise Âşık Reyhanî'nin uzun hava türündeki eserlerini makamsal açıdan incelemiş ve söz-müziği kendisine ait olan eserleri Hüseyini makamında, sözü kendisine ait olmayan eserleri ise Bayati ve Hüseyini makamlarında seslendirdiğini belirtmiştir. Uşşak, Neva ve Bayati makamları dizi bakımından birbirilerine benzerlik gösteren makamlardır. Âşık Reyhanî eserlerini makamsal açıdan değerlendiren çalışmaların bu çalışma ile örtüştüğü görülmektedir.

Seslendirdiği eserlerin en fazla 4, 5 ve 7 ses genişliğinde olduğu, 6, 8, 10 ve 11 ses genişliğinde eserler de seslendirdiği bulgusuna ulaşılmıştır. Seslendirilen eserlerin ses genişliği Yılmaz (2015)'in çalışmasında en fazla 4 ve 5 ses genişliğinde olduğu, Ediş (2019)'in çalışmasında en fazla 4-5 ve 6 ses genişliğinde olduğu, Gülebenzer (2019)'in çalışmasında ise söz-müziği kendisine ait olan eserlerin en fazla 5 ses genişliğinde, sözü kendisine ait olmayan eserlerin ise 4 ve 7 ses genişliğinde olduğu belirtilmiştir. Âşık Reyhanî eserlerini ses genişliği açısından değerlendiren çalışmaların bu çalışma ile örtüştüğü görülmektedir. Âşık Reyhanî, üç ve dört ses aralığındaki bazı uzun havaları yerinden çalıp bir oktav tizinden seslendirirken bazı uzun havaları da bu durumun tam tersi olan bir oktav tizinden açışlar yapıp yerinden söylemektedir. Bu durum Âşık Reyhanî'nin çalış söyleyiş biçiminde dikkat çekici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Başka bir dikkat çekici unsur ise eserlerinde yeden perdesini çok az kullanmasıdır.

Âşık Reyhanî'nin seslendirdiği kırık hava türünde eserlerin en fazla 4/4 (Allah Aşkına), 2/4 (Hep Deli) ve 5/8 (Neyi Var) usulde olduğu; bununla birlikte 6/4, 10/8, 8/8, 7/8 ve 6/8 usullerde de eserleri olduğu tespit edilmiştir. Bazı 7/8 usuldeki eserlerde ise cümle sonlarında 5/8 ve 13/8 usulleriyle devam eden çoklu usul kullanılmıştır. Yılmaz (2015) çalışmasında Âşık Reyhanî'nin seslendirdiği kırık hava türündeki eserlerin en fazla 4/4, 2/4 ve 7/8 usulde olduğunu, Ediş (2019) ise en fazla 4/4 ve 10/8 usulde olduğunu belirtmiştir. Çalışma usul değerlendirmesi açısından Yılmaz (2015)'in çalışması ile büyük ölçüde (4/4 v 2/4) benzerlik göstermekte iken, Ediş (2019)'in çalışmasıyla ise (4/4) kısmen benzerlik göstermektedir.

Âşık Reyhanî'nin eserlerinde ele aldığı konulara bakıldığında en fazla; adalet, Allah aşkı, ayrılık, doğa, dostluk, gurbet, hasret, hastalık, kahramanlık, keder, nasihat, ölüm ve sevgi ve sitem gibi konularda eserler yazdığı gözlemlenmiştir. Ele aldığı konulara bakıldığında Âşık Reyhanî'nin yaşadığı toplumda halkın dili ve kültür temsilcisi olması gereğiyle topluma örnek bir vatandaş olma çabası olduğu görülmüştür. Eğitim, inanç, hoşgörü ve adalet gibi milli değerleri konu eden hikâyeler anlatmış ve de şiirler yazmıştır. Gülebenzer (2019) çalışmasında Âşık Reyhanî'nin konu bakımından sözü kendisine ait olan eserlerde sitem, ayrılık ve nasihat konularının işlendiğini belirtmektedir. Bu durumda Gülebenzer (2019)'in bulguları ile çalışmanın bulguları örtüşmektedir.

Âşık Reyhanî albümlerindeki hikâyeleri 6-8 bölümde anlatmaktadır ve her bölüm arasında kırık hava veya uzun hava türlerinde eserler söylemektedir (Âşık Gürüni İle Nergiz). Anlattığı hikâyenin ara bölümlerinde uşşak başlaması ve her bir sonraki bölüme (uşşak-hüseyni-muhayyer) şeklinde giderek daha geniş ses aralıklarıyla devam etmesi ve son bölümü tekrar uşşaklı olarak bitirmesi ortak bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Gülebenzer (2019) çalışmasında Âşık Reyhanî'nin (içerisinde uzun hava olan) anlattığı hikâyelerin Bayati, Hüseyni, Gülizar, Gerdaniye, Uşşak, Muhayyer ve Hicaz makamlarının kullandığını belirtmiştir. Âşık Reyhanî'nin anlattığı hikâyelerin makamsal değerlendirmesinde Gülebenzer (2019)'in çalışması ile bu çalışma benzerlik göstermektedir.

Taşlıova (2018) çalışmasında Yıldray Erdener ile Âşık Reyhanî'nin söyleşisini kaleme almıştır. Yapılan söyleşide Erdener'in "sazın düzeni nasıl oluyor?" sorusuna Reyhanî; "radyo evinde çalınan sazların düzeninden hiç değişmez. Alt tel boş La⁵ sesidir. "La" da bitiririz. Sözü bitirdiğimiz son ses "La"ya uygundur. Doğuda mikrofon olmadığından eskiden kahvelerde bu iş için "La"dan söylenen saz sesi daha şamatalı, gürültülü ve karşıya daha fazla bağırarak söylenmesi amacıyla başlamıştır. Onun için "La"dan başlarız "La"da bitiririz. Orta tel Re'dir. Üsteki de Sol perdesi oluyor" (s. 925-926). Bu durumdan anlaşılacağı üzere Âşık Reyhanî nota isimlerini kullanmaktadır ve bağlama sazı içerisindeki akort düzeni konusuna da hâkimdir. Aynı söyleşide "Sümmani Ağzı-Havası"nın makam olup olmadığı sorulmuş ve Reyhanî; "bir hava notaya alınırsa makam olur, eğer notaya alınmaz sadece seslendirilirse o usul / üsluptur" şeklinde yorumlamıştır. Reyhanî'ye göre âşık ezgisi notaya alınınca makamlaşır ve hava olmaktan çıkar. (s. 947).

Âşık Reyhanî'ye göre tavrı, üsluptur. Kendi deyimiyle süslemedir ve sanattaki parmak tavrıdır. Bir ezgiyi en iyi kim yorumluyorsa ona mal olur ve onun tavrı denmektedir (Taşlıova, 2018, s. 948).

Erişilebilen kaynaklar içerisinde değinilmeyen ve bu araştırma sonucunda elde edilen diğer bulgular ise şöyle sıralanabilir;

Âşıklık geleneğinde bağlama ailesinden divan ve meydan sazları kullanılmaktadır. Divan ve meydan sazlarının en büyük özellikleri tekne (gövde) boylarının büyük olmasıdır ki tercih edilme sebebi de tekne büyüklüğünden kaynaklanan daha gür (şiddetli) bir ses çıkarabilmesidir. Divan sazının tekne boyu 49 cm, meydan sazının ise 52 cm ve üzeridir. Günümüzde meydan sazı yaygın olarak kullanılmamakla birlikte 52 cm ve üzeri bağlamalar divan ismi ile nitelendirilmektedir. Âşık Reyhanî tambura sazını kullandığı durumlar olsa da genelde divan sazını tercih etmiştir.

Âşık Reyhanî'nin albümleri incelendiğinde, tek başına divan sazıyla çalıp söylediği gibi kendisinin dışında ikinci bir bağlama, kaval, mey (Nenni Nenni), keman (Yenik Pehlivan) ve elektrikli bağlama (Evlialar) gibi çeşitli nefesli, mızraplı ve yaylı sazlar eşlik etmiştir. Bazı albümlerine ise yukarıda bahsedilen sazların dışında bendir (Ağlayalım) ve zilli tef (Bir Dert Var) gibi vurmali sazlar da eşlik etmiştir. Öte yandan "Su Su" isimli eserinde kadın vokal ile düet yapmıştır.

⁵Burada belirtilen "La" sesi, Türk halk müziğinde karar sesi olarak referans alınan sestir, diyapazona göre karar sesi değildir.

Âşık Reyhanî'nin hüseyini makamında seslendirdiği uzun havalar incelendiğinde; uzun hava açışlarında hüseyini makamına bağlı fa#³ olması düşünülen perde ekseriyetle fa# olarak kullanılmıştır (Belki Dünya Düzelir). Âşık Reyhanî'nin yaşadığı yöredeki kullanılan bağlamalar 17'li perde sisteminde olduğu ve dolayısıyla fa#³ perdesinin kullanılan divan sazlarında mevcut olduğu bilinmektedir. Öte yandan incelenen görsel arşivlerde kullandığı sazlarında fa#³ perdesinin var olduğu tespit edilmiştir. Bahsedilen fa#³ perdesinin kullanılmama durumunun Âşık Reyhanî'ye özgü olup olmadığını incelemek amacıyla Âşık Reyhanî'nin yaşadığı yöredeki diğer âşıkların kayıtları ele alınmıştır. Diğer âşıkların da özellikle uzun hava açışlarında genellikle Fa#3 yerine Fa# kullandıkları tespit edilmiştir. Bu durumun yöreye özgü kulak aşinalığıyla kalıplaşmış melodi motiflerinden kaynaklanabileceği ya da gelenek kapsamında bir önceki kuşaktan yani ustalarından gözlemlenmiş olabileceği düşünülmektedir. Bazı inisi seyir karakterindeki hüseyini eserlerde ise dönüştürülerek fa# yerine fa natürel kullanılmıştır. Ayrıca bazı hüseyini-uşşak eserlerde Si b² perdesi yerine Si b²'den daha dik perde olan Sib¹ perdesinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Âşık Reyhanî'nin âşıklık kültürünü yaşadığı yörede bağlamaların 17'li sistemde olduğu yukarıda belirtilmiştir. Bu durumun bağlamanın perde ayarının değişmesi ile ilgili olabileceği düşünülmektedir. Çünkü çalınmış Si b¹ perdesi iken okunmuş daha pes perde olan Si b² perdesidir.

Âşık Reyhanî, eserlerini diya-pazon karar sesine göre en fazla fa# (F#3), fa (F3) ve sol (G3) karar seslerinden seslendirmiştir. Meyanlı eserleri Sib (Bb3) ve do# (C#3) karar seslerinden, melodi yapısı olarak 3 ve 4 ses aralığında olan eserleri ise lab (Ab4) ve la (A4) karar seslerinden söylemiştir. Bu durumda Âşık Reyhanî'nin erkek ses türleri içerisinde en tiz ses olan tenor ses türüne sahip olduğu söylenilebilir.

Geleneksel Türk halk müziği icrasında "Sümmani Ağzı" olarak bilinen Âşık Sümmanî'nin kendisine has bir üslupla ve özel bir tavırla çalıp söylediği 5/8 usulünde ve oldukça ritmik bir üslup vardır. Âşık Reyhanî bu özel çalış ve söyleyiş tavrında (üslubunda) sözlerinin kendisine ait olduğu türküler de seslendirmiştir (Ezgin Pek Fazla). Bu duruma benzerlik gösteren "Koroğlu Çeşitlemeleri" gibi özel melodi kalıplarında eserler de icra etmiştir (Dağlar Başında).

Âşık Reyhanî şiirlerinde sanat, müzik, saz, sazende, perde, düzen, yay, nağme, güfte, beste, bozlak, tel, kopuz, kaval, borazan, keman, zurna, gitar, caz, halk müziği, Türk müziği, pop müziği ve arabesk müzik gibi çeşitli müzik terimleri kullanmıştır. Âşık Reyhanî müzik ve sanat temalı şiir yazmamış, yukarıdaki müzik terimlerini sosyal içerikli şiirleri içerisinde kullanmıştır. Öte yandan şiirlerinde kullandığı "saz" kelimesini anlam bakımından "çalgı" olarak değil "bağlama" sazı anlamında kullanmaktadır. Anadolu'da halk tarafından genel olarak bu nitelendirme yapılmaktadır.

Âşık Reyhanî eserlerinde ölçü başlarında, ortalarında ve sonlarında "loy loy", "eyvah eyvah", "aman aman", "hele", "yar ey", "oy oy", "eyvah ey", "uy", "eman eman" "vah vah", "le le le", "de zalım" "yar yar ey" gibi lafzı ve ikai terennümler kullanmıştır.

Albümlerinde bağlamanın dışında kullandığı çeşitli sazlara ek olarak "rüzgar, at koşması, inek, koyun" sesleri gibi çeşitli efektlere de yer vermiştir. Öte yandan anlattığı "Kayıp Aile" isimli hikâyede tiyatro şeklinde canlandırmalara yer verilmiştir. Hikâye aralarında diyaloglar, ağlamalar, ayak sesleri vb radyo sinemasını anımsatan canlandırmalar yapılmıştır.

Halk tarafından tanınan bir âşık olan Reyhanî babanın eserlerini Erdal Erzincan (Kara Yer), Özcan Türe (Gidirem), Güler Duman (Çevirdi Beni), Yıldırım Budak (Sakin Dağlar Gibi Yüceyim Deme), Uğur Işlak (Gidirem) gibi ünlü halk müziği sanatçıları ve yorumcuları albümlerinde, televizyon programlarında ve konserlerinde seslendirmişlerdir.

Sonuç

Geçmişten günümüze Erzurum-Kars âşık müziğinde yaygın olarak kullanılan başlıca sazlardan biri divan sazıdır. Divan sazının tercih edilme sebebi tekne boyundan kaynaklı sesinin daha gür çıkmasıdır. Her ne kadar günümüz teknolojisinde çeşitli cihazlar aracılığıyla sazın gürlük problemi çözülmüş olsa da, âşıklar geleneğe bağlı kalarak divan sazını kullanmaya devam etmişlerdir. Âşık Reyhanî bu gelenek bağlamında icralarını ekseriyetle divan sazı ile yapmış olmasıyla beraber yer yer tambura sazı da kullanmıştır. Ayrıca bağlama sazının icrasına yönelik tel ve perde düzeni gibi nazari bilgilere hâkim olmuştur.

Âşık Reyhanî albümlerinde Maya ve Divan gibi Türk halk müziği uzun hava türlerine benzerlik gösteren uzun havalar; Sümmanî ve Köroğlu gibi çeşitli ezgi kalıplarında kırık havalar seslendirmiştir. Âşık müziğinde sıkça kullanılmayan ancak çeşitli icracılar tarafından ülkemizin muhtelif yörelerinde icra edilen yaylı, nefesli, mızraplı ve vurmali çalgılara da albümlerinde yer vermiştir.

Bu durum Âşık Reyhanî'nin yaşadığı coğrafyanın müzik kültürüne olan hâkimiyetinin dışında farklı yörelere ait müzik kültürleri ile etkileşim halinde olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan albümlerinde kullandığı çeşitli efektler ve düzenlemelerle yaşadığı dönemdeki teknolojik imkânlardan faydalanmış, daima yeniliklere açık olmuştur.

Âşık Reyhanî'nin seslendirdiği eserlerin diyaazona göre karar sesleri incelendiğinde genel olarak fa# (F#3), fa (F3), ve sol (G3) sesleriyle söylediği görülmektedir. Bu sesler göz önünde bulundurulduğunda Âşık Reyhanî'nin tenor ses türüne sahip olduğu düşünülebilir. İcra ettiği eserler ekseriyetle bir oktavı aşmayacak şekilde olup 4-5 ve 7 ses aralığındadır. Yörede sık kullanılan Uşşak ve Hüseyini dizilerinin dışında Hicaz, Muhayyer, Saba ve Karcıgar dizileriyle eserler de seslendirmiştir. Hikâyelerini 6-8 bölümlerle anlatmış ve tüm anlattığı hikâyelerin aralarında sırasıyla Uşşak, Hüseyini ve Muhayyer makamları kullanarak tekrar Uşşak makamıyla bitirmiştir. Âşık Reyhanî kırık havaları en çok 4/4 ve 2/4'lük basit usulde ve 5/8'lik bileşik usulde icra etmiştir. Bu usullerin dışında basit, bileşik, karma ve çoklu usullerde olan eserler de icra etmiştir.

Sonuç olarak Türk kültürü içerisinde sözlü gelenek kültürünün sürekliliğini şüphesiz âşıklık geleneği sağlamıştır. Şiirleri ve hikâyeleriyle bu sözlü kültür geleneğini temsil ve muhafaza edenler ise âşıklardır. Bunun dışında icra ettikleri müzikleriyle de Türk müzik kültürünü günümüze kadar ulaştırmada önemli rol oynamışlardır. Âşık Reyhanî, âşıklık geleneği içerisinde edebî ve çalışmada bahsedilen müzikal yönleriyle ve de Türk kültür ve değerlerine yönelik görüşleriyle insanlar üzerinde kalıcı izler bırakmış, usta bir âşık olarak gönüllerde taht kurmuştur.

Kaynakça / Reference

- Akbaş, S. (2005). *Beö-501 spor bilimleri araştırma yöntemleri* (Yayımlanmamış sunum raporu). Abant izzet baysal üniversitesi sosyal bilimleri enstitüsü, Bolu.
- Altınkaynak, E. (2018). Erzurumlu âşık yaşar reyhanî'yi anlamak. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi Cilt 40*, s-s. 318-327. doi: 10.17498/kdeniz.484233
- Aşır, A. (2009). *Âşık yaşar reyhanî – hayatı ve sosyal konulu şiirlerinin incelemesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Celal bayar üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, Manisa.
- Balkaya, A. (2013). Mekân poetikası bağlamında âşık kahvehaneleri ve âşık üzerinde kimi fonksiyonları. *Turkish Studies, Cilt 8 (1)*, s-s.881-889. Doi: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3786>
- Bektaş, E. (2016). *Kars âşıklık geleneği: âşık bilal esrarı* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz eylül üniversitesi güzel sanatlar enstitüsü, İzmir.
- Cerrahoğlu, M. (2011). Âşıkların sosyokültürel hayattaki yeri ve önemi/ bir örneklem olarak derdiçok. *Folklor/edebiyat Cilt 17*, s-s. 143-156. Erişim adresi: <http://www.folkloredebiyat.org/sayilar/fe-67.pdf>
- Çalmaşur, T. (2013). *Erzurum ili âşıklarının kullandığı makam isimleriyle geleneksel türk halk müziği makam isimlerinin karşılaştırılması* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, Erzurum.
- Durbilmez, B. (2010). Âşıklık geleneklerinde saz. *Milli Folklor. Cilt 85*, s-s. 148-158. Erişim adresi: <https://www.millifolklor.com/Yayin/85>
- Düzgün, D. (1997). *Âşık yaşar reyhanî*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Düzgün, D. (2004). *Âşık edebiyatı*. M. Öcal Oğuz (Ed.), Türk halk edebiyatı el kitabı (s. 235-278) içinde. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ediş, R. (2019). *Erzurumlu Âşık Reyhanî'nin hayatı ve eserlerinin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, Sakarya.
- Ekici, S. (2012). *Bağlama eğitimi: yöntem ve teknikleri*. Ankara: Yurtrenkleri Yayınevi.
- Emnalar, A. (1998). *Tüm yönleriyle türk halk müziği ve nazariyatı*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Erol, A. (2009). *Müzik üzerine düşünmek*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Feyzioğlu, N. (2012). On Erzurum türküsü üzerinde bir metot denemesi, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 16 (1)*, s-s. 187-198. Erişim adresi: <https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/210533/makaleler/16/1/arastirmax-erzurum-turkusu-uzerinde-bir-metot-denemesi.pdf>
- Gülebenzer, S. K. (2019). *Âşık Reyhanî uzun havaları üzerine bir değerlendirme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, Erzurum.

Gündüz, M. (2017). "Reyhani: dertli âşık", *Turkbilim International Journal of Social Science*. Cilt 1, s-s. 1-9. Erişim adresi: <http://www.turkbilim.com/article/view/5>

Kaplan, A. (2005). *Kültürel müzikoloji*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Mustan Dönmez, B. (2010). Törenselleşen (cem) ve dünyasal halk müziği performansı içinde âşıklık geleneğinin konumu. *Cumhuriyet Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt 34, s-s. 33-37. Erişim adresi: <https://cujos.cumhuriyet.edu.tr/tr/pub/issue/4342/5935>

Mustan Dönmez, B. (2011). Bölgesel müzik kültürleri' içinde bulunan etnik kimlik kodları üzerine analitik bir değerlendirme. *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. Cilt 2 (1), s-s. 149-165. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/273553>

Özarslan, M. (2001). Âşıklık geleneği içinde âşık müziği ve kimi problemler. *Erdem- Türk Halk Kültürü Özel Sayısı -II*. Cilt 13 (38), s-s. 399-409. Erişim adresi: <https://erdem.gov.tr/tam-metin-pdf/397/tur>

Özdemir, E. (2013). Âşık ve ozan kavramlarının günümüz türkiye'sinde müzikal ve edebi yönden tanımlanması. *Akademik Bakış Dergisi Sayı 34*, s-s. 1-17. Erişim adresi: <https://www.akademikbakis.org/file/34.pdf>

Özdemir, E. (2016). Sosyo-kültürel bir müzik icra ortamı olarak âşık kahvehaneleri ve bursa âşıklar kahvesi. *Rast Müzikoloji Dergisi*. Cilt 4 (1), s-s. 1153-1165 Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/545801>

Sümbüllü, H. T. (2006). *Türkiye'de ayak kavramının geleneksel Türk halk müziği kaynağında ne ölçüde kullanıldığına incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi üniversitesi eğitim bilimleri enstitüsü, Ankara.

Sümbüllü, H. T. (2007). Geleneksel Türk halk müziği kuramı açısından âşıklık geleneğinde kullanılan "ayak" kavramı. *Sanat Dergisi*. Cilt 12, s-s. 45-59. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/28930>

Şenel, S. (1991). *Âşık musikisi*. TDV islam ansiklopedisi. İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası.

Taşlıova, M.M. (2018). "Âşık geleneğine, sanatına ve edebiyatına dair: reyhani diyor ki", *Turkish Studies*, Cilt 13 (28), s-s. 919-952 Doi: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.14648>

Tutu, B. (2012). Türkiye sahası âşıklık geleneğinde bir terim tartışması: "makam". *TSA Yıl 16* (3), s-s. 93-100 Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/200464>

Yılmaz, K. (2015). "Âşık reyhânî türkülerinin makâm, usûl ve vezin yönünden analizi", *turkish studies*, Cilt 10 (10), s-s. 973-996. Doi: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8662>

[itobiad], 2022, 11 (3): 1458-1473

<p>18. Yüzyıl Babür Dönemi Minyatüründe Burak: Kutsal Dört Yön Simgeselliği</p> <p>Burak in 18th Century Mughal Period Miniature: Symbolism of the Sacred Four Directions</p> <p>Video Link: https://youtu.be/2n90B0UUBZ0</p>	
<p>Gülten GÜLTEPE Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Temel Eğitim Anabilim Dalı Assoc. Prof., Atatürk University, Faculty of Fine Arts, Department of Basic Education gulten.gultepe@atauni.edu.tr / ORCID: 0000-0002-1006-2905</p> <p>Yunus BERKLİ Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Temel Eğitim Anabilim Dalı Prof., Atatürk University, Faculty of Fine Arts, Department of Basic Education yberkli@atauni.edu.tr / ORCID: 0000-0003-3650-3681</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 26.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 04.09.2022
Yayın Tarihi / Published	: 16.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Gültepe, G. & Berkli, Y. (2022). 18. Yüzyıl Babür Dönemi Minyatüründe Burak: Kutsal Dört Yön Simgeselliği . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1458-1473 . doi: 10.15869/itobiad.1109427

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Gülten GÜLTEPE , Yunus BERKLİ).

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

18. Yüzyıl Babür Dönemi Minyatüründe Burak: Kutsal Dört Yön Simgeselliği *

Öz

Hz. Muhammed'in bir gece Mescid-i Haram'dan Kudüs'e yani Mescid-i Aksa'ya gidişini (İsra) ve oradan da göğe çıkarıldığını betimleyen Mirac sahnelerinde, İslam Peygamberinin biniti olduğu düşünülen Burak temalı tasvir, çeşitli hayvan uzuvlarından meydana gelmiştir. Kompozisyon gerek biçim gerek içerik itibarıyla kültürel formların tek bir kompozisyon oluşturma özelliğiyle yeni tarzlar ve biçimler üretebilme imkânı sağlayan sanatsal bir karşılaştırma deneyimi sunmaktadır. Bu karşılaştırma aşamasında üslubun yalnızca genetik bir gelişme göstermediği aynı zamanda farklı kültürel formların da nasıl bir arada olma kritiğini ortaya koyabilme sorusuna da açıklık getirebilmektedir. İslam sanatında tasvirlerine sıkça rastladığımız, Mekke'den Kudüs'e gece yolculuğunda Hz. Muhammed'i göklere taşıyan bir yaratık olan Burak konulu çalışmaların, XVIII. yüzyıl Babür dönemi minyatürlerinde de örneklerini görmekteyiz. İsra olarak adlandırılan bu yolculuk, Hicri takvimdeki en önemli olaylardan biri olarak değerlendirilmektedir. Çalışmamızın içeriğini teşkil eden Burak temalı tasvir, XVIII. yüzyıla tarihlendirilen Deccani sanatçısı tarafından betimlendiği, künye bilgisinden anlaşılmaktadır. Hint Deccan sultanlığı dönemi, saray atölyelerinde üretilen çalışmaların, lokal olarak anatomik fizyonomiyi taşımakla beraber, kültürel ve sanatsal dokuyu Türk Müslümanlığı etkisi altında sürdürmüş olduğu mitolojik veya fantastik hayvan tasvirlerinin biçimsel nitelikleriyle ayırt edilebilmektedir. Burak temalı kompozisyon kadın başlı, aslan vücutlu Türklerde kutsal dört yön unsurları veya figür elemanlarını ihtiva eden İslam ikonografisinde kutsal temalarda yeniden canlandırılan tabiatüstü bir varlık olarak betimlenmiştir. Burak ile ilgili tasvirlerin Osmanlı ve Babür dönemi örnekleri karşılaştırıldığında, coğrafya ve etkileşimli din ve inanç faktörlerine paralel benzerliklerin dışında farklılıkların da olabileceği anlaşılabilmektedir. Makale metni, Burak temalı tasvirin kozmopolit bir biçim anlayışı ile sembolik ifadelerin seçilebildiği Türk İslam ikonografisinde kutsal temalarda, eski Türk inancına ait kültürel belleğin kutsal dört yön unsurları veya figür elemanlarını ihtiva eden yapının, izlenimlerin aktarıldığı ve kültürlerin birleşmesini gösteren bir anlayışın açıklaması üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Burak, Kutsal Dört Yön, Miraç, Umay, İkonografi

Burak in 18th Century Mughal Period Miniature: Symbolism of the Sacred Four Directions **

Absract

In the Miraj scenes, which depict the Prophet Hz. Muhammad's departure from Masjid al-Haram to Jerusalem, that is, Masjid al-Aqsa (Isra) and being taken up to the sky, the

* Makale metni Uluslararası Türk Kültür ve Sanatı Sempozyumu'na (29-30 Ekim 2020-Ankara) Sunulan Bildirinin Genişletilmiş Halidir.

** The text of the article is the Extended Statement of the Paper Submitted to the International Symposium on Turkish Culture and Art (29-30 October 2020-Ankara).

Burak-themed depiction, which is thought to be the riding of the Prophet of Islam, consists of various animal parts. Composition offers an artistic comparison experience that enables the creation of new styles and forms with the feature of creating a single composition of cultural forms in terms of both form and content. At this stage of comparison, not only does the style show a genetic development, but it also clarifies the question of how different cultural forms can be put together. On his night journey from Mecca to Jerusalem, whose depictions we frequently see in Islamic art, Hz. We see examples of Burak, a creature that carried Muhammad to the skies, in the miniatures of the eighteenth century Mughal period. This journey, called Isra, is considered one of the most important events in the Hijri calendar. It is understood from the imprint that the Burak-themed depiction, which constitutes the content of our work, is depicted by a Deccani artist dated to the eighteenth century. The period of the Indian Deccan sultanate can be distinguished by the formal qualities of mythological or fantastic animal depictions, in which the works produced in the palace workshops carry the anatomical physiognomy locally, and their cultural and artistic texture has been maintained under the influence of Turkish Islam. The Burak-themed composition is depicted as a supernatural entity that is revived in sacred themes in Islamic iconography, which includes sacred four aspects or figure elements in Turks with a woman's head and a lion's body. When the Ottoman and Mughal period examples of depictions of Burak are compared, it will be understood that there may be differences besides the parallel similarities with geography and interactive religion and belief factors. The text of the article will focus on the explanation of an understanding that shows the unification of cultures, the structure containing the sacred four aspects or figure elements of the cultural memory of the old Turkish faith in the sacred themes in Turkish-Islamic iconography, where the Burak-themed depiction can be selected with a cosmopolitan understanding of form and symbolic expressions.

Keywords: Burak, The Sacred Four Directions, Mirac, Umay, Iconography

Giriş

Moğolların kökeni hakkında bilgilere bakıldığında, Ural-Altay dil ailesinin Altay koluna mensup oldukları; MÖ. II. bin yılından itibaren Türk boylarının doğusunda yer aldıkları ve Tula Nehrinin kaynaklarının Moğol ve Türkler arasında sınır teşkil ettiği ifade edilmektedir (Özgüdenli, 2020: 221). MS. VI. yüzyılın ortalarından itibaren Göktürklerin, sonrasında ise Uygurlar'ın hâkimiyetine giren Moğolların Türk kültürü ve devlet geleneğinden önemli derecede etkilendikleri de bilinmektedir (Özgüdenli, 2020: 221). Moğol imparatorluğunun yıkılmasıyla birlikte bakiyeleri Çin, Türkistan, İran ve Hindistan gibi coğrafyalarda da devam etmiştir (Guignes, 2019: 13). Türklerin Hindistan topraklarına Moğolların gelmesinden önce Gazneli Mahmud'un (997-1030) çok sayıda seferlerde bulunduğu ve bu seferler neticesinde hâkimiyeti boyunca Türk kültürü ve sanatını biçimlendirmeye çalışmış olduğuna dair kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır (Alkhateeb, 2016: 188-189, Roux, 2008: 46-47). Delhi Sultanlığı'nın kurucu gücü olan Memlûklüler'in 1206 yılında Moğolların varlığı olan 1526 tarihine kadar Hindistan'ın bazı bölgeleri hakimiyetleri altındaydı. Geçen 300 yıllık zaman zarfı içerisinde Delhi Sultanlığı'nı beş farklı Memlûk Hanedanlığı tarafından yönetilmiştir. Delhi Sultanlığı'nı karakterize eden siyasi eğilimin göstergesi, Türk soylu bir Memlûk Hanedanlığı'nın

mevcut otoritesiydi (Alkhateeb, 2016: 188-189). Dolayısıyla Türklerle birlikte Hindistan'a ulaşan Türk-İslam sentezi Delhi hanedanlığı boyunca devam etmişti. Hinduizm'in sert ve eşit olmayan kast sistemine karşı, İslamın tam tersi hoş görüşüyle tanışan yerli putperest bir halk kitlesi vardı. Sufi tarikatların Arap ve İran topraklarından gelen dervişlerin tebliğleri, Hinduların üzerinde büyük bir tesir yaratmıştı (Alkhateeb, 2016: 189-190). Bu topraklarda kurulan, ilk Türk Müslüman hanedanlıkların dikkat çeken, mistik akımın özellikle sufiliğin sahip olduğu bir Hint-İslam kültürünün ortaya çıkmasının sağlanmış olması, sanatsal eserlerin ikonografik özelliğini de açıklamaktadır (Roux, 2008: 47-48). Çalışmamızda, Türklerde kutsal dört yön unsurlarının veya figür elemanlarının, İslam ikonografisinde kutsal temalarda yeniden canlandırılması, eski Türk inancına ait kültürel belleğin yansımalarını Burak temalı kompozisyonunda kadın başlı, aslan vücutlu Türklerde kutsal dört yön unsurları veya figür elemanlarını ihtiva eden yapının, sufi veya tasavvufi öğretilerde dönüşümleri üzerinde bir açıklama getirilecektir.

Burak

Hız. Muhammed'in bir gece Mescid-i Haram'dan Kudüs'e yani Mescid-i Aksa'ya gidişini (İsra) ve oradan da göğe çıkarıldığını betimleyen Mirac sahnelerinde, İslam Peygamberin biniti olduğu düşünülen Burak (And, 2010: 146), çeşitli hayvan uzuvlarından oluştuğu, dişi bir hayvan olarak tasavvur edilmiştir. İslam minyatürlerinde, XIII. yüzyılın sonundan itibaren Hız. Peygamberin Burak ve melekler eşliğinde Mirac yolculuğunu konu alan minyatürler yapılmaya başlanmıştır (Mahir, 2005: 157)¹. Mirac üzerine dair söylencelerin birbirinden bağımsız olduğu Mirac ve İsra olayların öncelik ve sonralık açısından farklı zamanlarda geliştiği kaynaklarda yer almaktadır. Gerek Osmanlı gerekse İslam ikonografisinde Mirac temalı tasvirlerde, yalnız gökyüzüne yükseliş değil, Cebrail'in Hız. Muhammed'i Mirac'a davet etmesi, İslam Peygamberinin Mescid'i Aksa'da önceki peygamberlere ve meleklerle imamlık yaparak namaz kıldırması şeklinde sahnelere yer veren minyatürler de vardır (And, 2010: 147). Burak² ile ilgili bir başka

¹ XIII.-XV. yüzyıllarda İslam dünyasında peygamberin miracını konu edinen, şair ve nakkaşların ele aldıkları miraçname isimli çok sayıda eser meydana getirilmişti (İpşiroğlu ve Eyuboğlu, 1955: 97-98).

² Cennet bineği olarak da ifade edilen Burak, kanatlı melek formunda betimlenir. "Gökleri ve yeri yaratıp melekleri ikiye, üçer, dörder kanatlı elçiler yapan peygamberlere gönderen Allah'a hamd olsun. Allah yarattığı şeylerde dilediği kadar vasıflar ziyade eder. Muhakkak ki Allah, her şeye kadirdir" (Ersoylu, 2015: 20). Müslüman Türklerde melek tasvirlerinin dinsel temalarda kanatlı biçimlerde benimsenmesi, kutsalla olan bağlantıyı açıklamaktadır. Burak, Hız. Peygamberi Mirac'a bir başka ifadeyle Tanrı'ya ulaştırın semavi bir varlıktır. Alevi-Bektaşî semahlarında ve şaman rakslarında benzer felsefeyi yakalamamız mümkün görünür. Tanrı'ya ulaşma merasiminde "beşeriyetten lahutiyete uçmak" demek başka bir aleme yani göklere çıkmakla yakın ilişki kurulur. Semah sonrası cem erenleri karşılıklı olarak "miracın kutlu olsun" temennisinde bulunurlar. Semah ritüelinde biçimsel yapı, kuş formunu andıran özelliklerde içermektedir (Turan, 2010: 158; Sümer, 2011: 62). Miraç hadisesi, farklı varyantlarda ortaya konabilmektedir (Ayrıca bkz. Sümer, 2011: 64-66).

Çalışmamızın içeriğini teşkil eden Burak temalı tasvir, on sekizinci yüzyıla tarihlendirilen Deccani sanatçısı tarafından betimlendiği, künye bilgisinden anlaşılmaktadır. Hint Deccan Sultanlığı dönemi, saray atölyelerinde üretilen çalışmaların, lokal olarak anatomik fizyonomiyi taşımakla beraber, kültürel ve sanatsal dokuyu Türk Müslümanlığın etkisi altında sürdürmüş olduğu mitolojik veya fantastik hayvan tasvirlerinin biçimsel nitelikleriyle ayırt edilebilmektedir.

Zebrowski, Deccan dönemi çalışmaların üslup karşılaştırılmasında, XVIII. yüzyılda Hindistan'daki Müslüman gücünün etkisinin hissedildiği Horasan, Buhara ve Şiraz ekolü örnekleri üzerinde durmaktadır. Deccani hükümdar portreleri veya tasvirlerinde yer alan giysi detaylarında Babür dönemi karakterlerin taşıdığı bilgisini paylaşmaktadır (Zebrowski, 1983).

ayrıntıyı, Hz. İbrahim'in eşi Hacer ve oğlu İsmail'le birlikte Mekke'ye yaptıkları seyahatte geçtiği, burada ise peygamberin ve ailesinin biniti olduğunu görmekteyiz (And, 2010: 152). Miracname minyatürleri, salt Mirac olayını resimleyen çalışmalardır. Bunların ilki Moğollar döneminde yapıldığı ancak günümüze bütünüyle kalmamış örneklerinin bir albümde (TSM H. 2154) toplandığı yönünde bilgiler bulunmaktadır (And, 2010: 300). Topkapı Sarayında, Hazine 2154 no'lu albümünde bulunan bazı Mirac konulu minyatürlerin İlhanlı dönemi sanatçılarından Ahmed Musa tarafından resimlenmiş olması ihtimal dâhilinde bulunmaktadır (İnal, 1995: 88) (Resim 6). Miracname minyatürlerinde, sanatçı tipik bir figür ressamı olarak geniş dolgun çehreli, badem gözlü insan tiplerinin seçilebildiği Orta Asya sanatı etkilerini yansıtmaktadır³. Burak ile ilgili tasvirlerin Osmanlı ve Babür dönemi örnekleri karşılaştırıldığında, coğrafya ve etkileşimli din ve inanç faktörlerine paralel benzerliklerin dışında farklılıkların da olabileceği anlaşılabacaktır. Özellikle Babür sanatında biçim ve üslup farklılıklarının ortaya konması, kültürün Hindistan coğrafyasında mahalli kültür atmosferin etkisiyle eklektik bir tarz aldığı görülmektedir (Resim 1). Dinsel temalı bir özellik içeren Mirac sahneleri, zamanında ortaya çıkan söylencelerle birlikte düşünce dünyasında kültürel etkilerin de birleşimi sonucu somut bazı biçimlere dönüşümü söz konusu olmuştur. Kuramsal veya soyut sayılan kavram veya düşüncelerin sanatsal bir formülle biçimlendirilmesi, kültür ortamının zengin ve çeşitlilik göstermesiyle orantılı gelişmektedir. Babür dönemine ait XVIII. yüzyıla tarihlendirilen Burak temalı çalışmada, kompozisyonun merkezini teşkil eden kadın başlı, aslan vücutlu tabiatüstü bir varlık betimlenmiştir (Resim 1). Tabiat ve tabiatüstü varlıkların bir bütün halinde tek bir vücudu meydana getiren mitolojik sahne izlenimi veren tasvir, sanatçısının zengin hayal gücünün dışavurumunu ortaya koymaktadır. Kompozisyon, İnsan ve aslan figürünün yanı sıra ejder, balık, yılan⁴, fil⁵, yırtıcı kuşlar, tavşan⁶-geyik⁷ karışımı hayvan türü ve insan-kuş⁸ vücutlu yaratıkların bir döngü halinde adeta dairesel bir biçim anlayışının tezahürünü açıklamaktadır. Konusu itibariyle klasik İslam minyatürlerinin dışında bir biçim tarzını yansıtmaktadır. Burak figürünü meydana getiren mitolojik veya nesnel olarak betimlenen her bir hayvan figürünün bağlamı içerisinde ikonografik anlamları bulunmaktadır.

Kutsal Dört Yön Simgeselliğinde Aslan ve Dönüşümler

Türk sanatında pek çok formda örneklerine rastlanılan aslan figürü, otoriteyi, gücü ve hükümdarın astral alametini temsil etmektedir. Ayrıca Türklerde kutsal dört yön motiflerinden batı yönünün işareti olarak görülmektedir. XII. yüzyıla ait sikkelerde ve

³ İlhanlılar döneminde faaliyet gösteren sanatçılar arasında, Orta Asyalı Türklerin bulunduğu Vakıfname-i Reşid el-Din adlı bir yazmada belirtilmiştir (İnal, 1995: 103). Ayrıca bkz. Dipnot 14.

⁴ Hint ikonografisinde yılan kral veya yılan ata, kobra görünümünde yaratılan üç dünya sularının üzerinde yüzen ve çeşitli isimlerle (Artık, Tortu, Şeşa) anılan kutsal bir yaratık olarak yer alır (Zimmer, 2004: 74). Hindu ve Budist tapınaklarında "kapı muhafızlığı" işlevini yerine getiren kişileştirilmiş yılan prens Nanaga'lardır (Zimmer, 2004: 74).

⁵ Hint mitolojisindeki temsilleri, fil başlı ejder şeklinde gösterilir (Esin, 2004: 130).

⁶ Tavşan temsilleri, on iki hayvanlı Türk takviminde yıl simgesi ve Türk ırkına mensup Şamanistlerde çok yaygın olan tözler arasında yer almaktadır (İnan, 2000: 35).

⁷ Türklerde kutsal dört yön simgeselliğinde doğu-mavi-ejder-ağaç unsurları yer almaktadır. Ağacın dallarının kutsal ağaçla ilişkilendirilmesinde geyik boynuzlarının yenilenmesine karşılık inanç yapısında mevcut olduğu bilinmektedir.

⁸ İnsan-kuş formlarının Umay ana ile ilişkilendirilmesinde bkz. Dipnot. 14.

daha başka sanat eserlerinde, güneş ve ayın birlikteliğini simgeleyen kün-ay motifi ile birlikte hükümdara atfedilen aslan ve ejder figürlerinden müteşekkil töz veya ongon tasvirlerine de yer verilmiştir (Esin, 2004: 142). Eski Türklerin, din ve inanç sistemi etrafında gelişen ve sanatsal ifadelerle aksettirilme aşamasında çeşitli biçimsel arayışlar söz konusu olmuştur. Türklerin bu arayış içerisinde ilk çağlardan itibaren gök, yer-sub ve çeşitli tabiat kültleri etrafında, koruyucu veya korkutucu olarak düşünülmüş insan-hayvan, hayvan-hayvan, hayvan-bitki kısacası tabiat elemanlarının iç içe geçmiş birleşmesinden oluşan melez bir dönüşümünün tasvirleriyle karşılaşılır (Gültepe, 2019b: 3739). İnsan başlı aslan vücutlu Burak tasvirini (Resim 1.) meydana getiren hayvan figürleri arasında, kutsal dört yönü simgeleyen doğu-ejder-ağaç⁹, batı-aslan-maden, kuzey-yılan-su, güney-kızıl saksagan veya kızıl kuş-ateş (Esin, 2001: 25-26, Esin, 2004: 119; Von Gabain, 2009: 152)¹⁰ olmak üzere canlı-cansız tabiat unsurlarının adeta birbirleriyle olan bir savaşımının, zıtlıkların uyumunun bir başka ifadeyle kutsal dört yön simgeselliği çevresinde devri daimin¹¹ dışa vurulduğu bir kompozisyon inşasıyla karşılaşırız. Dört yön unsurları ve alametleri, yersel ve göksel biçimlere karşılık gelen karanlık ve aydınlık ilkelerle de ilişkilendirilen tabiat elemanlarının çeşitli formları, ana ve ataya benzetilen kök, ruh, Türkçede töz, esas, menşe ve kut gibi isimlerde alabiliyordu (Esin, 2001: 25-26, İnan, 2000: 45). Canlı ve cansız tabiat, kâinattaki yerini temsil eden tözünü veya kutunu bağlı olduğu unsur ve göksel simgelerle somutlaştırabiliyordu. Emel Esin'e göre: kutsal sayılan tabiat elemanlarının yanında, panteizm ya da vahdet-i vücüt düşüncesinde, "kâinatta üstteki gök parlaktır, altta yağız yer karanlıktır, ay tanrısı karanlıktır. Ateş parlaktır, su karanlıktır. Er parlaktır, dişi karanlıktır. Bu yerli-göklü, dişili-erkekli ilkeler kavuşursa bütün canlı ve cansız iki türlü varlık doğar, belirir... Güneş ve ay karışır, kavuşarak yol almaktadır. Bundan ötürü, yazılı-kışlı dört mevsim olur. Dört mevsim içinde her mevsim yine ikiye zaman ayrılıp sekiz yeni gün doğar (yeni gün'ler Çince chieh, dört mevsimin ilk günleri, ilkbahar ve sonbahar ekinoksu ile yaz ve kış gündönümü günleridir)" (Esin, 2001: 23). Babür dönemine ait Burak tasviri, biçimsel olarak Türk sanatında kutsal dört yön simgeselliğini niteleyen hayvan figürleriyle karma bir üslup ortaya koymaktadır. Kompozisyon içerisinde yer alan her bir hayvan figürünün dört yön simgeselliği ile bağlantılı olduğu görülür. "Bektaşî geleneğinde arslan, Haydar adıyla anılmakta Hz. Ali "Haydar-ı Kerrar"dır yani tekrar tekrar arslandır, gibi inancı yansıtan ifadelerle yer verilmiştir (Öney, 1992: 40). Bektaşî

⁹ Türklerde kutsal ağaç figürü, çeşitli hayvan temsilleriyle birlikte verilir. Hayat ağacı tasvirini tamamlayan tek veya çift başlı kartal, ejder ve aslan figürlerinin yanı sıra astral alametlerin kozmik formlarıyla da bütünlük içerisinde betimlendiği ve kutsal dört simgeselliği, unsurlarının burada da karşımıza çıkması dikkate değerdir. Bir başka ifadeyle Türklerin eski inanç yapısından kaynak bulan kültürel nesnelerin tarihi süreç içerisinde gelişim göstermesi gelenek ve köke nispet edilebilmektedir (Berkli ve Gültepe, 2020: 447-448).

¹⁰ Kutsal dört yön ve renk simgeselliği için ayrıca bkz. (Von Gabain, 2009: 152-155).

¹¹ Tasavvufi manada devir, "Tanrı'dan sudur eden veya O'nun ilk yarattığı akıldır. Bu akıldan diğer kozmik akıllar ve nefis (ruh) ler var olur. Madde âlemi ve cüz'i nefisler, ilkin dört unsur olarak ortaya çıkar. Bilahare bunlardan cemadat, bitki, hayvan ve insan meydana gelir. İnsan meleklerle hayvan arasında yer almış bir varlıktır. Bedeni yönüyle hayvanlar âlemine, ruhi yönüyle melekût âlemine bağlıdır. Bu dünyada işlediği iyi ameller ve nefis terbiyesiyle ölümden sonra mutluluğa erişecektir, asıl kaynağına ulaşacaktır. Ancak insan-ı kâmil olanlar, dairenin bitiş noktasına ulaşabileceklerdir" (akt. Aytaç, 2008: 137; Sümer, 2011: 76). Türklerin Gök Tanrı inancını niteleyen sadece bir tanrıya inanmadıkları, yer, su, ateş, maden gibi kutsalların olduğu, eril ve dişil varlıkların veya diğer başka varlıkların kutsiyet kazanmış olması vahdet-i vücüt felsefesinin mistik yönünü açıklamaktadır (Çavuşoğlu, 2007: 129).

resimlerinde Hz. Ali tasvirleri “Ali Allah: Ali Allah’tır” tekrarıyla Allah’ın insan yüzünde zuhur ettiği inancı belirtilmiştir” (De Yong, 2014: 282; Gültepe, 2019a: 590), “Tasavvuf inanışında metamorfoz veya don değiştirmenin biçimsel formlarını, insan bedenini oluşturan ve dört unsur olarak tanımlanan su, ateş, toprak ve hava şeklinde görülen ruhun gelişerek madenlerde, bitkilerde, hayvanlarda, insanlarda dolaştığı ve sonrasında Tanrının vücudu mutlağın karıştığı ve yine cisimlere indiği ifadesinin mecazi anlatımla bir dönüş ile tekerlek gibi bir daire etrafında olduğu benzetmesi, kaynaklarda yer bulmuştur” (Gültepe, 2019a: 592). Aslan vücudundan çıkan düğümlü yılan-ejder figürünün tekrar bir başka aslana yırtıcı veya kavgacı bir tarzla yönelmesi durumunu yaşatan bir döngü izlenimi verilmektedir. Kompozisyon içerisinde birden fazla aslan figürü dikkat çekmektedir. Orta Asya Türk sanatında mücadele sahnelerini örnekleyen aslan-geyik veya aslan-hayali yaratık tasvirlerine de yer verilmiştir.

Kutsal Dört Yön Simgeselliğinde Ejderha ve Dönüşümler

Ejderhanın eski Türkçe metinlerindeki kelime karşılığı “büke” ve “evren” olarak ifade edilirken Oğuz Türkçesindeki anlamı “alp”tir (Esin, 2004: 130-143; Berkli, 2014: 72-73). Türk tasvir kompozisyonlarında, on iki hayvanlı Türk takviminin beşincisi ve yıl simgesi olarak nitelendirilen fantastik hayvanlardan Ejderha, Türklerde “luu” (Çince lung’dan) veya “nek” (Khotan’ın kadim dilinden), Arapçada ise “timsah” olarak adlandırılmaktadır. Türk kültüründe ve sanatında evren ikonografisinin zengin, bir o kadar da çeşitli dönüşümlerini görmek mümkündür. Türk kozmolojisinde, yer ve gök ile ilişkilendirilen ejder, gökte kuş yerde ise timsah-yılan karışımı halini almaktadır (Gültepe, 2016: 55). Hint mitolojisindeki karşılığı ise fil başlı ejder şeklinde gösterilir (Esin, 2004: 130). Emel Esin’e göre: Çin ve Türk kozmolojisinde kutsal dört yön ve unsurları hayvan biçimli simgelerle gösterilmiştir. Hun ve Uygur Türklerinde luu’nun sırtında göğe uçuşma düşüncesini resimleyen biçimlere de rastlanılmaktadır (Esin, 2004: 130). Türklerde eski inanç sisteminin ve dünya görüşünün bir yansıması sonucu ortaya çıkarılan sanat eserlerinde stilistik açıdan zaman ve mekân farklılıklarına rağmen özünde bir şeyler kaybetmeden devam ettirildiğini örnekleyen çalışmalar vardır. Tabiatın reel veya nesnel biçim dünyasını değil, düşünce âleminde tasavvur edilen ve yeniden inşa edilen bir üst tabiat algısının formlarıyla karşı karşıya kalınmaktadır. Evren şekilleri birden fazla hayvan karışımından oluşan hayali ve karma bir yaratık olarak gösterilen timsah-evren, bars (pars)-evren ve geyik-evren şeklinde çoklu bir hayvan birleşiminden meydana geliyordu (Esin, 2004: 142). Türk sanatında bir hayli örneklerine rastlanılan hayvan biçimli tasvirlerin ve içerdikleri zengin anlam boyutu esasen Türk kültürünün tabiatla doğrudan veya dolaylı kurulmuş olan maddi ve manevi ilişkinin izlerini taşımaktadır. Plastik hayvan figürleri, yer ve gök düalizminin dolayısıyla kâinatın canlı-cansız âlemi kök, ruh ve töze nispet edilen formlarıyla bir öte dünya anlayışını betimlemektedir. Bu ve öte dünya tasavvurunda yaratıcı tanrı ile birlikte, insan-hayvan ve bitki çeşitli benzetmelerle iç içe geçmiş bir bütün halindedir. Ejderin yer ile karşılaştırılmasında karanlığın, toprağın veya su içinde yaşayan hayvanlara benzetilmiş olduğu görülür. Kimi zaman solucan, sürüngen, balık ve dört yön simgeselliğinde kuzey yönüne denk gelen kara-yılanla da bir bağlantı kurulur (Çoruhlu, 2019a: 56-57). Babür dönemine ait Burak temalı tasvirde (Resim 1) yer alan ejder figürü, Türk Selçuklu sanatından hatırlayacağımız ejder başlı düğümlü yılan vücutludur. Ejder tasvirleri alplik ongonu, semavi dolayısıyla göksel kimi yerlerde yersel bir yaratık halini almaktadır. Aynı zamanda Yesevi tarikatında efsanelerde anlatılan pir ve şeyhlerin kullandığı yılan-

kamçısından müteşekkildir (Esin, 2004: 142). Ejderha figürünü, Türk İslam tasavvufunda Yunus Emre divanında “insan yutucusu” tabiriyle zaman vurgusuna dikkat çekildiği anlaşılmaktadır. Evren, evir- dönmek’ ten fiil kökünden hareketle, Kutadgu Bilig’te “Bak! O, ejderhayı yarattı. Durmadan dönüyor, ifadesiyle karşılaşılır (Roux, 2021: 144)¹².

Kutsal Dört Yön Simgeselliğinde Yılan ve Dönüşümler

Türk sanatında hayvan figürleri içerisinde ejderha ile benzerlikleri görülen yılan tasvirleri, kutsal dört yön simgeselliğinde kuzey yönünü temsil etmektedir. Semavi çark veya sonsuz zamanı niteleyen yılan, iki eşit parçadan oluşan, gök cisimlerini takip edip yutan ve ay yörüngesinin ekliptikte¹³ kesişme noktalarını simgeleyen Hint Budizm kavramlarından, Rahu ve Ketu adlarıyla kozmik bir yılan görünümünde betimlenir (Esin, 2004: 122). Yersel özelliği ile yeraltı tanrısı Erlik ve onun karanlık dünyasını ve kötülüğünü kara-yılan karşılamaktadır (Çoruhlu, 2019b: 277). Eski Türklerde Göktanrı inancı ve beraberinde tabiatla olan birliktelikleri sonucu ortaya çıkan çeşitli kült ve mitolojik materyaller, Türklerin sanatsal mizaçlarını örneklemektedir. Hacı Bektaş Veli ve Mahmud Hayrani menkıbelerinde, dervişlerin engerek yılanı şeklinde kırbaç taşıdıkları rivayet olunmaktadır (Yöndemli, 2006: 159). Ortaçağ kaynaklarında dört yön simgeselliğinde dört unsur olarak geçen ateş, hava, su ve toprak bazı metinlerde “dört ejderha” şeklinde karşılık bulmaktadır (Yöndemli, 2006: 159).

Kutsal Dört Yön Simgeselliğinde Kuşlar ve Dönüşümler

Türk sanatında ve kültüründe kuş ikonografisinin çeşitli dönüşümlerini görmek mümkündür. Kutsal dört yön simgeselliğinde güney yönünü kızıl kuş veya kızıl saksagan almaktadır. Kuşla ilgili tasvirlerde göksel ve yersel olarak iki kısma ayrılan gökte gök ruhları şeklinde ifade edilen Tanrıça Umay Ana’yı¹⁴ yerde ise yer altı dünyasının ve kötülüğün efendisi Tanrı Erlik’e karşılık gelmektedir. Türk sanatında görülen üzerinde kuşlar olan ağaç tasvirleri, göğe yükselen ve göğe yakın olması düşüncesiyle Umay anayla bağlantısı kurulmaktadır (Çoruhlu, 2019b: 291-292). Kuş figürü, Orhun kitabelerinde ruhu simgeleyen anlamlar içermektedir: “babam kağan böylece ili, töreyi kazanıp uçup gitmiş”, Babam kağan uçtuğunda küçük kardeşim Kültigin yedi yaşında kaldı...”, şeklinde devam eden ifadeler yer almaktadır (Çoruhlu, 2019b: 292). “Türklerde biçimsel tasarımlara ilham olan bu tür ifadeler sözelimi, bir insanın öldükten sonra kuşa dönüşebildiğinin aksine kuş biçimindeki ruhun yani varlıkların ve cinlerin temelde zoomorfik olduğuna dair inanç, eski dönemlerden itibaren insanın bir hayvana dönüşebildiği veya hayvan biçiminde görünebildiği sonucunu ortaya koymaktadır. Mecazi anlatımlar, bir insanın bir hayvanla kıyaslanma durumu, Nestor-kroniğindeki belirtilen bir metinde, bir Kuman prensin likantropik olduğuna ilişkin bir anıştırmanın olduğuna dikkat çekilmiştir” (Gültepe, 2019b:

¹² Büyük Türk sufisi, Nasirü’-d-Din Mahmud’a ahilerin piri, ahilerin ulusu anlamında Ahi Evran, lakabının verilmesi, eski Türklerde kutsal dört yön simgeselliğinde, Orta Asya kozmolojisinde feleğin çarkını döndürdüğüne inanılan, zaman tanrısına ve mitolojik evren algısına tekabül eden kültürel yapının dışavurumunun bir tezahürüdür (Aslan, 2005: 124; Yıldız, 2012: 200).

¹³ Bkz. dipnot 13. Kutsal dört yön ve renk simgeselliği için ayrıca bkz. (Von Gabain, 2009: 152-155).

¹⁴ Eski Türklerde Tanrıça Umay Ana tasvirleri, başında tacı ile kuş formunda veya insan- hayvan formunda betimlenir. Babür dönemine ait Burak tasviri de başındaki taç ve tacın üzerinde, Türk resim sanatı içerisinde, “Uygur tipi” olarak literatürde yer alan klasik kadın Uygur porte geleneğinde hatırlayacağımız perçem, zülüflü saç biçimi ve yüzde urna (ben) gibi ayrıntıların (Berklı, 2010: 155-166) aksine Hindistan coğrafyasına özgü Hint tipi portre fizyonomisinde ortaya konan insan-kuş formunda ikili bir yaratık olarak betimlendiği anlaşılmaktadır.

3739). Müridleri tarafından “Sırr-ı Yezdan” olarak hitap edilen Otman Baba, hakkında hulul inancıyla ilgili menkabelerde, Vilayetname-i Otman Baba’da çarpıcı ifadelerle tesadüf edilir. Otman Baba, Kaygusuz Abdal ve Muhyiddin Abdal’ın nefesleri hulul inancını, terennüm eden yazınsal metinler içermektedir (Ocak, 2017: 199-201). Hayvan, bitki ya da cansız bir nesnenin biçimine girme şeklinde cereyan eden şekil veya don değiştirme, metamorfoz durumları, yerine göre Türklerin menkabelerinde, masallarında ve efsanelerinde dikkat çeken folklorik malzemeler arasında gerçekleştirilmektedir (Ocak, 2017: 206-207). Bektaşiliğin, özellikle Hacı Bektaş’ın yazdığı kabul edilen Makalat’ta dört unsur (Anasır-ı Erbaa) inancı¹⁵, çerçevesinde kutsal olarak değerlendirilen ateş, su, toprak ve hava unsurları Menakıbu’l Kudsiye ve Vilayetname-i Otman Baba’da da bahsedildiği bilinmektedir. Belirtilen kaynaklar içerisinde bu unsurların özelliklerini taşıyan “Abidler denilen şeriat ehli, yelden yaratılmıştır. Zahidler, tarikat ehli olup oddan yaratılmıştır. Marifet ehli olan arifler sudan, muhabbet ehli olan ise topraktan yaratılmıştır” (Ocak, 2017: 238). Allah’ın insanları bu unsurlardan yaratmış olduğu ve tabiatın sıralanan elementlerinin özelliklerini taşıdıkları anlaşılmaktadır (Taş, 2011: 107; Schimmel, 2018: 424)¹⁶. Kuş donuna girme motifini Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli’de, Hacı Bektaş’ın Ahmed Yesevi¹⁷ icazetiyle Anadolu’ya Halife gönderildiğinde kuş donunda geldiği anlatılır. Pir Sultan Abdal, Hacım Sultan güvercin, Sultan Şucauddin’in ise Şahin donunda görüldüğü şeklinde bilgilere de tesadüf edilmektedir.

Sonuç

Türkler ve Moğollar sanat ve kültür açısından ortak tarihi bir geçmişe sahiptirler. Türk ve İslam ikonografisinde yer alan Mirac temalı tasvirlerde, peygamber veya kutsal kişilerin biniti olarak form kazanan Burak, çeşitli biçimlerde yansıtılmıştır. Çalışmamızın içeriğini teşkil eden Burak temalı tasvir. XVIII. yüzyıla tarihlendirilen Deccani sanatçısı tarafından

¹⁵ Dört unsur inancı eski Türklerde kutsal olarak düşünülüyordu. Tarihi kaynaklarda tesadüf edilen bilgilerde, Bizans İmparatoru Maurice adına Batı Göktürk’lerine giden ve elçilik heyetinde bulunan Theophilacte Simocatta’nın, “Türklerde ateşe, fevkalade bir kudsiyet izafe ediyorlar. Aynı şekilde hava ve suyu takdis edip toprağa büyük bir önem veriyorlar” ifadelerine yer verilmektedir. “Batı Göktürk’lerin dışındaki Türklerde kutsal dört unsurun toprak, su, ateş ve ağaç şeklinde görüldüğü, bazen su, ateş, ağaç ve demir veya toprak, su, ateş, ağaç ve rüzgar şeklinde değişen bir beşli unsurlar tasavvurunda görüldüğü de bilinmektedir” (Ocak, 2017: 239).

¹⁶ Mevlana’nın mesnevisinde, “Ben de cansız varlıktım öldüm, biten, boy atıp gelişen nebat oldum; nebatken öldüm, hayvan şekliyle baş gösterdim. Hayvanlıktan öldüm, insan oldum, artık ölüp azalmaktan noksana düşmekten ne diye korkacaktım. Bir daha hamle edeyim de insanken öleyim; böylece de melekler aleminde kol kanat çırpayım. Melek olduktan sonra da ırmağa atlamak gerek; “Her şey yok olur gider, ancak O’nun zatıdır kalan”. Bir kere daha meleken kurban olayım da o vehme gelmeyen yok mu, o olayım. Yok olurum, yok olurum da erganun gibi “Gerçekten de biz dönüp ona varanlarız” derim (Schimmel, 2018: 423). Yunus Emre divanında, “dörttür anam babam dokuz” ifadesinde toprak, ateş, hava, suyun ana’ya, göğün dokuz katının ise baba olarak algılanması, Türklerde eski inanç yapısında yerin ve göğün dişi ve eril şeklinde karakteristik yapının korunduğu dolayısıyla edebi metinlerde varlık bulduğu anlaşılmaktadır (Çavuşoğlu, 2007: 136).

¹⁷ Orta Asya’dan Anadolu’ya Türklerin dini ve kültür formları tasavvuf ile bağdaştırılarak “mana aleminden velayetle”, “veli, ermiş, derviş, eren” gibi manevi birçok unsurun menkabeler arasında geçmiş olduğu, Hoca Ahmed Yesevi’nin turna donuna ve Horasan erenlerinin doğan ve güvercin donuna girme şeklinde kuş (metamorfoz) kıyafetine girilen kişileştirilmiş inanç yapısına dikkat çekilmektedir (Ersoylyu, 2015: 37-38, Gültepe, 2019a: 592, Gültepe, 2019b: 3739). Eski Türklerde sözlü geleneğin sonradan yazıya aktarılmasında ve geçerliliğini koruyan kültürel malzemeler bulunmaktadır. Rum ve Horasan erenlerinin donuna girdiği kuşların mana yönü ve bu yöne tekabül eden mecazi anlatımlar veya kişileştirmeler kaynağını, Türklerin eski dini-inanç yapısından devralarak geleneksel biçimde muhafaza edebilmiştir (Taşgin ve Solmaz, 2012: 108-109).

betimlendiği, künye bilgisinden anlaşılmaktadır. Hint Deccan Sultanlığı dönemi, saray atölyelerinde üretilen çalışmaların, lokal olarak anatomik fizyonomiyi taşımakla beraber, kültürel ve sanatsal dokuyu Türk Müslümanlığın etkisi altında sürdürmüş olduğu mitolojik veya fantastik hayvan tasvirlerinin biçimsel nitelikleriyle ayırt edilebilmektedir. Burak temalı kompozisyon kadın başlı, aslan vücutlu Türklere kutsal dört yön unsurları veya figür elemanlarını ihtiva eden İslam ikonografisinde kutsal temalarda yeniden canlandırılan tabiatüstü bir varlık olarak betimlenmiştir. İslam dünyasında Mirac konulu sahneler ve bu sahneleri tamamlayan çeşitli biçim elemanları, zamanında ortaya çıkan söylencelerle birlikte, dönemin sanatçıları tarafından, imge alanında tasarlanan kültürel etkilerin de birleşimi sonucu somut bazı formlara dönüşümü söz konusu olmuştur. Kuramsal veya soyut sayılan kavram veya düşüncelerin sanatsal bir formülle biçimlendirilmesi, kültür ortamının zengin ve çeşitlilik göstermesiyle bağlantılı gelişmektedir.

Osmanlı ve Babür dönemi örnekleri karşılaştırıldığında, genellikle melek, kanatlı bir kadının başı, at veya tırnaklı bir hayvan gövdesi ve bu hayvan biçimine eklenmiş tavus kuşu kuyruğu olarak tanımlanır (Resim 1-12). Ancak XVIII. yüzyıl Babür dönemine ait kompozisyonda buradaki sanatçı Burak'ı aslan gövdesiyle ve bir dişi meleğin başıyla tasvir etmiş olduğu görülür. Klasik İslam minyatürlerinde görülen bir tasvir anlayışın ötesinde Babür dönemi Burak tasviri, içeriği itibarıyla eski Türk İnanç sistemi dairesinde gelişen ve sanatsal biçimlere aksettirilme aşamasındaki örneklerini taşımaktadır. XVIII. yüzyıla tarihlenen kompozisyonda merkezi bir figür olarak betimlenen Burak, Türk sanatında kutsal dört yön simgeselliğini niteleyen hayvan figürleriyle karma bir üslup ortaya koymaktadır.

Resim 1. Burak, Sanatçısı Bilinmiyor, 1770-1775, 26x38 cm

Resim 2-3. Resim 1'den Ayrıntı

Resim 4-5. Resim 1'den Ayrıntı

Resim 6. Miracname

Resim 7. Mi'rac, Ahval-i Kıyamet

Resim 8. Mi'rac, Siyer-i Nebi

Resim 9. Gökte Binicisiz Bir Burak, Acaibü'l Mahlkat

Resim 10. Mi'rac, Kısasü'l Enbiya

Resim 11. Hz. Muhammed'in Burak'ı, Solunda Ebubekir ve Diğer Halifeler, Ahval-i Kıyamet

Resim 12. Hz. Muhammed Burak Üstünde Mi'rac Yolculuğuna Başlayacağı Mescidü'l Aksa'ya gidiyor, Siyer-i Nebi

Yazar Katkıları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarlanması | Design of Study: GG (%70), YB (%30)

Veri Toplanması | Data Acquisition: GG (%70), YB (%30)

Veri Analizi | Data Analysis: GG (%70), YB (%30)

Makalenin Yazımı | Writing up: GG (%70), YB (%30)

Makale Gönderimi ve Revizyonu | Submission and Revision: GG (%70), YB (%30)

Finansman/ Grant Support

Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. | The authors declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir. | The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynakça / References

- Alkhateeb, Fıras (2016). *Kayıp İslam Tarihi Müslüman Medeniyetini Yeniden Keşfetmek*. Çev. Mustafa Alican. İstanbul: Timaş Yayınları.
- And, Metin (2010). *Minyatürlerle Osmanlı İslam Mitologyası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aslan, Namık (2005). "Don Değişirme Motifi ve Ahi Evran'ın Yılan Donuna Girmesi". *I. Ahi Evran'ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Cilt I*. Kırşehir: 119-127.
- Berkli, Yunus ve Gültepe, Gülten (2020). "Eski Türk İnançlarında Tabiat Kültü: Erzurum Kazancı Örneği". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - Journal of Turkish Researches Institute*. 67, Erzurum: 443-454.
- Berkli, Yunus (2014). "Kosova Halveti Osman Baba Tekkesinde Bulunan Figür ve Sembollerin Türk Sanatı ve Kültürü İçerisindeki Anlam ve Önemi". *Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 18 (1). Erzurum: 61-88.
- Berkli, Yunus (2010). "Uygur Resim Sanatının Üslup Özellikleri". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 45. 155-166.
- Çavuşoğlu, Ali (2007). "Türk-İslam Kültüründe Göktanrı veya Ulu Tanrı İnanışı ve Edebi Metinlere Yansıması". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. Sayı. 44, Ankara: 123-140.
- Çoruhlu, Yaşar (2019a). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi I*. İstanbul: Ötüken.
- Çoruhlu, Yaşar (2019b). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi II*. İstanbul: Ötüken.
- De Yong, Frederich. (2014). "Bektaşilik'te İkonografi: Dini Kıyafetlerde, Ayinlerde Kullanılan Eşyalarda ve Resim Sanatında Sembolizm ve Temalar Üzerine Bir İnceleme". Hazırlayan: Ahmet Yaşar Ocak. *Tarihten Teolojiye İslam İnançlarında Hz. Ali*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 265-288.
- Ersoylu, Halil (2015). *Türk Kültüründe Kuşlar*. İstanbul: Ötüken.
- Esin, Emel (2004). *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Esin, Emel (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Guignes, Joseph de (2019). *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi 3*. Çev. Hüseyin Cahit. İstanbul: Ötüken.
- Gültepe, Gülten (2019a). "Alevi-Bektaşî Geleneğinde Hz. Ali: Kişileştirme ve Plastik". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0 (66), Erzurum: 589-596.
- Gültepe, Gülten (2016). *Plastik Sanatlarda Soyut Somut Gösterge ve Görseller Üzerine Metaforik Bir Yaklaşım*. Sanatta Yeterlik Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gültepe, Gülten (2019b). "Türk Kültür ve Medeniyetinde Metaforik bağlamında Oyun-İnanç ve Maske". *Journal of Turkish Studies*. Yıl-sayı: 2019-Volume 14 Issue 7. Ankara: 3733-3747.

- İnal, Güner (1995). *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- İnan, Abdulkadir (2000). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi.
- İpsiroğlu, M. S., Eyuboğlu, S. (1955). *Fatih Albümüne Bir Bakış*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2017). *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mahir, Banu (2005). *Osmanlı Minyatür Sanatı*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Öney, Gönül (1992). *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özgüdenli, Osman G. (2020). *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*. İstanbul: Ötüken.
- Roux, Jean Paul (2021). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Roux, Jean-Paul (2008). *Büyük Moğolların Tarihi Babur*. Çev. Lale Arslan-Özcan. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Schimmel, Annemarie (2018). *İslamın Mistik Boyutları*. Çev. Ergun Kocabıyık. İstanbul: Alfa.
- Sümer, Derya (2011). "Alevi-Bektaşî Miraç Söyleminden Cemin Simgesel Temsillerine Hakk'ın Birlik Bilinci". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. Sayı. 57, Ankara: 57-84.
- Taş, İsmail (2011). *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*. Konya: Kömen Yayınları.
- Taşgın, Ahmet ve Solmaz, Bünyamin (2012). "Hacı Bektaş ve Hacı Toğrul Karşılaşması: Güvercin ve Doğan Donuna Bürünme". *Journal of Turkish Studies*. Yıl-sayı: 2019-Volume 7 Issue 1. Ankara: 105-129.
- Turan, Fatma Ahsen (2010). "Şaman Ritüellerinden Alevi Semahlarına Esrarlı Yolculuk". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. Sayı. 56, Ankara: 153-162.
- Von Gabain, Annemarie (2009). "Renklerin Sembolik Anlamları". *Türkoloji Makaleleri*. Çev. Yusuf Gedikli. İstanbul: Bilgeoğuz, 149-159.
- Yöndemli, Fuat (2006). *Hayat Ağacı Ejder ve Yılan*. İstanbul: Nüve Kültür Merkezi Yayınları.
- Yıldız, Harun (2012). "Hacı Bektaş Velî ile Ahi Evran İlişkisi". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. Sayı. 61, Ankara: 187-206.
- Zebrowski, Mark (1983). *Deccani Painting*, Londra. <https://www.cambridge.org/core/journals/bulletin-of-the-school-of-oriental-and-african-studies/article/abs/mark-zebrowski-deccani-painting-xxiv-296-pp-london-philip-wilson-for-sotheby-publications-berkeley-and-los-angeles-university-of-california-press-1983-3750/C3D88654B036B4BF7D76D35811316D2F> (Erişim Tarihi: 14.01.2022).

Zimmer, Heinrich (2004). *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*. Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

Resim Kaynakça

Resim 1. Burak, Sanatçısı Bilinmiyor, 1777-1775, 26x38 cm, National Museum, New Delhi, Hindistan. <https://artsandculture.google.com/asset/al-buraq-unknown/GOFKm5AzrQbkBA> (Erişim Tarihi: 01.09.2020)

Resim 2. Resim 1'den Ayrıntı

Resim 3. Resim 1'den Ayrıntı

Resim 4. Resim 1'den Ayrıntı

Resim 5. Resim 1'den Ayrıntı

Resim 6. Miracname, Topkapı Sarayı Müzesi, H. 2154, 62r. İnal, Güner (1995). Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Resim 7. Mi'rac, Ahval-i Kıyamet, Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi139. (And, Metin (2010). Minyatürlerle Osmanlı İslam Mitologyası. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Resim 8. Mi'rac, Siyer-i Nebi, Chester Beatty Library, 406. (And, 2010: 296)

Resim 9. Gökte Binicisiz Bir Burak, Acaibü'l Mahlukat, British Library, Add. 7894. (And, 2010. 297).

Resim 10. Mi'rac, Kısasü'l Enbiya, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 980. (And, 2010: 299).

Resim 11. Hz. Muhammed'in Burak'ı, Solunda Ebubekir ve Diğer Halifeler, Ahval-i Kıyamet, Staatsbibliothek Berlin, Or. Oct. 1596. (And, 2010: 300).

Resim 12. Hz. Muhammed Burak Üstünde Mi'rac Yolculuğuna Başlayacağı Mescidü'l Aksa'ya gidiyor, Siyer-i Nebi, New York Public Library, Spencer Col. (And, 2010: 300).

[itobiad], 2022, 11 (3): 1474-1492

<p>Özgeci Değerin Sürdürülebilir Tüketici Tutum ve Davranışlarına Etkisi</p> <p>Impact of Altruistic Value on Sustainable Consumer Attitudes and Behaviors</p> <p>Video Link: https://youtu.be/nudhjh7I-UY</p>	
<p>Filiz ÇAYIRAĞASI</p> <p>Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi- İ.İ.B.F. İşletme Bölümü</p> <p>Asst.Prof, Gaziantep University, Faculty of Economics and Administrative Sciences School of Business</p> <p>cayiragasi@gantep.edu.tr / ORCID: 0000-0001-5941-1320</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 10.05.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 11.09.2022
Yayın Tarihi / Published	: 17.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Çayırağası, F. (2022). Özgeci Değerin Sürdürülebilir Tüketici Tutum ve Davranışlarına Etkisi . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1474-1492 . doi: 10.15869/itobiad.1114902

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Filiz ÇAYIRAĞASI)

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Özgeci Değerin Sürdürülebilir Tüketici Tutum ve Davranışlarına Etkisi *

Öz

Geleneksel tüketim kalıplarından artan bilincin doğrudan davranışa yansıdığı sürdürülebilir tüketim şekillerine giden süreçte değer, tutum, davranış arasındaki ilişkilerin derinleştirilmesi daha da kritik bir hal almaktadır. Bu araştırmanın amacı, tüketicilerin özgeci değer düzeylerinin, sürdürülebilir tüketici tutumuna ve davranışına etkisini incelemektir. Bu bağlamda kolayda örnekleme yöntemi kullanılarak çevrimiçi anket aracılığı ile 520 katılımcıdan veri toplanmıştır. Araştırma kapsamında toplanan bu veriler, istatistiksel programlar aracılığıyla öncelikle normallik testine daha sonra da korelasyon, faktör ve regresyon analizine tabi tutulmuştur. Analiz bulgularına göre özgeci değer ile sürdürülebilir tüketici tutumu arasında yüksek düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu ve özgeci değer ile sürdürülebilir tüketici davranışı arasında orta düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişkili olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Bunun yanında özgeci değer sürdürülebilir tüketici tutumunu ve sürdürülebilir tüketici davranışını pozitif olarak etkilediği ve bunun yanında özgeci değerın sürdürülebilir tüketici tutumunu ve sürdürülebilir tüketici davranışını arttırdığı sonucu da elde edilmiştir. Ayrıca analiz bulguları ışığında, tüketicilerin özgeci değer ile tutum arasındaki ilişki düzeyi yüksekken, özgeci değer ile sürdürülebilir davranış arasındaki ilişki düzeyinin orta düzeyde olduğu gözlemlenmiştir. Sonuçlarımız alan yazında addedilen “yeşil boşluğun” kapatılması yönünde değer, tutum, davranış şeklindeki üçlü yapı temelinde sürdürülebilir tüketici davranışları anlamak ve yorumlamak adına kritik bir anlayış sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Özgeci değer, Sürdürülebilirlik, Sürdürülebilir tüketici, Sürdürülebilir tutum, Sürdürülebilir davranış

Impact of Altruistic Value on Sustainable Consumer Attitudes and Behaviors **

Abstract

Deepening the relations between value, attitude and behavior becomes even more critical in the process leading from traditional consumption patterns to sustainable consumption patterns where increased consciousness is directly reflected on behavior. The aim of this research is to examine the effect of consumers' altruistic value levels on sustainable consumer attitude and behavior. In this context, data were collected from 520 participants through an online survey using the convenience sampling method. These data collected

* Gaziantep Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu Başkanlığının 04.03.2022 Tarih 03/20 Sayılı kararı ile Etik Kurul Kararı alınmıştır.

** Ethics Committee Decision was taken with the decision of Gaziantep University Presidency of Social and Human Sciences Ethics Committee dated 04.03.2022 and numbered 03/20.

within the scope of the research were firstly subjected to normality test and then to correlation, factor and regression analysis through statistical programs. According to the analysis findings, it was found that there is a high level and positive relationship between altruistic value and sustainable consumer attitude, and there is a moderate and positive relationship between altruistic value and sustainable consumer behavior. In addition, the result was obtained that altruistic value positively affects sustainable consumer attitude and sustainable consumer behavior, and that altruistic value increases sustainable consumer attitude and sustainable consumer behavior. In addition, in the light of the analysis findings, it was observed that the level of relationship between altruistic value and attitude of consumers was high, while the level of relationship between altruistic value and sustainable behavior was moderate. Our results provide a critical understanding in order to understand and interpret sustainable consumer behaviors on the basis of the tripartite structure of value, attitude and behavior towards closing the "green gap" considered in the literature.

Keywords: Altruistic value, Sustainability, Sustainable consumer, Sustainable attitude, Sustainable behavior

Giriş

Geleneksel tüketim kalıplarından, artan bilincin doğrudan davranışa yansıdığı sürdürülebilir tüketim şekillerine giden süreçte değer, tutum, davranış arasındaki ilişkilerin derinleştirilmesi daha da kritik bir hal almaktadır. Sürdürülebilir tüketim, büyük bir ivme ile artan tüketimin çevreye, yaşam destek sistemlerine olan etkilerinin azaltılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Atina Pazarlama Araştırma Laboratuvarı ve Sürdürülebilirlik Merkezi ile yaptıkları ortak bir çalışma ile yeşil pazarlama temelinde tüketicilerin çevre yanlısı davranışlarını inceledikleri çalışmada sonuçlar tüketicilerin % 92'sinden fazlasının çevresel yönden sürdürülebilir iş organizasyonlarına ilişkin tutumlarının olumlu yönde olduğuna işaret etmektedir (Papadopoulos vd., 2010). Bir taraftan da 2040 yılına kadar enerji tüketiminin üçte bir oranında artarak ciddi çevre sorunlarına neden olacağı beklenmektedir (EA, 2016).

Bu noktada özgecil, egoist ve biyosferik olarak üç alt değer ile ifade edilen sürdürülebilirlik değerlerine olan vurgu daha da artmaktadır (Stern vd., 1999). "Özgeci" kavramı kelime anlamı olarak, bireylerin kişisel çıkar beklentisi olmadan başkaları adına hareket etmelerini ifade eder (Schwartz, 1968, 1977). Bu durumun tam aksine, "egoist" kavramı ise kişinin kendi çıkarları adına hareket ederek, kendi zararını, ortadan kaldırmasını ifade etmektedir (Kollmuss ve Agyeman, 2002). Bu noktada egoist değerlerin, kişisel çıkarlara yönelik bireysel sonuçları maksimize etmeye odaklandığı beyan edilmektedir (Rahman ve Reynolds (2016). Egoist değer kavramı, birey ya da ailesi için daha iyi yaşam kalitesi standartları ve sağlık gibi konularda endişe gösteren profesyonel bir benlik kavramı olarak tanımlanmakta ve bireyleri çevre dostu davranışlar sergilemeye motive edebildiği ortaya konulmaktadır (Verma ve diğerleri, 2019). Ancak özgecil ve biyosferik değerlerinin çevre korumaya ilişkin kişisel normları sorun farkındalığı yoluyla hem doğrudan hem de dolaylı olarak etkilediğini ortaya koymuştur (Nguyen, 2016, s.762). Biyosferik değerlerin, birey faaliyetleri ve kırılgan bir biyosfer

yapısı ile çevreye duyarlı davranış paradigması temelinde, birbirleri ile olan bağlantısı dikkat çekmektedir (Stern, 2000). Biyosferik değerler ile de biyosfere yönelik bir endişeyi ifade eden temel inançlar kastedilmektedir (Stern ve diğerleri, 1993). Biyosferik değerlerin, birey faaliyetleri ve kırılmalı bir biyosfer yapısı ile çevreye duyarlı davranış paradigması temelinde, birbirleri ile olan bağlantısı dikkat çekmektedir (Stern, 2000). Bu noktada güçlü biyosferik değerlere sahip olan bireylerin doğru orantılı bir şekilde, doğa adına ciddi bir endişe taşıdığı bu sebeple ekosistem için maliyet ve fayda temelinde kararlar alabileceği iddia edilmektedir (Steg & de Groot, 2012). Hatta bu bağlamda Rahman ve Reynolds (2016), tüketicilerin çevre dostu satın alma niyetinin motivasyonunda yer alan biyosferik değerlerin özgeçil değerlerden daha etkili olduğu ve en önemli ilkeler arasında yer aldığı öne sürülmektedir.

Literatürde konu ile ilgili birçok çalışma sürdürülebilir değerlerin ürün değerlendirmeleri üzerindeki etkisini; (i) özgeçil ve egoist değerlerinin yeşil ürün satın alma niyetleri ve tutumları üzerine etkisi (Prakash vd., 2019), (ii) biyosferik, egoist ve özgeçil değerlerin tüketicinin niyetine ve tutumuna etkisi (Verma vd., 2019), (iii) tutum, öznel norm, algılanan davranışsal kontrol ve modele eklenen özgeçil değerler boyutunun sürdürülebilir tüketim niyetine etkisi (Ayar ve Gürbüz, 2021; Wang, 2020), (iv) sosyo-psikolojik faktörlerin ,biyosferik, egoist ve özgeçil değerlerin çevresel karar vermeye (Whitley vd., 2018), (v) hem özgeçil hem de egoist değerlerin organik gıda satın alma niyetine etkisi (Yadav, 2016), (vi) özgeçil, biyosferik ve egoist değerlerin paylaşılan tüketim niyetine etkisi (Roos ve Hahn, 2017; Shin, 2017; Mazhar vd., 2022), (vii) mutluluğun sürdürülebilir davranış ile ilişkisi (Corral-Verdugo vd., 2011) şeklinde ele almıştır. Literatürde yer alan birçok çalışma özgeçil, egoist ve biyosferik değer yönelimleri arasında bir ayrım ortaya koymasa da sınırlı sayıda çalışma özgeçil değeri bağımsız olarak incelemektedir.

Ancak sürdürülebilir çevre olgusu ile ilgili duyulan endişenin gittikçe artışına ve alanda bu yönde yapılan çok sayıda araştırma olmasına rağmen, araştırmalar “değer-eylem boşluğu” na işaret etmektedir (Rausch ve Kopplin 2021; Zhang vd., 2020; Gleim ve Lawson 2014; Claudy 2012 ve Antimova 2012). Bu noktada tüketicileri özgeçil değerin mi, rasyonel seçimin mi motive ettiğinin ya da engellediğinin araştıran çalışmaların artırılması kritik önem arz etmektedir (Mazhar vd., 2022).

Literatürde yer alan bu tartışma ve çıkarımlardan hareket ile bu çalışma tüketicilerin özgeçil değer düzeylerinin, sürdürülebilir tüketici tutumuna ve sürdürülebilir tüketici davranışına etkisini incelemeyi hedefleyerek bu çağrıya yanıt vermiştir. Çalışmanın; özgeçil değeri bağımsız olarak, satın alma tutumu ve davranışını bir arada ele alarak, literatürdeki “değer-eylem boşluğu” ikileminin irdelenmesinde değer, tutum, davranış değişkenleri arasındaki ilişkiyi inceleyerek bildiğimiz kadarıyla literatürde sınırlı sayıda yer alan çalışmalara katkıda bulunacağı öngörülmektedir.

Kavramsal Çerçeve

Bu bölümde özgeçil değer, sürdürülebilir tüketici tutum ve davranışları ile ilgili kavramsal çerçeve ve literatür taraması sunulmaktadır.

Özgeci Değer

“Özgecilik” kavramı Auguste Comte tarafından ilk olarak Fransa’da 1852 yılında yayımlanan “Pozitif Yönetim Sistemi” isimli çalışmasında geçmektedir (Say vd., 2021, s.1564). Özgeci değer, bireylerin davranışlarını yönlendirmede önemli etkilere sahip kişisel bir değer yapısı olarak ifade edilmektedir (Stern vd., 1995, s.1614).

Özgeci değer, birey, toplum yönlü tüketim davranışlarına yönlendiren tutumunun bir öncülü, duygusal bir motivasyon faktörü olarak tanımlanmaktadır (Teng vd., 2015, s.5). Birey tarafından diğer insanların refahına yönelik duyulan endişe olarak tanımlanan (Liu vd., 2018), özgecilik herhangi bir şahsi karşılık beklemeksizin, diğer bireyler adına hareket etme durumu ile açıklanmaktadır (Rushton, 1980). “Özgecil davranış” kavramını Schwartz (1977), genel kabul gören sosyal normlara dayandırdığı bir süreç olarak ifade etmektedir. Powers ve Hopkins’ a göre (2006), özgeci değer, dışardan herhangi bir ödül beklentisi olmaksızın başka bireylerin faydasına yönelik kasti ve gönüllü eylemler olarak ortaya konulmaktadır. Schwartz da (1994), özgeci değer, bir bireyin en azından kısa-orta vadede, değer öncelikleri ile nispi istikrarlı bir şekilde davranışı motive edici etkisine dikkat çekmektedir.

Özgecilik teorisine ilk atıf, Heberlein (1972) tarafından; özgeci değerlerden kaynaklanan çevresel kaygıların bir kamu malı olarak bu güdülerin çevresel davranışlar açısından önemli olduğu ifadesi ile yapılmıştır. Tüketicilerin çevreci davranışları, toplum faydasına bir şeyler yapmanın özellikle Maslow’un (1970) ihtiyaçlar hiyerarşisinin en üst sırasında yer alan “kendini gerçekleştirme” ihtiyacı ile ilişkilendirilmektedir (Slevitch vd., 2013, s.804).

Tüketicilerin satın alımları ile ilgili algılarının bir kısmının, kendi kendilerinin bir ifadesi olduğu ve özgeci değer onları çevreye dönük tutumlarını ve davranışlarını etkileyen bir değişken olduğu ifade edilmektedir (Bautista vd., 2020, s.162).

Psiko-çevresel araştırmaların yapılmaya başlandığı ilk zamanlardan beri, özgecil değer, çevreci eylemler çatısı altında diğer bireylerin refahı üzerine bir yansıması olarak addedilmektedir. Çevre yanlısı davranışı açıklayan teorik yaklaşımlardan biri olan “Norm Aktivasyon Modeli’ ne” göre gelecekteki olası sonuçların ve kişisel sorumluluk çerçevesinde değerlendirmektedir (Tapia-Fonllem vd., 2013).

Özgecil tüketicilerin, genellikle belirli bir davranışı gerçekleştirirken çıkış noktaları bireysel çıktılardan ziyade çevrenin ve toplumun korunmasına yönelik olmaktadır (Lee vd., 2014).

Sürdürülebilir Tüketici Tutumu ve Davranışı

Değerler, bireylerin hedef tanımlamaları ve bu yönde tutumları için bir çerçeve sağlamaktadır. Tutumlar, soyut değerlerden oluşarak ve bunları yansıtırken, davranış, değer ve tutum temelinden hareket ile bireylerin kararlarını ve eylemlerini ifade etmektedir (Leiserowitz vd., 2006). Tutum ve inançların tüketicilerin sürdürülebilir davranışlarının anlaşılmasına yardımcı olduğu, sürdürülebilir tüketimin güçlü yorumlayıcıları arasında yer aldığı alanda yapılan birçok araştırma ile ortaya konulmaktadır (Tanner ve Kast, 2003).

Sürdürülebilir tüketim kavramının ilk izleri 1992 yılı Birleşmiş Milletler Çevresel Kalkınma Konferansına dayanmaktadır (Matharu, vd., 2020, s.22). 1994 Oslo Sempozyumu'nda ise sürdürülebilir tüketime ilişkin gelecek sonraki nesillerin ihtiyaçlarını riske etmemek adına temel ihtiyaçların yanında daha iyi yaşam kalitesi sunan ürünlerin kullanımı olduğu şeklinde ayrı bir tanım önerilmiştir (Norveç Çevre Bakanlığı, 1994). Bu bağlamda sürdürülebilir tüketimin altında yatan ana nokta, tüketicileri daha sürdürülebilir ürünler ile daha sağlıklı ve daha iyi yaşam tarzını benimsemeye teşvik etmektir (Tussyadiah, 2016). Sürdürülebilir tüketim davranışlarının kaynağında, sosyal ya da çevresel endişelerin yer aldığı (Luchs ve Mooradian, 2012, s. 129; Nanggong ve Rahmatia, 2019, s.33) ve hedefinin yaşadığımız gezegenin sosyo-fiziksel kaynaklarının korunmasının olduğu eylemler dizisi olduğu ifade edilmektedir (Tapia-Fonllem vd., 2013, s. 712). Sürdürülebilir tüketim davranışı, mevcut ihtiyaçların tatmininden hareket ile gelecek nesillerin ihtiyaçlarını dikkate almayı öngördüğünden tanımı itibari ile ileriye, geleceğe yönelik gerçekleşmektedir (Bonnes ve Bonaiuto, 2002). Steg ve Vlek'e göre (2009), çevresel sürdürülebilir davranışlar ise bireyin çevreye karşı zararlı olmayan hatta ve hatta faydalı olabilecek davranış kalıpları olarak addedilmektedir. Sürdürülebilir tüketim tutumları ile tüketicilerin genel olarak çevre dostu tüketim davranışlarına yönelik inançları, duyguları ve niyetleri vurgulanmaktadır (Belz ve Peattie 2013). Nispi olarak daha az tüketimden, daha sürdürülebilir tüketime geçiş bireylerin tutumlarının ve ilgili davranışa özgü maliyetlerin bir fonksiyonu olarak ifade edilmektedir (Kaiser vd., 2010, s.352). Sürdürülebilir tüketime, çok boyutlu bir yaklaşım, araştırmacıların bireysel düzeydeki demografik, psikolojik veya sosyal değişkenlerin (cinsiyet, gelir, değerler, tutumlar) etkisinin kültürel veya diğer bağlamsal faktörlerin bir işlevi olarak potansiyel olarak farklılaşıp farklılaşmadığını keşfetmelerine olanak tanımaktadır (Milfont ve Markowitz, 2016, s.114). Çok boyutlu araştırmalar bireysel özelliklerin yanı sıra bağlamsal faktörlerin de çevre yanlısı tutumlar üzerindeki etkisine işaret etmektedir (Lee, 2014; Kostadinova, 2016).

Artan ekolojik endişeye ve çevre duyarlılığına karşın, ampirik düzeyde gerçekleştirilen birçok çalışma, çevre odaklı tutumların büyük oranda gerçek davranışa dönüşmediğine işaret etmektedir davranışlarını etkileyen faktörler hakkında kapsamlı bir literatür taraması yapmış ve yürütmüştür (Samarasinghe, 2015). Tutum ve davranış arasında yer alan bu boşluğu açıklamak için birçok bilim insanı sürdürülebilir tüketici tutum ve davranışlarını etkileyen faktörlere ilişkin teorik modeller (Wu vd., 2016): Ajzen ve Fishbein'in (1980) Gerekçeli Eylem Teorisi ve Planlı Davranış Teorisi (1988); Schwartz'ın (1970) Norm-Aktivasyon Teorisi, Stern 'in (2000) Değer-İnanç-Norm Teorisi ve Triandis'in (1994) Kişilerarası Davranış Modelidir.

Sürdürülebilir tüketici davranışı ile ilgili yapılan çalışmalara temel teşkil eden, Ajzen ve Fishbein'in (1980) Gerekçeli Eylem Teorisi ve Planlı Davranış Teorisi (1988), tutum, norm değer gibi kavramları açıklayan bir çerçeve ve en etkili iki teori olarak görülmektedir (Joshi ve Rahman, 2015). Gerekçeli Eylem Teoreminde belirli bir davranışa yönelik bireyin tutumunu ve bireyin belli bir davranışı gerçekleştirip gerçekleştirmemesi gerektiği yönündeki algısını, gerçekleştirme niyeti üzerindeki iki ana faktör olarak ifade etmektedir (Ajzen ve Fishbein, 1980). 1988'de Ajzen, Gerekçeli Eylem Teorisine "bireyin bir davranışı gerçekleştirmenin kolaylığı ya da zorluğuna dair inancı" olarak addettiği

“algılanan davranışsal kontrol” değişkenini dâhil ederek Planlı Davranış Teoremini geliştirmiştir (Ajzen, 1988). Schwartz tarafından geliştirilen Norm Aktivasyon Modeli, kişisel normlar, sonuçların farkındalığı ve sorumluluk yüklemesi gibi üç temel değişken üzerine tesis edilen ahlaki bir normun çevresel eylemlere aktarımını öneren bir mekanizma önermektedir (Schwartz, 1977). Stern ve ark. (1999), tarafından geliştirilen Değer İnanç Norm Teorisi ise insanların sahip olduğu benmerkezci, özgecil ve ekolojik değerlerin inançlara etkisi ile çevre davranışlarının oluşumuna yol açtığı ilkesine dayanmaktadır. Daha sonra Stern tarafından (2000), bireylerin tutumları ile bağlamsal faktörlerin etkileşimlerini ortaya koyduğu Tutum-Davranış-Bağlam Modeli geliştirilmiştir. Triandis’ in (1994), Kişilerarası Davranış Modelinde ise tutumun, sosyal ve duygusal faktörlerin modelin öncülleri olarak yer aldığı ve buna göre duygusal faktörlerin, insanların belirli durumlara karşı içgüdüsel davranışlarına sebep olduğu ifade edilmektedir.

Bireylerin tüketim eğilimleri ve alışkanlıkları ve bunların çevresel etkileri ile ilgili bilinç düzeyinin artışına rağmen toplam pazarda sürdürülebilir ürünlerin pazar payı, yüzde bir ile üç arasında kalmaktadır (Bray vd., 2011). Bu durum sürdürülebilirlik bilincinin, sürdürülebilir tüketim davranışlarına dönüştürülmesinde tutum ve davranış arasında yer alan boşluğu daha görünür kılmaktadır (Çayırbaş ve Sakıcı, 2021, s.1931). Bu açığı kapatabilmek adına sürdürülebilir tutum ve davranışları arasındaki ilişkiyi etkileyen birçok faktörün olması sebebi ile bu bağının daha çok irdelenmesi gerekmektedir. Bu faktörlerin ilişkideki rollerinin belirlenmesi, sürdürülebilir tüketim davranışı ile ilgili anlayışın derinleştirilerek geliştirilmesi, yorumlanması noktasında önem arz etmektedir.

Literatürde konu ilgili yapılmış çalışmalardan Matharu vd., nin (2020), sürdürülebilir tüketim davranışının potansiyel belirleyicilerini araştırdıkları çalışmalarında, tüketici tutumlarının, öznel normların ve algılanan davranışsal kontrolün, tüketicilerin sürdürülebilir tüketim davranışını etkileyen önemli faktörler arasında olduğunu vurgulanmaktadır. Prakash vd.,’nin (2019), özgecil ve egoist değerlerin Hintli genç müşterilerin yeşil ambalajlı ürünleri satın alma niyetleri ve tutumları üzerindeki etkisini araştırdıkları analiz sonuçları bu değerlerin müşterilerin çevre dostu ambalajlı ürünlere yönelik tutumunu ve satın alma niyetini önemli ölçüde ve olumlu yönde etkilediğini göstermektedir. Yine Verma vd. de (2019), çalışmaları ile biyosferik, egoist ve özgecil değerlerin tüketicinin yeşil otel ziyareti niyetine etkisini ve Hindistan’daki yeşil otele karşı tutumu araştırmayı amaçlamışlardır. Sonuçlar, biyosferik değerlerin tutumu etkilemede üst sıralarda yer alırken, daha yüksek özgecil değerlere sahip tüketicilerin daha yüksek çevresel kaygıyı temsil ettiği sonucuna işaret etmektedir. Ayar ve Gürbüz’ün (2021), Planlı Davranış Teorisi çerçevesinde tüketicilerin sürdürülebilir tüketim davranışlarını ve bu davranışı etkileyen faktörleri belirlemeyi amaçlamışlardır. Analiz sonuçlarında tutum, öznel norm, algılanan davranışsal kontrol ve modele eklenen özgecil değerler boyutunun sürdürülebilir tüketim niyeti üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu ve niyetin de sürdürülebilir tüketim davranışı üzerinde etkisi olduğu ortaya çıkmıştır. Kadic-Maglajlic vd., (2019), genç yetişkinlerin sürdürülebilir tüketim davranışının, çevre yanlısı ve toplum yanlısı iki öncülünü incelemeyi ve genç yetişkinlerin duygusal zekasının, tüketici katılımı davranışı üzerindeki etkisinin gücünü nasıl ılımlaştırdığını araştırdıkları çalışma sonuçları ise duygusal zekanın, tüketicilerin

çevre ve toplum yanlısı tüketim davranışlarına katılımlarını arttırdığını ayrıca çevre yanlısı davranış üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olduğuna işaret etmektedir. Nanggong (2019), çalışmasında ise sürdürülebilir tüketici davranışında teknoloji ürünlerinin benimsenmesinin var olabileceğini göstermekte ve ayrıca çevresel kaygının sürdürülebilir tüketici davranışının ana yordayıcısı olduğunu açıklanmaktadır. Çalışma bulguları, çevresel kaygıların, çevre yanlısı davranış yönünde olduğu ve bu genellikle özgecilik tutumuna karşı bir pragmatizm olarak ifade edilmektedir. Whitley vd., (2018), çalışmalarında, Değer-İnanç-Norm teorisi çerçevesinde üniversite öğrencileri arasında sürdürülebilirlik davranışlarını hangi sosyo-psikolojik faktörlerin etkilediğini incelemeyi amaçlamışlardır. Bulgular, çevresel karar vermede bireylerin biyosferik ve özgecil değerlere bağlı olanların bir dizi sürdürülebilirlik davranışında bulunma olasılıkları daha yüksekken, egoist değerlere bağlı olanların çoğu davranışta bulunma olasılıkları daha düşük olduğunu vurgulamaktadır. Yadav'ın (2016), yaptığı araştırma bulguları hem özgecil hem de egoist değerlerin genç Hintli tüketiciler arasında organik gıda satın alma niyetini etkilediğini ancak egoist değerlerin tüketicilerin organik gıda satın alma niyetinde daha çok etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Roos ve Hahn (2017), paylaşılan tüketimin gelecekteki özgecil değerler, tutumlar, öznel normlar ve kişisel normlar üzerinde anlamlı pozitif yönde etkilerinin olduğunu ancak biyosferik ve egoist değerleri üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığını tespit etmişlerdir. Shin'nin (2017), çalışma sonuçları ise özgecil değerlerin biyosfer değerlerini önemli ölçüde etkilediğini ve bunun da çevre yanlısı tutum yoluyla organik bir menü için daha fazla ödeme isteğini etkilediğini göstermektedir. Corral-Verdugo vd.,'nin (2011), sürdürülebilir tüketim davranışlarını pozitif psikoloji çerçevesinde ele almayı ve mutluluğun sürdürülebilir davranışla bir ilişkisinin olup olmadığını araştırmayı amaçladıkları çalışma sonuçları, ekoloji odaklı, özgecil, eşitlikçi davranışlar pratiğinin daha yüksek bir mutluluk seviyesini teşvik edebileceği yönündedir. Wang' nın (2020), çalışma bulguları yeşil satın alma tutumu ve niyet arasında önemli bir pozitif ilişki varlığına, sürdürülebilir değerlerin yanı sıra öznel ve nesnel bilginin yeşil otel seçimine yönelik tutumu ve niyeti olumlu etkilediğine dikkat çekmektedir. Literatürden farklı olarak Mazhar vd.'nin (2022), çalışmasında biyosferik egoist ve hedonik değerlerin yeşil ürünlere yönelik tutumları etkilediğini ve özgecil değerlerin tutum üzerinde hiçbir etkisi olmadığını tespit ederken, tutum ile yeşil satın alma niyeti arasında herhangi bir ilişkiye rastlanılmamıştır. Mostafa'nın (2009), çalışma sonuçları, sürdürülebilir tüketimi etkileyen başlıca değişkenlerin özgecil değerler, çevresel kaygı, çevresel bilgi, yeşil tüketime yönelik tutum ve yeşil ürünleri satın alma niyeti ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca tüketicilerin özgecil değerlerinin kişisel normlarını olumlu yönde etkilediğini ve bunun da enerji verimli cihazların olumlu satın alma davranışına dönüştüğü şeklindedir.

Yöntem

Bu bölümde araştırmanın amacı, kısıtları, ana kütlesi, örnekleme, araştırma etiği, veri toplama araçları, araştırmanın modeli, hipotezleri ile ilgili bilgilere yer verilmektedir.

Araştırmanın Amacı ve Kısıtları

Bu araştırmanın amacı, tüketicilerin özgecil değer düzeylerinin, sürdürülebilir tüketici tutumuna ve sürdürülebilir tüketici davranışına etkisini incelemektir. Bu bağlamda

kolayda örnekleme yöntemi kullanılarak çevrimiçi anket aracılığı ile 520 katılımcıdan veri toplanılmıştır. Bu çalışma Gaziantep ili ile sınırlıdır. Anket verileri Nisan 2022-Haziran 2022 tarihleri arasında toplanılmıştır. Bu nedenle zaman kısıtı bulunmaktadır. Tüketicilerin ankette yer alan ifadelere samimi, tarafsız, objektif olarak yanıtladığı varsayılmaktadır.

Araştırma Yöntemi

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak çevrimiçi anket formu tercih edilmiştir. Üç bölümden oluşan anket formunun ilk bölümünü demografik özellikler ait sorular oluşturmaktadır. Anketin ikinci bölümünde katılımcıların özgeci değerlerini ölçmek amacıyla Stern ve çalışma arkadaşları (1999) tarafından geliştirilen “özgeci değer ölçeği” kullanılmıştır. Özgeci değer ölçeği tek boyuttan ve 7 ifadeden oluşmaktadır. Ölçeğe ait güvenilirlik katsayısının 0,925 olduğu tespit edilmiştir. Anketin üçüncü bölümünde tüketicilerin sürdürülebilir tutumlarını ve davranışlarını ölçmeye yönelik “sürdürülebilir tüketici tutum ve davranışları ölçeği” kullanılmıştır. Song ve Ko (2017) tarafından geliştirilmiş “sürdürülebilir tüketici tutumu ve davranışı ölçeği” sürdürülebilir tüketici tutumu ve sürdürülebilir tüketici davranışı olmak üzere 2 boyut 15 ifadeden meydana gelmektedir. Sürdürülebilir tüketici tutumu boyutu 7 ifadeden, sürdürülebilir tüketici davranışı tutumu 8 ifadeden meydana gelmektedir. Güvenilirlik katsayıları sıraları ile 0,917 ve 0,899’ dur. Ölçeklerin güvenilirlik katsayılarının kabul edilebilir sınırlar dâhilinde olduğu gözlenmektedir (Nakip, 2006: 146). Katılımcıların araştırmada ifadelerle katılım düzeylerini ölçmek amacıyla 5’li likert tipi ölçek kullanılmıştır (1 = Kesinlikle Katılmıyorum, 2 = Katılmıyorum, 3 = Ne katılıyorum ne katılmıyorum, 4 = Katılıyorum, 5 = Kesinlikle Katılıyorum).

Araştırma Örnekleme

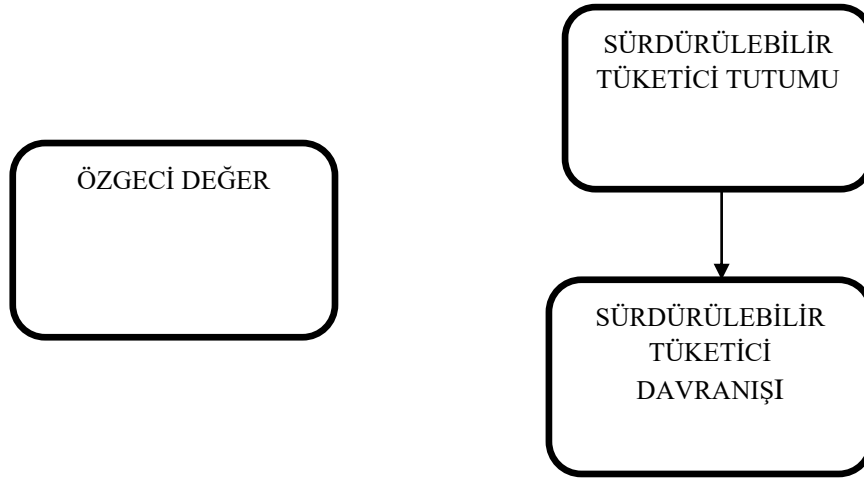
Araştırmanın ana kütlelerini Gaziantep ilinin merkez ilçelerinde yaşayan okuryazar insanlar oluşturmaktadır. Araştırmanın ana kütlelerini oluşturan tüketicilere, ana kütlelerin tamamına zaman ve maliyet kısıtlarından dolayı ulaşım imkânı bulunmadığından, örnekleme yoluna gidilmiştir. Tesadüfi olmayan örnekleme metodlarından kolayda örnekleme yöntemine başvurularak çevrimiçi anket formu aracılığı ile 520 tüketiciden araştırmaya ilişkin veri toplanılmıştır.

Araştırma Etiği

Çalışma, araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır. Araştırmada verilerin toplanabilmesi için kullanılan anket formuna ait etik kurul izni Gaziantep Üniversitesi Etik kurul onayı, 04.03.2022 tarih ve 03 nolu toplantısının 20 nolu kararı ile alınmıştır.

Araştırma Modeli ve Hipotezler

Araştırmanın modelinde özgeci değer, sürdürülebilir tüketici tutum ve davranışının iki boyutunu etkileyeceği düşünülmektedir. Modele göre özgeci değer araştırmanın bağımsız değişkeni, sürdürülebilir tüketici tutumu ve sürdürülebilir tüketici davranışı araştırmanın bağımlı değişkenidir. Şekil 1’ de yer alan araştırma modeli araştırmanın amaçları doğrultusunda geliştirilmiştir.

Şekil 1. Araştırma Modeli

Yapılan literatür araştırmasından hareketle oluşturulan model çerçevesinde aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur:

H1: Özgeci değer sürdürülebilir tüketici tutumunu etkilemektedir.

H2: Özgeci değer sürdürülebilir tüketici davranışını etkilemektedir.

H3: Sürdürülebilir tüketici tutumu, sürdürülebilir tüketici davranışını etkilemektedir.

Analiz ve Bulgular

Araştırma sorusunun cevaplanabilmesi için sırası ile açımlayıcı faktör analizi ve regresyon analizi yapılmıştır. Veri setinin normal dağılımını gösteren analiz Tablo 2' de verilmiştir.

Tablo 1. Normal Dağılım Analizi

	Ortalama	Standart Hata	Skewness (Çarpıklık)	Kurtosis (Basıklık)
Özgeci Değer	4,40	0,67909	-2,384	2,226
Sürdürülebilir Tüketici Tutumu	4,15	0,69220	-1,468	2,848
Sürdürülebilir Tüketici Davranışı	3,868	0,72199	-855	1,631

Tablo 1’de özgeci değer ölçeği aritmetik ortalama ve standart sapma değerlerinin $4,40 \pm 6,7909$; sürdürülebilir tüketici tutumu ölçeği aritmetik ortalama ve standart sapma değerlerinin $4,15 \pm 6,9220$ ve sürdürülebilir tüketici davranışı ölçeğinin aritmetik ortalama ve standart sapma değerlerinin $3,868 \pm 7,2199$ olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte yapılan normallik testi sonucunda ölçeğe ilişkin çarpıklık ve basıklık değerlerinin kendi standart hatalarına bölünmesiyle çıkan rakamların ± 3 değerleri arasında olması verinin normal dağıldığını göstermektedir (Shao, 2002).

Analiz sonuçlarından demografik özelliklere ilişkin bulgular Tablo 1’de görülmektedir.

Tablo 2. Katılımcıların Demografik Özellikleri

		Frekans	%		Frekans	%	
Cinsiyet	Kadın	318	61,2	Eğitim Seviyesi	Orta Öğretim	122	23,5
	Erkek	202	38,8		Lise	166	31,9
Medeni Durum	Bekâr	211	40,6		Ön lisans	72	13,8
	Evlî	309	59,4		Lisans	131	25,2
Yaş Grubu	18 yaş ve altı	96	18,5		Lisansüstü	29	5,6
	19-25 yaş arası	89	17,1		4500 TL ve altı	247	47,5
	26-32 yaş arası	55	10,6		4501 TL - 6000TL	106	20,4
	33-39 yaş arası	149	28,7		6001 TL- 7500 TL	57	11,0
	40-46 yaş arası	96	18,5		7501 TL- 9000 TL	58	11,2
	47-53 yaş arası	26	5,0		9001 TL ve üstü	52	10,0
	54 yaş ve üstü	9	1,7				

Tablo 2’de araştırma kapsamında; tüketicilerin %61,2’si kadın, %38,8’i erkek; %40,6’sı bekâr, %59,4’ü evlidir. Katılımcıların %18,5’i 18 yaş ve altı, %17,1’i 19-25 yaş aralığında, %10,6’sı 26-32 yaş aralığında, %28,7’si 33-39 yaş aralığında, %18,5’i 40-46 yaş aralığında, %5’i 47-53 yaş aralığında, %1,7’si ise 54 ve üzeri yaş aralığındadır. Eğitim durumlarına bakıldığında %23,5’inin ortaöğretim, %31,9’unun lise, %13,8’inin ön lisans, %25,2’sinin lisans, %5,6’sının lisansüstü mezunu oldukları görülmektedir. Gelir durumu açısından katılımcıların %47,5’sinin 4500TL ve altı, %20,4’ünün 4501 TL - 6000 TL arası, %11’inin

6001 TL -7500 TL, %11,2'sinin 7501 TL – 9000 TL, %10'unun 9001 TL ve üzeri gelire sahip oldukları tespit edilmiştir.

Araştırma ölçeklerine ilişkin SPSS programı yardımı ile açımlayıcı faktör analizi yapılmıştır. Tablo 3'te analiz sonuçları yer almaktadır.

Tablo 3. Ölçeklere İlişkin Açımlayıcı Faktör Analizi Sonuçları

	İfade Sayısı	KMO Bartlett's	Chi-Square	Özdeğer	Toplam Varyans	Cronbah Alpha
Özgeci Değer	7	0,929	2316,145	21	67,418	0,925
Sürdürülebilir Tüketici Tutumu	7				34,187	0,917
Sürdürülebilir Tüketici Davranışı	8	0,951	4344,920	105	59,932	0,899

Tablo 3'te görüldüğü gibi, özdeğeri 21 olan özgeci değer ölçeğinin açıkladığı varyans oranı %67,418; özdeğeri 105 olan sürdürülebilir tüketici tutum ve davranış ölçeğinin açıkladığı toplam varyans oranı %59,932'dir. Açımlayıcı faktör analizinde değişen varyans oranlarının %40 ile %60 arasında olması (Scherer, 1988) beklendiğinden elde edilen verilerin geçerli olduğu kabul edilebilir.

Regresyon analizi, özgeci değer, sürdürülebilir tüketici tutumu ve sürdürülebilir tüketici davranışı üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla yapılmış ve sonuçlar Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Özgeci Değerin Sürdürülebilir Tüketici Tutumu ve Sürdürülebilir Tüketici Davranışı Üzerindeki Etkisi

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	Anova		Model Özeti		Etkiler		
		F	Sig. F	R	R ²	β	t	Sig.
Özgeci Değer	Sürdürülebilir Tüketici Tutumu	856,079	,000	,789 ^a	,623	,616	5,032	,000
	Sürdürülebilir Tüketici Davranışı	323,076	,000	,620 ^a	,384	,969	5,937	,000

Sürdürülebilir Tüketici Tutumu	Sürdürülebilir Tüketici Davranışı							
		852,714	,000	,789	,622	,823	29,201	,000

Tablo 4' e bakıldığında özgeci değerın sürdürülebilir tüketici tutumu (β : ,616; p :=,000) ve sürdürülebilir tüketici davranışı (β : ,969; p :=,000) üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Özgeci değerın sürdürülebilir tüketici tutumunun %62,3'ünü açıkladığı ve sürdürülebilir tüketici davranışının %38,4'ünü açıkladığı bulgusuna ulaşılmıştır. Bunun yanında sürdürülebilir tüketici tutumunun sürdürülebilir tüketici davranışı (β : ,823; p :=,000) üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Sürdürülebilir tüketici tutumunun sürdürülebilir tüketici davranışının %62,2'sini açıkladığı sonucu elde edilmiştir. Bu durumda H_1 , H_2 ve H_3 kabul edilmiştir.

Sonuç ve Tartışma

Günümüzde sürdürülebilir çevre olgusu ile ilgili global ölçekte duyulan endişenin artışına ve alanda bu yönde yapılan çok sayıda araştırma olmasına rağmen, tüketicilerin çevreci ve sürdürülebilir tüketim davranışlarında bir boşluk olduğu iddia edilmektedir (Rausch ve Kopplin 2021; Zhang vd., 2020; Gleim ve Lawson 2014; Claudy 2012 ve Antimova 2012). Bu boşluğun doldurulmasına adına çevresel tutum ve davranışlar arasındaki ilişkiyi etkileyen öncüllerin belirlenmesine, ilişkiyi ne yönde etkilediğine, sürdürülebilir davranışın anlaşılmasına katkı sağlayacak daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır (Mazhar vd., 2022).

Bu çalışma tüketicilerin özgeci değer düzeylerinin, sürdürülebilir tüketici tutumuna ve sürdürülebilir tüketici davranışına etkisini inceleyerek bu çağrıya yanıt vermektedir. Bulgularımız, özgeci değer, sürdürülebilir tüketici tutumunu ve sürdürülebilir tüketici davranışını pozitif olarak etkilediği ayrıca özgeci değerın sürdürülebilir tüketici tutumunu ve sürdürülebilir tüketici davranışını arttırdığını göstermektedir. Bu noktada literatürde yer alan Matharu ve ark.nın (2020), Verma vd. de (2019), Prakash vd., (2019); Ayar ve Gürbüz'ün (2021); Nanggong, (2019), Whitley vd., (2018); Roos ve Hahn, (2017); Shin'nin (2017), Wang, (2020), Kim ve Stepchenkova' nın (2020), çalışmaları da bulgularımızı desteklemektedir. Ancak araştırma bulgularımız, Mazhar vd.'nin (2022), biyosferik egoist ve hedonik değerlerin yeşil ürünlere yönelik tutumları etkilediğini ve özgeci değerlerin tutum üzerinde hiçbir etkisi olmadığı, tutum ile yeşil satın alma niyeti arasında herhangi bir ilişkiye rastlanmadığı çalışma bulguları ile örtüşmemektedir. Bunun yanında sürdürülebilir değerlerden özgeci değer ile sürdürülebilir tüketici tutumu arasında yüksek düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu ve özgeci değer ile sürdürülebilir tüketici davranışı arasında orta düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişkili olduğunu sonucu elde edilmiştir. Analiz bulguları, tüketicilerin özgeci değer ile tutum arasındaki ilişki düzeyi yüksekken, özgeci değer ile sürdürülebilir davranış arasındaki ilişki düzeyinin orta düzeyde olduğuna, yani literatür ile aynı yönde belirtilen "değer-eylem boşluğu" na işaret etmektedir (Rausch ve Kopplin 2021; Zhang vd., 2020; Gleim ve Lawson 2014; Claudy 2012 ve Antimova 2012). Bu noktada tüketicileri özgeci değerın mi, rasyonel seçimin mi motive ettiğinin ya da engellediğinin araştıran çalışmaların artırılması kritik önem arz etmektedir.

Alan yazına bakıldığında; Gleim ve Lawson' nın (2014), "yeşil uçurum" olarak addettiği bu duruma neden olan faktörlerin başında fiyat olmak üzere, zayıf kalite algısı, geleneksel ürünlere duyulan marka sadakati ve ayrıca ürün türünü sıralamaktadır. Antimova vd., de (2012), tüketicilerin bu eylemsizliğini meşrulaştırma nedenleri arasında kişisel ve psikolojik engelleri, paylaşılan sosyal görüşü ve inançları göstermektedir. Rausch ve Kopplin'nin (2021), ise tüketicilerin sürdürülebilir giyim tüketimine potansiyel engellerin arkasında yatan nedenlerin belirlenmesine yönelik yaptığı grup görüşmeleri ile ilk olarak sürdürülebilir moda görünümünü çekici bulunmadığı, geleneksel kıyafetlerin aksine gardırop ihtiyaçlarını ve estetik ihtiyaçlarını karşılamadığı, ikinci olarak sürdürülebilir ürünlerin fiyatının geleneksel ürünlerle kıyaslanamaz algısını ortaya koymaktadır. Tüketicilerin estetik ve ekonomik risk algıları, ilk niyet oluşumundan sonra bunun fiili bir davranışa dönüşümünü etkilediği hatta engellediği ifade edilmektedir. Claudy vd., de (2012), tüketicilerin maliyet, risk ve düşük performans seviyeleri gibi ödünlerini kabul etmeye istekli olmamaları nedeniyle sürdürülebilir ürünlerin kullanımının benimsenmediğini iddia etmektedir.

Çalışmanın diğer bir bulgusu da sürdürülebilir tüketici tutumunun sürdürülebilir tüketici davranışı üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğunu yönündedir. Sonuç olarak; belirtilen tüm bu sebepler tüketicinin sürdürülebilir tüketimi rasyonel olarak haklı gerekçelere dayandıramadığını ve değişen değerlerini, tutumunu, artan yüksek bilincini neden sürdürülebilir davranışa dönüştüremediğini açıklamaktadır. Tüm bu nedenler bireylerin değerlerini ve tutumlarını değiştirmede önemli bir rol oynadığını ancak davranış olarak pazara yansıtılmasında başarısız olduğuna işaret etmektedir.

Sonuçlarımız öncelikle araştırmacılar, pazarlama yöneticileri, karar vericiler, uygulayıcılar ve politika yapımcılar gibi odağına sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir tüketimi alan tüm paydaşları ilgilendirmektedir. Çalışma, tartışma kısmında da verildiği gibi addedilen "yeşil boşluğun" kapatılması adına değer, tutum, davranış şeklindeki üçlü yapı ve bağıntıları temelinde sürdürülebilir tüketici davranışları anlamak, engelleri öngörmek ve yorumlamak için kritik bir anlayış sunmaktadır. Çalışmanın teorik ve ampirik bulgularının, araştırmacılar, pazarlama profesyonelleri ve yöneticilerin sürdürülebilir bağlamda müşteri değerinin yaratılması, pazarlama ve iletişim stratejilerinin, öncüllerinin ve potansiyel engellerin belirlenerek sürdürülebilir ürünlerin benimsenmesini mümkün kılan bir alt yapının oluşturulmasına katkı bulunacağı öngörülmektedir. Tüm bilimsel çalışmalarda olduğu gibi, bu çalışmanın metodolojik sınırlamaları arasında örneklemin Gaziantep ili tüketiciler ile sınırlandırılması bu çalışmanın en önemli kısıtını oluşturmaktadır. Çalışmanın örneklem büyüklüğü istatistiksel sonuçlara varmak için yeteri derecede büyük olsa da, örneklem sayısı artırılarak genişletilebilir ülke çapında bir çalışma yapılabilir. Mevcut çalışma, verilen bağlamda; özgeçil değer, sürdürülebilir tutum ve sürdürülebilir davranış arasındaki ilişkileri ele alsa da müşterilerin gerçek satın alma davranışını ölçmemektedir sonuç olarak "değer-eylem boşluğu" konusunu ele almamaktadır. Gelecekteki çalışmalar, bu boşluk sorunsalının arkasında yatan nedenlerin ortaya konulması nicel yöntemlerin yanında odak grupları ve görüşmeleri gibi nitel yöntemlerle de derinleştirilmesi önerilmektedir.

Kaynakça / Reference

- Ajzen, I. ve Fishbein, M. (1980). *Understanding attitudes and predicting social behaviour*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall Inc.
- Aoyagi-Usui, M., Vinken, H. ve Kuribayashi, A. (2003). Pro-environmental attitudes and behaviors: An international comparison. *Human Ecology Review*, 23-31.
- Ajzen, I. ve Madden, T.J. (1986). Prediction of goal-directed behavior: attitudes, intentions and perceived behavioural control. *Journal of Experimental Social Psychology*, 22, 453-474.
- Ajzen, I. (1988). *From intentions to actions: A theory of planned behaviour*. In: J. Kuhl and Beckmann (Eds.). *Action Control: From cognition to behaviour*. Heidelberg, Germany: Springer, 11-39.
- Antimova, R., Nawijn, J. ve Peeters, P. (2012). The awareness/attitude-gap in sustainable tourism: a theoretical perspective. *Tourism Review*, 67(3), 7-16.
- Ayar, I. ve Gürbüz, A. (2021). Sustainable consumption intentions of consumers in Turkey: a research within the Theory of Planned Behavior. *SAGE Open*, 11(3), 21582440211047563.
- Bautista, R., Dui, R., Jeong, L. S. ve Paredes, M. P. (2020). Does altruism affect purchase intent of green products? A moderated mediation analysis. *Asia-Pacific Social Science Review*, 20(1), 159-170.
- Belz, F. M. ve Peattie, K. J. (2013). *Sustainability marketing: A global perspective*. Second Edition. Chichester: Wiley.
- Bonnes, M. ve Bonaiuto, M. (2002). *Environmental psychology: from spatial-physical environment to sustainable development*. In R. B. Bechtel, & A. Churchman (Eds.), *Handbook of Environmental Psychology* (pp. 28-54). New York: John Wiley & Sons.
- Bray, J., Johns, N. ve Kilburn, D. (2011). An exploratory study into the factors impeding ethical consumption. *Journal of Business Ethics*, 98(4), 597-608.
- Claudy, M. C., Peterson, M. ve O'Driscoll, A. (2012). I like it, but I won't buy it: Exploring the attitude-behaviour gap for renewable energy adoption. In *37th Macromarketing Conference* (324).
- Comte, A. (1852). *Catéchisme positiviste or Catechism of positivism*, trans. R. Congreve. London: Kegan Paul.
- Corral-Verdugo, V., Mireles-Acosta, J. F., Tapia-Fonllem, C. ve Fraijo-Sing, B. (2011). Happiness as correlate of sustainable behavior: A study of pro-ecological, frugal, equitable and altruistic actions that promote subjective wellbeing. *Human Ecology Review*, 95-104.
- Çayırtaş, F. ve Sakıcı, Ş. (2021). Avrupa Yeşil Mutabakatı (Green Deal) ve Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri perspektifinde sürdürülebilir dijital pazarlama stratejileri. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(4), 1916-1937.
- Gleim, M. ve Lawson, S. J. (2014). Spanning the gap: an examination of the factors leading to the green gap. *Journal of Consumer Marketing*, 31(6/7), 503-514.

- Essiz, O. ve Mandrik, C. (2022). Intergenerational influence on sustainable consumer attitudes and behaviors: Roles of family communication and peer influence in environmental consumer socialization. *Psychology & Marketing*, 39(1), 5-26.
- Han, H. (2021). Consumer behavior and environmental sustainability in tourism and hospitality: A review of theories, concepts, and latest research. *Journal of Sustainable Tourism*, 29(7), 1021-1042.
- Ibtissem, M. H. (2010). Application of value beliefs norms theory to the energy conservation behaviour. *Journal of Sustainable Development*, 3(2), 129.
- Joshi, Y. ve Rahman, Z. (2015). Factors affecting green purchase behaviour and future research directions. *International Strategic management review*, 3(1-2), 128-143.
- Kadic-Magljalic, S., Arslanagic-Kalajdzic, M., Micevski, M., Dlacic, J. ve Zabkar, V. (2019). Being engaged is a good thing: Understanding sustainable consumption behavior among young adults. *Journal of Business Research*, 104, 644-654.
- Kaiser, F. G., Byrka, K., ve Hartig, T. (2010). Reviving Campbell's paradigm for attitude research. *Personality and Social Psychology Review*, 14(4), 351-367.
- Kim, M.-S. ve Stepchenkova, S. (2020). Altruistic values and environmental knowledge as triggers of pro-environmental behavior among tourists. *Current Issues in Tourism*, 23(1)3, pp. 1575-1580.
- Kollmuss, A., & Agyeman, J. (2002). Mind the gap: why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research*, 8(3), 239-260.
- Kostadinova, E. (2016). Sustainable Consumer Behavior: Literature Overview. *Economic Alternatives*, (2), 224-234.
- Lee, Y.K., Kim, S., Kim, M.S. ve Choi, J.G. (2014). Antecedents and interrelationships of three types of pro-environmental behavior. *Journal of Business Research*, 67(10), pp. 2097-2105.
- Lee, K. (2014). Predictors of Sustainable Consumption among Young Educated Consumers in Hong Kong. *Journal of International Consumer Marketing*, 26(3), 217-238.
- Leiserowitz, A. A., Kates, R. W. ve Parris, T. M. (2006). Sustainability values, attitudes, and behaviors: A review of multinational and global trends. *Annual Review of Environment and Resources*, 31, pp.413-444.
- Lobo, A., & Greenland, S. (2017). The influence of Vietnamese consumers' altruistic values on their purchase of energy efficient appliances. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 29(4), pp.759-777.
- Liu, X., Zou, Y. ve Wu, J. (2018). Factors influencing public-sphere pro-environmental behavior among Mongolian college students: a test of value-belief-norm theory, *Sustainability*, 10(5), 1384.
- Luchs, M. G. ve Mooradian, T. A. (2012). Sex, personality, and sustainable consumer behaviour: Elucidating the gender effect. *Journal of Consumer Policy*, 35(1), 127-144.
- Maslow, A.H. (1954). *Motivation and Personality*, New York, NY: Harper & Row.

- Matharu, M., Jain, R. ve Kamboj, S. (2020). Understanding the impact of lifestyle on sustainable consumption behavior: a sharing economy perspective. *Management of Environmental Quality: An International Journal*, 32(1), 20-40.
- Mazhar, W., Jalees, T., Asim, M., Alam, S. H., & Zaman, S. I. (2022). Psychological consumer behavior and sustainable green food purchase. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, ahead-of-print (ahead-of-print). <https://doi.org/10.1108/APJML-05-2021-0317>.
- Milfont, T. L., & Markowitz, E. (2016). Sustainable consumer behavior: A multilevel perspective. *Current Opinion in Psychology*, 10, 112–117.
- Mostafa, M. M. (2009). Shades of green: A psychographic segmentation of the green consumer in Kuwait using self-organizing maps. *Expert systems with Applications*, 36(8), 11030-11038.
- Nakip, M. (2006). Pazarlama Araştırmaları Teknikler ve Uygulamalar. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Nanggong, A. (2019). Perceived benefit, environmental concern and sustainable customer behavior on technology adoption. *The Asian Journal of Technology Management*, 12(1), 31-47.
- Norwegian Ministry of the Environment, (1994). Oslo Roundtable on Sustainable Production and Consumption.
- Powers, T. L. ve Hopkins, R. A. (2006). Altruism and consumer purchase behavior. *Journal of International Consumer Marketing*, 19(1), 107-130.
- Prakash, G., Choudhary, S., Kumar, A., Garza-Reyes, J. A., Khan, S. A. R. ve Panda, T. K. (2019). Do altruistic and egoistic values influence consumers' attitudes and purchase intentions towards eco-friendly packaged products? An empirical investigation. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 50, 163-169.
- Rahman, I. and Reynolds, D. (2016), Predicting green hotel behavioral intentions using a theory of environmental commitment and sacrifice for the environment, *International Journal of Hospitality Management*, 52, 107-116.
- Roos, D. ve Hahn, R. (2017). Does shared consumption affect consumers' values, attitudes, and norms? A panel study. *Journal of Business Research*, 77, 113-123.
- Rausch, T. M. ve Kopplin, C. S. (2021). Bridge the gap: Consumers' purchase intention and behavior regarding sustainable clothing. *Journal of Cleaner Production*, 278.
- Rushton, J. P. (1980). Altruism, socialization, and society. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Samarasinghe D.S.R. (2015). Green Attitudes & Behavior Gap: Obstructions to be Green. *International Journal of Applied Business & Economic Research (IJABER)* 13(3), 1461-1476.
- Say, A. L., Guo, R. S. A. ve Chen, C. (2021). Altruism and social utility in consumer sharing behavior. *Journal of Consumer Behaviour*, 20(6), 1562-1574.
- Scherer, R. F., Wiebe F. A., Luther, D. C. ve Adams J. S. (1988). Dimensionality of coping: factor stability using the ways of coping questionnaire. *Psychological Reports*, 62, 763-770.

Schwartz, S. H. (1968). Words, deeds and the perception of consequences and responsibility in action situations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 10(3), 232-242.

Schwartz, S.H. (1977). Normative influences on altruism. In *Advances in experimental social psychology*, (10), 221-279.

Schwartz, S. H. ve Howard, J. A. (1980). Explanations of the moderating effect of responsibility denial on the personal norm-behavior relationship. *Social Psychology Quarterly*, 43(4), 441-446.

Schwartz, S. H. ve Howard, J. A. (1981). A Normative decision-making model of altruism. *Altruism and Helping Behaviour*, 189-211.

Schwartz, S. H. (1994). Are there universal aspects in the structure and contents of human values? *Journal of Social Issues*, 50(4), 19-46.

Shao, A. T. (2002). *Marketing Research: An Aid to Decision Making*: Melissa Acuna.

Shin, Y. H., Moon, H., Jung, S. E. ve Severt, K. (2017). The effect of environmental values and attitudes on consumer willingness to pay more for organic menus: A value-attitude-behavior approach. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 33, 113-121.

Slevitch, L., Mathe, K., Karpova, E. ve Scott-Halsell, S. (2013). Green attributes and customer satisfaction: Optimization of resource allocation and performance. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 25(6), 802-822.

Steg, L., ve Vlek, C. (2009). Encouraging pro-environmental behaviour: An integrative review and research agenda. *Journal of Environmental Psychology*, 29(3), 309-317.

Steg, L. and De Groot, J.I.M. (2012), "Environmental values", in Clayton, S.D. (Ed.), *The Oxford Handbook of Environmental and Conservation Psychology*, Oxford University Press, New York, NY, 81-93.

Steg, L. and De Groot, J.I.M. (2012), "Environmental values", in Clayton, S.D. (Ed.), *The Oxford Handbook of Environmental and Conservation Psychology*, Oxford University Press, New York, NY, 81-93.

Stern, P. C., Dietz, T., Kalof, L. ve Guagnano, G. A. (1995). Values, beliefs, and proenvironmental action: Attitudes formation toward emergent attitude objects. *Journal of Applied Social Psychology*, 25, 1611-1636.

Stern, P.C., Dietz, T., Abel, T., Guagnano, G.A. ve Kalof, L., (1999). A value-belief-norm theory of support for social movements: the case of environmentalism. *Human Ecology Review*, 6, 81-98.

Stern, P., (2000). Toward a Coherent Theory of Environmentally Significant Behavior. *Journal of Social Issues*, 56(3), 407-424

Song, S. ve Ko, E. (2017). Perceptions, attitudes, and behaviors towards sustainable fashion: Application of Q and Q-R methodologies. *International Journal of Consumer Studies*, 41(3), 264-273.

Şener, A. ve Hazer, O. (2008). Values and sustainable consumption behavior of women: a Turkish sample. *Sustainable Development*, 16(5), 291-300.

- Tanner, C. ve Wölfling Kast, S. (2003). Promoting sustainable consumption: Determinants of green purchases by Swiss consumers. *Psychology & Marketing*, 20(10), 883-902.
- Tapia-Fonllem, C., Corral-Verdugo, V., Fraijo-Sing, B. ve Durón-Ramos, M. F. (2013). Assessing sustainable behavior and its correlates: A measure of pro-ecological, frugal, altruistic and equitable actions. *Sustainability*, 5(2), 711-723.
- Teng, Y. M., Wu, K. S. ve Liu, H. H. (2015). Integrating altruism and the theory of planned behavior to predict patronage intention of a green hotel. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 39(3), 299-315.
- Triandis, H.C. (1994). *Culture and Social Behavior*. Mcgraw-Hill Book Company.
- Tussyadiah, I.P. (2016). Strategic self-presentation in the sharing economy: implications for host branding, in *Information and Communication Technologies in Tourism 2016*, Springer, Cham, 695-708.
- Verma, V. K., Chandra, B. ve Kumar, S. (2019). Values and ascribed responsibility to predict consumers' attitude and concern towards green hotel visit intention. *Journal of Business Research*, 96, 206-216.
- Yadav, R. (2016). Altruistic or egoistic: Which value promotes organic food consumption among young consumers? A study in the context of a developing nation. *Journal of Retailing and Consumer services*, 33, 92-97.
- Wang, L., Wong, P. P. W. ve Alagas, E. N. (2020). Antecedents of green purchase behaviour: an examination of altruism and environmental knowledge. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*.
- Whitley, C. T., Takahashi, B., Zwickle, A., Besley, J. C. ve Lertpratchya, A. P. (2018). Sustainability behaviors among college students: An application of the VBN theory. *Environmental Education Research*, 24(2), 245-262.
- Wu, C. S., Zhou, X. X. ve Song, M. (2016). Sustainable consumer behavior in China: An empirical analysis from the Midwest regions. *Journal of Cleaner Production*, 134, 147-165.
- Zhang, L., Hu, Q., Zhang, S. ve Zhang, W. (2020). Understanding Chinese residents' waste classification from a perspective of intention-behavior gap. *Sustainability*, 12(10), 4135.

[itobiad], 2022, 11 (3): 1493-1514

<p>E-Ticaret Alanı İçin Sipariş İptallerini Tahmin Etme: Perakendecilik Deneyimine Dayalı Önerilen Bir Model</p> <p>Predicting Order Cancellations for E-Commerce Domain: A Proposed Model Based on Retailing Experience</p> <p>Video Link: https://youtu.be/scV8FA5_VwI</p>	
<p>Kevser ŞAHİNBAŞ Dr.Öğr.Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü Asst. Prof, Istanbul Medipol University Business School, Department of Management Information System ksahinbas@medipol.edu.tr ORCID: 0000-0002-8076-3678</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 07.06.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 12.09.2022
Yayın Tarihi / Published	: 19.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Şahinbaş, K. (2022). Predicting Order Cancellations for E-Commerce Domain: A Proposed Model Based on Retailing Experience . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1493-1514 . doi: 10.15869/itobiad.1127578

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Kevser ŞAHİNBAŞ)

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Predicting Order Cancellations for E-Commerce Domain: A Proposed Model Based on Retailing Experience

Abstract

E-Commerce technologies enable contact between businesses and their suppliers for the aim of exchanging information such as purchase orders, invoices, and payments thank to the rapid development in information technologies. E-Commerce has become a particularly important concept and has revolutionized the retail space. Understanding customer behavior patterns is key to gaining competitive advantage and achieving business goals. Predicting the probability of order cancellations has become a very urgent need as it causes loss of revenue for the retailer. When dealing with day-to-day operations such as order processing, tracking and order cancellations, finding enough time to grow the business is difficult. Cancellations are an important aspect of retail industry revenue management. In fact, little is known about the factors that cause customers to cancel or how to avoid them. The aim of this study is to propose a model that predicts the tendency to cancel an order and the parameters that affect the cancellation of the order. This solution can identify key factors that cause orders to be canceled by analyzing historical transaction data. A custom modeling application has been created that helps automate the process of tracking order cancellations in real time and predict the probability of an order being cancelled. For this purpose, machine learning techniques (ML) such as Artificial Neural Network, Support Vector Machine, Linear and Logistic Regression, XGBoost, Random Forest are applied to provide a tool for predicting order cancellations. The Random Forest algorithm achieves the best performance with 86% accuracy and 88% F1-Score compared to the other algorithm. This work will help firms manage their inventories well and strengthen their actions regarding customer behavior.

Keywords: Classification in E-Commerce Cancellation, Marketing Strategies, Data Management, ANN, SVM, XGBoost, Logistic Regression, Parameter Tuning, Feature Importance

E-Ticaret Alanı İçin Sipariş İptallerini Tahmin Etme: Perakendecilik Deneyimine Dayalı Önerilen Bir Model

Öz

E-Ticaret teknolojileri, bilgi teknolojilerindeki hızlı gelişme sayesinde, işletmelerin satın alma siparişleri, faturalar, ödemeler gibi bilgi alışverişi amacıyla tedarikçileri ile iletişim kurmasını sağlamaktadır. E-Ticaret özellikle önemli bir kavram haline gelmiştir ve perakende alanında devrim yaratmıştır. Müşteri davranış kalıplarını anlamak, rekabet avantajı elde etmenin ve iş hedeflerine ulaşmanın anahtarıdır. Perakendeci için gelir kaybına neden olduğu için sipariş iptallerinin olasılığını tahmin etmek çok acil bir ihtiyaç haline gelmiştir. Sipariş işleme, takip ve sipariş iptalleri gibi günlük işlemlerle uğraşırken, işi büyütmek için yeterli zaman bulmak zordur. İptaller, perakende sektörü gelir yönetiminin önemli bir yönüdür. Aslında, müşterilerin iptal etmesine neden olan

faktörler veya bunlardan nasıl kaçınılacağı hakkında çok az şey bilinmektedir. Bu çalışmanın amacı, bir siparişi iptal etme eğilimini ve siparişin iptalini etkileyen parametreleri tahmin eden bir model önermektir. Bu çözüm, geçmiş işlem verilerini analiz ederek siparişlerin iptal edilmesine neden olan temel faktörleri belirleyebilir. Sipariş iptallerini gerçek zamanlı olarak izleme sürecini otomatikleştirmeye ve bir siparişin iptal edilme olasılığını tahmin etmeye yardımcı olan özel bir modelleme uygulaması oluşturulmuştur. Bu amaçla Yapay Sinir Ağı, Destek Vektör Makinesi, Doğrusal ve Lojistik Regresyon, XGBoost, Rastgele Orman gibi makine öğrenme teknikleri uygulanarak sipariş iptallerini tahmin etme aracı sağlanmıştır. Rastgele Orman algoritması diğer algoritmaya göre %86 doğruluk oranı ve %88 F1-Score ile en iyi performansı elde etmektedir. Bu çalışma, firmaların envanterlerini iyi yönetmelerine ve müşteri davranışlarıyla ilgili eylemlerini güçlendirmelerine yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: E-Ticaret İptalinde Sınıflandırma, Pazarlama Stratejileri, Veri Yönetimi, YSA, SVM, XGBoost, Lojistik Regresyon, Parametre Ayarlaması, Nitelik Önemi

Introduction

The development of technology has provided innovation and convenience in many sectors. In this context, where the concept of speed and cost is emphasized, companies in all sectors have considered to keep up with technology. Otherwise, companies that do not keep up could be eliminated. With the spread of the Internet to the world, the idea of transferring the concept of commerce to the virtual environment has also emerged. In this way, the concept of e-commerce emerged, and this concept continues to increase its importance in coordination with technology (Gong, 2021, p. 694).

The concept of commerce has gained more importance with the development of technology today and has been called E-Commerce. E-Commerce is the transmission of goods and services by individuals and institutions in a network through certain parameters (Hamed & El-Deeb, 2020, pp. 242-244). The biggest reason it has gained much more importance today is the development of technology and the easier access to information. In addition, E-Commerce has become more preferred because customers can compare prices and access price performance products more easily.

Today E-commerce and retailing, which are the most common uses of Machine Learning (ML), are two of the most important industries. With easy access to information, understanding how to do extremely complex and difficult work faster on the Internet, and understanding the concept of cheap products and good service have now become one of the most important elements. As a result, e-commerce and retailing have become inextricably linked (Zhao, 2018, p. 1868).

Thanks to ML, retail companies have an opportunity to provide the models by processing the existing data and take more profitable processes with their goals. There are retail companies that do not correctly implement many success parameters such as knowing their consumers and giving the right product to the right consumer. Therefore, there is a lack of data analytics in most industries and most companies. A large amount of data is retained, but there are persistent gaps and deficiencies in the analysis of the data held (Ahmed, 2004, p. 455). The fact that the stored data is dysfunctional means a great waste

and cost for companies. For this reason, it is of great importance for companies in every sector that the data is processed, and the findings obtained from the processed data are modeled and delivered to the right consumer. Consequently, organization and planning are significant, and to have an accurate prediction model is crucial. This study is applied in order to fill the knowledge and method gap and is an idea for future studies.

Large consumer datasets can reveal hidden clues that can be used to strengthen customer relationships, optimize marketing campaigns, forecast sales, and boost competition, sales, and turnover. Businesses can deliver the correct targeted campaigns and locate the offer that has the most impact on the consumer with more precise data models (Yeung, 2014, pp. 943-944). When the strength of e-commerce is paired with retailing companies' high-volume sales, a massive data stack emerges. This demonstrates how critical and effective machine learning is in these industries. The main reasons behind this study and research problem are to process customer and order related data, reveal data analysis and propose a decision support system to managers to cope with the loss of revenue because of cancellation. Finding enough time for business expansion while dealing with day-to-day operations such as order processing, tracking and order cancellations is a big challenge for the business. Besides, the biggest financial loss for sellers in e-commerce is requesting the cancellation or return of the ordered product. While the revenues already earned are lost due to cancellations and returns, it may lead to large profit losses in the long run due to shipping costs and customer dissatisfaction.

The research subjects of this study are to analyze the cancellation / return behavior of customers, the factors that affect these behaviors and to discuss machine learning and its methods, e-commerce, e-retail, retail sector and machine learning studies in this sector. The topics covered were examined in detail, along with findings and examples, the behavior of customers in the retail industry to cancel/return their orders was analyzed using machine learning methods. In this study, a comparative study of ML algorithms is conducted to predict cancellation order of the company. The performance metrics are detailed, and the findings from experiments are indicated. For this study, supervised learning algorithms such as Support Vector Machine (SVM), XGBoost, Random Forest, Artificial Neural Networks (ANN) and Logistic Regression and tuned_Random Forest, tuned_logistic regression and tuned_XGBoost are applied. Among the algorithm RF algorithm achieved the best performance with 86% accuracy ratio and 88% F1-Score value.

The related studies about data analysis of ecommerce domain used low level parameters of dataset. Parameter tuning and feature importance have not been encountered in the current studies. In this study, the hyperparameters of each of the machine learning algorithms have been adjusted by parameter tuning to achieve better accuracy and measurements. The neural network is implemented using additional layers and some more training time. Comprehensive and comparative analysis has been made using five most used machine learning algorithms and three methods with parameter tuning. A large parameter scale containing 20 parameters is used. These constitute the originality of this study.

Since important features can be extracted with this study, companies in the field of e-commerce will have information about which variables have a significant effect on cancellation/return intention. Firms will have the ability to predict the probability of

cancellation, thus offering strategies to improve the ordering process and customer satisfaction and ultimately ensure customer loyalty.

The main contribution of this paper is to provide order cancellation model by different Machine Learning classification algorithms. Besides, feature importance by Logistic Regression and XGBoost are obtained. Consequently, firms are aware about the important factors that have influence on the cancel/return decision. This study could be used as a decision support system.

Retailing and E-Retail Sector

The concept of retailing has lost its old meaning, and now it has gained a new meaning and the concepts of e-retail have emerged. Technology has a significant impact on this issue because people now visit the online stores and decide accordingly, rather than shopping in stores (Erkent, 2006, p. 10).

There are many reasons for this situation. Consumers always prefer the cheapest and best quality before purchasing a product. In order to obtain this product, they go to many varied brands and stores and make comparisons. Going to a different physical store to make a comparison creates a disadvantage in terms of time, cost, and objectivity (Güllü & Tarhan, 2021, pp. 196-197). Technology has overcome all such disadvantages. Finding a product cheaper, better quality takes seconds now and at no extra cost. This situation pushes many retail businesses to understand the importance of the concept of e-retail. Most retail businesses keep up with technological advancement. Many businesses that do not comply are doomed to huge losses (Koçal, 2012, pp. 14-15). The e-retail sector, which offers the opportunity to get ideas about the product before purchasing by communicating with different consumers, continues to spread rapidly (Erkent, 2006, p.10). When consumers want to buy products, they prefer the physical store only to be quite close to the store or to be sure of the quality of the food products. Considering the latest innovations in this sector, the e-retail sector is now preferred even in food products.

Related Works

Özcan and Turna revealed a Decision Tree (DT) and ML study with the online shopping of consumers. The difference of this study is that the data obtained is through a survey study. While the number of data obtained by the authors in their survey was 250, the number of data used in this study exceeds 30 thousand. The amount of data is especially important when doing DM work. Therefore, the accuracy and Cohen's kappa rates obtained from survey studies are generally low. While the accuracy scores of their study are at most 68%, the highest accuracy score in this study is 82% with the DT method. Of course, other factors can also support this. In addition, a detailed DT study was conducted by using many different algorithms of the DT and the best algorithm was selected. However, in this study, ID3 was used only with gain ratio. This shows the weakness of this study, at least in terms of the DT. If better results are desired in the study, different algorithms should be used and the data should be manipulated less (Özcan & Turna, 2021, p. 94). Liu et al. (2020) propose a new analysis of online shopping behavior and forecasting model that overcomes the shortcomings of the old methods. In the study, decision tree based XGBoost model and linear model logistic regression are used. In their study, the model is optimized, and a single model is combined. The model fusion technique is applied. Finally, through two sets of contrast experiments, it has been

proven that the algorithm chosen in their study can filter out features effectively that simplify the complexity of the model to a certain extent and improve the accuracy rate of the model (Liu et al, 2020, pp. 1-5). Abhirami et al. focused on E-commerce fraud detection and compares various ML algorithms such as K-nearest neighbor, Decision Tree, LR and Random Forest. It has been observed that logistic regression gives better results than other algorithms researched on fraud detection. Kaggle dataset was used in this study. The dataset contains 284807 data, 492 of which are fraudulent. The Decision Tree Algorithm gave the minimum performance (Abhirami et al.,2021, pp. 827-828). Noor et al. proposed a model based on sentiment analysis. An aspect-level sensitivity analysis is performed on an e-commerce website. The dataset includes reviews of women on clothing sold on Amazon. Weka is used. SMO performed better than other algorithms in Sensitivity analysis. It was the best performing algorithm after SMO in NB (Noor et al.,2019, p.5). Mauritsius et al. present a study to decide whether some data mining approaches such as Random Forest Algorithm and J48 Algorithm can be applied to detect promotion abuse based on existing customer profiles. The data used in the study covers the transaction history recorded in 2018 and 2019. As a result of the study, it shows that using RFA, FDS functionality works with planning and is more successful than J48 Algorithm. RFA for fraud or non-fraud was chosen as the most accurate model for analyzing and predicting customers (Mauritsius et al.,2021, p. 6). Ballestar et al. develop a model that can predict the change of consumers' behavior over time. In the model, MLP and ANN are used. Their Feed Forward types have been used. Customer quality can be estimated using only data from references (Ballestar et al.,2018, p. 590). Rai et al. provide comparative analysis of the performance of Decision Tree ensembles, linear models and deep learning techniques in demand forecasting (SOTA) of e-commerce advertisements. A dataset including about 1.4 million C2C e-commerce advertisement training samples is processed. As a result, it is observed that deep learning is an effective method for demand forecasting studies (Rai et al., 2019, p. 5). Koehn et al. present a methodology compatible with the sequential structure of click data is proposed by using RNN instead of SML. Two models were evaluated to derive user behavior predictions from clickstream data (Koehn et al.,2020, p. 16). Pondel et al. present a multilayer perceptron (MLP) with one or two fully connected dense layers is applied. Besides, the repetitive layer is used as a first hidden layer (RNN) supported by an additional dense layer. The data were prepared using the Keras 2.3.1 library (Pondel et al.,2021, pp. 4-6). Singh et al. provide to predict sales for e-commerce platforms to find the best algorithm. Random Forest and Gradient boosting showed good results for the data. The most efficient method for the regression model was found to be Random forest. For the time series model, the most efficient model is selected as the SARIMA model (Singh et al.,2020, p. 6). Szabó et al. predict what users want to buy while using an e-commerce application. In the RMSE and MAE value results, the solution estimated the transformations with remarkable accuracy and improves traditional CF (Szabó et al.,2020, p. 6). Yin et al. develop a sales forecasting model for online products. In the research, the CNN model is compared with other models and as a result, it exhibits the most active performance. The unsupervised pre-training method can also be used for pre-training impact analysis with algorithms such as RBM and DAE (Yin et al., 2021, pp. 4-5).

System Overview

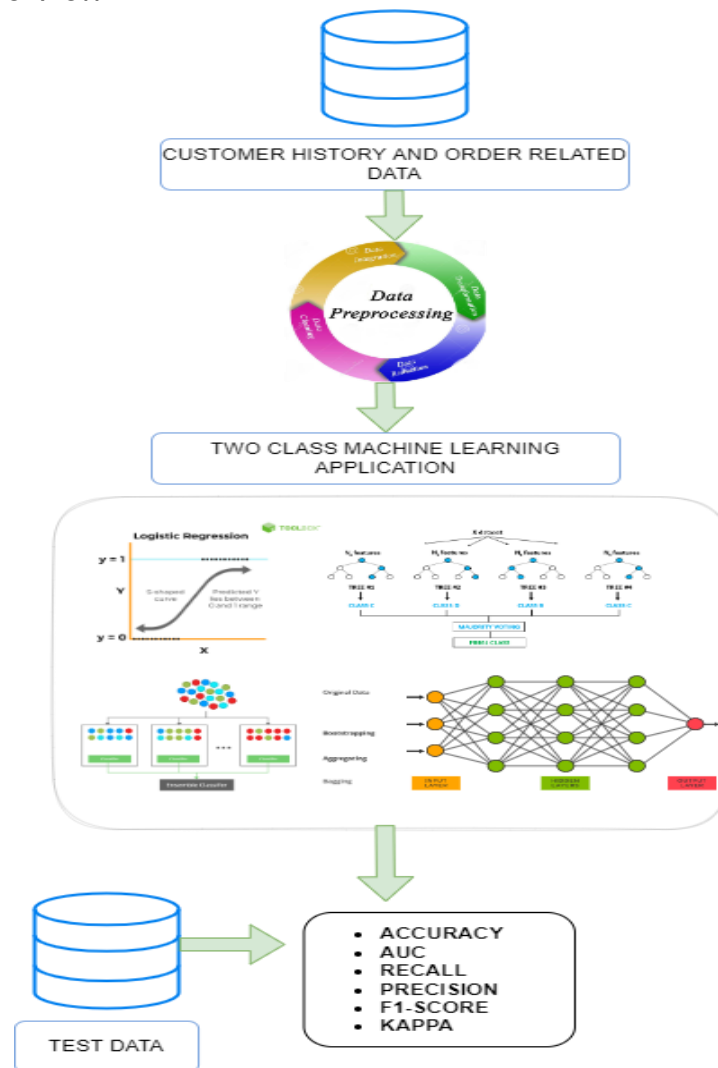

Figure 1. System Architecture

Data for order cancellation is gathered from a private ecommerce firm. The diagram of the system architecture is illustrated in Figure 1. Data is preprocessed firstly. Then XGBoost, ANN, SVM, LR, RF, tuned_RF, tuned_LR, tuned XGBoost are applied to preprocessed data. As a result, the model generates the classes that labeled ordered as 0 and cancelled/returned as 1 and accuracy and F1- Score values.

Materials and Methods

In this study, supervised learning algorithms such as Support Vector Machine (SVM) (Vapnic, 1995, pp. 123-125), XGBoost (Chen & He, 2017, p. 4), Random Forest (Breinman, 2001, pp. 10-12), Artificial Neural Networks (ANN) (Fritsch et al., 2019, p. 44) and Logistic Regression (Peduzzi, 1996, p. 1374) are applied by using Python.

Dataset

The data has been taken from the database of a private retail company in e-commerce sites. Data covers January, February, March, April and May of 2022. In the analysis, 30.231 includes customer and order history data are distributed according to the membership type, campaign type and gender of people living in different cities of Turkey. The data belonging to the enterprise are grouped mainly on textile products.

Artificial Neural Networks (ANN)

Artificial Neural Network (ANN) is a computer system inspired by biological neural networks, built on interconnected artificial neurons to create artificial brains. It is designed to analyze information, like the way biological brains, especially humans, analyze it. It is one of the most used ML methods to deal with enormous amounts of data. It also has self-learning abilities. ANN structure consists of input layer, hidden layer, and output layer (Öztemel, 2012, pp. 60-64). Considering these layers, the program takes information as input. Then it is processed in the hidden layer, undergoes mathematical operations, and is optimized. Then the output is obtained, but the output may not be of the desired type. The output is returned to the hidden layer and subjected to some processing (Jiang et al., 2022, p. 10). Therefore, there is a continuous loop between the hidden and output layer.

Support Vector Machine (SVM)

The Support Vector Machine (SVM) algorithm tries to fix a boundary surface between two classes based on the features of data (Romero Morales and Wang, 2010, p. 556) applying the structure risk minimization method. The support vector classifier method aims for the minimum generalization error among an infinite number of linear classifiers for two linearly separable classes by maximizing the margin defined as the smallest distance between the decision boundary and any classification (Bishop, 2006, p. 738). On the other hand, linearly separable classes are uncommon in nature, thus, to address this problem, the data space is transformed into a high-dimensional space where they can be segregated linearly (Amari and Wu, 1999, p. 785).

The main purpose of SVM is to separate the vectors belonging to different classes from each other and to obtain the optimal separation hyperplane (Cortes and Vapnik, 1995, pp. 280-282).

$$y = f(x) = \sum_{k=1}^m \bar{\alpha}_k \cdot K(x, x_k) + b \quad (1)$$

XGBoost

XGBoost (eXtreme Gradient Boosting) is a high-performance version of the Gradient Boosting algorithm optimized with various modifications. The most important features of the algorithm are that it can achieve high predictive power, prevent over-learning, manage empty data and do them quickly (Chen & He, 2017, p. 4). Among the machine learning applications that work smoothly that we use in our daily lives, there are applications such as spam blocker, ad advice, fraud detection (Chen & Guestrin, 2016, pp. 785-787). Among those who ensure the success of these applications are scalable learning structures that enable learning over large databases and models that find connections between data. Among the multiple algorithms for tree strengthening, XGBoost is the

most preferred algorithm by people for many classifications such as text classification, customer prediction, motion perception (Chen & Guestrin, 2016, p. 790). The purpose of the boosting algorithms is to find the hard learners from the data in the model and process them again and again to integrate them with the easier learners (Bentéjac, Csörgő, & Martínez-Muñoz, 2021, p. 1937). There are 3 different boosting techniques as XGBoost, gradient boost, regular boost and one of them can be used. It uses decision trees to use supervised learning as in the random forest algorithm, but the difference in the random forest algorithm is that it takes a different path during the training phase; XGBoost tries to obtain information about them by optimizing the decision trees. The best tree is selected until the best model is obtained and these trees are added until the goal is achieved (Dhaliwal, Nahid, & Abbas, 2018, p. 149).

Random Forest (RF)

Random Forest algorithm enables to create various models and classifications by training each decision tree on a different observation sample on more than one decision tree. Ease of use and flexibility; It has accelerated its adoption and widespread use as it addresses both classification and regression problems (Bonaccorso, 2017, pp. 167-168). Over-learning-over-fitting is one of the main issues with decision trees, which is one of the traditional methodologies. The random forest model generates multiple decision trees to solve this problem, thus avoiding this problem and at the same time aiming to increase the classification value during the classification process (Bonaccorso, 2017, p. 170). The random forest algorithm is the process of choosing the highest score among many independent decision trees. As the number of trees increases, our rate of obtaining accurate results also increases. The main difference between the decision tree algorithm and the random forest algorithm is that the process of finding the root node and splitting the nodes is random (Breiman, 2001, pp. 10-12).

Logistic Regression (LR)

Logistic Regression is a DM classification method used in classification and assignment processes (Peduzzi, 1996, p.1374). Unlike linear regression analysis, it is frequently used today because it also benefits from qualitative features. In this analysis method, it can be applied categorically on both ordered and unordered data. In the logistic regression model, all independent variables in the dataset must be included in the model. Likewise, all unsuitable independent variables should be excluded from the model. Normalization is important in this classification method as there should be no extreme values. Because excessive values will disrupt the structure of the model, healthy results will not occur. In the logistic regression model, some tests are needed to evaluate the compatibility of the model. These are Chi-Square and R^2 measurement methods.

Evaluation

Confusion Matrix

When analyzing results from classification algorithms, a confusion matrix, which is a contingency table that illustrates the difference between the actual class and the predicted one for the test set in a labeled table, is frequently used (Bradley, 1997, p 1145). The prominent parameters in the evaluation of classification models are accuracy, precision, recall and F1 score (Visa, Ramsay, Ralescu, & Knaap, 2011, pp. 120-127). The parameters

are calculated from the numbers produced by the confusion matrix called TP, TN, FP and FN. The equation and definition of the parameters are explained below.

The accuracy value, which is one of the performance measures of classification models, shows the ratio of correctly predicted data to all predicted values. It is obtained with the formula shown in Equation 2.

$$Accuracy = \frac{TP+TN}{TP+TN+FP+FN} \quad (2)$$

Precision is the ratio of positive samples classified correctly with this criterion to the total positive predicted samples are measured. It is given at Equation 3.

$$Precision = \frac{TP}{TP+FP} \quad (3)$$

Recall is the ratio of correctly classified positive data to total positive data. From the data of the model created using this metric, the rate of finding positive class labels are determined. Formula is shown in 4.

$$Recall = \frac{TP}{DP+YN} \quad (4)$$

F value, which is a harmonic mean of sensitivity and precision performance measures, evaluates two different performance measures within itself thanks to this feature. This metric gives a single benchmark (Eq. 5).

$$F1\ Score = 2 \frac{Precision+Recall}{Precision+Recall} \quad (5)$$

Experiments and Findings

The proposed model is applied in 7 steps that include Data Preparation, Data Exploration, Feature Engineering, Feature Reduction, Model, Model Interpreter, and Tune Model.

Data Preprocessing

Before performing ML, it is necessary to make sure that the dataset is ready. For example, missing information in the dataset, columns that are not wanted to be included in the analysis and extreme values can greatly affect the analysis results. It can even cause undesirable results. Therefore, data preprocessing is important for more accurate analysis.

Input Variables

In Table 1, the column names in the data set and whether these columns are numerical or categorical are specified. It is also shown in this table that the columns do not contain a missing value. Statistical values of the columns are also indicated on this table. In the following paragraph these categorical data are briefly explained. Platform includes which platforms the order was received from, such as iOS, Android and Website. City shows the city from which the order was received. Region indicates the region of the city where the order was taken. Day shows on which day the order was received. Campaign shows whether he has benefited from the campaign in that order. Member shows that the person who made the order is a registered or unregistered customer. Type shows that the products in that order are new season or regular products.

Table 1. Explanatory available variables of the dataset

Column	Type	Unique	Missing	Statistics						
				min	max	median	mean	std	25%	75%
platform	Numeric	3	0	1	3	2	1,82	0,87	1	3
city	Numeric	81	0	-1,57	2,24	0	-0,09	0,85	-0,67	0,33
product_number	Numeric	16	0	1	20	1	1,06	0,44	1	1
gender_category	Numeric	4	0	1	4	2	1,68	0,75	1	2
product_category	Numeric	26	0	2	27	5	6,26	3,1	4	8
price	Numeric	147	0	-0,82	1,39	0	0,11	0,62	-0,42	0,58
day	Numeric	7	0	0	6	3	2,8	2,03	1	5
region	Numeric	7	0	-1	0,5	0	-0,01	0,54	-0,5	0,5
time	Numeric	4	0	1	4	2	1,98	0,96	1	3
member_type	Numeric	2	0	1	2	1	1,29	0,45	1	2
type	Numeric	2	0	1	2	2	1,52	0,5	1	2
campaign	Numeric	2	0	1	2	2	1,6	0,49	1	2
order_women_total	Numeric	34	0	0	53	0	1,02	3,49	0	1
order_man_total	Numeric	43	0	0	304	1	5,28	24,45	0	3
order_kid_total	Numeric	37	0	0	173	0	2,06	10,82	0	0
order_tototal	Numeric	60	0	-0,5	76,25	0	1,59	6,99	-0,25	0,75
order_not_cancel_total	Numeric	283	0	-0,5	152,5	0	1,22	8,08	-0,5	0,5
order_cancel_total	Numeric	271	0	min	max	median	mean	std	25%	75%

				-0,67	101	0	1,31	5,56	-0,33	0,67
cancel_percentage	Numeric	101	0	min -1,98	max 0,1	median 0	mean -0,36	std 0,56	25% -0,9	75% 0,1
cancel_return	Numeric	2	0	min 0	max 1	median 1	mean 0,64	std 0,48	25% 0	75% 1

Output Variable

The statistical values of the column used as the target are presented in Table 2.

Table 2. Output Variable

Column	Type	Unique	Missing	Statistics							
				min	max	median	mean	std	25%	75%	missing_ratio
cancel_return	Numeric	2	0	0	1	1	0,64	0,48	0	1	0

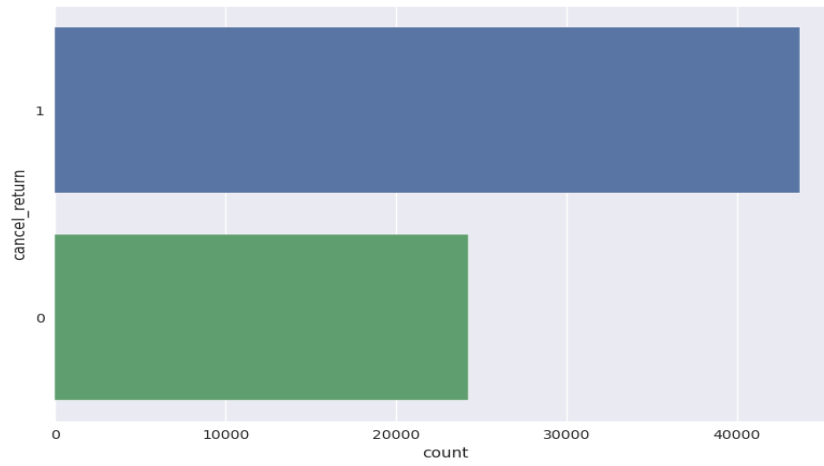

Figure 2. Number of Cancel/Return

Correlation

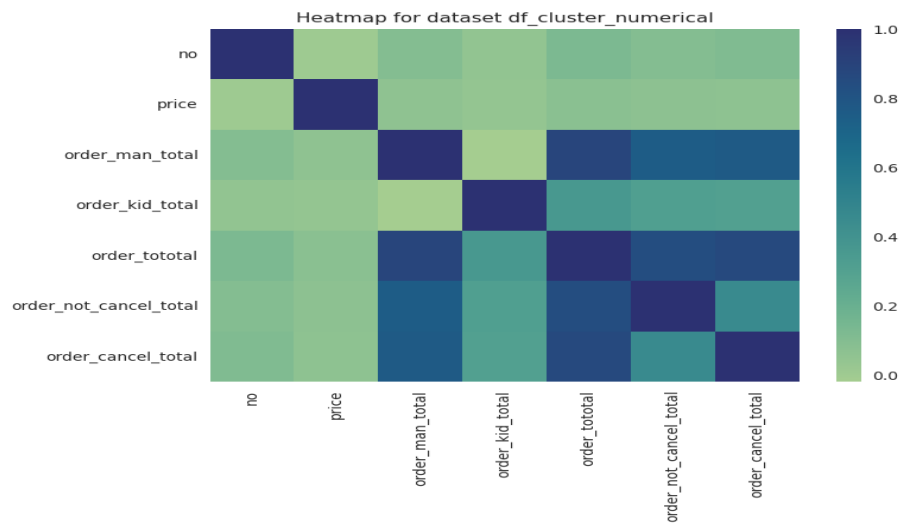

Figure 3. Variables Correlation

Values related to each other are specified in the correlation matrix. The correlation matrix is a table of correlation coefficients between multiple variables. In this table, the correlation between one variable and every other variable can be seen. By removing the variables that have very strong relationships with each other from the model, repetitive information entry can be avoided, and a simpler model can be obtained. Findings from Figure 3 show that the correlation coefficient between the "male order total" feature and the "total order" variable is 0.89, and that there is a strong and positive relationship between them. At the same time, the correlation coefficient between "man order total" and "order not cancellation total" and "order cancellation total" correlations are 0.81. There is a low and positive correlation between "price" and other variables, indicating that the price value is increasing, the other value is slightly increasing. This means that there is a positive and strong correlation between them. Accordingly, the "man order" value increased and the "order cancelled" value and the "order not cancelled" value increased as well. These relationships, which occurred as a result of the correlation analysis, should not be interpreted as a causal relationship.

Missing Value

Finding missing values is of immense importance for the ML process. Because the machine does not detect the missing, null information, even if it does, it may lead to wrong calculations while taking it into account. So, text, numerical etc. whatever the data is, missing values must be eliminated.

Encoding method

The Encoding method applied to the platform, city, product category, Day, cancel_return, campaign columns, which are categorical variable, are specified in the table.

Scaling

Table 3. Scaling of the columns

Column Name	Scaling Method
City	robust_scaler
Price	robust_scaler
Region	robust_scaler
order_women_total	robust_scaler
order_kid_total	robust_scaler
order_tototal	robust_scaler
order_not_cancel_total	robust_scaler
order_cancel_total	robust_scaler
cancel_percentage	robust_scaler

Column names of numerical variables and applied Scaling Methods are given in the Table 3.

Model and Parameter Tuning

The features of the models that will be applied to the dataset are indicated in the Table 4.

Table 4. Parameter Tuning for the Algorithms

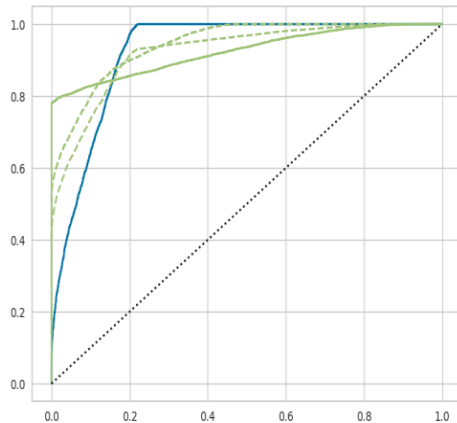
Algorithm	Params
logistic_regression	C: 1 tol: 0.0001 penalty: l1 l1_ratio: 0 max_iter: 1000 class_weight: balanced fit_intercept: True linesearch_max_iter: 50
Xgboost	eta: 0.3 alpha: 0 gamma: 0 lambda: 1 max_bin: 256 max_depth: 6 subsample: 1 grow_policy: depthwise max_delta_step: 0 sampling_method: uniform min_child_weight: 1 scale_pos_weight: 1 num_parallel_tree: 1
random_forest	n_bins: 128 bootstrap: True max_depth: 16 n_streams: 4 max_leaves: -1 max_samples: 1 max_features: auto n_estimators: 100 max_batch_size: 4096 split_criterion: 0 min_samples_leaf: 1 min_samples_split: 2 min_impurity_decrease: 0
ANN	hidden layer are between 50 and 100. Sigmoid for output layer and selu function for hidden layers are used as activation function. The epoch number is set at 5000.
SVM	The Radial basis kernel is utilized as the kernel function in the SVM model, and the gamma value () is set to 1 and C (cost parameter) is set to 1.

Findings from Algorithms

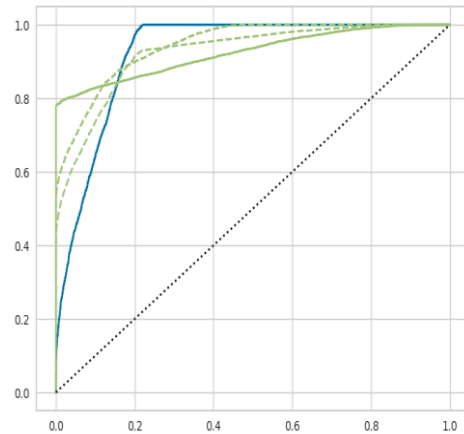
The classification accuracy, precision, recall, and F1 score are all important parameters to consider when evaluating classification models.

The ROC curve in the Figure 4, which is graphical assistance for evaluating the performance classifier and presenting the relationship between true positives and true negatives predicted by the model, is an easy approach to analyze anticipated outcomes (Bradley, 1997). For each approach, all the performance measures have been found and can be indicated in Table 5.

XGBoost

Tuned XGBoost

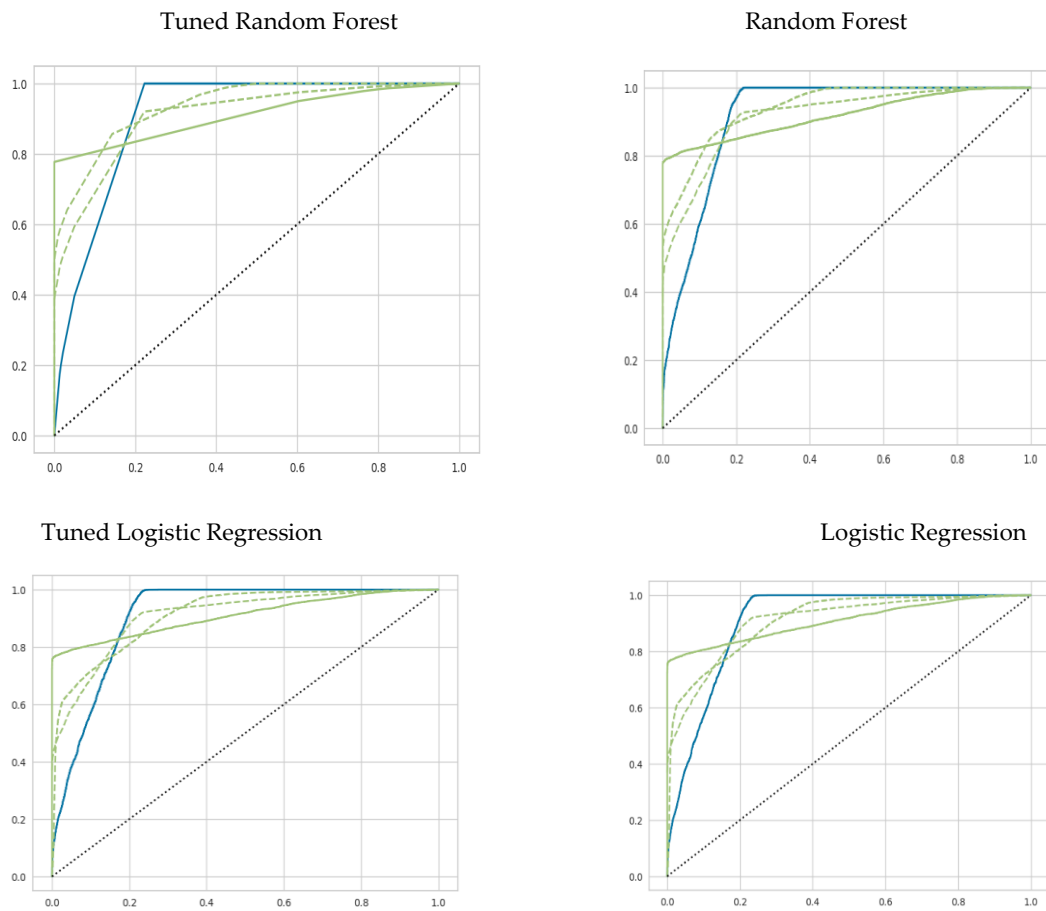
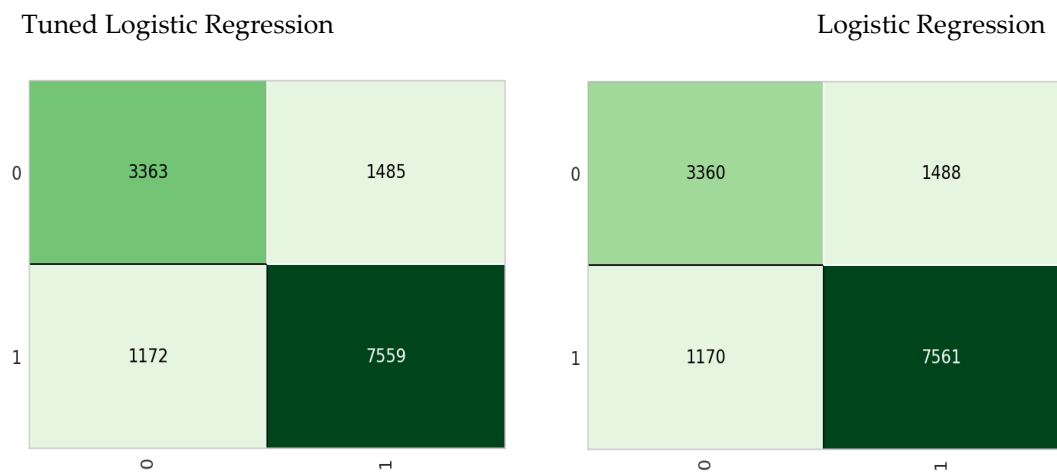

Figure 4. ROC Curves of Models

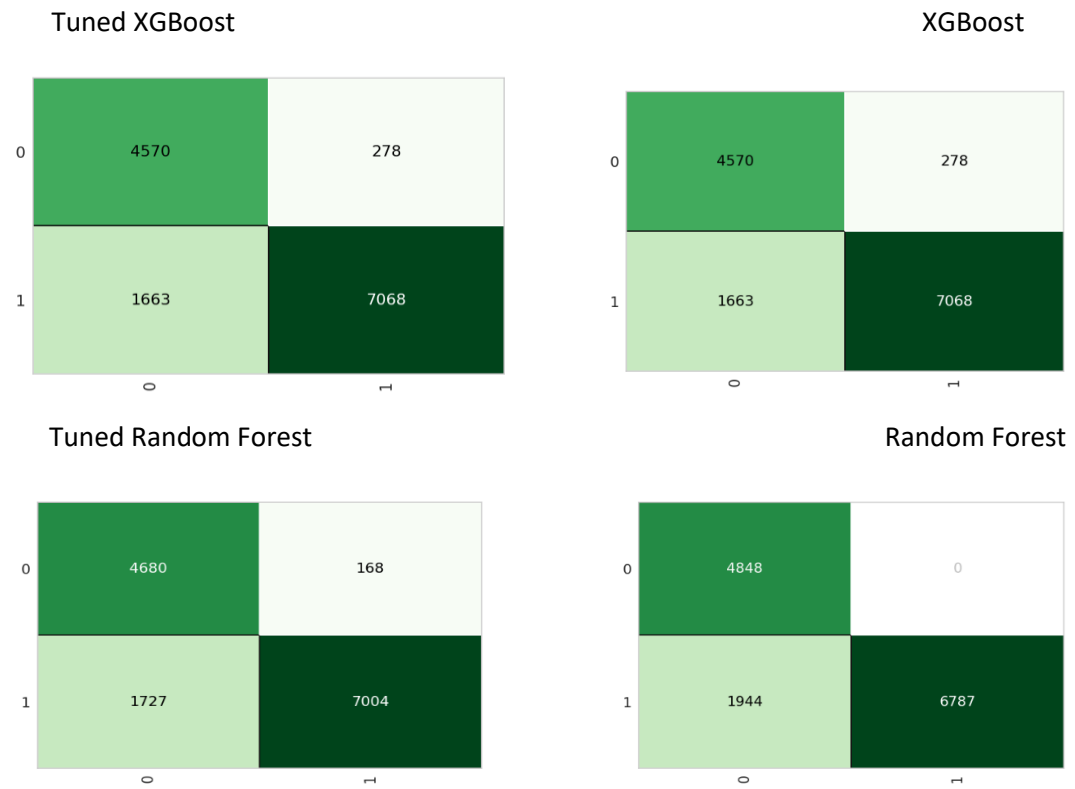

Figure 5. Confusion Matrix of Models

A table called a confusion matrix is used to show how well a classification model performs on test data for which the true values are known.

Table 5. Performance measures for each method are presented

Algorithm	Metrics								
		Accuracy	AUC	Recall	Precision	F1	Kappa	MCC	Gini
tuned_logistic_regression	Tra	0.8019	0.907	0.865	0.8332	0.848	0.561	0.562	0.814
	n		1	1		9	8	7	2
tuned_xgboost	Tra	0.8043	0.909	0.865	0.8358	0.850	0.567	0.568	0.818
	n		3	8		5	6	3	6
tuned_xgboost	Tra	0.8535	0.920	0.809	0.9557	0.876	0.699	0.714	0.840
	n		3	7		7	4	3	6
tuned_xgboost	Tra	0.8571	0.924	0.809	0.9622	0.879	0.707	0.723	0.848
	n		1	5		3	3	2	2
tuned_random_forest	Tra	0.8545	0.904	0.773	1.0	0.872	0.709	0.741	0.808
	n		1	7		4	3	3	2
tuned_random_forest	Tra	0.8568	0.909	0.777	1.0	0.874	0.713	0.744	0.819
	n		9	3		7	7	9	8
random_forest	Tra	0.8583	0.915	0.801	0.9736	0.879	0.711	0.731	0.830
	n		1	4		1	8	7	2

	Test	0.8604	0.918	0.802	0.9766	0.880	0.716	0.736	0.836
			3	2		8	3	7	6
xgboost	Train	0.8535	0.920	0.809	0.9557	0.876	0.699	0.714	0.840
			3	7		7	4		6
	Test	0.8571	0.924	0.809	0.9622	0.879	0.707	0.723	0.848
			1	5		3	3	2	2
logistic_regression	Train	0.8019	0.907	0.865	0.8332	0.848	0.561	0.562	0.814
			1			8	7	5	2
	Test	0.8043	0.909	0.866	0.8356	0.850	0.567	0.568	0.818
			3			5	3	1	6
ANN	Train	0.8560	0.879	0.99	0.71	0.83	0.71	0.662	0.804
			0					5	2
	Test	0.8561	0.878	0.78	0.99	0.87	0.70	0.668	0.818
			5					1	6
SVM	Train	0.851	0.876	0.97	0.71	0.82	0.72	0.552	0.804
			3					5	2
	Test	0.85	0.878	0.79	0.98	0.87	0.70	0.568	0.818
			5					1	6

The metrics of the improved models for each algorithm can also accessed by the Table 5. Accuracy, Auc, Recall, Precision, F1, Kappa, MCC and Gini were determined as performance metrics. The metrics selected for each algorithm are calculated separately on the test and train score and are indicated in the Table 5.

Findings from Table 5 demonstrate that the SVM algorithm achieved good results, while RF-based technique improves the accuracy even more. Random Forest has superior accuracy than tuned XGBoost in terms of the area under the ROC curve (AUC). Despite this, the tuned XGBoost approach outperforms the Random Forest method according to AUC, although it has worse accuracy. For all ML algorithms, it can be stated that they achieved good findings. The RF approach produces good values for all measures and has the best overall performance with an accuracy of 86%, as seen in the ROC curve. For tuned RF, the precision value is 1.0, indicating that it operates in accordance with the other parameters, indicating a high rate of true positive items expected by the models over the total positives predicted. Lastly, the f-score, which is a harmonic measure of precision and recall, indicates how well these variables are balanced. Logistic regression has the lowest f-score value, while RF has the greatest value as 88%, based on the same values as the other performance metrics.

Feature Importance

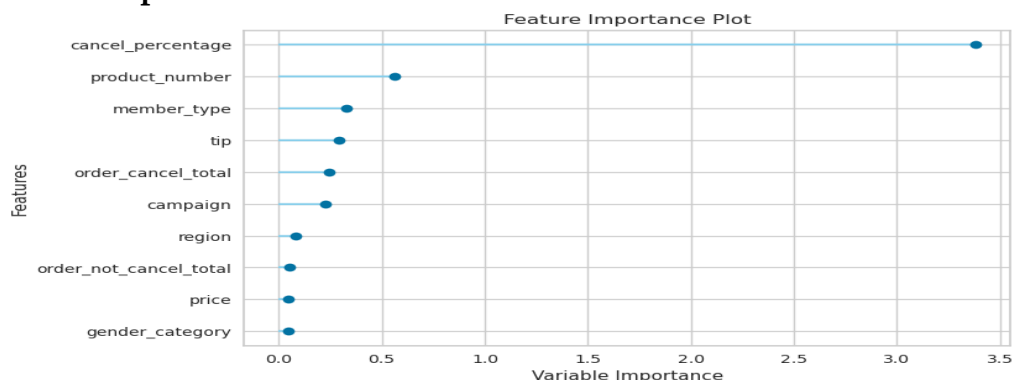
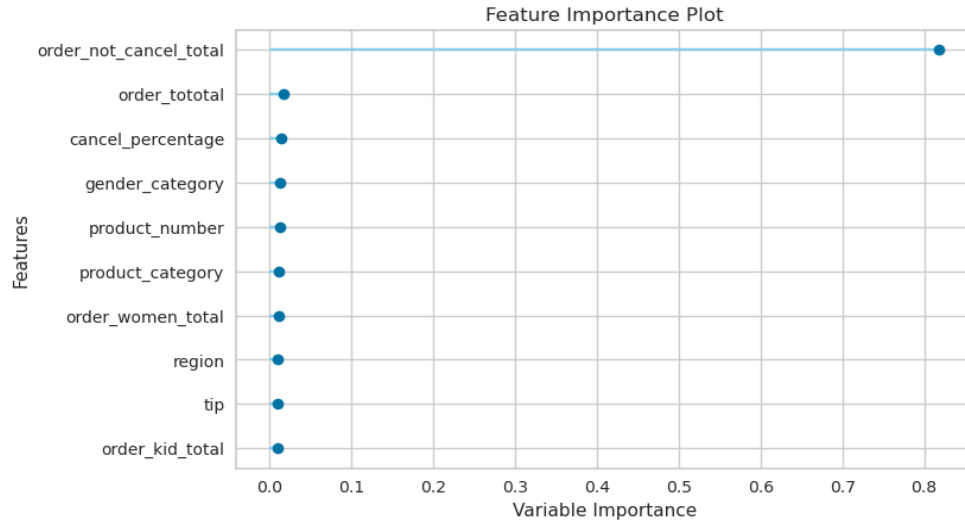

Figure 6. Feature Importance Plot for Logistic Regression

Fig

Figure 7. Feature Importance Plot for XGBoost

An attribute with a value between 0 and 100 for each feature, representing how useful the features are when the model is trying to predict the target.

It gives the opportunity to analyze which feature contributes to the accuracy of the model and which features are just noise. If we feel that the features do not add any value, we can discard the features and use the model to hypothesize about new features that we can develop. The attribute importance figure shows that the total number of orders that are not canceled has the most impact on the order or cancellation prediction. Ordered kid total parameter has the least effect on classification.

Discussion and Conclusion

The retail sector is in direct communication with the consumer, it is very important indicator for the entire economy. For this reason, the retail sector has an important place not only in its own value chain, but also in the entire economy. We can observe that it is critical for the general course of the economy to analyze the direction of the developments in the sector and to take measures accordingly. As one of the sectors with the highest number of customers, there is countless data for retail, and it is very important to evaluate this data correctly at the right points. Especially the location of the stores, why some of them are successful or unsuccessful, and a discipline-oriented approach make data analytics even more important in this period. By using data analytics in the retail sector, stores that are at risk of potential closure of companies can be revealed and a special strategy can be applied for these stores. This approach to data analytics helps retailers see the success and failure of their particular stores.

In this study, a model is proposed to predict whether products purchased will be canceled or returned using e-commerce site data. The contribution of this work is to predict order cancellation with different Machine Learning classification algorithms. Accuracy, Auc, Recall, Precision, F1, Kappa, MCC and Gini metrics were used as performance metrics in this modeling. Also, feature importance was obtained with

Logistic Regression and XGBoost. Among the ANN, LR, RF and SVM algorithms used in this study, the RF algorithm achieved the best performance with an accuracy rate of 86%. The RF model with an F1 score of 0.8808 shows that the model prediction gives good results. The total number of non-cancelled orders feature has the most impact on model prediction.

From a management perspective, the findings suggest that a customer's track record is critical to retail businesses and should be viewed as an asset. In this context, the processing of these data using RF algorithms adds significant value to the organization due to the difficulties caused by cancellations and loss of income. On the one hand, accurate cancellation prediction enables businesses to make sound managerial decisions and benefits the industry. These methods allow management to obtain advance information, allowing them to develop acceptable cancellation policies and leverage appropriate pricing tactics, among others.

The previous studies suggested more parameters and dataset and parameter tuning to achieve more accurate model. This study confirms the previous research by adding more attributes, data and parameter tuning.

For the future work, this work is likely to be developed in different areas. Because nowadays it is of great importance whether a customer can cancel or return an order. Predicting the user's behavior and acting accordingly is an action most companies want. In other words, predicting when a customer might cancel or return an order means providing that customer with a better sales experience and ensuring that they don't cancel or return the order. For most companies, this means big profits and a loyal company that understands its customers. In terms of the scope of the study, more data should be used and applied in different sectors.

It is quite difficult to obtain real company data and make it ready for analysis. In this study, it takes a lot of time to integrate the data obtained from different database files and complete the missing values. By adding cargo data and more customer data, the study can be applied to other sectors as well.

Kaynakça / References

- Abhirami, K., Pani, A. K., Manohar, M., & Kumar, P. (2021). An Approach for Detecting Frauds in E-Commerce Transactions using Machine Learning Techniques. In *2021 2nd International Conference on Smart Electronics and Communication (ICOSEC)* (pp. 826-831). IEEE.
- Ahmed, S. R. (2004). Applications of data mining in retail business. *International Conference on Information Technology: Coding and Computing* (pp. 455-459). Las Vegas: IEEE.
- Amari, S. I., & Wu, S. (1999). Improving support vector machine classifiers by modifying kernel functions. *Neural Networks*, 12(6), 783-789.
- Ballestar, M. T., Grau-Carles, P., & Sainz, J. (2019). Predicting customer quality in e-commerce social networks: a machine learning approach. *Review of Managerial Science*, 13(3), 589-603.
- Bentéjac, C., Csörgő, A., & Martínez-Muñoz, G. (2021). A comparative analysis of gradient boosting algorithms. *Artificial Intelligence Review*, 54(3), 1937-1967.
- Breiman, L. (2001). Random forests, *Machine Learning*, 45, 5-32.
- Bonaccorso, G. (2017). Machine Learning Algorithms, pp.167-170.
- Bishop, C. M., & Nasrabadi, N. M. (2006). Pattern recognition and machine learning (Vol. 4, No. 4, p. 738). New York: springer.
- Bradley, A.P. (1997). The use of the area under the ROC curve in the evaluation of machine learning algorithms. *Pattern Recognit.* 30 (7), 1145-1159. [https://doi.org/10.1016/S0031-3203\(96\)00142.2](https://doi.org/10.1016/S0031-3203(96)00142.2).
- Chen, T., & Guestrin, C. (2016). Xgboost: A scalable tree boosting system. *Proceedings of the 22nd acm sigkdd international conference on knowledge discovery and data mining*, (pp. 785-794). San Francisco.
- Chen, T., He, T., Benesty, M., Khotilovich, V., Tang, Y., Cho, H., & Chen, K. (2015). Xgboost: extreme gradient boosting. R package version 0.4-2, 1(4), 1-4.
- Cortes, C. and Vapnik, V. (1995), Support-vector networks, *Machine Learning*, 20, 273-97.
- Dhaliwal, S. S., Nahid, A. A., & Abbas, R. (2018). Effective intrusion detection system using XGBoost. *Information*, 9(7), 149.
- Erkent, E. E. (2006). Elektronik Perakendecilik ve Elektronik Alışveriş. *Ege Akademik Bakış*, 10-16.
- Fritsch, S., Guenther, F., Wright, M.N., Suling, M., Mueller, S.M. (2019). neuralnet: Training of Neural Networks (Version 1.44.2).
- Gong, J. (2021). In-depth Data Mining Method of Network Shared Resources Based on K-means Clustering. *13th International Conference on Measuring Technology and Mechatronics Automation* (pp. 694-698). Beihai: IEEE.

Güllü, K., & Tarhan, M. (2021). Satış sonrası hizmetler ve tüketicilerin yeniden satın alma niyetleri arasındaki ilişkiye yönelik e-perakende sektöründe bir uygulama. *Turkish Journal of Marketing*, 192-205.

Hamed, S., & El-Deeb, S. (2020). Cash on Delivery as a Determinant of E-Commerce Growth in Emerging Markets. *Journal of Global Marketing*, 242-265.

Jiang, P., Zhu, K., Shang, S., Jin, W., Yu, W., Li, S., et al. (2022). Application of Artificial Neural Network in the Baking Process of Salmon. *Journal of Food Quality*, 1-12.

KAYAKUŞ, M., & ÇEVİK, K. K. (2020). Estimation the Number of Visitor of E-Commerce Website by Artificial Neural Networks During Covid19 in Turkey. *Electronic Turkish Studies*, 615-631.

KOÇAL, C. (2012). Uluslararası perakendecilikte rekabet stratejileri ve e-ticaretin önemi. Izmir, Turkey: DEÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü.

Koehn, D., Lessmann, S., & Schaal, M. (2020). Predicting online shopping behaviour from clickstream data using deep learning. *Expert Systems with Applications*, 150, 113342, pp. 1-16.

Liaw, A., Wiener, M. (2002). Classification and regression by randomForest. *R News* 2 (3), 18–22. [R News]. Retrieved from <https://CRAN.R-project.org/doc/Rnews/>.

Liu, C. J., Huang, T. S., Ho, P. T., Huang, J. C., & Hsieh, C. T. (2020). Machine learning-based e-commerce platform repurchase customer prediction model. *Plos one*, 15(12), e0243105, pp. 1-15.

Mauritsius, T., Alatas, S., Binsar, F., Jayadi, R., & Legowo, N. (2020, December). Promo abuse modeling in e-commerce using machine learning approach. In *2020 8th International Conference on Orange Technology (ICOT)* (pp. 1-6). IEEE.

Meyer, D., Dimitriadou, E., Hornik, K., Weingessel, A., Leisch, F., Chih-Chung, C., Chih-Chen, L. (2019). e1071: Misc Functions of the Department of Statistics, Probability Theory Group (Formerly: E1071), TU Wien (Version 1.7-2). Retrieved from <https://CRAN.R-project.org/package=e1071>.

Noor, A., & Islam, M. (2019). Sentiment Analysis for Women's E-commerce Reviews using Machine Learning Algorithms. In *2019 10th International Conference on Computing, Communication and Networking Technologies (ICCCNT)* (pp. 1-6). IEEE.

Özcan, b., & Turna, c. (2021). karar ağaçları ile internet alışverişlerinde tüketiciyi etkileyen faktörlerin analizi. *journal of business in the digital age*, 94-105.

Öztemel, E. (2012). *Yapay Sinir Ağları (Vol. 3)*. İstanbul: Papatya Yayıncılık Eğitim.

Peduzzi, P., Concato, J., Kemper, E., Holford, T. R., & Feinstein, A. R. (1996). A simulation study of the number of events per variable in logistic regression analysis. *Journal of clinical epidemiology*, 49(12), 1373-1379.

Pondel, M., Wuczyński, M., Gryniewicz, W., Łysik, Ł., Hernes, M., Rot, A., & Kozina, A. (2021). Deep learning for customer churn prediction in e-commerce decision support. In *Business Information Systems* (pp. 3-12).

- Rai, S., Gupta, A., Anand, A., Trivedi, A., & Bhadauria, S. (2019). Demand prediction for e-commerce advertisements: A comparative study using state-of-the-art machine learning methods. In 2019 10th International Conference on Computing, Communication and Networking Technologies (ICCCNT) (pp. 1-6). IEEE.
- Romero Morales, D., Wang, J. (2010). Forecasting cancellation rates for services booking revenue management using data mining. *Eur. J. Oper. Res.* 202 (2), 554–562. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2009.06.006>.
- Singh, K., Booma, P. M., & Eaganathan, U. (2020). E-Commerce System for Sale Prediction Using Machine Learning Technique. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1712, No. 1, p. 012042). IOP Publishing.
- Szabó, P., & Genge, B. (2020). Efficient conversion prediction in E-Commerce applications with unsupervised learning. In 2020 International Conference on Software, Telecommunications and Computer Networks (SoftCOM) (pp. 1-6). IEEE.
- Vanneschi, L., Horn, D. M., Castelli, M., & Popovič, A. (2018). An artificial intelligence system for predicting customer default in e-commerce. *Expert Systems with Applications*, 104, 1-21.
- Vapnik, V. N. (1995). The nature of statistical learning theory, 2nd ed., *Springer-Verlag New York, USA*, pp. 1-279.
- Visa, S., Ramsay, B., Ralescu, A. L., & Van Der Knaap, E. (2011). Confusion matrix-based feature selection. *MAICS*, 710(1), 120-127.
- Yeung, W. L. (2014). Applications of data mining in online retailing: A case for mining prefix-ordered web site navigation paths. *2nd International Conference on Systems and Informatics (ICSAI 2014) Systems and Informatics (ICSAI)* (pp. 943-947). Shanghai: IEEE.
- Yin, X., & Tao, X. (2021). Prediction of Merchandise Sales on E-Commerce Platforms Based on Data Mining and Deep Learning. *Scientific Programming*, 2021, pp. 1-9.
- Zhao, X. (2018). A Study on the Application of Big Data Mining in e-Commerce. *IEEE 4th International Conference on Computer and Communications* (pp. 1867-1871). Chengdu: IEEE.

[itobiad], 2022, 11 (3): 1515-1542

<p>İnanç Turizminde Merkezler ve Bölge İnsanının Bu Merkezlerle Etkileşimi: Kastamonu Örneği</p> <p>Centers in Faith Tourism and the Interaction of Local People with These Centers: The Case of Kastamonu</p> <p>Video Link: https://youtu.be/aWecTupZyIQ</p>	
<p>Hakkı ÇILGINOĞLU</p> <p>Dr. Öğretim Üyesi, Kastamonu Üniversitesi Turizm Fakültesi Asst.Prof., Kastamonu University Faculty of Tourism hcilginoglu@kastamonu.edu.tr / ORCID: 0000-0002-6787-3397</p> <p>Ümit HELVECİ</p> <p>Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı Turkish Language and Literature Teacher, Republic of Turkey Ministry of National Education nahit-37@hotmail.com / ORCID: 0000-0002-8659-4123</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 14.06.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 06.09.2022
Yayın Tarihi / Published	: 20.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Çilginoğlu, H. & Helveci, Ü. (2022). İnanç Turizminde Merkezler ve Bölge İnsanının Bu Merkezlerle Etkileşimi: Kastamonu Örneği . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1515-1542 . doi: 10.15869/itobiad.1130416

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Hakkı ÇILGINOĞLU , Ümit HELVECİ).

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

İnanç Turizminde Merkezler ve Bölge İnsanının Bu Merkezlerle Etkileşimi: Kastamonu Örneği *

Öz

Ulaşımın kolaylaşması, sanayileşme, boş zamanın artması, eğitim düzeyinin yükselmesi ve kişi başına düşen gelir düzeyinin artması gibi nedenlerle birey; turistik gezilere yönelebilmektedir. Bu yönelimi artırmak ve bireyi monoton yaşamından uzaklaştırabilmek için geleneksel kitle turizmi yanında ortaya çıkan alternatif turizm türleriyle ilgili farkındalık çalışmalarına önem verilmesi gerekmektedir. Bu alternatif turizm türleri arasında yer alan, yıl boyunca ve daha düşük maliyetle yerine getirilebilen inanç turizminin önemini artırmaktadır. Araştırmanın amacı; kültür ve inanç turizmi unsurlarından T.C. Kastamonu Belediyesi resmî Web sayfasında yayımlanan ve Merkez ilçede bulunan cami ve külliye hakkında farkındalık oluşturmak, Merkez ilçede yaşayanlar tarafından bu unsurların ziyaret oranlarını ölçmektir. Amaca ulaşmak için izinlerin alınması sonrasında Kastamonu ili Merkez ilçesinde en az üç yıl yaşamış 20 yaş üstü 518 katılımcıdan oluşan örneklem grubuna anket uygulaması yapılmıştır. Veriler Google Formlar aracılığıyla gönüllülük ölçütü temel alınarak kolayda örnekleme yöntemiyle toplanmıştır. Araştırmada elde edilen verilerin analizi SPSS İstatistik Analiz Programı kullanılarak yapılmış; verilerin analizi sırasında, betimleyici istatistiklerin yanı sıra Ki-Kare Testi uygulanmıştır. Sonuç olarak araştırmaya katılan katılımcıların inanç turizmi merkezleri hakkında yeterince farkındalığa sahip olmadıkları görülmüştür. Katılımcıların cinsiyet, medeni durum, eğitim, meslek ve aylık gelir durumlarına göre inanç turizmi merkezlerini ziyaret etme durumları arasında anlamlı farklılık vardır. Katılımcılara göre inanç turizmi merkezlerinin turizm bakımından ilgi odağı hâline getirilebilmesi için basın ve yayın organları ile sosyal medyanın etkinliğinden yararlanılması, çeşitli sosyal ve kültürel etkinliklerin düzenlenmesi, inanç turizmiyle ilgili girişimcilere imkânlar sağlanması, konu hakkında eğitimler verilmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Turizm, İnanç Turizmi, Kastamonu, İnanç Turizmi Merkezleri, Ziyaret.

Centers in Faith Tourism and the Interaction of Local People with These Centers: The Case of Kastamonu **

Abstract

Individuals may turn to touristic trips for reasons such as ease of transportation, industrialization, increase in leisure time, education level and per capita income. In order

* Kastamonu Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etiği Kurulunun 17.05.2022 tarih ve 5/13 sayılı kararı ile etik kurul kararı alınmıştır.

** Ethics committee decision was taken with the decision of Kastamonu University Rectorate Social and Human Sciences Research and Publication Ethics Committee dated 17.05.2022 and numbered 5/13.

to increase this orientation and to distance the individual from his monotonous life, it is necessary to pay attention to awareness studies about alternative tourism types that have emerged alongside traditional mass tourism. Among these alternative tourism types, the fact that it can be carried out throughout the year and at a lower cost increases the importance of faith tourism in particular. The aim of the research is to raise awareness about the mosques and social complexes in the central district, which are published on the Kastamonu Municipality official website, and to measure the visit rates of these elements by the people living in the Central district. After obtaining the permissions to reach the goal, a questionnaire was applied to the sample group consisting of 518 participants over the age of 20 who lived in the central district of Kastamonu for at least three years. The data were collected by convenience sampling method based on volunteering criteria via Google Forms. The data were collected by convenience sampling method based on volunteering criteria via Google Forms. The data obtained in the research was analyzed using the SPSS Statistical Analysis Program. During the analysis of the data, the Chi-Square Test was applied as well as the descriptive statistics. As a result, it was seen that the participants of the research did not have enough awareness about faith tourism centers. There is a significant difference between the participants' visits to faith tourism centers according to gender, marital status, education, occupation and monthly income. According to the participants, in order to make religious tourism centers the focus of attention in terms of tourism, it is necessary to benefit from the effectiveness of the media and social media, to organize various social and cultural events, to provide opportunities for faith tourism-related entrepreneurs, and to provide training on the subject.

Keywords: Tourism, Faith Tourism, Kastamonu, Faith Tourism Centers, Visit.

Giriş

Ulaşımın kolaylaşması, sanayileşmeyle birlikte boş zamanın ve kişi başına düşen gelir düzeyinin artması, özellikle kentleşmeye bağlı olarak monoton yaşam içindeki insanların uyarılmaları hâlinde aktif turist konumuna getirebilmektedir. Rekreasyon aktiviteleri gibi insanların boş zamana ihtiyaç duyarak gerçekleştirdikleri bir etkinlik de turizmdir. Turizm, insanların sürekli ikâmet ettikleri, çalıştıkları ve her zamanki ihtiyaçlarını karşıladıkları yerlerin dışında, yerleşmemek ve ekonomik anlamda gelir elde etmemek şartıyla; dinlenme, eğlenme, merak, spor, sağlık, kültür, deneyim kazanma, akrabalarını ziyaret etme, kongre ve seminerlere katılma, ibadetlerini yerine getirme gibi kişisel nedenlerle, kişisel veya toplu olarak yaptıkları, gittikleri yerlerde en az bir gece konaklayıp turizm işletmelerinin ürettiği mal ve hizmetleri talep ettikleri seyahatlerdir (Özgüç, 2003, s.15). Rekreasyon aktivitelerinin pek çok çeşitlilikte gerçekleştirilebildiği gibi son elli yıl içinde insanların gereksinimlerine bağlı olarak turizm yelpazesinde de çeşitliğin arttığı görülmektedir. 1970'li yıllara kadar deniz, kum, güneşe dayanan ve geleneksel kitle turizmi olarak algılanan turizm, günümüzde yaygınlığını hâlâ devam ettirse de yaşanan çeşitli gelişme veya ihtiyaçların; ekoturizm, kültür, miras, inanç ve

sağlık turizmi gibi yeni turizm türlerinden oluşan alternatif turizm türlerini ortaya çıkardığı söylenebilir (Akt: Okuyucu ve Somuncu, 2013, s.627). Turizm sahasındaki gelişme ve arz ile talepteki artışın yüksek potansiyele sahip Türkiye’de de yansımaları olmuştur. Karagöz (2008, s.149-150), Türkiye’nin dünyanın önde gelen turizm destinasyonlarından biri olduğunu belirtmiştir. Kastamonu ili de destinasyona uygun tarihî ve coğrafi yapıya sahiptir. T.C. Kastamonu Belediyesi resmî Web sayfasında yayımlanan ve Merkez ilçede bulunan Yakupağa, Şeyh Şaban-ı Veli, Nasrullah, İsmailbey Külliyesi, Ferhatpaşa Camii, Atabeygazi Camisi, Hepkebirler Sahabe Türbesi, Honsalar Camii, Kubbeli Mescit, Eligüzel (İbni Neccar) Camii, Musa Fakih Camii ve Sinanbey Camii (kastamonu.bel.tr.) Kastamonu ili inanç turizmi kapsamında ziyaret sayıları bakımından araştırmaya konu edilmiştir.

İnsanların gelir düzeylerinin yükselmesi, ulaşım imkânlarının ve boş zamanların artması, turizm sektörünün gelişmesinin başlıca etkenlerindedir. Bu gelişmeyle insanların turizm sektöründen beklentileri çeşitlenmektedir. Bu beklentiler, alternatif turizm faaliyetlerini önemli kılmaktadır. Bu alternatif turizm türleri içinde özellikle inanç turizminin yalnız yaz ya da kış sezonu ile sınırlı olmayıp yıl boyunca yerine getirilebilmesi ve inanç turizmi katılımcılarının bu turistik etkinliği daha düşük maliyetle yerine getirebilmeleri, inanç turizminin önemini sürekli artırmaktadır (Karaman ve Usta, 2006, s.473).

İnanç turizminin potansiyeline yönelik birçok çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Örneğin; literatürde Akdeniz Bölgesi (Bingöl, 2004; Eykay, Dalgın ve Çeken, 2015; Sargın, 2006; Şaman, 2009), Doğu Anadolu Bölgesi (Kaya vd., 2013; Sevinç ve Azgün, 2012), Güneydoğu Anadolu Bölgesi (Harunoğulları, 2016; Özgen, 2012; Sönmez, 2012), İç Anadolu Bölgesi (Karabulut ve Kaynak, 2016; Tapur, 2009; Şahiner, 2012), Karadeniz Bölgesi (Çam ve Çılgınoğlu, 2020; Çetinkaya, 2019; İbret vd., 2015; Öztürk vd. 2020; Tan ve Yıldırım, 2019; Zaman, 2005), Marmara Bölgesi (Usta, 2005) inanç turizmi merkezleri hakkında araştırmalar mevcuttur. Bu çalışmalar, çeşitli inanç turizmi merkezleri hakkında farkındalık oluşturmak amacı taşısa da çalışmaların “İnanç Turizminde Merkezler ve Bölge İnsanının Bu Merkezlerle Etkileşimi: Kastamonu Örneği” adlı çalışmanın aksine bölgede yaşayan farklı yaş grubundaki ve sosyo-ekonomik durumdaki bireyler tarafından bu merkezlerin ziyaret sayılarının ölçümüne yönelik olmadığı görülmektedir. Bu çalışmada Kastamonu ili inanç turizmi merkezlerinin ziyaret edilme durumları bakımından incelenerek il için inanç turizminin alternatif turizm türü olduğunun gösterilmesi ve belirlenen inanç turizmi merkezleri hakkında farkındalık oluşturulması amaçlanmıştır. Dolayısıyla bu çalışma, literatüre bu sonuçların eklenmesiyle hem bugüne veri sağlayarak ışık tutması hem de ileride yapılacak çalışmalar için bu bakımdan yol gösterici olması yönüyle diğer çalışmalardan ayrılmakta ve literatürdeki boşluğu doldurmaktadır çünkü ilde bulunan manevi atmosfere sahip bu merkezlerin ziyaret edilme durumlarıyla ilgili önceden yapılmış herhangi bir çalışma yoktur.

Kavramsal Çerçeve

İnanç Turizmi

MS 46-120 yıllarında yaşayan, Yunan filozof Plutarchus “*Dünyayı geziniz, dolaşınız; medeniyetsiz, edebiyatsız, duvarsız insan topluluğu görebilirsiniz ama mabetsiz ve mabutsuz insan topluluğu göremezsiniz.*” (Güven, 2012, s.933) demiştir. Bu söz, Dünya’nın, Türkiye’nin, daha özeldi ve araştırma konusu Kastamonu ilinin tapınak, mabet, ibadethane, kaya mezarı gibi dinî somut miras unsurları bakımından zengin bir çevreye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

İbadet, farklı şekillerde olsa da hemen hemen her dinî geleneğin bir parçasıdır, birçok dinde bu ibadetler kendilerine özgü tapınaklarda yerine getirilmektedir. Dinlerin inanç ve ibadet anlayışları, öncelikle kutsal metinlerince belirlense de içine doğdukları toplumsal ve tarihî süreçlerden kopuk veya bağımsız değildir. Bu durumla ilişkilendirildiğinde, dinlerin tapınak anlayışları da söz konusu süreçlerden etkilenerek şekillenmiştir (Sinanoğlu, 1999, s.233; Eşmeli, 2019, s.28). Kentler, uzun geçmişinde inanç algısına bağlı olarak farklı dinlere ev sahipliği etmiştir. Bu kentlerde aynı dine mensup olursa dahi farklı anlayışlarla ibadethanelerin inşa edildiği görülmektedir. Bu farklılıkların bulunması, insanları bu mekânları ziyaret etme konusunda heveslendirmektedir. Bu heveslenmeler neticesinde turizmin henüz yeni sayılabilecek inanç turizmi kolu doğmuştur. Türkiye’de inanç turizmiyle ilgili geniş kapsamlı çalışmaların 1995’ten itibaren başladığını söylemek mümkündür (Sargın, 2006, s.5). İnanç turizminin amacı, mevcut kültür değerlerinin korunması, turizme kazandırılması ve tanıtılmasıdır. O hâlde turizm ve inanç terimleri ve tanımları bir araya getirildiğinde inanç turizminin kişilerin devamlı ikâmet ettikleri, çalıştıkları yerlerin dışına çıkıp dinî ihtiyaçlarını karşılamak, inanç ve ibadet mekânlarını görmek amacıyla yaptıkları turistik geziler olduğu söylenebilir.

Turizmde Sürdürülebilirlik ve İnanç Turizmi

İnanç turizmi içine giren değerler ve mimari yapı, mensuplarının kimliğini yansıtmakta ve her toplumu kendine özgü kılmaktadır. Ertürk (1996, s.11), kimliğin doğadaki herhangi bir canlıyı başka canlılardan ayırdığını; görsel, işitsel vb. duyularla algılandığını; kendine özgü, kültürel ve sosyal bir olgu olduğunu vurgulamaktadır. Kültürel bilincin geliştirilip doğal ve tarihî mirasın geleceğe aktarılmasında en önemli gücün kültür turizmi olduğu söylenmelidir. Garda ve Temizel (2016, s.87), sürdürülebilir turizme uygun turizm nişlerinin ekoturizm, etkinlik, doğa, kültür, keşif ve macera turizmi olduğunu ortaya koymuştur. İnanç unsurunun önemli etkilerinin olduğu kültürün turizm sektöründe kültürel turizm olarak nitelendirildiği dikkate alındığında inanç turizminin kültür turizmi olarak sürdürülebilir turizme uygun turizm nişlerinden kabul edildiği söylenebilir.

Kastamonu’nun Turizm Yelpazesi

Kastamonu; Karadeniz’e kıyısı bulunması, iç kesimlerde deniz etkisinden çıkılması, bitki örtüsü, arazi yapısı, tarihi, barındırdığı soyut ve somut pek çok kültür unsuru

çeşitliliğiyle geniş bir turizm potansiyeline sahiptir. Yaman (2003, s.13), ilin turizm imkânları ve çeşitliliği yönüyle oldukça zengin olduğunu, pek çok medeniyete ev sahipliği yaptığı ve bu medeniyetlere ait birçok eseri barındırdığını belirtilmektedir. Höyük, tümülüs, cami, medrese, han, hamam, külliye, imaret gibi pek çok tarihî ve kültürel eser ilin turistik değerini artırmaktadır. Bununla birlikte ilde birçok âlim ve evliyanın türbe ve mezarları bulunmaktadır.

Kastamonu Cami ve Külliye Listesi

Araştırma, T.C. Kastamonu Belediyesi resmî Web sayfasında yayımlanan ve Merkez ilçede bulunan Yakupağa, Şeyh Şaban-ı Veli, Nasrullah, İsmailbey Külliyesi ve Ferhatpaşa Camii, Atabeygazi Camisi, Hepkebirler Sahabe Türbesi, Honsalar Camii, Kubbeli Mescit, Eligüzel (İbni Neccar) Camii, Musa Fakih Camii, Sinanbey Camii'yle (kastamonu.bel.tr.) sınırlandırılmıştır.

Yakupağa Külliyesi

Eser, 1547'de Kanuni Sultan Süleyman'ın Hazine Reisi Yakup Ağa tarafından yaptırılmıştır (kastamonu.ktb.gov.tr). Yapı, ilkin camiden oluşurken daha sonra Yakup Ağa tarafından inşa ettirilen ilavelerle külliye hâlini almıştır. Cami, iki medrese, imaret ve sıbyan mektebinden teşekkül eden Külliye; Kastamonu merkezinde Hepkebirler Mahallesi, Kefeli Yokuşu'nda bulunmaktadır (Parlar, 1996, s.5-7). Kesme taştan yapılan caminin kubbeleri kurşunla örtülü olup oyma sanatının en güzel örneklerinden olan kapısı ahşap ve sedeftendir. Kapı kanatlarındaki panolarda *"Bu caminin kapısı her zaman sevinçle açılsın."* ve *"Ben, Allah'ın birliğine şahadet ederim."* ifadeleri bulunmaktadır. Minare, caminin güneybatısında yer almaktadır. Külliye'nin kuzey tarafında yer alan imarethane bitişiğinde önü revaklı, üzeri kubbeli ve misafirhane olarak kullanılmış beş oda bulunmaktadır. Günümüzde el sanatları satış yeri olarak kullanılan Sıbyan Mektebinde o dönemde beş ile on yaş arasındaki erkek ve kız çocuklarına din eğitimi verilmiş ve okuma yazma öğretilmiştir. Girişinde üzeri kubbeli odalar, güneyinde ise tonoz örtülü odalar bulunan ve Osmanlı medreseleri arasında belirli bir plan tipine uymayan kendine özgü yapısıyla Medrese, Külliye'nin diğer bir kısmını oluşturmaktadır (Özbek ve Salihoğlu, 2015, s.43-44).

Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi

Mevlana Celaleddin Rumi, Hacı Bayram-ı Veli, Hacı Bektaş-ı Veli ve Hz. Pir Şeyh Şaban-ı Veli Anadolu'nun dört manevi direği, Evtadd-ı Erbaa, olarak nitelendirilmiştir. Bu şahsiyetler, Anadolu insanının dinî ve diğer kültürel yaşantısında önemli bir yere sahiptir. Evtad-ı Erbaa'nun dinî ve kültürel açıdan önemi tartışmasız ve yadsınamaz bir gerçektir (Çam ve Çılgınoğlu, 2020, s.343-344). Hz. Pir Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi, Kastamonu'nun Hisarardı Mahallesi'nde yer almakta; cami, türbe, kütüphane, şadırvan ve iki dergâhtan meydana gelmektedir. Yapımı, 1611 yılında tamamlanan türbe, Külliye'nin avlusunda yer almakta; türbenin içerisinde Şeyh Şaban-ı Veli'ye ait olanı piriç korkuluklarla çevrili ve ortada olmak üzere toplam 16 sanduka ayrıca tekkenin haziresinde nüfuzlu kişilere ait çok sayıda mezar bulunmaktadır (Aktaran; Korkmaz ve Odabaşı, 2021, s.222). Sünnet ve evlilik merasimleri sırasında uğrak yeri olan; cuma,

bayram, cenaze, teravih hatta günlük namazlarda cami saflarının cemaatçe doldurulduğu Külliye; yerli ve yabancı birçok turistin ilgi odağıdır. Külliye'nin avlusunda bulunan, yumuşaklığı ve tadından dolayı zezeme benzetilen Asa Suyu, şifa kaynağı oluşu ve kutsiyeti inancıyla turistleri ve çevre halkı cezbeder. Suya "âb-ı zezem"den galat olarak "ebizemzem" denilmektedir (Küçükbasmacı, 2017, s.206).

Nasrullah Külliyesi

Türk milletinin Millî Mücadele içinde bulunduğu yıllarda, istiklalin önemi hakkında Vatan Şairi Akif'in kürsüsünden vaazlar verdiği, şadırvanından bir kere su içenin yedi yıl içinde veya ömründe yedi kere şehri ziyaret edeceğine inanılan, Nasrullah Kadı tarafından kesme taş kullanılarak 1506 yılında yaptırıldığı bilinen kubbeli cami, şadırvan ve köprüye sonraki yıllarda yeni kubbeler ile 1746 yılında Münire Medresesi ve kütüphane binası ilave edilmiştir.

İsmailbey Külliyesi

Candaroğlu İsmailbey, 1442-1461 yılları arasında Candarogulları Osmanlı hâkimiyetine girene kadar beyliği yönetmiştir (Karagöz, 2012, s.270). Kastamonu'da, İsmailbey Mahallesi'nde, Şeyhînşah Kayası'nda bulunan, İsmail Bey adına XV. yüzyılda inşa edilen, İsmailbey Külliyesi cami, imaret, medrese, sıbyan mektebi, türbe, han ve hamamdan meydana gelmektedir. Vakfiyesinde ayrıca kütüphane, ambar, mutfak ve fırının bulunduğu belirtilmektedir. (Bakır & Gökşen, 2020, s.31).

Ferhatpaşa Camii

Ferhatpaşa Camii; Sultan Süleyman Dönemi'nde Şehzade Mehmed'in kızı Hüme Sultan'ın eşi, Çatalca'da aynı adı taşıyan caminin de kurucusu olan Vezir Damad Ferhad Paşa tarafından Seyfi Dede adında bir velinin isteği üzerine Cebrail Mahallesi'ne; caminin cümle kapısı üstündeki kitabeye göre 1559-60 yılında Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir. Bu kitabede bulunan "Ârifin biri iki târîh-i zîbâ yazdı / Birisi hoşça binâ ve biri de şûhça binâ" beytinin ikinci mısrasının ebced hesabı caminin yapım senesini vermektedir. (Eyice, 1995, s.386).

Atabeygazi Camisi

Atabeygazi vakıf yapıları, Kırk Direkli Cami, Medrese, Türbe, Atabeygazi Bedesteni ve Han'dan ibarettir. Kastamonu'nun bilinen en eski camisi Atabeygazi, Çobanoğulları Dönemi'nde yapılmıştır. Muzaffereddin Yavlak Arslan'ın 1273'te yaptırmış olduğu tahmin edilmektedir (İbret vd., 2015, s.250; aktaran, Eğilmez vd., 2020, s.313).

Hepkebirler Sahabe Türbesi

Moloz taşından harçla yapılmış, çatısı ahşaptan ve üzeri kiremitli olan caminin 1675 tarihinden önce yaptırıldığı bilinmekte olup yaptırılan bilgisi yoktur. Hepkebirler adını, caminin kuzey ve batısına bitişik türbelerden almıştır. Cami girişinin sol tarafında bulunan dokuz kabirden ortadaki Samur Dede'ye; batıda bulunan dört kabirden birisi, İstanbul'daki Ebu Eyyüp El-Ensari Hazretleriyle İstanbul'un Fethi için yola çıkan ashaptan Kaysül Hemadani Asgar Hazretlerine aittir (Aktaran; Omuzlu, 2019, s.45).

Honsalar Camii

Duvarları moloz taşından harçla yapılmış, çatısı ahşap üzeri kiremitli; duvar kalınlığı 110 cm, 15×19 metre yüzölçümü ile Kastamonu'nun büyük camileri arasındadır. Döşemesi tahta, ahşap tavanı çubuklarla karelere bölünmüş, ortasında süslü bir göbek bulunan ve giriş kapısı üzerindeki levhada yapılaş yılı 1550 olarak gösterilen Honsalar Cami, Candaroğulları Beyliği döneminde İsfendiyar Bey'in veziri Hond Salar tarafından 1417 yılından önceki bir tarihte yaptırılmıştır (kastamonu.bel.tr.). Camii haziresi içerisinde, günümüze sağlam olarak ulaşabilmiş toplam 14 mezar bulunmaktadır. Bu mezarlar, sandık mezar olarak ifade edilen grubun, açık sandık mezar grubundandır (Yeni, 2013, s.610).

Kubbeli Mescit

Candaroğulları Beyliği'nin ilk döneminde 1400'lü yıllarda yapıldığı tahmin edilen; Atabeygazi Mahallesi, İbn-i Neccar (Yavuz Selim) Caddesi, Kefeli Yolu üzerinde ve Atlambaç Mevkiinde bulunan caminin kitabesi bulunmadığından inşa tarihi bilinmemekle birlikte mimari yapı özelliklerinden 16. yüzyıldan günümüze kaldığı anlaşılmaktadır. Kareye yakın bir kubbeyle örtülüdür. Girişin batısında ve mihrabın iki yanında bulunan birer pencereyle içerisi aydınlatılmıştır (kastamonu.bel.tr.).

Eligüzel (İbni Neccar) Camii

Cami, Candaroğulları Beylerinden Adil Bey Dönemi'nde, Dülgeroğlu adıyla şöhret bulan Murat oğlu Hacı Nusret tarafından miladi 1353'te yaptırılmıştır, dönemin ilk camisi olma özelliğine sahiptir. Kastamonu Kalesi'nin güneydoğu tarafında İbn Neccâr Mahallesi'nin Eligüzel Sokağı'nda bulunmaktadır. Caminin ahşap işçiliği dikkat çeker, kapısı ahşaptan yapılmış ve orijinaldir (Kurul & Serin, 2016, s.765). **Musa Fakih Camii**

Hisarardı Mahallesi, Gümüşlüce Caddesi'nde; Candaroğulları Beyliği'nin ilk dönemlerine ait mescit, 1748 yılında Hacı Ali Efendi isimli bir hayırsever tarafından tamir ettirilerek minber ilavesiyle camiye çevrilmiştir (kastamonu.bel.tr.).

Sinanbey Camii

Cami, şehir merkezine bir kilometrelik uzaklığıyla kolayca ulaşım sağlanabilen Sinanbey Parkı içerisinde bulunmaktadır (Sakıcı, Karakaş ve Kesimoğlu, 2013, s.155). 10 metre uzunluk ve 12 metre genişliğindeki Camiyi, Kastamonu'da sancak beyliği yapmış Koca Sinan Paşa, 1571 yılında yaptırmıştır. Sade kesme taştan, kapı kemerli mermerden geçme biçiminde, ahşap kapısı kabartma ve oyma tekniğiyle yapılmıştır (İbret vd, 2015, s. 254-255).

Yöntem

Bu bölümde araştırmanın modeli, çalışma grubu, veri toplama araçları, verilerin analizi ve yorumlanması, verilerin analizinde kullanılan istatistiksel yöntem ve teknikler hakkında bilgi verilmiştir.

Bu araştırmada nicel araştırma deseni kullanılmıştır. Katılımcılara öncelikle yapılan çalışma hakkında bilgi verilmiş, Google Formlar kanalıyla hazırlanan ankette gönüllülük ölçütü temel alınarak ana kütle içerisinde seçilecek örnek kesimin araştırmacının yargılarınca belirlendiği, tesadüfi olmayan ve verilerin ana kütlede en kolay, hızlı ve ekonomik biçimde toplandığı (Aaker vd. 2007, s.394; Malhotra, 2004, s.321, Zikmund, 1997, s.428); isteyen herkesin örneklem içerisine dahil edilebildiği ve denek bulma işleminin belirlenen örneklem hacmine ulaşıncaya kadar devam ettiği (Ural ve Kılıç, 2011, s.43) örnekleme yöntemi olan kolayda örnekleme metodu kullanılmıştır.

Araştırmada, gerekli izinlerin alınması sonrasında, inanç turizmi bakımından değer arz eden belirlenmiş merkezlerle ilgili Google Formlar kanalıyla hazırlanan anket uygulaması yapılmıştır.

Verilerin analizi sırasında betimleyici istatistiklerle birlikte Ki-Kare Testi uygulanmıştır.

Evren ve Örneklem

Bu araştırmanın evrenini Kastamonu ili Merkez ilçesinde en az son 3 yıl ikâmet eden 20 yaş üstü nüfus oluşturmaktadır. Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü tarafından, ilgili mevzuat ve idari kayıtlar uyarınca Ulusal Adres Veri Tabanı'nda (UAVT) yerleşim yerlerine yönelik olarak yapılan idari bağlılık, tüzel kişilik ve isim değişiklikleri ile yetkili idareler tarafından 31 Aralık günü itibarıyla UAVT kayıtları üzerinde gerçekleştirilen işlemler esas alınarak belirlenmiş 2021 yılı verilerine göre bu nüfus 44.014'ü erkek, 46.655'i kadın olmak üzere toplam 90.669'dur (TÜİK, 2022). Örneklem ise kolayda örnekleme yöntemiyle seçilmiş 20 yaş üstü 518 katılımcıdan oluşmaktadır.

Araştırmanın Alt Problemleri

5.1. Araştırmaya katılan katılımcıların Kastamonu inanç turizmi merkezlerini ziyaret etme durumları nelerdir?

5.2. Araştırmaya katılan katılımcıların cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu, meslek durumu, aylık gelir durumlarına göre Kastamonu inanç turizm merkezleriyle ilgili ziyaret etme durumları arasında anlamlı farklılık var mıdır?

5.3. Araştırmaya katılan katılımcılara göre Kastamonu Merkez'de bulunan inanç turizmi merkezlerinin tanıtımının yapılabilmesi ve turizm bakımından ilgi çekici hâle getirilebilmesi için yapılması gerekenler nelerdir?

Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde alt problem cümlelerine yönelik elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Araştırmanın çalışma grubunu 2022 yılı itibarıyla Kastamonu ili Merkez ilçede yaşayan/yaşamış 20 yaş üstü 518 katılımcıdan oluşturmaktadır. Tablo 1'de demografik bilgiler gösterilmiştir.

Tablo-1. Katılımcılara Ait Demografik Bilgiler

		N	%			N	%
Cinsiyet	Kadın	252	48,6	Medeni Durum	Evli	343	66,2
	Erkek	266	51,4		Bekâr	175	33,8
	Toplam	518	100,0		Toplam	518	100,0
Doğum Yılı	1996-2002	137	26,4	Eğitim Durumu	İlköğretim	23	4,4
	1980-1995	189	36,5		Ortaöğretim	80	15,4
	1965-1979	166	32,0		Önlisans/Lisans	328	63,3
	1946-1964	23	4,4		Lisansüstü	84	16,2
	1925-1963	3	,6		Eğitim yok	3	,6
	Toplam	518	100,0		Toplam	518	100,0
	Memleket	Kastamonu	379		73,2	Meslek	Çalışmıyor
Diğer		139	26,8	Ev Hanımı	50		9,7
Toplam		518	100,0	Öğrenci	88		17,0
Gelir Durumu	0-4500 TL	169	32,6	Serbest Meslek	26		5,0
	4501-6500 TL	56	10,8	Özel Sektör	58		11,2
	6501-8500 TL	131	25,3	Kamu Çalışanı	266		51,4
	8501 TL ve üzeri	162	31,3	Toplam	518		100,0
	Toplam	518	100,0				

Alt Problem-1

Araştırmaya katılan katılımcıların Kastamonu inanç turizmi merkezlerini ziyaret etme durumları araştırılmıştır.

Tablo-2. Araştırmaya Katılan Katılımcıların Kastamonu İnanç Turizm Merkezlerini Ziyaret Etme Durumları

	Turizm Merkezleri							
	Yakupapa Külliyesi		Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi		Nasrullah Külliyesi		İsmailbey Külliyesi	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Ziyaret ettim	431	83,2	464	89,6	478	92,3	400	77,2
Ziyaret etmedim	87	16,8	54	10,4	40	7,7	118	22,8
Toplam	518	100,0	518	100,0	518	100,0	518	100,0
	Ferhatpaşa Camii		Atabeygazi Camisi		Hepkebirler Türbesi		Honsalar Camii	
	N	%	N	%	N	%	N	%
	Ziyaret ettim	148	28,6	243	46,9	243	46,9	182
Ziyaret etmedim	370	71,4	275	53,1	275	53,1	336	64,9
Toplam	518	100,0	518	100,0	518	100,0	518	100,0
	Kubbeli Mescit		Eligüzel Camii		Musa Fakih Camii		Sinanbey Camii	
	N	%	N	%	N	%	N	%
	Ziyaret ettim	89	17,2	144	27,8	114	22,0	332
Ziyaret etmedim	429	82,8	374	72,2	404	78,0	186	35,9
Toplam	518	100,0	518	100,0	518	100,0	518	100,0
Ziyaret ettim	89	17,2	144	27,8	114	22,0	332	64,1

İnanç Turizminde Merkezler ve Bölge İnsanın Bu Merkezlerle Etkileşimi: Kastamonu Örneği

Tablo 2'ye göre araştırmaya katılan katılımcılar, sırasıyla %92,3'ü Nasrullah Külliyesi'ni, %89,6'sı Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi'ni, %83,2'si Yakupağa Külliyesi'ni, %77,2'si İsmailbey Külliyesi'ni, %64,1'i Sinanbey Camii'ni, 46,9'u Atabeygazi Camisi'ni, %46,9'u Hepkebirler Sahabe Türbesi'ni, %35,1'i Honsalar Camii'ni, %28,6'sı Ferhatpaşa Camii'ni, %27,8'i Eligüzel (İbni Neccar) Camii'ni, %22,0'si Musa Fakih Camii'ni ve %17,2'si Kubbeli Mescit'i ziyaret ettiklerini belirtmişlerdir.

Alt Problem-2

Araştırmaya katılan katılımcıların cinsiyet, medeni durum; eğitim, meslek ve aylık gelir durumlarına göre Kastamonu inanç turizmi merkezlerini ziyaret etme durumları arasında anlamlı farklılık olup olmadığı araştırılmıştır.

Tablo-3. Araştırmaya Katılan Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Kastamonu İnanç Turizmi Merkezlerini Ziyaret Etme Durumuna Ait Ki-Kare Analizi

Yakupağa Külliyesi				Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi			
Cinsiyet	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Cinsiyet	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
Kadın	191	61	252	Kadın	209	43	252
	75,8%	24,2%	100,0%		82,9%	17,1%	100,0%
Erkek	240	26	266	Erkek	255	11	266
	90,2%	9,8%	100,0%		95,9%	4,1%	100,0%
Toplam	431	87	518	Toplam	464	54	518
	83,2%	16,8%	100,0%		89,6%	10,4%	100,0%
Nasrullah Külliyesi				İsmailbey Külliyesi			
Cinsiyet	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Cinsiyet	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
Kadın	217	35	252	Kadın	162	90	252
	86,1%	13,9%	100,0%		64,3%	35,7%	100,0%
Erkek	261	5	266	Erkek	238	28	266
	98,1%	1,9%	100,0%		89,5%	10,5%	100,0%
Toplam	478	40	518	Toplam	400	118	518
	92,3%	7,7%	100,0%		91,3%	8,7%	100,0%
Ferhatpaşa Camii				Atabeygazi Camisi			
Cinsiyet	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Cinsiyet	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
Kadın	31	221	252	Kadın	64	188	252
	12,3%	87,7%	100,0%		25,4%	74,6%	100,0%
Erkek	117	149	266	Erkek	179	87	266
	44,0%	56,0%	100,0%		67,3%	32,7%	100,0%
Toplam	148	370	518	Toplam	243	275	518
	28,6%	71,4%	100,0%		46,9%	53,1%	100,0%
Hepkebirler Sahabe Türbesi				Honsalar Camii			
Cinsiyet	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Cinsiyet	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
Kadın	75	177	252	Kadın	42	210	252

	29,8%	70,2%	100,0%		16,7%	83,3%	100,0%
Erkek	168	98	266	Erkek	140	126	266
	63,2%	36,8%	100,0%		52,6%	47,4%	100,0%
Toplam	243	275	518	Toplam	182	336	518
	46,9%	53,1%	100,0%		35,1%	64,9%	100,0%
Kubbeli Mescit				Eligüzel (İbni Neccar) Camii			
Cinsiyet	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Cinsiyet	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
Kadın	23	229	252	Kadın	33	219	252
	9,1%	90,9%	100,0%		13,1%	86,9%	100,0%
Erkek	66	200	266	Erkek	111	155	266
	24,8%	75,2%	100,0%		41,7%	58,3%	100,0%
Toplam	89	429	518	Toplam	144	374	518
	17,2%	82,8%	100,0%		27,8%	72,2%	100,0%
Musa Fakih Camii				Sinanbey Camii			
Cinsiyet	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Cinsiyet	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
Kadın	26	226	252	Kadın	114	138	252
	10,3%	89,7%	100,0%		45,2%	54,8%	100,0%
Erkek	88	178	266	Erkek	218	48	266
	33,1%	66,9%	100,0%		82,0%	18,0%	100,0%
Toplam	114	404	518	Toplam	332	186	518
	22,0%	78,0%	100,0%		64,1%	35,9%	100,0%

Yakuppağa Külliyesi ($\chi^2=19,267$, $sd=1$, $p=,00$)
Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi ($\chi^2=23,162$, $sd=1$, $p=,00$)
Nasrullah Külliyesi ($\chi^2=26,191$, $sd=1$, $p=,00$)
İsmailbey Külliyesi ($\chi^2=46,672$, $sd=1$, $p=,00$)
Ferhatpaşa Camii ($\chi^2=63,652$, $sd=1$, $p=,00$)
Atabeygazi Camisi ($\chi^2=91,207$, $sd=1$, $p=,00$)
Hepkebirler Sahabe Türbesi ($\chi^2=57,951$, $sd=1$, $p=,00$)
Honsalar Camii ($\chi^2=73,445$, $sd=1$, $p=,00$)
Kubbeli Mescit ($\chi^2=23,374$, $sd=1$, $p=,00$)
Eligüzel (İbni Neccar) Camii ($\chi^2=52,862$, $sd=1$, $p=,00$)
Musa Fakih Camii ($\chi^2=39,072$, $sd=1$, $p=,00$)
Sinanbey Camii ($\chi^2=75,804$, $sd=1$, $p=,00$)

Tablo-3'teki sonuç incelendiğinde Pearson Ki-Kare analizinde katılımcıların cinsiyetlerine göre Kastamonu inanç turizmi merkezlerini ziyaret etme durumuna ait Yakuppağa Külliyesi ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Nasrullah Külliyesi ($sıg=,00$, $p<,0,05$), İsmailbey Külliyesi ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Ferhatpaşa Camii ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Atabeygazi Camisi ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Hepkebirler Sahabe Türbesi ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Honsalar Camii ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Kubbeli Mescit ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Eligüzel (İbni Neccar) Camii ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Musa Fakih Camii ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Sinanbey Camii ($sıg=,00$, $p<,0,05$) bilgisi durumunda anlamlı farklılık bulunmaktadır.

Kastamonu inanç turizmi merkezlerini erkeklerin ziyaret oranının kadınlardan daha yüksek olduğu ayrıca Yakupağa, Şeyh Şaban-ı Veli, Nasrullah ve İsmailbey Külliyelerinin ziyaret oranlarının %80'i geçtiği; diğer inanç turizmi merkezlerinin ziyaret oranlarının ise düşük seviyede kaldığı tespit edilmiştir.

Tablo-4. Araştırmaya Katılan Katılımcıların Medeni Durumlarına Göre Kastamonu İnanç Turizmi Merkezlerini Ziyaret Etme Durumuna Ait Ki-Kare Analizi

Yakupağa Külliyesi				Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi			
Medeni Durum	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Medeni Durum	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
Evli	289	54	343	Evli	307	36	343
	84,3%	15,7%	100,0%		89,5%	10,5%	100,0%
Bekâr	142	33	175	Bekâr	157	18	175
	81,1%	18,9%	100,0%		89,7%	10,3%	100,0%
Toplam	431	87	518	Toplam	464	54	518
	83,2%	16,8%	100,0%		89,6%	10,4%	100,0%
Nasrullah Külliyesi				İsmailbey Külliyesi			
Medeni Durum	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Medeni Durum	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
Evli	310	33	343	Evli	268	75	343
	90,4%	9,6%	100,0%		78,1%	21,9%	100,0%
Bekâr	168	7	175	Bekâr	132	43	175
	96,0%	4,0%	100,0%		75,4%	24,6%	100,0%
Toplam	478	40	518	Toplam	400	118	518
	92,3%	7,7%	100,0%		77,2%	22,8%	100,0%
Ferhatpaşa Camii				Atabeygazi Camisi			
Medeni Durum	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Medeni Durum	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
Evli	121	222	343	Evli	177	166	343
	35,3%	64,7%	100,0%		51,6%	48,4%	100,0%
Bekâr	27	148	175	Bekâr	66	109	175
	15,4%	84,6%	100,0%		37,7%	62,3%	100,0%
Toplam	148	370	518	Toplam	243	275	518
	28,6%	71,4%	100,0%		46,9%	53,1%	100,0%
Hepkebirler Sahabe Türbesi				Honsalar Camii			
Medeni Durum	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Medeni Durum	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
Evli	174	169	343	Evli	135	208	343
	50,7%	49,3%	100,0%		39,4%	60,6%	100,0%
Bekâr	69	106	175	Bekâr	47	128	175
	39,4%	60,6%	100,0%		26,9%	73,1%	100,0%
Toplam	243	275	518	Toplam	182	336	518
	46,9%	53,1%	100,0%		35,1%	64,9%	100,0%
Kubbeli Mescit				Eliğüzel (İbni Neccar) Camii			
Medeni Durum	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Medeni Durum	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
Evli	67	276	343	Evli	114	229	343
	19,5%	80,5%	100,0%		33,2%	66,8%	100,0%

Bekâr	22	153	175	Bekâr	30	145	175
	12,6%	87,4%	100,0%		17,1%	82,9%	100,0%
Toplam	89	429	518	Toplam	144	374	518
	17,2%	82,8%	100,0%		27,8%	72,2%	100,0%
Musa Fakih Camii				Sinanbey Camii			
Medeni Durum	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Medeni Durum	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
Evli	90	253	343	Evli	234	109	343
	26,2%	73,8%	100,0%		68,2%	31,8%	100,0%
Bekâr	24	151	175	Bekâr	98	77	175
	13,7%	86,3%	100,0%		56,0%	44,0%	100,0%
Toplam	114	404	518	Toplam	332	186	518
	22,0%	78,0%	100,0%		64,1%	35,9%	100,0%

Yakuppağa Külliyesi ($\chi^2=,804$, $sd=1$, $p=,37$)

Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi ($\chi^2=,005$, $sd=1$, $p=,94$)

Nasrullah Külliyesi ($\chi^2=5,138$, $sd=1$, $p=,02$)

İsmailbey Külliyesi ($\chi^2=,482$, $sd=1$, $p=,48$)

Ferhatpaşa Camii ($\chi^2=22,369$, $sd=1$, $p=,00$)

Atabeygazi Camisi ($\chi^2=8,976$, $sd=1$, $p=,00$)

Hepkebirler Sahabe Türbesi ($\chi^2=5,942$, $sd=1$, $p=,01$)

Honsalar Camii ($\chi^2=7,946$, $sd=1$, $p=,00$)

Kubbeli Mescit ($\chi^2 = 3,947$, $sd=1$, $p=,04$)

Eligüzel (İbni Neccar) Camii ($\chi^2=14,953$, $sd=1$, $p=,00$)

Musa Fakih Camii ($\chi^2=10,590$, $sd=1$, $p=,00$)

Sinanbey Camii ($\chi^2=7,521$, $sd=1$, $p=,00$)

Tablo-4'teki sonuç incelendiğinde Pearson Ki-Kare analizinde katılımcıların medeni durumlarına göre Kastamonu inanç turizmi merkezlerinin ziyaret etme durumuna ait Yakupağa Külliyesi ($sıg=,37$, $p>,0,05$), Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi ($sıg=,94$, $p>,0,05$), İsmailbey Külliyesi ($sıg=,48$, $p>,0,05$) bilgisi durumunda anlamlı farklılık bulunmazken Nasrullah Külliyesi ($sıg=,02$, $p<,0,05$), Ferhatpaşa Camii ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Atabeygazi Camisi ($sıg= ,00$, $p<,0,05$), Hepkebirler Sahabe Türbesi ($sıg= ,01$, $p<,0,05$), Honsalar Camii ($sıg= ,00$, $p<,0,05$), Kubbeli Mescit ($sıg=,04$, $p<,0,05$), Eligüzel (İbni Neccar) Camii ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Musa Fakih Camii ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Sinanbey Camii ($sıg=,00$, $p<,0,05$) bilgisi durumunda anlamlı farklılık bulunmaktadır. Yakupağa ve İsmailbey Külliyesi ile Ferhatpaşa, Atabeygazi, Honsalar, Eligüzel (İbni Neccar), Musa Fakih, Sinanbey Camileri ile Hepkebirler Sahabe Türbesi ve Kubbeli Mescit'in evliler tarafından ziyaret oranının bekârlara göre daha yüksek olduğu buna karşılık Şeyh Şaban-ı Veli ve Nasrullah Külliyesinin bekârlar tarafından ziyaret oranının evlilere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Ayrıca Yakupağa, Şeyh Şaban-ı Veli ve Nasrullah Külliyesinin genel ziyaret oranlarının %80'i geçtiği; diğer inanç turizmi merkezlerinin ziyaret oranlarının ise düşük seviyede kaldığı tespit edilmiştir.

Tablo-5. Araştırmaya Katılan Katılımcıların Eğitim Durumlarına Göre Kastamonu İnanç Turizm Merkezlerini Ziyaret Etme Durumuna Ait Ki-Kare Analizi

Yakuppağa Külliyesi				Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi			
Eğitim Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Eğitim Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
İlköğretim	12	11	23	İlköğretim	13	10	23
	52,2%	47,8%	100,0%		56,5%	43,5%	100,0%
Ortaöğretim	52	28	80	Ortaöğretim	65	15	80
	65,0%	35,0%	100,0%		81,3%	18,8%	100,0%
Önlisans/Lisans	290	38	328	Önlisans/Lisans	306	22	328
	88,4%	11,6%	100,0%		93,3%	6,7%	100,0%
Lisansüstü	75	9	84	Lisansüstü	78	6	84
	89,3%	10,7%	100,0%		92,9%	7,1%	100,0%
Toplam	429	86	515	Toplam	462	53	515
	83,3%	16,7%	100,0%		89,7%	10,3%	100,0%
Nasrullah Külliyesi				İsmailbey Külliyesi			
Eğitim Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Eğitim Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
İlköğretim	15	8	23	İlköğretim	12	11	23
	65,2%	34,8%	100,0%		52,2%	47,8%	100,0%
Ortaöğretim	65	15	80	Ortaöğretim	48	32	80
	81,3%	18,8%	100,0%		60,0%	40,0%	100,0%
Önlisans/Lisans	315	13	328	Önlisans/Lisans	263	65	328
	96,0%	4,0%	100,0%		80,2%	19,8%	100,0%
Lisansüstü	81	3	84	Lisansüstü	75	9	84
	96,4%	3,6%	100,0%		89,3%	10,7%	100,0%
Toplam	476	39	515	Toplam	398	117	515
	92,4%	7,6%	100,0%		77,3%	22,7%	100,0%
Ferhatpaşa Camii				Atabeygazi Camisi			
Eğitim Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Eğitim Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
İlköğretim	4	19	23	İlköğretim	2	21	23
	17,4%	82,6%	100,0%		8,7%	91,3%	100,0%
Ortaöğretim	18	62	80	Ortaöğretim	30	50	80
	22,5%	77,5%	100,0%		37,5%	62,5%	100,0%
Önlisans/Lisans	96	232	328	Önlisans/Lisans	162	166	328
	29,3%	70,7%	100,0%		49,4%	50,6%	100,0%
Lisansüstü	29	55	84	Lisansüstü	48	36	84
	34,5%	65,5%	100,0%		57,1%	42,9%	100,0%
Toplam	147	368	515	Toplam	242	273	515
	28,5%	71,5%	100,0%		47,0%	53,0%	100,0%
Hepkebirler Türbesi				Honsalar Camii			
Eğitim Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Eğitim Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
İlköğretim	5	18	23	İlköğretim	4	19	23
	21,7%	78,3%	100,0%		17,4%	82,6%	100,0%
Ortaöğretim	36	44	80	Ortaöğretim	26	54	80
	45,0%	55,0%	100,0%		32,5%	67,5%	100,0%

Önlisans/ Lisans	159 48,5%	169 51,5%	328 100,0%	Önlisans/ Lisans	118 36,0%	210 64,0%	328 100,0%
Lisansüstü	42 50,0%	42 50,0%	84 100,0%	Lisansüstü	33 39,3%	51 60,7%	84 100,0%
Toplam	242 47,0%	273 53,0%	515 100,0%	Toplam	181 35,1%	334 64,9%	515 100,0%

Eğitim Durumu	Kubbeli Mescit			Eğitim Durumu	Eligüzel Camii		
	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam		Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
İlköğretim	1	22	23	İlköğretim	1	22	23
	4,3%	95,7%	100,0%		4,3%	95,7%	100,0%
Ortaöğretim	18	62	80	Ortaöğretim	23	57	80
	22,5%	77,5%	100,0%		28,8%	71,3%	100,0%
Önlisans/ Lisans	54	274	328	Önlisans/ Lisans	90	238	328
	16,5%	83,5%	100,0%		27,4%	72,6%	100,0%
Lisansüstü	15	69	84	Lisansüstü	29	55	84
	17,9%	82,1%	100,0%		34,5%	65,5%	100,0%
Toplam	88	427	515	Toplam	143	372	515
	17,1%	82,9%	100,0%		27,8%	72,2%	100,0%

Eğitim Durumu	Musa Fakih Camii			Eğitim Durumu	Sinanbey Camii		
	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam		Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
İlköğretim	4	19	23	İlköğretim	5	18	23
	17,4%	82,6%	100,0%		21,7%	78,3%	100,0%
Ortaöğretim	15	65	80	Ortaöğretim	48	32	80
	18,8%	81,3%	100,0%		60,0%	40,0%	100,0%
Önlisans/ Lisans	72	256	328	Önlisans/ Lisans	215	113	328
	22,0%	78,0%	100,0%		65,5%	34,5%	100,0%
Lisansüstü	22	62	84	Lisansüstü	63	21	84
	26,2%	73,8%	100,0%		75,0%	25,0%	100,0%
Toplam	113	402	515	Toplam	331	184	515
	21,9%	78,1%	100,0%		64,3%	35,7%	100,0%

- Yakupağa Külliyesi ($\chi^2=43,611$, $sd=3$, $p=,00$)
 Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi ($\chi^2=39,104$, $sd=3$, $p=,00$)
 Nasrullah Külliyesi ($\chi^2=46,634$, $sd=3$, $p=,00$)
 İsmailbey Külliyesi ($\chi^2=30,333$, $sd=3$, $p=,00$)
 Ferhatpaşa Camii ($\chi^2=4,392$, $sd=3$, $p=,22$)
 Atabeygazi Camisi ($\chi^2=20,668$, $sd=3$, $p=,00$)
 Hepkebirler Sahabe Türbesi ($\chi^2=6,611$, $sd=3$, $p=,08$)
 Honsalar Camii ($\chi^2=4,157$, $sd=3$, $p=,24$)
 Kubbeli Mescit ($\chi^2=4,414$, $sd=3$, $p=,22$)
 Eligüzel (İbni Neccar) Camii ($\chi^2=8,258$, $sd=3$, $p=,04$)
 Musa Fakih Camii ($\chi^2=1,639$, $sd=3$, $p=,65$)
 Sinanbey Camii ($\chi^2=23,198$, $sd=3$, $p=,00$)

Tablo-5'teki sonuçta Pearson Ki-Kare analizinde katılımcıların eğitim durumlarına göre Kastamonu inanç turizmi merkezlerini ziyaret etme durumuna ait Ferhatpaşa Camii

İnanç Turizminde Merkezler ve Bölge İnsanın Bu Merkezlerle Etkileşimi: Kastamonu Örneği

($s_{ig}=,22$, $p>,0,05$), Hepkebirler Sahabe Türbesi ($s_{ig}=,08$, $p>,0,05$), Honsalar Camii ($s_{ig}=,24$, $p>,0,05$), Kubbeli Mescit ($s_{ig}=,22$, $p>,0,05$) ve Musa Fakih Camii ($s_{ig}=,65$, $p>,0,05$) bilgisi durumunda anlamlı farklılık bulunmazken Yakupağa Külliyesi ($s_{ig}=,00$, $p<,0,05$), Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi ($s_{ig}=,00$, $p<,0,05$), Nasrullah Külliyesi ($s_{ig}=,00$, $p<,0,05$), İsmailbey Külliyesi ($s_{ig}=,00$, $p<,0,05$), Atabeygazi Camisi ($s_{ig}=,00$, $p<,0,05$), Eligüzel (İbni Neccar) Camii ($s_{ig}=,04$, $p<,0,05$) ve Sinanbey Camii ($s_{ig}=,00$, $p<,0,05$) bilgisi durumunda anlamlı farklılık bulunmaktadır. Yakupağa, Şeyh Şaban-ı Veli, Nasrullah ve İsmailbey Külliyelerinde; Ferhatpaşa, Atabeygazi, Honsalar, Musa Fakih ve Sinanbey Camilerinde; Kubbeli Mescit'te eğitim seviyesi yükseldikçe ziyaret etme oranlarının da arttığı görülmektedir. Ancak Kubbeli Mescit'in ortaöğretim seviyesindekiler tarafından ziyaret edilme oranlarının önlisans/lisans ve lisansüstü seviyesindekilerden, Eligüzel (İbni Neccar) Camisinin ise önlisans/lisans seviyesindekilerden daha yüksek olduğu görülmüştür. Ayrıca Yakupağa, Şeyh Şaban-ı Veli ve Nasrullah Külliyelerinin genel ziyaret oranlarının %80'i geçtiği; diğer inanç turizmi merkezlerinin ziyaret oranlarının ise düşük seviyede kaldığı tespit edilmiştir.

Tablo-6. Araştırmaya Katılan Katılımcıların Meslek Durumlarına Göre Kastamonu İnanç Turizmi Merkezlerini Ziyaret Etme Durumuna Ait Ki-Kare Analizi

Meslek Durumu	Yakupağa Külliyesi			Meslek Durumu	Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi		
	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam		Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
Çalışmıyor	22	8	30	Çalışmıyor	24	6	30
	73,3%	26,7%	100,0%		80,0%	20,0%	100,0%
Ev Hanımı	27	23	50	Ev Hanımı	27	23	50
	54,0%	46,0%	100,0%		54,0%	46,0%	100,0%
Öğrenci	74	14	88	Öğrenci	82	6	88
	84,1%	15,9%	100,0%		93,2%	6,8%	100,0%
Serbest Meslek	23	3	26	Serbest Meslek	25	1	26
	88,5%	11,5%	100,0%		96,2%	3,8%	100,0%
Özel Sektör	38	20	58	Özel Sektör	50	8	58
	65,5%	34,5%	100,0%		86,2%	13,8%	100,0%
Kamu Çalışanı	247	19	266	Kamu Çalışanı	256	10	266
	92,9%	7,1%	100,0%		96,2%	3,8%	100,0%
Toplam	431	87	518	Toplam	464	54	518
	83,2%	16,8%	100,0%		89,6%	10,4%	100,0%
Meslek Durumu	Nasrullah Külliyesi			Meslek Durumu	İsmailbey Külliyesi		
	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam		Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
Çalışmıyor	25	5	30	Çalışmıyor	20	10	30
	83,3%	16,7%	100,0%		66,7%	33,3%	100,0%
Ev Hanımı	30	20	50	Ev Hanımı	19	31	50
	60,0%	40,0%	100,0%		38,0%	62,0%	100,0%
Öğrenci	88	0	88	Öğrenci	68	20	88
	100,0%	0,0%	100,0%		77,3%	22,7%	100,0%

Serbest Meslek	26	0	26	Serbest Meslek	22	4	26
	100,0%	0,0%	100,0%		84,6%	15,4%	100,0%
Özel Sektör	49	9	58	Özel Sektör	36	22	58
	84,5%	15,5%	100,0%		62,1%	37,9%	100,0%
Kamu Çalışanı	260	6	266	Kamu Çalışanı	235	31	266
	97,7%	2,3%	100,0%		88,3%	11,7%	100,0%
Toplam	478	40	518	Toplam	400	118	518
	92,3%	7,7%	100,0%		77,2%	22,8%	100,0%

Ferhatpaşa Camii				Atabeygazi Camisi			
Meslek Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Meslek Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
Çalışmıyor	2	28	30	Çalışmıyor	10	20	30
	6,7%	93,3%	100,0%		33,3%	66,7%	100,0%
Ev Hanımı	8	42	50	Ev Hanımı	8	42	50
	16,0%	84,0%	100,0%		16,0%	84,0%	100,0%
Öğrenci	14	74	88	Öğrenci	36	52	88
	15,9%	84,1%	100,0%		40,9%	59,1%	100,0%
Serbest Meslek	9	17	26	Serbest Meslek	17	9	26
	34,6%	65,4%	100,0%		65,4%	34,6%	100,0%
Özel Sektör	19	39	58	Özel Sektör	19	39	58
	32,8%	67,2%	100,0%		32,8%	67,2%	100,0%
Kamu Çalışanı	96	170	266	Kamu Çalışanı	153	113	266
	36,1%	63,9%	100,0%		57,5%	42,5%	100,0%
Toplam	148	370	518	Toplam	243	275	518
	28,6%	71,4%	100,0%		46,9%	53,1%	100,0%
Hepkebirler Sahabe Türbesi				Honsalar Camii			
Meslek Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Meslek Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
Çalışmıyor	11	19	30	Çalışmıyor	4	26	30
	36,7%	63,3%	100,0%		13,3%	86,7%	100,0%
Ev Hanımı	12	38	50	Ev Hanımı	8	42	50
	24,0%	76,0%	100,0%		16,0%	84,0%	100,0%
Öğrenci	37	51	88	Öğrenci	21	67	88
	42,0%	58,0%	100,0%		23,9%	76,1%	100,0%
Serbest Meslek	15	11	26	Serbest Meslek	11	15	26
	57,7%	42,3%	100,0%		42,3%	57,7%	100,0%
Özel Sektör	24	34	58	Özel Sektör	15	43	58
	41,4%	58,6%	100,0%		25,9%	74,1%	100,0%
Kamu Çalışanı	144	122	266	Kamu Çalışanı	123	143	266
	54,1%	45,9%	100,0%		46,2%	53,8%	100,0%
Toplam	243	275	518	Toplam	182	336	518
	46,9%	53,1%	100,0%		35,1%	64,9%	100,0%

Kubbeli Mescit				Eliğüzel Camii			
Meslek Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Meslek Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
Çalışmıyor	1	29	30	Çalışmıyor	3	27	30
	3,3%	96,7%	100,0%		10,0%	90,0%	100,0%
Ev Hanımı	9	41	50	Ev Hanımı	6	44	50
	18,0%	82,0%	100,0%		12,0%	88,0%	100,0%
Öğrenci	12	76	88	Öğrenci	20	68	88

İnanç Turizminde Merkezler ve Bölge İnsanının Bu Merkezlerle Etkileşimi: Kastamonu Örneği

	13,6%	86,4%	100,0%		22,7%	77,3%	100,0%
Serbest	4	22	26	Serbest	11	15	26
Meslek	15,4%	84,6%	100,0%	Meslek	42,3%	57,7%	100,0%
Özel Sektör	10	48	58	Özel Sektör	15	43	58
	17,2%	82,8%	100,0%		25,9%	74,1%	100,0%
Kamu	53	213	266	Kamu	89	177	266
Çalışanı	19,9%	80,1%	100,0%	Çalışanı	33,5%	66,5%	100,0%
Toplam	89	429	518	Toplam	144	374	518
	17,2%	82,8%	100,0%		27,8%	72,2%	100,0%
Musa Fakih Camii				Sinanbey Camii			
Meslek Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Meslek Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
Çalışmıyor	3	27	30	Çalışmıyor	14	16	30
	10,0%	90,0%	100,0%		46,7%	53,3%	100,0%
Ev Hanımı	6	44	50	Ev Hanımı	16	34	50
	12,0%	88,0%	100,0%		32,0%	68,0%	100,0%
Öğrenci	10	78	88	Öğrenci	54	34	88
	11,4%	88,6%	100,0%		61,4%	38,6%	100,0%
Serbest	8	18	26	Serbest	19	7	26
Meslek	30,8%	69,2%	100,0%	Meslek	73,1%	26,9%	100,0%
Özel Sektör	12	46	58	Özel Sektör	31	27	58
	20,7%	79,3%	100,0%		53,4%	46,6%	100,0%
Kamu	75	191	266	Kamu	198	68	266
Çalışanı	28,2%	71,8%	100,0%	Çalışanı	74,4%	25,6%	100,0%
Toplam	114	404	518	Toplam	332	186	518
	22,0%	78,0%	100,0%		64,1%	35,9%	100,0%

Yakuppağa Külliyesi ($\chi^2=63,891$, $sd=5$, $p=,00$)

Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi ($\chi^2=86,503$, $sd=5$, $p=,00$)

Nasrullah Külliyesi ($\chi^2=102,115$, $sd=5$, $p=,00$)

İsmailbey Külliyesi ($\chi^2=72,717$, $sd=5$, $p=,00$)

Ferhatpaşa Camii ($\chi^2=26,171$, $sd=5$, $p=,00$)

Atabeygazi Camisi ($\chi^2=42,923$, $sd=5$, $p=,00$)

Hepkebirler Sahabe Türbesi ($\chi^2=20,140$, $sd=5$, $p=,00$)

Honsalar Camii ($\chi^2=36,366$, $sd=5$, $p=,00$)

Kubbeli Mescit ($\chi^2=6,310$, $sd=5$, $p=,27$)

Eligüzel (İbni Neccar) Camii ($\chi^2=19,161$, $sd=5$, $p=,00$)

Musa Fakih Camii ($\chi^2=18,401$, $sd=5$, $p=,00$)

Sinanbey Camii ($\chi^2=42,753$, $sd=5$, $p=,00$)

Tablo 6'daki sonuç incelendiğinde Pearson Ki-Kare analizinde katılımcıların meslek durumlarına göre Kastamonu inanç turizmi merkezlerini ziyaret etme durumuna ait Kubbeli Mescit ($sıg=,27$, $p>,0,05$) bilgisi durumunda anlamlı farklılık bulunmazken Yakupağa Külliyesi ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Nasrullah Külliyesi ($sıg=,00$, $p<,0,05$), İsmailbey Külliyesi ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Ferhatpaşa Camii ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Atabeygazi Camisi ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Hepkebirler Sahabe Türbesi ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Honsalar Camii ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Eligüzel (İbni Neccar) Camii ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Musa Fakih Camii ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Sinanbey Camii ($sıg=,00$, $p<,0,05$) bilgisi

durumunda anlamlı farklılık bulunmaktadır. Kastamonu inanç turizmi merkezlerini ev hanımı ve çalışmayanların genelde ziyaret oranının daha düşük olduğu, buna karşılık serbest meslek ve kamu çalışanlarının ise ziyaret oranlarının daha yüksek olduğu görülmüştür. Bununla birlikte Yakupağa, Şeyh Şaban-ı Veli ve Nasrullah Külliyelerinin genel ziyaret oranları %80'in üzerindeyken diğer inanç turizmi merkezlerinin ziyaret oranlarının düşük seviyede olduğu tespit edilmiştir.

Tablo-7. Araştırmaya Katılan Katılımcıların Aylık Gelir Durumlarına Göre Kastamonu İnanç Turizmi Merkezlerini Ziyaret Etme Durumuna Ait Ki-Kare Analizi

Yakupağa Külliyesi				Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi			
Aylık Gelir Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Aylık Gelir Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
0-4500 TL	122	47	169	0-4500 TL	137	32	169
	72,2%	27,8%	100,0%		81,1%	18,9%	100,0%
4501-6500 TL	46	10	56	4501-6500 TL	51	5	56
	82,1%	17,9%	100,0%		91,1%	8,9%	100,0%
6501-8500 TL	120	11	131	6501-8500 TL	125	6	131
	91,6%	8,4%	100,0%		95,4%	4,6%	100,0%
8501 TL ve daha fazla	143	19	162	8501 TL ve daha fazla	151	11	162
	88,3%	11,7%	100,0%		93,2%	6,8%	100,0%
Toplam	431	87	518	Toplam	464	54	518
	83,2%	16,8%	100,0%		89,6%	10,4%	100,0%
Nasrullah Külliyesi				İsmailbey Külliyesi			
Aylık Gelir Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Aylık Gelir Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
0-4500 TL	143	26	169	0-4500 TL	111	58	169
	84,6%	15,4%	100,0%		65,7%	34,3%	100,0%
4501-6500 TL	52	4	56	4501-6500 TL	44	12	56
	92,9%	7,1%	100,0%		78,6%	21,4%	100,0%
6501-8500 TL	127	4	131	6501-8500 TL	109	22	131
	96,9%	3,1%	100,0%		83,2%	16,8%	100,0%
8501 TL ve daha fazla	156	6	162	8501 TL ve daha fazla	136	26	162
	96,3%	3,7%	100,0%		84,0%	16,0%	100,0%
Toplam	478	40	518	Toplam	400	118	518
	92,3%	7,7%	100,0%		77,2%	22,8%	100,0%
Ferhatpaşa Camii				Atabeygazi Camisi			
Aylık Gelir Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Aylık Gelir Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
0-4500 TL	25	144	169	0-4500 TL	54	115	169
	14,8%	85,2%	100,0%		32,0%	68,0%	100,0%
4501-6500 TL	18	38	56	4501-6500 TL	24	32	56
	32,1%	67,9%	100,0%		42,9%	57,1%	100,0%
6501-8500 TL	44	87	131	6501-8500 TL	70	61	131
	33,6%	66,4%	100,0%		53,4%	46,6%	100,0%
8501 TL ve daha fazla	61	101	162	8501 TL ve daha fazla	95	67	162
	37,7%	62,3%	100,0%		58,6%	41,4%	100,0%
Toplam	148	370	518	Toplam	243	275	518

İnanç Turizminde Merkezler ve Bölge İnsanın Bu Merkezlerle Etkileşimi: Kastamonu Örneği

	28,6%	71,4%	100,0%		46,9%	53,1%	100,0%
	Hepkebirler Sahabe Türbesi				Honsalar Camii		
Aylık Gelir Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Aylık Gelir Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
0-4500 TL	59	110	169	0-4500 TL	35	134	169
	34,9%	65,1%	100,0%		20,7%	79,3%	100,0%
4501-6500 TL	28	28	56	4501-6500 TL	22	34	56
	50,0%	50,0%	100,0%		39,3%	60,7%	100,0%
6501-8500 TL	69	62	131	6501-8500 TL	54	77	131
	52,7%	47,3%	100,0%		41,2%	58,8%	100,0%
8501 TL ve daha fazla	87	75	162	8501 TL ve daha fazla	71	91	162
	53,7%	46,3%	100,0%		43,8%	56,2%	100,0%
Toplam	243	275	518	Toplam	182	336	518
	46,9%	53,1%	100,0%		35,1%	64,9%	100,0%

	Kubbeli Mescit				Eligüzel Camii		
Aylık Gelir Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Aylık Gelir Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
0-4500 TL	21	148	169	0-4500 TL	32	137	169
	12,4%	87,6%	100,0%		18,9%	81,1%	100,0%
4501-6500 TL	13	43	56	4501-6500 TL	17	39	56
	23,2%	76,8%	100,0%		30,4%	69,6%	100,0%
6501-8500 TL	26	105	131	6501-8500 TL	47	84	131
	19,8%	80,2%	100,0%		35,9%	64,1%	100,0%
8501 TL ve daha fazla	29	133	162	8501 TL ve daha fazla	48	114	162
	17,9%	82,1%	100,0%		29,6%	70,4%	100,0%
Toplam	89	429	518	Toplam	144	374	518
	17,2%	82,8%	100,0%		27,8%	72,2%	100,0%

	Musa Fakih Camii				Sinanbey Camii		
Aylık Gelir Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam	Aylık Gelir Durumu	Ziyaret ettim	Ziyaret etmedim	Toplam
0-4500 TL	23	146	169	0-4500 TL	85	84	169
	13,6%	86,4%	100,0%		50,3%	49,7%	100,0%
4501-6500 TL	10	46	56	4501-6500 TL	37	19	56
	17,9%	82,1%	100,0%		66,1%	33,9%	100,0%
6501-8500 TL	37	94	131	6501-8500 TL	89	42	131
	28,2%	71,8%	100,0%		67,9%	32,1%	100,0%
8501 TL ve daha fazla	44	118	162	8501 TL ve daha fazla	121	41	162
	27,2%	72,8%	100,0%		74,7%	25,3%	100,0%
Toplam	114	404	518	Toplam	332	186	518
	22,0%	78,0%	100,0%		64,1%	35,9%	100,0%

Yakupağa Külliyesi ($\chi^2=24,307$, $sd=3$, $p=,00$)

Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi ($\chi^2=20,325$, $sd=3$, $p=,00$)

Nasrullah Külliyesi ($\chi^2=21,630$, $sd=3$, $p=,00$)

İsmailbey Külliyesi ($\chi^2=19,692$, $sd=3$, $p=,00$)

Ferhatpaşa Camii ($\chi^2=24,235$, $sd=3$, $p=,00$)

Atabeygazi Camisi ($\chi^2=26,744$, $sd=3$, $p=,00$)

Hepkebirler Sahabe Türbesi ($\chi^2=14,733$, $sd=3$, $p=,00$)

Honsalar Camii ($\chi^2=23,353$, $sd=3$, $p=,00$)

Kubbeli Mescit ($\chi^2=4,831$, $sd=3$, $p=,18$)

Eligüzel (İbni Neccar) Camii ($\chi^2=11,329$, $sd=3$, $p=,01$)

Musa Fakih Camii ($\chi^2=12,981$, $sd=3$, $p=,00$)

Sinanbey Camii ($\chi^2=22,823$, $sd=3$, $p=,00$)

Tablo-7'deki sonuç incelendiğinde Pearson Ki-Kare analizinde katılımcıların aylık gelir durumlarına göre Kastamonu inanç turizmi merkezlerini ziyaret etme durumuna ait Kubbeli Mescit ($sıg=,18$, $p>,0,05$) bilgisi durumunda anlamlı farklılık bulunmazken Yakupağa Külliyesi ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Nasrullah Külliyesi ($sıg=,00$, $p<,0,05$), İsmailbey Külliyesi ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Ferhatpaşa Camii ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Atabeygazi Camisi ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Hepkebirler Sahabe Türbesi ($sıg=,00$, $p>,0,05$), Honsalar Camii ($sıg=,00$, $p<,0,05$), Eligüzel (İbni Neccar) Camii ($sıg=,01$, $p<,0,05$), Musa Fakih Camii ($sıg=,00$, $p<,0,05$) ve Sinanbey Camii ($sıg=,00$, $p<,0,05$) bilgisi durumunda anlamlı farklılık bulunmaktadır. Kubbeli Mescit haricindeki inanç turizmi merkezlerinde aylık geliri yüksek olanların (6501-8500 TL ile 8500 TL ve üzeri) ziyaret oranlarının daha yüksek olduğu görülmüştür. Ayrıca araştırmaya katılan katılımcıların aylık gelir durumlarına göre Yakupağa, Şeyh Şaban-ı Veli ve Nasrullah Külliyelerinin genel ziyaret oranlarının %80'i geçtiği; diğer inanç turizmi merkezlerinin ziyaret oranlarının ise düşük seviyede kaldığı tespit edilmiştir.

Alt Problem-3

Araştırmaya katılan katılımcılara göre Kastamonu Merkez'de bulunan inanç turizmi merkezlerinin tanıtımının yapılabilmesi ve turizm bakımından ilgi çekici hâle getirilebilmesi için yapılması gerekenler araştırılmıştır.

Tablo-8. Araştırmaya Katılan Katılımcılara Göre Kastamonu Merkez'de Bulunan İnanç Turizmi Merkezlerinin Tanıtımının Yapılabilmesi ve Turizm Bakımından İlgi Çekici Hâle Getirilebilmesi İçin Yapılması Gerekenler

Yapılması Gerekenler	N	%
Eğitim verilmeli	44	8,5
Basın yayın organları ve sosyal medya kullanılmalı	197	38,0
Sosyal kültürel etkinlikler düzenlenmeli	198	38,2
Turizm Fakültelerinin etkinliği artırılmalı	23	4,4
Bu merkezlerle ilgili çalışmada bulunacak girişimciler desteklenmeli	56	10,8
Toplam	518	100,0

Tablo-8'e göre Kastamonu Merkez'de bulunan inanç turizmi merkezlerinin tanıtımının yapılabilmesi ve turizm bakımından ilgi çekici hâle getirilebilmesi için araştırmaya katılan katılımcıların %38,2'si sosyal kültürel etkinlikler düzenlenmesinin, %38,0'i basın yayın organları ve sosyal medya kullanılmasının, %10,8'i inanç turizmi merkezleriyle ilgili çalışmada bulunacak girişimcilerin desteklenmesinin, %8,5'i eğitim verilmesinin ve %4,4'ü Turizm Fakültelerinin etkinliğinin artırılmasının gerektiğini belirtmişlerdir.

Sonuç

Araştırma, Kastamonu ili Merkez ilçesinde yapılmış olmakla beraber tüm inanç turizmi merkezleri açısından küresel anlam içeren sonuçları ortaya çıkarmıştır.

Araştırmaya katılan katılımcıların konu edilen, T.C. Kastamonu Belediyesi resmî Web sayfasında yayımlanan ve Merkez ilçede bulunan inanç turizmi merkezlerinden Nasrullah, Şeyh Şaban-ı Veli ve Yakupağa Külliyesini yüksek oranda, yeterince ziyaret ettikleri ancak İsmailbey Külliyesi'ni; Sinanbey Camisi, Atabeygazi Camisi, Hepkebirler Sahabe Türbesi, Honsalar Camii, Ferhatpaşa Camii, Eligüzel (İbni Neccar) Camii, Musa Fakih Camii ve Kubbeli Mescit'i ise yeterince ziyaret etmedikleri görülmüştür. Bu da Kastamonu halkının şehir merkezinde bulunmalarına rağmen tarihî yer, inanç turizmi merkezleri, külliye ve camileri hakkında yeterince farkındalığa sahip olmadığını göstermektedir. Bu sonuç, Türkiye ve Dünya'da diğer inanç merkezlerinin farkındalığının da araştırılması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

Katılımcıların cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu, meslek durumu, aylık gelir durumlarına göre Kastamonu inanç turizm merkezleri ile ilgili ziyaret etme durumları arasında da genellikle anlamlı farklılık olduğu; Kastamonu inanç turizmi merkezlerini erkeklerin kadınlara, evlilerin bekârlara göre bu merkezleri daha yüksek oranda ziyaret ettikleri; ayrıca eğitim düzeyi yükseldikçe, gelir düzeyi arttıkça ve kamu ve özel sektör çalışanlarının çalışmayan ve ev hanımlarına göre bu merkezleri daha yüksek oranda ziyaret ettikleri görülmüştür.

İnanç turizmi merkezlerinin tanıtımının yapılabilmesi ve turizm bakımından ilgi çekici hâle getirilebilmesi için ulusal ve uluslararası tanıtımda büyük rolü bulunan basın yayın organları ve sosyal medyadan yararlanmak, çeşitli sosyal kültürel etkinlikler düzenlemek, alanla ilgili girişimcilere destek olup imkânlar sağlamak ve eğitimler vermek suretiyle yerel yönetimler, ilgili kamu kurum ve kuruluşları, turizm şirketleri, turizm fakülteleri hâlen yürütmekte oldukları çalışmalarını artırabilir, söz konusu kurum ve kuruluşlar aralarındaki iş birliğini artırarak amaca uygun projeler geliştirebilir. Şehir merkezinde bulunan özellikle Ferhatpaşa Camii ve Kastamonu'nun bilinen ilk camisi olma özelliğini taşıyan Atabeygazi Camisi gibi merkezlerin ziyaret edilme oranlarının yüksek olmayışı inanç turizmi alanında ilgili tüm birimlerin çalışmalarını artırmaları gerektiğini ortaya koymaktadır; yapılacak her türlü çalışma Evliyalar Şehri Kastamonu'da inanç turizminin gelişmesine katkı verebilir. Ayrıca Konya Mevlana Müzesi'ndeki uygulamaya benzer bir şekilde özellikle Hz. Pir Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi, Nasrullah Kadı Külliyesi gibi ziyaret sayıları yüksek merkezlere sıramatik sistemi uygulaması getirilerek, bu merkezleri demografik durumlarıyla birlikte kaç kişinin ziyaret ettiği tespit edilip bu verilere göre çeşitli projeler geliştirilebilir.

İnanç turizmi hakkında benzer bir çalışma olmamakla beraber, Kastamonu ili örneği üzerinde gerçekleştiren inanç turizmi çalışmasının sonucuyla benzer sonuçlara, diğer turizm türlerinde rastlamak mümkündür. Örneğin müze turizmi bakımından Türkiye, pek çok eski medeniyete ev sahipliği yapmış olmasına rağmen müze ve müze ziyaretçi sayısı bakımından Avrupa ülkelerinin gerisinde kalmıştır (Kervankıran, 2014: 345). Bununla birlikte müzelerde hizmet kalitesinin artırılması, ziyaretçilerin müzeden memnun ayrılıp çevresindeki insanları buralara yönlendirmesi bu merkezlere ziyaretlerin artmasını sağlayabilecektir. Müzelerin fiziki bakımdan uygunluğu, müze görevlilerinin ziyaretçilere yaklaşımı; çocuk, yaşlı ve engelli bireylere sağlanan kolaylıklar bu merkezlerin tekrar ziyaret edilme ve başkalarına önerilmelerini sağlayabilir (Güneş vd., 2019: 609). Helal turizm açısından değerlendirildiğinde ise Türkiye'deki otellerin ortak bir standarda göre düzenlenmemiş olması hatta ilgili standartların henüz oluşturulmaması nedeniyle bu turizm çeşidinde istenilen gelir seviyesine ulaşamadığı görülmektedir (Baysal, 2017: 98). Girişimcilerin desteklenmesi, tanıtımların yapılması, helal turizmin turizm politikası olarak ele alınması, bu turizm işletmeleri için personel yetiştirilmesi gibi çalışmalarla helal turizmde dünyanın önde gelen ülkesi olunabilir (Kardeş ve Kınır, 2017: 43). Gelir seviyesi düşük olanların yüksek olanlara göre ve kadınların erkeklere göre helal turizmi daha çok tercih ettiği, lisans mezunlarında doktora mezunlarına göre, 25 yaş altındakilerde diğerlerine göre helal turizmin öneminin arttığı görülmüştür (Pamukçu, 2017: 154). Bu örnekler, bu araştırmanın bulgularında olduğu gibi cinsiyet, eğitim durumu, gelir seviyesi gibi demografik durumların önemli olduğunu ve girişimcilerin teşvik edilmesi, tanıtım ve eğitime önem verilerek çalışmaların artırılması gerektiğini, bu konuda politikalar geliştirilip kurum ve kuruluşlar ile turizm şirketleri arasında iş birliğinin artırılmasıyla standardın sağlanabileceğini, müze turizmi ve helal turizm örneklerinde olduğu gibi inanç turizmi merkezlerinde de istenen seviyede turizm talebinin oluşturulabileceğini göstermektedir.

Yazar Katkıları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarlanması | Design of Study: HÇ (%70), ÜH (%30)

Veri Toplanması | Data Acquisition: HÇ (%50), ÜH (%50)

Veri Analizi | Data Analysis HÇ (%70), ÜH (%30)

Makalenin Yazımı | Writing up: HÇ (%70), ÜH (%30)

Makale Gönderimi ve Revizyonu | Submission and Revision: HÇ (%80), ÜH (%20)

Finansman/ Grant Support

Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. | The authors declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir. | The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynakça / Reference

- Aaker, D.A., Kumar, V. ve Day, G.S., (2007). Marketing research, 9. Edition, John Wiley & Sons, Danvers.
- Bakır, A. ve Gökşen, A. (2020). Geç Orta Çağlarda Tokat Kastamonu Çorum ve Amasya vakıfları. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, IV (1), 10-44.
- Baysal, D. (2017). Türkiye’de helal turizm. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 36 (36), 89-103.
- Bingöl, Z. (2004). Akdeniz Bölgesi’nin kültür ve inanç turizmi potansiyeli açısından değerlendirilmesi. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (8), 125-137.
- Can, E. (2015). Boş zaman, rekreasyon ve etkinlik turizmi ilişkisi. *İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, 1-17.
- Çam, O. ve Çılgınoğlu, H. (2020). Kastamonu ili turizm potansiyeli ve inanç turizminin şehirdeki yeri ve önemi. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 76-90.
- Çam, O. & Çılgınoğlu, H. (2020). İnanç turizmi merkezi olarak Mevlana Müzesi ile Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi’nin değerlendirilmesi. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), 342-357. doi:10.37847/tdad.739933
- Çetinkaya, Y. (2019). *İnanç turizmi destinasyonu olarak Kastamonu Hz. Pir Şeyh Şaban-ı Veli örneği*, Doctoral dissertation, Kastamonu Üniversitesi.
- Eğilmez, M., Oğur, Ö. ve Tutuş, H. (2020). XVII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın ilk yarısında Kastamonu’da mevcut vakıf külliyeleeri. *Econder International Academic Journal*, 4 (2) , 304-325.
- Ertürk, T. (1996). *Şehir kimliği: Amasya örneği*, Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Eşmeli, İ. (2019). Dinlerde mabed-ibadet ilişkisi (Yahudilik örneği). *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(11), 24-43. doi:10.17859/pauifd.573206
- Eyice, S. (1995). Ferhad Paşa Camii. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul:TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, (12), 386.
- Eykay, İ., Dalgın, T. ve Çeken, H. (2015). İnanç turizmi potansiyeli açısından Antakya’nın değerlendirilmesi. *Journal of Life Economics*, 2(2), 59-74.
- Garda, B., & Temizel, M. (2016). Sürdürülebilir turizm çeşitleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, (12), 83-103.
- Güneş, E., Pekerşen, Y., Alagöz, G. & Sivrikaya, K. K. (2019). Müze ziyaretçilerinin hizmet kalitesine yönelik algılamaları: Mevlana müzesi örneği. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 11 (21), 591-612.

Güven, M. (2012). Kültürün bir unsuru olarak din. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(1), 933-948.

Harunoğulları, M. (2016). Kilis'in inanç turizmi potansiyeli ve kutsal mekânları. *Electronic Turkish Studies*, 11(21).

İbret, Ü., Aydınöz, D., ve Uğurlu, M. (2015). Kastamonu şehrinde kültür ve inanç turizmi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (32), 239-269.

Karabulut, T. ve Kaynak, İ. H. (2016). İnanç turizmi bağlamında kentsel turizm ve kültürel turizm: Konya örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (35), 185-191.

Karagöz, K. (2008). Türkiye'nin turizm potansiyeli: Çekim modeli yaklaşımı. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 19(2), 149-156.

Karagöz, N. (2012). Candaroğlu İsmailbey ve Hulviyyât adlı eserindeki "fitır sadakası" bâbı. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. (20), 267-288.

Karaman, S. ve Usta, K. (2006). İnanç turizmi açısından İznik ve bir uygulama çalışması, III. Balıkesir Ulusal Turizm Kongresi, Balıkesir, ss:473-489.

Kardeş, N., & Kingır, S. (2017). Türkiye'de yükselen bir turizm çeşidi: helal turizm. *Yönetim Ekonomi Edebiyat İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, 2(1), 32-46.

kastamonu.bel.tr. Camii ve Külliyyeler. <https://www.kastamonu.bel.tr/v2/gezi-rehberi/camii-ve-kulliyeler/> ET: 11.03.2022.

kastamonu.bel.tr. Honsalar Camii. <https://www.kastamonu.bel.tr/v2/portfolio/honsalar-camii/> ET:16.03.2022.

kastamonu.bel.tr. Kubbeli Mescit. <https://www.kastamonu.bel.tr/v2/portfolio/kubbeli-mescit/> ET: 16.03.2022.

kastamonu.bel.tr. Musa Fakih Camii. [T.C. Kastamonu Belediyesi Resmi İnternet Sitesi | www.kastamonu.bel.tr](http://www.kastamonu.bel.tr) » [Musa Fakih Camii](#) ET:17.03.2022.

kastamonu.ktb.gov.tr. Yakupağa Külliyesi. <https://kastamonu.ktb.gov.tr/tr-93962/yakupaga-kulliyesi.html> Erişim Tarihi: 17.03.2022.

Kaya, F., Cankül, D. ve Demirci, B. (2013). Türkiye'nin önemli inanç turizmi merkezlerinden biri: Akdamar Kilisesi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2013(1), 13-24.

Kervankıran, İ. (2014). Dünyada değişen müze algısı ekseninde Türkiye'deki müze turizmine bakış. *Electronic Turkish Studies*, 9(11).

Korkmaz, H. ve Odabaşı, F. (2021). Türbe ziyaretlerinin sosyo-kültürel ve dini nedenleri: Kastamonu örneği. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 30, 218-230.

- Kurul, M., ve Serin, N. (2016). Kastamonu İbn Neccâr Camisi üzerine bir değerlendirme. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, (28), 765-801.
- Küçükbasmacı, G. (2017). Kastamonu'da asa suları. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (83), 199-221.
- Malhotra, N. K. (2004). *Marketing research an applied orientation*, 4. Edition, Pearson Prentice Hall, New Jersey.
- Okuyucu, A. ve Somuncu, M. (2013). Türkiye'de inanç turizmi: Bugünkü durum, sorunlar ve gelecek. In *International Conference on Religious Tourism and Tolerance* (Vol. 9, p. 12).
- Omuzlu, Ö. (2019). Kastamonu ili inanç turizmi potansiyeli ve halkın inanç turizmine bakışı, Yayıncı Kastamonu Üniversitesi (Doctoral dissertation, Kastamonu Üniversitesi).
- Özbek, F. ve Salihoğlu M. K. (2015). *Kastamonu rehberi*. Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri, İstanbul.
- Özgen, N. (2012). Siirt'in inanç turizmi mekânları: Ziyaret (Veysel Karani) ve Tillo (Aydınlar) örnekleri. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 17(27), 251-272.
- Özgüç, N. (2003). *Turizm coğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- Öztürk, S., İsmail, T. S. Y. ve Işınkaralar, Ö. (2020). İnanç turizmi odağında Benli Sultan Külliyesi peyzaj tasarım önerileri. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 349-360.
- Pamukçu, H. (2017). Konaklama işletmelerinde helâl turizm standardizasyonu önerisi.
- Parlar, B. (1996). *Kastamonu Yakup Ağa İmareti restorasyon projesi* (Doctoral dissertation, Fen Bilimleri Enstitüsü).
- Sakıcı, Ç., Karakaş, H. ve Kesimoğlu, M. D. (2013). Kastamonu kent merkezindeki kamusal açık yeşil alanlarda kullanılan bitki materyali üzerine bir araştırma. *Kastamonu Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 13(1), 153-163.
- Sargın, S. (2006). Yalvaç'ta inanç turizmi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 1-18.
- Sevinç, H. ve Azgün, S. (2012). Bölgesel kalkınma ve inanç turizmi bağlamında Akdamar Kilisesi örneği. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 2(2), 17-21.
- Sinanoğlu, M. (1999). İbadet, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA). İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, (19), 233-235.
- Sönmez, M. (2012). Tillo (Siirt) ilçesinin kültürel turizm potansiyeli. *Türk Coğrafya Dergisi*, (59), 27-44.

Şahiner, T. (2012). *İnanç turizmi potansiyeli ve halkın inanç turizmine bakışı açısından Karaman*. Master's thesis, T.C. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şaman, E. (2009). *Mersin ili inanç turizmi potansiyelinin değerlendirilmesi: Mersin'de inanç turizmine katılanların profili üzerine bir araştırma* (Master's Thesis, T.C. Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Tan, F. Z. ve Yıldırım, C. (2019). İnanç turizmi: Kastamonu ili turizm alt yapısına katkısı. *International Journal of Contemporary Tourism Research*, 3(1), 83-91.

Tapur, T. (2009). Konya ilinde kültür ve inanç turizmi. *Journal of International Social Research*, 2(9).

TÜİK (2022). Kastamonu ili adrese dayalı nüfus sayımı sonuçları, Ankara.

Ural, A., Kılıç, İ. (2011). Bilimsel araştırma süreci ve SPSS ile veri analizi, Detay Yayıncılık, Ankara.

Usta, K. M. (2005). *İnanç turizmi potansiyeli açısından İznik'in değerlendirilmesi* (Master's thesis, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Yaman, Z. (2003). Kastamonu 2003 turizm envanteri gezi rehberi, Kastamonu.

Yeni, Ö. (2013). Kastamonu Honsalar Camii haziresi'nde bulunan mezar taşları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(25), 594-611.

Zaman, M. (2005). Türkiye'nin önemli inanç turizmi merkezlerinden biri: Sumela (Meryamana) Manastırı. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 1-24.

Zikmund, W. G. (1997). *Business research methods*, 5. Edition, The Dryden Press, Orlando.

[itobiad], 2022, 11 (3): 1543-1571

<p>12 Mart Muhtırası Sonrası 1961 Anayasası'nda Yapılan Değişiklikler Üzerine Bir Değerlendirme</p> <p>An Assessment of the Amendments to the Constitution of 1961 After the March 12 Memorandum</p> <p>Video Link: https://youtu.be/bzI8wgmmlTI</p>	
<p>Bilal TUNÇ</p> <p>Doç. Dr. , Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Assoc. Prof. , Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Science and Literature btunc@agri.edu.tr / ORCID: 0000-0001-5361-8494</p> <p>Eren AKARÇAY</p> <p>Yüksek Lisans Öğrencisi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Graduate Student, Ağrı İbrahim Çeçen University Graduate School of Education eren_akarcay@hotmail.com / ORCID: 0000-0002-9833-5786</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 08.05.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 07.09.2022
Yayın Tarihi / Published	: 21.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Tunç, B. & Akarçay, E. (2022). 12 Mart Muhtırası Sonrası 1961 Anayasası'nda Yapılan Değişiklikler Üzerine Bir Değerlendirme . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1543-1571 . doi: 10.15869/itobiad.1113973

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Bilal TUNÇ , Eren AKARÇAY).

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

12 Mart Muhtırası Sonrası 1961 Anayasası'nda Yapılan Değişiklikler Üzerine Bir Değerlendirme

Öz

Türk hukuk tarihinde 1961 Anayasası, dördüncü anayasa olma özelliğine sahiptir. 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi sonucunda ve Millî Birlik Komitesi (MBK) öncülüğünde hazırlanan bu anayasa, temel hak ve hürriyetlere ayrıntılı bir şekilde yer verdiğinden ve özgürlükçü-çoğulcu bir anlayışı yansıttığından Türk demokrasisinin gelişmesine önemli bir katkı sağlamıştır, ancak anayasanın söz konusu hürriyetçi yönü, kabul edilışinden sonraki yıllarda anayasayı eleştirilerin odağı hâline getirmiştir. Özellikle, anayasanın benimsemiş olduğu ideoloji ve bu çerçevede yapılan özgürlükçü uygulamalar, bu uygulamalardan kaynaklanan ve 1960'ların sonları ile 1970'lerin başlarında yaşanan öğrenci ve siyasal şiddet olayları, Süleyman Demirel başta olmak üzere dönemin siyasetçileri ve Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu doğrultuda TSK, 12 Mart 1971'de Cumhurbaşkanlığına bir muhtıra vererek meşrû hükümetin istifasını istemiştir. "12 Mart Muhtırası" olarak da adlandırılan bu olayın etkisiyle Türkiye'deki siyasal yaşam, 27 Mayıs Askerî Darbesi'nden sonra yeniden kesintiye uğramıştır. Muhtıra, Türkiye'deki siyasal hayatı olduğu gibi mevcut hukuksal düzeni de önemli ölçüde etkilemiştir. Bu kapsamda, 1961 Anayasası'nda birtakım değişikliklerin yapılması gündeme gelmiş ve anayasa, muhtıranın etkilerinden kaynaklı olarak 1971 ve 1973 yıllarında değiştirilmiştir. Bu değişiklikler, anayasada yapılan en geniş çaplı düzenleme niteliğine sahip olmuştur. Söz konusu düzenlemelerle anayasanın içeriği kapsamlı bir şekilde değiştirilmiş ve uygulanış biçimi ilk hâline göre önemli ölçüde farklılaşmıştır. Bu da, anayasanın ilk hâlinden farklı bir niteliğe sahip olmasına neden olmuştur. "12 Mart Muhtırası Sonrası 1961 Anayasası'nda Yapılan Değişiklikler Üzerine Bir Değerlendirme" isimli çalışmanın hazırlanmasındaki asıl amaç, 1961 Anayasası'nın hangi süreçten geçilerek kabul edildiğini, 12 Mart Muhtırasının verilmesine hangi siyasal olayların neden olduğunu, muhtıra kapsamında anayasada ne gibi değişikliklerin yapıldığını ve bu değişikliklerin Türk demokrasisinde ne gibi etkiler meydana getirdiğini hukuksal ve tarihsel bir perspektifle ortaya çıkarmaktır. Adı geçen çalışma, telif eserlerden ve süreli yayınlardan yararlanılarak oluşturulmuştur. Ayrıca bu makale, nitel bir çalışma olup, doküman analizi yöntemi kullanılarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: 1961 Anayasası, 1971 Değişiklikleri, 1973 Değişiklikleri, Askerî Darbe, Muhtıra.

An Assessment of the Amendments to the Constitution of 1961 After the March 12 Memorandum

Abstract

The 1961 Constitution has the distinction of being the fourth constitution in the history of Turkish law. This constitution, which was prepared as a result of the May 27, 1960 Military Coup, made a significant contribution to the development of Turkish democracy, as it included fundamental rights and freedoms in detail and reflected a liberal-pluralist

understanding. However, the aforementioned libertarian aspect of the constitution had made the constitution the focus of criticism in the years after its adoption. In particular, the ideology adopted by the constitution and the liberal practices carried out within this framework had been met with reaction by the Turkish Armed Forces (TAF). In this context, the TAF gave a harsh memorandum to the Presidency on 12 March 1971, which demanding the resignation of the legitimate government. With the effect of this event, which has been also called the "March 12 Memorandum", the political life in Turkey was interrupted again after the May 27 Military Coup. The memorandum had a significant impact on the current legal order as well as the political life in Turkey. In this context, some amendments to the 1961 Constitution came to the fore and the constitution was amended in 1971 and 1973 due to the effects of the memorandum. These amendments had the characteristics of the most extensive regulation made in the constitution. With the these regulations, the content of the constitution was changed extensively and the way of its implementation differed significantly from its original version. This caused the constitution to had a different character from the original version, too. The main purpose of this study is to analyze the process through which the 1961 Constitution was adopted, what political events caused the 12 March Memorandum to be given, what changes were made in the constitution within the scope of the memorandum, and what effects these changes had on Turkish democracy with a legal and historical psychology. The aforementioned work was created by using copyrighted works and periodicals. In addition, this article is a qualitative study and was prepared using the document analysis method.

Keywords: 1961 Constitution, 1971 Amendments, 1973 Amendments, Military Coup, Memorandum.

Giriş

Anayasacılık, devlet organlarının kendi gücünün hudutlarını istediği gibi tespit etme yetkisine sahip olmasının önüne geçebilmek adına bu hususa bir üst sınır koymayı amaçlayan faaliyetlerdir (Yayla, 2012, s. 13). Anayasalar da, modern çağın ve anayasacılık faaliyetlerinin bir ürünü olarak ortaya çıkan hukukî belgelerdir. Bu hukukî belgelerin, modern çağın ihtiyaçlarından kaynaklı olarak, bireyin özgürlükleri karşısında siyâsî iktidarın sınırlanması ve onun keyfî uygulamalarının önüne geçilebilmesi düşüncesinden doğduğu kabul edilmektedir (Coşgun, 2015, s. 26; Yayla, 2012, s. 13-14). Bu çerçevede anayasa, devletin hukukî niteliğine ilişkin esas düşüncüyü yansıtan, bireyler adına meşrû yetkiyi kullanacak olan anayasal organların sınırlarını, aralarındaki münasebetleri ve temel yetkilerini, ayrıca temel hak ve özgürlüklere ilişkin normları belirleyen ve kanunlardan farklı ve üstün bir biçimde oluşturulan kurallar bütünü olarak tanımlanmaktadır (Araslı, 2015, s. 14; Kubalı, 1971, s. 80-81; Uran, 2015, s. 223; Gönenç, 2007, s. 155).

Türkiye, hukuksal anlamda 1876'dan bu yana anayasalarla yönetilmektedir. Bu doğrultuda Türkiye'de ilk yazılı anayasa olma özelliğine sahip olan hukuksal belgenin 1876 tarihli Kanun-i Esasî olduğu kabul edilmektedir. Bu anayasadan sonra sırasıyla "1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasaları" kullanılmıştır (Tunç, 2020, s. 657; Soysal, 1997, s. 15-17). Söz konusu anayasalar, Türkiye'nin modernleşmesi ve demokratikleşmesi

açısından önem arz eden toplum sözleşmeleridir. Bu doğrultuda, 1961 Anayasası; 1876, 1921 ve 1924 Anayasalarından farklı olarak temel hak ve hürriyetlere geniş bir yer vermiş ve bunlardan daha ayrıntılı bir şekilde ve özgürlükçü bir anlayışla oluşturulmuştur. Bunun yanı sıra adı geçen anayasa, hürriyetçi bir ideolojiye sahip olmasına rağmen, 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi'nin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır (Tanilli, 1981, s. 120-122; Tunç, 2020, s. 657).

Anayasa değişiklikleri, belirlenen hükümlerine başkaca hukukî anlamlar kazandırmak için kendi içeriğinde düzenlenen değişiklik şartlarına göre kabul edilen kanunlar aracılığıyla anayasa metninin değiştirilmesidir. Bu tanıma göre değişiklik, anayasa maddesini silme veya maddeye ekleme şeklinde yapılabileceği gibi maddeyi yeni bir hükümle değiştirme biçiminde de yapılmaktadır (San, 1994, s. 34; Eroğul, 2009, s. 91). Anayasa değişikliklerine genel olarak sosyal ve politik yaşamda ortaya çıkan bazı koşullar, ihtiyaçlar ve gelişmeler nedeniyle gereksinim duyulmaktadır. Bu değişiklikler özellikle, siyasî partilerin, ordu, dinî cemiyetler ve sivil toplum kuruluşları gibi baskı ve menfaat gruplarının, ayrıca kamuoyunun ve basının etkisiyle gerçekleşmektedir (San, 1994, s. 35).

1961 Anayasası'nda, yürürlükte kaldığı tarihsel süreç içerisinde ve yukarıda bahsedilen nedenler doğrultusunda birtakım değişiklikler yapılmıştır. Özellikle anayasanın özgürlükçü bir yapıya sahip olması, ilerleyen yıllarda anayasaya yönelik bazı eleştirilerin yapılmasına neden olmuştur. Anayasaya yöneltilen bu eleştiriler ve yapılan tartışmalar sonucunda anayasa, 1969-1974 yılları arasında askerî, sosyal ve politik nedenlerden kaynaklı olarak yedi kez değiştirilmiştir. Bu değişikliklerden en önemlisi, hiç şüphesiz ki 12 Mart Muhtırasından sonra gerçekleştirilen 1971 ve 1973 değişiklikleridir (Salep, 2019, s. 327; Gözler, 2000, s. 89-90). Zira söz konusu değişiklikler, muhtıranın etkilerinden ve askerî sebeplerden kaynaklı olarak yapılmıştır. Bu çerçevede bahsi geçen değişiklikler, anayasanın bireylere, siyasî partilere, kurum ve kuruluşlara geniş imkânlar sunmasından ve ordunun bu uygulamalardan rahatsız olmasından dolayı gerçekleştirilmiştir. Bu değişiklikler neticesinde de anayasa metni, ilk hâline göre önemli ölçüde farklılaşmıştır.

Yukarıda izah edilen hususlar bağlamında bu çalışmada, 12 Mart Muhtırasından sonra 1961 Anayasası'nda gerçekleştirilen 1971 ve 1973 değişiklikleri üzerine bir değerlendirme yapılmış, ancak bu hususa geçmeden önce söz konusu değişikliklerin daha iyi bir şekilde anlaşılması amacıyla anayasanın hazırlanış sürecine, içeriğine, muhtıranın verilmesine etki eden siyasal olaylara ve muhtıradan önce yapılan anayasal düzenlemelere genel hatlarıyla değinilmiştir. Bu çalışmayla hukuk ve tarih alanlarında araştırma yapan çalışanlara önemli ölçüde katkı sağlanması amaçlanmıştır.

1961 Anayasası ve 12 Mart Muhtırasına Giden Süreçteki Siyasal Gelişmeler

Türkiye'nin çok partili siyasal yaşamında önemli bir yer edinen ve 1946 yılında kurulan Demokrat Parti (DP), 1950 seçimleriyle iktidara gelmiş ve 1954 ile 1957'de yapılan seçimleri de kazanarak iktidarını sürdürmeye devam etmiştir. Bu dönem Türk siyasî tarihinde "DP dönemi" olarak adlandırılmaktadır. Bu süreç içerisinde demokrasinin yerleşmesine yönelik önemli çalışmaların yapıldığı, ancak söz konusu çalışmalardan istenilen sonucun elde edilemediği anlaşılmaktadır. Zira DP döneminde uygulanan bazı politikalar, muhalefet tarafından ciddi anlamda eleştirilmiş ve bu durum iktidar ile

muhalefet arasında mevcut sorunların daha da artmasına ortam hazırlamıştır (Akıncı, 2014, s. 59-60). Özellikle iktidar tarafından oluşturulan "Vatan Cephesi" ve "Tahkikat Komisyonu", DP'nin yargı ve orduya yönelik bazı uygulamaları ve ekonomide istikrarın temin edilememesi muhalefetin eleştirilerini artırmıştır. İktidar ile muhalefet arasındaki anlaşmazlıklar, 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesine kadar devam etmiştir (Şengül, 2011, s. 41-49; Akıncı, 2014, s. 60).

Yukarıda belirtilen siyasî, sosyal ve ekonomik nedenler çerçevesinde, 1955 yılında kurulan ve sonradan kendilerine "Millî Birlik Komitesi (MBK)" adını veren 37 alt rütbeli subay, yanlarına emekli Orgeneral Cemal Gürsel'i de alarak 27 Mayıs 1960'ta icra etmiş oldukları bir darbe ile halkın iradesiyle iktidara gelmiş olan DP'nin sahip olduğu meşrû yönetime el koymuştur. Bu darbe, Cumhuriyetin ilânından itibaren Türkiye'de yapılan ilk askerî müdahale niteliğindedir (Tunç, 2020, s. 668; Akşın, 1997, s. 136-137; Emiroğlu, 2011, s. 19). Böylece 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi, bundan sonraki süreçte Türkiye'de neredeyse her 10 yılda bir ordunun yönetime müdahale etmesinin yolunu açmıştır. Bu da doğal olarak Türkiye'de halkın iradesiyle oluşturulan ve demokrasinin gereği olan siyasî partilerin geleceği için büyük bir tehlike oluşturmuştur.

27 Mayıs Askerî Darbesi sonucunda Türkiye'de demokratik teamüller kesintiye uğramış, dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakanı Adnan Menderes ile tasfiye edilen DP'li siyasetçiler Yassıada'ya gönderilerek "Yüksek Adalet Divanı" adı altında oluşturulan ve hukuksal niteliği günümüzde hâlen tartışma konusu olan hususî bir mahkemede yargılanmıştır. Yargılama neticesinde mahkeme, dönemin eski Başbakanı Adnan Menderes, Dışışleri eski Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye eski Bakanı Hasan Polatkan'ın idâm edilmesine karar vermiş ve verilen bu kararlar MBK tarafından onanmıştır (Akşın, 1997, s. 136; Dunbay, 2016, s. 157; Turan, 1999, s. 222-223; Başgil, 2008, s. 163-164).

MBK tarafından gerçekleştirilen ve kendileri tarafından meşrû bir temele dayandırılan 27 Mayıs Askerî Darbesi neticesinde ülkede siyasal ve hukuksal krizler ortaya çıkmış ve bu krizleri çözmek için birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Söz konusu düzenlemelerden en önemlisi ise hiç şüphesiz ki 1961 Anayasası'nın kabul edilmesidir, ancak bu anayasanın oluşturulmasına giden süreçten önce MBK, yapmış olduğu darbeye hukukî bir nitelik kazandırmak adına birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. Bu doğrultuda 12 Haziran 1960'ta kabul edilen ve 27 maddeden oluşan 1 sayılı Geçici Anayasa'yla 1924 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun bazı hükümleri yürürlükten kaldırılmış ve MBK meşrû bir geçici hükûmete dönüştürülmüştür. Böylelikle MBK, yasama yetkisini doğrudan, yürütmeyi ise başkanının belirlemiş olduğu kurul vasıtasıyla yerine getirme hakkına sahip olmuştur (Tunç, 2020, s. 668; Dunbay, 2016, s. 157; Ahmad, 2006, s. 160; Turan, 2002, s. 24; Aldıkaçtı, 1978, s. 126).

MBK tarafından oluşturulan Geçici Anayasa'nın birinci ve sekizinci maddelerinde, kesintiye uğrayan çok partili siyasal yaşama yeni bir anayasanın oluşturulmasıyla geri dönüleceği belirtilmiştir. Birinci maddenin içeriğinde MBK'nın, yeni anayasanın ve seçim kanununun demokratik bir şekilde kabul edilmesinden sonra yapılacak seçimlerle meclisin yeniden oluşmasına kadar Türk milleti adına egemenlik hakkını kullanacağı düzenlenmiştir. Sekizinci maddede ise MBK'nın hukukî varlığının yeni meclisin görevine başlamasıyla beraber kendiliğinden sona ereceği belirtilmiştir (Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 138-139; Arıkan, 2008, s. 149). Bu durum, MBK'nın oluşturmuş olduğu ve kendince

meşrû bir temele dayandırdığı söz konusu anayasa ile darbeyi meşrûlaştırmaya çalıştığının bir göstergesidir.

Geçici Anayasa'nın yukarıda ifade edilen hükümleri çerçevesinde MBK tarafından, yeni anayasanın hazırlık işlemlerinde, "İstanbul Üniversitesi Komisyonu" olarak da adlandırılan ve başkanlığını İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğretim üyelerinden Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar'ın yaptığı bir komisyon görevlendirilmiştir. Bu komisyonun çalışmalarının uzun sürmesi ve anayasa metninin tamamlanamamasından dolayı Ankara'da bulunan öğretim üyeleri, aralarında gayriresmî bir komisyon oluşturarak yeni bir anayasa taslağı hazırlamaya başlamıştır. Sonradan "Ankara Üniversitesi Komisyonu" şeklinde adlandırılacak olan bu komisyon, İstanbul Üniversitesi Komisyonu'ndan önce hazırlamış olduğu ve anayasanın "Kurucu Meclis" tarafından oluşturulmasını öngören taslağı MBK'ya sunmuş ve böylece söz konusu taslak MBK tarafından benimsenerek kabul edilmiştir (Yılmaz, 2007, s. 148-149; Küçükcan, 1997, s. 28-32). Söz konusu durum, dönem itibarıyla anayasa hazırlama çalışmaları konusunda hukukçular arasında ciddi anlaşmazlıkların olduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır.

Ankara Üniversitesi Komisyonu'nun öngördüğü taslak doğrultusunda MBK tarafından 13 Aralık 1960'ta Geçici Anayasa'ya ek bir madde getirilmesiyle beraber 1961 Anayasası'nın hazırlanması amacıyla "Kurucu Meclis" oluşturulmuştur. Bu meclis, askerî kanadını MBK'nın, sivil kanadını ise Temsilciler Meclisi'nin oluşturmasıyla meydana gelmiş ve askerî darbenin ardından Ankara Üniversitesi Komisyonu'nun taslağını esas alarak yeni anayasa metnine yönelik çalışmalar yapmaya başlamıştır (Dunbay, 2016, s. 157-158; Soysal, 1997, s. 47).

Kurucu Meclis, yeni anayasanın hazırlanması amacıyla 6 Ocak 1961'de ilk toplantısını yapmış ve bu tarihten itibaren hazırlık işlemlerinin 20 kişiden oluşan "Anayasa Komitesi" tarafından yürütülmesini kararlaştırmıştır (Zürcher, 1995, s. 357; Gözübüyük, 1986, s. 127-128). Bu komite çalışmalarını hızlı bir biçimde yerine getirerek 9 Mart 1961'de hazırlamış olduğu anayasa metnini Temsilciler Meclisi'ne sunmuştur. Söz konusu metin, Kurucu Meclis'in uzun ve aralıksız çalışmaları neticesinde 27 Mayıs 1961'de 260 kabul ve 2 çekimsiz oyla kabul edilmiştir (Tuğluoğlu, 2019, s. 138). Böylece Türk hukuk tarihinde yeni bir anayasa süreci başlamış oluyordu.

Kabul edilen anayasa metninin içeriğinde yürürlük şartı olarak "halk oylaması" öngörülmüştür. Bu doğrultuda Türkiye'de ilk defa 9 Temmuz 1961'de darbe şartları altında yapılan halk oylamasıyla 1961 Anayasası, %61,7 oranında "Evet", %38,3 oranında ise "Hayır" oyu kullanılarak oy çokluğuyla kabul edilmiş ve 20 Temmuz 1961'de Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (Duman, 2018, s. 226; Tuğluoğlu, 2019, s. 157; Tunç, 2020, s. 670; Hürriyet Gazetesi, 12 Temmuz 1961; Tercüman Gazetesi, 11 Temmuz 1961, Cumhuriyet Gazetesi, 11 Temmuz 1961). Bu bağlamda, askerî darbe neticesinde hazırlanan anayasaya yönelik yapılan halk oylamasında halk tarafından yüksek oranda olumsuz yönde oy kullanılması, 27 Mayıs sürecine ve MBK'ya karşı büyük tepkilerin olduğunu işaretidir.

1961 Anayasası'nın Genel Özellikleri

334 Sayılı Yasayla kabul edilen 1961 Anayasası, içeriğinde temel hak ve hürriyetlere dair geniş düzenlemelere yer vermiş ve çağdaş-çoğulcu bir demokrasi anlayışını esas almıştır

(Ayan, 2007, s. 22; Kuzu, 1994, s. 75; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 171). Bu anayasa şekli açısından 157 asıl ve 22 geçici olmak üzere 179 maddeden oluşmuş ve ilk defa başlangıç bölümüne yer vermiştir. Anayasanın maddeleri, başlangıçtan sonra altı bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde “Genel Esaslar”, ikinci bölümde “Temel Hak ve Hürriyetler”, üçüncü bölümde “Yasama, Yürütme ve Yargı”, dördüncü bölümde “Çeşitli Hükümler”, beşinci bölümde “Geçici Hükümler” ve altıncı bölümde “Son Hükümler” düzenlenmiştir (Tanör, 2016, s. 377; Resmî Gazete, 20 Temmuz 1961, sayı: 10.859, s. 4642-4651).

1961 Anayasası'nın şekli açısından en önemli yeniliği yukarıda da belirtildiği üzere ilk kez başlangıç bölümüne yer vermesidir. Anayasanın bu bölümünde Türkiye'de ilk defa Atatürk inkılaplarına bağlı ve insan haklarına dayalı millî, lâik, demokratik ve sosyal bir hukuk devleti oluşturulmasının amaçlandığı belirtilmektedir (Tunç, 2020, s. 671-676; Tanilli, 1981, s. 145; Onar, 1993, s. 8-9). 1961 Anayasası'nın ikinci bölümünde temel hak ve hürriyetlere yer verilmiştir. Yukarıda da bahsedildiği üzere anayasa içeriğinde bu haklar, geniş bir biçimde ele alınmış ve genel esaslardan hemen sonra ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir (Soysal, 1997, s. 67-68; Gözler, 2000, s. 86; Tunç, 2020, s. 671). Bu bağlamda, sistematik açıdan bahsi geçen hak ve hürriyetlerin genel esaslardan hemen sonra düzenlenmesi, anayasanın insan haklarına gereken önemi gösterdiğini ortaya koymaktadır.

1961 Anayasası'nın madde sayısı itibarıyla en geniş bölümü olan üçüncü bölümünde egemenliğin üç temel erki olan yasama, yürütme ve yargı ekleriyle bunların birbirleri arasındaki ilişki düzenlenmiştir. Buna göre erklerin anayasadaki düzenlenişi ve aralarındaki etkileşimleri itibarıyla 1961 Anayasası, Türk anayasa tarihinde ilk defa “Kuvvetler Ayrılığı Teorisi”ni yumuşak bir biçimde esas alarak “Parlâmenter Hükümet Sistemi”ni benimsemiştir (Aldıkaçtı, 1968, s. 34; Atar, 2014, s. 28; Teziç, 1972, s. 8-9). Bu çerçevede, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), “Millet Meclisi” ve “Cumhuriyet Senatosu” olmak üzere iki ayrı meclise bölünmüş ve bu şekilde anayasayla çift meclisli bir yasama organı oluşturulmuştur (Özbudun, 1986, s. 21-22; Parla, 1991, s. 61). Millet Meclisi, tamamı halk tarafından seçilen 450 milletvekilinden, Cumhuriyet Senatosu ise seçimle göreve gelenler dışında Cumhurbaşkanı'nın seçtiği üyelerle MBK'nın doğal üyelerinden kurulmuştur (Soysal, 1997, s. 62). Yürütmede de yasama organına benzer bir şekilde iki başlı düzenlemeye gidilmiş ve bu organ, “Cumhurbaşkanı” ile “Bakanlar Kurulu” şeklinde iki ayrı kurumdan teşekkül etmiştir. TBMM tarafından seçilen ve devletin başı olan Cumhurbaşkanı, yürütmenin sorumsuz kanadını temsil etmekteyken; Başbakan ve Bakanlardan oluşan Bakanlar Kurulu ise aslî yetkili ve sorumlu olan kanadı oluşturmuştur (Yılmaz, 2007, s. 178-185; Tunç, 2020, s. 672). 1961 Anayasası'nda yargı yetkisi bağımsız mahkemelerin tasarrufuna bırakılmıştır. Anayasanın kabul edilmesiyle yargı sistemi güçlü bir statüye sahip olmuş ve bu doğrultuda anayasanın içeriğinde mahkemelerin bağımsızlığıyla tarafsızlığına ayrıntılı bir biçimde değinilmiştir (Tanör, 1994, s. 116; Özbudun, 2012, s. 8; Teziç, 1972, s. 8).

Görüldüğü üzere 1961 Anayasası bir askerî darbe sonucu hazırlanmasına rağmen, devlet organlarını, temel hak ve hürriyetleri ve bireyle devlet arasındaki ilişkileri etkin bir biçimde düzenlemesi bağlamında maddî ve şekli anayasa olma özelliğine sahiptir. Türk hukuk tarihinde ilklerin anayasası olma niteliğini taşıyan bu anayasa, kanunlardan daha bağlayıcı ve üstün bir hukuk metni olup, zor bir biçimde değiştirilmesi ve emredici-ayrıntılı düzenlemelere yer vermesinden dolayı katı ve kazuistik bir anayasadır (Gözler,

2000, s. 99). Bu anayasa, 12 Eylül 1980 Askerî Darbesine kadar yürürlükte kalmış ve Türk demokrasisinin gelişimi açısından en özgürlükçü anayasa olma özelliğine sahip olmuştur.

12 Mart Muhtırasına Giden Süreçteki Siyasal Gelişmeler

Muhtıra; ordunun, Hükûmetin elinde bulundurduğu meşrû yönetimi darbeye ele geçirmesi yerine Hükûmeti yazılı bir metinle uyarması anlamına gelmektedir. Türkiye’de ordu tarafından 12 Mart 1971’de gerçekleştirilen eylem de bu açıdan muhtıra niteliğini taşımaktadır. Bu tarihte Türk Silahlı Kuvvetleri’nin, kendince meşrû gördüğü askerî, sosyal ve politik nedenlerden dolayı Hükûmete müdahalede bulunması sonucunda Türkiye’deki siyasal yaşam, 27 Mayıs Askerî Darbesi’nden sonra yeniden kesintiye uğramıştır (Köse, 2010, s. 5; Eslek, 1989, s. 1). Böylece 27 Mayıs’ın bir devamı niteliğinde olan 12 Mart Muhtırası ile Türk demokrasisi yeniden ciddî bir darbe almıştır.

1961 Anayasası’nın kabul edilmesiyle yukarıda da izah olunduğu üzere devlet organları ve siyasî yaşam, özgürlükçü bir yapıya kavuşmuştur. Bu yapı neticesinde benimsenen çoğulcu demokrasi anlayışı siyasal yaşamda partileri vazgeçilmez bir unsur hâline getirmiştir (Keskin, 2020, s. 1; Karataş, 2020, s. 256). Bu çerçevede, Türkiye’de, partilerin siyasî hayata yeniden dahil edilebilmesi için 15 Ekim 1961’de genel seçimler yapılmış ve bu seçimler neticesinde oluşan siyasî tabloyla beraber ülkede ilk defa koalisyon hükûmetinin kurulması gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda, 1961’de DP’nin devamı niteliğinde olarak kurulan Adalet Partisi (AP), 27 Mayıs Askerî Darbesi’nden sonra ortaya çıkan siyasal koşullar altında Cumhuriyet Halk Partisi’yle (CHP) hükûmet kurmak zorunda bırakılmıştır, ancak AP’nin bu birlikteliğe yanaşmak istememesinden dolayı bahsi geçen partiler arasındaki Koalisyon Hükûmeti uzun ömürlü olmamış ve devamında 1965 yılına kadar Türkiye’de üç kez daha Koalisyon Hükûmetleri kurulmuştur. Bu süre zarfında kurulan Hükûmetlerin de kısa ömürlü olmasından dolayı idarî açıdan istenilen sonuçlar alınamamış ve böylece ülkede yönetim krizi söz konusu olmuştur (Sunay ve Tunç, 2021, s. 3912-3913). Bu durum, 27 Mayıs 1960 Darbesi’nden sonra başlayan siyasî istikrarsızlığın, ne derece etkili olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Zira darbe, muhtıra ve kalkışma gibi hareketler devletlerin siyasî bütünlüklerine ciddî anlamda zarar vermektedir. Tıpkı 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi ve 12 Mart Muhtırasının Türkiye’ye zarar vermesi gibi.

Türkiye’de, yönetimde krizlere sebep olan 1961-1965 yılları arasındaki başarısız hükûmet kurma girişimlerinden sonra 12 Mart Muhtırasının en önemli nedenleri arasında, 1965 ve 1969 yıllarında yapılan genel seçimlerden TSK tarafından istenilen neticelerin elde edilmemesi yer almaktadır. 1965 Genel Seçimleri neticesinde Ragıp Gümüşpala’nın ölümünden sonra genel başkanlığa seçilen Süleyman Demirel liderliğindeki AP, Millet Meclisi’nde çoğunluğu elde ederek tek başına iktidara gelmiştir. Yani 27 Mayıs 1960 Darbesi’nden beş yıl sonra bir merkez sağ partisi Hükûmeti tek başına kurabilecek yeterli bir Meclis çoğunluğuna sahip olmuştur. Bu arada Türk siyasî tarihinde önemli bir gelişme yaşanmıştır. Bu gelişme 1961’de kurulan Türkiye İşçi Partisi’nin (TİP) ilk kez seçimde uygulanan “Millî Bakiye Sistemi”nden dolayı Meclis’te milletvekilliği elde etmesidir (Gezen, 2020, s. 25-30; Sunay ve Tunç, 2021, s. 3913). Bu durum, 1965 seçimlerinin Türkiye’de demokrasi anlamında birtakım olumlu gelişmelerin yaşanmasına ortam hazırlamış olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Her ne kadar AP, 1965 seçimleriyle iktidarı elde etmiş olsa da; parti içerisindeki tartışmalar ve çekişmeler iktidara ciddi anlamda zarar vermiş ve parti içerisinde birtakım ayrılıkçı hareketler olmuştur. Bu şartlar altında yeniden Süleyman Demirel'in başkanlığında 1969 Genel Seçimlerine katılan AP, yeniden yüksek oy alarak Hükümeti tek başına kurma çoğunluğunu elde etmiştir. Bu seçimlerde AP'nin aksine TİP, uygulanan bölgesel nispi temsil seçim sisteminden dolayı Meclise girebilecek yeterli çoğunluğu elde edememiştir (Dursun, 2003, s. 22; Gezen, 2020, s. 36-45; Karataş, 2020, s. 259-260). Mecliste iktidar partisi olan AP ile ana muhalefet partisi CHP arasında ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Bu durum, iktidar partisini yıpratmıştır. Esasında bu dönem Türkiye'de siyasal kutuplaşmayla beraber iktidar-muhalefet kavgalarının, görüş çatışmalarının ve şiddet olaylarının artmasına sebep olmuştur (Keskin, 2020, s. 2). Bu nedenle 1969 seçimlerinden sonra uzunca bir süre Türkiye'de istikrar temin edilememiştir.

Yukarıda bahsedilen siyasal gelişmelere bağlı olarak Türkiye'de artan gerilim neticesinde 9 Mart 1971'te ordu içerisindeki bir grup subay, hiyerarşiye aykırı hareket ederek ve kendince haklı gerekçelere dayanarak meşru yönetimi ele geçirmek amacıyla askerî bir darbe yapma girişiminde bulunmuş, ancak bu eylem hiyerarşiye bağlı olan subaylar tarafından engellenmiştir (Acar, 2018, s. 474; Coşkun, 2016, s. 303-304). Bu olaydan sonra TSK'daki üst düzey subaylar, 10 Mart 1971'de Ankara'da bir toplantı yapılmasını kararlaştırmış ve yapılan toplantı neticesinde ordu tarafından 12 Mart 1971'de Hükümete "muhtıra" verilmesi yönünde karar alınmıştır. Muhtıranın içeriğinde genel olarak mevcut hükümetin tutum ve davranışlarından rahatsız olduğu, siyasî faaliyetlerinin çağdaş uygarlık düzeyine ulaşma konusunda yetersiz kaldığı, bu nedenle Türkiye'nin geleceğinin tehlikeye düşürüldüğü belirtilmiş ve söz konusu olumsuzlukların ancak halihazırdaki yönetimin görevinden ayrılmasıyla sona erebileceği ifade edilmiştir. Bu doğrultuda, Genelkurmay Başkanlığınca Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a bir muhtıra gönderilerek meşru hükümetin istifası istenilmiştir. Buna bağlı olarak öncelikle 9 Mart 1971 darbe teşebbüsünde adı geçen subaylar emekliliğe sevk edilerek TSK'dan tasfiye edilmiş ve ardından Süleyman Demirel yönetimindeki AP hükümeti iktidardan çekilmiştir (Sunay ve Tunç, 2021, s. 3920-3923; Bozkurt, 2018, s. 219-220; Tunç, 2020, s. 677). Esasında 9 Mart 1971'de bir darbe yapılması şeklinde düşünülen hareketin muhtıraya dönüşmüş olması, ordu içerisinde komutanlar arasındaki görüş farklılıklarını da ortaya çıkarmaktadır.

1961 Anayasası'nda Yapılan Değişiklikler

1961 Anayasası'nda çok önemli değişikliklerin yapılmasına sebep olan 12 Mart Muhtırası, Türkiye'de siyasal ve sosyal yaşamı etkilediği gibi mevcut hukuksal düzeni de önemli ölçüde etkilemiştir. Özellikle muhtıra sonrasında muhtırayı veren kişiler, 1961 Anayasası'nın uygulamalarına yönelik birtakım sert eleştirilerde bulunmuşlardır. Bundan dolayı TSK tarafından anayasanın köklü bir şekilde değiştirilmesi fikri ciddi bir biçimde basın tarafından gündemde tutulmuştur. Bu kapsamda yapılan çalışmalar ve planlamalar neticesinde mevcut anayasa, muhtıranın siyasî, askerî ve sosyal etkilerinden kaynaklı olarak 1971 ve 1973 yıllarında üç kez değiştirilmiştir (Tanör, 1994, s. 39-40; Yıldırım, 2019, s. 44). Söz konusu değişiklikler, 1961 Anayasası'nın içeriğini ve hükümlerini köklü bir biçimde yeniden düzenlemiştir. Yani 1971 ve 1973 değişiklikleriyle bu anayasanın bazı hükümleri kökten değiştirilmiş ve muhtırayı verenlerin isteği

doğrultusunda yeni hükümler eklenmiştir. Bu bağlamda, çalışmanın ikinci bölümünde 1971 ve 1973 Anayasa Değişiklikleri ayrıntılı bir şekilde irdelenmiştir. Bu arada bahsi geçen değişiklikler verilmeden önce mevcut anayasada daha önceden yapılmış olan değişiklikler üzerinde de kısaca durulmuştur.

2.1. 12 Mart Muhtırası Öncesi Yapılan Anayasa Değişiklikleri

1961 Anayasası'nda değişiklik yapılmasına ilişkin tartışmalar, daha çok 1965'ten sonra olmuştur. Yani 1965'e kadar bu anayasada herhangi bir önemli değişiklik ya da düzenleme yapılmamıştır, ancak yukarıda izah olunduğu üzere 1965'ten sonra anayasada çok önemli düzenlemeler yapılmıştır. Tahmin edilebileceği üzere asıl değişiklikler 1971 ve 1973 yıllarına aittir. Zira bu tarihlerde yapılan değişikliklerle anayasanın temel yapısı değişikliğe uğratılmıştır.

Yukarıda yapılan açıklama bağlamında 1969'da ilk önemli anayasal değişikliğin yapılması için adım atılmış ve 27 Mayıs Askerî Darbesiyle siyasî yasaklı durumuna getirilen DP'li eski siyasetçilerin siyasal haklarının geri verilmesi istenilmiştir. Yani yapılmak istenen bu değişiklikle DP'li eski milletvekilleri olmak üzere çok sayıda kişiye yeniden siyaset yapma olanağı doğmuş olacaktı. Bu kapsamda, söz konusu anayasa değişikliği önerisi, Millet Meclisi'nde çoğunluğa sahip olan Süleyman Demirel yönetimindeki AP tarafından verilmiş ve 14-15 Mayıs 1969'da Millet Meclisi Genel Kurulu'nda görüşülerek kabul edilmiştir (Salep, 2019, s. 335; Yılmaz, 2017, s. 45-46). Böylece DP'nin devamı niteliğinde olduğu değerlendirilen AP içerisinde siyaset yapma olanağı bulan DP'li eski siyasetçilere Meclis yolu açılmış oluyordu, ancak bu değişikliğe ciddi tepkiler olmuştur. Bu nedenle 1969'da anayasada yapılmak istenen değişiklik başta TSK ve TİP tarafından olmak üzere birtakım kurum ve kuruluşlar tarafından yapılan itirazlar neticesinde gerçekleştirilememiştir. Bu çerçevede Millet Meclisi'nde görüşüldükten sonra Cumhuriyet Senatosu'nun gündemine alınan değişiklik teklifi, Süleyman Demirel'in başkanlığındaki AP'nin istemi üzerine Senato tarafından Meclis'e iade edilmiştir (Kayalı, 2012, s. 144; Yılmaz, 2017, s. 56-57; Salep, 2019, s. 335). Böylece değişiklik önerisi bahsedilen nedenlerden dolayı ertelenerek bir süreliğine askıya alınmıştır.

1969 yılının ekim ayına gelindiğinde AP, DP'lilerin siyasal haklarının geri verilmesine dair anayasa değişikliği tartışmalarını genel seçimlerden hemen önce yeniden gündeme getirmiştir. Bu durum CHP tarafından, AP'nin DP'li siyasetçiler üzerinden oy oranını artırmayı amaçladığı şeklinde görülmüş ve bundan dolayı iki parti arasında birtakım tartışmalar olmuştur. Her ne kadar CHP tarafından bu konu seçim meydanlarında dile getirilmiş ve kullanılmış ise de; 1969 Genel Seçimleri'nde AP, CHP'den çok daha fazla oy alarak ve Meclis'te çoğunluğu sağlayarak güçlü bir şekilde yeniden iktidara gelmiştir. AP'nin bu şekilde hükûmeti tek başına kurma hakkını elde etmesiyle DP'lilerin siyasî yasaklılıklarının kaldırılması konusunda 1961 Anayasası'nun değiştirilmesi kaçınılmaz bir hâle gelmiştir. Bu doğrultuda anayasanın milletvekili seçilme şartlarını düzenleyen 68. Maddesiyle bu maddeye bağlı olan geçici 11. Maddesi, 6 Kasım 1969'da meclis genel kurulunda kabul edilen 1188 Sayılı Yasayla değiştirilmiş ve bu değişiklik 12 Kasım 1969 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (Aldıkaçtı, 1978, s. 179; Salep, 2019, s. 335-336; Gözler, 2000, s. 92). Böylece, DP'li eski siyasetçilerin yeniden politikaya dönme süreçleri başlamış oluyordu.

1961 Anayasası'nda 1969'da yapılan ilk değişiklikle beraber 68. Madde içeriğindeki milletvekili seçilmeye engel olan suçlardan sonra gelen "affa uğramış olsalar da" ibaresi kaldırılmış ve bu maddeye bağlı olan "Affedilenlerin Seçilme Yeterliliği" yan başlıklı, anayasanın halk oylamasıyla yürürlüğe girmeden önce yüz kızartıcı olmayan bir suçtan dolayı hüküm giydikten sonra affedilmiş olanların siyasî yasaklılığa tâbi olmadıkları yönündeki geçici 11. Madde ise tamamen kaldırılmıştır (Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 191; Tikveş, 1977, s. 19-20). Böylelikle, yukarıda da belirtildiği üzere, askerî darbe neticesinde siyasî yasaklılığa maruz bırakılan DP'lilerin milletvekili olabilmelerine yönelik konulan yasaklara son verilmiştir.

1961 Anayasası'nda 1969 yılında yapılan değişiklikler, AP'liler tarafından siyasî bir zafer olarak görülmüş, ancak bu durum muhalefet partileri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Zira, bu değişiklikler sonucunda 27 Mayıs 1960 öncesindeki siyasal düzene yeniden dönüleceğini savunan TİP, söz konusu değişikliğin iptali için Anayasa Mahkemesi'ne başvurmuş ve değişiklik, mahkeme tarafından yapılan değerlendirme neticesinde 16 Haziran 1970'de şekli açıdan iptal edilmiştir (Kulak, 2010, s. 231; Tikveş, 1977, s. 20-21; Yılmaz, 2017, s. 57). Bunun sonucunda anayasada 6 Kasım 1969'da yapılan ilk değişiklik, kalıcı olamamış ve 1970'te yürürlükten kaldırılmıştır.

1961 Anayasası'nda yapılan ikinci ve üçüncü değişiklikler, kabul edilen iki farklı yasayla 1970'te yapılmıştır. Bu değişikliklerden ilki, 17 Nisan 1970 tarihli ve 1254 sayılı kanunla yapılan değişikliklerdir. Söz konusu değişiklikler neticesinde anayasanın 73. Maddesi¹ değiştirilmiş, ayrıca 6 Kasım 1969'ta kaldırılan geçici 11. Madde, içeriği değiştirilerek yeniden anayasaya eklenmiştir. 73. Maddedeki değişiklikle, Cumhuriyet Senatosu'nu oluşturan üyelerin görevde kalacakları süreler yeniden belirlenmiştir. Buna göre, Millet Meclisi seçimlerinin yenileme seçimleriyle aynı zamanda yapılması hâlinde senato seçimlerinin de aynı anda yapılması, aksi hâlde genel seçimlerden iki yıl sonra seçimlere yönelik belirlenen ay içerisinde yapılması kararlaştırılmıştır. Yeniden eklenen geçici 11. Maddede² ise, 7 Haziran 1970 tarihli senato yenileme seçimlerinin, anayasanın 73. Maddesinin değiştirilmesi sebebiyle geriye bırakıldığı belirtilmiştir (Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 227; Tikveş, 1977, s. 21-22; Aldıkaçtı, 1978, s. 179). Bu bağlamda, bahsi geçen değişikliklerle seçimlerin sık sık yapılmasının engellenmeye çalışıldığı ve siyasî istikrarın temin edilmesinin hedeflendiği şeklinde değerlendirilebilir.

1961 Anayasası'nda 1970'te yapılan değişikliklerin ikincisi, 17 Nisan 1970 tarihli ve 1255 sayılı yasayla gerçekleştirilendir. Bu kanunun kabul edilmesiyle anayasanın "Ormanların ve Orman Köylüsünün Korunması, Ormanların Geliştirilmesi" yan başlıklı 131. Maddesi³

¹1961 Anayasası'nın 73. Maddesi (Özgün Hâli): "Cumhuriyet Senatosu üyeliğinin süresi altı yıldır. Süresi biten üyeler yeniden seçilebilir. Cumhuriyet Senatosunun genel oyla ve Cumhurbaşkanınca seçilen üyelerinin üçte biri her iki yılda bir yenilenir. Cumhurbaşkanınca seçilen üyelerin süresi biter veya bu üyeliklerde herhangi bir sebeple boşalma olursa, Cumhurbaşkanı, bir ay içinde yeni üyeleri seçer. Boşalan bir üyeliğe seçilen kimse, yerine seçildiği üyenin süresini tamamlar." [Daha fazla bilgi için bkz: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/> (E.T. 01/04/2022)].

²1961 Anayasası'nın Geçici 11. Maddesi (Özgün Hâli): "Yüz kızartıcı olmayan bir suçtan kesin hüküm giydikten sonra, bu Anayasanın halkoyu ile kabulünden önce affedilmiş bulunanlar 68 inci maddedeki seçilme yasağına tâbi değildirler." [Daha fazla bilgi için bkz: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/> (E.T. 01/04/2022)].

³1961 Anayasası'nın 131. Maddesi (Özgün Hâli): "Devlet, ormanların korunması ve ormanlık sahalarnın genişletilmesi için gerekli kanunları koyar ve tedbirleri alır. Bütün ormanların gözetimi Devlete aittir. Devlet ormanları, kanuna göre Devletçe yönetilir ve işletilir. Devlet ormanlarının mülkiyeti, yönetimi ve işletilmesi

değiştirilmiştir. Yapılan değişikliğe göre, anayasanın yürürlük tarihinden önce ilmî açıdan orman statüsünü kaybetmiş alanlar, hayvancılık yapılmasında fayda bulunan topraklar ve meskûn mahal hariç olmak üzere orman sınırlarında hiçbir şekilde daraltmaya gidilemeyeceği düzenleme altına alınmıştır. Ayrıca orman suçlarında genel affın söz konusu olamayacağına dair hüküm ise yürürlükten kaldırılmıştır (Resmî Gazete, 22 Nisan 1970, sayı: 13.478, s. 1-2; Tikveş, 1977, s. 23-24; Salep, 2019, s. 336-337; Eroğul, 1974, s. 151-152). Böylelikle bahsi geçen değişikliklerle anayasal düzlemde orman alanlarına gereken önem verilmiş ve orman suçlarından verilen cezaların caydırıcılığı konusunda yumuşamaya gidilmiştir şeklinde değerlendirilebilir.

Yukarıda izah olunduğu üzere, 1961 Anayasası'nda, 12 Mart Muhtırasından önce 1969 ve 1970 yıllarında üç defa değişiklik yapılmıştır (Yılmaz, 2007, s. 199-200; Gözler, 2000, s. 92). Buna rağmen 1971 yılına kadar yapılan üç değişiklik de iki yıl gibi kısa bir zaman zarfında yapılmıştır (Tikveş, 1977, s. 59). Anayasa, 1969 değişikliklerinin Anayasa Mahkemesi'nin iptal kararı neticesinde yürürlükten kaldırılmasıyla 1971 yılına kadar kalıcı mahiyette iki kez değişikliğe uğramıştır. Söz konusu değişiklikler, aşağıda da görüleceği üzere 12 Mart Muhtırasından sonra gerçekleştirilen 1971 ve 1973 değişiklikleri gibi ayrıntılı ve esaslı olmaktan ziyade genel nitelikte ve anayasanın birkaç maddesiyle sınırlı olarak yapılmıştır (Salep, 2019, s. 327).

12 Mart Muhtırası Sonrası 1971 Yılında Yapılan Anayasa Değişiklikleri

1961 Anayasası'nda yapılan 1971 değişiklikleri, 12 Mart Muhtırasından sonra gerçekleştirilen en geniş çaplı düzenlemelerdir. Bu düzenlemelerle yukarıda da belirtildiği üzere muhtıranın etkilerinden kaynaklı olarak anayasanın birçok maddesi önemli ölçüde değiştirilmiştir. Bu çerçevede anayasada 30 Haziran 1971 ve 20 Eylül 1971'de olmak üzere iki defa değişiklik yapılmıştır (Yılmaz, 2007, s. 200; Gözler, 2000, s. 92). 30 Haziran 1971'deki anayasa değişikliği 1421 Sayılı Yasayla gerçekleştirilmiş ve bu yasa gereğince anayasanın 56. ve 82. Maddeleri değiştirilmiştir. 56. Maddedeki değişikliklerle genel seçimlerde %5 ve daha fazla oy alarak Meclis'te grup kurma hakkına sahip olan siyasî partilere devlet tarafından maddî yardım yapılabileceği düzenleme

özel kişilere devrolunamaz. Bu ormanlar, zamanaşımıyla mülk edinilemez ve kamu yararı dışında irtifak hakkına konu olamaz. Ormanlara zarar verebilecek hiçbir faaliyet ve eyleme müsaade edilemez. Ormanlar içinde veya hemen yakınında oturan halkın kalkındırılması ve ormanı koruma bakımından gerekirse, başka yere yerleştirilmesi kanunla düzenlenir. Yanan ormanların yerinde yeni orman yetiştirilir ve bu yerlerde başka çeşit tarım ve hayvancılık yapılamaz. Orman suçları için genel af çıkarılamaz; ormanların tahribine yol açacak hiçbir siyasî propaganda yapılamaz."

(Değişik: 17/4/1970 – 1255 S. Kanun/md. 1): "Devlet, ormanların korunması ve ormanlık sahalının genişletilmesi için gerekli kanunları koyar ve tedbirleri alır. Bütün ormanların gözetimi Devlete aittir. Devlet ormanları, kanuna göre Devletçe yönetilir ve işletilir. Devlet ormanlarının mülkiyeti, yönetimi ve işletilmesi özel kişilere devrolunamaz. Bu ormanlar, zamanaşımıyla mülk edinilemez ve kamu yararı dışında irtifak hakkına konu olamaz. Ormanlara zarar verebilecek hiçbir faaliyet ve eyleme müsaade edilemez. Ormanlar içinde veya hemen yakınında oturan halkın kalkındırılması ve ormanı koruma bakımından, ormanın gözetilmesinde ve işletilmesinde Devlele bu halkın işbirliği yapmasını sağlayıcı tedbirler ve gereken hallerde başka yere yerleştirme kanunla düzenlenir. Anayasa'nın yürürlüğe girdiği tarihten önce bilim ve fen bakımından orman niteliğini tam olarak kaybetmiş olan tarla, bağ, meyvalık, zeytinlik gibi çeşitli tarım alanlarında veya hayvancılıkta kullanılan orman yararı bulunan topraklarla şehir, kasaba ve köy yapılarının toplu olarak bulunduğu yerler dışında orman sınırlarında hiçbir daraltma yapılamaz. Yanan ormanların yerinde yeni orman yetiştirilir ve bu yerlerde başka çeşit tarım ve hayvancılık yapılamaz. Ormanların tahribedilmesine yol açan hiçbir siyasî propaganda yapılamaz." [Daha fazla bilgi için bkz: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/> (E.T. 01/04/2022)].

altına alınmıştır. 82. Maddenin değiştirilmesiyle de milletvekillerinin malî haklarında yapılacak olan iyileştirmelerin genel seçimlerden sonra gerçekleştirilmesi yerine derhal yapılması usulü getirilmiştir. Bunun yanı sıra Meclis üyelerinin maaşlarının en yüksek statüye sahip devlet memurunun hak ettiği miktarın üzerinde olamayacağı ve yolluk ödemelerinin ise maaşlarının yarısını aşamayacağı belirtilmiştir (Resmî Gazete, 2 Temmuz 1971, sayı: 13.883, s. 1-4; Aldıkaçtı, 1978, s. 180; Kapani, 1993, s. 131; Gözübüyük, 1986, s. 134-135). Böylelikle, 56. ve 82. Maddelerde yapılan değişiklikler neticesinde siyasi partilere devlet desteği sağlanmış ve milletvekillerinin maddî haklarına yönelik anayasal düzenlemeler yapılmıştır.

20 Eylül 1971'de yapılan anayasal değişiklikler, 1488 Sayılı Yasayla gerçekleştirilmiştir. Bu yasayla, anayasanın yasama, yürütme, yargı, iktisadî ve malî hükümleriyle temel hak ve hürriyetlere ilişkin bazı maddelerinde değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler neticesinde anayasanın 35 maddesinde düzenleme yapılmış ve anayasaya 9 adet geçici madde eklenmiştir (Resmî Gazete, 22 Eylül 1971, sayı: 13.964, s. 1-2; Armağan, 1971, s. 121-122; Aldıkaçtı, 1978, s. 181). Dolayısıyla söz konusu değişiklikler, yukarıda bahsedildiği üzere 1961 Anayasası'nın kabul edilışinden bu yana anayasada yapılan en kapsamlı düzenleme niteliğine sahip olmuştur.

20 Eylül 1971 Anayasa Değişiklikleriyle temel ve hak hürriyetlere ilişkin birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Bu kapsamda, anayasanın 11. Maddesi⁴ değiştirilerek bütün hak ve özgürlüklere ilişkin genel bir sınırlama prensibi getirilmiştir. Bu değişiklikle hak ve hürriyetlerin, Cumhuriyet rejimine zarar verecek şekilde kullanılmayacağı ve kamu düzeniyle millî güvenliğin sağlanması açısından özgürlüklerin sınırlanabileceği vurgulanmıştır (Sağlam, 1982, s. 84-85; Ayan, 2007, s. 5-6; Kapani, 1993, s. 131-132; Can, 2002, s. 517; Kuzu, 1994, s. 81-82). Aynı şekilde anayasanın "Özel Hayatın Gizliliği" yan başlıklı 15. Maddesi de değiştirilmiştir. Buna göre, yetkili makamın usulüne uygun olarak vermiş olduğu herhangi bir karar bulunmadıkça, millî güvenliğe veya kamu düzenine karşı tehdit oluşturan durumlarda ya da gecikmesinde sakınca bulunan hâllerde kimsenin üstünün, eşyasının aranmayacağı ve bunlara keyfi olarak el konulamayacağı belirtilmiştir (Tikveş, 1977, s. 28).

20 Eylül 1971 değişiklikleriyle, anayasanın din ve vicdan özgürlüğünü düzenleyen 19. Maddesi değiştirilmiştir. Bu değişiklikle, dinî duyguları kötüye kullanan gerçek veya tüzel kişilere yasada belirlenen yaptırımların uygulanacağı düzenleme altına alınmıştır (Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 176; Tikveş, 1977, s. 28). Söz konusu değişikliklerle dernekler konusunda da düzenlemeler yapılmış ve anayasanın 29. Maddesiyle yeni bir düzenleme getirilmiştir. Bu düzenleme bağlamında, dernek faaliyetlerine yasayla sınırlama getirilebileceği, derneğe üye olma konusunda kimsenin zorlanamayacağı ve hâkim kararı bulunmadıkça derneklerin kapatılmayacağı belirtilmiştir (Gözübüyük, 1986, s. 135).

⁴1961 Anayasası'nın 11. Maddesi (Değişik: 20/9/1971 – 1488 S. Kanun/md. 1): "Temel hak ve hürriyetler, Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, Cumhuriyetin, millî güvenliğin, kamu düzeninin, kamu yararının, genel ahlâkın ve genel sağliğin korunması amacı ile veya Anayasanın diğer maddelerinde gösterilen özel sebeplerle, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak, ancak kanunla sınırlanabilir. Kanun, temel hak ve hürriyetlerin özüne dokunamaz. Bu Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbirisi, insan hak ve hürriyetlerini veya Türk Devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü veya dil, ırk, sınıf, din ve mezhep ayırımına dayanarak, nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyeti ortadan kaldırmak kasdı ile kullanılamaz. Bu hükümlere aykırı eylem ve davranışların cezası kanunda gösterilir." [Daha fazla bilgi için bkz: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/> (E.T. 01/04/2022)].

Böylelikle, derneklerin faaliyetlerine yönelik denetimler artırılmıştır. Bu da, hak ve hürriyetlerin nasıl sınırlandırıldığını göstermesi bakımından anlamlıdır.

20 Eylül 1971’de anayasanın kişi güvenliğine ilişkin 30. ve 32. Maddeleri değiştirilmiştir. Buna göre, hürriyeti bağlanan kişilerin en geç kırk sekiz saat içerisinde hâkim huzuruna çıkarılacağı, bu sürenin toplu suçlarda yedi gün olacağı, söz konusu sürelerin bitiminden sonra hiçkimsenin hâkim kararı bulunmaksızın keyfi olarak özgürlüğünden yoksun bırakılmayacağı ve yasal olarak tâbî bulunduğu mahkemeden başkaca bir mahkemede yargılanamayacağı belirtilmiştir (Kapani, 1993, s. 134; Özbudun, 1986, s. 27; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 180-181). Bu bağlamda, bahsi geçen düzenlemelerle kişilerin hürriyetlerinin kısıtlanması açısından kolluk görevlilerine zaman kazandırılmış ve yargılanmalarına yönelik mahkeme kavramına önem verilmiştir.

20 Eylül 1971 değişiklikleri, anayasadaki sosyal, ekonomik ve siyasal hakları etkilemiştir. Sosyal ve ekonomik haklara ilişkin en önemli değişiklik anayasanın 46. Maddesinde yapılmıştır. Adı geçen maddedeki değişiklik sendikal hakların sahibi olarak “tüm çalışanlar” ifadesi yerine “işçiler” ibaresi kullanılmış ve bu hakların yalnızca işçiler tarafından kullanılacağı belirtilerek kapsamı daraltılmıştır (Ersinadım, 2012, s. 64). Siyasal haklara dair en dikkat çekici değişiklik ise anayasanın 61. Maddesinde gerçekleşmiştir. Buna göre, Bakanlar Kurulu, vergi, harç ve resimlere ilişkin muafiyetleri ve istisnaları belirleme ve bunlarda değişiklik yapma konusunda yetkili kılınmıştır (Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 46; Kutsal Ayaz, 2014, s. 143). Bu da, yürütme makamının güçlendirildiğini göstermektedir.

20 Eylül 1971 değişiklikleriyle yasama gücüne ilişkin yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu doğrultuda anayasanın 64. Maddesi değiştirilmiştir. Söz konusu değişiklik Türk anayasa tarihinde ilk defa Meclis tarafından belirli konularla sınırlı olmak koşuluyla Bakanlar Kurulu’na “Kanun Hükmünde Kararname (KHK)” çıkarma yetkisi verilmiştir (Tanör, 1994, s. 57; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 46; Soysal, 1997, s. 79; Tan, 1995, s. 335). Bunun yanı sıra aynı maddede KHK’ların içeriği, amacı ve süresinin açık bir biçimde belirtilmesi ve yayımlanmaları halinde aynı gün Meclis onayına sunulması gerektiği vurgulanmış ve Meclis’te onay verilmeyen KHK’ların aynı gün yürürlükten kalkacağı da belirtilmiştir. Bu noktada madde içeriğinde Bakanlar Kurulu’nun KHK çıkarabilmesine ilişkin sınırlama da getirilmiş ve siyasal haklarla temel hak ve özgürlüklerin bunlarla düzenlenemeyeceği ve KHK’ların Anayasa Mahkemesi tarafından denetlenebileceği vurgulanmıştır (Salep, 2019, s. 344). Yapılan değişiklik bağlamında, Bakanlar Kurulu’na KHK çıkarma yetkisinin tanınmasıyla yürütme organının yetkileri artırıldığı, ancak bu yetkinin belirli sınırlar dahilinde kullanılabileceği açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

20 Eylül 1971 Anayasa Değişiklikleri, yürütme organına ilişkin çok sayıda yeni düzenleme getirmiştir. Bunlardan en önemlileri 111, 119, 120. ve 121. Maddelerde yapılan değişikliklerdir. 111. Maddedeki değişiklik ilk defa 1961 Anayasası’yla düzenlenen Millî Güvenlik Kurulu’na (MGK) millî güvenliğe dair vermiş olduğu kararları ve temel önerileri Bakanlar Kurulu’na tavsiye etme yetkisi verilmiştir (Okyay, 2018, s. 76; Tanör, 2016, s. 414; Yıldırım, 2019, s. 47; Korkut, 2016, s. 13). Bu kapsamda, söz konusu değişiklik sonucunda MGK’nın yürütme üzerindeki gücü artırılmıştır. Anayasanın 119. Maddesindeki değişiklik siyâsi partilere üye olamayan memurların sendikalara da girmesi engellenmiştir (Özbudun, 1986, s. 27; Gözler, 2000, s. 90). Böylece, memurların sivil toplum kuruluşlarıyla olan etkileşimine anayasal düzlemde son verilmiştir.

120. ve 121. Maddelerde yapılan değişikliklerle üniversitelerin özerkliği zayıflatılmış ve Türkiye Radyo Televizyon Kurumu'nun (TRT) özerkliği ise kaldırılmıştır. Söz konusu değişiklikler neticesinde üniversitelerin belirli konularla sınırlı olmak şartıyla denetiminin ve gözetiminin devlet eliyle sağlanacağı, TRT'ye ise millî güvenlik ve kamu düzenini tehlike düşürmeyecek haber ve programlar yapma zorunluluğu getirilerek Türkiye'deki radyo ve televizyon kurumlarının ancak devlet aracılığıyla kurulacağı düzenlenmiştir (Kıratlı, 1973, s. 24-25; Kutsal Ayaz, 2014, s. 143-144; Kapani, 1993, s. 135; Nohutçu ve Ündal, 2015, s. 46; Canoruç, 2009, s. 294).

1961 Anayasası'nın iktisadî ve malî hükümler bölümünde yer alan ve Sayıştay'ı ilgilendiren 127. Maddesine, 20 Eylül 1971 değişiklikleriyle yeni düzenlemeler getirilmiştir. Buna göre, TSK'ya ait malların Meclis adına denetlenmesine yönelik usullerin, millî savunma hizmetlerine ilişkin gizlilik prensibine uygun biçimde ayrı bir yasayla yerine getirileceği ifade edilmiş ve bu mallara özel bir statü verilmiştir (Yıldırım, 2019, s. 48; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 210; Korkut, 2016, s. 13). Böylece TSK'nın Sayıştay denetiminden muaf tutulmak suretiyle özerkliği sağlanmıştır.

20 Eylül 1971 değişiklikleriyle yasama ve yürütmede olduğu gibi yargı alanında da önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bu mânâda, anayasanın 140. Maddesinde yapılan değişiklikle Türk hukukunda ilk defa, askerî şahıslara ilişkin idarî işlem ve fiillerden doğan uyuşmazlıkların çözümü amacıyla "Askerî Yüksek İdare Mahkemesi" kurulmuştur. 147. Maddede yapılan değişiklikle de kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyen Anayasa Mahkemesi'ne, bu yetkisinin yanında anayasa değişikliklerini de yalnızca şekli açıdan denetleme görevi verilmiştir (Armağan, 1971, s. 125; Khafaja, 2019, s. 178; Kutsal Ayaz, 2014, s. 144; Korkut, 2016, s. 14; Özbudun, 1986, s. 27). Böylece söz konusu değişikliklerle Anayasa Mahkemesi'nin yetkileri artırılmış ve Türkiye'de ilk kez askerî-idarî yargı alanı oluşturulmuştur.

20 Eylül 1971 tarihli Anayasa Değişiklikleriyle, yukarıda da belirtildiği üzere, anayasaya (geçici 12. ve 20. Maddeler arasında) 9 adet geçici madde eklenmiştir. Bu maddelerin içeriğinde yasama ve yargı organlarında yapılacak olan seçimlerle görevlendirmelerin yerine getirilme tarihleri ve anayasa değişiklikleri sonucunda çıkarılması gereken kanunların yürürlüğe girmesine ilişkin zaman aralıkları belirlenmiştir (Salep, 2019, s. 347-348). Böylelikle, anayasa genelinde yapılan değişikliklerin yasalarla uyumunu sağlamak için geçiş sürecinin öngörüldüğü ve değişikliklerle yeni kurulacak düzenin sağlıklı bir şekilde oluşturulmaya çalışıldığı şeklinde değerlendirilebilir.

12 Mart Muhtırası Sonrası 1973 Yılında Yapılan Anayasa Değişiklikleri

1961 Anayasası'nda tarihsel süreç içerisinde üç defa önemli değişiklik yapılmıştır. Anayasadaki üçüncü önemli değişiklik, 12 Mart Muhtırasından sonra gerçekleştirilmiştir. Bu değişiklikler de, 1971 yılında yapıldığı gibi muhtıranın etkilerinden kaynaklı olmuştur. 15 Mart 1973 tarihinde 1699 Sayılı Yasayla yapılan düzenlemeyle anayasanın 5 maddesinde değişiklik yapılmış ve anayasaya 2 adet geçici madde eklenmiştir. Bu değişiklikler, Millet Meclisi Genel Kurulu'nda kabul edildikten sonra 20 Mart 1973'te Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (Resmî Gazete, 20 Mart 1973, sayı: 14.482, s. 1-7; Yılmaz, 2007, s. 200; Gözler, 2000, s. 92).

15 Mart 1973 değişiklikleriyle anayasanın kişilik ve siyasal haklarını düzenleyen bölümlerinde değişiklikler yapılmıştır. Bu çerçevede, anayasanın 30. ve 57. Maddeleri

yeniden düzenlenmiştir. Kişi güvenliği hakkını düzenleyen 30. Maddedeki⁵ değişiklikte, tutuklu veya yakalanmış olan kimsenin, en yakın mahkemenin huzuruna çıkarılması için gereken süre hariç olmak üzere 48 saat içerisinde ve Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin (DGM) görev alanına giren suçlarla yasanın açıkça belirlediği hâllerde toplu işlenen suçlarda ve genel olarak sıkıyönetim ve savaş hâllerinde, yasalarda gösterilen süre zarfında hâkim karşısına çıkarılacağı ifade edilmiştir. Ayrıca bu sürenin 15 günü geçemeyeceği ve söz konusu sürelerin sona ermesinden sonra hâkim kararı bulunmadıkça kimsenin özgürlüğünden yoksun bırakılamayacağı vurgulanmıştır (Tikveş, 1977, s. 52-53; Parla, 1991, s. 41; Salep, 2019, s. 348; Kapani, 1993, s. 134). Bu değişikliğin, anayasanın ilk hâline göre, kişi hak ve özgürlükleri bağlamında olumlu bir düzenleme olduğu söylenemez. Zira bir kişinin hâkim karşısına çıkarılmadan 15 gün boyunca gözaltında tutulması, temel hak ve hürriyetinin ciddi bir biçimde kısıtlandığı anlamına gelmektedir.

Yukarıda ifade edildiği üzere anayasanın 30. ve 57. Maddeleri değiştirilmiştir. 30. Maddede olduğu gibi 57. Madde de, yapılan düzenlemeyle yeniden oluşturulmuştur. Bu bağlamda, siyasî partileri ilgilendiren 57. Maddedeki⁶ değişiklikte, partilerin

⁵1961 Anayasası'nın 30. Maddesi (Özgün Hâli): "Suçluluğu hakkında kuvvetli belirti bulunan kişiler, ancak kaçmayı veya delillerin yok edilmesini veya değiştirilmesini önlemek maksadıyla veya bunlar gibi tutuklamayı zorunlu kılan ve kanunla gösterilen diğer hâllerde hâkim kararıyla tutuklanabilir. Tutukluluğun devamına karar verilebilmesi aynı şartlara bağlıdır. Yakalama, ancak suçüstü halinde veya gecikmesinde sakınca bulunan hâllerde yapılabilir; bunun şartlarını kanun gösterir. Yakalanan veya tutuklanan kimselere, yakalama veya tutuklama sebeplerinin ve haklarındaki iddiaların yazılı olarak hemen bildirilmesi gerekir. Yakalanan veya tutuklanan kimse, tutulma yerine en yakın mahkemeye gönderilmesi için gerekli süre hariç, yirmidört saat içinde hâkim önüne çıkarılır ve bu süre geçtikten sonra hâkim kararı olmaksızın hürriyetinden yoksun kılınmaz. Yakalanan veya tutuklanan kimse, hâkim önüne çıkarılınca durum hemen yakınlarına bildirilir."

(Değişik: 15/3/1973 – 1699 S. Kanun/md. 1): "Suçluluğu hakkında kuvvetli belirti bulunan kişiler, ancak kaçmayı veya delillerin yok edilmesini veya değiştirilmesini önlemek maksadıyla veya bunlar gibi tutuklamayı zorunlu kılan ve kanunla gösterilen diğer hâllerde hâkim kararıyla tutuklanabilir. Tutukluluğun devamına karar verilebilmesi aynı şartlara bağlıdır. Yakalama, ancak suçüstü halinde veya gecikmesinde sakınca bulunan hâllerde yapılabilir; bunun şartlarını kanun gösterir. Yakalanan veya tutuklanan kimselere, yakalama veya tutuklama sebeplerinin ve haklarındaki iddiaların yazılı olarak hemen bildirilmesi gerekir. Yakalanan veya tutuklanan kimse, tutulma yerine en yakın mahkemeye gönderilmesi için gerekli süre hariç kırksekiz saat ve Devlet Güvenlik Mahkemelerinin görev ve yetkilerine giren suçlar ile kanunun açıkça belli ettiği hâllerde toplu olarak işlenen suçlarda ve genellikle savaş veya sıkıyönetim hâllerinde, kanunlarda gösterilen süre içinde hâkim önüne çıkarılır; bu süre onbeş günü geçemez. Kimse, bu süreler geçtikten sonra hâkim kararı olmaksızın, hürriyetinden yoksun kılınmaz. Yakalanan veya tutuklanan kimsenin durumu hemen yakınlarına bildirilir. Bu esaslar dışında işleme tabi tutulan kimselerin uğrayacakları her türlü zararlar kanuna göre Devletçe ödenir." [Daha fazla bilgi için bkz: [https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/\(E.T.01/04/2022\)](https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/(E.T.01/04/2022))].

⁶1961 Anayasası'nın 57. Maddesi (Özgün Hâli): "Siyasî partilerin tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine ve Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne uygun olmak zorundadır. Bunlara uymayan partiler temelli kapatılır. Siyasî partiler, gelir kaynakları ve giderleri hakkında Anayasa Mahkemesine hesap verirler. Partilerin iç çalışmaları, faaliyetleri, Anayasa Mahkemesine ne suretle hesap verecekleri ve bu Mahkemece malî denetimlerinin nasıl yapılacağı, demokrasi esaslarına uygun olarak kanunla düzenlenir. Siyasî partilerin kapatılması hakkındaki dâvalara Anayasa Mahkemesinde bakılır ve kapatma kararı ancak bu Mahkemece verilir."

(Değişik: 15/3/1973 – 1699 S. Kanun/md. 2): "Siyasî partilerin tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine ve Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne uygun olmak zorundadır. Bunlara uymayan partiler temelli kapatılır. Partilerin iç çalışmaları faaliyetleri, Anayasa Mahkemesine hangi hâllerde ve ne suretle hesap verecekleri ve bu mahkemece malî denetimlerin hangi hâllerde ve nasıl yapılacağı, demokrasi esaslarına uygun olarak kanunla düzenlenir. Siyasî partilerin kapatılması hakkındaki dâvalara Anayasa Mahkemesinde bakılır ve kapatma kararı ancak bu

faaliyetleriyle ilgili Anayasa Mahkemesi'ne "hangi hallerde ve ne suretle" hesap verecekleri konusunda mahkeme tarafından mâli denetimlerinin "hangi hallerde ve nasıl yapılacağı" hususunun yasayla düzenleneceği ifade edilmiştir (Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 187; Tikveş, 1977, s. 53). Bu değişikliğin yapılmasıyla, partilere yönelik yapılacak yaptırımların sınırlarının ve içeriğinin ayrıntılı olarak belirlenmesi amaçlanmıştır. Özellikle siyasî parti faaliyetlerinin büyük ölçüde denetim altına alınmasının demokratik açıdan uygun bir düzenleme olduğu söylenemez. Demokratik rejimlerin temel öğelerinden birisi olan siyasî partilerin bu şekilde denetim altına alınması, Türkiye'nin en özgürlükçü anayasası olan 1961 Anayasası'nın ruhuna uygun olmadığı şeklinde değerlendirilmiştir.

15 Mart 1973 Anayasa Değişiklikleriyle yapılan en önemli düzenlemelerden birisi, anayasanın "Mahkemelerin Kuruluşu" yan başlıklı 136. Maddesinde⁷ gerçekleştirilmiştir. Bu düzenlemeyle Türk hukuk tarihinde ilk defa anayasal düzeni, Cumhuriyeti, devletin ve milletin bütünlüğünü ortadan kaldırmaya yönelik işlenen suçlarla devlet güvenliğini ilgilendiren suçları yargılamakla görevli "Devlet Güvenlik Mahkemeleri" kurulmuştur. Maddenin devamında DGM'nin, Bakanlar Kurulu'nun önermiş olduğu kişiler arasından atanan bir başkan, dört asıl ve iki yedek üyeye bir cumhuriyet savcısı ve askerî hâkimlerle sivil savcılar arasından seçilen yeterli sayıda savcı yardımcısından oluşacağı ve görev sürelerinin 3 yıla sınırlı olduğu, görev süresi sona erenlerin yeniden atanabileceği ifade edilmiştir. Ayrıca DGM'nin kuruluş, görev, yetki ve yargılama şekline ilişkin hükümlerin yasayla belirleneceği vurgulanmıştır. DGM'nin kurulmasıyla TSK'nın sivil yönetim üzerindeki gücünün arttığı söylenebilir. Zira bu mahkemelerle TSK, olağanüstü hâller dışında da yargı sistemini etkisi altına almıştır (Tanör, 2016, s. 418; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 213-214; Tunç, 2020, s. 677-678; Salep, 2019, s. 349; Atar, 2014, s. 29; Katoğlu, 1994, s. 257; Soysal, 1997, s. 80). Bu bağlamda, DGM'nin Türk hukuk sistemine dahil edilmesiyle bahsi geçen nedenlerin yanında üyelerini Bakanlar Kurulu'nun önermesi, askerî hâkimlerin DGM'de sivil hâkim ve savcılarla beraber görev

Mahkemece verilir." [Daha fazla bilgi için bkz: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/> (E.T. 01/04/2022)].

⁷1961 Anayasası'nın 136. Maddesi (Değişik: 15/3/1973 – 1699 S. Kanun/md. 3): "Mahkemelerin kuruluşu, görev ve yetkileri, işleyişi ve yargılama usûlleri kanunla düzenlenir. Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğü, hür demokratik düzen ve nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyet aleyhine işlenen ve doğrudan doğruya Devlet güvenliğini ilgilendiren suçlara bakmakla görevli Devlet Güvenlik Mahkemeleri kurulur. Ancak, sıkıyönetim ve savaş haline ilişkin hükümler saklıdır. Devlet Güvenlik Mahkemesinde bir başkan, dört asıl ve iki yedek üye ile bir savcı ve yeteri kadar savcı yardımcısı bulunur. Başkan, iki asıl ve bir yedek üye ile savcı, birinci sınıfa ayrılmış hâkim ve Cumhuriyet savcılarını arasından; iki asıl ve bir yedek üye birinci sınıf askeri hâkimler arasından; savcı yardımcılarını ise cumhuriyet savcılarını ve askeri hâkimler arasından atanır. Devlet Güvenlik Mahkemesi Başkanlığı, üyeliği, yedek üyeliği, savcılığı ve savcı yardımcılığı atamalarında Bakanlar Kurulunca her boş yer için bir misli aday gösterilir. Bu adaylar arasından Devlet Güvenlik Mahkemesi hâkimlerinin atanması Yüksek Hâkimler Kurulunca, savcı ve yardımcılarının atanmaları Yüksek Savcılar Kurulunca; askeri hâkimlerden üye, yedek üye ve savcı yardımcılarının atanmaları ise özel kanunlarında gösterilen usule göre yapılır. Devlet Güvenlik Mahkemeleri başkan, üye ve yedek üyeleri ile savcı ve savcı yardımcılarını üç yıl için atanırlar, süresi bitenler yeniden atanabilirler. Devlet Güvenlik Mahkemeleri kararlarının temyiz mercii Yargıtay'da yalnız bu mahkemelerin kararlarını incelemek üzere kurulacak daire veya daireler; Genel Kurul ise, Yargıtay Ceza Daireleri Genel Kuruludur. Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kuruluş ve işleyişi, görev ve yetkileri ve yargılama usulleri ile ilgili diğer hükümler kanunda gösterilir." [Daha fazla bilgi için bkz: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/> (E.T. 01/04/2022)].

alması, yargının tarafsızlığını ve bağımsızlığını olumsuz yönde etkilemiş olduğu şeklinde değerlendirilmiştir.

15 Mart 1973 Anayasa Değişiklikleriyle DGM dışında yargı alanında iki düzenleme daha yapılmıştır. Bu çerçevede, anayasanın 138. ve 148. Maddeleri değiştirilmiştir. 138. Maddede⁸ yapılan değişiklik “savaş hâli haricinde” askerî mahkemelerde görev yapan yargı mensuplarının çoğunluğunun hâkimlik vasfına sahip olması gerektiği belirtilmiştir. Bu değişiklik, savaş ilân edilmesi hâlinde askerî mahkemelerde hâkim statüsüne sahip olmayan şahısların da görev yapması amaçlanmıştır; ancak bahsi geçen düzenleme, Anayasa Mahkemesi’nin 15 Nisan 1975 tarihli kararıyla iptal edilmiştir (Erdem ve Coşkun, 2009, s. 99; Tikveş, 1977, s. 54-55; Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 215). Böylece askerî kuvvetlerin yargı üzerindeki etkisini bir ölçüde azaltılmış olabileceği şeklinde düşünülebilir.

Yukarıda izah edildiği üzere 1973 yılında anayasada kapsamlı değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerden birisi de Anayasa Mahkemesi’nin yargılama usulüne ilişkindir. Bu kapsamda anayasanın 148. Maddesinde⁹ yapılan değişiklik Anayasa Mahkemesi’nin Yüce Divan sıfatıyla yargılama yaptığı davaların yanında siyasî partilerin kapatılmasına ilişkin davaları da dosya üzerinden inceleyemeyeceği ifade edilmiştir (Salep, 2019, s. 349). Böylece, siyasî partilerin kapatılmasına yönelik davaların duruşmalı olarak yapılması süreci başlamış oluyordu.

1973 değişiklikleriyle anayasaya iki adet geçici madde eklenmiştir. Anayasaya eklenen geçici 21. Maddeye göre, sıkıyönetim hâlinin sona erdiği tarihte sıkıyönetim mahkemelerinde yargılaması devam eden davaların karara bağlanana kadar bu mahkemelerde görülmeye devam edeceği, ancak davası açılmayan dosyaların ve duruşmaya ara verilen davaların nitelik ve mahiyetlerine bakıldıktan sonra kanunen görevli olan yargı makamlarına gönderileceği belirtilmiştir. Yeni eklenen geçici 22. Maddeyle, 1 Kasım 1972 tarihi itibarıyla mecliste grubu olan, grubunu 30 Mart 1973 tarihine kadar koruyan ve genel seçimlere katılma hakkına sahip olan siyasî partilere de 56. Maddedeki koşullar aranmaksızın, yasanın belirlediği ölçü doğrultusunda devlet yardımı yapılacağı hüküm altına alınmıştır (Kili ve Gözübüyük, 1985, s. 229-230; Aldıkaçtı, 1978, s. 181; Korkut, 2016, s. 13; Tikveş, 1977, s. 55-56; Salep, 2019, s. 350).

⁸1961 Anayasası’nın 138. Maddesi (Değişik: 15/3/1973 – 1699 S. Kanun/md. 4): “Askerî yargı, askerî mahkemeler ve disiplin mahkemeleri tarafından yürütülür. Bu mahkemeler, asker kişilerin askerî olan suçları ile, bunların asker kişileri aleyhine veya askerî mahallerde yahut askerlik hizmet ve görevleriyle ilgili olarak işledikleri suçlara ait davalara bakmakla görevlidirler. Askerî mahkemeler asker olmayan kişilerin özel kanunda belirtilen askerî suçları ile kanunda gösterilen görevlerini ifa ettikleri sırada veya kanunda gösterilen askerî mahallerde askerlere karşı işledikleri suçlara bakmakla görevlidirler. Askerî mahkemelerin, savaş veya sıkıyönetim hallerinde hangi suçlar ve hangi kişiler bakımından yetkili olduğu kanunla gösterilir. Askerî mahkemelerde üyelerin çoğunluğunun hâkimlik niteliğine sahip olması şarttır. Ancak, savaş halinde bu şart aranmaz. Askerî yargı organlarının kuruluşu, işleyişi, askerî hâkimlerin özlük işleri, askerî savcılık görevlerini yapan askerî hâkimlerin refakatinde buldukları komutanlarla ilişkileri mahkemelerin bağımsızlığı, hâkimlik teminatı ve askerlik hizmetlerinin gereklerine göre kanunla düzenlenir.” [Daha fazla bilgi için bkz: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/> (E.T. 01/04/2022)].

⁹1961 Anayasası’nın 148. Maddesi (Değişik: 15/3/1973 – 1699 S. Kanun/md. 5): “Anayasa Mahkemesinin kuruluşu ve yargılama usulleri kanunla; Mahkemenin çalışma tarzı ve üyeleri arasındaki işbölümü kendi yapacağı içtüzükle düzenlenir. Anayasa Mahkemesi, Yüce Divan sıfatıyla baktığı davalar ile siyasî partilerin kapatılması hakkındaki davalar dışındaki işleri, dosya üzerinde inceler. Ancak, gerekli gördüğü hallerde, sözlü açıklamalarını dinlemek üzere ilgilileri çağırır.” [Daha fazla bilgi için bkz: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/> (E.T. 01/04/2022)].

Böylelikle, geçici 21. Maddeyle, sıkıyönetim mahkemelerinin sahip olduğu yetkilerin bir süreliğine de olsa devam etmesinin ve geçici 22. Maddeyle de belirli şartları taşıyan siyasî partilerin devlet desteğinden faydalanmasının önü açılmıştır.

Sonuç

27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi, MBK'nın kendince meşrû bir temele dayandırdığı birtakım siyasî, sosyal ve ekonomik nedenlerden dolayı gerçekleştirilmiştir. Darbe sonucunda Türkiye'deki siyasal yaşam kesintiye uğramış ve ülkede siyasî ve hukukî sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu sorunları çözmek ve darbeye hukukî bir nitelik kazandırmak amacıyla yapıldığı değerlendirilen 1961 Anayasası kabul edilmiştir. Bu anayasa, bir askerî darbe sonucu hazırlanmasına rağmen; temel hak ve hürriyetlere geniş yer vermiş ve çağdaş-çoğulcu bir demokrasi anlayışını esas almıştır. Bu yönüyle adı geçen anayasa, Türk demokrasisinin gelişimi açısından en özgürlükçü anayasa olma özelliğine sahip olmuştur.

1961 Anayasası'nın kabul edilmesi, sosyal hayata hürriyetçi bir bakış açısı getirdiği gibi siyasal yaşamı da özgürlükçü bir yapıya kavuşturmuştur. Özellikle, anayasanın siyasal yaşamda çoğulcu demokrasi anlayışını benimsemesi, siyasî partilerin politikaya aktif bir şekilde katılmalarının yolunu açmıştır, ancak bu olumlu gelişmelere rağmen Türkiye, 1961-1965 yılları arasında kısa ömürlü koalisyon hükümetleriyle yönetilmiştir. Bu da ülkede siyasî alanda ciddi istikrarsızlıkların yaşanmasına ortam hazırlamıştır. Söz konusu siyasî istikrarsızlıklardan sonra 1965 Genel Seçimleriyle Süleyman Demirel liderliğindeki AP tek başına iktidara gelmiş ve sosyalist bir parti olan TİP ise ilk kez Meclis'te milletvekilliği elde etmiştir. Dolayısıyla bu seçimler Türkiye'de çoğulcu demokrasi anlamında birtakım olumlu gelişmelerin yaşanmasına ortam hazırlamıştır.

Türkiye'de demokrasiye ilişkin yukarıda bahsedilen olumlu gelişmeler, 1969 Genel Seçimleri'ne kadar devam etmiş ve 1969'da AP yeniden iktidara gelmesine rağmen TİP, uygulanan bölgesel nispî temsil seçim sisteminden dolayı Meclise girebilecek yeterli çoğunluğu elde edememiştir. Bu durum, iktidarla muhalefet arasında ciddi tartışmalara neden olmuş ve Türkiye'de 1969 yılından sonra siyasal kutuplaşma, görüş çatışmaları ve şiddet olayları artmaya başlamıştır. Bu siyasî gelişmelere bağlı olarak artan gerilim neticesinde de TSK tarafından 12 Mart 1971'de Hükûmete "muhtıra" verilmesi yönünde karar alınmış ve bu doğrultuda Süleyman Demirel yönetimindeki AP hükümeti iktidardan çekilmiştir. Böylece, 27 Mayıs Askerî Darbesi'nin bir devamı niteliğinde olan 12 Mart Muhtırası ile Türk demokrasisi yeniden ciddi bir darbe almıştır.

12 Mart Muhtırası, Türkiye'deki siyasal yaşamı etkilediği gibi mevcut hukuksal düzenin de önemli ölçüde değişmesine sebep olmuştur. TSK tarafından, 1961 Anayasası'nın siyasal ve sosyal hayattaki özgürlükçü uygulamalarına yöneltilen eleştiriler neticesinde anayasa, muhtıranın etkilerinden kaynaklı olarak 1971 ve 1973 yıllarında üç kez değiştirilmiş ve bu düzenlemelerle yukarıda da belirtildiği üzere anayasanın birçok maddesinde değişikliğe gidilmiştir.

1971 ve 1973 değişiklikleri, 1961 Anayasası'nın içeriğini ve hükümlerini köklü bir biçimde değiştirmiştir. Söz konusu değişikliklerle anayasada yer alan temel hak ve hürriyetlerin sınırlanması hususunda yürütmenin takdir hakkı genişletilmiştir. Ayrıca bahsi geçen düzenlemelerle, Bakanlar Kurulu'na KHK çıkarma yetkisinin tanınması, üniversitelerin özerkliğinin zayıflatılması, TRT'nin özerkliğinin kaldırılması, Askerî

Yüksek İdare Mahkemesi ile DGM'lerin kurulması neticesinde TSK'nın etkinliği ve yürütmenin, yasamayla yargı karşısındaki gücü ve denetimi artırılmıştır. Böylelikle, anayasanın özgürlükçü karakteri ciddi bir biçimde zayıflatılmış ve Türkiye'nin anayasal düzeni otoriter bir yapı kazanmıştır. Bunun sonucunda TSK, anayasal düzenin işleyişi konusunda daha fazla söz sahibi olmuş ve sivil bürokrasi de bu durumdan olumsuz yönde etkilenmiştir. Bu da, Türk demokrasisinin gelişimine önemli ölçüde zarar vermiştir.

Esasında 1961 Anayasası ile Türk demokrasisi güçlenmiş ve temel hak ve hürriyetler konusunda devrim niteliğinde önemli adımlar atılmıştı. 1876, 1921, 1924 ve 1982 Anayasalarıyla karşılaştırıldığında 1961 Anayasası'nın değiştirilmeden önce Türkiye'de en özgürlükçü bir karaktere sahip toplum sözleşmesi olduğu açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Böylesine özgürlükçü bir anayasanın darbe niteliğinde olan bir muhtıra sonrasında değiştirilmesi, anayasanın yapısı, ruhu ve işleyişi üzerinde ciddi olumsuz etkiler bırakmıştır. Özellikle yapılan köklü değişikliklerle anayasa, son derece özgürlükçü olan ilk hâlden uzaklaştırılarak otoriter bir yapıya maruz bırakılmıştır. Bu da, halk egemenliği üzerinde son derece olumsuz etkiler bırakan ve demokrasilerin gelişimini büyük oranda durduran darbe ve muhtıra gibi olguların anayasaları da ne kadar olumsuz yönde etkilediğinin önemli bir göstergesidir. Bu bağlamda, 1961 Anayasası'nda sırasıyla 1971 ve 1973 yıllarında yapılan köklü değişikliklerin toplum sözleşmesini ne derece olumsuz yönde etkilediği ve Türkiye'nin demokrasi ve hukuk alanlarındaki gelişimini nasıl geriye götürdüğünün de önemli bir sonucu olarak değerlendirilmektedir.

Yazar Katkıları

Çalışmanın Tasarlanması: BT (%70), EA (%30)

Veri Toplanması: BT (%90), EA (%10)

Veri Analizi: BT (%90), EA (%10)

Makalenin Yazımı: BT (%90), EA (%10)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: BT (%90), EA (%10)

Finansman

Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Çıkar Çatışması

Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Kaynakça | Reference

- Acar, H. (2018). Türk Siyasal Hayatında Anti-Demokratik Bir Müdahale Örneği Olarak 12 Mart 1971 Muhtırası, *Türk Siyasal Hayatı: Osmanlı Modernleşmesinden Günümüze*, (Ed. Hasan Acar), (Birinci Bası), Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, ss. 463-484.
- Ahmad, F. (2006). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, (Çev. Sedat Cem Karadeli), (Birinci Bası), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akıncı, A. (2014). Türkiye'nin Darbe Geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9/1, ss. 55-72.
- Akşin, S. (1997). *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi (1789-1980): 2. Cilt*, (Birinci Bası), İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi Yenigün Haber Ajansı Yayınları.
- Aldıkaçtı, O. (1968). 1961 Anayasasında Devlet Başkanı Kararnemelerinin İmzalanması (md. 98,2), *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 1/2, ss. 30-46.
- Aldıkaçtı, O. (1978). *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, (Üçüncü Bası), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Araslı, U. (2015). *Anayasa Mahkemesi İptal Kararları Açısından Anayasal Temel İlke ve Kavramlar*, (Birinci Bası), Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- Arıkan, H. V. (2008). Demokrat Parti Dönemi Anayasa Tartışmalarının ve Sorunlarının 1961 Anayasasının Oluşumuna Etkileri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul.
- Armağan, S. (1971). 1961 Anayasasının Son Değişikliğinden Sonra Anayasa Mahkemesi, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 37/1-4, ss. 121-134.
- Atar, Y. (2014). *Türk Anayasa Hukuku*, (Dokuzuncu Bası), Konya: Mimoza Yayınları.
- Ayan, S. (2007). Siyasi Yapılanma Sürecinde 1961 ve 1982 Anayasası, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8/2, ss. 1-24.
- Başgil, A. F. (2008). *27 Mayıs İhtilâli ve Sebepleri*, (Çev. Cemal Aydın), (Dördüncü Bası), İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Bozkurt, Ö. (2018). Anılarda 12 Mart Muhtırası: "Bizden Başka Herkesin İktidarda Olduğu O Dönem", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20/1, ss. 209-243.
- Can, O. (2002). Anayasa Değişiklikleri ve Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü, *Anayasa Yargısı Dergisi*, 19, ss. 503-532.
- Canoruç, M. Ş. (2009). Anayasal Kurum Olan TRT'nin "Özerkliği", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/27, ss. 293-322.
- Coşgun, U. (2015). Düünden Bugüne Anayasacılık, *Hukuk Gündemi Dergisi*, 2, ss. 24-29.
- Coşkun, Y. (2016). 12 Mart 1971 Muhtırasının İngiliz Arşiv Belgelerindeki Yansıması, *Tarih Okulu Dergisi*, 9/28, ss. 299-309.
- Duman, Ö. (2018). "Anayasaya Hayır Demek": 1961 Anayasa Referandumu ve Samsun, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 13/25, ss. 225-246.

- Dunbay, S. (2016). 1961 Anayasası Perspektifinden Parlamenter Bağışlıklar, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 124, ss. 153-182.
- Dursun, D. (2003). *12 Mart Darbesi: Hatıralar, Gözlemler, Düşünceler*, (Birinci Bası), İstanbul: Şehir Yayınları.
- Emiroğlu, A. (2011). 27 Mayıs 1960 İhtilali ve Demokrat Parti'nin Tasfiyesi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, 1/1, ss. 13-27.
- Erdem, F. H. - Coşkun, V. (2009). Askeri Yargı ve Askeri Vesayet, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14/20-21, ss. 87-136.
- Eroğul, C. (1974). *Anayasayı Değiştirme Sorunu: Bir Mukayeseli Hukuk İncelemesi*, (Birinci Bası), Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Eroğul, C. (2009). Anayasa Değişikliği Önerisinde Değişiklik Yapılması, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64/1, ss. 89-113.
- Ersinadım, H. (2012). 1961 Anayasası'ndan Bugüne Sendikaların Sosyal Faaliyetlerinin Hukuki Çerçevesi, *Kamu-İş Dergisi*, 12/4, ss. 55-99.
- Eslek, T. (1989). 12 Mart 1971 Ara Rejimi'nde Adalet Partisi ve Cumhuriyet Halk Partisi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul.
- Gezen, B. (2020). Dönemin Tanıklarının Anılarında 12 Mart 1971 Muhtırası, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Aydın.
- Gönenç, L. (2007). Siyasi İktidar Kavramı Bağlamında Anayasa Çalışmaları İçin Bir Kavramsal Çerçeve Önerisi, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 56/1, ss. 145-168.
- Gözler, K. (2000). *Türk Anayasa Hukuku*, (Birinci Bası), Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- Gözübüyük, A. Ş. (1986). *Anayasa Hukuku*, (Birinci Bası), Ankara: S Yayınları.
- Kapani, M. (1993). *Kamu Hürriyetleri*, (Yedinci Bası), Ankara: Yetkin Yayınları.
- Karataş, İ. (2020). Milliyetçi Muhafazakâr Aydınların 12 Mart'a Bakışına Bir Örnek: Türk Aydınlar Ocağı'nın Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a Sunduğu Rapor, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 20/40, ss. 253-287.
- Katoğlu, T. (1994). Devlet Güvenlik Mahkemelerinde Uygulanan Yargılama Usulünün Genel Yargılama Usulünden Farkları, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 49/3, ss. 255-274.
- Kayalı, K. (2012). *Ordu ve Siyaset: 27 Mayıs-12 Mart*, (Beşinci Bası), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keskin, Y. Z. (2020). Türkiye Siyaseti ve Devlet Örgütlenmesinde 12 Mart Muhtırasının Etkileri, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22/Özel Sayı, ss. 1-15.
- Khafaja, A. M. J. (2019). Anayasayı Değiştirme Sorunu: Türkiye ve Irak Mukayesesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Isparta.
- Kıratlı, M. (1973). 1924 ve 1961 Anayasalarında İdarenin Kuruluşu (Bir Karşılaştırma), *Türk İdare Dergisi*, 44/341, ss. 3-28.

- Kili, S. - Gözübüyük, A. Ş. (1985). *Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze"*, (Birinci Bası), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Korkut, L. (2016). Karşılaştırmalı Hukuk Bakış Açısıyla 1982 Anayasasında Silahlı Kuvvetlerin Yürütme ve Yargı Tarafından Denetimi, *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3/1, ss. 5-47.
- Köse, S. (2010). Türk Demokrasi Hayatında 12 Mart 1971 Muhtırası, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Afyonkarahisar.
- Kubalı, H. N. (1971). *Anayasa Hukuku Dersleri: Genel Esaslar ve Siyasî Rejimler*, (İkinci Bası), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Kulak, S. C. (2010). Anayasa Değişikliklerinin Yargısal Denetimi, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 87, ss. 228-261.
- Kutsal Ayaz, Ü. (2014). Türkiye'de Anayasal ve Kurumsal İnşa Bağlamında Modernleşme (1876-1982), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Afyonkarahisar.
- Kuzu, B. (1994). Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarının İnsan Hakları Açısından Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 54/1-4, ss. 71-101.
- Küçükcan, B. (1997). 1961 Anayasası ve 1961-1965 Koalisyon Hükümetleri Dönemi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul.
- Nohutçu, A. - Ündal, M. (2015). *Anayasa Hukuku*, (Onikinci Bası), Ankara: Savaş Yayınevi.
- Okyay, C. (2018). Türkiye'de Anayasacılık Anlayışı Olarak Tepkisellik (1960-1982 Dönemi), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Çorum.
- Onar, E. (1993). *1982 Anayasasında Anayasayı Değiştirme Sorunu*, (Birinci Bası), Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Özbudun, E. (1986). *Türk Anayasa Hukuku*, (Birinci Bası), Ankara: Yetkin Yayınları.
- Özbudun, E. (2012). Türkiye'de Anayasa Yargısının Doğuşu: 1961 Anayasası Üzerindeki Kurucu Meclis Görüşmeleri, *Liberal Düşünce Dergisi*, 17/68, ss. 5-18.
- Parla, T. (1991). *Türkiye'de Anayasalar*, (Birinci Bası), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sağlam, F. (1982). *Temel Hakların Sınırlanması ve Özü*, (Birinci Bası), Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Salep, M. (2019). Siyasi ve Hukuki Açından 1961 Anayasası'nda Yapılan Değişiklikler (1969-1974), *Turkish Studies-Historical Analysis*, 14/2, ss. 327-357.
- San, C. (1994). Sosyo-Politik Bir Süreç Olarak Anayasa Değişiklikleri, *Anayasa Yargısı Dergisi*, 11, ss. 23-35.
- Soysal, M. (1997). *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, (Onbirinci Bası), İstanbul: Gerçek Yayınevi.

- Sunay, C. - Tunç, B. (2021). Elli Yıl Sonra 12 Mart Muhtrasına Yeniden Bakmak, *Tarih Okulu Dergisi*, 14/55, ss. 3904-3936.
- Şengül, G. (2011). 1961 Anayasasının Hazırlanmasındaki Tarihsel Süreç, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Çanakkale.
- Tan, T. (1995). Türk Hukukunda Kanun Hükmünde Kararname Uygulaması ve Sorunlar, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 50/1, ss. 335-353.
- Tanilli, S. (1981). *Devlet ve Demokrasi: Anayasa Hukukuna Giriş*, (Birinci Bası), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Tanör, B. (1994). *İki Anayasa: 1961 ve 1982*, (Üçüncü Bası), İstanbul: Beta Yayınları.
- Tanör, B. (2016). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, (Yirmialtıncı Bası), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Teziç, E. (1972). *Türkiye'de 1961 Anayasasına Göre Kanun Kavramı*, (Birinci Bası), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Tikveş, Ö. (1977). Anayasa'da Onbeş Yıllık Dönemde (1961-1976) Yapılan Değişiklikler ve Ekler, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 34/1-4, ss. 19-60.
- Tuğluoğlu, F. (2019). 1961 Anayasa Referandumu ve DP Tabanı, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 12/24, ss. 135-162.
- Tunç, B. (2020). Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası'nın Yeri ve Önemi, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 17/67, ss. 657-692.
- Turan, Ş. (1999). *Türk Devrim Tarihi 4. Kitap (İkinci Bölüm): Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (14 Mayıs 1950-27 Mayıs 1960)*, (Birinci Bası), Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Turan, Ş. (2002). *Türk Devrim Tarihi 5. Kitap: Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960-12 Eylül 1980)*, (Birinci Bası), Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Uran, P. (2015). Anayasaların Başlangıç Kısımları, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 73/1, ss. 223-248.
- Yayla, A. (2012). Anayasacılık, Anayasal Demokrasi ve İdeolojiler, *Liberal Düşünce Dergisi*, 66, ss. 13-22.
- Yıldırım, M. (2019). Sivil-Asker Uyumunun Anayasa Yapım Siyasetine Etkisi: 1971-1973 Anayasa Değişiklikleri, *Liberal Düşünce Dergisi*, 24/93, ss. 35-58.
- Yılmaz, E. (2017). Türk Siyasî Tarihinde Askerî Müdahalelere Bir Örnek: Demokrat Partililere Siyasî Haklarının İadesi Meselesi ve 14-21 Mayıs 1969 Buhranı, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 16/32, ss. 21-64.
- Yılmaz, F. (2007). *Türk Anayasa Tarihi (1808-2007)*, (Birinci Bası), Ankara: Berikan Yayınları.
- Zürcher, E. J. (1995). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner Gönen), (Birinci Bası), İstanbul: İletişim Yayınları.

EKLER

EK 1: 1961 Anayasası'nın 20 Temmuz 1961 Tarihinde Resmî Gazete'de Yayınlanması.

T. C. Resmî Gazete

Kuruluş tarihi : 7 Ekim 1336 - 1920

İdare ve yasa işleri için Başbakanlık Neşriyat ve Müdârecemat Genel Müdürlüğüne müracaat olunur	20 TEMMUZ 1961 PERŞEMBE	Sayı : 10859
--	----------------------------	--------------

KANUN

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ANAYASASI

Kanun No : 334 Kabul tarihi : 9/7/1961

BAŞLANGIÇ

Yerli boyuna bağımsız yaşamış, hak ve hürriyetleri için savaşmış
ulus;

Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşrûlığını kay-
betmiş bir iletkeni karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960
Devrimini yapan Türk Milleti;

Bütün fertleri, kaderde, kuvvatta ve tasada ortak, bölünmez bir
bütün halinde, millî şuur ve ülkeler arasında, toplum ve milletimiz,
dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak millî
birlik ruhu içinde dünya yûsufîyatını amaç bilen Türk Milliyetçiliğinden
kız ve ilham alarak ve;

«Yurtta Sulh, Cihanda Sulh» ilkesinin, Millî Mücadele ruhunun,
millet egemenliğinin, Atatürk Devrimlerine bağlılığın tam şuuruna sahip
olarak;

İnsan hak ve hürriyetlerini, millî dayanışmayı, sosyal adliye, fer-
di ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat altına
almayı mümkün kılacak demokratik hukuk devletini bütün hukukî ve
sosyal temelleriyle kurmak için;

Türkiye Cumhuriyeti Kurucu Meclisi tarafından hazırlanan bu
Anayasayı kabul ve ilan ve onu, sadet teminatını vatanşahların pîlîfî-
yatında ve iradelerinde yer aldığı insanî ile, hürriyete, adliye ve fasliye
şahk evlâkına uyarak bekliğine emanet eder.

II. Cumhuriyetin nitelikleri. MADDE 2 — Türkiye Cumhuriyeti, insan hakla-
rına ve teklîyatına belirlenen temel ilkelere dayanarak, millî, demokrasîlik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir.

III. Devletin nitelikleri. MADDE 3 — Türkiye Devleti, laik ve millîyle
bölünmez bir bütündür.
Resmî dil Türkçedir.
Başkent Ankara'dır.

IV. Egemenlik. MADDE 4 — Egemenlik kayıtsız şartsız Türk
Milletine aittir.
Millet, egemenliğini, Anayasamın koyduğu esasa-
lara göre, yetkili organlar eliyle kullanır.
Egemenliğin kullanılmasında, hiçbir surette belli bir
kişiyi, zümreyi veya sınıfa hürûkalamaz. Hiçbir kurum
veya organ, kayıtsız şartsız Anayasadan alınmış bir dev-
let yetkisini kullanamaz.

V. Yasa yapma yetkisi. MADDE 5 — Yasama yetkisi Türkiye Büyük
Millet Meclisine aittir. Bu yetki devredilemez.

VI. Yürütme görevi. MADDE 6 — Yürütme görevi, kanunlar çerçevesinde,
Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu tarafından yerine getirilir.

VII. Yargı yetkisi. MADDE 7 — Yargı yetkisi, Türk Milleti adına
bağımsız mahkemelerce kullanılır.

VIII. Anayasadan kaynaklı haklar. MADDE 8 — Kanunlar Anayasaya aykırı olamaz.
Anayasa hükümleri, yasama, yürütme ve yargı

EK 2: 1961 Anayasası'nın 73. Maddesinin Değiştirilmesine ve Anayasaya Geçici Bir Madde Eklenmesine Dair Resmî Gazete'nin 22 Nisan 1970 Tarih ve 13.478 Sayılı Yayını.

22 NİSAN 1970		(Resmî Gazete)		Şahife 3	
Ankara Üniversitesi Kuruluş Kadroları hakkındaki 5239 sayılı Kanuna ek Elazığ Veteriner Fakültesi Kuruluş kadroları hakkında Kanun			(2) SAYILI CETVEL		
<i>Kanun No : 1253</i>			<i>Kabul tarihi : 14/4/1970</i>		
<p>Madde 1 — 4936 sayılı Üniversiteler Kanununun 2 nci maddesi uyarınca Ankara Üniversitesine bağli olarak Elazığ'da açılan Veteriner Fakültesinin Kuruluş Kadrolarına ait (1) ve (2) sayılı cetvellerde yazılı kadrolar Ankara Üniversitesi Kuruluş kadroları hakkındaki 5239 sayılı Kanuna bağli (1) ve (2) sayılı cetvelere (Elazığ Veteriner Fakültesi) adı altında eklenmiştir.</p> <p>Madde 2 — A) Ankara Üniversitesine bağli olarak açılan Elazığ Veteriner Fakültesinde sürekli olarak görev alan öğretim üyesi, öğretim görevlisi, uzman ve asistanlarla 4936 sayılı Üniversiteler Kanununun 116 sayılı Kanunla değişik 62 nci maddesi gereğince geçici olarak görevlendirilen öğretim üyeleri ve yardımcılara bu görevi aylar itibarıyla muntazaman ve fiilen yaptıkları sürece her ay bütün istihkaklarından ayrı olarak aşağıda gösterilen oranlarda ödenek verilir.</p> <p>a) Profesörler 1 inci derece brüt maaşın yüzde yüzü.</p> <p>b) Öğretim görevlisi ve doçentlerden maaşı 3 üncü dereceye kadar veya daha az olanlara 3 üncü derece brüt maaşın yüzde yüzü, 3 üncü dereceden daha yüksek olanlara almakta oldukları brüt maaşın yüzde yüzü.</p> <p>c) Uzmanlar ile asistanlardan maaşı 7 nci derece ve daha az olanlara, 7 nci derece brüt maaşın yüzde yüzü, 7 nci dereceden daha yukarı olanlara almakta oldukları brüt maaşın yüzde yüzü ödenir.</p> <p>B) Bu Üniversitelerde geçici olarak görevlendirilenlere 10 Şubat 1964 tarihli 6245 sayılı Harcetrah Kanununun 42 nci maddesinde kabul edilmiş geçici görev yemeyesi verilmaz.</p> <p>C) Elazığ Veteriner Fakültesinde ek görevle tayin edilmiş üniversite tasminatı alan öğretim üyelerinin bu tasminatlarına hâli gelmez. Bunlar hakkında 7244 sayılı Kanunun 3 üncü maddesi uygulanmaz.</p> <p>Madde 3 — Bu kanun yayımı tarihinde yürürlüğe girer.</p> <p>Madde 4 — Bu kanunu Bakanlar Kurulu yürütür.</p> <p style="text-align: center;">20/4/1970</p>					
(1) SAYILI CETVEL					
D.	Görevin çeşidi	Sayı	Aylık		
	Dekan	1	210		
No.	Başlık	Dünya Tarih	Cilt	Sahife	Resmî Gazete Sıra No.
5239	Halk Kurumu 2 Ankara Üniversitesi Kuruluş Kadroları Kanunu 12/7/1968	5	28	1196	6055
Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 73 üncü maddesinin değiştirilmesine ve Anayasa'ya geçici bir madde eklenmesine dair Kanun					
<i>Kanun No : 1254</i>			<i>Kabul tarihi : 17/4/1970</i>		
<p>Madde 1 — Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 73 üncü maddesi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir :</p> <p>d) Cumhuriyet Senatosu üyeliğinin süresi.</p> <p>Madde 73 — Cumhuriyet Senatosu üyeliğinin süresi altı yıldır. Süresi biten üyeler yeniden seçilebilir.</p> <p>Cumhuriyet Senatosunun genel ayla ve Cumhurbaşkanınca seçilen üyelerinin üçte biri her iki yılda bir yenilir.</p> <p>Millet Meclisi genel seçimlerini yapacağı yıla rastlayan yenileme seçimleri, Millet Meclisi genel seçimleriyle birlikte ve rastlamayanları ise, genel seçimlerden sonra gelen ikinci yılda, genel seçimler için kanunun belirttiği ayda yapılır.</p> <p>74 üncü maddeye göre seçimlerin geriye bırakılması yahut 69 uncu veya 108 inci maddeye göre seçimlerin yenilenmesine karar verilmesi hallerinde, Cumhuriyet Senatosunun yenileme seçimleri de Millet Meclisi seçimleriyle birlikte yapılmak üzere geriye bırakılmış veya öne alınmış olur. Bundan sonraki Cumhuriyet Senatosu yenileme seçimleri 3 üncü fıkraya hükümlerine göre yapılır.</p> <p>Cumhurbaşkanınca seçilen üyelerin süresi biten veya bu üyeliklerde her hangi bir sebeple boşalma olursa, Cumhurbaşkanı, bir ay içinde yeni üyeleri seçer.</p> <p>Bosalan bir üyelğe seçilen kimse, yerine seçildiği üyenin süresini tamamlar.</p> <p>Madde 2 — Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 73 üncü maddesinin</p>					

EK 3: 1961 Anayasası'nın 52. ve 82. Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkındaki Kanun'un Resmî Gazete'nin 2 Temmuz 1971 Tarih ve 13.883 Sayılı Yazısıyla Yayınlanması.

T.C. Resmî Gazete

Kuruluş tarihi : 7 Ekim 1336 - 1920

Yönetim ve basın işleri için
Başbakanlık Neşriyat ve Müdâveعات
Genel Müdürlüğüne
Bağlanmıştır

2 TEMMUZ 1971
CUMA

Sayı : 13883

KANUN

9/7/1961 tarihli ve 334 sayılı T. C. Anayasasının 56 nci ve 82 nci maddelerinin değiştirilmesi hakkında Kanun

Kanun No : 1421

Kabul tarihi : 30/6/1971

Madde 1 — Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 56 nci maddesine aşağıdaki fıkra eklenmiştir :

«Son milletvekili genel seçimlerinde muteber oy sayısının en az yüzde beşini alan veya bu seçimlerde Millet Meclisinde grup teşkil edecek sayıda milletvekilliği kazanmış bulunan siyasi partilere Devletçe yapılacak yardım kanunları düzenlenir.»

Madde 2 — Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 82 nci maddesi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir.

«Madde 82 — Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinin ödenek ve yolukları kanunla düzenlenir. Ödenğin aylık tutarı en yüksek Devlet memurunun almakta olduğu miktar, yoluk da ödenğin yarısını aşamaz.

Ödenek ve yolukların en çok üç aylığı önceden ödenebilir.»

Madde 3 — İşbu kanunun 1 inci maddesi yayımlandığı ve gene 2 nci maddesi 1/3/1970 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere yayımlandığı tarihte yürürlüğe girer.

30/6/1971

No.	Sayı.	Ekim Tarih	Cilt	Sahife	Resmî Gazete Sayı	
834	İlgili Kanun 1 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası	9/7/1967	4	1	2309	10319

EK 4: 1961 Anayasası'nın Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Anayasaya Bazı Geçici Maddelerin Eklenmesi Hakkında Yapılan Anayasa Değişikliğinin Resmî Gazete'nin 22 Eylül 1971 Tarih ve 13.964 Sayılı Yazısıyla Yayınlanması.

<h1 style="margin: 0;">T.C.</h1> <h1 style="margin: 0;">Resmî Gazete</h1> <p style="margin: 5px 0;">Kuruluş tarihi : 7 Ekim 1336-1920</p>		
<p style="font-size: small;">Yüköğün ve yayıncıların için Baskı ve dağıtım işleri için Genel Müdürlüğüne başvurunuz</p>	<p style="font-size: small;">22 EYLÜL 1971 ÇARŞAMBA</p>	<p style="font-size: small;">Sayı : 13964</p>
<h2 style="text-align: center; margin: 0;">KANUN</h2>		
<p>Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının bazı maddelerinin değiştirilmesi ve geçici maddelerin eklenmesi hakkında Anayasa Değişikliği</p> <p style="text-align: center;">No - 1488 Kebal tarihi : 20/9/1971</p>		
<p>MADDE 1 — Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 11, 13, 19, 22, 26, 29, 30, 32, 38, 46, 60, 61, 64, 69, 110, 111, 114, 119, 120, 121, 124, 127, 134, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 147, 149, 151 ve 152 nci maddeleri aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir.</p> <p>MADDE 11 — Temel hak ve hürriyetler Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, Cumhuriyetin milli güvenliğinin, kamu düzeninin, kamu yararının genel ahkâm ve genel sağlığın korunması amacı ile veya Anayasadan diğer maddelerinde gösterilen özel sebeplerle, Anayasasının söfisine ve ruhuna uygun olarak ancak kanunla sınırlandırılabilir.</p> <p>Kanun, temel hak ve hürriyetlerin özine dokuzamaz.</p> <p>Bu Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbirini, insan hak ve hürriyetlerini veya Türk Devletinin öfinesel ve millîyle bütünlüğünü veya din, ırk, sınıf, din ve mezhep ayırımına dayanarak, müfidekleri Anayasada belirtilen Cumhuriyeti vatandaş kaldırmak üzere kullanılamaz.</p> <p>Bu hükümlere aykırı eylem ve davranışların cezası kanunla gösterilir.</p>	<p>MADDE 22 — Basın hürdür; sansür edilemez. Devlet, basın ve haber alma hürriyetini sağlayacak tedbirleri alır.</p> <p>Basın ve haber alma hürriyeti, ancak Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünü, kamu düzenini, milli güvenliği ve milli güvenliğinin gerektirdiği gıfıtlığı veya genel ahkâmı korumak, kışkırtıcı faaliyet, şeref ve haklarına tecavüz, suç işleme, haklarını ihmal etmek veya yargı görevinin amacına uygun olarak yerine getirilmesini sağlamak için kanunla sınırlandırılabilir.</p> <p>Yargı görevinin amacına uygun olarak yerine getirilmesini için kanunla belirlenecek suçlar içinde hüküm tarafından verilerek kararlar saklı olmak üzere, olaylar hakkında yayın yasaklanamaz.</p> <p>Türkiye'de yayınlanan gazete ve dergiler, kanunun gösterdiği suçları işlenmesi halinde hüküm kurarlar; Devlet, ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, milli güvenliğinin, kamu düzeninin veya genel ahkâmın korunması bakımından gecikmeden emremler bulunabilir ve, kanunun açıkça yetkili olmadığı mercek emriyle toplatılabilir. Toplatma kararını veren yetkili merci, bu kararın en geç 24 saat içinde mahkemeye bildirir. Mahkeme bu kararın en geç üç gün içinde emremler</p>	
<p>II. Özel hayatın korunması.</p> <p>a) Özel hayatın gizliliği.</p> <p>MADDE 15 — Özel hayatın gizliliğine dokunulamaz. Adli kovuşturmanın gerektirdiği hallerde ancak Kanunun açıkça gösterdiği hallerde, emremler göre verilmiş hüküm kararı olmadıkça; milli güvenlik veya kamu düzeni bakımından gecikmeden emremler bulunabilir ve kanunla yetkili bulunan mercek emremler bulunmadıkça kimse emremler, özel kışkırtıcı ve eşyanı sıratınası ve bunlara el konulamaz.</p>	<p>VI. Basın ve yayını için hükümler.</p> <p>a) Basın hürriyeti.</p>	

EK 5: 1961 Anayasası'nın 30, 57, 136, 138 ve 148. Maddelerinin Bazı Fıkralarının Değiştirilmesi ve Anayasaya İki Geçici Madde Eklenmesi Hakkındaki Kanun'un Resmî Gazete'nin 20 Mart 1973 Tarih ve 14.482 Sayılı Yazısıyla Yayınlanması.

<h1>T. C. Resmî Gazete</h1> <p>Kuruluş tarihi : 7 Ekim 1336 - 1920</p>		
<p>Yönetim ve pazar işleri için Başbakanlık Neşriyat ve Mübâraعات Genel Müdürlüğüne başvurulur</p>	<p>20 MART 1973 SALI</p>	<p>Sayı : 14482</p>
<h2>KANUN</h2>		
<p>T. C. Anayasasının 30, 57, 136, 138 ve 148 inci Maddelerinin Bazı Fıkralarının Değiştirilmesi ve 2 Geçici Madde Eklenmesi Hakkında</p>		
<p>Kanun No : 1699</p>	<p>Kabul tarihi : 15/3/1973</p>	
<p>Madde 1 — T. C. Anayasasının 30 uncu maddesinin 4 üncü fıkrası aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir :</p>		
<p>Madde 30 — Fıkra 4</p>		
<p>Yakalanmış veya tutuklanmış kimse, tutulma yerine en yakın mahkemeye gönderilmesi için gerekli süre harış kırksekiz saat ve Devlet Güvenlik Mahkemelerinin görev ve yetkilerine giren suçlar ile kanunun açıkça belli ettiği hallerde topla olarak işlenen suçlarda ve genellikle savaş veya sükuyönetim hallerinde, kanunlarda gösterilen süre içinde hâkim önüne çıkarılır; bu süre onbeş günü geçemez. Kimse, bu süreler geçtikten sonra hâkim kararı olmaksızın, hücrayotünden yotuzun kılınmaz. Yakalanmış veya tutuklanmış kimsenin durumu hemen yukarıdaki gibidir.</p>		
<p>Madde 2 — Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 57 nci maddesinin 2 nci ve 3 üncü fıkrası aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir :</p>		
<p>Madde 57 — Fıkra 2, 3</p>		
<p>Partilerin iç çaişmaları, faaliyetleri, Anayasa Mahkemesine hangi hallerde ve ne suretle hesap verotükleri ve bu mahkemeye mal denetimlerinin hangi hallerde ve nasıl yapılacağı, demokrasi esaslarına uygun olarak kanunla düzenlenir.</p>		
<p>Madde 3 — Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 136 nci maddesine aşağıdaki fıkralar eklenmiştir :</p>		
<p>Madde 136 — Ek fıkra; 2, 3, 4, 5, 6, 7</p>		
<p>Devletin Birliği ve milliyetiyle bütünlüğü, hür demokrasiye özen ve</p>		
<p>Devlet Güvenlik Mahkemeleri bağışan, üye ve yedek üyeleri ile savcı ve savcı yardımcılara üç yıl için atanırlar, istisnai hâllerde yeniden atanabilirler.</p>		
<p>Devlet Güvenlik Mahkemeleri kararlarının temyiz mercii Yargıtay'da yalnız bu mahkemelerin kararlarını incelemek üzere kurulacak daire veya daireler; Genel Kurul ise, Yargıtay Ceza Daireleri Genel Kuruludur.</p>		
<p>Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kuruluş ve işleyişi, görev ve yetkileri ve yargılama usulleri ile ilgili diğer hükümler kanunla gösterilir.</p>		
<p>Madde 4 — T. C. Anayasasının 138 inci maddesinin 4 üncü fıkrası aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir :</p>		
<p>Madde 138 — Fıkra 4</p>		
<p>Ankari mahkemelerde üyelerin çoğunluğunun hâkimlik niteliğine sahip olması şarttır. Ancak, savaş hâlinde bu şart aranmaz.</p>		
<p>Madde 5 — Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 148 inci maddesinin 2 nci fıkrası aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir :</p>		
<p>Madde 148 — Fıkra 2</p>		
<p>Anayasa Mahkemesi, Yüce Divan sıfatıyla baktığı davalar ile siyasi partilerin kapatılması hâkimindeki davalar dışındaki işleri, doğrudan doğruya inceleyebilir. Ancak, gerekli görüldüğü hallerde, sözlü açıklamalarını dinlemek üzere ilgilileri çağırır.</p>		
<p>Madde 6 — T. C. Anayasasına aşağıdaki geçici 21 inci madde eklenmiştir :</p>		
<p>Geçici Madde 21 — Sükuyönetimin kaldırıldığı tarihte sükuyönetim mahkemelerinde görülmekte bulunan davalar sonuçlandırılmaya kadar bu mahkemelerin görev ve yetkileri devam eder. Kanun davası açılmaması ötekiler ile duruşmaların tatiline karar verilmiş davalar durumlarına,</p>		

[itobiad], 2022, 11 (3): 1572-1602

<p>Ölümcül Çocuk İstismarlarının Önlenabilirliği Üzerine Bir Araştırma: 40 Haber Olgusu Örneği</p> <p>A Research on the Prevention of Fatal Child Abuses: 40 Case Studies from News</p> <p>Video Link: https://youtu.be/X2N_DT6hQFg</p>	
<p>Beyhan DOĞAN</p> <p>Dr. Arş. Gör, Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Phd. Res. As, Bingöl University, Faculty of Arts and Sciences</p> <p>beyhandogan48@gmail.com ORCID: 0000-0002-9803-1248</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 23.02.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 20.09.2022
Yayın Tarihi / Published	: 22.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atf/Cite as: Doğan, B. (2022). Ölümcül Çocuk İstismarlarının Önlenilirliği Üzerine Bir Araştırma: 40 Haber Olgusu Örneği . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1572-1602 . doi: 10.15869/itobiad.1078041

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Beyhan DOĞAN)

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Ölümcül Çocuk İstismarlarının Önlenabilirliği Üzerine Bir Araştırma: 40 Haber Olgusu Örneği

Öz

Bu makalede ölümcül çocuk istismarının çok boyutlu ve karmaşık durumunun son on yılda medyaya yansıyan ve anne-babaları tarafından öldürülen çocuk haberleri (olgular) üzerinden açıklanması ve tartışılması amaçlanmaktadır. Olguların meydana gelmesine yönelik risk faktörleri ve tetikleyicileri ortaya çıkarılarak ölümcül çocuk istismarlarının meydana gelmesine neden olan etkenlerin doğru değerlendirilmesi sağlanacaktır. Böylelikle çocuk koruma hizmetlerindeki önleyici mekanizmaların, bu alanda oluşturulacak sosyal politikaların doğru zamanda müdahalede bulunmasına yönelik öneriler oluşturulacaktır.

Araştırmada içerik analizi tekniği nitel bir yöntem olarak kullanılmıştır. Ölümcül çocuk istismarı haberleri tematik içerik analizi kapsamında incelenip elde edilen verilerin sentezlenmesi ve yorumlanması yapılmıştır. Olguların tematik içerik analizi ile sentezlenmesi sonucunda, olguların meydana geliş biçimlerinin büyük ölçüde benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Olguların meydana geliş biçimlerinin belirli kategorilere ayrılması, bu kategorilerin de çocuk istismarı risk faktörleri ile uyumlu olması literatürdeki bilgileri doğrulamaktadır.

20'si anne, 20'si de baba kaynaklı olmak üzere, ebeveynleri tarafından öldürülen çocuklara ait 40 haber kapsamında ölümcül çocuk istismarının gerçekleştiği durumlar araştırmanın çalışma grubunu oluşturmaktadır. Araştırmada on yıldan daha eski olan olgular güncel durumların analiz edilerek sosyal politikalara güncel verileri sunması amacıyla dışlanmıştır. Verilerin doygunluğa ulaşmasıyla çalışma grubu kırk ebeveyn ile sınırlı tutulmuştur.

Anneler tarafından gerçekleştirilen istismar vakalarında altta yatan nedenlerin başında psikolojik sorunlar, erken yaşta evlilik ve çocuk sahibi olma ile evlilik dışı bir birliktelik içerisinde bulunma gelmektedir. Paternal Filiside yol açan etkenler arasında boşanma ve ayrı yaşama ile ilgili sorunlar, ekonomik sıkıntılar ve madde kullanımına bağlı sorunlar bulunmaktadır.

Sonuç olarak çocuk ihmal ve istismarı kontrol listesi de göz önünde bulundurulduğunda, bu vakaların hepsinin önlenabilir olduğuna ulaşılmaktadır. Ölümcül çocuk istismarlarının yaşandığı bu olgulara çocuk koruma uygulamalarında önleyici hizmetler kapsamında müdahalede bulunularak riskli durumlarda ailelerin desteklenmesi sağlanmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Ölümcül Çocuk İstismarları, Çocuk Koruma, Önleyici Hizmetler, Çocuk İstismarı, Risk Faktörleri

A Research on the Prevention of Fatal Child Abuse: 40 Case Studies from News

Abstract

In this article, it is aimed to explain and discuss the multidimensional and complex situation of fatal child abuse through the news (cases) of children killed by their parents and reflected in the media in the last ten years. By revealing the risk factors and triggers for the occurrence of the cases, it will be ensured that the factors causing the fatal child abuse are evaluated correctly. Thus, suggestions will be made for the preventive mechanisms in child protection services and the social policies to be formed in this area to intervene at the right time.

Content analysis technique was used as a qualitative method in the research. The news of fatal child abuse was analyzed within the scope of thematic content analysis and the obtained data were synthesized and interpreted. As a result of synthesizing the cases with thematic content analysis, it was determined that the occurrence forms of the cases were largely similar. The division of the cases into certain categories and the compatibility of these categories with the risk factors of child abuse confirms the information in the literature.

The study group of the research consists of the cases where fatal child abuse occurs within the scope of 40 news stories about children killed by their parents, 20 of which are from the mother and 20 from the father. In the study, cases older than ten years were excluded in order to present current data to social policies by analyzing current situations. As the data reached saturation, the study group was limited to forty parents.

Psychological problems, early marriage and having children, and being in a non-marital relationship are the leading causes of abuse by mothers. Among the factors that cause paternal filicide are problems related to divorce and living apart, economic difficulties and problems related to substance use.

As a result, considering the child neglect and abuse checklist, it is concluded that all of these cases are preventable. Families should be supported in risky situations by intervening within the scope of preventive services in child protection practices in these cases where fatal child abuse is experienced.

Keywords: Fatal Child Abuses, Child Protection, Preventive Services, Child Abuse, Risk Factors

Giriş

Çocuk istismarının özel ve nadir bir türü olan çocuk cinayetleri çocuklara yönelik şiddetin en uç şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu olgunun aile ve toplum üzerinde oldukça önemli ve önlenmesi gereken sonuçlar doğurduğu bilinmektedir. Yıllık veriler bazında incelendiğinde dünyada yaklaşık her yıl 100 milyona yakın çocuğun öldürüldüğü ve bunlardan yarısının ise faillerinin çocukların ebeveynleri olduğu bilinmektedir (Barone & Carone, 2020, s.773). Tüm bunlarla birlikte çocuk cinayetlerinde

kimi durumlarda yetersiz kayıt altına alınma ve mağdur-fail ilişkisi özelliğine dair veriler bu durumların önüne geçilmesinde engel teşkil etmektedir (Özdemir & Evinç, 2021, s. 202). Her şeyden önce ölümcül çocuk istismarlarının önüne geçilmesi ve bu olguların önlenmesi yönünde politikaların oluşturulması için bahsi geçen bilgilerin ve kayıtların yeterli olması gerekmektedir. Böylelikle, toplumların geleceği için en önemli kaynak olan çocuklar ve onların korunması amacıyla yapılacak olan her alandan mesleki müdahaleler sağlam bir temelle başlatılmış olacaktır.

Çocuk koruma sisteminin içerisinde yer alan çocuk koruma hizmetleri çocuk refahı alanında uygulanan birden fazla çalışmayı kapsamaktadır. Bu hizmetler tanımlama, önleme ve müdahale olmak üzere bir dizi süreçten oluşmaktadır. Çocuk korumadaki önleyici hizmetler aynı zamanda tanımlama sürecini de içine almaktadır. Tanımlama hizmetleri önleme hizmetleri içerisinde yer alan risklerin tanımlanması sürecidir. Burada yüksek risk grubunda bulunanların belirlenmesine dair çalışmaların yanı sıra bireysel çocuk istismarı vakalarını tanımlayıcı çalışmalar da yürütülmektedir. Çocuk istismarını meydana getirebilecek risk etkenlerinin azaltılması, çocukları koruma altına alan ortamın güçlendirilmesi amaçları önleme hizmetlerinin hedefleri arasındadır. İstismarı meydana getirebilecek eylem ya da davranışı durdurmak için önleme hizmetlerinin önemi oldukça kayda değerdir (Bilgin, 2020, s.27).

Bir çocuğun ebeveyni tarafından öldürülmesi olgusu parental filisid olarak adlandırılmaktadır. Bebeğin doğumundan itibaren ilk 24 saat içerisinde öldürülmesi neonatisid, 1 yaşın altındaki çocukların öldürülmesi ise infantisid, 1-18 yaş arası ölümler ise filisid şeklinde ifade edilmektedir. Babaları tarafından öldürülen çocuk olguları paternal filisid, anneleri tarafından öldürülen çocuk olguları ise maternal filisid'dir. Literatüre dair yapılan çalışmalarda babaların daha çok büyük yaşta ve erkek çocukları ateşli silah kullanarak öldürdüğü tespit edilirken annelerin ise daha küçük yaşlarda olan ve kız çocuklarını elle ya da suda boğarak öldürdükleri bilgisine ulaşılmaktadır (Liem & Koenraadt, 2008, s.167-168; Bourget, Grace, & Whitehurst, 2007, s.76-77).

Bebeklerin doğumdan itibaren bir bakım verene duydukları ihtiyacın bakım verenle bebek arasında bir temel güven duygusu oluşması ile başladığı bilinmektedir. Ne var ki yetişkinlerin bazı stres durumlarında olumsuz duygularını denetleme mekanizmalarının olaylarla başa çıkma konusunda yetersiz kalması onların yıkıcı ve saldırgan davranışlar sergilemesine neden olabilmektedir. Ebeveynin yaşamış olduğu bu travmanın şiddeti ya da ruhsal sağlamlığı onların sergileyebilecekleri davranışları yönlendiren iki önemli unsurdur. Filisid olgusu biyopsikososyal yönlerden ele alınmalı ayrıca toplumların kültürel değer ve inanç sistemlerinden de etkilendiği unutulmamalıdır. Filisid üzerinde meslek elemanlarının ortak vurguda bulunduğu önemli bir husus da bu olguların çoğunun önlenebilir olduğudur. Yapılan araştırmalar göstermektedir ki; filisid her ne kadar tek bir nedenle açıklanamayacak kadar karmaşık bir olgu olsa da filisid olaylarının ortak bir profil sergiliyor olması önleme stratejileri açısından önemli bir yere sahiptir (Özdemir ve Evinç, 202, s.202).

Bu çalışmada ulaşılmak istenen amaç anne ya da babaları tarafından ölümcül istismara maruz kalan çocuk olaylarının medyaya yansıyan haberler üzerinden risk etkenleri ve tetikleyicilerinin belirlenerek olayların önlenebilirliğini ortaya koymak ve tartışmaktır. Böylelikle medyaya yansıyan haberler bağlamında hem ölümcül çocuk istismarlarının en çok hangi durumlarda gerçekleştiği ortaya çıkarılmış olacak hem de bu durumlar

üzerinden maternal ve paternal filisidin önlenmesi için öncelikli sorun alanları belirlenmiş olacaktır.

Yöntem

Bu araştırmada yöntem olarak içerik analizi kullanılmıştır. İçerik analizi hem nicel hem de nitel verilerle kullanılan bir yöntemdir. İçerik analizi tümevarımcı bir yöntem olabileceği gibi tümdengelimci bir yöntem olarak da kullanılabilen esnek bir yöntemdir (Dağhan & Akkoyunlu, 2015).

Bu araştırmada ise içerik analizi nitel bir yöntem olarak tercih edilmiştir. İçerik analizi, sosyal bilimler alanında ortaya çıkan metinleri veri toplamada işleyen bir değerlendirme yöntemidir. Bu metinler örneğin, açık görüşmelerin veya odak gruplarının transkriptleri, standart anketlerden açık sorular, saha araştırmalarından gözlem günlükleri, belgeler, dosyalar, gazete makaleleri ve internet materyalleri olabilmektedir (Mayring & Fenzl, 2019).

İçerik analizi belirli bir alanda ya da konuda yapılan çalışmaların (makale, haber, proje vs..) derinlemesine incelenip düzenlenmesi ile o konu ya da genel eğilimleri belirlemeye yardımcı olmaktadır. Sonuç olarak içerik analizi yöntemi ile yapılan çalışmalar hedeflenen konulara yönelik gelecekte planlanan çalışmalar için bir yol gösterici özellik taşımaktadır (Ültay, Akyurt, & Ültay, 2021). Bu araştırma ile yukarıda da bahsedildiği üzere haber analizleri ile ölümcül çocuk istismarı konusunda bu istismarların ortaya çıkış nedenleri incelenerek gelecekteki çalışmalara yol gösterici olması beklenmektedir.

İçerik analizinin de kendi içerisinde meta-analiz, meta-sentez (tematik içerik analizi) ve betimsel içerik analizi olmak üzere üç farklı yöntemi bulunmaktadır. (Çalık ve Sözbilir, 2014). Betimsel içerik analizi, belirlenen bir konu için yapılan, yayınlanmış ya da yayınlanmamış, bütün çalışmaları ele alarak bu çalışmaların eğilimlerini ve araştırma sonuçlarını tanımlayıcı bir boyutta değerlendirmeyi içerir (Ültay, Akyurt, & Ültay, 2021). Meta-analizi ise belirli bir konu hakkında yapılan, birbirinden bağımsız, birden çok çalışmanın sonuçlarını birleştirmeyi ve elde edilen araştırma bulgularını istatistiksel olarak analiz etmeyi gerektirmektedir.

Bu araştırmada ise içerik analizi türlerinden tematik içerik analizi kullanılmıştır. Tematik içerik analizi bir konu üzerinde yapılan çalışmaların tema ya da ana şablonlar oluşturularak eleştirel bir bakış açısı ile sentezlenmesi ve yorumlanmasını içermektedir (Eskici & Özsevgeç, 2019). Araştırmanın temel amacına da uygun olarak medyaya yansıyan ebeveynleri tarafından öldürülen çocuklar hakkındaki haberler üzerinden çocuk koruma uygulamalarında önleyici hizmetlerin önemini ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

Araştırmada ölümcül çocuk istismarı haberlerinin nitel olarak sentezlenmesi ile ortaya çıkacak ortak yanları hem bu alanda çalışma yapacak araştırmacılara meydana gelen olaylara bütüncül bakmalarını sağlayacak bir çerçeve oluşturulacaktır hem de sosyal politika yapıcılara zengin bir başvuru kaynağı olma özelliği gösterecektir. Haberlerin meydana geliş biçimlerinin sentezlenmesi, olguların oluş nedenleri arasında ortak noktaların oluşmasıyla çocuk istismarı için belirli risk faktörlerini ortaya çıkaracaktır. Böylelikle olguların gerçekleşme nedenlerinin belirli kategoriler altında toplanıp

toplanmayacağı görülerek ölümcül çocuk istismarını tetikleyen risk faktörlerinin olup olmadığı konusu tartışılacaktır.

Çalışma Grubu

Araştırmanın örneklemini internette farklı haber sitelerinde yayınlanan anne veya babası tarafından öldürülen çocuk haberleri arasından seçilmiştir. Anne veya babası tarafından ölümcül istismara maruz kalan çocuklar hakkında internette yayınlanan haberlerde, haber siteleri arasında fark gözetilmeksizin her bir örnekleme uygun olan olgu ile ilgili en çok bilgiyi veren haber sitesi tercih edilmiştir. Bu tercihin nedeni ise, olguların meydana geliş biçimleri üzerinden bir değerlendirme yapılması çalışmanın ana hedeflerinden biri olduğu için olgu hakkında toplanacak bilgilerin doğruluğu ve çokluğu aranmıştır. Bu çerçevede her vakanın kaynağı olan haber sitesi farklılık gösterebilmektedir.

Nitel araştırmalarda geçerlik ve güvenilirlik başlığı altında araştırmaya dahil edilen çalışma grubunun özellikleri çizilmektedir. Aslında araştırmaların geçerlik ve güvenilirliği özellikle nicel çalışmalarda kullanılırken nitel araştırmalarda inanılabilirlik, sonuçların doğruluğu ve araştırmacının yetkinliği gibi kavramlarla geçerlik ve güvenilirlik konusuna vurgu yapılmaktadır. Bunun için de nitel araştırmalar iç geçerlik, dış geçerlik, güvenilirlik ve objektiflik bakımından ele alınmaktadır. Dış geçerlik içerisinde yer alan dahil etme/dışlama kriterleri ifadelerine göre örnekleme nelerin dahil edileceğine ya da nelerin dışlanacağına karar verilmektedir (Başkale, 2016).

Bu araştırmada örneklem seçiminde, geriye dönük olarak son on yıl içerisinde -2011 ve 2021 yılları arasında- gerçekleşen vakalar aranmıştır. 2010 yılı öncesi meydana gelen vakalar dışlanmıştır. Özellikle son on yılın tercih edilmesi ile araştırma sonuçlarının yeni bir zamana odaklanarak gelecekte yapılması muhtemel politikalara ve araştırmalara daha güncel veriler sunması beklenmektedir.

Çalışma grubu oluşturulurken Türkiye'nin herhangi bir bölgesi özellikle tercih edilmemiş, vakaların 18 yaş altındaki ölümcül çocuk istismarı vakası olmasına ve amaca uygun olmasına dikkat edilmiştir. 20'si annesi, 20'si de babası tarafından öldürülen çocuk haberi olmak üzere toplam 40 haber bahsi geçen yöntemle seçilmiştir. Araştırmada örneklem sayısının 20 olarak belirlenmesi nitel araştırmalarda sonuçların doygunluğa ulaşması kavramı ile açıklanabilir. Buna göre toplanan verilerin kendini yinelemesi durumu ölçütü esas alınarak incelenen olgu hakkında farklı örneklemlerden birbirine yakın bilgiler toplanıyor ve toplanan bilgilerden daha ileri bilgilere erişilemiyorsa doygunluk sağlanmış demektir (Baltacı, 2018). Bu bağlamda da araştırma için öncelikle internette son on yılda gerçekleşen çocuk haberleri linkleri toplandıktan sonra bu linklerin detayları bir Word dosyasına aktarılmıştır. İlk aşamada sayı belirlenmeden vakalar toplanmıştır. Vakalardan elde edilen kategorilere göz atıldığında kategori sayısının daha fazla olup olmayacağı araştırılması amacıyla haberlerin toplanmasına devam edilmiştir. Ardından linkler tekrar toplanıp oluşturulan kategorilere bakıldığında ilk kategorilerden farklılaşmadığı, verilerin artık yinelemeye başladığı fark edilmiştir. Bunun üzerine doygunluğa erişildiği kararı verilerek vaka sayısı anne ve babalar için ayrı ayrı 20 olarak belirlenmiştir.

Araştırmada kullanılan örneklem türü ise ebeveynleri tarafından ölümcül istismara maruz kalan 18 yaş altındaki çocukların araştırılması amacına da uygun olarak amaçlı örneklem tercih edilmiştir. Nitel araştırmaların çoğunda, araştırmanın doğasına da

uygun olarak amaçlı örnekleme kullanılmaktadır. Bunun nedeni ise araştırma sonuçlarının tüm evrene genellenmesi hedefi güdülmediğinden amaçlı bir şekilde belirlenmiş az sayıdaki örnekleme zengin bir bilgi içeriği elde edilmesi beklenmektedir. Böylelikle amaçlı olarak seçilen örneklemlerden derinlemesine çalışılacak bilgiler alınmasına olanak sağlayacaktır (Baltacı, 2018).

Tablo 1 Araştırmanın Olguları (anneler)

Şehir	Yıl	Haber	Ölümcül istismar mağduru çocuklar	İstismara yol açan neden/ler	Haber Sitesi
Ankara	2021	A9 ¹	7 aylık	Annenin ciddi psikolojik sorunlar yaşaması	https://www.haberler.com/haberler/ankara-da-7-aylik-bebegini-bogarak-olduren-anne-14041014-haberi/
Kocaeli	2021	A10	Doğumdan hemen sonra (4.çocuk)	Erken yaşta evlilikle ilgili sorunlar	https://www.ensonhaber.com/3-sayfa/kocaelide-bebegini-olduren-cani-annen-in-iddianamesi-hazirlandi
Denizli	2020	A20	4 yaşında	Psikolojik sorunlar	https://www.dha.com.tr/gundem/anne-4-yasindaki-oglundu-bogarak-oldurup-polise-teslim-oldu-1764854
Kayseri	2020	A8	3 haftalık	Annenin ciddi psikolojik sorunlar yaşaması	https://www.hurriyet.com.tr/gundem/3-haftalik-kizini-bogarak-olduren-annen-in-ifadesi-ortaya-cikti-41558204
Adıyaman	2020	A15	Doğumdan hemen sonra	Annenin evlilik dışı ilişki yaşaması	https://www.internethaber.com/adiyaman-da-iliski-yasadigi-kisiden-olan-bebegi-oldurdu-istenen-ceza-belli-oldu-2117970h.htm

¹ Anneler tarafından gerçekleştirilen ölümcül çocuk istismarlarına verilen koddur. A1; 1 numara ve A2 ise 2 numaralı haber anlamına gelmektedir. Sıralama bu şekilde 20'ye kadar devam etmektedir.

İstanbul	2019	A17	Doğumdan hemen sonra	Annenin evlilik dışı ilişki yaşaması	https://www.ensonhaber.com/3-sayfa/istanbulda-bebegini-olduren-annenin-savunmasi-sasirtti
İzmir	2019	A14	5 yaş	Annenin evlilik dışı ilişki yaşaması	https://www.hurriyet.com.tr/gundem/izmirde-5-yasindaki-cocugun-olubulunmasiyla-ilgili-annesi-ile-erkek-arkadasinin-yargilanmasina-devam-edildi-41766997
Adana	2018	A1	10, 8 ve 4 yaşlarında	Annenin şiddet görmesi nedeniyle psikolojisinin bozulması	https://www.haberturk.com/vahset-3-cocugunu-olduren-anneden-kan-donduran-savunma-haberler-3033171
Ankara	2018	A2	7 ve 5 yaşlarında	Eşler arası yaşanan sorunlara bağlı psikolojik bozukluk	https://www.haberturk.com/cinnet-getiren-ane-iki-cocugunu-oldurdu-polise-teslim-oldu-1980163
Adana	2018	A12	15 aylık	Annenin evlilik dışı ilişki yaşaması	https://www.hurriyet.com.tr/gundem/15-aylik-bebegini-doverek-olduren-anneden-kan-donduran-itiraf-41023393
İstanbul	2017	A16	40 günlük	Annenin evlilik dışı ilişki yaşaması	https://www.haberturk.com/gundem/haber/1367508-istanbulda-bir-kadin-40-gunluk-kizini-denize-atti
İstanbul	2017	A4	5 yaş ve 4 aylık	Annenin ciddi psikolojik sorunlar yaşaması	https://www.hurriyet.com.tr/gundem/2-cocugunu-olduren-ane-yesil-adam-dedi-40359324

Ölümcül Çocuk İstismarlarının Önenebilirliği Üzerine Bir Araştırma: 40 Haber Olgusu Örneği

Sakarya	2017	A5	10 yaş	Annenin ciddi psikolojik sorunlar yaşaması	https://www.sabah.com.tr/yasam/10-yasindaki-cocugunu-olduren-anne-ve-sevgilisi-adliyeye-sevk-edildi-4076806?paging=8
Adana	2017	A7	6 aylık	Annenin ciddi psikolojik sorunlar yaşaması	https://www.haberler.com/guncel/6-aylik-bebegini-olduren-cani-anne-cinayeti-9941829-haberi/
Samsun	2016	A3	3 ve 9 yaşlarında	Annenin ciddi psikolojik sorunlar yaşaması (Şizofreni tanısı)	https://www.haberturk.com/gundem/haber/1277019-samsunda-cinnet-geciren-anne-iki-kizini-oldurdu
Aydın	2016	A18	3 yaş	Şiddetli ekonomik yoksunluk ve buna bağlı psikolojik sorunlar	https://www.mynet.com/anne-3-yasindaki-cocugunu-doverek-oldurdu-110102270428
Hatay	2015	A6	13 aylık ve 35 günlük	Annenin ciddi psikolojik sorunlar yaşaması	https://www.haberturk.com/gundem/haber/1056894-cinnet-getiren-anne-2-cocugunu-oldurdu
Samsun	2013	A11	1 aylık ve 2,5 yaşında	Annenin ciddi psikolojik sorunlar yaşaması (Munchausen by Proxy sendromu)	https://www.milliyet.com.tr/gundem/vahsetin-adi-munchausen-sydroma-by-proxy-1852513
Muğla	2012	A19	3,5 aylık ve 2 yaşında	Belirlenemeyen nedenler	https://www.haberturk.com/gundem/haber/807621-cinnet-getiren-anne-iki-cocugunu-oldurdu
Konya	2011	A13	3 yaş	Annenin evlilik dışı ilişki yaşaması	https://www.haberturk.com/yasam/haber/635597-haliya-iseyen-cocugun-cezasi-olum-oldu

Tablo 2 Araştırmanın Olguları (babalar)

Şehir	Yıl	Haber	Ölümcül istismar mağduru çocuklar	İstismara yol açan neden/ler	Haber sitesi
Trabzon	2021	B6	11, 7 ve 4 yaşlarında	Boşanma ve ayrı yaşama ile ilgili nedenler	https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/trabzonda-3-kucuk-kizini-silahla-olduren-imamin-ilk-ifadesi-ortaya-cikti-1865255
Konya	2021	B13	10 yaşında	Ekonomik sıkıntılar/Psikolojik bozukluk	https://www.ntv.com.tr/turkiye/konyada-baba-10-yasindaki-oglu-bogarak-oldurdu,zRRzGlsMGUisjv0DAxS0Mg
Bayburt	2020	B1 ²	8 ve 7 yaşlarında (baba da intihar etmiştir)	Boşanma ve ayrı yaşama ile ilgili nedenler	https://www.haberturk.com/son-dakika-haberi-baba-dehseti-2-cocugunu-katletti-haberler-2912045
Hatay	2020	B5	7 yaş	Boşanma, şiddet, psikolojik sorunlar	https://www.ahaber.com.tr/galeri/yasam/hatayda-yurekleri-yakan-olay-once-7-yasindaki-kizini-sonra-kendini-asti
Denizli	2020	B12	11 ve 8 yaşlarında (anne) (kendisi)	Ekonomik sıkıntılar/Psikolojik bozukluk	https://www.ntv.com.tr/turkiye/esi-ve-iki-cocugunu-oldurup-intihar-etti,xO9tvceRN0uid4XfOuAShQ
Gaziantep	2020	B17	9 yaşında	Boşanma, şiddete meyilli olma, kadını cezalandırma	https://www.haberturk.com/gaziantep-tecani-baba-kizini-dove-dove-oldurdu-haberler-2654055
Hatay	2019	B4	6 yaş	Boşanma, şiddete meyilli olma, kadını cezalandırma	https://www.haberturk.com/hatay-haberleri/65803216-6-yasindaki-oglu-nu-elektrik-supurgesi-borusuyla-doverek-agir-yaraladi

² Babalar tarafından gerçekleştirilen ölümcül çocuk istismarlarına verilen koddur. B1; 1 numara ve B2 ise 2 numaralı haber anlamına gelmektedir. Sıralama bu şekilde 20'ye kadar devam etmektedir

Ölümcül Çocuk İstismarlarının Önlenebilirliği Üzerine Bir Araştırma: 40 Haber Olgusu Örneği

İzmir	2019	B9	3 yaşında	Ekonomik sıkıntılar/Psikolojik bozukluk	https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/uv-ey-baba-dehseti-uc-yasindaki-cocugu-doverek-oldurdu-1412582
Kocaeli	2019	B10	7 ve 5 yaşlarında, 1,5 aylık (anne)	Ekonomik sıkıntılar/Psikolojik bozukluk	https://www.mynet.com/vahsetten-sonra-kacan-baba-yakalandi-110100673242
İzmir	2019	B15	2 yaşında (anne)	Madde bağımlılığı/Suç/ Psikolojik sorunlar	https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/izmirde-korkunc-olay-esini-ve-cocugunu-oldurdu-1399643
İstanbul	2018	B8	4 ve 2 yaşlarında (kendisi)	Boşanma ve ayrı yaşama ile ilgili nedenler	https://www.hurriyet.com.tr/gundem/maltepede-baba-dehseti-2-kizini-oldurup-intihar-etti-4069793
Bursa	2018	B11	15 ve 18 yaşlarında, (anne) (dede)	Ekonomik sıkıntılar/Psikolojik bozukluk	https://www.hurriyet.com.tr/gundem/vahset-karisini-babasini-ve-2-cocugunu-oldurdu-40841633
Kayseri	2017	B16	3, 7 ve 16	Madde/Suç/Psikolojik sorunlar	https://www.haberturk.com/kayseri-debir-kisi-esi-ve-3-cocugunu-oldurdu-1752723
İstanbul	2017	B18	9 yaşında	Boşanma, şiddete meyilli olma, kadını cezalandırma	https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/9-yasindaki-oglu-nu-olduren-baba-tutuklandi-860336
Kayseri	2017	B20	12 yaşında	Çocukla yaşanan sorunlarla baş edememe	https://www.evrensel.net/haber/337770/baba-12-yasindaki-oglu-nu-bogarak-oldurdu
İstanbul	2016	B2	5 yaşında	Boşanma ve ayrı yaşama ile ilgili nedenler	https://www.hurriyet.com.tr/gundem/istanbulda-vahset-5-yasindaki-oglu-nu-bogarak-oldurdu-40106162
Aydın	2015	B3	3 ve 1 yaşlarında (anne)	Boşanma ve ayrı yaşama ile ilgili nedenler	https://www.sozcu.com.tr/2015/gundem/aydinda-baba-

					cinneti-esini-ve-cocuklarini-oldurdu-1002649/
Malatya	2015	B14	9 ve 5 yaşlarında (anne)	Psikolojik bozukluk	https://www.sabah.com.tr/yasam/malatyada-kan-donduran-katliam-3096433
İstanbul	2014	B19	3 yaşında	Eşi cezalandırma	https://www.haberturk.com/gundem/haber/1001709-3-yasindaki-cocugunu-doverek-oldurup-cope-mi-atti
Denizli	2012	B7	4 yaşında	Boşanma ve ayrı yaşama ile ilgili nedenler, eşi cezalandırma	https://www.milliyet.com.tr/gundem/4-yasindaki-oglundu-olduren-baba-tutuklandi-1541605

Veri Oluşturma Süreci

Google arama motorunda ebeveynleri tarafından öldürülen çocuklarla ilgili haberler arasından son on yıl içerisinde gerçekleşen vakalar arasında tarama yapılmıştır. Bu tarama sırasında çocukların 18 yaşın altında olması aranan şartlar arasındadır. Bu nedenle ulaşılan haberler arasında ebeveynleriyle birlikte yaşasa bile anne veya babası tarafından öldürülen çocuğun bu yaşın altında olan çocuklardan olmasına dikkat edilmiştir. Bu haberlerin öncelikle linkleri bir Word dosyasında toplanmış, ardından da tek tek bu linkler açılarak her haberin detayı başka bir Word dosyasına aktarılmıştır. Dosyaya aktarılan bu bilgiler üzerinden toplam 9 adet istismara yol açan neden ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan 4'ü anne olguları ile ilgili iken 5'i ise baba olgularını aktarma için kullanılmıştır.

Verilerin Analizi

Verilerin analiz edilmesinde haberler üzerinden oluşturulan ana temalar bir yol gösterici olmuştur. Bu bağlamda nitel araştırmaların doğasına da uygun olarak verileri ölçme, kanıtlama ya da evrene genelleme gibi hataların yapılmamasına özen gösterilmiştir. Verilerin analizinde mevcut çocuk koruma politikalarına önerilerde bulunulabilmesi amacıyla analitik genellemeden faydalanılmıştır. Örneğin Çocuk Koruma Kanununda ebeveynlerin ve çocukların faydalanabileceği tedbir kararları bulunmaktadır. Bu Kanuna ek olarak çıkarılacak bir yönetmelikle psikolojik tedavi amaçlı yardım alan bir ebeveynin aynı zamanda danışmanlık tedbirini de dikkate alması zorunluluğunun getirilmesi gibi. Buna benzer boşanma aşamasında danışmanlık tedbirlerini her iki çifte de zorunlu hale getirilmesine yönelik analitik genellemeler kullanılmıştır.

Verilerin tematik olarak kodlanması ve sınıflandırılması tekniği ile vakaların oluş biçimlerinin sentezlenmesi amaçlanmıştır. Sentezleme işlevi aynı zamanda tümevarımsal tematik analiz olarak da adlandırılabilir. Tematik analiz temaların oluşturulmasında araştırmacıya esneklik sağlamaktadır. Bolgün ve Uçan'ın (Bolgün & Uçan, 2020) kendi

çalışmalarında da bahsettiği bu esneklik kolaylığı tüm çalışma boyunca kullanılmıştır. Çalışmanın veri analiz sürecinde de tematik analizin bu özellikleri dikkate alınmıştır.

Bulgular ve Tartışma

Veriler çalışmanın amacını karşılayacak biçimde aşağıdaki tabloda kodlanmıştır.

Tablo 3 Temalar

Maternal Filisid	Paternal Filisid
Psikolojik sorunları olan ebeveyn	Boşanma ve ayrı yaşamaya bağlı sorunlar
Erken yaşta evlilik ve buna bağlı sorunlar	Ekonomik sıkıntılardan kaynaklı psikolojik sorunlar
Evlilik dışı ilişki kaynaklı sorunlar	Madde bağımlılığı kaynaklı sorunlar
Belirlenemeyen nedenler	Eşler arasındaki güvensizlik kaynaklı sorunlar
	Çocukla yaşanan sorunlarla baş edememe

Maternal Filisid

Araştırmanın bu kısmında anneleri tarafından ölümcül istismara maruz bırakılan çocuk haberleri verilmektedir. Haberler çeşitli kategorilere ayrılarak bu durumları literatürden de destekleyen kaynakların gösterilmesiyle olguların açıklaması yapılmıştır.

Psikolojik Sorunları Olan Ebeveyn

Annenin eşi tarafından şiddete maruz kalması ile psikolojisinin bozulması

Dünyanın birçok gelişmiş ülkesinde dahi ev içi şiddet mağdurlarının çoğunluğunu kadınlar ve çocukların oluşturduğu bilinmektedir (Brzank, 2009, s.330). Ev içinde yaşanan şiddet, ister kadına isterse çocuğa uygulansın genellikle tek seferlik bir olay değil, karmaşık bir istismar sistemidir. Bu karmaşık istismar bütünü kişinin eylem ve davranış biçimlerinde başka bir kişi üzerinde güç ve kontrol kazanmayı amaçlamaktadır. Aile içi şiddet mağdurları bir sonraki şiddet patlamasının ne zaman, ne şekilde geleceğini hesaplayamadıkları için bu durum onları sürekli bir korku içinde yaşamaya zorlamaktadır. İşte bu korku hali aile içi şiddete maruz kalan kadının psikolojisi üzerinde olumsuz etki bırakmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü tarafından gerçekleştirilen şiddet araştırmasının sonuçlarına göre şiddete uğrayan kadınlar sağlık durumlarıyla ilgili ilaç kullanma boyutuna varacak şekilde sorunlar yaşamaktadırlar (Krug, Dahlberg, Mercy, Zwi, & Lozano, 2002, s. 80). Ev içi şiddete maruz kalan kadınların çocuklarının olması durumunda bu kötü muameleden şiddete direkt uğramasa bile çocuklar da etkilenmektedir. Çünkü annenin şiddeti deneyimlemesi onun ebeveynlik becerileri üzerinde direkt etkiye sahiptir (Kavemann & Kreyssig, 2006, s.13-14). Araştırmada ulaşılan bulgular arasında gerçekleşen çocuk ölümlerinde annenin maruz kaldığı şiddet öyküsünün etkisi görülmektedir. A1 kodlu haberde geçen olayda anne hem eşinin hem de eşinin ailesinin devam eden şiddetine yıllarca maruz kaldığını ve psikolojisinin bozulduğunu iddia etmektedir. Eşi tarafından sürekli şiddete maruz kalan anne

hayatında hiç mutlu bir gününün olmadığını, tüm yaşantısının zorluk ve rezillik içerisinde geçtiğini ifade etmiştir. Annenin yıllarca maruz kaldığı şiddet ve baskı 10, 8 ve 4 yaşlarındaki üç çocuğunu öldürme seviyesine gelebilecek kadar ilerlemiştir. Çocuklarını öldürdükten sonra anne de intihara teşebbüs etmiştir.

Annenin ciddi psikolojik sorunlar yaşaması/ Tanı almış psikolojik sorunlar

Psikolojik sorunları olan ebeveynler konusu her alandan uzmanı ilgilendiren, çok boyutlu ele alınması gereken önemli ailevi sorunlardan birisidir. Ruhsal hastalıkların genel anlamda bireylerin duygu durumları, kişilik özellikleri ve bireysel alışkanlıkları üzerinde olumsuz etkileri olduğu ve bireylerin sosyal yaşamlarında gerileme yarattığı bilinmektedir (Gültekin, 2010, s.585). Bir bireyin ebeveyn olarak ruh hastalığı tanısı alması ise hem kendisi hem de çocukları için daha dramatik sonuçlara yol açabilecek bir durum olarak görülmektedir. Çünkü birçok ebeveynin bu zorlu durumla baş etmeye çalışırken hastalıklarını çocuklarından sakladıkları ve daha fazla baskı altında kaldıkları bilinmektedir (Pretis & Dimova, 2008, s.155). Psikolojik sorunları olan ebeveynlerin bu durumla baş etmek için daha çok emek vermelerinin yanı sıra çoğu durumda da ebeveynler bu yükü kaldıramayarak çocuklarını ihmal etmekte ya da istismara maruz bırakabilmektedirler. Her şeyden önce çocukla ilişkilerde ebeveyn davranışları hastalık nedeniyle kısıtlanabilmektedir. Mevcut bilimsel bulgulara göre, ebeveynleri akıl hastası olan çocukların sıklıkla belirli yükler ve bozukluklarla karşı karşıya kaldıkları ve bu çocukların kendilerinin bir ruhsal bozukluk geliştirme riskinin arttığı görülmektedir. Bu konuda yapılan çalışmalarda ortaya çıkan ve tutarlılık gösteren sonuçlardan birisi de depresif anneler ve çocukları arasındaki etkileşimin önemli ölçüde sınırlı olduğudur (Mattejat & Remschmidt, 2008, s.415). Annelerin psikolojik rahatsızlıklarının yanı sıra ebeveyn rolünü yerine getirirken paternalist uygulamalar tarafından daha da yıpratıldığı bilinmektedir. Yapılan araştırmalar (Tuğrul, 2019, s. 87) anneliğin kadınları toplumsal baskı mekanizmaları ile mücadele etmede güçlendirdiğini gösterse de kadınların toplumun kendilerine biçtiği annelik rolünü yerine getirememesi onları güçsüzleştirmekte ve daha da baskı altına almaktadır.

Araştırmaya konu olan haber A2'de, 7 yaşındaki çocuğunu bıçaklayarak, 5 yaşındakini ise boğarak öldüren annenin eşiyile son zamanlarda sıklıkla tartışma yaşadığı ve psikolojik sorunlarının olduğu bilinmektedir. Bu durum eşler arasında yaşanan sorunlardan kadınların şiddete maruz kalmasıyla erkeklere göre daha fazla etkilendiği sonucuna götürmektedir. Yapılan araştırmalar da (Doğrucan & Yıldırım, 2020, s. 122; İkinci, 2014, s. 25) kadınların uğradığı şiddetin etkilerinin psikolojik olarak kadınları yıpratmış ve yakın temasta bulunduğu çocukları üzerinde olumsuz sonuçlara yol açabileceğini ortaya koymaktadır.

Başka bir olayda ise 3 ve 9 yaşlarındaki çocuklarını vücutlarının çeşitli yerlerinden bıçaklayarak öldüren annenin mahkemeden istenen rapor neticesinde şizofreni tanısı aldığı ve ceza yerine tedavi ettirilmesine karar verildiği görülmektedir (A3).

Yeşil bir adam gördüğünü, bu adamın hasta olan çocuklarının tedavisinin ancak onları öldürmek ve kurtuluşa erdirmek olduğunu söylediğini iddia ederek iki çocuğunu boğarak öldüren annenin haberinde (A4) ölümcül istismara maruz kalan çocuklardan birisi 5 yaşında diğeri ise 4 aylıktır. Bununla birlikte aynı olayda çocuklardan bir veya

birkaçının kronik rahatsızlığının bulunması ve annenin bu süreçte gerekli desteğe sahip olmaması annenin yaşamış olduğu psikolojik sorunların katlanarak artmasına yol açmıştır. Sakarya’da yaşanan olayda (A5) psikolojik sorunları olan anne ilaç tedavisi görmektedir. En küçük çocuğu 10 yaşındadır. Son zamanlarda ilaçlarını almayı aksattığı bilinmektedir. İntihar etmeyi planlayan annenin küçük çocuğunun kendisinin ölümünün ardından mağdur olmaması için önce çocuğu öldürmeyi sonrasında intihar etmeyi planladığı bilinmektedir.

A6 kodlu haberin konusu olan olayda ise anne “yılanların başını ezdim” ifadesiyle çocuklarını hangi psikoloji içerisinde öldürdüğünü ortaya koymaktadır. 2015 yılında Hatay’da gerçekleşen olayda, annenin psikolojik durumunun bozuk olduğu belirtilmektedir.

12 yıllık evliliklerinde çocuk sahibi olamayan çiftin tüp bebek yöntemiyle sahip oldukları çocuklarının doğumundan sonra annenin psikolojik sorunlar yaşadığı bildirilmektedir. Bebeğiyle ilgili olarak ebeveynlik görevlerini yerine getirmekte zorlanan annenin ağlayan çocuğunu susturmak amacıyla boğarak öldürdüğü ortaya çıkmıştır (A7).

Psikolojik rahatsızlıkları olduğu için ilaç tedavisi alan 40 yaşındaki annenin haberinde ise (A8) bebeğini doğumundan 3 hafta sonra boğarak öldürdüğü, olayla ilgili çelişkili ifadeler veren annenin suçunu itiraf etmesiyle olay gün yüzüne çıkmıştır.

Psikolojik rahatsızlığı bulunduğu için ilaç tedavisi gören başka bir annenin çocuğunu ölümcül istismara maruz bırakmadan önceki süreç içerisinde ilaç kullanmayı bıraktığı bilinmektedir. Aynı zamanda rahatsızlığından dolayı bebeğinin bakımını da sağlayamadığı için 7 aylıkken boğarak öldürdüğü kızının, eşinin kardeşine verileceğini aile bireylerinden duyduğu için böyle bir olaya teşebbüs eden anne emniyetteki sorgusunda çocuğunu battaniye ile boğarak öldürdüğünü belirtmiştir. (A9) Yapılan araştırmalar ruh sağlığı sorunları olan ebeveynlerin çocuklarıyla ilgilenme biçimlerinin, onlarla olan etkileşimlerinin ve ilişkilerinin ebeveynlerin sağlık durumundan önemli ölçüde etkilendiğini göstermektedir. Bu ebeveynler çocuklarının yaşlarına göre değişebilen gelişimsel görevleriyle başa çıkmada zorlanmaktadırlar (Mattejat & Remschmidt, 2008, s.415). A20 kodlu haberde de 35 yaşındaki anne 4 yaşındaki oğlunu, kağıda yazdığı bir yazıyı okuyamadığı gerekçesiyle öldürmüştür. Vakadaki annenin psikolojik rahatsızlığının bulunduğu ve babanın da işi nedeniyle yurt dışında yaşadığı bilinmektedir.

Çocuğunun ihtiyaçlarını karşılamada zorlanan ebeveyn kendini baskı altında ve yetersiz hissetmektedir. Baskı ve yetersizlik durumu ise zaten ruhsal sorunlar yaşayan ebeveyni bireysel gerileme ve tükenmişliğe ve beraberinde de çocuklarını ihmal ya da istismar etmeye sürükleyebilmektedir.

Şiddetli ekonomik yoksunluk ve buna bağlı psikolojik sorunlar

Bazı durumlar ailelerde kriz yaşanmasına ve bu ailelerde bulunan çocukların ihmal ya da istismarına yol açmaktadır. Sosyal, çevresel, kültürel, bireysel faktörlerin yanı sıra ekonomik faktörlerin de ailelerin kriz yaşamada önemli bir etken olduğu bilinmektedir. Ailelerin yaşadığı ekonomik yetersizlik durumu aile içindeki stresi artırıcı bir özelliğe sahiptir (Ünsal, 1998, s.308). Çocuklara yönelik fiziksel istismarı artıran nedenleri kategorize ettiği çalışmasında Pelendecioğlu ve Bulut (Pelendecioğlu & Bulut,

2009, s.52) ailenin yaşamış olduğu yoksulluğu durumdan kaynaklanan nedenler olarak ifade etmişlerdir.

2016 yılında Aydın'da meydana gelen A18 kodlu olayda 26 yaşındaki annenin 6, 3 ve 1 yaşlarında 3 çocuğu bulunmaktadır. Baba inşaatlarda elektrik tesisatı işi yapmaktadır. Kahramanmaraş'ta yaşarlarken baba iş bulduğunu söyleyerek Nazilli'ye taşınmışlardır. 4 aydır burada yaşamaktadırlar. Ancak baba Nazilli'ye geldikten 2 ay sonra evi terk etmiş ve bir daha da kendisinden haber alınamamıştır. Anne komşuların gıda, eşya gibi yardımlarıyla yaklaşık 3 aydır çocuklarıyla beraber yaşamaktadır ancak kirasını ödeyememektedir. Annenin yardım alabilmesi için Nazilli Sosyal Hizmet merkezine başvurulmuş ancak başvuru henüz sonuçlanmamıştır. Annenin, öldürdüğü 3 yaşındaki çocuğuna daha önce de şiddet uyguladığı gerekçesiyle gözaltına alındığı, sonrasında serbest bırakıldığı bilinmektedir. 3 yaşındaki çocuğunu döverek öldürmüştür. Bu olayda bahsi geçen annenin aynı zamanda genç yaşta anne olması da istismarı artırıcı nedenler arasında gösterilebilir (Pelendecioğlu & Bulut, 2009, s.53) (Ünsal, 1998, s.310).

Erken Yaşta Evlilik ve Buna Bağlı Sorunlar

Erken yaşta evlilik 18 yaşın altında yapılan evlilikleri tanımlamak için kullanılsa da evlenecek olan bireyin, fizyolojik ve psikolojik olarak evlilik ve sonrasında çocuk sahibi olmaya dair sorumlulukları taşıyacak özellikte olmaması da yapılan evliliğin erken olduğunu gösterebilmektedir. Evliliklerini erken yaşta yapan bireylerin evliliklerinde ileri yaşlarda evlenenlere göre daha fazla sorun yaşadıklarına dair araştırma sonuçları da bulunmaktadır (Soylu & Ayaz, 2013, s.137). Erken yaşta yapılan evliliklerin kadın üzerindeki etkisi hem biyolojik hem de psikolojik olarak olumsuz durumları beraberinde getirmektedir. Bunların başında kadının depresyon yaşaması, istismar ve şiddet mağduru ya da faili olması, alkol ve madde bağımlısı olması, intihara teşebbüs etmesi gibi ruhsal sorunlarla karşılaşma ihtimalinin artması gelmektedir (Özcebe & Biçer, 2013, s88). Araştırma dâhilinde incelenen haberlerde de erken yaşta bebek sahibi olan anneler yaşadıkları zorluklar nedeniyle psikolojik rahatsızlıklara daha sık yakalanmakta ve bunlara başka sorunların da eklenmesiyle çocuklarını ölümcül istismara maruz bırakmaktadırlar. Çünkü yapılan araştırmalarla ortaya konulan sonuçlara (Özcebe & Biçer, 2013, s.88-89) (Ünsal, 1998, s.311) ve araştırmadaki haberlere göre de erken yaşlarda çocuk sahibi olan kadınların doğum kontrol yöntemlerine yeterince hâkim olamayışları nedeniyle üst üste meydana gelen doğumlar, çocuklar arasındaki yaş farklarının az olmasına ve annelerin üzerindeki baskının daha da artmasına neden olmaktadır. Anne-babanın yaşının çok genç olmasının, çok çocuklu ailelerin çocuğun ihmal ve istismara maruz kalmasını artırdığı bilinmektedir. Kocaeli'nde yaşanan olayda 29 yaşındaki anne 4.hamileliğinin sonunda dünyaya gelen çocuğunu kendi evinin banyosunda doğum yaptıktan sonra meyve bıçağıyla keserek öldürmüştür (A10). Annenin çocuklarının yaş farkının az olması, son zamanlarda geçim sıkıntısı yaşamaları ve annenin psikolojik olarak yeni bir bebeğe hazır olmaması gibi nedenler çocuk ölümlerinin yaşanmasına neden olmaktadır. Yaşanan bu vakada annenin psikolojik sorunlarının bulunmadığı, cezai ehliyetinin tam olduğu bilinmektedir. Bu nedenle annenin neden bu şekilde bir ölümcül istismarda bulunduğunu açıklayabilecek tek gerekçe olarak erken yaşta üst üste doğan 3 ve daha üstü çocuğa sahip olması akla gelmektedir.

Evlilik Dışı İlişki Kaynaklı Sorunlar

Türkiye’de yapılan araştırma sonuçlarına göre evlilik dışı ilişkilerin toplumsal olarak kabul oranının düşük olduğu bilinmektedir (Adak, 2016, s.23; Türkaslan & Suleymanov, 2010, s.10). Bu araştırmaların her ne kadar kapsamı sınırlı olsa da Türkiye’de evlilik dışı ilişkilerin batı ülkeleri ve Amerika’ya oranla toplumsal kabulünün daha düşük olduğu da gerçekliğini korumaktadır (Pınar, 2008, s.59). Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı tarafından 2011 yılında yapılan Türkiye’de Aile Yapısı Araştırmasının sonuçlarına göre toplumda, nikâhsız birlikte yaşamının, % 90,6 ve yine evlilik dışı çocuk sahibi olmanın % 91,7 gibi yüksek bir oranda hoş karşılanmadığı görülmektedir (Uslu, 2011, s.283).

Türkiye’de evlilik dışı ilişkilerin toplumsal kabulünün düşük olması bu ilişkilerde doğan çocukların da hem toplum tarafından hem de ebeveynleri tarafından kabulünün düşük olma ihtimalini ortaya çıkarabilmektedir. Evlilik dışı ilişkilerde çocuk, partnerlerden birinin önceki ilişkisinden doğmuş da olsa, evlilik dışı doğan bir çocuk da olsa ilişkinin kendisinin partnerlerde vermiş olduğu psikolojik yük bu ilişkilerdeki çocukların çoğu bakımdan dezavantajlı olarak görülmesine neden olmaktadır. Bu konuda özellikle belirtilmesi gereken bir husus da evlilik dışı ilişkiler konusunda ulusal literatürün çocuklara neredeyse hiç odaklanmadığıdır. Bu alanda yapılan çalışmalar (tezler de dahil olmak üzere) genelde evlilik dışı ilişkilerin toplumsal kabulüne (Adak, 2016; Türkaslan & Suleymanov, 2010) evlilik dışı ilişkilerde mağdurun psikolojik durumuna (Özgün, 2010) ve en çok da bu ilişkilerin hukuki boyutuna (Tekdoğan, 2014) odaklanmaktadır.

Evlilik dışı ilişkilerde doğan çocuklara karşı yapılan ayrımcılığın kökenlerinin ataerkil toplum yapısından kaynaklandığı bilinmektedir. Kadınlar için evlilik dışı bir çocuğu doğurmak ağır bir darbe olarak görülmektedir. Evlilik dışı ilişkilerde doğan ya da bu ilişkiler içinde büyüyen çocukların gelecekteki şansları başlangıçtan itibaren önemli ölçüde kısıtlanmış görülmektedir. Ancak daha önce de değinildiği üzere Avrupa’da evlilik oranlarında düşüşle birlikte bu tarz ilişkiler hem kavramsal olarak olumlu çağrışım yapan kelimelerle yeniden ifade edilmiş hem de toplumsal kabulü gitgide artan bir eğilim göstermektedir. Örneğin; “evlilik dışı doğan çocuk” ya da “evlilik dışı ilişki” gibi kavramlar yerine “evlenmemiş ve birlikte yaşayan çocuklu çiftler” kavramları kullanılmaktadır. Bu çiftler örneğin Batı Almanya’da hala nispeten az yaygın olan, ancak sosyal olarak neredeyse tamamen kabul edilebilir bir yaşam biçimi olarak görülmektedir (Bien & Schneider, 1998, s. 10-11). Almanya’da özellikle anneler için, evlilik dışı ilişkiler sonucu meydana gelen ebeveynlik rollerinin sosyal dışlanma uygulamalarından arındırılması için 1990’lı yıllardan beri yapılan çalışmalar bulunmaktadır. Bu anneler ayrıca yasal olarak da farklı alanlarda desteklenerek onların dezavantajlı konumunda olmamaları sağlanmaktadır. Almanya’da günümüzde evlilik dışı ilişkilerde yaşayan çocukların aile ortamında yaşayan çocuklarla kıyaslandığında neredeyse hiçbir dezavantajlı durumunun bulunmadığı bilinmektedir (Bien & Schneider, 1998, s.11).

Türkiye’de ise evlilik dışı birlikteliklerin durumunda 1990’lı yıllardan itibaren hukuki anlamda gerçekleştirilen çalışmalar söz konusudur. Bununla birlikte çiftlerin imam nikâhı aracılığıyla beraber yaşadıkları birliktelikler de Türkiye’de yabancı olunmayan bir kavramdır (Tekdoğan, 2014, s.9). Ancak genel anlamda bu tarz ilişkileri bağlayan hukuki düzenlemelerin bulunmaması (Bahçivancı, 2018, s.628-630) bu birlikteliklerde yaşayan kadın ve çocuklar için sosyal hizmet sorunları kapsamında dezavantajlı bireylerin oluşmasına neden olmaktadır. Zaten çocuk ihmal ve istismarı üzerine yapılan

çalışmalarda ihmal ve istismara yol açan nedenler arasında evlilik dışı ilişkilerde yaşanan olumsuz durumlar güncelliğini korumakta ve çocuklar üzerinde olumsuz etkide bulunabilmektedir (Ünsal, 1998; Özdemir U. , 1992).

Nitekim çalışmaya konu olan olaylardan A12 kodlu haberde 23 yaşındaki anne 48 yaşındaki bir erkekle imam nikâhlı bir birliktelik yaşamaktadır. Bu birlikteliğinden de 15 aylık bir bebeği bulunan anne beraber yaşadığı kişinin eşiyle sık görüştüğünü iddia etmiştir. Bunun ardından sinir krizi geçirerek cinnet halinde bebeği dövmeğe başladığını ifade etmektedir. Bebeğin nefessiz kaldığını gören anne, bebeğin babasını arayarak durumu kendisine bildirmiştir. Anne bebeği eşinin kendileriyle ilgilenmediği için eşine ders vermek, onun canını yakmak amacıyla öldürdüğünü belirtmiştir.

Konya’da yaşanan bir diğer olay ise A13 kodlu haberden derlenmiştir. 33 yaşındaki anne daha önce iki kez evlenip boşanmıştır. Olay sırasında 3. kişiyle birlikte yaşamaktadır. İlk eşinden 2 ve ikinci eşinden 1, beraber yaşadığı kişiden de 6 aylık bir bebeği olmak üzere toplam 4 çocuğu bulunmaktadır. 3 yaşındaki çocuğunu nacağın sapını kafasına vurarak öldüren anne, 112 acil sağlık servisini arayıp oğlunun sara hastası olduğu için nöbet geçirdiğini söyleyip yardım istemiştir. Çocuk ambulansla hastaneye kaldırılırken yolda kalbi durmuş geri hayata döndürülememiştir. Doktorlar çocuğun vücudunda yanık ve darp izleri görünce durumu şüpheli bulup hastane polisine haber vermiştir. Hastaneden kaçan anne evinde yakalanıp suçunu itiraf etmiştir. Annenin birlikte yaşadığı kişinin ise olaydan bir gün önce çocuk halıya çişini yaptığı için sıcak su döküp yaktığı bilinmektedir. Olay günü de çocuğun aynı şeyi yine yapmasına sinirlenen anne kafasına vurarak çocuğu öldürmüştür. Annenin uyuşturucu aldığı da bilinmektedir.

Gerçekleştirilen araştırma sonuçları ve istatistiksel verilerin sunduğu rakamlar birlikte yaşayan çiftlerin bu ilişkilerde dünyaya gelen çocuklarının sayısının giderek arttığını göstermektedir. 1900’lü yıllarda boşanmayı yolunda gitmeyen bir evliliğin doğal sonucu olarak gören kadınların oranının %55 olduğu yapılan araştırmalarca doğrulanırken 1965’ten sonra 2000li yıllara kadar bu oranın %73’e çıktığı görülmektedir (Bahçivancı, 2018, s.660). Beinoravica’nın (Bien & Schneider, 1998, s.80) yaptığı çalışma sonuçlarına göre Almanya’da 2007 yılında evlilik dışı birlikteliklerin sayısının 2.4 milyon civarında olduğu bu evliliklerin de %32sinde çocuk dünyaya geldiği ortaya çıkmıştır.

2019 yılında İzmir Emniyet Müdürlüğü’ne 5 yaşındaki çocuğuna iyi bakmadığı ve şiddet uyguladığı gerekçesiyle bir anne hakkında şikayet bildiriminde bulunulmuştur. Polis anneye belirli bir süre sonra ulaşmış ancak çocuğu bulamamıştır. Annenin, çocuk hakkında çelişkili ifadeler vermesi üzerine polis olayı incelemeye almış ve anne çocuğunu erkek arkadaşının öldürdüğünü ifade etmiştir. Ancak erkek arkadaş ise çocuğu annesinin öldürdüğünü olayla hiçbir ilişkisinin olmadığını belirtmiştir. (A14)

Türkiye’de evlilik dışı ilişkilerin önemli bir kısmı da evli olan çiftlerden birinin “yasak aşk” olarak adlandırılan gizli cinsel birliktelik şekliyle karşımıza çıkmaktadır. Avrupa ülkelerinde ise evlilik dışı ilişki denildiğinde daha çok birlikte yaşam biçimi anlaşılmaktadır. Evlilik dışı ilişkilere yüklenen bu anlam ise ilişkiyi yaşayan çiftlere ve bu ilişkilerde bulunan çocuklara da baskı ve olumsuzluk olarak geri dönmekte ve aynı zamanda bu alanda yapılması gereken hukuki düzenlemelerin de önünü kapatmaktadır. Bu durumdan da en çok etkilenenler ise çocuklar ve kadınlar olmaktadır. A15 kodlu haberde Adıyaman’da yaşayan 2 çocuk annesi kadın eşi cezaevinde iken ilişki yaşadığı

kişiden hamile kalmış ve hastanede bir kız bebek dünyaya getirmiştir. Doğumdan sonra eve gelen anne bebeğin ağzını ve burnunu bezle kapatarak öldürmüş daha sonra onu poşete koyup çöpe atmıştır. Olay bebeğin topuk kanının alınması için arayan aile hekiminin durumdan şüphelenmesi üzerine ortaya çıkmıştır.

Evlilik dışı ilişkilerin anne üzerinde oluşturduğu baskıya örnek olabilecek A16 kodlu haberde ise 35 yaşındaki anne birliktelik yaşadığı kişiden olan bebeğini doğumdan 40 gün geçtikten sonra denize atarak öldürmüştür. Beraber yaşadığı kişinin kendisine baskı yaptığını, bebeğin masrafları yüzünden tartıştıkları sırada bebeği duvara fırlattığı için nefessiz kaldığını ifade etmiştir. 2017 yılında İstanbul'da meydana gelen bu olayda anne, durumu çaresiz kaldığı için yaptığını ifade etmektedir.

Evlilik dışı ilişkilerin evlilik kurumuna alternatif bir yaşam biçimi olarak görülmesinden ziyade sadece cinsel birliktelik olarak algılanması toplumun gözünde bu alanı daha da dışlanır bir hale getirmiştir. Bu nedenle Türkiye'de evlilik birlikteliği dışında doğan çocukların kabullenilmesi zorluğu ortaya çıkmaktadır. Araştırma verilerini oluşturan A 17kodlu haberde de bu durum açıkça görülmektedir. 28 yaşında tek başına yaşayan kadın evlilik dışı hamile kalmıştır. Hamileliğini herkesten gizlediği düşünülmektedir. Ancak kendisi hamile olduğunun farkında olmadığını ifade ederek sorulara da kilo aldığını ve kist ameliyatı olduğu için çocuk sahibi olamadığını söylemiştir. Komşusunun halsizliğinden şüphelenmesi üzerine doktora götürülen kadının doğum ya da düşük yapmış olabileceği ihtimali üzerinde durularak ameliyata alınmıştır. Aynı komşu annenin evine hastanede olduğu sırada temizliğe gittiğinde yatak odasında su dolu temizlik kovanının içinde havluya sarılı çürümüş bir bebek cesedi ile karşılaştığında durumu polisler bildirmesiyle olay ortaya çıkmıştır. Bebek çürümüş olduğundan kesin ölüm nedeni ve ne şekilde öldüğü belirlenememiştir. Bebeğin 5-6 gün kadar kendi haline bırakıldığı düşünülmektedir. Annenin daha öncesinde Erenköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesinde tedavi gördüğü de bilinmektedir.

Belirlenemeyen Nedenler

Bu kategoride bulunan haberlerde annelerin çocuklarını ölümcül istismara maruz bırakmasının sebepleri kesin bir nedene bağlanamamaktadır. İstismar durumlarında çoklu faktörlerin etkisinin olabileceği düşünülmektedir. Erken yaşta anne baba olunması, işsizlik ve buna bağlı ekonomik sorunlar ve aile içi geçimsizlik ya da anne babanın tanısı konulmamış ruhsal bozukluklarının bulunması gibi çeşitli yelpazedeki ihmal ve istismar nedenleri bu istismara yol açabilecek nedenler arasında gösterilmektedir (Gewaltinfo, 2022). Muğla'da 2012 yılında yaşanan olayda 25 yaşındaki anne henüz belirlenemeyen bir nedenle cinnet geçirerek 2,5 aylık ve 2 yaşlarındaki iki çocuğunu bıçakla öldürdükten sonra intihara kalkışmıştır. Annenin olayın şokunu atlatıp hastanede kendine geldiğinde "çocuklarımı öldürdüm" diyerek kriz geçirdiği görülmüştür. Aile Muş'tan dört yıl önce Muğla'ya yerleşmiştir. Olay anında babanın işte olduğu bilinmektedir. Baba eve geldiğinde kapıların kilitli olması nedeniyle camdan içeri girerek durumu öğrenmiştir. (A19)

Paternal Filisid

Çalışmanın ikinci kısmını oluşturan paternal filisid olgularının verildiği bu bölümde maternal filisid olguları gibi düzenlenmiştir. Araştırma sonucu elde edilen kategoriler başka araştırmalarla desteklenerek aktarılmıştır.

Boşanma ve Ayrı Yaşamaya Bağlı Sorunlar

İki birey arasında hukuki, kültürel, sosyal, psikolojik ve cinsel olarak oluşturulan birlikte yaşam biçimi olan evlilikler yaşanan bazı olumsuzluklar nedeniyle sonlanabilmektedir. Evliliklerin kurulması insanları mutlu eden olumlu bir olgu iken ayrılma ve boşanmaların ise bireylerin üzerinde olumsuz etkilerinin olduğu bilinmektedir (Scan, Douglas, Robinson, Butler, & Murch, 2003, s.115). Boşanmada erkeklerin benlik saygısında düşüş görülmeyle birlikte bu durumun erkeklerin ebeveyn ve aile kimlikleri açısından olumsuz etkilerinin olduğu bilinmektedir. Yapılan çalışmalar erkeklerin boşanma ile beraber iş ve topluluk yaşamı dahil olmak üzere hayatlarıyla ilgili birçok alanda sorun yaşadıklarını ortaya çıkarmıştır (Muchena, Howcroft, & Stroud, 2018, s.7-9). Bununla birlikte erkekler boşanma konusu gündeme geldiğinde yaşanan sorunlarla baş etmede kadınlara göre daha başarısız bulunmaktadır. Çünkü boşanma ile kadınlar daha çok bir araya gelerek sorunlar hakkında konuşurken erkekler daha fazla içine kapanmaya başlamaktadırlar (Kipnis, 2004, s.1-3). Araştırmaya konu olan haberlerde babaları tarafından ölümcül istismara maruz kalan çocuklar içerisinde ebeveynleri boşanma durumu yaşayan çocuk sayısı toplam vaka sayısının yarısını oluşturmaktadır.

2020 yılında Bayburt'ta yaşanan olayda 35 yaşındaki baba çocuklarının velayetinin anneye verilmesinin ardından cinnet getirip ilkokula giden iki çocuğunu öldürdükten sonra intihar etmiştir. Baba köyde çobanlık yapmaktadır. Kısa süre önce eşinden boşanmıştır. Olay gece vakti ve köylülerin duymadığı bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. (B1) İstanbul'da 2016'da meydana gelen olayda 40 yaşındaki konfeksiyon işçisi baba eşiyle sorun yaşadığı için 2 aydır eşinden ayrıdır. 5 yaşındaki çocuğu ile yalnız yaşamaktadır. Çocuğu boğarak öldürdükten sonra kendini keserek intihara kalkışmış, olayı polisi arayarak kendisi ihbar etmiştir. Olay sabah saatlerinde meydana gelmiştir. Mahalle sakinleri failin eşi ile arasında sorunlar olduğunu, iki aydır ayrı yaşadıklarını ve 2 ay önce de kalp krizi geçirip hastanede kaldığını ifade etmişlerdir. (B2)

Boşanma ile meydana gelen sorunların atlatılmasında geleneksel toplumların boşanma olgusuna bakışının daha sert olması nedeniyle boşanan çiftlerin bu sürecin sonuçlarıyla baş etmede daha fazla zorlandığı bilinmektedir. Boşanma durumu ile karşı karşıya kalan çiftlerin dışsal olarak daha çok etkilendiği ve bunun da bireyleri daha fazla baskı altında bıraktığı görülmektedir (Aksan & Sönmez, 2019, s.13-15).

2015'te Aydın'da yaşanan B3 kodlu haberde, baba boşanmak üzere olduğu eşini ve çocuklarını kayınpederinin evinden alarak bir otele götürmüştür. Çiftler, çocuklar uyuduktan sonra konuşmaya ve ardından tartışmaya başlamıştır. Bir süre sonra cinnet getiren baba önce eşini boğazından keserek ardından 3 ve 1 yaşındaki çocuklarını da karnından bıçaklayarak öldürmüştür. Yakınlarını arayıp helallik isteyerek odada beklerken polis ekipleri olaya müdahale etmiştir. 4 yıllık evli olan çift son 3 aydır tartışma yaşamaları nedeniyle boşanma kararı alıp mahkemeye başvurmuştur. Anne olay yaşandığı dönemde henüz 20 yaşındadır ve annenin 16 yaşında evlendiği bilinmektedir.

Boşanmanın yanı sıra erken yaşta evliliğin de bu istismar durumunda etkisinin olabileceği düşünülmektedir.

Boşanma ve nedenleri üzerine yapılan araştırmaların sonuçlarına göre aile içi şiddet, tekrarlayan çatışmalar, sadakatsizlik, ilişkideki birden fazla sorun, evliliğe zayıf bağlılık, cinsel yetersizlik ve güven duygusunun azlığı en çok karşılaşılan boşanma nedenleri olarak belirlenmiştir. Arıkan tarafından 1996 yılında yapılan “Halkın Boşanmaya Karşı Tutumları Araştırması”nın sonuçlarına göre kentli erkeklerin %36’sının sıklıkla veya zaman zaman eşine fiziksel şiddet uyguladığı ortaya çıkmıştır. Bu oran içerisindeki evliliklerin bir kısmının da boşanmayla sonuçlandığı bulunmuştur (Arıkan, 1996, 74-75). Buna benzer bir araştırma da 2016 yılında yapılan araştırmadır. Bu araştırma sonuçlarına göre boşanan kadınların belirttiği boşanma nedenlerinin dağılımına göre şiddet ve kötü muamelenin boşanma nedenleri arasında üçüncü sırada olduğu görülmektedir. (TürkiyeİstatistikKurumu, 2019)

B4, B5 ve B8 kodlu haberler aile içi şiddetin ardından meydana gelen boşanmanın olduğu bir durumu göstermektedir. 2019 yılında Hatay’da yaşanan olayda çift 2012 yılında evlenip 5 yıl evli kaldıktan sonra 2017 yılında iki çocukları varken boşandıklarında biri 4, biri ise 1 yaşında olan iki çocukları bulunmaktadır. Babanın çocukların velayetini anneden tehdit yoluyla aldığı iddia edilmektedir. Olay günü baba çocuğunu ders yapması için uyardığını, uyarısını dikkate almayınca elektrikli süpürgeci demir borusuyla dövdüğünü, yere düşüp bayılınca ve kusunca korkarak merdivenden düştüğünü söyleyerek hastaneye gittiğini ifade etmiştir. Anne eşinden şiddet uyguladığı gerekçesi ile boşanmıştır. Babanın kendi annesine de şiddet uyguladığı, farklı suçlardan daha önceden ceza aldığı ve diğer aile bireylerinin babanın hapiste kalması için bakanlık ve savcılığa dilekçe vermesine rağmen dikkate alınmadığı iddia edilmektedir. 2020’de Hatay’da meydana gelen diğer olayda 2010’da evlenen çift erkeğin sürekli şiddet uygulaması nedeniyle 2018’de boşanmıştır. Baba boşanmanın ardından kendi ailesi ile yaşar iken abisinin çocuklarını vurması nedeniyle 7 yıl hapis cezası almıştır. Açık ceza evinde iken çıkarak görüşmek için eşinden kızını almıştır. Kızını getirmesi gereken saatte getirmemesi üzerine anne durumu polise bildirmiştir. Küçük kızın ve babasının farklı yerlerde ağaca asılı cesetleri bulunmuştur.

2021’de Trabzon’da yaşanan olayda 36 yaşındaki baba eşine şiddet uyguladığı gerekçesi ile mahkeme kararıyla uzaklaştırma cezası alarak ayrı yaşamaya başlamıştır. Baba, olay günü çocuklarını görmek amacıyla eşinin babasının evine gitmiştir. Çocuklarını alıp kendi evine gelen baba dere kenarına giderek 11, 7 ve 4 yaşlarındaki kız çocuklarını tabancayla vurarak öldürmüştür, ardından polisi arayarak teslim olmuştur. Olayı çocukların kendisinden soğuduğunu hissettiği için yaptığını iddia etmektedir.

İstanbul’da faili baba olan olay 2018’de yaşanmıştır. Boşanma aşamasında olduğu eşiyile ayrı yaşayan baba 4 ve 2 yaşlarındaki kızlarını pompalı tüfekle vurduktan sonra aynı tüfekle kendisi de intihar etmiştir. Anne daha öncesinde baba için koruma kararına uymadığı gerekçesiyle iki defa zorlama hapsi almış, hapiste olması gereken baba bu kararlara uymayarak iki çocuğunu ve kendisini öldürmüştür.

Şiddete Meyilli Olmak/Kadını cezalandırma

Çalışmanın daha önceki kısımlarında aile içi şiddetin çocuklar üzerindeki olumsuz etkilerinden bahsedilmişti. Çocukların ailede yaşanan şiddeti deneyimlemesinin

etkilerinin ailedeki diğer yetişkin bireylere oranla daha yıkıcı olduğu bilinmektedir (Özgentürk, Karğın, & Baltacı, 2012, s.61-63). Araştırmaya konu olan haberlerde çocuğuna şiddet uygulayan babaların eşlerine de şiddet uyguladığı görülmektedir. Aile içi şiddetin nedenlerinin araştırıldığı çalışmaların bulgularından biri de sosyal öğrenme olgusudur. Kendi çocukluklarında şiddeti deneyimleyen bireylerin ileride şiddeti problemlerin çözümü için bir yol olarak görme konusunda daha meyilli oldukları bilinmektedir. Bireyler üzerinde önemli yıkıcı etkileri bulunan şiddet hem toplumsal hem de bireysel olarak onların yaşamsal faaliyetlerinin olumsuz yönde seyretmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda şiddet tek bir nedenle açıklanamayacak kadar karmaşık bir olgudur. Şiddetin yaygınlaşmasına zemin hazırlayan risk faktörleri; yoksulluk, eğitimsizlik, kötü aile koşulları, şiddete meyilli gruplar içerisinde bulunmak, çocuklukta şiddete maruz kalmak ya da şahit olmak şeklinde sıralanmaktadır (Gökkaya & Ayan, 2017, s.390).

Şiddet durumlarına genellikle boşanma ya da ayrı yaşamının eşlik ettiği görülmektedir. Gaziantep'te 2020 yılında yaşanan B17 kodlu olayda 33 yaşındaki baba, 5 ve 7 yaşlarındaki çocuklarının gözü önünde 9 yaşındaki kızını duvara bağlayıp hortumla döverek ölmesine sebebiyet vermiş, bir yıl önce de eşine şiddet uyguladığı için hapse girmiş 4 ay hapis yattıktan sonra tahliye edilmiştir. Anne, eşi hapisteyken üç çocuğunu da alarak baba evine yerleşmiştir. Hapis cezasından sonra tahliye olan baba, annenin kaldığı yere giderek çocuklarını görmek istediğini belirtmiştir. Annesi de sonuçta onların babası olduğu için çocuklarını eşine vermiştir. Medyaya yansıyan bilgilerde babanın, kızını annesine sinirlendiği için dövdüğü bildirilmektedir. Olay günü diğer çocuklarına da şiddet uygulayan baba kızını öldürdükten sonra çocuğunu öldürdüğünü söyleyerek polisi aramıştır.

2017 yılında İstanbul'da yaşanan olayda 10 yıllık evli olan çiftler, erkeğin şiddet uygulaması nedeniyle iki aydır boşanma aşamasında olup ayrı yaşamaktadır. Kadın, kocasının kendisine 10 yıldır şiddet uyguladığını ifade etmektedir. 9 yaşındaki çocukları annede kalmaktadır. Olay günü çocuğunu annesinden izinli alarak evine getirmiştir. Baba olaydan daha önce de çocuğunu izinli aldığı başka bir günde doğalgazı açarak öldürmek istemiş, çocuğun ağlarken sesini çekip annesine atarak öldürmekle tehdit etmiştir. Polisler zorla girdikleri evden çocuğu kurtarmıştır. Ancak baba hiçbir ceza almamış ve savcılık babanın çocuğuyla görüşme hakkında da kısıtlamaya gitmemiştir. Bu olaydan sonra baba görüşme günlerinden birinde oğlunu alarak evine götürmüş ve ardından onu bıçakla öldürmüştür. Bu olayda da babanın anneye ve onun ailesine karşı olumsuz duygular beslediği bilinmektedir. (B18)

Eşler Arasındaki Güvensizlik Kaynaklı Sorunlar

Eşler arasında yaşanan tartışmalarda çocukların olumsuz etkilendiği yapılan araştırmalarla ortaya konmaktadır (Duman, Özdağ, & Özcan, 2003, s.54-55). Aile içerisinde yaşanan öfke ve saldırganlık durumları çocuk ihmal ve istismarı kapsamında ele alınması gerekli önemli konulardandır. Çocuğun fiziksel istismarı kapsamına giren çocuk ölümlerinde çocuğun direkt öldürülme amacından ziyade fiziksel şiddet göze çarpmaktadır. Ancak çocukların yaşları gereği ağır fiziksel travmalar ölümle sonuçlanabilen istismarlara yol açmaktadır (Beyaztaş, Oral, Bütün, Beyaztaş, & Büyükkayhan, 2009, s.75-77). 2014 yılında İstanbul'da meydana gelen B19 kodlu haberde öldürülen çocuğun babası çocuğun kendine benzemediğini ve ondan olmadığını iddia

ederek anne ile tartışmaya başlamıştır. Baba sinirlenerek çocuğu dövmeye başlamış ve onu evin ortasına fırlatmıştır. Çocuk iki gün sonra ölmüştür. Baba korktuğu için çocuğunu hiçbir şekilde doktora götürmemiştir. Daha sonra onu bir streç filmle sararak Bursa'ya çöp ve hafriyat dökme alanına gömmek amaçlı götürdüğünü ifade etmiştir. Burada baba çocuğu gömebilmek için iki gün beklemiştir. Olay annenin polise başvurmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu haberde görüldüğü üzere eşler arasında yaşanan tartışmaların sonucu ortaya çıkan ölümcül istismar durumu çocuğun fiziksel şiddete maruz kalmasının ardından meydana gelen travmadan kaynaklanmaktadır.

2012'de Denizli'de yaşayan 32 yaşındaki baba 4 yaşındaki oğlunu evde ipe boğarak öldürmüştür. Küçük çocuğun cesedi evde kimse olmadığı sırada bulunmuş, otopsi işlemlerinin ardından ipe boğularak öldürüldüğü ve olayın en az 3 gün önce olduğu ortaya çıkmıştır. Olayla ilgili baba şüpheli görülerek aranmaya başlanmış ve bir parkta bulunmuştur. Baba kendisinden ayrılan eşi nedeniyle böyle bir şeyi yaptığını ifade etmiştir. Çocuğun annesi eşinden şiddet gördüğünü, koruma kararı aldığını ve eşinin buna uymadığı için hapse girdiğini, daha sonra kendisi şikayetinden vazgeçince eşinin hapisten çıktığını yine de kendisini dövmeye devam ettiğini belirtmiştir. Eşinin kendisini aldatmakla ve çocuğun ondan olmadığını iddia etmekle suçladığını belirtmektedir. Bunun üzerine kadın eski eşinden olan çocuklarını yanına alarak bir yakınının yanına yerleştiğini, ortak çocuklarını babasının yanında bıraktığını ifade etmiştir. Baba ise olayı yaparken vicdanının rahat olduğunu, annesinin düşünmesi gerektiğini ifade etmektedir. (B7)

Ekonomik Sıkıntılar Kaynaklı Psikolojik Sorunlar

Çocuk istismarının nedenleri üzerine yapılan araştırmalarda bazı risk faktörlerinin istismarı daha da artırdığı bilinmektedir. Bunlar arasında yüksek fakirlik ve işsizlik oranlarının çocukların aileleri tarafından istismara ve ihmale uğrama olasılıklarını artıran toplumsal/kurumsal etkenlerden olduğu bilinmektedir (Deveci & Açık, 2003, s.396). Deveci ve Açık yaptıkları çalışmanın devamında fakirliğin çocuk istismarında karşılaşılan en sık ve ısrarlı risk faktörü olduğunu vurgulamaktadırlar. Yoksulluk ve işsizliğin ruh sağlığını olumsuz etkilediği, buna bağlı olarak da depresyon, madde kullanım bozukluğu, anksiyete bozukluğu, intihara teşebbüs gibi ağır vakaların yaşandığı bilinmektedir. Bunlarla birlikte insanın biyopsikososyal bir varlık olması nedeniyle yaşanan yoksulluk durumu sadece yetişkin bireyleri etkilememekte, yoksulluğu ve sonuçlarını yetişkinlerle beraber çocuklar da deneyimlemektedir. Çocukların özellikle ekonomik sıkıntıların getirmiş olduğu psikolojik baskı altında yıpranan ebeveyn davranışlarına daha fazla maruz kaldığı da bilinmektedir (Yolcuoğlu, 2010, s. 77).

3 yaşındaki çocuk, üvey babası tarafından dövülerek öldürülmüştür. Annenin ikinci evliliğini yaptığı ve uzun bir süredir işsiz olan eşi ile arasında tartışma yaşandığı bilinmektedir. Olay günü anne ve babanın tartıştığı sırada evde olan çocuk başka bir odadayken korkudan ağlamaya başlamıştır. Anneyi darp etmeyi bırakarak çocuğu dövmeye başlayan babayı durdurmak için anne yakınlarda oturan kayınvalidesini çağırmasına gitmiştir. Eve geldiklerinde çocuğun ölmüş olduğu görülmüştür. (B9)

Bununla beraber araştırma sonuçlarına göre küçük yaşta anne-baba olan ebeveynlerin çocuklarına gereken davranışları gösteremedikleri bilinmektedir (Dukewich, Borkowski,

& Whitman, 1996, s.1038-1040). B10 ve B11 kodlu haberlerde de hem ailenin devam eden bir ekonomik sıkıntı içerisinde olması hem de anne-babanın erken yaşta çocuk sahibi olmalarından kaynaklı duygusal az gelişmişliğin yaşanması nedeniyle yaşanan ailevi sorunlarla baş etme mekanizması ile yeterince cevap veremedikleri görülmektedir (Wu, ve diğerleri, 2004, s.1259). Ailede yaşanan stres, kriz ve borçlanma gibi durumların da çocuğa yönelik şiddeti artıran risk faktörleri arasında yer aldığı bilinmektedir (Gewaltinfo, 2022). Genel olarak, bu koşullar altında küçük çocuklar, büyüklere göre şiddetten daha fazla etkilenmektedir.

2019'da Kocaeli'nde meydana gelen olayda 30 yaşındaki baba 25 yaşındaki eşini, 7 ve 5 yaşlarındaki çocukları ile 1,5 aylık bebeğini öldürmüştür. Baba ilk çocuğunu 23 yaşında kucağına alırken, anne ise 18 yaşındadır. Babanın bankalara kredi borcu olduğu, borcunu bir türlü kapatamadığı, iş bulduğu zamanlarda çalıştığı, bulamayınca çalışmadığı ancak ev kirası gibi düzenli ödemelerini genellikle zamanında yaptığı ve dürüst birisi olduğu bilinmektedir. Borçlarını ödemek için daha öncesinde eşinin babasından borç aldığı ancak geri ödeyemediği için eşinin, babasından borç almaya yeniden izin vermediği bilinmektedir.

Bursa'da yaşanan olayda da 45 yaşındaki babanın, uzun süredir işsiz olduğu bilinmektedir. Babanın psikolojik problemleri bulunmaktadır. Yaklaşık olarak 20'li yaşlarda evlenmiştir. Eşi ise evlendiği dönem henüz 15-16 yaşlarındadır. 20 yıla yakın evlidirler. Baba bilinmeyen bir nedenle cinnet getirip önce kendi babasını, ardından eşini, 15 ve 18 yaşındaki iki çocuğunu öldürmüştür.

2020'de Denizli'de meydana gelen B12 kodlu haberde, 37 yaşındaki baba kısa bir süre önce inşaatlarda çalıştığı Fransa'dan rahatsızlığı nedeniyle dönmüştür. Fıtık ameliyatı olmuştur. Bir süredir de işsizdir. Çalışmadığı için bunalımda olduğu ve psikolojik sorunlarının olduğu öne sürülmektedir. 11 ve 8 yaşlarındaki çocuklarını, 31 yaşındaki eşini ve kendini aynı av tüfeğiyle öldürmüştür.

Konya'da yaşayan 32 yaşındaki baba 2021 yılında eşini olay anında pazara göndererek 10 yaşındaki oğlunu, çocuğun kafasını bacaklarının arasına alıp boğarak öldürmüştür. Baba verdiği ifadesinde çocuğunu öldürmeyi iki haftadır planladığını, kendisi çok günahkar olduğundan çocuğunun da daha fazla yaşayarak daha çok günaha girmesini istemediği için öldürdüğünü söylemiştir. Babanın borcunun olduğu, son zamanlarda bununla ilgili sorunlar yaşadığı bilinmektedir (B13).

2015 yılında Malatya'da yaşanan olayda 35 yaşındaki baba, aynı yaşta eşi, 9 ve 4 yaşlarındaki iki çocuğunu uykuda iken bıçaklayarak öldürmüştür. Babanın üniversitede temizlik görevlisi olduğu, zorlayıcı maddi problemlerinin olmadığı bilinmektedir. Ancak 4 yıldır psikolojik tedavi görmektedir. Fakir olduğu için hor görüldüğünü ve iki kişinin kendilerini takip ettiğini iddia etmektedir. Bunun yanı sıra eşine birilerinin göz diktiği ve çocuklarını da kaçırmayı planlayanların olduğunu söylediği bilinmektedir (B14). Babanın yaşamış olduğu psikolojik sorunların ölümcül istismara yol açtığı düşünülmektedir.

Madde Bağımlılığı Kaynaklı Sorunlar

Çocukların istismara maruz kalmasına yol açan nedenler arasında ebeveynlerin alkol ya da uyuşturucu bağımlılığının bulunmasının da önemli bir sorun olduğu bilinmektedir. Ebeveyn bağımlılığına genellikle dezavantajlı sosyo-demografik koşullar, sosyal

dışlanma gibi olumsuz yaşam koşullarının yanı sıra bazı durumlarda şiddet içeren davranışları içeren olumsuz ebeveynlik ve yetiştirme davranışlarının da eşlik ettiği bilinmektedir (Klein, Thomasius, & Moesgen, 2017, s.4). Madde bağımlısı ebeveynlerin çocukları, çocuk haklarının yalnızca sınırlı bir kısmına ulaşabilmekte bazen de bu ulaşım hiç mümkün olmamaktadır. Böyle durumlarda çocukların ihmal ve istismardan korunma, uygun yaşam koşullarının oluşturulması ve zarar verici maddelerden uzak tutulması sağlanamamaktadır. B15 kodlu haberde 29 yaşındaki erkek birlikte yaşadığı eşini ve çocuğunu öldürdükten sonra intihar girişiminde bulunmuştur. İzmir’de yaşanan olayda, eşler arasında devam edegelen bir tartışma olduğu bilgisine yer verilmektedir. Erkeğin uyuşturucu ve alkol kullandığı, kadını sürekli çocuklarıyla tehdit ettiği öğrenilmiştir. Bu durumun madde kullanımına bağlı ortaya çıkan yoksulluk ve şiddetli geçimsizlik gibi olumsuz sonuçlarla bağlantısı olabileceği literatürde yer alan bilgilerle de desteklenmektedir. Bağımlılık sorunları olan ailelerde bildirilen aile içi şiddetin boyutu bazen aşırı derecede belirgindir ve ciddi fiziksel yaralanmalara ve psikolojik travmalara neden olabilir (Klein, 2003, s. 359&370).

Kayseri’de 2017’de yaşanan olayda 41 yaşındaki baba, aynı yaştaki eşinin, 3, 7 ve 16 yaşlarındaki çocuklarının boğazlarını keserek öldürmüştür. Babanın daha önce uyuşturucu satın almak, yağma, gasp ve tehdit gibi suçlardan kaydı bulunmaktadır. 1 yıl önce sinir hastalıkları hastanesinde psikolojik tedavi görmüş, önceki evini yakmaya çalışmıştır. Olay günü eşiyile tartıştıktan sonra evdeki herkesi öldürmüştür. (B16)

Çocukla Yaşanan Sorunlarla Baş Edememe

Dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu (DEHB) olarak ifade edilen rahatsızlık aşırı hareketlilik, dikkat sorunları ve dürtüsellikle karakterize çocukluk çağında görülen nöropsikiyatrik bir bozukluktur (Durukan, ve diğerleri, 2008, s.218). Yapılan araştırmalar anne babaların çocuklarının davranışlarından etkilendiğini, aynı zamanda da çocuklarının olumsuz davranışlarının anne babaların yaşadıkları sıkıntıları artırdığını göstermektedir (Nijmeijer, ve diğerleri, 2008, s.695). Anne ve babaların yaşadıkları stresle DEHB’li çocukların agresyonu arasında birinin diğerini artırmasıyla karakterize dinamik bir döngü mevcuttur (Patterson, 1996, s. 1267) (Güçlü & Erkıran, 2005, s.22) 2017 yılında Kayseri’de yaşanan olay bu durumu gözler önüne sermektedir. Malulen emekli olan ve 4 çocuğu bulunan baba 12 yaşındaki dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu tanısı konulan oğlunu boğarak öldürmüştür. Çocuğunun davranışları yüzünden mahalleliden çok fazla şikâyet aldığını ve onların baskısı altında kalarak olayı gerçekleştirdiğini ifade etmektedir (B20).

Sonuç

Ölümcül çocuk istismarı, genelde çocukların fiziksel olarak istismarı şeklinde başlayan ve ardından çocuğun ölümüne neden olan olaylar bütünü şeklinde ilerleyebilmektedir. Bununla birlikte ölümcül çocuk istismarlarının hemen hepsinde olayı gerçekleştiren ebeveynlerin dışsal kaynakların etkisi altında kalarak içsel öfkelerini savunmasız durumda bulunan çocuklara karşı yönelttiği görülmektedir. 20si annesi tarafından, 20si de babası tarafından ölümcül istismara maruz kalan çocuklara dair haberlerin incelendiği bu araştırmada varılabilecek en genel sonuç bu tür vakalarda kazanın geliyorum demesidir. Çünkü araştırma ile elde edilen sonuçlar doğrultusunda temaların kategorize edilmiş şekli bu tür istismarlardaki risk faktörlerini doğrulamaktadır. Her şeyden önce

yasal bağlamda Türkiye’de çocuk ihmal ve istismarının farklı seviyelerini ülkedeki kültürel ve sosyal normlara göre tam olarak belirleyen bir kanunun eksikliği göze çarpmaktadır. Çocuğa yöneltilen fiziksel şiddetin “çocuğun terbiyesi ve eğitimi” kisvesi altında korumaya alınması, bu durumu toplumun gözünde meşrulaştıran önemli bir faktördür. Bu olumsuzlukların çocuk ihmal ve istismarı durumlarına verilebilecek profesyonel desteğin belirsiz ve eksik olmasına yol açtığı da bilinmektedir (Beyaztaş, Oral, Bütün, Beyaztaş, & Büyükkayhan, 2009, s.80).

Çocukların ihmal edilme ve istismara maruz kalma risk faktörleri değerlendirildiğinde ebeveynlerin psikolojik bozukluklarının önemli bir risk etkeni olduğu görülmektedir (Ünsal, 1998, s.308). Çok sayıda çalışmanın sonuçları, filisid ile ebeveyn psikiyatrik hastalığı arasında, en yaygın olarak psikotik özelliklere sahip majör depresyon arasında bir ilişki olduğunu göstermektedir (Bourget, Grace, & Whitehurst, A Review of Maternal and Paternal Filicide, 2007; Rodenburg, 1971; Harder, 1967; Schipkowensky, 1968). Annelerin çocuklarını ölümcül istismara maruz bırakma nedenleri arasında ikinci sırada evlilik dışı birliktelikler bulunmaktadır. Evlilik dışı birlikteliklerde bulunan çocuklar Türkiye’de evlilik dışı birlikteliklere yüklenen anlam, bu birlikteliklerde yaşanan hukuki ve ekonomik sorunlar kadınların ve çocukların dezavantajlılık durumlarını artırmaktadır. Evlilik dışı ilişkilerde yaşayan çocuklar da çocuk korumada önleyici hizmetlerde öncelikli alanlar içerisinde değerlendirilmelidir (Kopp, 1994).

Yapılan çalışmalarda da ulaşıldığı üzere boşanma durumunun erkekleri kadınlara göre daha içine kapanık hale getirdiği görülmektedir (TürkiyeİstatistikKurumu, 2019). Bu durum ise erkeklerin boşanmanın olumsuz psikolojik etkileriyle başa çıkmada bireysel çözüm yollarını kullandıklarını göstermektedir. Erkeklerin evlilik ile ilgili sorunlarında daha çok şiddete başvurduğu (Aksan & Sönmez, 2019) göz önüne alındığında ayrılık ve boşanma durumlarının çocuk ihmal ve istismarına zemin hazırladığı görülmektedir (Brown & Tyson, 2012).

Ölümcül çocuk istismarına yol açan vakalar ele alındığında Türkiye’de psikolojik tedavi öyküsü bulunan kadınlar ya da psikolojik desteğe ihtiyaç duyduğunu düşünen annelere bu yardımları sunan hizmet ağının oluşturulması gerekmektedir. Bununla birlikte boşanma aşamasında olan ebeveynlere verilecek olan desteğin de çocuk istismarlarını önleme, aileleri sorunlarla başa çıkma noktasında güçlendirme için yapılandırılması gerekli bir alan olduğu görülmektedir. Boşanma danışmanlıkları, şiddet öyküsü bulunan çiftlerin boşanması ve bu evliliklerdeki çocukların görüştürülmesi gibi hususlarda ailelerin danışmanlık desteği alabileceği sistemin boşanmanın her basamağına entegre edilmesi gerekmektedir. Ayrıca yoksul ailelerde yaşayan çocukları derinden etkileyen olumsuz koşullar çocuklar lehine, onların yüksek yararını koruyacak şekilde iyileştirilmelidir. Evlilik dışı ilişkilerden doğan çocuklar veya bu ilişkilerde yaşayan çocukların yaşamış oldukları ihmal ve istismar durumu göz önünde bulundurulduğunda evlilik dışı ilişkilerin de özellikle çocuk istismarı risk kapsamında değerlendirilmesi gerekmektedir.

Araştırmanın örneklemini oluşturan vakalarda çocuk istismarının tipik risk faktörleri kapsamında meydana geldiği gözlemlenmektedir. Çocuk koruma hizmetlerinde önleyici hizmetlerin eksikliği bu vakalarda erken tanı konularak müdahalede bulunulmasını sağlayamamıştır. Araştırmaya konu olan kırk vakada görüldüğü üzere vakaların her biri çocukların ihmale uğrama, istismara maruz kalma risk faktörlerinden en az birini

içermektedir. Yapılan araştırmalarla da ortaya konulduğu üzere çocuk istismarı kaza sonucu meydana gelebilecek bir olgu değildir. İstismar vakaları önlenmesi mümkün olan nedenlere bağlı olarak gerçekleşmektedir (Kırcı, Cömert, ve Özer, 2017; Beyaztaş, Oral, Bütün, Beyaztaş, ve Büyükkayhan, 2009; Bilgin, 2020). Yapılan çalışmalar bu olguların önlenebilir olduğunu gösterdiğine göre ihmale uğrayan, istismara maruz kalan ya da ölümcül istismar sonrası yaşamını yitiren her çocuk geleceğimiz için bir kayıp anlamına gelmektedir.

İyi bir çocuk koruma sistemi önleyici çalışmalara verdiği değerle diğer sistemlere olan üstünlüğünü artırmaktadır. Önleyici çalışmalar çocukların karşılaşabileceği riskleri ortadan kaldırmayı ve aynı zamanda risk düzeyini en aza indirmeyi hedeflemelidir.

Çocukların korunmasında birincil aktörler onların yetiştirilmesinden sorumlu olan ebeveynlerdir. Yetiştirmede birincil sorumluluk anne-babaya ait olduğundan, çocuğun korunması öncelikle anne-babanın desteğiyle sağlanmalıdır. Bu destek, çocuğun tehlikeye girmesini ve hatta zarar görmesini önlemek için önleyici olarak, yani çocuğun sağlığına zarar vermeden önce sunulmalıdır.

Çocuk korumadaki önleyici hizmetlerin etkinliğinin artırılması için öncelikle ebeveynlerin ebeveynlik becerileri güçlendirilmeli, zor ebeveynlik durumlarında ebeveynlik sorumluluğunu yerine getirmede desteklenmelidirler. Mevcut çocuk koruma politikaları çocuk istismarı risk faktörleri göz önünde bulundurularak yeniden gözden geçirilmelidir. Ölümcül çocuk istismarlarının önüne geçilebilmesinin tek yolu vakalara zamanında önleyici destek hizmetlerinin sunulmasından geçmektedir. Bu husus çocuk koruma alanında temel hedeflerden biri olarak ele alınmalıdır. Çalışmadan elde edilen veriler de bu hususu doğrular niteliktedir. Bu bağlamda çocuk korumadaki önleyici hizmetler toplumların sağlıklı bir geleceğinin inşası adına büyük önem arz etmektedir.

Kaynakça / Reference

- Adak, N. (2016). Evlilik veya evlilik dışı birlikte yaşama: Üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma. *Sosyoloji Dergisi Armağan Sayısı*, 23-40.
- Aksan, G., & Sönmez, Ö. A. (2019). *Boşanma sürecinde sosyal destek*.
- Arıkan, Ç. (1996). *Halkın boşanmaya ilişkin tutumları*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları.
- Bahçivancı, I. S. (2018). Evlilik dışı birlikte yaşam modellerine uygulanacak hukuk. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 623-684.
- Baltacı, A. (2018). Nitel Araştırmalarda Örneklem Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi / Journal of Bitlis Eren University*, 231-274.
- Barone, L., & Carone, N. (2020). Childhood abuse and neglect experiences, HostileHelpless attachment, and reflective functioning in mentally ill filicidal mothers. *Attachment & Human Development*, 771-794.
- Başkale, H. (2016). Nitel Araştırmalarda Geçerlik, Güvenirlik ve Örneklem Büyüklüğünün Belirlenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, 23-28.
- Beyaztaş, F. Y., Oral, R., Bütün, C., Beyaztaş, A., & Büyükkayhan, D. (2009). Fiziksel çocuk istismarı: dört vakanın sunumu. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 75-80.
- Bien, W., & Schneider, N. (1998). *Kind ja, Ehe nein? Status und Wandel der Lebensverhältnisse von nichtehelichen Kindern und Kindern in nichtehelichen Lebensgemeinschaften*. DJI: Familiensurvey 7.
- Bilgin, Ö. (2020). Çocuk koruma hizmetlerinde çocuk ihbar ve bildirimlerinin değerlendirilmesi. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 26-37.
- Bolgün, C., & Uçan, G. (2020). Birlikte yaşamak mümkün mü? Okur yorumlarında Suriyeli sığınmacı söyleminin inşası . *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 250-269.
- Bourget, D., Grace, J., & Whitehurst, L. (2007). A Review of Maternal and Paternal Filicide. *J Am Acad Psychiatry Law*, 74-82.
- Bourget, D., Grace, J., & Whitehurst, L. (2007). A Review of Maternal and Paternal Filicide. *The Journal of the American Academy of Psychiatry and teh Law*, 74-82.
- Brown, T., & Tyson, D. (2012). An Abominable Crime: Filicide in the Context of Parental Separation and Divorce. *Children Australia*, 151-160.
- Brzank, P. (2009). (Häusliche) Gewalt gegen Frauen: sozioökonomische Folgen und gesellschaftliche Kosten. *Social Science and Public Health Institute, Berlin, BRD*, 330-338.
- Dağhan, G., & Akkoyunlu, B. (2015). Eğitimde Teknoloji Kullanım Sürdürülebilirliği Üzerine Yapılan Çalışmalardaki Genel Eğilimler: Bir Tematik İçerik Analizi Çalışması . *Türk Eğitim Derneği*, 225-253.

- Deveci, E., & Açıık, Y. (2003). Çocuk istismarı nedenlerinin incelenmesi. *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, 396-405.
- Doğrucan, A., & Yıldırım, Z. (2020). Kadına yönelik aile içi şiddet üzerine bir inceleme. *Hacettepe üniversitesi sosyal bilimler dergisi*, 122-138.
- Dukewich, T., Borkowski, J., & Whitman, T. (1996). Adolescent mothers and child abuse potential: An evaluation of risk factors. *Child Abuse&Neglect*, s. 1031-1047.
- Duman, Z. Ç., Özdağ, Ş., & Özcan, A. (2003). Aile içi şiddetin çocuk üzerindeki etkisi konusunda hemşire öğrencilerin görüşü. *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 50-56.
- Durukan, İ., Erdem, M., Tufan, E., Cöngöloğlu, A., Yorbık, Ö., & Türkbay, T. (2008). DEHB olan çocukların annelerinde depresyon ve anksiyete düzeyleri ile kullanılan başa çıkma yöntemleri: Bir ön çalışma. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 217-223.
- Duyan, V. (2012). *Sosyal Hizmet Temelleri Yaklaşımları Müdahale Yöntemleri*. Ankara : Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği.
- Eskici, G. Y., & Özseveç, T. (2019). Yaşam Becerileri ile İlgili Çalışmaların Tematik İçerik Analizi: Bir Meta Sentez Çalışması. *International e-Journal of Educational Studies (IEJES)*, 1-15.
- Gewaltinfo. (2022, 01 26). *Auslöser und Risikofaktoren für Gewalt an Kindern*. https://www.gewaltinfo.at/fachwissen/ursachen/ausloeser_kinder.php#:~:text=Neben%20Stress%20z%C3%A4hlen%20Krisen%20und,pers%C3%B6nlichen%2C%20finanziellen%20und%20beruflichen%20Stress. adresinden alındı
- Gökkaya, V. B., & Ayan, S. (2017). Sosyal öğrenme kuramı ve aile içi şiddet. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 387-394.
- Güçlü, O., & Erkıran, M. (2005). Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu Tanısı Alan Çocukların Ebeveynlerinde Kişilik Bozuklukları. *Klinik Psikiyatri*, 18-23.
- Gültekin, B. K. (2010). Ruhsal Bozuklukların Önlenmesi: Kavramsal Çerçeve ve Sınıflandırma. *Psikiyatride güncel yaklaşımlar*, s. 583-594.
- Harder, T. (1967). The psychopathology of infanticide. *Acta Psychiatr Scand*, 196-245.
- Haymana, B., & Dağman, G. (2020). Investigation of Research about Massive Open Online Courses (MOOCs): A Thematic Content Analysis Study. *Jorunal Of Computer and Education Research*, 788-820.
- İkinci, S. S. (2014). Toplumun kanayan yarası: Aile içi kadına yönelik şiddet kavramı ve yansımaları. *Ankara sağlık hizmetleri dergisi*, 21-28.
- Jugendhilfe, A. f. (2013). Stärkung präventiver Arbeit in der Kinder- und Jugendhilfe.
- Kavemann, B., & Kreyssig, U. (2006). *Handbuch Kinder und häusliche gewalt*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Kipnis, A. (2004). *Knights without armor: A guide to the inner lives of men*. Paperback/online.
- Kırcı, G. S., Cömert, H. S., & Özer, E. (2017). Anne-çocuk cinayetleri: Medea Kompleksi. *Adli Tıp Bülteni*, 130-133.

- Klein, M. (2003). Kinder drogenabhängiger Eltern : Fakten, Hintergründe, Perspektiven. *Report Psyschologie*, 358-371.
- Klein, M., Thomasius, R., & Moesgen, D. (2017). *Kinder aus suchtbelasteten Familien* . Die Drogenbeauftragte der Bundesregierung.
- Kopp, J. (1994). *Theorien der ehelichen Stabilität*. Link Springer.
- Krug, E. G., Dahlberg, L. L., Mercy, J. A., Zwi, A. B., & Lozano, R. (2002). *World report on violence and health*. Geneva: World Health Organisation.
- Liem, M., & Koenraadt, F. (2008). Filicide: A comparative study of maternal versus paternal child homicide. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 166-176.
- Mattejat, F. (2001). Kinder psychisch kranker Eltern im Bewußtsein der Fachöffentlichkeit – eine Einführung. *Praxis der Kinderpsychologie und Kinderpsychiatrie*, s. 491-497.
- Mattejat, F., & Remschmidt, H. (2008, Haziran 06). Kinder psychisch kranker Eltern. *Deutsches Ärzteblatt*, s. 413-418.
- Mattejat, F., & Remschmidt, H. (2008, Temmuz 06). Kinder psychisch kranker Eltern. *Deutsches Ärzteblatt*, s. 413-418. doi:10.3238/arztebl.2008.0413
- Mayring, P., & Fenzl, T. (2019). Qualitative Inhaltsanalyse. N. Baur, & J. Blasius içinde, *Handbuch Methoden der empirischen Sozialforschung* (s. 633). Wiesbaden: Springer Fachmedien.
- Meysen, T., Schönecker, L., & Kindler, H. (2009). Frühe Hilfen im Kinderschutz/ Rechtliche Rahmenbedingungen gen und Risikodiagnostik in der Kooperation von Gesundheits- und Jugendhilfe. *Buchanzeige_Bestellcoupon*. Juventa Verlag.
- Muchena, K., Howcroft, G., & Stroud, L. (2018). “Men don’t cry”: An interpretative phenomenological analysis of black south African men’s experience of divorce. *Indo-Pacific Journal of Phenomenology*, 133-144.
- Nijmeijer, J., Minderaa, R., Buitelaar, J., Mulligan, A., Hartman, C., & Hoekstra, P. (2008). Attention-deficit/Hyperactivity Disorder and Social Dysfunctioning. *Clinical Psychology Review*, 692-708.
- Nowawes, S. C. (2015). Praeventionskonzept zum Kinderschutz.
- Özcebe, H., & Biçer, B. K. (2013, 01 15). Önemli bir kız çocuk ve kadın sorunu: Çocuk evlilikler. *Türk Pediatri Arşivi Dergisi*, s. 86-93. doi:10.4274/tpa.1907
- Özdemir, D. F., & Evinç, G. (2021). Kendi Bebeğini Öldürmek: Filisid Olgularına Psikodinamik Bakış ve Klinik Yaklaşım. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 201-210.
- Özdemir, U. (1992). Çocuk İhmal ve istismanna Hekimlerin Bakışı ve Önleme. *Sağlık ve Sosyal Yardım Dergisi*, 10-13.
- Özgentürk, İ., Karğın, V., & Baltacı, H. (2012). Aile içi şiddet ve şiddetin nesilden nesile iletilmesi. *Polis Bilimleri Dergisi*, 55-77.
- Özgün, S. (2010, July). The predictors of the traumatic effect of extramarital infidelity on married women: Coping strategies, resources, and forgiveness /. *In partial fulfillment of the*

requirements for the degree of doctor of philosophy in the department of the psychology. Middle East Technical University Graduate Scholl of Social Science.

Patterson, G. (1996). Some characteristics of a developmental theory for early onset delinquency. *Frontiers of Developmental Psychopathology*, 81-124.

Pelendecioğlu, B., & Bulut, S. (2009). Çocuğa yönelik aile içi fiziksel istismar. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Dergisi*, 49-62.

Pınar, G. (2008). Üniversite son sınıf öğrencilerinin evliliğe bakış açısı. *Aile ve Toplum Dergisi*, 49-60.

Pretilis, M., & Dimova, A. (2008). Vulnerable children of mentally ill parents: towards evidence - based support for improving resilience. *Support for learning*, s. 152-159.

Rodenburg, M. (1971). Child murder by depressed parents. *Can Psychiatry Assoc J*.

Scan, L., Douglas, G., Robinson, M., Butler, I., & Murch, M. (2003). *Divorcing children: Children's experience of their parents' divorce*. London: Jessica Kingsley Publishers London and New York.

Schipkowsky, N. (1968). Affective disorders: cyclophrenia and murder. *Int Psychiatr Clin*, 59-75.

Soylu, N., & Ayaz, M. (2013). Adli değerlendirme için yönlendirilen küçük yaşta evlendirilmiş kız çocuklarının sosyodemografik özellikleri ve ruhsal değerlendirmesi. *Anatolian Journal of Psychiatry*, s. 136-44.

T, H. (1967). The psychopathology of infanticide. *Acta Psychiatr Scand*, 196-245.

Tekdoğan, I. S. (2014). Evlilik dışı birlikte yaşam modellerine uygulanacak hukuk. *Yayımlanmış yüksek lisans tezi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tuğrul, Y. G. (2019, 06 20). Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadınların Annelik Deneyimleri Üzerine Bir Saha Çalışması. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, s. 71-90.

Türkaslan, N., & Suleymanov, A. (2010, 03 01). Üniversite son sınıf öğrencilerinin evlilik konusundaki görüş ve düşünceleri. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2019). *Türkiye'de boşanma nedenleri üzerine bir derleme*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.

Uslu, İ. (2011). *Türkiye'de aile yapısı araştırması*. Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.

Ültay, E., Akyurt, H., & Ültay, N. (2021). Sosyal Bilimlerde Betimsel İçerik Analizi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 188-201.

Ünsal, A. (1998). Çocuk istismar ve ihmaliinde önemli bir etmen olarak aile. *Ege Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 301-315.

Wu, S., Ma, C.-X., Carter, R., Ariet, M., Feaver, E., Resnick, M., & Roth, J. (2004). Risk factors for infant maltreatment: a population-based study. *Child Abuse & Neglect*, s. 1-12.

Yolcuoğlu, İ. G. (2010). Çocukların ihmal ve istismara uğramasında aile ve çocuklara yönelik risk faktörleri. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 77.

[itobiad], 2022, 11 (3): 1603-1632

<p>Göçün 60. Yılında Almanyalı Türkler: Zonguldak İli Örneği</p> <p>German Turks in the 60th Anniversary of Migration: The Case of Zonguldak Province</p> <p>Video Link: https://youtu.be/0WAeIE0iZso</p>	
<p>Şaban ÇELİKOĞLU</p> <p>Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Ereğli Eğitim Fakültesi Assoc. Prof., Zonguldak Bülent Ecevit University, Ereğli Faculty of Education sabancelikoglu@beun.edu.tr / ORCID: 0000-0002-0083-7260</p> <p>Evren ATIŞ</p> <p>Dr. Öğretim Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Asst. Prof., Kastamonu University, Faculty of Humanities and Social Sciences evrencografya@gmail.com / ORCID: 0000-0002-5686-3169</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 01.07.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 14.09.2022
Yayın Tarihi / Published	: 23.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Çelikoğlu, Ş. & Atış, E. (2022). Göçün 60. Yılında Almanyalı Türkler: Zonguldak İli Örneği . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1603-1632 . doi: 10.15869/itobiad.1138880

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Şaban ÇELİKOĞLU, Evren ATIŞ).

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Göçün 60. Yılında Almanyalı Türkler: Zonguldak İli Örneği *

Öz

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'nın başta demir çelik olmak üzere ağır sanayide atılım gerçekleştirmiştir. Ancak ülkede ciddi işgücü açığının oluşması neticesinde, ilk etapta 1955'te İtalya, 1960'ta İspanya ve Yunanistan ile işgücü anlaşmaları gerçekleştirilmiştir. Daha sonra Türkiye ile Almanya arasında 30 Ekim 1961 tarihinde işgücü anlaşması imzalanmıştır. Bu tarihten sonra Türkiye'den Almanya'ya yoğun bir göç yaşanmış ve ülkedeki Türk nüfusu göçün 60. Yılında yaklaşık 3 milyona erişmiştir. Bugün Almanya'daki Türk nüfus dördüncü nesle ulaşmıştır.

Nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması olarak ele alınan bu çalışmada, Zonguldak ilinden 1961-1980 yılları arasında Almanya'ya göç etmiş ve orada yaşamış olan 50 yaşın üzerinde kadın ve erkek bireyler ile yapılan mülakatlar neticesinde Zonguldak ili özelinde Almanya'ya gerçekleştirilen göçün sosyo-ekonomik ve kültürel yanları ile toplumsal ve mekânsal yansımaları irdelenmiştir.

Çalışmada, Zonguldak ilinden Almanya'ya göç edenlerin genellikle İş ve İşçi Bulma Kurumu (İŞKUR) kanalıyla Ruhr havzasına gittikleri ve burada maden sektörü ile demir çelik ve makine sanayi gibi alanlarda istihdam edildikleri, Almanya'da dünyaya gelen ikinci ve üçüncü kuşak bireylerin daha çok hizmetler sektörüne yöneldiği, göç eden ailelerin tamamına yakınının yatırım için Türkiye'yi tercih ettikleri, kazançları ile konut ve arsa gibi gayrimenkullere yatırım yapmayı tercih ettikleri, göç eden ailelerinin çocuklarının Türkiye'ye aidiyet duygularının zayıflayarak da olsa devam ettiği, ancak torunlarının bağlarının kopuk olduğu gibi bulgulara ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zonguldak, Dış Göç, Türk İşçi Göçü, Almanya, Kültür ve Kimlik

German Turks in the 60th Anniversary of Migration: The Case of Zonguldak Province **

Abstract

After the Second World War, Germany made a breakthrough in heavy industry, especially in the sectors of iron and steel. Nevertheless, as a result of significant labor shortage in the country, labor agreements were signed with Italy in 1955, Spain and Greece in 1960 respectively. Subsequently, a labor agreement was signed between Turkey and Germany on 30 October 1961. Following this, there has been an intense migration from Turkey to Germany and the Turkish population in the country has reached 3

* Zonguldak B. Ecevit Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulu Başkanlığının 27.12.2021 Tarih 116725 Sayılı kararı ile Etik Kurul Kararı alınmıştır.

** Ethics Committee Decision was taken with the decision of the Human Research Ethics Committee of Zonguldak B. Ecevit University, dated 27.12.2021 and numbered 116725.

million in the 60th year of migration. At the present time, the Turkish population in Germany has extended as far as the fourth generation.

In this case study, which is one of the qualitative research methods, as a result of the interviews carried out with men and women over the age of 50 who immigrated from Zonguldak to Germany between 1961-1980 and lived there, the socio-economic and socio-economic effects of the migration to Germany in the Zonguldak province and the cultural aspects and social and spatial reflections were investigated.

In this study, it is deduced that those who immigrated from the Zonguldak province to Germany went to the Ruhr region through the Turkish Employment Agency (İŞKUR), and they were basically employed in the mining sector, iron and steel and machinery industry, and the second and third generation individuals who were born in Germany substantially preferred the service sector. It is also found out that almost all of the migrating families preferred Turkey for investment; they preferred to invest in real estate such as housing and land with their earnings; the children of the migrating families continued to have a sense of belonging to Turkey, albeit at a diminishing pace, but the ties of their grandchildren were severed.

Keywords: Zonguldak, International Migration, Turkish Labour Migration, Germany, Culture and Identity

Giriş

Göç, bir idari sınırı geçerek oturma yerini devamlı ya da uzun süreli olarak değiştirme olayını ifade etmektedir. Göç olgusunun iki yönü vardır: Göç almak ve dışarı göç vermek. Bu olgu uluslararası bir sınır geçilerek başka bir ülkeye yöneldiğinde uluslararası göçler adını alır. Göç istihdam olanaklarındaki mekânsal farklılıklarla bağlantılı bir olgudur. Dünya çapında bakıldığında da göçmen işçilerin, ezici bir çoğunlukla, kendi ülkelerinde iş olanakları bulamayanlardan oluştuğu görülür (Tümertekin & Özgüç, 2004, s.236-238).

Zonguldak ili 1961-1980 döneminde bir yandan başta Doğu Karadeniz illeri olmak üzere ülkenin doğu kesiminden göç alırken, bir yandan da yurt dışına göç vermekteydi. Yöre insanının madencilikteki deneyimleri, özellikle Ruhr havzasında talep görmelerini sağlamaktaydı. Zonguldak'tan Almanya'ya yapılan göçlerde işsizliğin yanı sıra, Almanya'da aynı iş için daha iyi ücret ve çalışma koşulları ile yaşam standartlarının sunulması da belirleyici olmuştur.

Bu çalışmada; Almanya'ya göçün 60. yılında Zonguldak ili özelinde, Almanyalı Türklerin bir yandan Almanya'da yaşadıkları yerler ve çalıştıkları iş kolları, yatırım durumları, sosyal ve kültürel entegrasyonunun ne düzeyde olduğu diğer yandan kendilerini göçe yönlendiren sebeplerin neler olduğu, Türkiye ile olan ilişkilerinin, ekonomik, sosyal ve kültürel yaklaşımlarının nasıl seyrettiği, Türkiye'deki toplumsal ve mekânsal yansımalarının nasıl şekillendiği gibi hususlar konu edilmiştir. Çalışma: Zonguldak ilinden Almanya'ya olan göçün neden ve sonuçlarıyla sosyo-kültürel ve ekonomik yansımaları nelerdir? temel sorusu üzerine kurgulanmıştır. Türkiye ile Almanya arasında

30 Ekim 1961 tarihinde imzalanan işgücü anlaşmasının üzerinden 60 yılı aşkın bir süre geçmiş ve bugün Almanya’da yaşayan Türkler dördüncü kuşağa ulaşmıştır. Bu bağlamda araştırma sorusu üzerinde konu ile ilgili örneklerle derinlemesine görüşmeler yapılarak ulaşılan cevaplar, hem neden ve sonuçlarıyla göç sürecine ışık tutması hem de bu alanda yapılacak yeni çalışmalara referans oluşturması beklenmektedir.

Araştırma sorusunun incelenmesinde, ilk olarak diğer araştırmalar üzerine bir doküman inceleme süreci ile başlanmıştır. Daha sonra Zonguldak ilinden 1961-1980 yılları arasında Almanya’ya göç etmiş ve orada yaşamış olan 50 yaş üzeri kadın ve erkek bireyler ile derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmiş, elde edilen bulgular doğrudan alıntılar kullanılarak hiyerarşik bir düzen doğrultusunda aktarılmıştır. Çalışma için Zonguldak ilinin seçilmesi çok fazla göç alan ve göç veren bir il olması ve öne çıkan belirli sektörlerin göç sürecine ne şekilde yansıdığını irdeleyebilmek, 1961-1980 yılları arasında göç edelerin örneklem seçilmesi ile 60 yıllık süreç ve tüm kuşakları çalışma kapsamında değerlendirebilmek hedeflenmiştir. Bu yönüyle çalışma, diğer araştırmalardan farklı bir kurguya sahiptir ve kendine özgü bulguları barındırmaktadır.

Giriş bölümünün ardından 6 bölüm olarak kurgulanan araştırmada ilk olarak, Türkiye’den Almanya’ya olan göçün tarihçesi ele alınmış, ardından çalışmanın amaç ve kapsamı ile izlenen yöntem üzerinde durulmuş, daha sonra çalışmanın bulguları ele alınmıştır. Günümüzde Zonguldak ile Almanya arası yolcu hareketliliğinin Zonguldak/Çaycuma Havaalanının 2018-2021 dönemi ve 2022 yılının ilk altı aylık sürecinde yolcu ve uçuş sayıları üzerinden ayrı bir başlık altında irdelenmiş ve ardından sonuç ve tartışma bölümü ile araştırma tamamlanmıştır.

Türkiye’den Almanya’ya Göçün Tarihçesi

Almanya ile işçi değişim anlaşmasının yapıldığı 1961 yılı ile 1974 yılı arasını kapsayan süreci misafir işçi dönemi olarak nitelenmiştir. Bu dönem hem ülke içinde kırdan kente göçlerin yoğun olarak yaşandığı hem de ortaya çıkan işgücü fazlasının organize biçimde devlet eliyle yurtdışına gönderildiği kitlesel göçlerle şekillenmiştir. Bir sonraki dönemi kapsayan 1975-1980 yılları arasını ise misafir işçi ve aile göçleri dönemi olarak ifade etmiştir. Kırdan kente göçlerin devam ettiği bu dönemde, küresel enerji krizine paralel olarak Avrupa’da düşen işçi gereksinimleri, Türkiye’den işçi göçünün yönünü Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine çevirmiştir. Bu dönemde Avrupa’ya göç, aile birleşimleri kapsamında devam etmiştir (Sirkeci, 2020, s.16-17).

Misafir işçi olarak adlandırılan ilk işçi göçü, her iki ülke açısından da geçici bir olay olarak algılanmış ve çalışmalar da ona göre yapılmıştır. Ancak aradan geçen yıllar içerisinde, misafir işçiler kalıcı olmaya başlamışlar ve sayıları da hızla artmıştır (Yaprak 2013, s.862). Türkiye ile Almanya arasındaki göç akımı, 1970’li yıllarda değişen göçmen politikalarına rağmen, 1990’ların sonuna kadar büyük ölçüde Türkiye’den Almanya’ya doğru tek yönlü olarak devam etmiştir (Aver & Durmaz, 2020, s.332-333).

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Almanya’nın başta demir çelik olmak üzere ağır sanayide gerçekleştirdiği atılım, ülkede işgücü açığını beraberinde getirmiştir. İlk etapta

1955'te İtalya, 1960'ta İspanya ve Yunanistan ile işgücü anlaşmaları gerçekleştirilmiştir. Alman makamları bu süreçte işçi açığını gidermede (kültürel ve dini yönden farklı olan) Türkiye'den yararlanma düşüncesine karşı çıkmışlardır. Ancak Türkiye'nin 1952'de NATO'ya katılması ve 1959'da AET'ye (Bugünkü adıyla AB) tam üyelik başvurusunda bulunması gibi süreçlere bağlı olarak Batı ile olan yakınlaşmanın artması ve 1961'de Berlin Duvarı'nın inşa edilmesi gibi konjonktürel gelişmelerin de katkısıyla Türkiye ile Almanya arasında 30 Ekim 1961 tarihinde işgücü anlaşması imzalanmıştır.

Bu anlaşmaya istinaden, Haydarpaşa Garı'ndan Almanya'nın Düsseldorf kentine seyahat eden 450 kişilik ilk grup, Almanya Çalışma Bakanı tarafından trompet çalgıları ve çiçeklerle karşılandı ve bu tren İstanbul'dan kalkan ilk tren olmuştur (Kapluhan, 2015, s.533). Esasen Osmanlı Devleti'nin son döneminden anlaşmanın yapıldığı 1961 senesine kadar Almanya'ya sınırlı ölçüde de olsa göç yaşanmıştı. Bu tarihten sonra Türkiye'den Almanya'ya yoğun bir göç hareketi başlamıştır. Almanya Federal Cumhuriyeti Konsoloslugu (2020) verilerine göre Kasım 2020 itibariyle Almanya'da yaklaşık 3 milyon Türk kökenli vatandaş yaşamaktadır. Bugün Almanya'daki Türk nüfus dördüncü nesle ulaşmıştır.

Almanya'da 1960'lı yıllarda bölgesel gelişmişlik anlamında yaşanan farklılıklar; o zamanki Doğu Almanya ve Batı Almanya insanları arasında ekonomik ve gelişmişlik farkları oluşmuştur. Almanya'nın batısının doğusuna göre daha gelişmiş olması iç göçü hızlandırmıştır. Doğu Almanya'dan batıya doğru hızlı bir göç yaşanmasıyla, Doğu Almanya'da yaşayanların batıya gidişlerini, hatta kaçışlarını engellemek amacıyla Doğu Almanya Meclisi'nin almış olduğu bir karar sonrası, Berlin'de 13 Ağustos 1960 yılında inşasına başlanan uzunluğu yaklaşık 46 km. olan " Berlin Duvarı"nın yapımı tamamlanmıştır. Bu duvarın inşası sonrası Batı Almanya'nın iş gücüne olan talebi daha da büyümüştür. Bunun sonucunda Almanya, ülkemizin de aralarında olduğu birtakım ülkelerle işçi göçü anlaşmaları yapmıştır.

O dönem genç nüfusu kabarık, emekçisinin çalışma disiplini yüksek bir ülke olan Türkiye, bu açıdan en çekici işgücü kaynaklarından biri görünümündeydi (Çelik ve Sarıççek, 2020, s.25). Çalışkan bir millet olan Almanlar, iş disiplinine önem vermekteydi. Türklerin çalışkan ve disiplin sever olduklarına yönelik bilgi ve duyuları Türkleri tercihlerinde belirleyici olmuştur (Karagöz, 2007, s.32). Türkiye 1960'ların başından itibaren işsizliği azaltmak ve döviz geliri sağlamak amacıyla yurtdışına işçi göçünü desteklemiştir (Bakırcı, 2019, s.12). Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Federal Almanya Cumhuriyeti Hükümeti Arasında 30 Ekim 1961 tarihinde "Türk İşçilerinin Almanya'da İşe Yerleştirilmelerine Dair Anlaşma" gerçekleştirilmiştir. Bu anlaşma aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin de ilk işgücü anlaşmasıdır. Türkiye daha sonraki yıllarda 1964'te Avusturya, Belçika ve Hollanda, 1965'te Fransa ve 1967'de İsveç ile benzer ikili anlaşmalar imzalamıştır (Özer vd., 2017, s.7).

Türkiye'den işgücü alınmaya başlanmasından çok kısa süre sonra Alman ekonomisine Türk işçilerinin ne denli büyük katkıda bulunduğu anlaşılmalı, işçilerimizin işyerlerinde gösterdiği yüksek performans memnuniyetle karşılanmıştır. Konuyla ilgili Alman bakanlıklarının zaman içinde olumlu bir tutum içme girmeye başladıkları ve başlangıçta

Türk işçilerinin Türkiye'deki çocuklarına ödenmeyen çocuk parasına ilişkin mevzuatı değiştirme yoluna gittikleri, böylece bu alanda muamelede eşitlik sağladıkları görülmüştür. 1 Haziran 1963 tarihinden itibaren Almanya'daki işçilerimizin Türkiye'de yaşayan çocuklarına da çocuk parası ödenmesine başlanmış, 30 Nisan 1964 tarihli Türk-Alman Sosyal Güvenlik Sözleşmesi ile de sosyal hakların güvence altına alınmasına yönelik en önemli adım atılmıştır (Ünver, 2003, s.192).

Kuşkusuz göçün siyasal, sosyal, ekonomik ve doğal nedenleri vardır. Göç eden birey bir yandan geride bıraktıklarının üzüntüsünü yaşarken bir yandan da gideceği yerde nelerle karşılaşacağıyla boğuşur. Bu nedenle insanların sürekli ikamet ettikleri yerden başka yere göçmesi sancılı ve zor bir süreçtir. Türkiye'den Almanya'ya gerçekleşen göçlerin temelinde işsizlik, geçim sıkıntısı ve gelecek kaygısı yatmaktadır (Özdemir, 2014, s.219). Kırsal kesimde artan nüfus, tarımda makineleşme, toprakların miras yoluyla parçalanması, kırdan kente göçlerin yaşanması ancak kentlerin göçlerle artan nüfusun istihdam talebini karşılayacak iş sahalarını üretememesi gibi nedenler göçün temelinde yatan temel etmenlerdir. Diğer yandan 1960'lı yıllarda Türkiye'de ihtilal sonrası ekonomik darboğaz, göç için bir başka itici unsur olurken Almanya'nın ise ülkemize göre daha gelişmiş ekonomik yapısı, yüksek ücret karşılığı işçi çalıştırması ise göçü çeken faktörler arasında olmuştur.

Almanya'ya yaşanan göçün 60 yıllık süreçte Türk toplumsal yaşamı üzerinde önemli etkileri olmuştur. Bunu konu alan birçok film yapılmış, birçok edebi eser kaleme alınmıştır. Bu alanda Gülten Dayıoğlu'nun "Yurdumu Özledim", Nursel Duruel'in "Geyikler, Annem ve Almanya" dış göçü konu alan önemli çalışmalardır. Sacettin Mert tarafından kaleme alınan "Köyüm, Yurdum ve Almanya" adlı biyografik roman, Bartın'ın Ulus ilçesi'ne bağlı Arpacık köyünden Almanya'ya uzanan göç sürecinde yaşadığı köyün o dönemki koşulları, sosyo-ekonomik ve kültürel yaşam ile köyünden İstanbul'a oradan Almanya'ya varan çalışma hayatı ile ilgili bilgilere yer vermektedir.

Amaç ve Kapsam

Bu çalışma, 60. yılını deviren ve dördüncü kuşağa erişen Almanya'ya göçün sosyo-kültürel ve ekonomik yanlarını, Zonguldak ili özelinde ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda görüşme gerçekleştirilen kişilerle 22 maddeden oluşan yarı yapılandırılmış sorular üzerinden mülakatlar gerçekleştirilmiş ve şu sorulara yanıt aranmaya çalışılmıştır.

1. Almanya'ya göç veren yerlerdeki göçe yol açan itici faktörler nelerdir?
2. Almanya'da göç alan yerlerdeki göçe yol açan çekici faktörler nelerdir?
3. Almanya'ya göç veren yerin o yıllardaki sosyo-ekonomik koşulları nasıldır?
4. Göç edenler Almanya'da ne tür çalışma ortamlarında hayatlarını sürdürmüşlerdir?
5. Almanya'nın göç eden bireyler üzerinde ne gibi sosyo-kültürel etkiler oluşturmuştur?
6. Almanya'ya göç eden bireylerin ve sonraki kuşakların ekonomik koşulları nasıldır? Yatırım tercihleri ne yöndedir?
7. Almanya'ya göç eden bireylerin ve sonraki kuşakların Türkiye'ye aidiyet duyguları ne düzeydedir?

durumların derinlemesine çalışılmasına olanak veren amaçlı örnekleme yöntemi benimsenmiştir (Yıldırım & Şimşek; 2011, s.107). Bu kapsamda 14 katılımcıyla yarı yapılandırılmış görüşme soruları üzerinden derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmiştir.

Araştırma Zonguldak ilinde gerçekleşmiştir. Araştırmaya katılan bireyler K1, K2, K3...K14 şeklinde kodlanmış olup demografik bilgiler Tablo 1’de verilmiştir. Yaşları 50 ile 78 arasında değişen 14 katılımcının 5 tanesi kadın, 9 tanesi erkek olup 10 tanesi ilkokul, 1 tanesi ortaokul, 1 tanesi önlisans ve 2 tanesi lisans mezunudur.

Tablo 1. Katılımcıların demografik bilgileri

Kodu	Cinsiyet	Medeni Durum	Yaş	Eğitim	İkamet Yeri	Çocuk	Mülakat Yeri
K1	Kadın	Bekar	63	İlkokul	Lünen	0	Çaycuma
K2	Kadın	Evli	55	İlkokul	Köln	3	Çaycuma
K3	Kadın	Evli	60	İlkokul	Essen	5	Perşembe
K4	Erkek	Evli	74	İlkokul	Kdz. Ereğli	5	Kdz. Ereğli
K5	Erkek	Evli	66	İlkokul	Saltukova	6	Saltukova
K6	Erkek	Evli	60	İlkokul	Çaycuma	1	Çaycuma
K7	Kadın	Evli	69	İlkokul	Çaycuma	2	Çaycuma
K8	Erkek	Evli	62	Lisans	Çaycuma	2	Çaycuma
K9	Erkek	Evli	74	Önlisans	Çaycuma	2	Çaycuma
K10	Erkek	Evli	77	İlkokul	Essen	5	Çaycuma
K11	Erkek	Evli	73	İlkokul	Devrek	4	Devrek
K12	Erkek	Evli	56	Ortaokul	Niğde Bor	3	Zonguldak
K13	Kadın	Bekar	78	Lisans	Çaycuma	3	Çaycuma
K14	Erkek	Evli	76	İlkokul	Tepeören	4	Kdz. Ereğli

Araştırma verileri Zonguldak ilinden 1961-1980 yılları arasında Almanya’ya göç etmiş ve orada yaşamış olan 50 yaş ve üzeri kadın ve erkek yetişkin 14 bireyle gerçekleştirilen mülakatlarla toplanmıştır. Mülakatlar gerçekleştirilmeden önce yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmıştır. Görüşme formundaki sorular hazırlanırken mümkün mertebe kolay anlaşılabilir, yanlış anlamlar çıkarılmasına engel olan, açık uçlu, yönlendirmelerden kaçınılmış, soruların tek tek yöneltilmiş, alternatif sorular ve sondalara yer verilmiş (Yıldırım & Şimşek, 2011) olma ilkeleri göz önünde bulundurulmuştur.

Görüşme sorularının hazırlanması aşamasında Almanya’ya gerçekleştirilen göçün sosyo-ekonomik ve kültürel yanları ile toplumsal ve mekânsal yansımalarını ortaya koyabilmeye yönelik sorular hazırlanmıştır. Hazırlanan soruların akademik açıdan uygunluğu konusunda coğrafya alanında görev yapan bir akademisyenin uzman görüşüne başvurulmuştur. Uzman görüşü doğrultusunda sorular revize edilmiş ve 22 sorudan oluşan aşağıdaki mülakatta kullanılmıştır.

1. Almanya'ya kaç yılında gittiniz?
2. Almanya'ya gidiş süreciniz nasıl oldu?
3. Almanya'ya gitmeden önce bulunduğunuz köyün koşullarından bahsedebilir misiniz?
4. Sizi Almanya'ya göç etmeye zorlayan koşullar nelerdi?
5. Almanya'da hangi şehre gittiniz?
6. Almanya'da hangi iş kolu ya da kollarında çalıştınız?
7. Almanya'da kaç yıl kaldınız?
8. Almanya'da hiç yatırımda bulundunuz mu (Gayrimenkul, Arsa vb.)?
9. Almanya'daki gelirinizle Türkiye'de ne tür yatırımlar gerçekleştirdiniz?
10. Almanya'nın en sevdiğiniz özellikleri nelerdi?
11. Almanya'nın en sevmediğiniz özellikleri nelerdi?
12. Almanya'da kazandığınız hangi alışkanlıkları Türkiye'de sürdürmeye çalışıyorsunuz?
13. Almanya'dan ülkemize kesin dönüş yaptınız mı?
14. Almanya'dan Ülkemize dönüş kararını nasıl aldınız? Bu karar da neler etkili oldu veya neden döndünüz?
15. Çifte vatandaşlığınız var mı? Bu çifte vatandaşlığın sizlere avantajı var mı?
16. Almanya ya ne sıklıkla ve niçin gidiyorsunuz?
17. Almanya'daki çalıştığınız işinizden emekli olduktan sonra mı döndünüz yoksa işinizden ayrılarak mı?
18. Almanya'da çocuklarınız bulunuyor mu?
19. Çocuklarınız Almanya'da ne işle meşguller?
20. Torunlarınız Almanya'da ne işle meşguller?
21. Çocuklarınızın Türkiye'ye aidiyet duyguları hakkında ne söyleyebilirsiniz?
22. Torunlarınızın Türkiye'ye aidiyet duyguları hakkında ne söyleyebilirsiniz?

Araştırma kapsamında hazırlanan yarı-yapılandırılmış görüşme formu uygulanarak 16 Ocak-09 Şubat 2022 tarihleri arasında veriler toplanmıştır (Fotoğraf 1). Verilerin toplanması aşamasında 14 örneklem ile yüz yüze görüşülmüş, ortam ve koşullar doğrultusunda bu görüşmelerden dördü video kayıt, üçü ses kaydı ve yedisi not alma şeklinde gerçekleşmiştir. Görüşmeler 08.01 dakika ile 28.40 dakika arasında sürmüştür. Gönüllülük esasına göre seçilmiş örneklemelere, görüşmeden önce görüşme amacı ile alakalı bilgi verilmiş ve izinleri alınmış, araştırmada isimlerinin gizli tutulacağı bilgisi verilerek olası kaygılar giderilmeye çalışılmıştır.

Fotoğraf 1. Mülakat çalışmalarından birer görüntü.

Araştırmada gerçekleştirilen görüşmelerden elde edilen veriler her iki yazar tarafından ayrı ayrı kodlanarak içerik oluşturulmuştur. Daha sonra görüş birliği ve görüş ayrılığı olan kodlar belirlenerek uyum oranı tespit edilmiştir. Uyum oranının tespitinde Miles ve

Huberman'ın (1994) güvenilirlik formülü kullanılmıştır (Güvenirlik Formülü: Görüş Birliği/ (Görüş Birliği+ Görüş Ayrılığı) \times 100). Kodlayıcılar arası görüş birliğinin en az % 80 olması beklenmektedir (Miles ve Huberman, 1994; akt. Baltacı, 2017, s.8). Yapılan hesaplama neticesinde bu oranın %90'a' yakın olduğu görülmüştür. Buna göre araştırmacıların analizlerinde büyük oranda benzer sonuçlar elde edildiği için araştırmanın güvenilir olduğu söylenebilir.

Sonuçların inandırıcılığı bilimsel araştırmanın en önemli ölçütlerinden biri olarak kabul edilir. (Başkale, 2016, s.23). Araştırmanın geçerlilik ve inandırıcılığı bağlamında; çalışmanın tamamı ve elde edilen veriler coğrafya alanında görev yapan bir akademisyen tarafından uzman incelemesine tabi tutulmuştur. İnanırcılık boyutunda bulgular araştırmaya katılan bireylerle paylaşılmış, görüşme esnasında belirttikleri konular ile ne kadar örtüştüğü hususunda katılımcı teyidi alınmıştır. Aktarılabirlik bakımından geçerliliğin sağlanması adına bulgular bölümünde katılımcı ifadelerinin doğrudan alıntılara yer verilmiştir. Yine aktarılabirlik boyutunda amaçlı örneklem yöntemi kullanılarak Zonguldak ilinden 1961-1980 yılları arasında Almanya'ya göç etmiş ve orada yaşamış olan 50 yaş ve üzeri bireyler çalışmaya dâhil edilmiştir. Nitel çalışmalarda katılımcıların görüşlerinin aynen yazıya aktarılması için ses kayıtların alınması güvenilirliği artırmaktadır (Büyüköztürk vd., 2012). Bu bağlamda araştırmanın güvenilirliği adına; görüşmeler dijital ortamda klasörlenmiştir. Dijital ortamda yer alan bu kayıtlar teyit incelemesi için muhafaza edilmektedir.

Bulgular

Yapılan mülakatlardan yola çıkılarak Türkiye'den Almanya'ya olan göç, kendi içinde beş döneme ayrıldığı görülmektedir. Birincisi, 1960- 1973 yılları arası Türkiye'den Almanya ya ilk işçi göçünün olduğu dönemdir. Bu dönemde karşılıklı gidiş ve gelişler ağıktı. Yani 1973 yılına kadar Almanya Ülkemizden işçi nüfusu almaya devam etti ve bu tarihe kadar Almaya ya gidiş yapabiliyor ve yine döndükten sonra tekrar gidebildiği dönemdi Ancak 1973 ten sonra artık Almaya'ya işçi alımı son buldu. İkincisi, 1973 yılında Dünya'da OPEC Petrol Krizi olduğu için Almanya işçi alımını durduğu dönemdir. Üçüncüsü, 1974-1980 arası İlk başta misafir olarak giden işçilere yabancı vatandaş statüsünde bazı yerleşim ve ailelerini getirme hakkı tanınca bu dönem ailelerin Almanya'ya götürüldüğü dönemdir. Dördüncüsü, Türkiye'de 1980 darbesinin olması nedeniyle Türkiye de okula giden okul çağındaki öğrencilerin daha doğrusu Türkiye'deki genç kuşağın siyasi olaylar nedeniyle oluşan kaygılar neticesinde Almanya'ya ailelerin yanına götürülmelerini kapsayan dönemdir. Beşinci ve son dönem ise 1983 yılında Almanya'nın çıkarmış olduğu Geriye Dönüşü Teşvik Yasası ile kesin dönüş yapmayı kabul edenlere 10.500 mark ödeneceğini belirtilmesiyle başlayan dönemdir. Bu dönemde geri dönüşü teşvik amacıyla Alman Devleti geri dönüş için şartları uyanlara 10.500 Mark teşvik primi ödenmesini kararlaştırılmıştır. Bu primin yanı sıra işçilerin çalıştıkları işlerin kalifiye durumuna göre Almanya'da yatırmış oldukları sigorta primleri de Almanya'dan Geri Dönüş Yasası kapsamında geri ödenmiştir. Bu son dönemdeki göçmen işçileri geri gönderme yaklaşımı Berlin Duvarı'nın yıkılması (1989), Batı ve Doğu Almanya'nun resmi olarak 3 Ekim 1990'da birleşmesi ile daha da derinleşmiştir.

Göçün ilk yıllarında dili ve dini farklı uzak bir diyar olan, yaşanan uyum zorlukları ve vatan hasreti nedeniyle “acı vatan” ya da “acı gurbet” olarak nitelendirilen Almanya, süreç içerisinde sosyal-kültürel entegrasyonun gelişmesiyle “ikinci vatan” olarak nitelendirilmeye başlanmıştır. Kuşkusuz bunda insanların Almanya’ya uyum sağlamaya başlamasının yanında gelişen ulaşım ve iletişim araçları sayesinde Türkiye ile irtibatlarının artması da önemli bir etken olmuştur. Diğer yandan Almanya’da doğan sonraki kuşakların Almanya’ya daha güçlü bir aidiyet duygusu geliştirdikleri ve ülke sistemine daha rahat entegre oldukları söylenebilir.

Almanya’ya kaç yılında gittiniz?

Araştırmaya katılan 14 birey arasında ilk göç eden 1963 yılında, son göç eden ise 1980 yılında Almanya’ya gitmiştir. Katılımcıların 12’si 1970 sonrası göç etmiştir. İzne gelenler vasıtasıyla Almanya ile ilgili daha fazla bilgi sahibi olunması, daha önce gidenlerin sonradan gelenlere destek olması, göç konusundaki kaygıların azalmasını sağlamıştır. Dahası izne gelenlerin ekonomik koşullarının iyi olması özenti oluşmasına da neden olmuştur. K7, “...1972 yılında Almanya ya gittim. Almanya ya Ülkemizden ilk gidişler göç yasası ile birlikte 1961 yıllarında olmuştu. Evlendikten sonra bende önce eşim gitti Almanya ‘ya. Ö dönem aslında bir ekonomik sıkıntımızda yoktu ancak Almanya ya gitmek o dönem için başka bir havaydı sanki üstünlük gibiydi. Hani şimdi bazı ekonomik sorunları olan gelişmemiş yerlerde veya köyden İzmir veya İstanbul’a gitmek orada yaşamak nasıl bir psikolojik üstünlük gibi görünüyorsa o dönem Almanya ya gitmek de öyleydi. Bir keresinde Almanya’dan gelen inanları görünce temiz ve zenginmiş gibi giyinmiş güzel arabayla gelmiş aileleri görünce bende hemen Almanya ya gitmek ne iş olursa olsun yapmak istemiştım. Güzel yaşamak emek eden herkesin hakkı.” şeklinde görüşünü belirtmiştir.

Diğer yandan araştırmaya katılanların dördü (K1, K2, K6 ve K12) evlilik ya da aile birleşimi yoluyla Almanya’ya göç etmiştir. Burada dikkat çeken husus, Almanya’ya eşinin yanına giden kadınların da bir süre sonra, çeşitli kurs ve eğitimlerden geçtikten sonra çalışma hayatına dâhil olmalarıdır. K1, “1977’de ev hanımı olarak eşimin yanına gittim, 13 sene sonra işe girdim. Elektirik Prizleri çıkaran bir Firma idi. Bu Firma 9 sene sonra Araba Parçaları üreten bir firma oldu. 31 senedir burada çalışıyorum.” ifadeleriyle bu duruma örnek teşkil etmektedir.

Almanya’ya gidiş süreciniz nasıl oldu?

Yapılan görüşmelerde Almanya’ya Türkiye’den ilk gidişlerin 1973 yılına kadar yoğun bir şekilde devam ettiği vurgulanmıştır. İstanbul Sirkeci Tren Garı’ndan Almanya treni sabah saat 07:30 da hareket ediyor, İlk olarak Almanya’da Münih Hauptbahnhof’a varılıyordu. İşçi talep eden şirket yetkilileri orada talep ettikleri işçileri karşıladıktan sonra yine trenlerle Köln, Essen, Dortmund, Duesseldorf gibi çalışılacak şehirlere yönlendiriyordu. Zonguldak’tan Almanya’ya gidenlerin önemli bir kısmı nitelikli işgücü durumundaydı ve Almanya’daki çalışma koşullarının ve gelir durumunun daha iyi olması nedeniyle gitmeye karar vermişlerdi. Özellikle maden sektörü bu konuda öne çıkmaktaydı. K10, “... Karadon madende çalışırken ustabaşının tavsiyesi sonucu 1970 yılının Mayıs ayında 200 kişilik maden işçisi talebi olduğundan yani alımı olduğundan bende

ustabaşımızın Almanya'ya hakkında olumlu görüşleri, oradaki maaşın dolgunluğu gibi nedenlerden dolayı cazip geldi gittim. Bana da Almanya ya gitme izini çıktığında Zonguldak da doktor kontrolünden geçtim ve üç hafta içerisinde gittim. Almanya'ya gittiğim yıllarda evliydim ama çocuğum yoktu. Almanya ya ilk yolculuk İstanbul Sirkeci'den başladı. Buradan Almanya'nın Münih kentine gittim. Oradan ise Köln, oradan da madende çalışacağım ve isteğin yapıldığı yer olan Essen'e geçtim. 1970 senesinin Haziran ayında altı haftalık maden kursuna tabi tutulduk. Madende neler yapmamız gerekenler konusunda çok eğitim aldık ancak Almanca hakkında bize hiç eğitim verilmemesi ilginçti ve dil sorunu yaşıyorduk." şeklinde durumunu ifade ederken, K4, "...Zonguldak'ta madende çalışıyordum. İş bırakıp İşkur'a müracaat ettik. İşkur bize öncelik tanıdı. İstanbul'da doktor muayenesinden sonra, oradan aldılar bizi, yine o zaman da bir salgın meydana geldi. Bulgaristan sınırı kapattı, geçirmediler bizi. Oradan uçakla götürdü bizi götüren firma. Gittiğimiz yer Essen'di. Orada madenci olarak aldılar bizi, maden ocağına götürdüler. Zorluklar içinde 14 yıl çalıştık." ifadelerine yer vermiştir.

Sınırlı ölçüde de olsa, başka iş kollarından da Almanya'da çalışmak için işini bırakanlar mevcuttu. K9 bunlardan biridir ve gidiş sürecini şu şekilde özetlemektedir: "... Çaycuma da yer alan Seka Kâğıt Fabrikasında çalışıyordum. O dönem kâğıt fabrikasında Almanların kurduğu Siemens gibi makinaları kuran ve bunları çalıştırmak için ilçede bulunan dolayısıyla da bu fabrikada çalışan Almanlar benim kâğıt fabrikasında çalışkanlığımı ve alanımda iyi olduğumu sürekli söylüyorlardı ve bu nedenle de Almanya da kendilerinin de ortağı olduğu fabrikaya gelmem yönünde iş teklifi yaptılar. Bende o dönemde aslında Türkiye'de imkânlarımı iyi olmasına rağmen o dönem bölgeden Almanya'ya gitmeye çalışanların çok olmasına rağmen bende onlardan etilendim ve Almanya da daha çok para kazanacağımı düşünerek ve yine Almanya'yı da merak ettiğimden bir şansımı denemek istedim. Zonguldak İş müracaat merkezi denilen bir yer vardı bende oraya gidip müracaat ettim. Almanya'dan da hangi iş kolundan talep varsa o alana veya o iş koluyla ilgili istek yapılan şirkete beni yönlendirdiler. Kabul edildiğim bildirildiğinde Çaycuma'dan İstanbul'a gittim oradan trenle Almanya'ya gittim."

Almanya'ya 1970'li yıllarda hatırı sayılır sayıda aile birleşimi için gidenler olmuştur. Ailenin erkek bireyleri çalışma ve yaşam ortamını tanıma ve aile için barınma koşullarını olmadığı için, kısmen de biraz para kazanıp geri dönme düşüncesi nedeniyle eşlerini ve çocuklarını geride bırakarak gitmişlerdir. Nitekim "Misafir İşçi" olarak Almanya'ya gelen Türk vatandaşları, işverenlerin hazırlamış oldukları barakalar, çatı katları, eski atölyeler, bodrum katları depolar ve apartman şeklindeki yurtlar (Fotoğraf 2) gibi derme-çatma yerlerde barınıyorlardı (Sirkeci, 2005, Başkurt, 2009, s.82, Demirdağ & Kakışım, 2018, s. 137). Zamanla ev tutacak imkânlarla ve birikime sahip olmuşlar ve ailelerini götürebilmişlerdir. Bu konuda K3, "... Eskiden Almanya ya önceden eşlerimiz yanı erkekler giderdi tek başına. Çünkü oradaki ortamı iş olanaklarını ve uyumu görmeden buradaki düzenini bozup gitmek mantıklı olmazdı. Ya da kısa süre bir iki yıl çalışıp biraz para biriktirip geri geliriz mantığıyla gidildiği için eşler götürülmezdi. Ancak eşim orada iş olanakları, kazanç, daha güzel bir sosyal hayat olduğunu ve yaşam koşullarını benimseyince eşimden yaklaşık bir buçuk yıl sonra bir çocuğum ve bir çocuğuma da hamileyken eşim orada olduğu için bende Almanya ya gittim." şeklinde durumunu anlatırken K7, "...Eşim benden önce gitmişti. Gidecekti kısa bir süre çalışıp geri gelecekti diye plan yapmıştı. Ama gidip eşim geri gelmeyince ve daha da

kalacağını söyleyince bende gittim. İlk başta bir işim yoktu. Kokmuşumuzla bir gün otomotiv parçası üreten bir fabrikaya gittik iş müracaatında bulunduk ve kabul edildim. İyi ki gitmişim dedim sonra kadının iş hayatında olmasının kadının eğitilmesinin ne kadar önemli olduğunu ülkemde hissediyordum burada daha da iyi anladım." ifadelerine yer vermiştir.

Fotoğraf 2. 1970'lerde Almanya'daki Türk İşçilerden Birer Görünüm (Emine Demirci Aile Arşivi)

Diğer yandan 1970'lerin sonlarında yaşanan karışıklıklar ve 12 Eylül süreci de göçlerin yaşanmasına yol açmıştır. Nitekim K8, "...Almanya ya gidiş sürecim aslında biraz hızlı kararlar oldu. Önce babam sonrada annem gitmişti Almanya ya. Güya babam gidip bir iki yıl çalışıp biraz para kazanıp dönecekti geri. Babam gittikten sonra Almanya'da kazancı Ülkemize göre çok çok iyi olunca bir ki yıl çalışıp dönmek yerine gelip annemi de götürdü. Benim o dönem ortaokul seviyesinde olan eğitimimim devam ettiğinden uyumsuz sorunu olur diye ben Türkiye'de teyzemlerin yanında kaldım. Ancak ailemin planları istedikleri gibi gitmedi ve 1980 yıllarında Türkiye'de darbe oldu ve darbe öncesinde de siyasal anlamda ortam çok karışık ve bırakın okumayı insanlar dışarı çıkmaktan can güvenliğinden endişe eder duruma gelmişti. Bunun üzerinde darbe olunca. Ailem bana bir şey olur ve eğitiminde bu ortamda artık pek sağlıklı olmayacağını düşününce beni ayanlarına aldılar hemen yani Almanya ya götürdüler. Ben de okumak için yani öğrenci olarak Almanya ya gitmiş oldum." şeklinde gidiş sürecini anlatmıştır. Benzer şekilde K8, "... Ben küçük olduğum için ailemi zorlayan sebep ekonomik koşulların Almanya da daha iyi olması ama benim gitmeme sebep olan en temel faktör ise 1980 darbesinin yarattığı olumsuz ortam. Ben o dönem Bursa Eğitim Entitüsünü kazanmıştım. Ancak özellikle annem Türkiye de kalmamamı istememişti. O dönem babam 1969 da madenci olarak Almanya'nın Kuzey kesimlerinde yer alan Kuzey Ren Vestfalya eyaletinde bulunun Unna ilinin

Bönen belediyesi bölgesinde maden ocaklarında çalışıyordu. Ülkemizde siyasal koşullarda olumsuz olunca babam bana öğrenci pasaportu çıkardı bende 19 lu yaşlarda Almanya ya gittim . Dortmund'da Almanca öğrenmem gereken okula başladım. 8 ay orada eğitim aldım. Ülkemizde sanat okulu benzeri olan bir lisenin 11. Sınıfına kaydım yapıldı ve orada torna tesfiye bölümü okudum." ifadelerine yer vermiş ve dönemin karışık durumundan dolayı göç ettiğine vurgu yapmıştır.

Almanya'ya gitmeden önce yaşadığınız yerin koşullarından bahsedebilir misiniz?

Kırsal kesimde o dönem için çoğu köyün yol standardı düşüktü. Evlerde elektrik ve su şebekesi bulunmuyor, evin ihtiyacı olan su, kuyulardan ya da çeşmelerden taşınıyordu. En önemli gelir kaynaklarını tarım ve hayvancılık oluşturuyordu. Tarımda traktörler yaygınlaşmaya başlamakla birlikte, alım gücünün düşük olması nedeniyle birçok aile öküz ve sabanla çift sürmekteydi. Kırsal kesimde yüksek emek gücüne karşın aza kanaat getirilen yaşam koşulları hâkimdi. Geniş aile yapısı mevcuttu. Aynı hanede birden fazla çekirdek aile yaşam sürmekteydi. Ailede yeni bir birey evlilik çağına geldiğinde onun ailesi için bir göz oda eklentisi oluşturulurdu. Ailelerin en önemli arzuları yeni ve geniş bir konuta sahip olabilmektir. Ancak bunun için ekonomik güçleri yoktu. İlk gidenlerin Almanya'da elde ettiği gelirlerin köylerinde konutları başta olmak üzere birtakım özendirici yansımaları olmuştu. Bu durum insanların Almanya'ya göç etme konusunda bir isteğe bürünmesine yol açmaktaydı. K4, "...Almanya'ya gitmeden önce bulunduğumuz köyün koşulları oldukça zordu. Şöyle ki; yol yok, su yok, elektrik yok. Bu koşullar altında yaşamın zor olduğunu biliyorduk. Bizden önce giden büyüklerimiz izine gelince Almanya'nın durumunu anlatırlardı. Biz de biraz özendik oraya, bu vesile ile gitmiş olduk." diye durumu anlatırken, yine K8 de, "...Bulduğumuz çevrede ciddi ekonomik sorunlar vardı. Yollar yoktu elektrik yoktu sağlık koşulları sıkıntılıydı. Bunlardan en önemlisi de siyasal istikrarsızlık vardı." şeklinde benzer ifadelerle yer vermiştir.

Zonguldak'tan Almanya'ya ilk gidilen yıllarda; köylerine izine geldiklerinde kendi sermayelerini kullanarak köylerinde su, elektrik gibi hizmetlerin gelmesinde ve okul gibi tesislerin yapılmasında öncülük etmişlerdir.

Diğer yandan kasaba ya da şehirlerin koşulları köylere göre daha iyi olmakla birlikte Almanya'dan izne gelenlerin yansıtmış olduğu yüksek gelir standartları buralardaki bireyleri göçe teşvik etmiştir. Nitekim K7 bu hususta, "...Çaycuma merkezde oturuyorduk. Köydeki ortama göre imkânlarımız biraz daha iyiydi aslında o dönemde köylerimizde yol ve su sorunları yine ilçede de işsizlik vardı. Ama bizim ekonomik durumumuz fena değildi. Almanya ya gidiş sebebimizde zaten o dönemde ekonomik değildi. Gidip gelenlerden etkilendiğimiz bir hevesti." ifadelerinde bulunmuştur.

Sizi Almanya'ya göç etmeye zorlayan koşullar nelerdi?

Göç edilen ülkenin sağladığı imkânlar, yüksek ücretler, iş olanakları olarak çekici güçleri; ikamet edilmiş olan ülkede ise olumsuz koşullar; işsizlik, düşük ücretler ve kötü çalışma koşullarının varlığı itici güçleri oluşturmaktadır (Gürsoy & Yağmur, 2020, s.271). Almanya'ya göçün en önemli itici unsur kuşkusuz iş olanaklarının kısıtlı olmasıdır. Kırsal kesimde artan nüfus, tarım topraklarının miras yoluyla parçalanmasına yol

açmakta ve ailelerin geçimlerini sağlayabilecek yeterli toprak olmaması, insanları yeni iş arayışlarına zorluyordu. İlk etapta her evden erkek çocuklar ailelerini köyde bırakarak başta İstanbul olmak üzere çalışmaya gitmekteydi. Ancak kazancın sınırlı olması nedeniyle, onlar için burada da arzu ettikleri koşullara kavuşmak zordu. K4, "...Türkiye'deki kazancın az olması, orada kazancın biraz daha iyi olması. İstikbal bakımından Almanya'nın daha iyi olduğunu düşünerek oraya gittik." ifadeleriyle bu durumu özetlemiştir.

Almanya'ya gidenler içinde merak duygusunu gidermek, fazla gelire sahip olmak, yüksek standartlarda bir yaşam sürmek gibi beklentiler de önemli bir etken olmuştur. K9, "...Almanya ya gitmemem en çok sebep olan faktör çevreden etkilenip merak duygumun ağır basmış olsa da tabii ekonomik yönde ağır bastı. Nitekim Almanya da burada ki işime göre en az 6-7 kat daha fazla kazanacaktım. İki ülke ekonomik farklılığının da düşündüm. Oradaki bir aylık maaşımın burada 4 ay geçinebiliyordum." diye anlatırken; K10, "...Almanya sevdası aslında yeni bir macera idi. Çünkü o dönemde Almanya ya giden çoktu ve hep geri döndüklerinde yazın izine geldiklerinde daha lüks bir hayat yaşadıkları görülüyordu. Aynı işi orada daha iyi ekonomik kazançla yapma isteği ve merak duygusu Almanya ya göç için bir etkendi. 1965 yılında evlenmişim ve daha beş yıllık evli iken evini eşini ilk başta bırakıp gitmek kolay olmadı. Almanya ya gittikten bir yıl sonra yani 1971 yılında eşimi de Almanya ya götürdüm." şeklinde ifadelerle yer vermiştir.

Almanya'da hangi şehre gittiniz?

Almanya'nın talepleri İş ve İşçi Bulma Kurumu'na yapılan başvurular üzerinden karşılanmaktaydı. Ruhr Havzasında madencilik ve makine sanayi alanlarında işgücüne ihtiyaç duyulmaktaydı. Zonguldak bu alanda önemli birikime sahipti. Bu nedenle Zonguldak'tan Almanya'ya gidenlerin çoğunluğu Essen (K3, K4, K10), Düsseldorf (K5, K7), Duisburg (K7), Hamm (K1) gibi Ruhr Havzası ve çevresindeki şehirlerde kümelenmiştir. Ancak farklı şehirlere gidenler ve gittikten sonra işyeri ve şehir değiştirenler de olmuştur. K9 bunlardan biridir. Kendisi, "...Almanya'nın Frankfurt şehrine gittim. İstedığımız şehri seçme hakkımız yoktu. Zonguldak İş ve İşçi Bulma Kurumu'na hangi alanda çalışabileceğimizi bildirir şekilde Almanya ya gitme talebimizi iletmiyorduk. Almanya Hükümeti de hangi iş kolundan ihtiyaç varsa o alandan Ülkemize bulunduğu istekler eşleştiriliyordu. O eşleşme sonucu o şehre gidiyorduk. Frankfurt'ta bir süre çalıştıktan sonra Köln'e gittim orada 2 yıl tesisat işçiliği yaptıktan sonra Duisburg Mannesman'a geçtim ve orada elektrik teknikeri olarak 11 yıl çalıştım. Burada işlerim yoluna girince ve burada uzun yıllar çalışabileceğimi anlayınca Türkiye'den eşimi de yanıma götürdüm." şeklinde durumunu özetlemiştir.

Almanya'da hangi iş kolu ya da kollarında çalıştınız?

Zonguldak ilinden Almanya'ya göçte Ruhr Bölgesi ağırlık kazanmıştır. Almanya'nın kömür havzası olan Ruhr bölgesindeki madenlerdeki işgücü gereksinimi, Zonguldaklı deneyimli maden işçilerinin çekim merkezi olmasını beraberinde getirmiştir. 1960 yılından sonra, öncelikle belirli bir süre için "konuk işçi" olarak giden ve ardından Almanya'ya kalıcı yerleşen önemli sayıda Zonguldaklı nüfusu söz konusuydu. Almanya'ya maden bölgesi Zonguldak'tan gelen ilk nesil işçiler güvenli iş olanakları

sunması nedeniyle madende istihdam ediliyorlardı. 8 Haziran 2004 tarihinde Almanya'da yayınlanan Tageszeitung (TAZ) gazetesindeki bir ropörtajda Ruhr Havzasında yaşayan 350 bin işçinin yarısının Zonguldak ve çevresinden geldiği belirtiyordu. Ancak Zonguldak'tan Almanya'ya işçi olarak gidenlerden hepsi madencilik alanında çalışmıyorlardı. Vasıflı olan Zonguldaklı göçmenlerin bir kısmı, zaman içinde Almanya'da işadami, yönetici, akademisyen, sendikacı, gazeteci, danışman vb. konumunda istihdam edilmişlerdi (Özer vd., 2017, s.8). K10, "...Almanya ya gittiğimde ilk maden işçisi olarak maden sektöründe çalıştım. Çünkü talep Almanya dan maden işçisi sektörü için gelmişti zaten. Yani o alan için kabul vardı. Ama iki yıl madende çalıştıktan sonra 1972 senesinin sonuna kadar maden işçisi olarak çalıştıktan sonra OPEL otomobil sektöründe kaynakçı olarak çalışmaya başladım. Buradan sonra Bosch da çalıştım yine iki yıl kadar. Sonra tekrar madende çalıştım." ifadelerine yer verirken; K3, "...Hasta bakıcılık, terzilik yaptım, daha sonra otomotiv fabrikasında işçi olarak çalıştım." ifadeleriyle çalışma durumunu özetlemiştir.

Almanya'da kaç yıl kaldınız?

Görüşme yapılan kişilerin (K5 ve K11 hariç) büyük çoğunluğu 10 yılı aşkın bir süre Almanya'da kalmıştır. Bu hususta K4, "...14 yıl kaldım. Ailem Türkiye'de olduğu için emekli olmadan işimden ayrılarak dönüş yaptım." şeklinde ifadelerle yer verirken, K7, "...Almanya ya göyü bir yıllığına gittim ve giderken de ne işim var benim yabancı memlekette diyordum. Yolda oraya giderken şunu düşünüyordum birkaç ay kalıp eşimi de alıp dönerim diye ancak olay tersine döndü eşim dönmek istiyordu ben bu sefer onu kalmaya zorluyordum ve böylece 13 yıl kaldım." diye belirtmiştir.

Bununla birlikte halen kalanlar da (K2, K3, K12 ve K13) bulunmaktadır. Bunlardan K3, "...Halen Kalıyorum, Hayır yapmadım. Kesin dönüş yapmayı da hiç düşünmedim ve düşünmüyorum da, Sürekli Almanya'dayım. Yılın belirli bir kısa zamanında Türkiye ye geliyorum. Sonra dönüyorum. Çünkü çocuklarım torunlarım sağlık kontrollerim her şey orada olduğu için Almanya da yaşıyorum zaten. Ama emekli olduktan sonra Türkiye ye daha sık gelmek gibi avantajı oldu." şeklinde ifadelerde bulunmuştur.

Almanya'da hiç yatırımda bulundunuz mu (Gayrimenkul, Arsa vb.)?

Almanya'da yaşayan işçilerin bir kısmı orada yatırım yapmayı tercih etmemiştir, K4 bunlardan biridir. "...Hayır bulunmadık. Çünkü Türkiye'de ihtiyacımız çoktu. Kazancımızı buraya aktarmak zorunda kaldık. Orada misafir işçi olduğumuzu hiçbir zaman unutmadık. O bakımdan buraya aktardık." derken; K9, "...Almanya'da yatırım yapmadım. Yani o dönemde insanlar kısa süreliğine geldik bir iki yıl çalışıp geri döneriz mantığında olduğu için oraya yatırım yapamadım." şeklinde durumu ifade etmiştir. Yatırım yapanlar ise, tercihlerini daha çok konut üzerine kullanmışlar, işyeri tercihinde bulunan da olmuştur (Fotoğraf 3). Nitekim K2, "...Almanya'da yatırımda bulunduk şuanda bulunduğumuz evi kendimiz yaptırık. Dükkanımız kendimizin. Almanya'da gayrimenkul olarak yatırımlarımız bulunmaktadır." diye belirtmiş; K12 ise, "...5 dükkan, 3 katlı apartman" şeklinde özetlemiştir.

Fotoğraf 3. Almanya'da Türklerin işyerlerinin yoğunlaştığı alanlara bir örnek: Kreuzberg Merkezi.

Almanya'daki gelirinize Türkiye'de hiç yatırım gerçekleştirdiniz mi?

Almanya'da elde edilen gelirlerle ülkemizde daha çok konut yapımına ağırlık verilmiştir. Başlangıçta eski konutları onarma ile başlayan süreç daha sonra köylerde dahi neredeyse her çocuğuna bir daire şeklinde yüksek katlı binalar inşa edilmesiyle sürmüştür. Konutların yanı sıra dükkâna da yatırım yapanlar olmuştur (Fotoğraf 4). K8, "... Babam Türkiye'de daha çok konut yaptırdı. Çünkü Burada Almanya dan dönenler birbirinden etkilenerek benim evimde daha iyi olsun diye köylerine bile 5 katlı apartmanlar yaptılar. Hatta o dönemde Çaycuma ilçe olmasına rağmen bu kadar büyüklükte binalar yoktu. Sanki şehir köylerdi. Bu da köylerin hızlı bir şekilde betonlaşmasına sebep oldu. Aslında daha güzel yatırımlar yapılabilirdi. Bunun yanında babam Gökçebey de yer alan bir yağ fabrikasına hisseder olarak yatırım yapmıştı." diye anlatmış; K4, "...Köyde ev yaptık, bir iki parça tarla aldık. Çocukların eğitimine harcadık. Evin masrafları vardı. İki yaş küçük kardeşimin Üniversite eğitimine yardımcı oldum. Çocukların düşünleri için kullandım." demiş; K2: "...Türkiye'de yatırımımız var. Dükkânlarımız evimiz var yazlık yerde daimlerimizde var Allaha şükürler olsun. Çünkü burada kalmak gibi bir amacımız yok elbet bir gün vatanımıza döneceğiz." ifadelerine yer vermiştir. Küçük ve orta ölçekli fabrikalardan hisse alarak hissedar olanlar ve apartman yapıp daire satanlar da olmuştur. K7, "...Eşimle birlikte bina yani ev yapıp sattık Türkiye'de. O zaman Türkiye'nin ekonomisi daha ucuzdu. Almanya da kazandığımız paralar Ülkemizde çok çok kıymetliydi." diye belirtmiş. K14, "...Ereğli'de 8 dairesel ev ve arsa yatırımı yaptım. Ama köyde ikamet ediyorum." demiştir. Keza yine K9, "...Filyos Kasabası'nda bulunan Filyos Ateş Tuğla Fabrikasından biraz hisse aldım. Ama daha çok Ülkemizde ev yaptırıp sattım. Yaklaşık 40 tane daire yaptırıp sattım." şeklinde ifade etmiştir.

Fotoğraf 4. Almanya'daki birikimle Çaycuma'da açılan bir Cafe Restaurant örneği.

Almanya'nın en sevdiğiniz özellikleri nelerdi?

Almanya'da uzun yıllar yaşam süren vatandaşlarımız oranın en fazla disiplinli yapısını, insanların dürüstlüğünü ve mütevazılığını, çevrenin temizliğini sevdiğini belirtmişlerdir. Nitekim K8, "...İş disiplini, hayat disiplini, insanların birbirine ve çevreye karşı hoşgörüsü, şehirlerin temiz olması, şehirlerdeki yapılaşmanın planlı olması, her şeyin projeli olması, insana saygının olması ve sanayi ve üretime dayalı bir ülke olması." ifadelerine yer verirken; K4, "...Bürokrasinin oldukça az olması, resmi dairelerde işin çabuk görülmesi. Sokakların temiz olması, giyim kuşamın temiz olması. Her şeyin nizamlı olması. İnsanlar arasında seviye farkı yok, herkes araba alabiliyordu, herkes iyi giyinebiliyordu. Herkes izin yapabiliyordu. İnsanlar arasında seviye farkı yok, bir işçiyle bir doktor ya da bir mühendis oturup çay içebiliyor." şeklinde ifade etmiş, K10 ise, "...En çok sevdiğim özellikleri çok dürüst olmaları. Saygılı olup insana değer vermeleri harika bir olay insan olduğunuzu anlıyorsunuz. Yani maden işçisi olsan da üst seviyede bir işin dahi olsa eşitsin ve insan olduğun için değer görüyorsun. Temiz olmaları, adaletli olmaları ise diğer ayrı bir güzel özellikleri." sözlerini dile getirmiştir.

Almanya'nın en sevmediğiniz özellikleri nelerdi?

Almanya'da yaşayan vatandaşlarımızın en çok rahatsız oldukları hususların başında ırkçılık, ayrımcılık gibi hususlar gelmektedir. Bu konuda K3, "...Doğu ve Batı Almanya birleştikten sonra bize ayrımcılık yapılmaya başlandı. Bu çok kötü bir durumdu." derken; K8: "...Almanya her ne kadar hoşgörülü bir Avrupa ülkesi olsa da aslında kendi ülkelerini ikinci dünya savaşından sonra kalkındırmaya gelmiş ve kalkındırmışta olan yabancı insanlara karşı ırkçı dazlakların büyük bir tehdit oluşturmasını bu grubun yabancılara yaptığı ırkçılığı hiç sevemedim." diye belirtmiş; K10, "... Doğu ve Batı Almanya birleştikten sonra bize ayrımcılık yapılmaya başlandı. Bu çok kötü bir durumdu." şeklinde ifade etmiştir.

Sevilmeyen hususlardan biri de iklim koşulları olmuştur. K7, "...Almanya'nın en sevmediğim özelliği güneşi çok az görüyordum. Hava sürekli kapalı olmasını hiç sevemedim."

diye belirtmiştir. Bununla ilişkili olarak K14 ise, "... İnsanların soğuk olması." ifadelerine yer vermiştir.

Almanya'da kazandığınız hangi alışkanlıkları Türkiye'de sürdürmeye çalışıyorsunuz?

Almanya'da uzun yıllar hayatını idame ettirmiş ve çalışma hayatını orada geçirmiş bireyler üzerinde yaşadığı yerin olumlu ya da olumsuz yansımalarının olması kaçınılmazdır. Burada kazandıkları olumlu alışkanlıkları önemli ölçüde ülkemize döndüklerinde de sürdürmeleri, toplumun kültürlenmesine de katkılarının olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Almanya'da kazandığınız hangi alışkanlıkları Türkiye'de sürdürmeye çalışıyorsunuz? sorusuna K1, "...Disiplin, saatinde yapmak. Bekletmemek dakik olmak. Programlı olmak."; K3, "...iş disiplini"; K4, "...iş disiplini, kılık kıyafeti uyumlu giyinme, temizlik, alışveriş alışkanlığı." cevaplarını vermişlerdir.

Almanya'dan kesin dönüş yaptınız mı?

Görüşme gerçekleştirilen bireylerin çoğu emeklilik ile birlikte Almanya'dan dönüş yapmıştır. Ancak bunların bir kısmının da yine Almanya ile bağlantıları devam etmektedir. Orada çocuğu olan aileler havayolu ulaşımı imkânının da gelişmesiyle ara sıra gidiş geliş yapabilmektedirler. K9 bu konuda, "...Evet kesin dönüş yaptım. Yani belirli bir süre çalıştıktan sonra insan memleketini öznlüyor. Özellikle yaşlandığını hissedince insan Vatanın da olmak istiyor. Bunun yanında orada ki emeklilik maaşıyla geçinmek zor ama o emekli maaşıyla Türkiye de yaşamak büyük avantaj. O nedenle döndüm." şeklinde ifadelere yer vermiştir.

Almanya'dan kesin dönüş kararını nasıl aldınız?

Almanya'ya giden ve orada uzun yıllar yaşam süren bireylerin dönüş kararı alması kolay olmamaktadır. Hele hele çocukları ve torunları Almanya'da bir düzen kurduysa daha da zor olmaktadır. Ancak yine de bazı aileler ilerleyen yaşlarında (özellikle de emeklilik çağında) ömrünün geri kalanını doğup büyüdükları topraklarda geçirmek arzusuyla dönüş kararı almıştır. Bu hususta K7, "...Ben Çaycuma dışında bir şehir görmüş bir insan değildim. Almanya ya da korka korka gitmişim. Orada insan olduğumu ve bir kadının neler yapabileceğini gördüm ve bu nedenle de hiç dönmeyi düşünmedim ve pişmanda oldum döndüğüm için. Eşim dönünce bende mecburen dönmek zorunda kaldım. Almanya'da emekli olmadan döndüm. Eşim dönünce bende döndüm ve toplu para yatırarak emekli oldum.", K9, "...Aslını söylemek gerekirse dönüş kararını almakta bayağı bir zorlandım. Çünkü gün geçtikçe oraya da çok alışmıştım. Yaklaşık bir ay çok derin düşündüm ne yapsam diye. O dönem Alman Hükümeti de geri dönüş yasası kapsamında para vermeye başladı. Bu ücrette aslında geri dönüşümde biraz etkili oldu."; K15, "...Emekli oldum ve döndüm." ifadelerine yer vermiştir.

Çifte vatandaşlığınız var mı? Bu çifte vatandaşlığın sizlere avantajı var mı?

Almanya'da yaşayan ilk kuşak insanlarımızın çifte vatandaşlık konusuna genellikle mesafeli yaklaştıkları anlaşılmaktadır. Nitekim K14 de, "...Çifte vatandaşlığım yok, gerek görmedim. Benim gözüm vatanımdaydı." ifadeleriyle bu bağlamda bir yaklaşım sergilemiştir. Ancak çifte vatandaşlık alan ve avantajlarından haberdar olan bireyler de mevcuttur.", K6, "...Çifte vatandaşlığım var. Uluslararası seyahatlerde/ilişkilerde ve başka ülkelerde yaşadığım

zorlukları aşmada son derece avantajlı bir durumdur." derken; K9, "...Eskiden vardı çifte vatandaşlığım. Orada aileden yani birinci kuşaktan pek kimse olmayınca gidip gelmedim. Haliyle iptal oldu bu çifte vatandaşlık durumu. Avantajı şöyleydi. İnsanlar şuan Almanya ya gitmek için birçok evrak ve izin işiyle uğraşırken biz çok rahatlıkla sadece pasaportla gidip geliyorduk." ifadelerini kullanmıştır.

Çocuklarınız ve Torunlarınız Almanya'da ne işle meşguller? Torunlarınız Almanya'da ne işle meşguller?

Almanya'ya ilk gelenler madenlerde çalıştı ve hep geriye dönmek istedi, İkinciler, kebab dükkânları açtı. Üçüncülerin içinden de sanatçılar çıkmaya başladı (Özdamar, 2004). Üçüncü kuşakta sadece sanatçı değil doktor, akademisyen, sporcu, sinema oyuncusu, yönetmen, eğitimci, işveren, girişimci, mühendis, şair ve müzisyenler de yetişmeye başlamıştır (Şişman, 2005, s.97).

Zonguldak'tan Almanya'ya göç eden insanlar, İş ve İşçi Bulma Kurumu (İŞKUR) üzerinden genellikle fabrikalarda ya da maden ocaklarında çalışmak üzere göç etmişlerdir. Ancak bu insanların çocukları işçilik yerine ticaret alanında çalışma eğilimi gösterirken torunları ise çeşitli hizmet sektörlerinde kendilerine yer bulmaya başlamışlardır. Aradan geçen iki kuşak ile birlikte mavi yakalı Türklerin yerini beyaz yakalı Türkler almaya başlamıştır. Nitekim K2, "...Büyük kızım ticaret okudu iktisat mühendisi. Ortanca kızım tıp okudu doktor çıkacak. Küçük kızım mimarlık okuyor. Diyoruz biz Almanların kahrını çekiyorsak çocuklarında memleketten uzak kalıyorsa okusunlar."; K3, "...Almanya da iş imkânları gerçekten çok çeşitli orada bütün çocuklarım çalışıyor. Otomotiv, Kamu ve diğer birçok işte sektöründe çalışıyorlar."; K3, "...13 tane torunum var. Hatta torunumun çocukları var. Merve, isimli kız çocuğum sürücü kursunda çalışıyor. Enis, Devlet Demir Yollarında çalışıyor. Can, Demir Döküm Fabrikasında çalışıyor. Caner, Otomotiv Fabrikasında elektrik işlerinde işçi. Cem Kalorifer Ustası."; K4, "... Torunum muhasebecilik yapıyor."; K13, "...Fabrikada mühendis, Avukat." diyerek yukarıda ifade edilenleri doğrudan nitelikte paylaşımlarda bulunmuşlardır.

Çocuklarınızın Türkiye'ye aidiyet duyguları hakkında ne söyleyebilirsiniz?

Almanya'ya ilk gidenler diasporada anavatanı yaşamak yani kimlik ve kültürlerini korumak eğilimi sergilemişlerdir. Ancak kişinin duygusal eğilimi kimlik tercihi önemli bir noktadır. Bireyin para kazandığı, yatırım yaptığı ve geleceğini şekillendirdiği ülkeye duygusal bağlarla bağlanması da kaçınılmazdır. Zamanla ve değişen koşullarla sonraki nesiller, hâkim kültüre göre kendini geliştirmeye yönelmişlerdir (Aslan, 2019, s.1116-1117).

Almanya'da yaşayan ailelerin çocuklarının Türkiye'ye aidiyet duyguları devam etmekle birlikte giderek Alman sosyo-kültürel yapısına her geçen gün biraz daha fazla adapte olmaya başlamışlardır. Bu konuda K2, "...Valla çocuklar benim Türkiye'mizi çok seviyorlar Türk adetlerini yapıyoruz. Dinimizi her şeyimizi yaşıyoruz. Bizim gibi Türkler dinlerine düşkün değil. İbadet her şeyimizi yapıyoruz. Çocuklarda seviyorlar değişmeyiz." derken; K3, "...Türkiye ye her zaman hasretler. Her zaman çok özliyorlar. Bende onlara sürekli anlattığım için çok özliyorlar. Bu nedenle çok sık geliyorlar Türkiye ye." diye belirtmiş; K4, "...Orada

büyümüş oraya adapte olmuş, buraya gelse bile adapte olmakta güçlük çeker. Oranın düzenine alıştığı için orada kalır nesilden nesile.” şeklinde ifade etmiş; K10, “...Yani uzak kalınca tabii ki her şey zor oluyor. Ben ve eşim mümkün olduğunca Ülkemize geldiğimizde getirip buraları tanıtıyoruz ancak Almanya da çocuklukları geçtiği için oraya daha çok alışmış durumdalar.” ifadelerine yer vermiştir.

Torunlarınızın Türkiye’ye aidiyet duyguları hakkında ne söyleyebilirsiniz?

Almanya’da yaşayan ailelerin torunları, başka bir ifadeyle üçüncü kuşak; büyük oranda Alman sistemi içerisinde doğup büyüdüğü ve buranın kültürünü tanıyarak yetiştiği için ikinci kuşakta zayıflayan Türkiye’ye aidiyet duyguları, bu kuşakta son derece azalmıştır. Bu konuda K3, “...Çocuklarımın ve torunlarımın çifte vatandaşlıkları var. Tabii çocuklarıma göre torunlarım Almanya da dünya geldikleri için Almanya’nın kültürünü daha çok benimsiyorlar. Biz her ne kadar kendi kültürümüzü anlatsak da insan doğduğu yeri daha çok benimsiyor.” derken, K5, “...Sonuçta Almanya’da doğdukları ve büyüdüğü için gezmek haricinde çevresi olmadıkları için sıkıldığını söylerler ve iki torunumda biz olmazsak buralara gelmeyeceklerini söylerler.” diye belirtmiş; K10, “...Torunlarım artık üçüncü kuşak oluyor. Biz çocuklara Ülkemizi anlatmaya çalışırken torunlar Almanya da doğduğu için Türkiye’yi neredeyse bilmiyorlar. Bu çok kötü bir durum.” demiş; K13, “...Kopuklar.” yanıtını vermiştir. Görüldüğü gibi bu anlatılanlar yukarıdaki ifadeleri doğrular niteliktedir.

Zonguldak ile Almanya Arası Havayolu Yolcu Hareketliliği

Türkiye ile Almanya arasında imzalanan göç antlaşması sonrası ülkemizden Almanya’ya ilk gidişler daha çok demiryolu ile gerçekleşmekteydi. Sirkeci Tren Garı’ndan başlayan tren yolculuğu Münih Hauptbahnhof’ta son bulmaktaydı (Fotoğraf 5). Oradan çalışılacak fabrika ya da madenlerin bulunduğu şehirlere demiryolu ya da karayolu gidilmekteydi. Zamanla karayolu imkânlarının gelişmesiyle gidiş gelişler otomobillerle gerçekleşmeye başlamıştır. Günümüzde gelişen ulaşım sistemleri sonucu daha konforlu olması ve zaman tasarrufu sağlaması ile havayolu taşımacılığı önem kazanmaya başlamıştır. Bu bağlamda Zonguldak ve Almanya arasında yılın belirli dönemlerinde karşılıklı olarak gidiş gelişler için havayolu taşımacılığı önemli bir alternatif olmuştur.

Fotoğraf 5. 1970'lerde Almanya ile Türkiye arasında tren seyahat örneği (Emine Demirci Aile Arşivi)

Zonguldak-Çaycuma havaalanından Almanya'da Köln, Munster, Dortmund ve Düsseldorf'a karşılıklı uçuşlar yapılmaktadır. Corendon Havayolları pazartesi ve cuma günleri Dusseldorf'a, çarşamba günü ise Munster şehirlerine uçuş gerçekleştirmektedir (Fotoğraf 6). Yine aynı firma; perşembe, cumartesi ve pazar günleri ise Köln'e Zonguldak'tan karşılıklı seferler düzenlemektedir. Zonguldak/Çaycuma Havaalanı'ndan Almanya'ya yolcu taşıyan bir başka havayolu şirketi olan Sun Experes ise pazartesi, Çarşamba ve Cuma günleri ile hafta sonları Dusseldorf'a, perşembe günleri ise Dortmund'a karşılıklı seferler düzenlemektedir. THY ise salı, cuma ve pazar günleri Zonguldak /Çaycuma - İstanbul Havalimanı arasından karşılıklı seferler düzenlemektedir.

Fotoğraf 6. Zonguldak Çaycuma Havaalanı'ndan Almanya'ya karşılıklı seferler düzenlenir.

Göçün 60. Yılında Almanyalı Türkler: Zonguldak İli Örneği

2018- 2022 yılları arasında Zonguldak/ Çaycuma Havaalanı yolcu geliş gidişlerinde ülkelere göre bakıldığında Almanya'dan karşılıklı uçuşlarda en çok Türk vatandaşlarının olduğu görülmektedir. Ülkemiz vatandaşlarını en çok Almanya pasaportu taşıyan kişilerin takip ettiği görülmektedir. Nitekim ülkemizden işçi olarak Almanya'ya giden vatandaşlarımızın çifte vatandaşlık elde etmeleri, yeni nesil olarak Almanya'da dünyaya gelen ve sadece Almanya pasaportu taşıyanlar ile çeşitli etkinlikler için Zonguldak'a gelen Alman vatandaşları, bu çoğunluğun oluşmasında belirleyici olmuştur. Almanya'dan sonra, Zonguldak/Çaycuma Havaalanını en çok Belçika pasaportuna sahip olanlar kullanmıştır. Almanya'nın batısından sınır komşusu olan Belçika'da da bugün Zonguldak yöresinden giden Türk vatandaşlar yaşamaktadır. Nitekim Almanya ile yapılan işçi göçü sonrası Almanya'ya gidenler Almanya'nın batı sınırında Belçika ve Hollanda'ya coğrafi olarak yakın olan Köln, Düsseldorf, Essen ve Dortmund şehirlerinde daha çok yerleşmiş ve zamanla buradan Belçika ve Hollanda'ya yasal yollarla geçip çalışmaya başlamış ve yerleşmişlerdir. Bugün Zonguldak ve yakın çevresine Hollanda ve Belçika'dan gelen Zonguldaklılar, Zonguldak/Çaycuma Havaalanına seferlerin olduğu Almanya'nın Köln, Dusseldorf ve Dortmund gibi Belçika'ya yakın havaalanlarını tercih etmektedirler.

Tablo 2 . 2018-2022 Almanya – Zonguldak/Çaycuma Havaalanı Zonguldak – Almanya Milliyete Göre Gelen – Giden Yolcu ve Uçuş Sayısı

Ülke İsmi	2018		2019		2020		2021		2022*	
	Gelen	Giden	Gelen	Giden	Gelen	Giden	Gelen	Giden	Gelen	Giden
Almanya	4360	4276	1497	1481	1114	1039	10005	9760	4578	4593
Türkiye	8197	8379	3531	3505	3081	1936	15173	15323	10614	15323
Belçika	151	124	49	39	28	23	469	372	261	291
Hollanda	52	55	15	12	11	14	114	129	91	69
Polonya	10	12	2	3	1	1	3	3	3	3
Fransa	8	7	1	1	2	2	10	9	2	1
Ukrayna	5	5	3	3	-	-	1	3	1	1
Rusya	4	2	-	-	-	-	-	-	-	1
Romanya	2	1	11	11	-	-	1	1	1	2
Bulgaristan	1	1	1	1	1	1	3	3	1	2
Danimarka	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Diğer	6	29	13	15	1	1	35	25	26	29
Toplam	12798	12893	5123	5071	4239	3.017	25814	25628	15578	20315
Uçuş Sayısı	94	63	38	26	31	22	161	188	97	52

Kaynak: Zonguldak / Çaycuma Havaalanı İstatistik Yıllıkları

Sonuç

Zonguldak'tan Almanya'ya göç eden insanlar, İş ve İşçi Bulma Kurumu (İŞKUR) üzerinden genellikle fabrikalarda ya da maden ocaklarında çalışmak üzere göç etmişlerdir. Ancak bu insanların çocukları işçilik yerine ticaret alanında çalışma eğilimi gösterirken torunları ise çeşitli hizmet sektörlerinde kendilerine yer bulmaya başlamışlardır. Aradan geçen iki kuşak ile birlikte mavi yakalı Türklerin yerini beyaz yakalı Türkler almaya başlamıştır.

Almanya ilk dönemde ağırlıklı olarak madencilik ve sanayi odaklı iş gücüne ihtiyaç duymaktaydı. İlk göçlerde kadınlar daha çok şehirlerden göçerken, kırsaldan ise erkekler sadece kendileri göç ediyor, kadınlar ve ailenin diğer fertleri köyünde yaşamını devam ettiriyordu. 1970'lere gelindiğinde Almanya'da düzenini oturtan bireylerin aile birleşimine ağırlık verdikleri ve bu kapsamda göçlerin yaşandığı bir süreç yaşanmıştır.

Esasen Almanya'ya veya diğer Avrupa ülkelerine konuk işçi programı çerçevesinde ilk giden işçilerimizin öncelikli hedefleri bir süre bu ülkelerde çalışıp tasarruf ettikten sonra Türkiye'ye dönmek olmuştur (Erdoğan, 2015, s.111). Bu nedenle birçok kişi ailesini geride bırakarak göç etmiştir. Erkeklerin çalışmak için yurt dışına göç etmeleri kuşkusuz beraberinde bir takım toplumsal değişimleri de getirmiştir. Göçün geride kalan aile fertleri üzerinde sosyo-politik bir değişime yol açmıştır. Bu değişim ailenin konumunda, kadının sosyal statüsünde ve tüketim kalıplarında hissedilmektedir (Fidan & Fidicioğlu, 2010, s.31). Çocukların yetiştirilmesi, ev işlerinin ve ekonomisinin sürdürülmesi gibi konularda babaya ait rollerin de evin kadını tarafından üstlenilmesi ile kadının sorumlulukları artmıştır.

Almanya'ya göç eden Türkler yıllık izinlerini Türkiye'de geçirmeyi ve kazançlarının büyük bir kısmını Türkiye'de değerlendirmeyi seçmişlerdir. Bu durum Almanya'dan Türkiye'ye önemli bir nakit akışı yaratmıştır.

Avrupa'da Utanç Duvarı olarak da bilinen Berlin Duvarı'nın 9 Kasım 1989 yılında yıkılması ile birlikte, Doğu Almanya vatandaşlarının Batı Almanya'ya geçişine izin verilmeye başlanmıştır. 1989-1995 yılları Berlin Duvarı'nın yıkılması sonrası yaklaşık 2.5 milyon Almanya vatandaşı (yani eski Alman kökenliler) Rusya'dan, Kazakistan'dan (Volga Almanları olarak bilinen Almanlar) ve Doğu Almanya'dan Batı Almanya'ya gelmiş ve kendilerine burada iş hayatında birçok öncelik tanınmıştır. Bu süreçten Almanya'da yaşayan Türklerin olumsuz etkilendikleri, kendilerine ayrımcılık yapılmaya başlandığı dile getirilmiştir. İşgücü anlaşmasının ardından 30 yıla yakın bir geçmesine rağmen Almanların buradaki Türkleri halen talebi karşılamak için gelen bir işgücü bakış açısında oldukları anlaşılmaktadır. Kuşkusuz bunda Türklerin vatanlarıyla bağımlı bir şekilde sürdürmeleri, Almanya'daki kazançlarını büyük oranda Türkiye'ye aktarmaları önemli bir etkidir. Yaz turizmi için güney ülkelerine önemli ölçüde döviz çıkışı olan kuzey ülkeleri, çalışanların anavatanlarına sermaye aktarımı ile de bütçe dengelerinin bozulmasından rahatsızlık duyulmaktadır. Söz konusu ülkeler bunu çeşitli yollarla sınırlandırmaya çalışmaktadırlar.

Esasen Almanlar 1980-2000 arasında, Almanya bir göç ülkesi mi daha ne kadar göçmen alacağız diye sürekli tartışıp bu konuyu gündemde tutuyorlardı. Bunun sonucunda 1983'te, yani Almanya'ya ilk gidişten 22 yıl sonra, Alman Hükümeti tarafından "Gönüllü Geri Dönüş Yasası" çıkarılmış ve sadece Türklere yönelik değil bütün göçmen milletlere karşı bu yasa uygulanmaya çalışılmıştır.

Alman Hükümeti Türklerin kazandıkları paraları Türkiye'ye aktarmasın diye Türkiye'deki bankalardan çok daha yüksek faiz veya değer katacak kampanyalar yaparak Ülkemize yatırımları engellemeye çalıştığı da görülmektedir. Ülkemizdeki 1980 darbesi ve Bir takım holding adı altında kurulup kapanan şirketlerin yarattığı güvensizlik nedeniyle Almanya'daki işçilerin bir dönem kazançlarını Alman bankalarda tutmalarına yol açmıştır.

Zonguldak ve yakın çevresinde Almanya'ya işçi olarak gidenlerin yardımı ile Çaycuma, Devrek, Gökçebey, Filyos ve Bolu'da çeşitli isimler altında orta ve küçük ölçekli birçok fabrika kuruldu. Örneğin Filyos'ta Filyos Ateş Tuğla Fabrikası, Bolu'da Gentaş Sunta Fabrikası, Bakacakkadı'da Dokap Un Fabrikası, Perşembe Kasabası'nda Mısır Yağı Fabrikası, Devrek'te Orman ürünleri üretimi yapan Orüs Orman Ürünleri Sanayi, Gökçebey ilçesinde Gökçe Yağ Fabrikası bunların önde gelenleriydi. Bu işyerleri bünyelerine Almanya'dan birçok hissedar katmışlardı. Almanya'da yaşayan işçiler ise Ülkemize yapılacak olan yatırımlar sayesinde hem ülkemiz kalkınacak hem de kendi çocuklarımız daha güzel bir ortamda, kendi vatanlarında çalışıp üretime destek olacak ümidini taşıyarak bu işletmeleri desteklemişlerdi. Ancak fabrikaların birçoğu bu hedefi yakalayamamış ve bu durum yatırım yapmak isteyen gurbetçilerde güven kaybına sebep olmuştur.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Almanya'dan Türkiye'ye sermaye akışı önem arz etmektedir. Ancak bu sermayenin katma değer oluşturabilecek alanlarda değerlendirilebilmesi daha da önemlidir. Bu bağlamda yatırımların yasal olarak güvence altına alınması, geçmişte yaşanmış olan güven kaybının ortadan kaldırılmasına ve ülkemize döviz girdisinin artmasına olanak sağlayacaktır. Diğer yandan kalkınmada sermaye kadar nitelikli eleman unsuru da önemlidir. Alman disiplini ile orada çalışmış ve deneyim kazanmış ancak yurdumuza dönmüş ya da dönmek isteyen vatandaşlarımızdan sanayi ve diğer sektörlerde edindikleri birikimlerini ülkemize aktarmalarını sağlayacak olanaklar oluşturulabilir.

Alman Hükümeti çıkarmış olduğu bir yasayla, 2000 yılı itibariyle Almanya'da Dünya'ya gelen çocukları 21 yaşına kadar Alman vatandaşı olarak kaydetmekte ve kendilerine Alman pasaportu vermektedir. Bu durum Almanya'da yaşayan Türklerin geleceği için tehlikelidir. Almanya'da doğup orada yaşayanlara Alman pasaportu verilip 21 yaşında hangi ülkenin vatandaşı olmak istediği sorulduğunda, yaşadığı ülkenin vatandaşlığını seçmesi daha büyük bir ihtimaldir*. Bu durumda Türkiye'de ailelerinden kalan mirastan mahrum kalmaları, Almanya'da yaşayan Türklerin geleceği ve asimile olma durumu gibi

* Almanya Vatandaşlık Yasası ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: <https://almanya-danismanlik.eu/alman-vatandaslik-yasasi/>.

sakıncalar ortaya çıkacaktır. Bu bakımdan Almanya'da yaşayan ve çocuk sahibi olan Türklerin çocuklarını Türk Konsoloslughuna götürüp kayıt ettirmeleri ve çifte vatandaşlık almalarını sağlamanın önemi büyüktür.

Almanya'da üçüncü kuşağın uyum ve kimlik meselelerinde esaslı bir sorun teşkil etmemektedir (Ermağan, 2013, s.45). Üçüncü kuşak, kendilerini "gurbetçi" olarak niteleyen, anavatanla ilgili daha çok planlar yapan ve geri dönüşü uzun yıllar gündeminde tutmuş olan öncekilerden farklıdır. Artık geri dönme arzusunun azalması ve gelişen küresel iletişim ve ulaşım imkânlarıyla yeni kuşaklar; ailelerin Türkiye'den getirdikleri bazı temel norm ve değerleri korumanın yanı sıra, Alman kültürü ve evrensel kültürün etkileriyle kendilerine yeni bir kimlik oluşturmaya başlamışlardır (Aslan, 2019, s.1117). Şahin (2010) ve Demirdağ & Kakışım (2018) tarafından yapılan araştırmalarda da ortaya konulduğu üzere Türk göçmenlerin etnik kültürlerini devam ettirme ve Alman toplumun kültürünü benimseme düzeyleri kuşaklararası arasında anlamlı oranda farklılaşmaktadır. Almanya'da doğup büyüyen üçüncü ve dördüncü kuşak bireylerin Türkiye'ye olan aidiyet duyguları zayıflarken Alman toplumsal yapısı ve sistemine entegrasyonlarının güçlendiği görülmektedir.

Almanya'da yaşayan yeni kuşak gençliğin ülkemize yönelik kültürel entegrasyonu sağlanması gerekir. Almanya'da yaşayan ailelerin orada doğup büyüyen çocuklarını Türkiye'yi görüp tanımaları, kültürel bağların ve aidiyetlerinin gelişebilmesi ve devam edebilmesi adına imkânlar dâhilinde sık sık Türkiye'ye getirmeli, erken çocukluk çağından itibaren eğitimlerinde Türkiye ve Türk kültürü ile ilgili içeriklere yer vermeleri yararlı olacaktır.

Almanya'da yaşayan Türklere ilişkin tehditlerden biri dil sorunudur. Çünkü 3.ve 4. Kuşak Türkler ne Almancayı ne de Türkçeyi iyi bilmektedirler. Özellikle 3. ve 4. Kuşağın çok dilli (Multilingual) yapısının kazanım olarak ortaya çıkabilmesi için Anadili çok iyi bilmesi ve ikinci dil olarak Almancayı günlük dil kullanımı dışında da etkin kullanabiliyor olması gereklidir (Şahin, 2013, s.10). Kültür aktarımında en önemli unsur dildir. Yeni kuşakların Türk kültürünü kazanmaları ve sürdürmeleri Türk dili ile mümkün olabilecektir. Bu kapsamda bir yandan üçüncü, dördüncü ve sonraki kuşakların Almancalarını geliştirmeleri özendirilmeli bir yandan da Alman Hükümeti'nden Türkçe'nin ülke genelinde seçmeleri ders olarak eğitim müfredatına eklemesi ve bu hakkın yasalarla güvence altına alınması konusunda çalışmalar yürütülmelidir.

Şuan Almanya'da yaşayan Türkler arasında kültürel bağlar oldukça zayıf ve kopuktur. Kültürel bağları ve dayanışmayı geliştirecek etkinlikler daha kapsayıcı bir şekilde yapılabilir.

1980 döneminde ortaya çıkıp Almanya ve Ülkemizdeki Türk Vatandaşların güvenini sarsan holding furyası yerine, yasal güvenceler ve denetimler altında, sermaye koymak isteyenlere güven verici ve daha verimli yatırım olanakları oluşturulabilir.

Almanya'da yaşayan Türk Vatandaşları ile Ülkemizde yaşayan Türkler arasında yıllar geçtikçe kültürel ve davranışsal farklılıklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Almanya'daki

Türklerin özellikle yazın Ülkemize izine geldikleri dönemde daha çok hissedilen bu sosyal çatışmayı ortadan kaldırmaya faaliyetler düzenlenebilir.

Almanya'da Üniversite ya da mesleki eğitimini almış bireylerin Türkiye'de istihdam edilmesi, hızlı kalkınmada fayda sağlayabilir. Almanya'daki Türklerin Ülkemize doğru yönelmesi adına yasal düzenlemeler yapılabilir.

Almanya'da 2500'e yakın cami bulunduğu ve bu camilerin yaklaşık 1000 tanesinin Diyanet İşlerine bağlı olduğu ifade edilmektedir. Bu camilere atanan din görevlilerine sadece dil eğitimi verilmektedir. Din görevlilerinden daha fazla faydalanmak için sadece Almanya değil, Almanya ve diğer ülkelere gönderilen bu din görevlilerinin gidecekleri ülkenin ekonomisi, sosyo kültürel yapısı, eğitim anlayışı gibi konularda da eğitilerek gidecekleri ülkelere daha donanımlı gönderilmeleri sağlanabilir. En az fakülte düzeyinde eğitim almış, hatta Almanya da bir üniversitede yüksek lisans yapmış nitelikli bireylerin bu görevleri üstlenmeleri sağlanabilir. Böylelikle din görevlileri ittikleri ülkede hem daha iyi din eğitimi vermiş olurlar, hem de birer kültür elçisi gibi rol üstlenebilirler.

Yazar Katkıları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarlanması | Design of Study: ŞÇ (%50), EA (%50)

Veri Toplanması | Data Acquisition: ŞÇ (%50), EA (%50)

Veri Analizi | Data Analysis: ŞÇ (%50), EA (%50)

Makalenin Yazımı | Writing up: ŞÇ (%50), EA (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu | Submission and Revision: ŞÇ (%50), EA (%50)

Finansman

Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Çıkar Çatışması

Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Kaynakça

Almanya Vatandaşlık Yasası, <https://almanya-danismanlik.eu/alman-vatandaslik-yasasi/>, Erişim Tarihi: 21.05.2022.

Almanya Federal Cumhuriyeti Konsoloslugu, (2020). *Almanya Federal Cumhuriyeti İstanbul'daki Alman Kuruluşları Başkonsoloslugu ve İstanbul'daki Alman Kuruluşları*, İstanbul: Almanya Federal Cumhuriyeti İstanbul Başkonsoloslugu Basın ve Halkla İlişkiler Dairesi.

Aslan, A., (2019). Almanya'daki Türkiye Kökenli Üçüncü Kuşak Gençlerin Kimlik Algısı ve Din (Köln Örneği), *Turkish Studies*, 14 (3), ss. 1105-1145.

Aver, C., Durmaz, A., (2020). "Almanya'da Yaşayan Nitelikli Türklerin Uluslararası Göç Eğilimi: Niyetler, Etkenler ve Sonuçlar", *Pasajlar Sosyal Bilimler Dergisi Göç Meselesi*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Bakırcı, M., (2019). *Amerika'daki Giresun Göç, Kültür ve Din*, İstanbul: Bir Yayıncılık.

Baltacı, A., (2017). "Nitel Veri Analizinde Miles-Huberman Modeli", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AEÜSBED)*, 3 (1), 1-15.

Başkale, H. (2016). Nitel araştırmalarda geçerlik, güvenirlik ve örneklem büyüklüğünün belirlenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, 9(1), 23-28.

Başkurt, İ. (2009). "Almanya'da Yaşayan Türk Göçmenlerin Kimlik Problemi", *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 12, ss. 81-94

Battır, O. (2020). *Dünden Bugüne Uluslararası Göç Kuram Algı ve Siyasa*, Ankara: Nobel Bilimsel Eserler Yayıncılık.

Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö.E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2021). *Bilimsel araştırma yöntemleri (30.Baskı)*, Ankara: Pegem Yayınları.

Chambers, I., (2014). *Göç, Kültür, Kimlik*, (2. Baskı). (İ. Türkmen ve M. Beşikçi, Çev.), Ayrıntı Yayınları, (1994, 1. Baskı).

Çelik, N., Sarıççek, N., (2000). *Temelli Döncem Türkiye'den Faransa'ya Göç Hikayeleri*, İstanbul: Artshop Yayınevi.

Dayıoğlu, G., (2011). *Yurdumu Özledim*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

Demirdağ, H., Kakışım, C., (2011) "Almanya'daki Türklerin Göç ve Entegrasyon Süreci: Birinci ve Üçüncü Kuşak Karşılaştırması", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı: 75, ss. 123-152.

Duruel, N., (2019). *Geyikler, Annem ve Almanya*, İstanbul:Yapı Kredi Yayınları.

Erdoğan, M. M., (2015). "Avrupa'da Türkiye Kökenli Göçmenler ve 'Euro-Turks-Barometre' Araştırmaları", *Göç Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, ss.108-148.

- Ermağan, İ., (2013). Almanya’da Üçüncü Türk Kuşağının Kimlik Problemleri, *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), ss. 37-47.
- Fidan, F., Fidecioglu, A., (2010). “Türkiye’den Almanya’ya Göç Sürecinde Geride Kalan Kadınlar: Alamanyalı Beylerin Fedakâr Eşleri, *Yardım ve Dayanışma Dergisi*, 1 (1), ss. 29-39.
- Genel, M. G., (2014). Almanya'ya Giden İlk Türk İşçi Göçünün Türk Basınındaki İzdüşümü “Sirkeci Garı’ndan Munchen Hauptbahnhof’a” *Selçuk İletişim*, 8 (3), ss. 301 - 338
- Gürsoy, S., Yağmur, A., (2020). Türkiye’den Almanya’ya İşçi Göçünün Sosyo-Ekonomik Anlamda incelenmesi, Nihat Altuntepe, (Ed.), *Türkiye’de İstihdama Sosyo-Ekonomik Bir Bakış (1990-2019) İçinde* (s. 269-284), Ankara: Gazi Kitabevi.
- Karagöz, R., (2007). *Almanya Yeni Yurt Son Göçün Anatomisi*, İstanbul: Fide Yayınları.
- Kapluhan, E., (2015). Geographical Analysis of Worker Emigration from Turkey to Germany between 1960 and 1980, Recep EFE, Metin AYIŞIĞI, Ömer DÜZBAKAR, Mehmet ARSLAN (Ed.), *Turkey at the Beginning of 21st Century İçinde* (532-543), Sofia: St. Kliment Ohridski University Press
- Kırmızı, B. (2016). “Göçmen Türklerin Almanya’da Yaşadığı Sorunların Dünü ve Bugünü”, *Journal of Turkish Language and Literature*, 2(3), 145–156.
- Mert, S., (2010). *Köyüm, Yurdum ve Almanya*, İstanbul: Cinius Yayınları.
- Miles, M. B. ve Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Mortan, K. Sarfati, M., (2011). *Vatan Olan Gurbet Almanya’ya İşçi Göçününün 50. Yılı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özdamar, Emine Sevgi (2004), Alman sanatında Avrupalı Türk fırtınası, Hürriyet Gazetesi Avrupa Baskısı, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/alman-sanatinda-avrupali-turk-firtinasi-204326>, Erişim Tarihi: 26.06.2022.
- Özdemir, A., (2014). *Acı Vatanda Bir Garip Kul Birinci Neslin Almanya Hatıraları*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Özer, H., Arıcan O., Yıldırım, E. E., Akgün K., Karadavut, A., Menteşe, M., Gümüştepe, P. N., (2017). *Zonguldak’tan Almanya’ya Göç Hikayeleri*, Zonguldak: Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları No: 16.
- Öztürk, M., (2014). *Coğrafya Eğitiminde Araştırma*, Genişletilmiş İkinci Baskı, Ankara: Pegem Yayınları.

- Perşembe, E., (2005). *Almanya'da Türk Kimliği*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Sirkeci, İ., (2020). "Göç Meselesi", *Pasajlar Sosyal Bilimler Dergisi Göç Meselesi*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Şahin, B., (2010). "Almanya'daki Türk Göçmenlerin Sosyal Entegrasyonunun Kuşaklar Arası Karşılaştırması: Kültürleşme", *Bilig Dergisi*, Sayı :55, ss. 103- 134.
- Şahin, S. (2012). "Almanya'ya Türk Vatandaşlarının Göçünün 51. Yılı Kazanımlar ve Tehditler", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Araştırmalar E-Dergisi*, <http://www.sdergi.hacettepe.edu.tr/makaleler/DrSedatSahin.pdf>, Erişim tarihi: 25.06.2022.
- Şahin, S., (2017). "Almanya ve Avusturya'da Dördüncü Kuşak Türk Gençleri", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 26, ss. 281 – 291.
- Şişman, B., (2005).Berlin'de Yaşayan Türk Gençlerinin Kültürel Kimlikleri Üzerine Bir Araştırma, *Millî Folklor*, 17 (68), ss. 96-109.
- Tümertekin, E., Özgüç, N., (2004). *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekan*, İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Ünver, C., (2003). Almanya'ya Türk İşgücü Göçü: Geçmişten Geleceğe Sorunlar, İmkânlar ve Fırsatlar, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı: 45, ss. 177-226.
- Yaprak, Ş., (2013). "Uluslararası Emek Göçü Bağlamında Almanya'ya Türk İşgücü Göçü ve Sosyo-Ekonomik Etkileri", *International Conference On Eurasian Economies 2013, SESSION 1D: Uluslararası Sorunlar*.
- Yıldırım, A., Şimşek H., (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırımoğlu, H., (2005). "Uluslararası Emek Göçü Almanya'ya Türk Emek Göçü", *Kamu-İş Dergisi*, 8(1). ss. 1-24.

[itobiad], 2022, 11 (3): 1633-1650

<p>4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programının Duyuşsal Öğrenme Açısından Değerlendirilmesi</p> <p>Evaluation of Quran Courses Curriculum (4-6 Age Group) in The Context of Affective Learning</p> <p>Video Link: https://youtu.be/jf_UbHBnwSM</p>	
<p>Zeynep YÜKSEL</p> <p>Dr., Çankırı Karatekin Üniv. İslami İlimler Fakültesi Din Bilimleri Anabilim Dalı</p> <p>Ph.D., Cankiri Karatekin University Faculty of Islamic Sciences Department of Religious Sciences</p> <p>zeynepyuksel@karatekin.edu.tr</p> <p>ORCID: 0000-0001-7880-156X</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 10.05.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 21.09.2022
Yayın Tarihi / Published	: 24.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Yüksel, Z. (2022). 4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programının Duyuşsal Öğrenme Açısından Değerlendirilmesi . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1633-1650 . doi: 10.15869/itobiad.1114869

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Zeynep YÜKSEL)

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programının Duyuşsal Öğrenme Açısından Değerlendirilmesi

Öz

Öğrenmenin salt bilişsel yönü, bilginin eyleme dönüşmesi bilginin kişiselleşmesi ve öğrenciler tarafından benimsenmesi hususunda yeterli kadar etkili olmayabilmektedir. Öğrenilen bilgilerin bireyselleştirilmesi ve yaşama aktarılması bilişsel öğrenmelerle birlikte duyuşsal öğrenmeleri de gerektirmektedir. Duyuşsal öğrenmeler, eğitimde olduğu gibi din eğitimi açısından da önem ifade etmektedir. Birey yaşamında pek çok kazanım açısından kritik dönem olarak ifade edilen okul öncesi dönem eğitiminde duyuşsal öğrenmelere yer verilmesi, bu dönem eğitiminin öğrenci kazanımlarına etkisi açısından dikkate alınması gereken bir durumdur.

Araştırmada okul öncesi dönem din eğitimi hizmeti veren Diyanet İşleri Başkanlığı 4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programında duyuşsal eğitimin yerinin ne olduğu ve duyuşsal hedeflere ne düzeyde yer verildiği sorularına cevap aranmıştır. Araştırma soruları doğrultusunda 4-6 yaş Kur'an Kursu Öğretim Programında yer alan kazanımlar duyuşsal açıdan değerlendirilmiştir. Araştırma gerçekleştirilirken 4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programı içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir.

4-6 yaş Kur'an Kursu Öğretim Programının içerik analiziyle incelenmesi sonucunda genel olarak öğrencilerin bilişsel ve psiko-motor gelişiminin yanı sıra duyuşsal, ahlaki ve dini gelişimlerinin de desteklenmesine yönelik amaçlarının olduğu görülmüştür. 4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programının genel hedeflerinde duyuşsal öğelere yer verilmesinin yanı sıra ünite kazanımlarında daha çok (% 81) bilişsel kazanımların ifade edildiği sonucuna ulaşılmıştır. Ünite kazanımlarında duyuşsal hedeflere %19 oranında yer verilmiştir. Bilişsel hedeflerin çoğunlukta olmasının yanı sıra etkinliklerin bazılarının duyuşsal kazanımlara yönelik olduğu görülmüştür. Bu öğretim etkinliklerinin planlanmasında ve yürütülmesinde duyuşsal boyuta yeterince olarak yer verilmediği şeklinde değerlendirilebilir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'e ait öğrenme alanı kazanımlarının tümüyle bilişsel açıdan ele alınmıştır. Okul öncesi dönem gelişim özellikleri göz önüne alındığında öğrencilerin yeni bir alfabeyi öğrenme ve ana dillerinden farklı bir dildeki metni okuma becerileri kazanmalarından çok Kur'an-ı Kerim'i okumaya karşı olumlu tutum geliştirmeleri, onu okumayı sevmeleri ve okumaya istekli olmalarının öncelikli olarak düşünülmesi önem arz etmektedir. Bu da öğretim programını yeniden ele alınmasını gerektirecek bir durum olarak değerlendirilebilir. Programın temel kazanımlarında olan temel dini ve ahlaki değerlere vurgu yapan duyuşsal öğeler, öğreticinin de farkındalığı ve etkinliklerin duyuşsal öğelere vurgu yapılarak işlenmesiyle öğrencilerin din konusunda olumlu tutum geliştirmelerine katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Din Eğitimi, Duyuş, Duyuşsal Öğrenme, Okul Öncesi Din Eğitimi, 4-6 yaş Kur'an Kursu Öğretim Programı.

Evaluation of Quran Courses Curriculum (4-6 Age Group) in The Context of Affective Learning

Abstract

The cognitive side of the learning is not enough to turn the knowledge into practice and to personalize the knowledge itself. Thus all students cannot effectively hug that knowledge. Personalization of almost all of the newly learned information and its implementation in practical life are possible when the affective learning is done besides the cognitive learning. It is known that affective learning is essential for religious education as much as all kinds of fields. Therefore it is necessary that the function and the importance of the affective learning methods in the pre-school education period which is a vital period of time for individuals' learning outcomes should be reminded.

Being one of the fundamental institutions of the Religious Affairs Presidency, Qur'an Courses that educate especially for 4-6 age group, answers were sought to the questions of what is the place of affective education and at what level affective goals are included. Achievements in the Qur'an Course Curriculum for the ages of 4-6 evaluated for affective. While conducting the research, the 4-6 Years Qur'an Course Curriculum was examined by content analysis method.

As a result of the content analysis Qur'an Courses whose participants are 4-6 years of children not only target to improve the cognitive and psychomotor behaviors but also purpose to improve the affective, ethical, and religious patterns for their students. In addition to including affective elements in the general objectives of the 4-6 Years Qur'an Course Curriculum, it was concluded that more (81%) cognitive gains were expressed in unit acquisitions. Affective targets are included at a rate of 19% in unit acquisitions. In addition to the fact that the cognitive goals were in the majority, it was seen that some of the activities were aimed at affective gains. In addition, the learning area acquisitions of the Qur'an have been dealt with from a cognitive perspective. Considering the developmental characteristics of the preschool period, it is very important for students they develop a positive attitude towards reading the Qur'an, love to read it and be willing to read it as a priority rather than to learn a new alphabet and to acquire the skills of reading a text in a language different from their mother tongue. This can be considered as a situation that requires the curriculum to be reconsidered. Affective elements emphasizing the basic religious and moral values in the main achievements of the program will contribute to the students' development of positive attitudes towards religion awareness with the processing of the activities by emphasizing the affective elements and teachers awareness.

Keywords: Education, Religious Education, Affect, Affective Learning, Pre-School Religion Education, 4-6 years old Qur'an Course Curriculum.

Giriş

Bireyin nasıl öğrendiğine yönelik çalışmalar ve öğrenmelerin nasıl daha kalıcı ve etkili kılınacağına dair araştırmalar uzun zamandan beri yapılagelmektedir. Bu araştırmalarla öğrenmeye dair kuramsal temellendirmeler yapılmıştır. Öğrenmeye ilgili geliştirilen bu kuramlardan davranışçı kuram, öğrenmenin salt davranış yönüyle ilgilenirken; bilişsel öğrenme kuramı, öğrenmenin daha çok zihinsel süreçlerle gerçekleştiğini vurgulamıştır. Ancak öğrenmede davranışsal ve bilişsel süreçlerin yanı sıra duyuşsal süreçlerin de etkili olduğu yapılan bilimsel çalışmalarla ortaya konulmuştur (Abalı 2019). Öğrenmenin salt bilişsel yönü, bilginin eyleme dönüşmesi bilginin kişiselleşmesi ve öğrenciler tarafından benimsenmesinde yeteri kadar etkili olmayabilmektedir. Öğrenilen bilgilerin öğrenen tarafından bireyselleştirilmesi ve yaşama aktarılması, karakter haline dönüştürülmesi bilişsel öğrenmelerle birlikte duyuşsal öğrenmeleri de gerektirmektedir (Bacanlı 2006, 3-6). Aynı zamanda öğrencilere ihtiyaç duydukları bilginin en kolay, en hızlı ve en faydalı şekilde sunulması eğitimin verimi açısından istenilen bir durumdur. Bunun yolu ise duyuşsal eğitimidir. Bu açıdan eğitimin amacı, öğrenciye bilgiyi zihinde depolamaktan ziyade bilgiye karşı ilgi duymasını sağlamak ve bilgiyi sevdirmek olmalıdır. Bu şekilde bir eğitimle bilgiye karşı geliştirilen olumlu tutum, öğrencinin bilgiyi kullanmasına, yaşamına aktarmasına ve o bilgileri referans alarak yeni bilgiler üretmesine de yardımcı olabilir. Ayrıca duyuşsal öğrenme, eğitimin bireysel hedeflerine (karakter gelişimi, hayatı anlamlandırma, değer kazanımı, ahlaki özellikleri yaşamına aktarma becerisi vb.) katkı sunmasının yanı sıra eğitimin toplumsal hedefleri açısından da önemlidir. Öğrencilerin topluma faydalı bireyler olması; onların zihinsel, sosyal, psikolojik, ahlak, değer ve duygusal olarak eğitilmesi anlamına gelmektedir ki bu da duyuşsal öğrenmelerle etkili bir şekilde gerçekleşebilir. Bunun için de eğitimde öğrencinin bilişsel ve duyuşsal yönlerinin birlikte ele alınması gerekir (Bacanlı 2006, 4).

Birçok öğrenmenin içselleştirilmesi ve eğitimin genel hedefleri açısından duyuşsal özellikler, bireylerin yaşamında kritik bir yere sahiptir (Pankseep 2008, 47). Duyuşsal öğrenmelerin genel olarak ahlak, karakter, insanlar arası iletişim eğitimi olduğunu söyleyebiliriz (Bacanlı 2006, 13-14). Öğrenilen bilgilerin yaşama aktarılması, kalıcılığın sağlanması, davranış ve değer kazanımına katkı sağlaması, dine ve dini öğelere karşı olumlu tutum geliştirilmesi dolayısıyla din eğitiminin genel amaçları doğrultusunda duyuşsal öğrenmenin önemi yadsınamaz. Nitekim din eğitimi içerisinde ahlak, karakter, değerler eğitimi barındırmaktadır. Ayrıca dini ilkelerin davranışa dönüştürülmesi söz konusu olduğunda duyuşsal öğrenme din eğitimi açısından da etkili bir öneme sahiptir.

Birey yaşamında duyguların önemli bir yeri vardır. Duygular sadece bir hissediş olmaktan ziyade bireyin sahip olduğu bilişsel ve psiko-motor süreçlere de katkı sunmaktadır. Bütün yapıp etmelerin ve bilişsel süreçlerin duyuşsal yönünün de olduğu söylenebilir. Bireylerin öğrendiklerini kabul etmelerinin ve zihinde tutmalarının yanı sıra o bilgileri benimsemeleri ve davranışa dönüştürmeleri eğitim açısından önemlidir. Öneme binaen bu durumun gerçekleşmesi için de öğrenmenin duygu aktarımı yönü önem kazanır (Tarhan 2019, 19). Dolayısıyla öğrenmede duyuş, bireyin yaşamında her türlü davranışlarının temelinde yer alabilen ve okullaşma sürecinin her kademesinde işlevsel bir şekilde var olan önemli bir olgudur (Forgas 2008, 94). Aynı şekilde duyuşsal öğeler, özellikle birçok gelişim alanı açısından kritik dönem olan erken çocukluk dönemi eğitiminde ve din eğitimi açısından önemli bir durumu ifade etmektedir. Bu doğrultuda

erken çocukluk dönemi din eğitimi uygulamalarının çerçevesini sunan 4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programında duyuşsal eğitimin yeri nedir? Okul Öncesi Din Öğretim programında (DİB 4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programı) duyuşsal hedeflere ne düzeyde yer verilmektedir? Sorularına cevap aranmaya çalışılmıştır.

Yöntem

Araştırma nitel araştırma yöntemiyle yapılmıştır. Verilerin toplanması kaynak ve belge taraması yoluyla gerçekleştirilmiş, belgelerin taranması sonucunda elde edilen bilgiler içerik analizi* yöntemiyle analiz edilmiştir.

Bu doğrultuda ilk bölümde literatürde duyuş kavramı ve ilk çocukluk dönemi duygusal gelişim özellikleri incelenmiştir. İkinci bölümde ise ilk çocukluk dönemi din eğitimi faaliyetini resmi olarak gerçekleştiren Diyanet İşleri Başkanlığı 4-6 Yaş Kur'an Kurslarının öğretim programı, duyuşsal boyut açısından değerlendirilmiştir.

Eğitim ve din eğitimi alanlarında duyuşsal alanla ilgili alanyazında bazı çalışmalar yapılmıştır. Duyuşsal alanda yapılmış çalışmalardan biri Bacanlı'nın (2006) *Duyuşsal Davranış Eğitimi* isimli çalışmasıdır. Bu çalışmada duyuşsal eğitim tanımlanmış ve duyuşsal eğitim uygulama alanları ortaya konulmuştur. Aynı zamanda çalışmada, duyuşsal eğitim hedeflerine yer verilmiştir. Duyuşsal alanla ilgili bir diğer çalışma ise Abalı (2019) tarafından hazırlanan *Öğrenmede Duyuş Biliş İlişkisi Bağlamında Din Eğitiminde Duyuşsal Boyut* isimli doktora tezidir. Abalı çalışmasında duyuşsal boyutu kavramsal olarak inceledikten sonra nörobilimsel alanda duyuş kavramına yer vermiştir. Daha sonra duyuş-biliş ilişkisi ele alınmış ve duyuşsal eğitimin, öğretim programlarındaki yerine değinilmiştir. Çalışmada daha sonra Din Eğitimi-Öğretiminde ve DKAB öğretim programında duyuşsal boyut açısından ele alınmıştır. Konuyla ilgili bir diğer araştırma ise Fersahoğlu ve Demir (2014)'in hazırladığı *Din Eğitim ve Öğretiminde Duyuş Eğitimi* isimli kitaptr. Çalışmada duygunun tanımı, gelişimi ve transferiyle ilgili açıklamalara yer verilmiştir. Bu çalışmalar haricinde ülkemizde eğitim ve din eğitimi alanlarında duyuşsal öğrenmeyi inceleyen herhangi bir çalışma tespit edilememiştir. Araştırma, okul öncesi din eğitimi programını (Diyanet İşleri Başkanlığı 4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programı) duyuşsal kazanımlar açısından ele alması yönüyle bahsedilen bu çalışmalardan farklılaşmaktadır.

Duyuş Kavramı ve Duyuşsal Gelişim Özellikleri

Duygu, bireyin kendi dünyasından ve dış dünyadan etkilenmesiyle, genel olarak olumlu veya olumsuz şekilde dış dünyaya gösterilen tepkiler olarak tanımlanmaktadır. Başka bir tanıma göre de duygu, bireyin genel gereksinimleriyle ve bu gereksinimlerin bir sonucu olan davranışlarıyla ilgilidir (Kara 2003,42). Gereksinimlerle ve gereksinimlerin sonuçlarıyla ilgili olması dolayısıyla Binbaşıoğlu (1995, 160), eğitimde önemli olanın öğrenenin duygusal yaşamına değer verilmesi olduğunu ifade eder. Eğiticinin önemli bir görevi, karşısında bulunan öğrencisini yaşının gerektirdiği duygusal olgunluğa erişmesini desteklemektir.

* Belli bir metnin, kitabın, belgenin, belirlenmiş özelliklerini sayısallaştırılarak belirleme amacıyla yapılan bir tarama işlemidir. Belgelerdeki belirli bakış açıları, felsefeler, dil, anlatım vb. özellikler detaylı bir şekilde ve belli ölçütlere göre yapılacak çözümlenmelerle anlaşılabilir (Karasar 2014, 184).

Duyuş kavramının ise genel olarak kabul görmüş net bir tanımı olmamakla birlikte duygularla ilgili akıl ve mantığın zıddı olarak değerlendirilmektedir. 'Duyuş' mantık haricinde insan tabiatının zihinsel yönleri olarak da ifade edilebilir (Bacanlı 2006, 7). Duyuş, hissel, duygusal düzeyde etki etme, etkide bulunma, değiştirme, değişmesine sebep olmak gibi özellikleri ifade eden, zihinde duygusal bir iz oluşturan bir kavram şeklinde de tanımlanabilir (Abalı 2019, 12). Duyuş aynı zamanda; tutum, inançlar, zevkler, tercihler ve beğenilerle ilişkili şekilde tanımlanmıştır. Bireyin öğrenme sürecinde ortaya koyacağı çabanın kaynağı olarak düşünülen ilgi ve tutumları ile başaracağına olan inanma durumundan oluşan özellikler, duyuşsal giriş özellikleri şeklinde ifade edilmektedir (Demirel 2012). Alanyazında kavramla ilgili yapılan değerlendirmelerden elde edilen sonuçlara göre duyuş, içselleştirmenin gerçekleştiği bir süreç olarak ifade edilmektedir. Öğrenme sürecinde herhangi bir değer içselleştirilmesi, öğrencinin o değere göre süreklilik arz eden bir şekilde davranışlarını şekillendirmesi anlamına da gelmektedir (Abalı 2019, 14).

Birey; bilişsel, psiko-motor ve duyuşsal yönleriyle bir bütün halindedir. Bu yönler, kendi içlerinde gelişim özelliklerine sahip olsalar bile birbiriyle ilişki içerisinde ilerlemektedirler. Psiko-motor, bilişsel ve duyuşsal olarak sınıflandırılan gelişim hedefleri ayrıca bireyin geliştirilmesi gereken yönlerinin neler olduğunu da bize haber vermektedir. Çünkü öğrenci sadece bilgi ve yetenekleriyle değil duygularıyla da öğrenebilmektedir (Goleman 2013).

Anderson ve Bourke (2000, 31), duyuşsal özellikleri genel olarak kategorize etmeye çalışmışlardır. Bu kategoriler, değerler (values), akademik öz-saygı (academic self-esteem), kaygı (anxiety), ilgi (interest), öz-denetim (locus of control), tutum (attitude) ve tercihlerden (preferences) oluşmaktadır. Ayrıca Anderson ve Bourke (2000, 31-36), bu duyuşsal özelliği olan kavramların önemli beş ortak yöne sahip olduğunu da şu şekilde ifade etmişlerdir: *-Duygu, his içeren temel duygular, - tipik hisler; kişinin davranışlarında tipik olma, -hislerin yoğunluğu; duygu gücü ve yoğunluğu, - hislerin yönü; olumlu veya olumsuz bir duygu yönelimine sahip olmak, -hislerin hedefi; duygunun yönlendirdiği bir amaca sahip olmaktır.*

Duyuşsal özelliklerin ön planda olduğu bir eğitimde Anderson ve Bourke'nin vurgulamış olduğu bu beş esas yönün dikkate alınması gerekmektedir. Bu beş özelliğin yanı sıra duyuşsal her bir özelliğin, bir yoğunluk derecesinin olduğu veya olumlu ya da olumsuz bir şeye yönelme eğiliminin olduğu da dikkate alınabilir. Örneğin değerlerin eğitim sürecinde mutlaka his/duygu içerikli olduğunun veya hisler/duygular içerdiğinin dikkate alınması önemlidir. Bu hislerin/duyguların toplumsal veya bireysel olarak tipikleşme özelliğine sahip olduğu aynı zamanda bireyin belli bir hedef doğrultusunda değerlere yönelebildiği dikkate alınmalıdır (Abalı 2019, 49).

Duyuşsal eğitim, öğrencinin duygu ve ihtiyaçlarını sağlıklı olarak anlatmasıyla ilişkilidir, aynı zamanda benlik algısı, kendisi ve başkaları hakkındaki bakış açısı ve kendini denetleme ana amaçlarının gerçekleşmesini sağlamaya yardımcı olur (Wiggins-English 1977, 10; Akt; Bacanlı 2006). Ayrıca duyuşsal eğitim, bireyin sosyal beceriler, tabiat ve topluma karşı sorumluluk yönleriyle de ilgilidir (Wight 1971).

Eğitimde duyuşsal alan hedeflerine ilk olarak Bloom, 1956 yılında yapmış olduğu eğitim hedefleri sınıflamasında yer verilmiştir. Ardından Krathwohl (1964) tarafından yapılan

sınıflamayla duyuşsal alan, bilişsel ve psiko-motor alanla birlikte eğitim süreci planlamasında dikkate alınan üç temel alandan biri halini almıştır. Krathwohl (1964, 7) duyuşsal eğitimi "bir duygu, duygu tonlu durumlar veya belli durumun kabul-red evresi" olarak tanımlamaktadır. Duyuşsal alan özelliklerini, Krathwohl, şu şekilde kodlamıştır: - Alma (farkındalık, almaya isteklilik, kontrollü ya da seçici dikkatlilik). -Tepkide bulunma (uysal davranma, karşılık verme isteği gösterme, karşılık vermekten tatmin olma). - Değer verme (bir değeri kabullenmişlik, bir değere düşkünlük, adanmışlık). - Örgütleme (değerleriyle uyumlaştırma, değer sistemine katma). -Kişilik haline getirme (davranış ölçütü haline getirme, karakterlenme) Dolayısıyla duyuşsal özelliklere dikkat edilen bir eğitim süreci; bireyin değerleri, ahlaki özellikleri, inançları gibi duyuşsal içerikli öğrenmelerini; bilme, hissetme ve karakteri haline getirmesinde etkili olmaktadır. Krathwohl'a (1964, Aktaran; Abalı 2019) göre ilgi ve istek olmadan davranış, bilgi ve beceri geliştirilememektedir. Dolayısıyla kalıcı öğrenmelerin temelinde duyuşsal eğitimin belirgin düzeyde etkili olduğu ve davranışların gösterilmesinde dış faktörlerden, şartlanmalardan, ödül ve ceza vb. durumlardan ziyade, benimsemiş bir değer ya da tutumun belirleyici olduğu söylenebilir.

Öğrenme etkinlikleri planlanırken bireyin bilişsel, psiko-motor ve duyuşsal gelişim alanlarının göz önünde bulundurulması gerekir. Duyuşsal gelişim özellikleri bireyin öğrenme etkinliklerinde diğer öğrenme alanlarıyla birlikte dikkate alınması gereken öğrenme alanlarından biridir. Bunun yanı sıra duyuşsal gelişim özelliklerinin dikkate alınması öğrenmelerin etkili ve kalıcı olması, davranış, ahlak ve karaktere dönüşmesi açısından önemlidir. Gelişimin bir bütün olması ilkesinden hareketle duyuşsal gelişim özelliklerinin ilerlemesi bilişsel ve psiko-motor gelişim alanlarıyla birlikte dir.

Duyuşsal gelişim, bireyin duygu yönünde zaman ve nitelik açısından farklılaşma olarak ifade edilebilir. Piaget tarafından ortaya konulan gelişim kuramında duyuşsal gelişimin bilişsel gelişimi desteklediği belirtilmektedir. Duyuş; duyguları, ilgileri, istekleri, eğilimleri, değerleri ve genel olarak hisleri kapsar. Duyuşsal yön; bilişsel gelişimi, zihinsel etkinliğin motive edilmesini ve desteklenmesini, zihinsel etkinliklerde bireyin odaklanmasını sağlaması ve bilginin her düzeyde genişleyebilmesini sağlaması açısından önemlidir (Brown ve Weiss 1987, 63; Akt: Wadsworth 2015, 30). Piaget, biliş gibi duyuşsal özelliklerin de geliştiğini savunur (Wadsworth 2015, 30). *İlgi*, zihinsel etkinliklerimizi etkileyen işimizde, duyuşun en sağlam örneğidir. Belli bir şeyin yapıma nedeni değerlendirildiğinde ulaşılabacak sonuç *ilgi* ile alakalıdır (Wadsworth 2015, 30). Bu durum, eğitim etkinliklerinde duyuşa yer verilmesinin önemini ifade etmek açısından dikkate değerdir. Çünkü bilişsel düzeydeki öğrenmelerin duyuş ile eşleştirilip yeni farkındalıkların kazanılmasına ve tutumların geliştirilmesine yardımcı olduğu söylenebilir (Bacanlı 2016, 140). Piaget, ayrıca davranışların salt bilişsel- duyuşsal olarak ayıramayacağını bütün davranışların bir duyuşsal yönü olduğunu belirtmiştir. Davranışların duyuşsal yönünün bilişsel yönünü etkilediğini ileri sürmüştür. Örneğin bir konuyu seven öğrencinin o konuda hızlı ilerleme kaydedeceğini ifade etmektedir (Wadsworth 2015, 31).

Araştırmada Piaget'nin gelişim basamaklarında işlem öncesi dönem olarak belirttiği dönemin duyuşsal gelişim özellikleri ele alınmıştır. Piaget, bu dönemde duyguların karşılıklı olduğunu ve ilk ahlaki duyguların ortaya çıktığını ifade eder. İlk sosyal duygular da tam olarak işlem öncesi dönemde oluşur. Bu dönemde çocuklar sevme,

nefret etme duygularına sahiptirler ve bu duyguları gösterirler. Konuşma dili ve zihinsel temsiller duygu gelişimi açısından bir araçtır. Zihinsel temsiller, duyuşsal yaşantılar da dâhil olmak üzere yaşantı imgelerinin oluşmasını sağlar. Dolayısıyla bu dönemde ilk defa duygular resmedilir ve hatırlanır. Bu sebepten duyuşsal yaşantılar, yaşantıların kendilerinden daha uzun süreli bir etkiye sahiptirler (Wadsworth 2015, 78).

Piaget, ahlaki gelişimin ilerlemesini de hem bilişsel hem de duyuşsal gelişimin ilerlemesi olarak değerlendirmiştir. Piaget'e göre ahlaki duygular sadece "istenen ve yapılması tercih edilen değil gerekli olanla da ilgili duygulardır" (Piaget 1981, 55; Akt: Wadsworth 78).

Gelişim bir bütün olarak değerlendirildiğinde bir çocuğun yaşına uygun zihinsel, duyuşsal ve fiziksel etkinlikleri kapsamayan bir programın gerçekleştirilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla programlar geliştirilirken, programın hitap ettiği hedef kitle olan öğrencilerin hazır bulunuşluk düzeylerinden başlayarak, programın psikolojik temellerinin mevcut öğrenci potansiyelini en iyi şekilde betimlemesi beklenir (Oral ve Yazar 2017, 88).

Davranışlar, değerler ve ahlaki yargılar bakımından temel tutumların oluştuğu ilk çocukluk dönemi eğitimde duyuşsal öğelere yer verilmesini ve öğrenilenlerin içselleştirilmesini sağlamaya yardımcı olmaktadır. Bireyin yaşamında fiziksel ve bilişsel yönlerden olduğu gibi karakter kazanımı, değer edinimi ve dini açıdan da kritik bir öneme sahip olması dolayısıyla okul öncesi dönem, duyuşsal yönden de eğitim etkinliklerinin planlanmasında dikkate alınması gereken bir dönemdir.

4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programının Duyuşsal Açıdan İncelenmesi

Türkiye'de (MEB'in hazırladığı 2013,10) okul öncesi eğitim programında "Çocukların beden, zihin ve duygu gelişmesini ve iyi alışkanlıklar kazanmasını sağlamak" amaçlandığı ifade edilmektedir. Ayrıca programda bilişsel, dil, motor, sosyal ve duygusal gelişimle ilgili özellikler ayrıntılı bir biçimde ve yaş gruplarına göre verilmektedir (MEB 2013, 19-33). Araştırmaya konu teşkil eden *4-6 yaş Kur'an Kursları öğretim programında* da Türk Milli Eğitiminin genel amaçlarına ve temel ilkelerine uygun bir şekilde "öğrencilerin iyi alışkanlıklar kazanmalarının yanında beden, zihin ve duygu gelişimlerine katkı sağlayacak nitelikte öğrenim görmelerini sağlayacak uygun bir ortam sunmayı amaçlamaktadır" şeklinde bir amaç ifadesi bulunmaktadır (DİB 2018, 7). Bu ifadelerden hareketle *4-6 yaş Kur'an Kursu Öğretim Programında* genel olarak öğrencilerin bilişsel ve psiko-motor gelişiminin yanı sıra duyuşsal, ahlaki ve dini gelişimlerinin desteklenmesine yönelik amaçlara yer verildiği şeklinde bir değerlendirme yapılabilir.

John Dewey, (1966) eğitim sisteminin yanlıgularından birinin bireyin öğrenirken süreç içerisinde öğrendiği bir şeyi bütün yönleriyle öğrendiğini zannetmesi olduğunu söyler. O, genelde "bilmekle" "anlama"nın birbirine karıştırıldığını ifade eder. Bir olgunun bilgisine sahip olmak onu anlamlandırmaya, tutum ve değer boyutuna ulaştırmaya yetmez. Bu durum bilişsel süreçlerle birlikte duyuşsal süreçlerin eğitim sürecine etkisinin önemini ifade etmek açısından önemlidir. Bireyin gelişiminde bütün yönlerin birbirini etkilediği ilkesinden hareketle *biliş+duyuş+seziş* süreci doğrultusunda doğru dini bilgileri edinen bireyin, dini duyuşsal yaşantıları ve sonrasında dini duyuşun içselleştirme süreci de anlamlı hale gelir. Dolayısıyla din eğitim ve öğretiminde duyuşsal boyuta önem

vermenin, zihinsel faaliyetlere odaklanmayı gerektirdiği, zihinsel faaliyetlerin de farkındalığı geliştirdiği ve tutum ve değer edinimi sürecini sağladığı söylenebilir. Bu durum ise din eğitiminde bilgi-duygu ya da biliş-duyuş ilişkisinin dengeli bir şekilde yürütülmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Duyuşsal yön, zihin işlemleriyle ilişkili olarak gerçekleşmekte ve öğrenme denemeleri vasıtasıyla olgunlaşmaktadır (Abalı 2019,133).

Eğitimde duyuşsal boyuta önem vermenin din eğitimi açısından ulaşması istenilen amacın yani dini duyuşsal özelliklerin öğrencilerin davranışlarında görülmesini sağlamaya çalışmak olduğu (Abalı 2019, 136) ifade edebilir.

Yaygın ve örgün din eğitiminde duyuşsal hedef ve davranışların gerçekleştirilmesi gereklilik ifade etmektedir (Akyürek 2013, 101). Çünkü duygusal tecrübeler, öğrenmeleri birinci derecede etkilemektedir (Goleman 2013, 44). Aynı zamanda duygular, dini ve ahlaki değerlerin öğrencinin kişiliğine etki etmesi ve kişilik değişimi gerçekleşmesi, davranışın gerçekleşmesini de mümkün kılmaktadır (Özden 2014, 28). Bu şekilde bir amaca ulaşabilmek için ise duyuşsal eğitimin çocukluktan itibaren başlayarak hayat boyu sürdürülmesi, dolayısıyla öğrenme faaliyetlerinde duyuşsal alana yer verilmesinin gerektiği belirtilebilir (Valett 1974, 49).

Diyanet İşleri Başkanlığı 4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programında 'Dini Bilgiler I, Dini Bilgiler II ve Kur'an-ı Kerim' öğrenme alanları bulunmaktadır. Araştırmada 4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programında bulunan 'Dini Bilgiler I ve Dini Bilgiler II' öğrenme alanları duyuşsal kazanımları açısından incelenmiştir. Kur'an-ı Kerim'e ait öğrenme alanı kazanımları ise değerlendirilmiş ancak ilgili alan kazanımlarının büyük ölçüde bilişsel düzeyde yer verildiği görülmüştür. Öğretim programının ünite kazanımları sayısal açıdan değerlendirildiğinde bahsedilen üç öğrenme alanına dair toplamda 196 kazanım belirtilmiştir. Bu kazanımların sadece %19'u duyuşsal olarak ifade edilmiştir. Bilir, söyler vb. şekilde ifade edilen bilişsel kazanımların oranı ise %81'dir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'e ait öğrenme alanı kazanımlarının tümüyle bilişsel açıdan ele alınmış olması öğretim programının gözden geçirilmesinin gerekliliğini ifade etmektedir. Okul öncesi dönem gelişim özellikleri göz önüne alındığında öğrencilerin yeni bir alfabeyi öğrenme ve ana dillerinden farklı bir dildeki metni okuma becerileri kazanmalarından çok Kur'an-ı Kerim'i okumaya karşı olumlu tutum geliştirmeleri, onu okumayı sevmeleri ve okumaya istekli olmalarının öncelikli olarak düşünülmesi önem arz etmektedir denilebilir.

Tablo 1'de 4-6 yaş Kur'an Kursu Öğretim Programında yer alan temel duyuşsal ilkelere yer verilmiştir. Programın içeriğinde konu ve ünitelere göre hedef belirlemede programda yer alan temel ilkeler gibi duyuşsal ilkelere göre de kazanımlar belirlenmiştir.

Tablo 1: Diyanet İşleri Başkanlığı 4-6 yaş Kur'an Kursu Öğretim Programı Temel İlkelerinde Yer Alan Duyuşsal Öğeler

Duyuşsal İlkeler	
1	Verilen eğitimle çocukların sevgi, saygı, işbirliği, sorumluluk, hoşgörü, yardımlaşma, dayanışma, paylaşma vb. duygu ve davranışları geliştirilmelidir.
2	Eğitim sürecinde çocukların kendilerine saygı ve güven duyması sağlanmalı, öz denetim kazandırılmalıdır.

3	Oyunun bir araç olarak kullanıldığı unutulmamalı, her oyunda değerler eğitimine yönelik bir kazanım bulunmasına dikkat edilmelidir.
4	Çocuklarla iletişimde, onların kişiliğini zedeleyici baskıcı bir tutum yerine demokratik, hoşgörülü, çocuğa önemsendiğini belirten, çocuğun kendini ifade edebileceği ve kişilik gelişimini destekleyici bir tutum sergilenmelidir.
5	Çocukların bağımsız davranışlar geliştirmesi desteklenmeli, yardıma gereksinim duyduklarında yetişkin desteği, rehberliği ve güven verici yakınlığı sağlanmalıdır.
6	Çocukların kendilerinin ve başkalarının duygularını fark etmesi, tanınması ve duygularını uygun şekilde ifade etmeleri desteklenmelidir.
7	Çocukların hayal güçleri, keşfedici ve eleştirel düşünme becerileri, iletişim kurma, duygu ve düşüncelerini ifade edici davranışları geliştirilmelidir.
8	Erken çocukluk dönemi değerler eğitiminin Kur'an-ı Kerim ve dini bilgiler öğretmekten önce, çocukta dini bir etki bırakma ve dini duygunun gelişmesine katkı sağlamayı amaçladığı hususu daima göz önünde bulundurulmalıdır.
9	Öğretici eğitim boyunca çocuğun var olan yeteneklerini geliştirmesine ve yeni beceriler edinmesine destek olmak için sonuçtan ziyade sürece önem vermeli, çocuğun çabalarına odaklanmalı, bu çabaları takdir etmeli, çocuğa iyi bir model olmalı ve yeni öğrenme fırsatları oluşturmalıdır.

Kaynak: Diyanet İşleri Başkanlığı, 4-6 Yaş Öğretim Programı, 8-9.

İlgili program incelendiğinde programın temel ilkeleri arasında duyuşsal kazanımlara yer verildiği görülmektedir. 4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programında okul öncesi dönem öğrencilerinin bilişsel öğrenmelerle birlikte din, dini değerler ve ahlaki ilkelere karşı tutum geliştirmesi amaçlanmıştır. Bu ilkeleri öğrencinin kazanma düzeyi, öğretim ortamının planlanmasıyla yani öğreticinin ilgili değeri öğretim ortamında öğrencinin farkındalığına sunarken duyuşsal boyuta ne derecede yer verdiğiyle ilgilidir. Oruç (2010, 76-78), okul öncesi dönemin gelişim özellikleri açısından değerlendirildiğinde sevgi, saygı, güven ve bağlılık gibi duyguların din duygusunun gelişimi açısından da önemli bir yere sahip olduğunu ifade eder. 4-6 yaş Kur'an Kursu öğretim programı temel amaçlarında duyuşsal kazanımlara yer verilmiş olmasının, okul öncesi dönem çocuklarının din duygusunun gelişimine olumlu katkı sağlayacağı açıktır. Dolayısıyla duyuşsal özelliklerin dikkate alındığı bir öğretim sürecinin dini gelişim açısından olumlu katkıları olduğu söylenebilir.

Dini Bilgiler I-II ve Kur'an-ı Kerim Öğrenme Alanında Duyuşsal Öğrenmelere Verilen Yer

4-6 yaş Kur'an Kursu Öğretim Programında 'Dini Bilgiler I' başlığı altında öğrencilere kazandırılması gereken değerlere yer verilmiştir. Değerler üniteler şeklinde konularına ayrılmıştır. Bunlar; *dua, şükür ve özür dileme, sevgi ve merhamet, saygı, sorumluluk, yardımlaşma, sabır, iyilik, doğruluk ve dürüstlük, adalet* değerleridir. 'Dini Bilgiler II' başlığı altında ise; "Allah'ı seviyorum, Peygamberi seviyorum, Kitabımı seviyorum, insanları

seviyorum, kâinatı seviyorum, dinimi seviyorum, dini mekânlarımı seviyorum, vatanımı seviyorum, bayramlarımızı seviyorum" konularında farkındalık kazandırılması amaçlanmıştır. 4-6 yaş Kur'an Kursu Öğretim Programı genel olarak incelendiğinde hedeflenen kazanımların duyuşsal boyuta yönelik kazanımlar olduğu görülmektedir. İlgili ünitelerde kazanımlar 'fark eder' şeklinde ifade edilmiştir. Krathwohl ve arkadaşlarına göre (1964) öğrencinin bir değeri ve bu değere ait davranışı fark etmesi duyuşsal boyutun ilk basamağına yönelik kazanımlardır. Duyuşsal öğrenme sürecinin ilk basamağı olan bir şeyin 'fark edilmesi' bilişsel özellikleri de içermektedir. Bu süreçte öğrenci, önce olgu, olay ve nesnelerin farkına varır -ki bu aynı zamanda bilişsel bir süreci de ifade eder-; farkındalık düzeyinden sonra ise duyuşsal sürecin 'almaya açıklık' basamağına ulaşabilir (Aktaran; Abalı 2019). Bacanlı (2006), duyuşsal boyutun ilk basamağı olan 'farkına varmak' basamağını bilişsel öğrenmelerin etkilediğini ifade etmiştir. Örneğin 4-6 yaş Kur'an Kursu öğretim programında Dini Bilgiler I sekizinci ünite kazanımlarında "dürüst bir insanın özelliklerini bilir; Müslümanın güvenilir bir insan olduğunu bilir" şeklinde ifade edilen bilişsel kazanımların öğrencilerin gördüğü dürüst bir davranışın farkına varmasına -ki bu bilişsel özellikler içermekle birlikte duyuşsal boyutun ilk basamağıdır- yardımcı olur. Bilişsel gelişim ilerledikçe duyuşsal gelişim de olumlu yönde etkilenir. Ancak öğrenmelerin sadece bilişsel düzeyde kalması bilginin kalıcılığına zarar verecektir. Özellikle okul öncesi dönem çocukları açısından durum değerlendirildiğinde salt biliş düzeyindeki kazanımların çok kısa bir süre sonra unutulması kuvvetle muhtemeldir.

Diyanet İşleri Başkanlığı 4-6 yaş Kur'an Kursu öğretim programında genel hedefler belirlenirken değer odaklı bir öğretim programı hazırladığı belirtilmiştir. 4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programının değer odaklı olması onun duyuşsal kazanımları dikkate aldığını göstermektedir. Bununla birlikte ilgili programda kazanımlar detaylandırılırken bilişsel kazanımların daha fazla merkeze alındığı şeklinde bir değerlendirme yapılabilir. Program, 'Dini Bilgiler' konuları başlığı altında 'değer' merkezli bir öğretim amaçlamaktadır. Değerler, duyuşsal öğrenme alanına ait kazanımlardır. Ancak ilgili öğretim programının kazanımlar kısmında bilişsel kazanımlara ağırlıklı olarak yer verildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra ünitelerde öğrenciye kazandırılması istenen temel ve dini değerlerdir. 4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programı Öğretici Kitabı ünite etkinlikleri duyuşsal öğrenme açısından incelenmiştir. Çalışmanın sınırlarını aşması nedeniyle örnek değerlendirmeler birkaç ünitenin etkinlikleriyle sınırlandırılmıştır. Bununla birlikte bütün ünitelerde sunulması istenilen "değer ağacı projesi" duyuşsal öğrenmeye katkısı açısından değerlendirilmiştir.

Sevgi, saygı, sorumluluk, adalet vb. değerleri her bir üniteye ele alınmıştır. Programda genel kazanımların yanı sıra her ünite için hedef kazanımlar belirtilmiştir. 4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programının temel ilkelerinde yer verilen duyuşsal hedefler, ünite hedeflerinde daha çok bilişsel ifadeler şeklinde ifade edilmiştir. Örneğin temel ilkelerde "Verilen eğitimle çocukların sevgi, saygı, işbirliği, sorumluluk, hoşgörü, yardımlaşma, dayanışma, paylaşma vb. duygu ve davranışları geliştirilmelidir" şeklinde ifade edilen hedefler, sevgi ve merhamet ünitesinde;

1. Kendini, ailesini, arkadaşlarını, çevresindeki canlı ve cansız varlıkları sevdiğini ifade eder.
2. Allah'ın insanları ve bütün yarattıklarını sevdiğini söyler.
3. Allah'ı ve Peygamber'i sevdiğini ifade eder.

4. *İnsanların Allah'a olan sevgilerinin bir gereği olarak camiye gelip ibadet ettiklerini söyler.*
5. *Allah'ın kâinatı bir düzen içerisinde yarattığını söyler.*
6. *Sevgi ve merhamet davranışlarının olumlu sonuçlarını fark eder.*
7. *Kendi hayatından sevgi ve merhamet örnekleri verir.*
8. *İslam dininin sevgi dini olduğunu ifade eder (DİB 2014, 24), olarak ifade edilmiştir.*

Bu kazanımlardan 'sevgi ve merhamet davranışlarının olumlu sonuçlarını fark eder' hedef kazanımı haricindeki kazanımlar bilişsel kazanımları ifade etmektedir. Duyuşsal yoğunluklu kazanımlar "içselleştirir, benimser, öz haline getirir, yaratıcılık yeteneği kazandırır" gibi fiillerle bitirilebilmelidir (Wight 1972, 12-13). Duyuşsal kazanımlarda bir olay etkinlik duygusal olarak ne kadar güçlü ise hafızaya kazanması o kadar güçlüdür. Duygular, kişiliğimizi inşa etmekte, davranışlarımızı kişiselleştirmektedir (Filliozat 2017, 78). Dolayısıyla kazanımlar belirlenirken hislerin yoğunluğu, hislerin yönü (olumlu veya olumsuz yönelime sahip olup olmadığı) ve hislerin hedefi dikkate alınarak kazanımların belirlenebilmelidir (Anderson- Bourke 2000, 31; akt. Abalı 2019).

Din öğretiminin hangi gelişim seviyesine hitap ederse etsin onun sadece bilişsel düzeyde kalmaması duygu ve kalbe de hitap etmesi beklenir. Konunun veya kazanımın özelliğine bağlı olarak bilişsel, duyuşsal ve psiko-motor öğrenme alanlarında davranış değişikliği hedeflenmesi önemlidir (Akyürek 2012, 101). Bu durum göz önüne alındığında ise öğretim programının genel hedeflerinin duyuş temelli olmasının yanında ünite hedeflerinde buna yeterince yer verilmemesinin, program açısından yeniden ele alınması gereken bir durum olduğu söylenebilir.

4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programı'nda ünite etkinliklerinin bazıları duyuşsal açıdan değerlendirilmiştir. İlk olarak bütün ünitelerde temel etkinlik olarak tavsiye edilen "değerler ağacı projesi" ele alınmıştır. Bu etkinlikle öğretmenler, kartondan sadece dalları olan bir ağaç hazırlar ve öğrencilere "Çocuklar, bu ağaç sınıfımızın değer ağacı, ama gördüğünüz gibi yaprakları, çiçekleri ya da meyveleri yok, kupkuru dalları var. Bu ağacın dalları bizim sevgimizle, iyi davranışlarımızla yapraklanıp süslenecek ve meyve verecek. Nasıl olacağını merak ediyor musunuz? Bundan böyle yaptığımız her bir güzel davranış için size bir yaprak, çiçek, meyve vb. resimler vereceğim. Siz de bu resimleri değer ağacımızın dallarına yapıştıracaksınız. Bu hafta gösterdiğiniz sevgi, saygı veya sorumlulukları yerine getirdiğiniz davranışlar için size birer yaprak vereceğim" (DİB 2014, 28) şeklinde projeyi öğrencilere açıklar. Öğretici, öğrenci ünite hedeflerine dair davranışları yaptığında öğrencilerin adına ağaca bir yaprak veya meyve asar, her hafta öğrencinin ağaçla birlikte fotoğrafını çekip sınıf panosuna asar. Öğretici, konu bitiminde öğrencilerle hedef davranışın önemiyle ilgili bir konuşma yapar ve değerlendirmelerde bulunur.

Sevgi ve merhamet, saygı, sorumluluk, adalet öğrencilerin edinmesi duyuşsal alana yönelik etkinliklerle gerçekleştirilecek değerlerdir. "Değerler ağacı projesi" ise uygulama önerileri dolayısıyla öğrencileri koşullanmaya sevk eden bir etkinliktir. Bunun yanı sıra projenin amacının öğrencilerin mezkûr değerleri hissetmesine yardımcı olmaktan ziyade o değeri davranışlarda gözlemlemeyi hedeflediği şeklinde bir değerlendirme yapılabilir. Projenin yalın haliyle öğrencilere aktarılması ve yaptıkları güzel davranışların karşılığının 'değer ağacı'na bir yaprak ya da meyve asılması şeklindeki geri dönüt

öğrencilerin o davranışı ya da değeri içselleştirmesini zorlaştıracaktır. "Değer ağacı projesi", bu şekilde sunulması dış gerçeklerle etkileşimi zayıflatabileceği gibi öğrencilerin sınırları belirlenen doğru davranışı, sebebini bilmeden aynen taklit etmeye dönüşmesi ihtimaliyle; bireyin topluma uyum gücünün yok olmasına (Kılıççı 2006), birtakım sosyal ve ahlaki davranışların azalmasına ve bireysel olarak anlamlandırmaların gelişmemesine sebep olduğu (Wiggins-English 1979, 61; akt: Abalı 2019, 167) sonucunu ortaya koyabilir. Dolayısıyla "değerler ağacı projesi"nin öğrencilere duyuşsal açıdan da kazanım sunması amacıyla yeniden ele alınması önerilebilir.

Bununla birlikte 4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programı kapsamında öğreticilere yönelik olarak hazırlanmış etkinlik kitabında üniteler işlenirken sunulan etkinlik örneklerinin bazıları ise önemli duyuşsal kazanım sunmaya yönelik etkinliklerdir. Örneğin 'sevgi' ünitesinde "cami parmak draması, camiye seviyorum şarkısı, kabak draması, sevgi kurabiyeleri, kelebek draması" etkinlikleri duyuşsal kazanımları olan etkinliklerden bazılarıdır. Bir diğer örnek olarak "sevgi kurabiyeleri" etkinliğidir. Öğrencilere sevgiyle yapılan işlerin güzel olduğunu fark ettirmek amacıyla onlara önce acı kurabiyelerin sonra da tatlı lezzetli kurabiyelerin tattırılması, sevgiyle yapılan işlerin sonucunun, kurabiye örneğinde olduğu gibi, güzel olduğu mesajının verilmesi, bunun da tatlı kurabiyeler aracılığıyla öğrencilere hissettirilmesi öğrencilerin sevginin sonuçlarını tadıp hissederek, yaşayarak fark etmelerine yardımcı olacağı söylenebilir.

Saygı ünitesinde ise "söze saygı draması, dua kapısı etkinliği, maske draması, Allah'ın Rezzak ismi, salavat melodisi, rüzgâr ile güneş draması" öğrencilerin duygularına hitap eden etkinliklerden bazılarıdır. Bu etkinliklerde "saygı" kavramına karşı farkındalık kazanma ve hissederek öğrenme vb. öğelere yer verilmiştir. Bunun yanı sıra "başkalarının haklarına saygı duyması gerektiğinin farkına varır" hedefli "Gürültü Yapan Can Hikayesi"nde olay örgüsü birbirine bağlı ve dolaylı olarak işlenmiştir. Hikâyede "Fırıncı Ahmet amca, gece komşularından gelen televizyon sesinden dolayı uyuyamamış. Sabah çok geç kalkmış, ekmeğini zamanında yapamamış. Fırına ekme almak için gelenler ekmeğin çıkmadığını görünce kapıda sıra olmuşlar. Sıra git gide büyümüş, yolu kapatmış, arabalar geçemez olmuş, okula yetişmeye çalışan servisler okula geç kalmış. Ayakkabıcı Mustafa amca da ekme sırasında bekleyenler arasındaymış. Sırada çok beklemiş. Bu yüzden ayakkabı dükkânını geç açmış. Tamir etmesi gereken ayakkabıların birçoğunu tamir edememiş. Ayakkabılarını almak için Can, Mustafa amcanın dükkânına gitmiş. Mustafa amca ayakkabılarını tamir edemediğini söylemiş. Can, ayakkabıları tamir edilmediği için o gün maça gidememiş ve maça gidemediği için takımı maçı kaybetmiş. Takımı maçı kaybettiği için Can çok üzülmüş" şeklinde ifade edilmektedir. Hikâyede birbirinin neden sonucu olan birçok olay silsilesinden çıkarım elde edilip verilmek istenen mesajın iletilmesi okul öncesi dönemin gelişim özellikleri açısından düşünüldüğünde çocukların hazır bulunuşluklarına hitap etmeyebilir.

Tüm bunlarla birlikte süreç içerisinde öğretici tarafından, öğretim sürecinde duyuşsal öğeleri ön plana çıkarılmasının programın etkili ve verimli olmasına önemli katkı sunacağı ifade edilebilir. Bir davranışın duyuşsal yönden değerinin ve öneminin olması için benimsenen amaçların davranış şeklinde ortaya konulması gerekir (Abalı 2019, 158) ki bu da ancak bu davranışları içselleştirilmiş öğreticiler tarafından sağlanabilir. Öğretici tarafından duyuşsal özelliklere dikkat edilmesi ve öğretim sürecinde bu özelliklere yer verilmesinin ilgili öğretim programının ünite kazanımlarında yer alan bilişsel kazanımlar hakkında öğrencinin duyuşsal açıdan farkındalık kazanmasına yardımcı olacağı

söylenbilir. Bu durum da öğretici yeterliklerinin ve farkındalıklarının öğrencinin gelişim özelliklerini bilecek ve biliş-duyuş dengesine öğretim programını uygularken dikkat edecek şekilde kazandırılması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Korkmaz (2020), çalışmasında öğreticilerin programın uygulanması konusunda birçok açıdan desteklenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Öğreticilerin mesleki yeterlikleri desteklenirken duyuşsal farkındalıklarının da artırılması hususu dikkate alınabilir.

Duyuşun, davranışları ve bilişsel tutumları değiştirme (Panksepp 2017, 106) gibi önemli bir özelliği bulunmaktadır. *DİB 4-6 yaş Kur'an Kursu Öğretim Programı*, 'Dini Bilgiler I' genel başlığı altında yer alan *sevgi ve merhamet, saygı* değerleri duyuşsal hedefe ait kazanım alanıdır. Aynı şekilde 'Dini Bilgiler II' genel başlığında ele alınan üniteler, hedef kazanımları itibarıyla duyuşsal özellikler içermektedir. 'Dini Bilgiler II' genel başlığında kazandırılması amaçlanan özelliklerin sevgi esaslı gerçekleştirilmek istenmesi isabetli görünmektedir. Çünkü sevmek, güvenmek ve bağlılık gibi duygular aracılığıyla çevreyle kurulan etkileşim çocuğun duyuş dolu dini bir dünya kurmasına yardımcı olur (Oruç 2010, 93). Aynı zamanda 'sevgi' temelli bir tutum geliştirilmesi bilişsel farkındalık durumunun ve davranışların da olumlu olmasına sebep olduğu söylenebilir.

4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programında öğrenme alanlarından birisi de Kur'an-ı Kerim'dir. Okul öncesi dönem okuma-yazma gelişimi açısından değerlendirildiğinde, okuma-yazma becerilerinin erken çocukluk döneminde başladığı belirtilmektedir. Bu dönemdeki okuma-yazma üzerine gerçekleşen kazanımlar, erken okur-yazarlık olarak ifade edilmektedir. Sözcük bilgisi, ses (fonolojik) bilgisi, dinlediğini anlama, harf bilgisi ve yazı farkındalığı erken okur-yazarlık kapsamında değerlendirilmektedir (Kardı, Güldenoğlu ve Ergül, 2017). Erken okur-yazarlıkta kazanılan bu beceriler çocukların gelecek dönemlerdeki okuma-yazmaya karşı olumlu tutum geliştirmesine önemli bir katkı sağladığı ifade edilebilir (Altınkaynak 2019, 39; Bayraktar ve Temel 2015; Işıtan ve Akoğlu 2016). Bu durumun yanı sıra okul öncesi dönemde çocukların okuma-yazma becerilerinin kazandırılmasında çevre faktörünün etkili olduğu araştırmalardan elde edilen sonuçlardandır (Uyanık ve Kandır, 2010). Okul öncesi dönem çocuklarının ana dilleri açısından ifade edilen bu durum Arapça olan Kur'an-ı Kerim açısından da aynı şekilde değerlendirilebilir. Dolayısıyla okul öncesi dönem çocuklarının formel okuma döneminden önceki dönemi ifade eden erken okur-yazarlık döneminde oldukları, bu dönemin farkındalık kazanma ve okumaya karşı tutum oluşturma açısından kritik bir dönem olduğu ifade edilebilir. Erken okuma-yazma becerilerinin okul öncesi dönemde desteklenmesi bilişsel açıdan okumayı öğrenme sürecine katkı sunmasının yanı sıra duyuşsal açıdan ise okuma-yazmaya karşı olumlu bir tutum geliştirilmesi Kur'an-ı Kerim'in okul öncesi dönem çocukları açısından daha kolay öğrenilmesine katkı sunacaktır.

4-6 Yaş Kur'an Kursu öğretim programı Kur'an-ı Kerim öğrenme alanı kazanımları bilişsel olarak ifade edilmiştir. Bu kazanımlar;

1. *Kur'an-ı Kerim'e dokunur, O'nu inceler ve dinler.*
2. *Kur'an-ı Kerim okumaya ve yaptığı her işe besmele ile başlanacağını söyler.*
3. *Besmeleyi ve manasını söyler.*
4. *Kelime-i Tevhit'i ve manasını söyler.*
5. *Kelime-i Şahadet'i ve manasını söyler.*

6. *Kur'an-ı Kerim'in Allah'ın sözü olduğunu ifade eder.*
7. *Kur'an-ı Kerim'de insanların nasıl davranacakları ile ilgili bilgiler olduğunu söyler.*
8. *Kur'an-ı Kerim'in insan hayatında rehber bir kitap olduğunu anlar (DİB 2014, 251), olarak ifade edilmiştir.*

Ancak önerilen etkinlikler incelendiğinde etkinliklerin bazılarının öğrencilerin duygularına hitap etmesi hedeflenen etkinlikler olduğu gözlemlenmiştir. Bu etkinliklerin çocukların yaparak yaşayarak öğrenmelerine katkı sunması nedeniyle öğrencilere Kur'an-ı Kerim hakkında bir tutum oluşmasını sağlayacağı ifade edilebilir. "Hazine avı oyunu, trafik işaretleri oyunu, çocuklarla kek pişirme" etkinlikleri öğrencilerin aktif katılımını sağlayan etkinliklerdir. İfade edilen etkinlikler öğrencilerin Kur'an-ı Kerim hayatımızdaki yerini idrak etmeleri için somut benzetmeler sunmaktadır. Bu yönüyle öğrencilerin Kur'an-ı Kerim konusunda kalıcı olumlu tutum geliştirmesinin sağlaması açısından önemli olduğu ifade edilebilir.

Sonuç

Okul öncesi dönem, gelişim özellikleri dikkate alındığında öğretimde bilişsel ve psiko-motor unsurların yanı sıra duyuşsal öğelere yer verilmesinin önemli olduğu bir dönemdir. Bu dönemde bilişsel öğelerle birlikte ağırlıklı olarak verilecek duyuş temelli bir eğitimin ilk çocukluk dönemindeki öğrencilerin hedef değerleri içselleştirmesinde, benimsemesinde, ahlaki ilkelere karşı olumlu tutum geliştirmesinde ve karakter inşasında daha etkili olduğu ifade edilebilir. Duyuş içerikli bir öğretimin okul öncesi dönem çocuklarının din ve değerler eğitimi konusunda farkındalık ve tutum geliştirmelerine ve davranışlarına ve karakterlerine yansıtma olumlu katkılar sağladığı belirtilebilir. Bunun yanı sıra duyuşsal eğitim bireyin benlik gelişimine de katkı sağlamaktadır. Benlik inşasının büyük ölçüde gerçekleştiği okul öncesi dönemde bunun duyuşsal unsurlarla güçlü bir şekilde inşa edilmesi okul öncesi dönem eğitiminden beklenen bir durumdur. Dolayısıyla duyuş temelli bir din eğitiminde öğrenenin kendisinin hissederek edindiği bilgiler onun dini benlik gelişimine yardımcı olmaktadır.

Diyanet İşleri Başkanlığı 4-6 yaş Kur'an Kursu Öğretim Programı kazanımlarında bilişsel öğelerle birlikte duyuşsal öğelere yer verilmesi ve programın kazanımlarının yanı sıra etkinliklerinin de duyuş temelli olması öğrencilerin din, değerler, ahlak konusunda farkındalık kazanmalarına ve dini kişilik oluşumuna katkı sağlar. Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim öğrenme alanında yer alan Kur'an-ı Kerim'i öğrenme ve okumaya dair kazanımların sadece bilişsel düzeyde kalmaması, öğretim sürecinde duyuşsal boyuta yer verilmesi, öğrencilerin Kur'an-ı Kerim okumaya karşı sevgi ve ilgi duymaları; öğrencilerin Kur'an-ı Kerim ve onu okumak konusunda olumlu tutum geliştirmelerini sağlayacaktır. Okul öncesi dönem, (özellikle 4 ve 5 yaşları) gelişim özellikleri açısından öğrencinin bir alfabeyi öğrenip okumasından ziyade okumaya karşı farkındalık kazanımının yanı sıra erken okur-yazarlığın daha belirgin olduğu bir dönemi ifade etmektedir. Dolayısıyla bu dönemde öğrenciye Kur'an-ı Kerim okumayı öğretmek hedefiyle birlikte etkinliklerle Kur'an-ı Kerim'e karşı olumlu bir tutum geliştirmesi, onu sevmesi ve okumayı öğrenmeye istekli hale gelmesi vb. hedeflerin önceleme Kur'an-ı Kerim okuma ve öğrenme isteğini artıracaktır. Aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'e karşı çocukların anlam dünyalarına hitap eden somut örneklerle etkinliklerin yapılması Kur'an-ı Kerim'i çocukların kendi anlam dünyalarına katmaları açısından önemlidir.

Bir diğer husus ise erken okuma-yazma becerilerinin okul öncesi dönemde desteklenmesi bilişsel açıdan okumayı öğrenme sürecine katkı sunmasının yanı sıra duyuşsal açıdan ise okuma-yazmaya karşı olumlu bir tutum geliştirilmesi Kur'an-ı Kerim'in okul öncesi dönem çocukları açısından daha kolay öğrenilmesine katkı sunacaktır.

Ünite konuları işlenirken tavsiye edilen "değer ağacı projesi"nin koşullanma esasına dayalı olması okul öncesi dönem çocuklarının sınıf ortamında olumlu davranışı sergilemesine yardım edebileceği gibi davranış kazanımına katkı sunmayacağı ifade edilebilir. Dolayısıyla "değerler ağacı projesi"nin öğrencilere duyuşsal açıdan da kazanım sunması amacıyla yeniden ele alınması önerilebilir.

Okul öncesi dönemin soyut düşünme becerilerinin gelişmemiş olması nedeniyle değerler ve soyut kavramların somutlaştırılarak sunulması (tatlı kurabiyeler etkinliği örneğinde olduğu gibi) öğrencilerin o değerlerin sonuçlarını hissederek, yaşayarak fark etmelerine yardımcı olacağı söylenebilir.

Öğreticilerin mesleki yeterlikleri desteklenirken duyuşsal farkındalıklarının da artırılması hususu dikkate alınması gereken önemli konulardandır. Konu hakkında farkındalığı yüksek bir öğretici, programın biliş-duyuş dengesini etkili bir şekilde öğrencilere sunabilecektir.

4-6 yaş Öğretim Programının genel hedeflerinin duyuş temelli olmasının yanında ünite hedeflerinde buna yeterince yer verilmemesinin, program açısından yeniden ele alınması gereken bir durum olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak ifade edilecek olursa çocukların okul öncesi dönemde aldıkları din ve ahlak eğitimi, yaşamın sonraki dönemlerinde dini değerleri benimsemelerine ve dine karşı geliştirecekleri tutumlarının olumlu olmasına, ahlak ve karakter kazanımlarına büyük katkı sunmaktadır (Cihandide 2014,16). Dini değerlerin benimsenmesi ve karakter haline dönüştürülmesi ancak öğretim sürecinde bilişsel unsurların yanı sıra duyuşsal öğelere yer verilmesiyle gerçekleşebilir. Bu kazanımların gerçekleşmesi de öğretim programı genel hedeflerinde yer alan duyuşsal unsurların ünite hedeflerinde de yer verilmesiyle büyük ölçüde gerçekleşebilir. Öğretim programlarının duyuşsal özellikler yönüyle etkili olması sadece öğretim programı açısından değil öğreticilerin de öğretimde duyuşsal öğelere yer verecek şekilde bir öğretim ortamı planlamasıyla oluşabilir. Dolayısıyla okul öncesi din öğretiminde elde edilen duyuşsal kazanımların ve farkındalıkların öğrencilerin sonraki yaşamlarında katkısının büyük olduğu söylenebilir.

Kaynakça / Reference

- Abalı O., Öğrenmede Duyuş-Biliş İlişkisi Bağlamında Din Eğitiminde Duyuşsal Boyut, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Tezi 2019.
- Akyürek S., (2013). İlk ve Orta Öğretimde Din Öğretimi, Din Eğitimi El Kitabı, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Altınkaynak Ş. Ö., (2019). Okulöncesi Dönemde Erken Okur-Yazarlık Becerilerinin Gelişimi, Dumlupınar Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 3/1, 37-49.
- Anderson L. W. ve Krathwohl, D. R. (2021). Öğrenme Öğretim ve Değerlendirme ile İlgili Bir Sınıflama: Bloom'un Eğitim Hedefleri ile İlgili Sınıflamanın Güncelleştirilmiş Biçimi. (Çev: D. A.a Özçelik), Ankara: Pegem Akademi.
- Anderson L., W., Bourke S. F. (2000). Assening Affective Characteristics in the Schools (2. Edition). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Arı R., (2018). Eğitim Psikolojisi Gelişim ve Öğrenme, Ankara: Nobel Yayınları.
- Bacanlı H., (2006). Duyuşsal Öğrenme, Ankara: Nobel Yayınları.
- Bayraktar, V. ve Temel, F. (2014). Okuma yazmaya hazırlık eğitim programının çocukların okuma-yazma becerilerine etkisi. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 29(3), 8-22.
- Binbaşıoğlu C., (1995). Eğitim Psikolojisi, Ankara: Binbaşıoğlu Yayınevi, 9. Basım.
- Brown T., Weiss L., (1987). "Structures, Procedures and Affectivity", Archives de Pshchologie, 55: 59-94.
- Cihandide, Z. N. (2014). Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Demirel Ö., (2012). Eğitim Sözlüğü, Ankara: Pegem A Yayıncılık, (5. Baskı).
- Dewey J., (1966). Tecrübe ve Eğitim, (Çev.: Başaran F, Varış F.), Yayınevi Belirtilmemiş.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, 4-6 Yaş Kur'an Kursları Öğretici Kitabı, 2014. <https://egitimhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/4-6-yas-ogretici-kitabi.pdf> Erişim Tarihi: 10.09.2022
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2018). 4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğretim Programı, Ankara: DİB Yayınları
[https://egitimhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/Kur'an%20Kurslar%C4%B1%20%C3%96%C4%9Fretim%20Program%C4%B1%20\(4-6%20Ya%C5%9F\)%20-%202018.pdf](https://egitimhizmetleri.diyanet.gov.tr/Documents/Kur'an%20Kurslar%C4%B1%20%C3%96%C4%9Fretim%20Program%C4%B1%20(4-6%20Ya%C5%9F)%20-%202018.pdf) Erişim Tarihi: 18.04.2022
- Filliozat İ., (2017). Kalp Zekası, (çev. Dalgakıran D.), İstanbul, Pegasus Yayınları.
- Fersahoğlu Y., Demir Mehmet Akif (2014) Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi, İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Forgas, J. P. (2008). Affect and Cognition, Perspectives on Psychological Science, 3(2), 94-101.
- Goleman D., (2013). Duygusal Zekâ, İstanbul: Varlık Yayınları, 37. Baskı.
- İşıtan, S.- Akoğlu, G. (2016). Yazı farkındalığı becerilerinin resimli çocuk kitabı aracılığıyla değerlendirilmesi: güvenilirlik ve geçerlik çalışması. International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 11(3), 1333-1352. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9111>

- Kara A., (2003). Duyuşsal Ağırlıklı Bir Programın Öğrencilerin Duyuşsal Gelişimine ve Akademik Başarısına Etkisi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Elazığ.
- Karasar N., (2014). Bilimsel Araştırma Yöntemi, Ankara: Nobel Yayınları, 26. Basım.
- Kargın, T., Güldenoğlu, B., Ergül, C.. Anasınıfı Çocuklarının Erken Okuryazarlık Beceri Profili: Ankara Örnekleme. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi 18 / 01 (Mart 2017): 61-87. <https://doi.org/10.21565/ozelegitimdergisi.299868>
- Korkmaz M., (2020). 4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğreticilerinin Eğitim Yeterlikleri Üzerine Bir Araştırma, İlahiyat Tetkikleri Dergisi, 53/1, 237-261.
- Kılıççı Y., (2006). Okulda Ruh Sağlığı, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Krathwohl D. R., Bloom B. S. Ve Massia B. B., (1964). Taxonomy Of Educational Objectives The Classification Of Educational Goals Handbook II: Affective Domain, London: Longman Group Limited.
- MEB. (2013). Okul Öncesi Öğretim Programı, Ankara: MEB Yayınları. <https://tegm.meb.gov.tr/dosya/okuloncesi/ooproram.pdf> Erişim Tarihi: 16.05.2022.
- Oral B., Yazar T., (Editörler), (2017). Eğitimde Program Geliştirme ve Değerlendirme, Ankara: Pegem Akademi, (1. Baskı).
- Oruç C., (2010). Okul Öncesi Dönemde Dini Duygunun Kökenleri ve Gelişimi, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 10/3, 75-96.
- Özden Y., (2014). Öğrenme ve Öğretme, Ankara: Pegem Akademi, 12. Baskı.
- Panksepp J., (2008). The Affective Brain and Core Consciousness. Michael Lewis ve J. Haviland (Ed.), Handbook of Emotions içinde (3. Baskı.), (47-66).
- Panksepp J., (2017). Afektif Nörobilim; İnsan ve Hayvan Duygularının Temeli, İstanbul: Alfa Kitabevi, (Çev: Ünal Süheyla).
- Piaget, J. (1981). Intelligence And Affectivity: Their Relationship During Child Development. (Trans & Ed T. A. Brown & C. E. Kaegi). Annual Reviews.
- Tarhan N., (2019). Duyguların Psikolojisi ve Duygusal Zekâ, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Tosun C., Çapcıoğlu F., (2015). 4-6 Yaş Kur'an Kursları Öğretim Programının Dini Gelişim Kuramları Çerçevesinde Değerlendirilmesi, Pegem Eğitim Öğretim Dergisi, 5/5, 705-720.
- Uyanık, Ö. ve Kandır, A. (2010). Okul öncesi dönemde erken akademik beceriler. Kuramsal Eğitimbilim Dergisi, 3(2), 118-134.
- Valet R., (1974). Affective Humanistic Education: Goals, Programs and Learning Activities. California: Lear Siegler.
- Wadsworth B. J., (Çev: Selçuk Z.), (2015). Piaget'in Duyuşsal ve Bilişsel Gelişim Kuramı, Ankara: Pegem Yayınları, 1. Baskı.
- Wight A. R., (1972). Toward a Definition of Affect in Education, Interstate Educational Resource Service Center, Salt Lake City, Utah.
- Wight A., (1971). Affective Goals of Education, Interstate Educational Resource Service Center, ERIC Microfiche Nr. ED 069 733.
- Wiggins J. D., English D., (1979). Affective Education: A Methods and Techniques Manual for Growth. Washington, D. C.: University Press of America.

[itobiad], 2022, 11 (3): 1651-1670

<p>İspanya'da Mudéjar Mimarisinin Kimliği ve Üslup Özelliklerinin Değerlendirilmesi</p> <p>An Evaluation of Mudéjar and New Mudéjar Architecture in Spain</p> <p>Video Link: https://youtu.be/zll_XJGVQUc</p>	
<p>Meltem ÖZKAN ALTINÖZ</p> <p>Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, DTCF</p> <p>Assoc.Prof., Ankara University Art History Department</p> <p>altinozm@ankara.edu.tr</p> <p>ORCID: 0000-0002-0497-131X</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 25.03.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 22.09.2022
Yayın Tarihi / Published	: 24.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Özkan Altınöz, M. (2022). İspanya'da Mudéjar Mimarisinin Kimliği ve Üslup Özelliklerinin Değerlendirilmesi . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1651-1670 . doi: 10.15869/itobiad.1093337

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Meltem ÖZKAN ALTINÖZ)

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

İspanya'da Mudéjar Mimarisinin Kimliği ve Üslup Özelliklerinin Değerlendirilmesi

Öz

İber Yarımadası, İslam, Hıristiyan ve Yahudi toplumlarının karşılaşma bölgesi olması itibariyle zengin bir kültür sanat geçmişine sahiptir. Kuzey Afrika yolunu kullanarak 711'den itibaren İber Yarımadası'na gelen çeşitli İslami gruplar farklı tarih aralıklarında bu coğrafyada hüküm sürerler. İber Yarımadası'nda 11.yy'dan başlayarak Katolik krallıkların yeniden toprakları almaya dönük saldırıları başlar. Kademeli bir biçimde İslamiyet'in zamanla bu topraklar üzerinde kurduğu politik üstünlük sonlandırılır. Mudéjar/Mudéjar Mimarisi bu süreç zarfında İber Yarımadası'nda, Katolik krallıkların bölgeyi ele geçirmeleriyle ortaya çıkmaya başlar. İspanya'da bir müddet yaşamasına izin verilmiş Müslüman nüfus Mudéjar/Mudéjar olarak tanımlanırken, üretmiş oldukları sanat eserleri de Mudéjar Üslubu/Mudéjar Sanatı olarak anılır. Mudéjar Sanatı'nın kullanıcısı sadece Müslümanlar değildir, zira Hıristiyan, Yahudi nüfusun bu sanatı büyük bir beğeni ile uyguladığı ve uygulattığı günümüze ulaşan maddi kültür varlıkları üzerinden takip edilebilmektedir. İlgili sanat bünyesinde çoğunlukla İslami ve Hıristiyan Sanatı'nın önde gelen formlarını aynı yapı ölçeğinde bir araya getirir. Bu yapıların sayısı o kadar fazla boyutlara ulaşır ki Mudéjar dokunuş başlı başına bazen kentleri belirleyen bir tarihsel olgu haline gelir. Bu bağlamda Mudéjar Sanatı'nın İslami bir kaynaktan doğmakla birlikte bir harç gibi farklı kültürleri bağlayıcı, bir araya getirci özellikleri olduğu ifade edilebilir. Bu çalışma, İber Yarımadası'nda gelişen Mudéjar Mimarisi'nin kaynaklarını ve özelliklerini ortaya koyarak bir dönemin kültürel çeşitliliğinin anlaşılmasını sağlamakta. Son olarak çalışma, Mudéjar Sanatı'nın sanat ve mimarlık tarihinde hangi sanat başlığı altında sınıflandırılması gerektiğini yeni bir yaklaşım olarak açığa kavuşturmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Mudéjar Mimarisi, İspanya, İberya, İslam Sanatı, Hıristiyan Sanatı

Evaluation of Mudéjar Architecture's Identity and Its Stylistic Features in Spain

Abstract

The Iberian Peninsula has a rich cultural and artistic history, as it is a geography dominated by various Islamic governments that came using the North African route starting 711 where the geography turned out to a meeting place of Islamic, Christian and Jewish arts. In the peninsula, which shows intense cultural coexistence and acculturation. However, starting from the 11th century in the Iberian Peninsula, the gradual attacks of the Catholic kingdoms to get back the lands ended the political dominance that Islam established over these lands over time. Mudéjar/Mudéjar architecture begins in the Iberian Peninsula during this period as the Catholic kingdoms started to dominate the region. While the Muslim population allowed to live in Spain for a while is defined as Mudéjar/Mudéjar, the artworks they produce are also referred to as Mudéjar

style/Mudéjar Art. However, Mudéjar Art are not only practiced by Muslims, as it can be followed through the material cultural assets that have survived to the present day, where the Christian and Jewish population practiced this art with great admiration. It mostly brings together the leading forms of Islamic and Christian art on the same structural scale within the related art. The number of these structures reaches plenty of that the subject of Mudéjar becomes a historical phenomenon that sometimes, orients cities. In this context, it can be stated that Mudéjar Art has Islamic origins, but it has features that bind and bring together different cultures like a cement. This study at the final set aims to reveal the sources and characteristics of Mudéjar architecture that developed in the Iberian Peninsula, to understand a period and cultural diversity, and to clarify under which art title the related art should be classified in the history of art and architecture.

Keywords: Mudéjar Architecture, Iberian Peninsula, Spain, Islamic Art, Christian Art

Giriş

İnsanlık tarihinde savaş pratiği kültürel karşılaşmalarda ve etkileşimlerde her daim önemli rol oynamıştır. Yaşanan askeri ve ideolojik çatışmaların sonucu olarak Mudéjar Sanatı/Müdeccen Sanatı İber Yarımadası'na özgü, kültürel karşılaşma dozajı yüksek bir karakterle olgunlaşır. Hıristiyanların daha önce hâkimi oldukları ancak sonra Müslümanların eline geçen yarımadaı geri almak için başlattıkları “yeniden fetih/reconquista/reconquest” eylemleri aslında dinsel bir savaştır. Yeniden fetih yarımadaının kuzey bölgelerinden başlayarak güneye doğru ilerler. Bu siyasi ve askeri hareketle eş güdümlü görülen Mudéjar Sanatı, uygulama alanı gün geçtikçe artan bir özellik gösterir. Dolayısıyla yarımadaının Hıristiyanlar tarafından yeniden alınma girişimleri başlı başına Batı'daki İslam Sanatı'nın dönüşmesine ve yeni bir sanatın varlığının oluşmasına neden olmuştur. Etkileri günümüze kadar ulaşan zengin bir kültürel miras bağlamı yaratmıştır. Bölgedeki maddi kültür varlıklarının incelenmesi, İslam Sanatı'nın yeni bir melez doku olan Mudéjarın ana karakteristiğini şekillendirdiğini ve bu kültürleşmenin 17.yy'a kadar sürdüğünü göstermektedir. Hıristiyanlığın egemen olduğu İber topraklarında Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan ustalar tarafından yapılan Mudéjar yapılarının banileri çoğunlukla Hıristiyan'dır. Mudéjar'ın kelime anlamı, İber Yarımadası'nda Hıristiyanlığın egemenliği altında yaşamasına izin verilen Müslümanlara/ Mudajjan/ Mudéjarlara karşılık gelmekle birlikte (Barrucand- A. Bednorz, 1992, s.15), ilgili sanatın kullanım sahası daha karmaşık bir yapıya oturarak etimolojik anlamından farklılaşır. Bir diğer deyişle tanım olarak Mudéjar ve Mudéjar Sanatı aynı içeriğe karşılık gelmezler.

Mudéjar Sanatı, İslam Sanatı çalışmalarında akademisyenler tarafından hak ettiği ölçüde araştırılmamıştır. Bu sanatla ilgili yapılan yayınlar incelendiğinde yayınların neredeyse tamamına yakın bir bölümünün İspanyol akademisyenler tarafından gerçekleştirildiği görülür. Bu yayınların birçoğunda etnosantrik bir bakış açısının varlığı temel bir sorunsal olarak belirir. Mudéjar Sanatı ilk olarak 19.yy'da ilgiyle incelenmeye başlanmış ancak 20.yy'ın başlarında İspanya'da yaşanan toplumsal ve siyasal kargaşalar nedeni ile 1975 yılına kadar bu alandaki çalışmalar durma noktasına gelmiştir. İspanya'da Franko liderliğindeki diktatörlük rejiminin çözülüşüne denk gelen 1975

yılından başlayarak belirli aralıklarla Mudéjar konusu “Simposio Internacional de Mudéjarismo” başlıklı sempozyum serileri ile tekrardan ele alınmıştır. Bu sempozyum etkinliği günümüzde belirli dönem aralığında devam etmektedir. 1990’lı yıllarla birlikte Mudéjar konusuna farklı coğrafyalardan yönelimler gerçekleşmiş olsa da İspanya hala bu konudaki liderliğini sürdürmektedir (Özkan Altınöz, 2013).

Bu çalışma, ilk olarak Batı ve Doğu kültürlerinin karşılaşma alanı olan Mudéjar Mimarisi’nin teknik ve üslup özelliklerini değerlendirmeyi hedeflenmektedir. İslam Sanatı’nın Hıristiyan ve Yahudi toplumlar üzerinde yarattığı etkinin incelendiği bu yazıda, İslam Sanatı’nın bölgede İslami egemenlik sona erdikten sonra nasıl bir ortak hafızanın bileşeni haline geldiğini göstermektedir. Farklı bölgelerden seçilmiş örnekler üzerinden hareketle konu değerlendirilmektedir. Son olarak, Mudéjar Sanatı’nın sınıflandırılmasına ve bağlamına yönelik yeni bir tartışma bu çalışmada ilk defa dile getirmektedir. Bu bağlamda Mudéjar Sanatı’nın hangi sanatlar bağlamında incelemesi gerektiğine yönelik sorunun cevabı aranacaktır. Diğer bir ifadeyle, Mudéjar Sanatı İslam ve Hıristiyan sanatları olan ana başlıklardan hangisi altında yer almalıdır?

Tarihi Arka Plan

İslamiyet İber Yarımadası’na ulaşmadan önce Kavimler Göçü ile gelen gruplardan olan Vizigotlar (M. S 5.yy) bölgede egemendirler. İberya’daki Roma mirasına sahip çıkan Vizigotlar zaman içerisinde gaddar davranışları nedeniyle bölgedeki halklarla sorun yaşarlar. Vizigotlar’a karşı duyulan bu hoşnutsuzluk Yahudi cemaati tarafından Mağribilere olumlu bakılmasına hatta fetihçilere yardım edilmesine yol açacaktır. İslami fetih, İberya topraklarında Hıristiyan ve Müslüman mücadelesinin ilk adımı Tarık bin Ziyad’ın 711 tarihinde Vizigot iç karmaşasından faydalanarak gerçekleştirdiği askeri sefer ile başlar. Fethin erken dönemlerinde Vali Musa bin Nusayr denetimindeki Endülüs, emirliğin ilan edileceği 756’ya kadar Abbasilere valilikler aracılığı ile bağlanarak yönetilir. Emevilerin ardılı Abbasiler 750 yılında ilk İslam hanedanı olan Emevi hanedanına son vererek tüm Emevi ailesini kılıçtan geçirir. Bu cezadan kaçarak annesinin memleketi olan Kuzey Afrika’ya giden Abdurrahman İbn Muawiya bu bölgeden İberya’ya geçer. I. Abdurrahman hali hazırda savaş halinde olan kabilelerden Yemenilerin desteğini alarak İberya’ya geçer. I. Abdurrahman askeri ve siyasi planlarının bir parçası olarak Endülüs Emirliği’ni ilan ederek İber Yarımadası’nda Emevi devlet geleneğini sürdürür (Phillips ve Phillips, 2010, s. 51; Watt, Cachia, 2007, ss.22-23). Endülüs coğrafyası Emirlik dahil olmak üzere çeşitli İslami devletlerin kurulmasına şahitlik eder. Arap- Berberi kökenli farklı etnik gruplar değişik isimler altında bölgeyi yönetirler. Tavâif-i Mülûk/Mülûkü’t-Tavâif/Taifa Devletleri Dönemi (1031-1090), Emirlik sürecini takip eden parçalanmış küçük devletlerden oluşan bir dönemdir. Bu devletlerden sonra Kuzey Afrika orijinli Murâbitlar /Almoharids (1056-1147), Muvahhidler/Almohads (1130-1269)sırası ile bölgede siyasi ve kültürel ortama hükmederler. Son olarak da Nasiridlerin/ Ben-i Ahmer Devleti’nin 1492 tarihindeki ortadan kaldırılışına kadar İslam varlığı yarımadada sürecektir. Haç ile hilalin mücadelesinde İberya topraklarında haç üstün gelecektir ama bu süreç oldukça uzun ve cefalıdır.

İslamiyet’in İberya’daki Emirlik Dönemi, Avrupa’da yaşanan Orta Çağ’a karşılık gelir. Emirlik yönetiminde 11. ve 12.yy’a kadar devlette toplumsal bir barış hakimdir. Bu huzur ve bir arada yaşama ortamının getirdiği yapı Murâbitlar, Muvahhidler olarak

tanımlanan Berberi kökenli İslami grupların yarımada üstünlükleriyle değişmeye, inanç baskısı kurmasıyla dönüşmeye başlar. Endülüs Emevileri olarak bildiğimiz yapıdan daha farklı bir kültürel ve etnik örüntü ile karşılaşılır. Hoşgörü seviyesinin azalması, Endülüs Emevi kültürüne mesafeli olunması mevcut coğrafyanın ve kültürün zarafetinden yeni gelenlerin etkilenmediği anlamına gelmemelidir çünkü hamiliğine soyundukları sanat örnekleri söz konusu etkileşimi gözler önüne sermektedir.

İspanya'nın Asturias olarak bilinen kuzey bölgeleri dağlık ve zor coğrafi koşullara sahip olduğu için İslam devletleri tarafından ele geçirilememiştir. Bazen söz konusu durum iklimsel ve coğrafi nedenlere dayandırılarak güney bölgelerin tercih edilmesiyle açıklanır. Bu bölge İspanya *reconquista/yeniden fetih* hareketinin oluşmasına kaynaklık ettiği için ön plana çıkar. Reconquista kademeli olarak kuzeyden başlayarak ilerlerler. İslamiyet'teki *cihat* algısının Katolik dünyada yeniden fetih ideolojisinin ortaya çıkmasına yardımcı olduğunu ve bunun karşısı olarak fethin Hıristiyan gruplar arasında bir "kutsal beraberlik" haline geldiğini ifade etmek mümkündür. İslam'a karşı zafer kazanılan ilk isyan 718 yılında Asturias'ta yaşanır. Müslümanlara karşı ilk savaşan lider aynı zamanda İber Yarımadası'nın kuzey kesiminde yer alan Asturias Krallığı'nın da kurucusu olan Vizigot soylu Pelayo/Pelagius'tur. Pelayo'nun Vizigotlarla atalarının bağlantısı bazı bilim adamları tarafından reddedilmiş olmakla birlikte genel eğilim Pelayo'nun Vizigotların soylu atalarından biri olduğu yönündedir. Bir Vizigot asilzadesi olsun ya da olmasın, Pelayo elde ettiği üstünlüklerle diğer Hıristiyanları ordusuna katılmaya teşvik eder ve Müslüman otoriteye karşı direnç gösterir. Böylece, bu yeniden fetih ruhu tüm Hıristiyan hükümdarların İberya içlerine doğru ilerlemesini tetikleyen ortak bir ülkü haline gelir (Phillips ve Phillips, 2010, 55; Collins, 1994, s.49).

Yeniden fetih ideolojisi ile alınan topraklara *repopulacion* alanları, yani yeniden nüfuslandırma alanları adı verilir. *Repopulacion* alanları yeniden fetih hareketinin ideolojik mekanları olarak bir yerleştirme politikasının en önemli araçlarıdır. Katolik krallar tarafından sürdürülen yeniden fetih hareketinin bir sonraki aşaması, devamı niteliğinde kabul edilebilecek yeniden iskân/nüfus politikasının etki alanı kuvvetli İslam yöneticilerinin vefatı sonrası genişler. Bu güç kayıpları beklenmedik bir şekilde Endülüs Emevi hilafetini 1031'de sona erdirir. Endülüs Emevi Emirliği'nin tarihten silinmesi Murâbitlar ve Muvahhidler gibi Berberi devletlerinin İber Yarımadası'na ulaşmasının önünü açar. Yeni gelenlerin varlığı bölgede etnik dönüşümü hızlandırır. İslam'ın yarımadadaki güç kaybı Arap-Berberi çatışmalarından önemli bir biçimde etkilenmiştir. İslam toprakları artık daha hızlı bir biçimde ele geçirilmektedir. Yeniden güçlenen Hıristiyan varlığı neticesinde kimi Hıristiyan hükümdarlar İslami hanedanlar içindeki muhalif grupları destekleyerek yarımada'nın güneyini kendi krallıklarına katarlar. Müslüman nüfusun yaşamasına izin verilen Toledo 1085'te ele geçirildiğinde İslam bilimi ve felsefesi Avrupa kültürüne nüfuz etmenin yolunu bulmuştur ancak İberya tarihinin aktörleri Müslümanlardan Hıristiyanlar lehine değişmektedir [Görsel 1] (Barton, 2009, s.104; Watt, Cachia, 2007, s. 130).

Her geçen yıl sınırlarını genişleten Katolik İspanya, tüm Hıristiyanlık dışı grupları ilk olarak Yahudileri sonra Müslüman nüfusunu yavaş yavaş topraklarından uzaklaştırmak niyetindedir. 1492'deki fetihden hemen sonra, Kuzey Afrika'ya taşınan Müslüman nüfusa rağmen çoğunluğun yarımada'yı ilk aşamada terk etmesi gerekmeyecektir, zira Müslüman nüfusun kültürel pratiklerini kendi usullerine göre devam ettirmelerine Katolik

yöneticiler tarafından izin verilir. Yasalar bu izinler doğrultusunda güncellenir. Yeniden fetih ideolojisi ile Hristiyanlar tarafından ele geçirilen topraklarda kalmasına izin verilen, yaşayan Müslümanlara Mudéjares adı verilir. Mudéjarlar/Müdeccenler, her yönüyle yetenekli toplumsal bir grup olarak Hristiyan nüfusun arasında yer alır ama bu durum uzun sürmeyecektir. Tarihsel ve toplumsal-siyasal koşulların etkisi ile Mudéjarlar artık istenmeyen *Moriskol/Morisco* olarak aşağılanan bir başka yapıya zaman içerisinde yerini bırakacaktır. İberya'daki Müslümanlara ait son toprakların ele geçirilmesinden sonra, yeniden fetih ideolojisi Katolik İspanya'nın uluslararası politikalarının da parçası olur. Akdeniz'de uluslararası ölçekte yaşanan güç mücadelesi, İslam'a karşı savaşmanın kaçınılmaz bir görev olarak görülmesinin sonucudur. İslam'a karşı savaşma dürtüsünün yansımalarını İspanyolların Müslüman Osmanlılarla baş edebilmek için Kuzey Afrika ve Akdeniz'de özel politikalar geliştirmesinde görürüz (Barton, 2009, ss.105, 110, 111).

Mudéjar Mimarisinin Teknik ve Üslup Özellikleri

Mudéjar Mimarisi'nin uygulama sahası çeşitlidir. En dikkat çeken örnekler sivil ve dini mimari yapı örneklerinde görülür. Dini mimari diğer yapı tiplerinden ayrılan, toplumlar ve yönetici sınıflar tarafından gözetilen özerk bir alana sahiptir. Dolayısıyla dini yapıların yapı malzemeleri ve ustaları özenle seçilir. Büyük bütçeli bu yapıların günümüze kadar zarar görmeden ve korunarak gelmesinde malzeme ve usta seçimi kadar yöneticilerin tavırları da büyük rol oynamıştır. Korumanın baş aktörleri olan yöneticilerin tavırları kültürel kimliğin ve mirasın inşasında çoğunlukla birincil öneme sahiptir. İspanya'daki Mudéjar üsluplu yapıların varlığı günümüz İspanya Devleti'nin kendi mimarlık tarihini ayırtmaması ve aynı coğrafyada yaşamış olan farklı etnik unsurların eserlerine karşı olumlu bir tavır geliştirmesiyle ilişkilidir. İspanya'nın 20.yy başlarında yaşadığı sivil savaş bazı kentleri yapılarıyla birlikte yok olmanın eşiğine getirse de (Balfour, 2000, ss.257-64) bu süreçten zarar gören Mudéjar kimliğini taşıyan şehir ve yapılar, İspanya'nın refaha ulaştığı dönemlerinde yoğun bir rekonstrüksiyon ve restorasyon işlemiyle yeniden canlandırılır. İspanya'nın kuzeyinde yer alan Teruel şehri sivil savaş sonrasında yıkımdan nasibini almıştır. Teruel, Mudéjar karakterini büyük ölçüde muhafaza eden kentlerden biri olarak, bilinçli yapılan onarım faaliyetleri ile yaralarını sarmıştır [Görseller 2, 3]. Bu bağlamda, yöneticilerin tutum ve davranışlarının turistik hassasiyetlerle iç içe olsa bile sanat ve mimarlık tarihinin varlığı, devamlılığı için büyük önem taşıdığı söylenebilir.

İspanya'nın günümüze kadar ulaşmış Mudéjar üslubundaki dini yapılarında genellikle Hristiyan Mimarisi'nin önemli plan formu olan bazilikal form kullanılır. Katoliklerin severek uyguladığı bazilikal plan Mudéjar Sanatı'nda inşa esnasında çatı gibi bir takım İslami gelenekten gelen ahşap strüktürel elemanlarla birleşerek mekânda kültürleşmiş, melez bir karakterin doğumuna yardımcı olur. Farklı formlardaki çatılar arasında düz çatı örnekleri yanında çeşitli kırma çatı uygulamaları teknik açıdan zengin bir repertuara işaret eder. Ahşap çatı parçalarının İspanyolca'da *artesonado* denilen (Ráfols, 2005, s.74), künde kari benzeri yöntemle birbirine eklenmesiyle geçmeli ahşap sistemler oluşturulur. Artesonado tekniğinde yapılan çatılar (techumbres) volümlü iç mekanların gelişiminde önemli rol üstlenirken bir yanda da İslami hafızayı yeniden üretirler [Görsel 4].

Yoğun ahşap kullanımı dışında yapılarda sıklıkla süsleme malzemesi olarak tuğla, alçı ve keramik malzemelerin uygulaması dikkat çeker. İber Yarımadası'nda tuğla kullanımının

hem strüktürel hem de dekoratif amaçları vardır. Tuğlanın değişik yerleştirmeleri ile elde edilen kompozisyonlar İslami süsleme anlayışının İspanya'da nasıl devam ettiğini somut bir biçimde ortaya koyar. Tuğla malzemenin süsleme unsuru olarak yapılarda yer alması sıklıkla İran sanat gelenekleri ile ilişkilendirilmektedir (Cómez-Moreno, 1919; Gualis 1996. s. 21; Maldonado, 1986, s. 331) [Görsel 5]. Tuğla malzemenin hem ekonomik hem de fonksiyonel olması yarımada yaygın bir biçimde talep edilmesine yol açmakla birlikte Mudéjar Sanatı'nda tuğlanın tercihi kimi bölgelerde sanıldığı aksine ekonomik bir gerekçeye bağlanamaz, zira yapılan araştırmalar bazı bölgelerde tuğlanın uygulamadaki pahalılığına dikkat çekmektedir (Higuera, 1996, s.132; Crites, 2010, s. 17).

Mudéjar Mimarisi'nde stuko malzeme, bir diğer karakteristik unsur olarak belirir. Alçının yapılarda daha çok süslemeye sunduğu katkı ile karakterize olması mevcut örneklerin bolluğundan kaynaklanır. Stukunun en güzel ve etkileyici örnekleri henüz coğrafya Hıristiyan egemenliğine geçmeden önce İspanya'da kurulan Kuzey Afrika-Arap ve Berber kökenli İslam devletlerinde, özel olarak Ben-i Ahmer Devleti'nin sanat eseri olan Alhambra/El Hamra Sarayı'nda izlenmektedir. Alçının yapılardaki belirgin kullanımı şekil verilmesi kolay bir malzeme olması ve bir İslami geleneği yansıtmayla yakından ilintilidir. Alçı, bir yapı malzemesi olarak bölge Katoliklerin eline geçtikten sonra da tercih edilmeye devam eder. Alçı malzeme ile yapılan süslemelerde çoğunlukla birbirini tekrar eden arabesk formlar ön plana çıkar ve bu yaklaşım yapının adeta kumaş gibi kaplanmasına neden olur (Iciar Alcalá Prats, Hernando, Garza, 2005, s. 23-24; Dodds, Walker, 1992, s. 116, 117; Guzman, 2005, s. 88, 89, 90). Toledo'da yer alan Santa Maria Blanca ve El Transito Sinagogları alçı malzemenin kullanımının yarattığı mekandaki şeffaflığı ve zarafeti gözler önüne sererken, İslami bilinç altının yeniden üretilmesine katkıda bulunurlar [Görsel 6]. Alçı malzeme Şam'ı başkent olarak seçen ilk İslam devleti olan Emevi saraylarında ve onlardan sonra kurulan Abbasi Devleti'nin yapılarında sıklıkla kullanıldığı bölgede gerçekleştirilen detaylı kazılardan elde edilen buluntulardan anlaşılmaktadır. Emevi yapılarından Khirbat al Mafcar'ın alçı süslemeleri, Ernst Herzfeld'in Samarra kentinde gerçekleştirmiş olduğu kazılarda gün ışığına çıkan ve A, B, C olarak sınıflandırılan süslemeler (Ettinghausen, Grabar, Jenkins-Madina 2001, s.49, 57-58) zengin bir alçı kullanım repertuarına işaret eder. Alçının İslam Sanatı'nın erken dönemlerden itibaren yoğun bir biçimde kullanıldığı söylenebilir. Batıda kurulan Endülüs Emevileri Doğu ile sanatsal bağlarını sürdürürken, yaşadığı coğrafyaya alçı kullanımını kültürel bir hafıza olarak bırakmıştır.

Mudéjar işçiliğinde görselliği nedeniyle özel bir öneme sahip olan keramik yalnızca dini mimaride değil aynı zamanda sivil mimaride de beğeniyle uygulanır. Keramik parçalar yapıların yüzeylerine süsleme amaçlı yerleştirilirler [Görsel 7]. Günümüzde İber Yarımadası'nda İspanya'dan başka Portekiz sivil mimari örneklerinde yüzeylerin keramikle kaplandığı yapılara rastlanır. Keramik sivil mimaride dış cephelerde, dini mimaride ise genellikle kule ve binanın dış cephe yüzeylerinde tercih edilir. Beyaz, mavi, sarı, yeşil renkler sevilerek kullanılan renkler arasındadır. Aragon bölgesindeki uygulamalar keramiğin çan kulelerine yerleştirilmesi neticesinde abartılı, adeta baroklaşmış bir Mudéjar görüntüsü oluşmasına neden olmuştur. İlerleyen bölümde değinileceği üzere bu durum süslemede bölgesel, ayırt edici bir kimliğe dönüşmüştür.

Mudéjar Sanatı'nda malzeme kullanımının yanı sıra mimariye şekil veren bir takım karakteristik yapısal elemanlar bulunmaktadır. Bu elemanlardan en belirgin olanı

şüphesiz minarelerden esinlenen çan kulelerdir. Genellikle kare plan formuna oturan ama kimi örneklerde Aragon bölgesinde olduğu gibi poligonal bir yapıyı gözler önüne seren bu kuleler kentsel kimliğe önemli katkılar sunmaktadırlar (Maldonado, s. 343). Yapılardan ayrı konumlandırılmasıyla başlı başına ibadet mekânından özerk bir görüntüye sahiplerdir. Bu ayrı mekânsal yerleşim yapıların isimlerine yansımıştır. Örneğin Teruel kentinde yer alan San Pedro Kilisesi, San Pedro Kilisesi ve Çan Kulesi (Iglesia y Torre de San Pedro) şeklinde ayrı yapısal birimler olarak anılmaktadırlar. Bu yapı ve kimi örnekler bulunduğu sokak düzleminde kemerli açıklığı ile mekânda aksları bağlayan bir geçit işlevi görürler [Görsel 8].

Hıristiyan kaynaktan alınan mimari unsurlar Mudéjar Sanat'ının tipik özellikleri arasındadır. Romanik ve Gotik Sanat'ta severek uygulanan taş malzeme yapıların giriş gibi önemli olan noktalarında yer alır. Daha önce değinildiği üzere İspanyol akademisyenlerin çoğunlukla yaklaşımı Mudéjar yapılarının ortaya çıkışını taş malzemenin pahalılığına ve tuğla malzemenin ucuz aynı zamanda işçiliğinin kolay olmasına bağlamak yönündedir (Gualis, 1990, s. 161, 162). Taşın kullanıldığı yapılarda, temellerin ve giriş kapılarının taştan yapılıp, binanın geri kalan kısımlarının tuğladan inşa edilmesi zaman zaman yapılarda uyumsuz bir görüntünün oluşmasına yol açar. Bu hali ile malzeme ve formlar kültürel bir karşılaşmanın kimi kez uyumunu kimi kez de kültürel gerilimlerde görüldüğü haliyle uyumsuzluğunu sunar. Bu konu ile ilgili İspanya'nın Valladolid bölgesinde yer alan Santa Clara Kraliyet Manastırı alternatif malzeme kullanımına örnek olarak verilebilir. Yapıda temel, giriş üniteleri gibi alanlarda taş malzeme kullanılmış ancak diğer alanlar tuğla ile devam ettirilmiştir [Görsel 9]. Bu durum yapının bütüncül olamayan bir görüntüye kavuşmasına yol açmıştır. Bu tür melez yapılarda Hıristiyan ikonografisi ve İslami formlar birbirine eşlik edebilmektedir. İslami bir geometrik motifin içerisinde son derece natüralist olan bir çiçek formu karşımıza çıkmakta, İslami süsleme anlayışına bu formlar ritmik bir biçimde eşlik etmektedirler. Zaragoza'da yer alan San Ildefonso Kilisesi'nde tavan detayında ritmik bir geometri içerisine oturtulmuş natüralist çiçek formları bu bağlamda ilgi çekici bir diğer örneklem sunmaktadır.

Doğu-Batı sentezini sunan Toledo'daki San Juan de Los Reyes Manastırı dışarıdan bakıldığında bir Gotik mimarlık eseri olarak yükselmektedir [Görsel 10]. Yapının giriş katı, galerilerini kapatan çapraz tonozların yapmış olduğu strüktürdeki itme çekme oyunu Gotik Sanat'ın kuvvetler dengesi anlayışına hizmet ederken, aynı yapının üst kat galerileri bu defa İslami gelenekten gelen *artesonado* tarzında yapılmış çatı örneği ile yapının Gotik olan karakterini değiştirir, Mudéjarlaştırır. Birbiri içerisine geçen yıldız formları içinde kalan noktalarda kraliyet simgesi aslanlar Doğu ve Batı sanatlarının iç içe geçmişliğini somutlaştırırlar [Görsel 11]. Kültürleşmenin bir diğer sentezini Teruel kentinde yer alan San Pedro Kilisesi yansıtmaktadır. Gotik üslubun pencere detayları ve İslam Sanat'ının sevilerek uygulanan tuğla ve keramik formları yapıda birleşerek Mudéjar tavrının melez karakterini gözler önüne sermektedirler. Bu melez tavır artık başlı başına bir üsluba dönüşmüştür.

Mudéjar Mimarisi'nin Kimliği ve Bölgesel Farklar

Kaynak ve üslup odaklı tartışmalar sanat ve mimarlık tarihi disiplinlerinde yoğun biçimde yaşanır. Bu yoğun tartışmalar Batı veya Hıristiyan Sanat'ının ayrılmaz bir parçası olan Mudéjar Sanatı olarak tanımladığımız alanında daha belirgin bir biçimde

cereyan eder. Mudéjar Sanatı Doğu-Batı /Müslüman-Hıristiyan sanatlarının bir aradalığına (convivencia/co-existence), Batı Sanatı'nda devam eden İslam etkilerine ve bölgedeki kültürleşmeye ışık tutması itibariyle incelemeye değer bir kültürel ve sanatsal oluşum sergilemektedir. İber Yarımadası'nda doğup gelişen Mudéjar Sanatı kimi örneklerde İslam, Hıristiyan ve Yahudi kültürlerinin buluşmasını yansıtırken, bazı örneklerde ise saf bir biçimde İslami mekân ve süsleme anlayışını dışa vurur. Farklı kültürlerin bir nevi karışımını sunması ilgili sanatla alakalı bazı açmazları beraberinde getirerek kaynak/kimlik tartışmalarını belirgin kılar. Literatür incelemelerinin değerlendirilmesi, Mudéjar Sanatı'nın Hıristiyan Sanatı altında mı yoksa İslam Sanatı kapsamında mı değerlendirileceği sorunsalına kapı aralamaktadır fakat Mudéjar Sanatı'nın teknik ve üslup özelliklerinin değerlendirilmesi yine ilgili sanatın hangi başlık altında değerlendirilmesi gerektiği konusunu bir defa daha sorgulamamıza yol açmaktadır. Mudéjar'ın kimliğini tanımlamayı güçleştiren birtakım unsurlar arasında Mudéjar'ın melez yapısı sayılabilir. Mudéjar Mimarisi'nin Doğu-Batı sentezi sunan melez yapısı dışında, Yahudi kültüründeki yoğun İslam etkisi gösteren yapıların varlığı ve tamamıyla İslami dokunuşu yansıtan Hıristiyan kültürüne ait eserler yukarıda bahsettiğimiz sınıflandırmaları zora sokan diğer unsurlardır. Mudéjar'ın kimliğini belirlemede, bu melez yapı oluşumu dışında; iş İslam ve Hıristiyan sanatlarının tasniflenmesine geldiğinde Mudéjar Sanatı'nın hangi başlık altında değerlendirileceği meselesi önemli bir sorun olmaya devam etmektedir. Bu bağlamda patronaj olarak bildiğimiz hamilik penceresinden konuya bakmak ilgili karmaşaya ışık tutacaktır. Patronaj yani hamilik, sanat tarihi disiplininde bir eserin kimin yönetimi ve denetimi altında yapıldığını ifade etmek için kullanılır. Sanatın ve sanatçının bir himaye altında çalışması sonucunda oluşan eserler yaptırın kişinin kültürel kimliği ile anılır. Örneğin Şam Emeviye Camisi'nde Kıpti, Bizans ustaları da çalışmış olmakla birlikte patronaj Emevilere ait olduğu için bu eser bir Emevi yapısı, İslam eseri olarak değerlendirilir. Bir başka örnek; Osmanlı topraklarında 19.yy'a inşa edilen Haydarpaşa Garı'nın mimarları üzerinden verilebilir. Yapının mimarlarının yabancı kökenli olması eserin Osmanlı eseri olarak kabul edilmesini engellememektedir; zira işveren, patronaj Osmanlıdır. Bu yaklaşımdan hareketle Mudéjar Sanatı'nda patronajın Katolik Krallıklara ait olduğu ve yapıların çoğunlukla kilise ve katedral olduğu düşünüldüğünde Mudéjar Sanatı'nın Batı Sanatı/Hıristiyan Sanatı şemsiyesi altında değerlendirilmesi gerekliliği ortaya çıkar. Mudéjar Sanatı, Batı Sanatı'nın İberya'ya özgü yerel bir örneğini sunarak bir Hıristiyan Sanatı üst kimliğini yansıtır. Bu hakikat Batı Sanat tarihi kitaplarının yazımında daha önce de belirtildiği üzere kendisine layık yeri ideolojik gerekçelerle bulamamıştır.

Mudéjar Mimarisi İspanya'da yaygın bir kullanım ağına sahip olmakla birlikte yarımadanın her bölgesinde aynı özellikleri sergilememektedir. İlgili sanat kendi içinde bir takım üslup farklılıkları taşımaktadır. Bu üslup farklılıkları coğrafi gerekçelere bağlanabileceği gibi aynı zamanda gezici usta kavramı ve sanat patronlarının-kollayıcılarının beğenileri ile de açıklanabilir. İspanya'nın Aragon bölgesi kendine özgü geliştirdiği bir mimari dille diğer bölgelerden ayrılmaktadır. Bu bölgede üretilmiş olan yapılar yaygın Gotik-İslami bileşene sahiptir [Görsel 12]. Genellikle kare plana oturan çan kulelerinin Aragon'da diğer bölgelerden farklı olarak poligonal bir yapıya oturmaları dikkat çekmektedir. Yapıların çan kulelerinde keramiğin sıklıkla uygulandığı daha önce belirtilmişti. Mudéjar Mimarisi'nin yoğun uygulandığı bir diğer merkez olan Castilla

bölgesinde yapılar daha masif bir görüntüye sahiptir. Romanik Üslup olarak tanımlayabileceğimiz bu üslupta, yuvarlak kemerler ağır hantal görünümü ile mimarideki üslup farkı olarak belirlemektedir (Yarza Luaces, 1981, s. 268) [Görseller 13, 14].

Mudéjar Sanatı, İber Yarımadası ile sınırlı kalmayarak İspanyolların politik emelleri ile doğru orantılı bir biçimde Amerika kıtasına kadar ulaşır. Kolonizasyon hareketleri olarak bilinen 16.yy'ın başlarında ortaya çıkan İspanyol girişimi, Aztek sanat, mimarisi ve toplumu için bir dönüm noktasına işaret eder. Aztek İmparatorluğu o tarihten sonra Yeni İspanya olarak adlandırılır ve bölgede İspanyollar tarafından Katolik anlayışında yeni bir tarihsel süreç başlatılır. İspanyolların kolonizasyonu ile mevcut şehir skalası ve mimari, çarpıcı bir biçimde dönüşüme uğrar (Duran, 1994; Guzman, 1995, ss.199-211). Bu bağlamda Mudéjar sanat zevkinin Amerika kıtasına İspanyollar tarafından taşındığı ifade edilebilir. Morisco olarak tanımlanan, dinleri zorla değiştirilmiş unsurların Amerika kıtasına seyahatleri yasaklandığı için Mudéjar Sanatı'nın bu kıtada uygulayıcılarının İspanyol ustalar olması gerekmektedir. Özellikle İslami motiflerden beslenmiş *artesonado* örnekleri Amerika kıtasında kolonileştirilmiş toplumların kiliselerinde büyük bir beğeni ile uygulanır. Zaman zaman İslam-Hıristiyan zevklerinin yerli halkın gelenekleri ile harmanlandığı görülür (Guzman, 1995, s.199).

Değerlendirme

Kaynağında büyük oranda İslam ve Hıristiyan sanatlarının yorumu olan Mudéjar Sanatı, İber Yarımadası'nda üç büyük din tarafından benimsenip uygulanan mimari ve sanatsal bir dile sahiptir. Bir arada yaşamının somut göstergesi olması nedeniyle Mudéjar Mimarisi'nin insanlık tarihinin önemli ortak izlerinden birinin temsilcisi olduğu söylenebilir. Mudéjar Sanatı, içinde yaşadığı toplumu ve sosyal hayatı dışa vurmakla birlikte bir aradalıktan kastedilen politik ve turistik gerekçelerle çizilen barışçıl bir atmosfer değildir; her biri farklı şartlar altında değişimden, dönüşümden geçen bir coğrafya ve onun sosyal sorunlarla birlikte gelişen çok yönlü kimliğidir. Mudéjar Sanatı'nın uygulaması ile üç büyük din ortak bir kültürel hafızaya bilinçli ya da bilinçsiz sahip çıkar. Şüphesiz bu hafızanın oluşmasında en önemli etken yaygın bir biçimi ile Endülüs Medeniyeti olarak bildiğimiz ama aslında birçok İslami etnik yapının egemen olduğu İslam devletlerinin siyasi yapıları ve onların kültürel uzantılarının şekillendirdiği ortak geçmiş olarak değerlendirilebilir.

Mudéjar Sanatı'nın İspanya'da Hıristiyan egemen toplumlarda kullanılmasının nedenlerini ise birden fazla etken ile açıklamak mümkündür. İlk sırada saydığımız etken olan İber Yarımadası'nda yaşanan İslami Dönem (711-1492)'in varlığını, aşamalı bir biçimde gerçekleşen Katolik krallıkların yeniden fetih hareketleri (11-15.yy) izler. Hıristiyanların İslam Sanatı'na olan ilgileri ile doğru orantılı olarak gelişen sanat hamiliği Mudéjar Sanatı'nın oluşmasında önemli rol oynar. İslam Sanatı'nda kullanılan malzeme ve formların pratikliği, estetik değeri Hıristiyanlar tarafından tercih edilmesinde etkili olmuş olmalıdır. Son olarak güç-politika-mimari ilişkileri bağlamında yer yer Mudéjar patronajını bir üstünlük söylemi olarak kimi Katolik unsurların kullanmış olduğunu ifade edebiliriz. Yukarıda bahsedilen tüm gerekçeler söz konusu sanatın uzun bir tarihsel aralıkta ve geniş bir coğrafyada görülmesine neden olur. 11.yy'dan başlayarak 17.yy'a kadar İber Yarımadası'ndaki topraklar bu sanatın birbirinden renkli hallerini yansıtır. 19.yy'da yaşanan romantik dönemin etkisi ile İspanya'da Mudéjar'ın yeniden

canlanması, değişik isimlerle anılması, bir takım kamu yapılarında kullanılması İslam Sanatı'nın İberya üzerindeki etkilerinin derinliğini ortaya koyar niteliktedir Mudéjar Sanatı İber Yarımadası'nın bilinçaltına dönüşmüş ve uygun mekân-zaman koşullarında fırsat bulduğunda yeniden ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak, patronaj yani hamilik konusu Mudéjar'ın Doğu Sanatı mı yoksa Batı Sanatı bağlamında mı değerlendirileceği meselesine açıklık kazandırmaktadır. Hıristiyanlık patronajı altında yapılan, çoğunlukla kendisini kilise ve katedral inşalarında gösteren bu sanat üslubunun Hıristiyan Sanatı/ Batı Sanatı ana başlığı altında değerlendirilmesi, Mudéjar Sanatı'nın İslam Sanatı'ndan etkilenmiş İspanya'nın bölgesel/yerel bir açılımı olarak kabul edilmesi gerekmektedir.

Kaynakça / Reference

- Balfour, S. , (2000). "Spain from 1931 to the Present", A history of Spain, edit. Raymond Carr, Oxford University Press, Oxfords.
- Barrucand M. , Bednorz, A. (1992). Moorish Architecture in Andalusia, Taschen Publishers, Italy.
- Barton, S. (2009). A History of Spain, Palgrave Macmillan, New York.
- Borrás Gualis, G.M. (1996)." Introducción" El Arte Mudéjar, edit. Gonzalo Borrás Gualis. Iber Caja, Zaragoza.
- Borrás Gualis, G. M. (1990). El Arte Mudejar. Instituto de Estudios Turolenses, Teruel.
- Collins, R. A. (1994)History of Spain: The Arab Conquest of Spain 710-797, Blackwell Publishing, U.K
- Crites, D.A. (2010). From Mosque to Cathedral: The Social and Political Significations of Mudéjar Architecture in Late Medieval Seville, (University of Iowa Ph.D dissertation,), U.S.A.
- Dodds,J, and Walker, D. (1992). "Introduction", Al-Andalus: The Art of Islamic Spain, edit. Jerrilynn D.Dodds. xix- xxii. The Metropolitan Museum of Art, New York.
- Duran, D. (1994). The History of the Indies of New Spain, trans.Doris Heyden, University of Oklahoma Press, Norman.
- Ettinghausen, R. Grabar,O, Jenkins-Madina, M. (2001). Islamic Art and Architecture 650-1250, Yale University Press, New Haven and London.
- Gómez-Moreno, M. (1919). Iglesias Mozárabes: Arte Español de los siglos IX à XI, Volumen 2, Centro de Estudios Histórico, Spain.
- Guzman, R.F. (2005). Arquitectura Mudéjar, Madrid: Manueles Arte Catedra.
- Guzman, R.F. (1995). "Las Primeras Construcciones y la Definicion del Mudéjar en Nueva Espana" , El Mudéjar Iberoamericano: Del Islam Al Nuevo Mundo, Lunwerg Editores, Barcelona, España.
- Iciar Alcalá Prats, Ana María. Revilla Hernando, Beatriz Rodrigo Garza (2005). Guía Del Arte Mudejar en Aragon. Zaragoza: Centro de Estudios Mudéjares.
- Maldonado, B.P. (1986). 'Hacia Tratado de Arquitectura de Ladrillo Arabe y Mudéjar', Actas del III Simposio Internacional de Mudejarismo, Teruel, 20-22 de septiembre de 1984, Actas Volumen I. Centro de Estudios Mudejares, Teruel. ss.329-364
- Özkan Altinöz, M. (2013) Idiosyncratic Narratives: Mudéjar Architecture and its Historiography in Spain, The Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University.
- Pérez Higuera, M.T. (1996). "El Mudéjar una Opcion Artística en la Corte de Castilla y León," Historia del Arte Castilla y León 4, Arte Mudéjar, ed. José Javier Rivera Blanco, Francisco Javier de la Plaza Santiago, Simón Marchán Fiz, 132, Vol. 4, ss. 129-222.
- Phillips, William D and Rahn Phillips, C. (2010) A Concise History of Spain,

Cambridge University Press, Newyork:

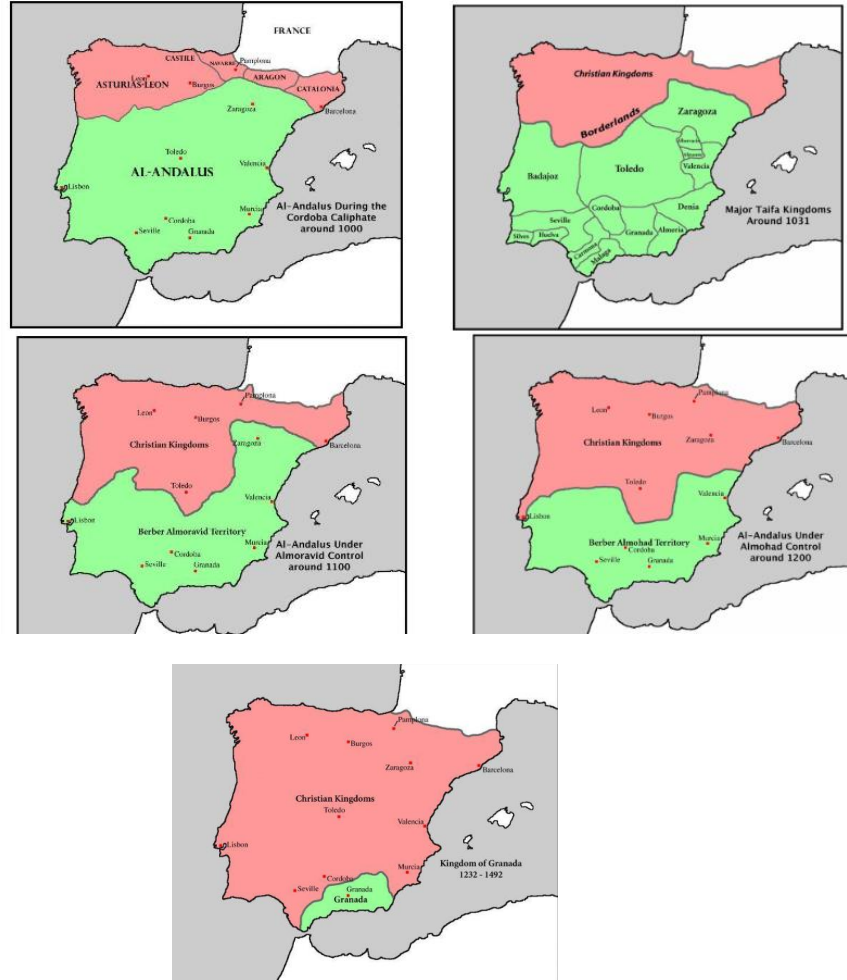
Rafael Lopez Guzman (1995) "Las Primeras Construcciones y la Definicion del Mudéjar en Nueva Espana," El Mudéjar Iberoamericano: Del Islam Al Nuevo Mundo, Lunwerg Editores, Biblioteca de Universidad Nacional Autonoma de Mexico,.

Ráfols, J.F. (2005). Techumbres y Artesonados Españoles, Colección Labor, Biblioteca de Iniciación Cultural, Barcelona&Buenos Aires, presecente edición , Editorial Maxtor, Valladolid.

Yarza Luaces (1981). Arte y Arquitectura en España 500-1250, Cetedra, Espana.

Watt W. Montgomery and Cachia, A. (2007) History of Islamic Spain, Aldine Tnansaction Publishers, U.S.A and UK.

Görseller

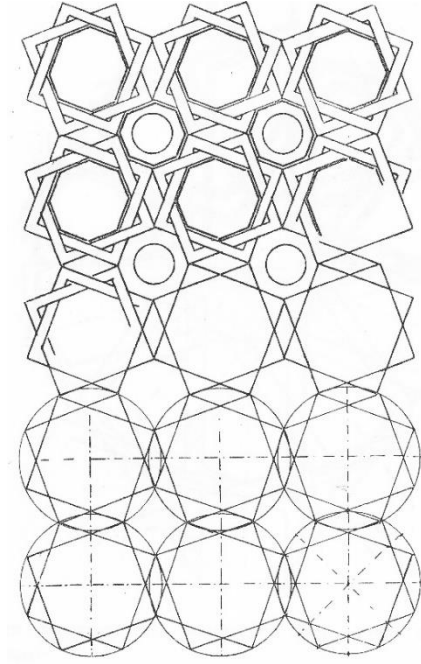
Görsel 1. İber Yarımadası'nda İslami yönetimler ve yeniden fetih hareketinin ilerleme süreci, sırasıyla: Emirlik ve Halifelik Dönemi, Beylikler Dönemi (Taifa Devletleri), Murâbitlar, Muvahhidler ve Ben-i Ahmer Devleti'nin politik sınırları.

Görsel 2. İspanya Sivil Savaşı'nın Teruel kentinde yarattığı tahribat, 20.yy başları.
Kaynak: Paul Preston, *The Spanish Civil War 1936-39*, Butler&Tanner Ltd, Frome and London, 1986.

Görsel 3. Teruel Kenti, 2013
(Foto. Yazar tarafından çekilmiştir)

Görsel 4. 8 kollü yıldız formundaki artesonado örneği Zaragoza,
Kaynak: Galiay Sarañana, José. *El Lazo en el Estilo Mudéjar: Su Trazado Simplicista*,
Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 1995,s. 28.

Görsel 5. Santa Maria Katedrali Çan Kulesi, 12-16.yy, Teruel
(Foto. Yazar tarafından çekilmiştir)

Görsel 6. Santa Maria Blanca Sinagogu alçı detayları, 16.yy, Toledo
(Foto. Yazar tarafından çekilmiştir)

Görsel 7.Santa Maria Magdalena Kilisesi ve Çan Kulesi, 16.yy, Zaragoza

(Foto. Yazar tarafından çekilmiştir)

Görsel 8. San Pedro Kilisesi Çan Kulesi, 14.yy, Teruel (Foto. Yazar tarafından çekilmiştir)

Görsel 9. Santa Clara Kraliyet Manastırı, 15.yy, Valladolid (Foto. Yazar tarafından çekilmiştir)

Görsel 10. San Juan de Los Reyes Manastırı, 1477-1504, Toledo (Foto. Yazar tarafından çekilmiştir)

Görsel 11. San Juan de Los Reyes Manastırı üst kat tavan detayı, 1477-1504, Toledo (Foto. Yazar tarafından çekilmiştir)

Görsel 12. San Pedro Kilisesi, Apsis dışarıdan görünüm, 14.yy, Teruel (Foto. Yazar tarafından çekilmiştir)

Görsel 13. Castilla ve Mancha Bölgesel örnekleme, San Tirso Kilisesi, Sahagún, 17.yy

Görsel 14. Aragon Bölgesi Mudéjar örneği, San Martín Kilisesi ve Kulesi , Teruel, 14.yy

[itobiad], 2022, 11 (3): 1671-1689

<p>Evde Ölmek Güzeldir: 'Evcilleştirilmiş Ölüm' ve Ölüm Eğitimi Pratiği Olarak Ölüm Döşegi</p> <p>It's Good to Die at Home: The Deathbed as 'Tamed Death' and a Death Education Practice</p> <p>Video Link: https://youtu.be/cDt11aQkIHs</p>	
<p>Yunus BUCUKA</p> <p>Dr. Öğr. Üye., B.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü</p> <p>Asst.Prof., B. University Faculty of Arts and Sciences Department of Social Work</p> <p>ybucuka@bingol.edu.tr</p> <p>ORCID: 0000-0003-3001-2646</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 18.05.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 24.09.2022
Yayın Tarihi / Published	: 25.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Bucuka, Y. (2022). Evde Ölmek Güzeldir: "Evcilleştirilmiş Ölüm" ve Ölüm Eğitimi Pratiği Olarak Ölüm Döşegi . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1671-1689 . doi: 10.15869/itobiad.1118103

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Yunus BUCUKA)

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Evde Ölmek Güzeldir: 'Evcilleştirilmiş Ölüm' ve Ölüm Eğitimi Pratiği Olarak Ölüm Döşegi

Öz

Ölüm döşegi, farklı rolde ve statüde olan kişilerin dâhil olduğu bir toplumsal süreçtir. Bu sürece; aile bireyleri, akrabalar, ziyarette bulunanlar, din görevlileri gibi birçok kişi aktif bir şekilde dâhildir. Zira bu süreç birçok toplumsal değerin ve dinsel faaliyetin ortaya çıktığı bir toplumsal alan da üretmektedir.

Modern öncesi toplumlarda ölüm, hayatın doğal bir parçası olarak kabul edilmekte iken modern toplumda ise ölüme meydan okunmakta ve hayattan uzaklaştırılmaktadır. Hastaneler, şifa bulunulan yerler değil ölümlle mücadele edilen merkezler haline gelmektedir. Modern toplumda ölüm inkâr edilmekte, tabu olarak değerlendirilmekte ve tbbileştirilmektedir. Dolayısıyla ölüm teknik bir olgu olarak değerlendirilmektedir.

Her insan kendi ölümünün iyi bir şekilde gerçekleşmesini istemektedir. İyi bir ölüm; huzur içinde, uzun bir hayat ardından, borçların ödendiği ve yükümlülüklerin yerine getirildiği, tartışmaların ve anlaşmazlıkların çözüldüğü, manevi ve ruhsal bakımdan güçlü bir atmosferde, kişinin sevdiklerinin yanında, kendi yatağında gerçekleşen ölümdür.

Bu araştırma nitel bir çalışmadır. Bingöl ilinde, kırsal alanda görev yapmış ya da yapmakta olan on beş din görevlisinin (imam-hatip) ölüm döşegi sürecine dair gözlemlerinden ve deneyimlerinden hareketle, ölüm döşegi sürecini anlamak amacıyla yürütülmüştür. Araştırma sonucunda; evde kendi yatağında ölmenin iyi bir ölüm olduğu, ölüm döşeginde vefatı beklenen kişilerin huzurlu bir şekilde ölmek istedikleri, bu nedenle ölmeye önce geride kalanlara çözülmemiş sorunlar bırakmamak için birçok kişi ile helalleşmek istedikleri belirlenmiştir. Araştırma alanında birçok insanın ölmek ve yakınlarıyla bir arada gömülmek için gurbetten kendi memleketlerine dönmek istedikleri, ölüm döşeginde olanlara yapılan ziyaretlerin aileler için sosyal destek anlamı ve ölüm döşeginde olan için ise yaşadığı hayatın kıymet gördüğü anlamı taşıdığı tespit edilmiştir. Ayrıca, ölüm döşegi sürecinin deneyimini yaşayanlar için bu durumun enformel bir eğitim niteliğine sahip olduğu ileri sürülebilir.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Evcilleştirilmiş Ölüm, Ölüm Döşegi, Ölümün İnkârı, Ölüm Eğitimi.

It's Good to Die at Home: The Deathbed as 'Tamed Death' and a Death Education Practice

Abstract

This is a social process in which people with different roles and status are involved. In this process, many people such as family members, relatives, visitors, religious officials are actively involved. Because this process produces a social space where many social values and religious activities emerge.

In pre-modern societies, death was accepted as a natural part of life, whereas in modern society, death was challenged and removed from life. Hospitals became a center of

struggle against death, away from being a place of healing. Now people go to the hospital not to be healed, but to die. In modern society, death is denied, considered taboo and medicalized. Therefore, death is considered as a technical phenomenon.

Death is a process that strengthens collective bonds within the framework of many social practices. Everyone wants their death to come true good way. A good death is to die in peace. A good death is to die in one's own bed with loved ones, after a long life, in a spiritually strong atmosphere where debts and obligations are fulfilled, arguments and disputes are resolved.

The study is a qualitative research. This study was conducted to understand the deathbed process based on the observations and experiences of fifteen religious officials working in rural areas in Bingöl province. As a result of the research; it is a good death to die at home in their own bed, people who are expected to die on their deathbed want to die peacefully, therefore they want to say goodbye to many people in order not to leave unresolved problems to those who are left behind before they die, many people want to return to their hometowns to die and be buried together with their relatives. It has been determined that the visits made mean that social support and the life lived are valued, and that the death process has an informal education quality for those who witnessed the experience.

Keywords: Death, Tamed Death, Deathbed, Denial of Death, Death Education.

Giriş

"Hayat, ölümden alınmış kısa vadeli bir borçtur"

A. Schopenhauer

Ölüm saf bir soru işaretidir. Bizim deneyimleyemediğimiz bir olaydır, yaşadığımız bir başkasının ölümüdür. Ölen kişinin yüz ifadesi yok olur, ne yaşadığı bilinmez. Ölüm muammadır, muğlaklıktır, muktedir olamamaktır. Adresi olmayan, varış yeri meçhul, geri dönüşsüz bir yola çıkıştır (Levinas, 2021: 20). Ölüm, aklın gücüne meydan okur. Akıl seçim için rehber olmaktır, ancak ölüm bir seçenek meselesi değildir, akla olan güveni zedeler. Akıl ölüm karşısında kendini aklayamaz. Ancak durumu örtbas edebilir (Bauman, 2000: 28). Ölüm dünyevî hayatın nihayete ermesidir, Rabbe dönüş, öze bağlantıdır. Ölümü bedeninin ilâhî özü olarak kabul eden İslâm filozofları, ölümü bu özü, dünyada yapılanların muhasebesi olarak telakki ederler. Bu bağlamda ölümden sonraki hayat, bir hasat zamanıdır. Ontolojik bakımdan ölüm öznenin kendisinde yaşadığı bir değişimdir. Epistemolojik bakımdan ölüm ise öznenin kendisine dair idrakin doruk noktasıdır. Bu noktada ölüm, gafletten bilince erişmedir (Yiğit, 2020: 737).

Birçok dinde ölüme ilişkin farklı inanışlar mevcuttur. Örneğin Budist inancına göre ölüm yoktur; ruhun bir bedenden başka bir hayat suretine geçmesi, eskimiş giysilerin değiştirilmesidir. Dolayısıyla ölüm, sonsuz zincirdeki kısa bir süreç olan hayattan daha önemlidir (Güç ve Sharafullina, 2016: 72-73). Hıristiyanlıkta ise ölüm, insanın işlediği asli günahın bir sonucu olarak kabul edilir. Tanrı bu günahı, İsa'yı yeryüzüne gönderip çarmıhta kurban ederek inananların üstünden almıştır. Dolayısıyla ölüm, İsa'ya inananlar için bir son değil, sonsuz mutluluk için bir başlangıçtır. İsa'nın çarmıhtan sonraki dirilişi, ölümden sonraki hayatın varlığının temel kanıtıdır. İnananların ölüme hazırlanmasına

dair bazı uygulamalar hastanelerde din hizmetlerinin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu durum bilhassa Orta Çağ'da Katolik Kilisesi'nin son yağlama ayini biçiminde bir geleneğe dönüşmüştür. Protestanlarda bu dünyadan ayrılmayı kolaylaştırmak nedeniyle hastanelerde ve bakım evlerinde din hizmetlerinin gittikçe arttığı da görülmektedir (Kızılabdullah, 2019: 132).

Aries (1976)'e göre, modern öncesi dönemde insanlar; ölümü bir teslimiyet ile mistik güvenin tam ortasında, ne korku ne de umutsuzlukla ve bir aşinalık duygusuyla karşılamaktadır. Ölüm süreci, insan kişiliği yok etmeyen halka açık ritüellere göre belirlenmektedir. Modern dönemde ritüellerin görünürdeki sürekliliğine rağmen ölüme meydan okunmakta ve gizlice tanıdık dünyadan uzaklaştırılmaktadır. Ölümün hem tanıdık hem de yakın olduğu, bir korku ya da huşu uyandırmayan eski tutum, ölümün adını anmaya cesaret edemeyeceğimiz kadar korkunç olduğu tutumuyla belirgin bir tezatlık oluşturmaktadır. İşte bu yüzden Aries evde ölüme "evcilleştirilmiş ölüm" adını vermektedir. Dolayısıyla ölümün bir zamanlar vahşi olduğunu değil; tam aksine bugün vahşileştiğini belirtmektedir. Kişi artık evde, ailesinin bağrında değil, hastanede yalnız ölmektedir. Daha önceleri hastane; insanların şifa bulduğu, yoksullar, hacılar için bir sığınak görevi görmekteyken, sonrasında ölümle mücadele edilen bir tıp merkezi olmuştur. Kişi artık hastaneye iyileşmek için değil, ölmek için gitmektedir. Ölüm, artık sağlık ekibinin kararıyla bakımın kesilmesiyle gerçekleşen teknik bir olgu olarak değerlendirilmektedir.

Buna karşın modern öncesi toplumlarda savaşlar, hastalıklar, salgınlar, kıtlık gibi nedenlerle insan ömrü kısalmıştır. Dolayısıyla her an gerçekleşebilecek olan ölüm, insan hayatının doğal döngüsünün bir parçası olarak kabul edilmektedir. Bunun yanında ölüme dair teolojik ve metafizik açıklamalar, toplumların onu daha kolay kabullenmesine kaynaklık etmiştir (Erbuğ, 2021, 47).

Ölüm bazı toplumsal pratikler kapsamında kolektif bağları güçlendiren bir süreçtir. Bu pratiklerin muhtevası ölümün doğal, sürdürülen hayatın içinde yüzleşilen kaçınılmaz bir son olduğuna dair ön kabuller üstüne inşa edilmiştir. Geleneksel toplum, ölümü evcil bir hale getirerek onu vahşi ya da korkunç bir olgu olmaktan çıkarmıştır. Ev içine alınan ölümün, doğal olarak kabul görmesi ve sosyal yaşamla iç içe olması, çeşitli toplumsal kurumlarla da desteklenmiştir (Aksakal, 2019: 90). Modern toplumda ölüm yaşanan dünyaya hapsedilerek bastırılmak istenmektedir. Bilhassa ölüme karşı meydan okuma aydınlanma ve akıl çağından beslenmiştir. Bu doğrultuda ölümü tanrının gazabı ya da ilahi ödül olarak değerlendirmenin yerini aklın ve bilimin aldığı, ölümün de tıbbi olarak açıklandığı bir süreç ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım ölümün metafizik, manevi ya da ruhsal bir boyuttan bedensel bir olguya indirgenişinin delilidir. (Aksakal, 2019: 83-85).

Zimmermann ve Rodin (2004) modern toplumda sosyologların "ölümün inkârı tezi" olarak adlandırdıkları yaklaşımın, ilk olarak 1955 ile 1985 arasındaki dönemde sosyal bilimler, psikoloji ve klinik tıp literatüründe ortaya çıktığını belirtmektedirler. Çağdaş batı toplumu bu yaklaşımı güçlendirmek için çeşitli argümanlar kullanmaktadır. Bunlardan biri, ölüm hakkında konuşma tabusudur. Batı toplumunun ölümün inkârına dair bir başka argümanı ise ölümün tıbbileştirilmesidir. Ayrıca ölenlerin toplumun geri kalanından ayrıştırılması da önemli bir kanıt olarak mevcuttur. Bununla ölmekte olan insanların giderek toplumun geri kalanından izole edildiği vurgulanmaktadır.

İllich (2004: 119-120)'e göre ölümün tıbbileşmesi vasıtasıyla sağlık hizmetleri, manevi inançları dışlayan bir dünya dini haline getirilmiştir. Bu yeni dinin muhtevası derslerde öğretilir ve ahlaki çerçevesi yapılandırılmaktadır. Endüstriyel toplumlarda ölüm imgesi, kültürel olarak ticarileşmiştir. Günümüzde "doğal ölüm", artık insan organizmanın tedaviyi reddettiği an olarak değerlendirilmektedir. İnsanlar artık son nefesini vermemekte ya da kalbi durduğu için ölmekte; elektroensefalogram düz bir çizgi haline geldiğinde ölmektedir. İnsan sadece üretici olarak değil, aynı zamanda tüketici olarak da işe yaramaz hale geldiğinde ölüm gerçekleşmektedir.

Ölümün modern görünümü hakkında Başok-Diş (2018: 390) şu belirtmelerde bulunmaktadır. Modern toplumda ölümün toplumsal görünürlüğü azalmıştır. Artık ölüm evlerde değil, hastane, bakımevi ve kliniklerde gerçekleşmektedir. Böyle gerçekleşen ölümlere tıp uzmanlarından başka kimse eşlik edememektedir. Bu bağlamda birçok ülkede ölümler gömülme yerine yakılmakta, cenaze törenleri kısa tutulmaktadır. Neredeyse ölen kişiden hemen kurtulmaktadır. Ölüm gibi mezarlıklar da hayatın, şehirlerin dışına taşınmaktadır. Batıda Sağır ve Aktaş (2020: 276)'ın ifade ettikleri gibi, aile ve yakınlar, artık ölümlere doğrudan dokunmak yerine, tabutlara dokunmaktadır. Aile, artık sadece musalla taşında veya cenaze arabasının arkasında son görevini yerine getirmektedir. Tabuta dokunmanın temsil ettiği anlam topluluğun ölümle bağlantısının kesilmiş olduğu ispatıdır.

Demir (2017: 193)'in belirttiği gibi modernitede ölüm, günlük hayatın içinde bir inanç unsuru değil; çoğunlukla akademik ve sanatsal bir imgedir. Ölüm; modern toplumda, bilimsel ve teknolojik gelişmelere rağmen karşı konulamayan düzen bozucu bir düşman ya da bertaraf edilemeyen bir virüs olarak kabul edilmektedir. Modern birey kişisel lügatinden ölümle ilgili ifadeleri çıkarmış, ölüm hakkında konuşmayı da uğursuzluk veya lanet olarak değerlendirmiştir.

Aidiyeti ve hafızayı temsil eden evde ölme imiyazı, yerini gittikçe dünyevileşen ve sağlık mekanizmasının kontrolünde şekillenen profesyonel izole ölüme bırakmıştır. Böylece ölüm döşegindeki erişime açık ölme, sanki gereklmiş gibi teknoloji-destekli, bağlantısız ve klinik-merkezli sessiz ölme biçimine dönüşmüştür. Bu dönüşüm, tıbbın denetimsiz baskısının ve gayri-insani bilimci yaklaşımın modern dünyayı nasıl kuşattığının bir ifadesidir. Ölüm döşeginde gerçekleşen ölmeye kişisellik ve biriciklik değeri taşıyan yatak, yoğun bakım kültüründe hafızasızlık olarak sembolleşir. Yaşam ve ölüme şahitlik eden bir ara-mekân olan ölüm döşeginin aksine, yoğun bakım ünitesi ne hayatın ne de ölümün olmadığı bir mekânsızlığa karşılık gelir. Yoğun bakım ünitelerinde acısı kadar huzuru da ilaçlarla bastırılmış izole hastalar ölmektedir. Böylece ölmek hemen gerçekleşmesi ve izlerinin de hızlı bir şekilde silinmesi gereken kötü bir an olarak değerlendirilir. Ruhun bedene indirildiği bu yerlerde onarılmaya çalışılan tek şey bedenlerdir (Demir, 2017: 198-199). Buna karşın önceki yüzyıllarda ölüm anını tasvir eden resimlerin hepsinde benzer ortamlar vardır. Tasvirin merkezinde daima yatakta olan bir hasta vardır. Oda birçok insanla doludur. Bu kişiler sayısızmış gibi görünür ve sıkışık bir şekilde durmaktadırlar. Ölüm döşegi sürecinde olup bitecek her şey açık bir şekilde paylaşılır (Aries, 2004: 213-214). Bu tasvir beraberinde iyi ölüm kavramının tartışılmasını sağlamıştır.

Kellehear (2007)'e göre iyi ölüm ani değil, genellikle ölmekte olan kişi tarafından iyi hazırlanmış ölümdür. Bu anlamda iyi ölüm, ölümü mümkün olduğu kadar çok insan için

olabildiğince olumlu ve anlamlı kılma yönündeki daha geniş toplum beklentisine uyan ölümdür. İyi bir ölüm, bu zamanı işleri halletmek ve vedalaşmak, hatta manevi ve psikolojik olarak diğer dünya yolculuğuna hazırlanmak için kullanılabilir. Kötü ölümler, borçların ve yükümlülüklerin ödenmesine kişinin sosyal ve ekonomik işlerini düzene koymasında kontrol edici bir rol oynamasına izin vermez.

İyi ölümden, Strange (2015: 1998-199)'e göre öne çıkan unsur, ölmenin ev ortamında gerçekleşmesidir. İyi ölüm, ölmekte olan kişinin aile işlerini yoluna koyma arzusuyla vasiyetname yazabilmektir. Ölüm döşegi süreci, tıp görevlileri, din adamları, akrabalar ve dostların ölmekte olan kişiyi ziyaretlerinin yanı sıra uzaktan, örneğin ibadetlerde ölmekte olan kişi için dualar etmesi, duygudaşlık mesajları iletmesi gibi kolektif hale gelmektedir.

Huzur içinde ölmek, iyi bir ölüm olarak kabul edilmektedir. Uzun ve güzel bir yaşamdan sonra, tartışmaları ve anlaşmazlıkları çözdükten sonra, sevdiklerinizle birlikte, acı çekmeden, içinde ölmektir (Van der Geest, 2004: 908). Geniş anlamda, iyi bir ölüm, yaşamın ölüme hazırlık olarak algılanmasıdır. Ölmekte olan bir insanı yalnız bırakmak yasaktır. İyi bir ölüme sosyal katılım, ölmekte olan kişinin yalnızlığının bir kısmını, bir dereceye kadar da olsa azaltır. Grup, süreçte aktif rol alır. Hasta olana duyduğu ilgiyi davranışlarıyla gösterir (Bar-Levav, 2018: 13). Eski İsraililere göre, İbranice İncil'de ifade edildiği gibi, ölüm; uzun bir yaşamdan sonra, kişi huzur içinde öldüğünde, atalarla ilişkide olduğunda, kişinin kendi toprağına gömüldüğünde iyidir. Ölüm erken, bir kişinin mirasçısı olmadığında ve uygun bir cenaze töreni yapılmadığında kötüdür (Spronk, 2004).

Ölümün önemli bir boyutu da insanlar tarafından nasıl anlamlandırıldığıdır. Bu anlam toplumların niteliklerine göre değer bulmaktadır. Ancak günümüzde giderek insanların ölümden uzaklaştıkları vurgulanmaktadır. Bu nedenle hayatın önemli bir evresi olarak kabul edilen ölümün özellikle genç nesillere tanıtılması gerekmektedir. Bunun en etkin yolu okullarda verilmesi düşünülen ölüm eğitimidir. Ölüm eğitimi Amerika'da ortaya çıkmış, bugün İngiltere'deki birçok ortaokulda yaygın olarak verilmektedir. İlköğretim okullarına da ölüm eğitiminin dâhil edilmesi sorunu ise tartışmaların ön saflarında yer almaktadır (Higgins, 1999: 79). 1960'lardan başlayarak, ölüm eğitimi programlarını geliştirmek ve iyileştirmek için önemli çabalar harcanmıştır. Ölüm eğitiminin önemli yönlerine dikkat edilmiştir. Bunlar eğitim programları bağlamında; hedeflerin ifade edilmesini, içerik ve bakış açılarının değerlendirilmesini sağlamak; öğretim yöntemlerini, öğretmen yeterliliklerini değerlendirmektir. Üniversite öğrencileri, halk, ilk ve orta düzey öğrenciler, sağlık uzmanları ve yas danışmanları dâhil olmak üzere çeşitli paydaşlara sunulan ölüm eğitiminde ilerlemeler mevcuttur. Devlet okulu öğrencileri için dönem dersleri, öğretim birimleri ve profesyoneller için kısa atölye çalışmaları gibi çok çeşitli programlarda planlama, hedef belirleme, uygulama ve değerlendirmeye dikkat edildiği göze çarpmaktadır (Wass, 2004: 290).

Bu çalışma ölüm döşeginde olma sürecini anlamaya yöneliktir. Bu süreç çeşitli statü ve rolle, toplumsal etkileşimle, kişisel deneyimlerle toplumsal kültür ve dinsel değerlerle ilişkilidir. Bu doğrultuda çalışma, "insanların çoğu neden evlerinde ölmek ister?" sorusu temele alınarak yapılandırılmıştır. Ölüm döşegi süreci kentsel mekânlara kıyasla kırsal alanda daha yoğun yaşandığından, bu alanlarda görev yapmış ya da hala yapmakta olan din görevlilerinin gözlem ve deneyimlerinden hareketle anlaşılması amaçlanmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma nitel bir araştırmadır. Nitel araştırma desenlerinden olan olgubilim deseni üstüne temellendirilmiştir. Söz konusu araştırma deseninde araştırmacı bireysel yaşantı ve deneyimlere odaklanmaktadır. Böylece amaçlar doğrultusunda katılımcıların yaşantılarındaki derin anlamlara ve potansiyel verilere ulaşması söz konusu olmaktadır. Katılımcıların araştırma konusunu nasıl deneyimleyip anlamlandırdıkları anlaşılmalı çalışılır. Bu noktada bir özne olarak katılımcıların ölümü, ölüm döşeginde olmayı ölüm döşeginde olan kişilerin yakınlarının yaşamları, bu durum etrafında gerçekleşen toplumsal alanı nasıl değerlendirdikleri dikkate alınmaktadır. Bunun anlaşılması için de bir araç olarak derinlemesine görüşmelerin kullanılması uygundur (Bal, 2014; Creswell, 2003). Bu doğrultuda; araştırmanın çalışma grubu olarak Bingöl'e bağlı köylerde görev yapmış/yapmakta olan on beş din görevlisi belirlenmiştir. Görüşmelerde elde edilen verilerin birbirini tekrar etmesi nedeniyle doyum noktasına ulaştığı düşünülmüş ve görüşmeler bu sayı ile sınırlandırılmıştır.

Tablo 1. Katılımcılara Ait Bazı Bilgiler

Sıra No	Yaş	Hizmet Yılı
K1	55	29
K2	36	11
K3	41	19
K4	55	30
K5	54	28
K6	52	26
K7	45	24
K8	42	19
K9	52	28
K10	37	16
K11	42	21
K12	44	10
K13	37	14
K14	55	28
K15	43	20

Katılımcılar çeşitli sürelerde kırsal alanda dini hizmet yapmışlardır. En düşük hizmet yılı on en yüksek hizmet yılı ise otuz yıldır. Hizmet yılı ortalamaları yirmi bir yıldır. Katılımcılardan yaşı en düşük olanın otuz altı en yüksek olanın ise elli beştir. Yaş ortalamaları ise kırk altıdır. Katılımcı grubunun araştırma konusu hakkında oldukça deneyimli olduğu anlaşılmaktadır. Zira kırsal alanlarda ölüm döşeginde olan kişiler için Kur'an okunmakta ve periyodik ziyaretlerde bulunmaktadır. Bu süreçte bilhassa din görevlileri aktif olarak yer almaktadırlar.

Araştırmaya başlamadan önce Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'ndan izin alınmıştır. Veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır.

Görüşme formunda; ölümüne yüklenen anlam, ölümün sosyal bağlamı, ölüm döşeginde olan kişilerin istek ve beklentileri, bakım ve destek sağlayan yakınların yaşadıkları ve çevrenin sunduğu toplumsal desteğin niteliği ile ilgili birçok başlığa yer verilmiştir. Görüşmeler 2022 yılı Mart ve Nisan aylarında yapılmıştır. Tüm görüşmeler yüz yüze yapılmıştır. Görülmelerin tümü kayıt altına alınmıştır. Görüşmeye başlamadan görüşmelerin kaydedilmesi izin alınmıştır. Bu görüşmeler 30-75 dakika arasında çeşitli sürelerde yapılmıştır. Yapılan kayıtların tamamı deşifre edilmiştir. Bu deşifrelerden yapılan alıntıların kime ait olduğunu belirtmek amacıyla (K1, 25) şeklinde kodlama yapılmıştır. K1 katılımcıyı, 25 ise katılımcının çalıştığı hizmet süresini ifade etmektedir. Katılımcılardan elde edilen veriler betimsel olarak analiz edilmiştir. Bu analizler neticesinde ve literatür taramasıyla beraber bulgular beş tema olarak tasnif edilmiştir.

Bulgular

Verilerin betimsel analizi sonucunda bulgular beş tema altında toplanmıştır. Bu temalar "evcilleştirilmiş/iyi ölüm", "helalleşme huzurlu bir ölüm için gereklidir", "ziyaretler biyografik hayatın onayıdır", "ölmeye dönmek" ve "ölüm döşeginde enformel ölüm eğitimi" şeklinde sıralanmıştır.

Evcilleştirilmiş/İyi Ölüm

Ölüm zamanını tayin etmek mümkün değildir. Ancak ölüm döşeginde olmak ölümün habercisidir. Ani ve travmatik ölümler geride kalanlar için büyük boşluklar meydana getirmektedir. Dolayısıyla ölümle karşılaşma zamanı ona yüklenen anlamda etkili olacaktır.

İnsanın kendi evinde ve yatağında ölme isteği, katılımcıların gözlem ve deneyimlerinin desteklediği bir konudur. Kendi yatağında ölmek, sevdiği insanlarla beraber olmayı içermektedir. Bu durumda ölmek, dini ve manevi uğurlanma imkânı sunmaktadır. Kişi kendinin yanı başında Kur'an okunacağını, dualar edileceğini düşünmektedir. Dini bir atmosferde vefat etmek ebedi hayata geçişi kolaylaştırmaktadır. *"Ölümcül bir hastalığa yakalanan insanlar hep şunu diyor: Hocam bize dua edin. Yatağımızda vefat etmek istiyoruz. Hastane köşelerinde, Kur'an okunmadan, dua edilmeden bir yerde vefat etmek istemiyoruz; ruhumuzu yatağımızda teslim etmek istiyoruz. Kendi yatağında kendi döşeginde Kur'an'la, zikirle, duayla ruhlarını teslim etmek istiyorlar."* (K3, 19). Burada dikkati çeken önemli bir husus, hastaneye dair düşüncelerdir. Hastanede ölmeyi nitelerken hastaneyi maneviyattan uzak bir mekân olarak düşünmektedir. Özellikle yoğun bakım ünitelerinde ölmek vedalaşma imkânı bırakmadığından şiddetle reddedilen bir başka husustur. *"Amcam dedi ki: 'Kesinlikle beni yoğun bakıma atmayacaksınız, beni vurun, öldürün; yoğun bakıma atmayın."* (K9, 19) ifadeleri konuyu uygun bir şekilde özetlemektedir. *"Genelde birçok kişi vasiyet ediyor: 'Hastalandığımda beni yoğun bakıma götürmeyin, ben yoğun bakımda can vermek istemiyorum. Evde öleyim ki üzerimde Kur'an okusun."* (K13, 21) gibi benzer vurgular tüm katılımcıların dile getirdikleri hususlardandır. Hastane ve yoğun bakım üniteleri ölümün manevi boyutunun yaşanmasına bir engel olarak değerlendirilmektedir.

Ölüm döşegi bazı konuları denetim altına almayı ve son günlerinde bazı isteklerde bulunmaya olanak sağlamaktadır. Tanıdık, bildik yerlerde olmak, sevdikleriyle bir arada olmak yanında, kişiler son günlerini duygusal olarak teskin edici dua ve metinlerin kendilerine okunmasını talep etmektedirler. Zira bu okumalarla sağlanacak duygusal yoğunluk gönüllerdeki sıkıntıyı azaltacaktır. *"Ben şuna şahit oldum: Bir kişi hastaydı,*

sekeratta iken peygamberimizin hayatını anlatan bir kitap var diyor, bana okuyun ben onu düşünerek ruhumu teslim edeyim. Öyle oldu. Üç gün boyunca o kitap okunmuş. O şekilde ruhunu teslim etmiş." (K5, 28). Ölüm döşeginde insanların en lezzet aldıkları duygusal metinlerin okunmasını istedikleri anlaşılmaktadır. Kişilerin tanıdık hikâyeler, olaylar üstünden bir ferahlama yaşadıkları da dikkat çekmektedir. Bir başka örnekte K9 tarafından dile getirilmektedir: "...bir hastaya sana okuyayım mı? Kur'an insana huzur verir, sükûnet verir. İstiyorum, dedi. Bir iki gün sonra tekrar gittim. Dedi ki 'Hocam sen bana Kaside-i Bürde'yi okur musun?' Ezberimde yoktu. Temin ettim ve birkaç defa kendisine okudum." (K9, 19).

Ölüm döşeginde olmak ölümün planlanması hususunu doğurmaktadır. Evlatlar, kardeşler, yakınlar, komşular ziyaret imkânı bulmaktadırlar. Bu ziyaretlerde geçmişini anma, güzellikleri hatırlama da bulunmaktadır. Kişi yalnız değil etrafında sevdiği vardır. Bu hem ölüm döşeginde olan hem de yakınları için ölümü kabullenmede etkilidir: "Ailesinden herkes yanındadır insan bir arada görmek istiyor. Ölen veya hayatta kalanlar, iki taraf açısından da güzeldir. Çünkü fani dünyada bir vedalaşmadır yani beraber olalım, görelim; hiç olmazsa son anında yanımda olsun. Allah yavaş yavaş, alıştırma alıştırma belli bir zamana yayıyor." (K10, 28). Bir başka unsur da bu tür zamanlarda ölümün ani olmayıp belli bir sürede cereyan etmesidir. Bu durum ölümün travmatik olmasını engellemektedir. Ölüm beklenilmektedir. Böylece insanlar duygusal bakımdan hazırlanmaktadırlar.

Helalleşme Huzurlu Bir Ölüm İçin Gereklidir

Ölüm döşegi birçok pratiği yanında helalleşme ihtiyacını karşılamak için fırsat yaratır. Ölüm döşeginde olan kimseler geçmişte beraber yaşarken gönlünü kırdıkları, haksızlık yaptıkları, eziyet ettikleri kişilerle helalleşmeyi dilerler. "Köylerde iç içe yaşıyorlar, öyle bir hayat tarzı var. Birbirlerinin bahçesine girmişlerdir, suyunu kesmiştir gibi. Genellikle birbirlerini çağırırlar, helallik alırlar." (K10, 28). "Her insan hata yapar. Bu temelde, insanlar öte dünyaya uğurlanmadan önce bazı sorunların giderilmesini ister. Helalleşme aynı zamanda toplumsal bir beklentidir. ...sekerattaki insanın isteğini reddedilmez." (K11, 16) anlayışı bu muhasebeyi gerekli ve kolay kılmaktadır. Bununla beraber, insanlar ölümün gerçekleşmesi için bir gereklilik olarak da kabul edilmektedir. "Helal edilmediğinde insan ruhunu zor teslim ediyor." (K2, 11) düşüncesi hâkimdir. Bu noktada, "Hocayı devreye sokuyorlar, hoca köyde hem müftüdür hem vaizdir hem rehberdir." (K9, 19) dolayısıyla köylerde görevli din görevlileri uzlaştırıcı ve arabulucu olarak ön plana çıkmaktadır. "Kırgın olduğu, kalben muzdarip olduğu bir insan varsa getirsinler, helalleşelim. Gönül kırgınlığı varsa onu tamir edelim. İnsanlar birbirlerinden hoş ayrılmak istiyor çünkü ahirete durum biraz tehlikeli oluyor. Ne kadar hayır da olsa şer de olsa zerre miskal kadar dahi olsa orada hesabını vereceksin. Ama bazı hatalar kusurlar var daha vefat etmeden de insanlar helalleşebilir ahirete taşımamak için." (K3, 19).

Ölüm hali aynı zamanda toplumsal uzlaşısı için de önem arz etmektedir. Süregiden bazı çatışmaların sona erdirilmesi için toplumsal bir zemin oluşturmaktadır. Zira bu uzlaşısı, küskünlükleri sonlandırıp daha güvenli ilişkiler kurmaya da vesile olmaktadır. Sorunların miras kalmaması noktasında ölüm döşegindeki kişiler bunun için gayret göstermektedirler. "Genellikle hastalık ağır olduğu zaman kişi gelenlerden helallik ister. Sana bu şekilde hakaret ettim, sana zulmettim o gün kendimi haklı çıkardım, hakkını helal et, der. O da helal eder genellikle. O duygusal atmosferde hakkımı helal etmiyorum, diyeni göremezsin." (K11, 16).

Kimi zaman uzlaşma için din görevlilerinin, ölüm döşeğinde bulunan kişilerin akrabaları ya da evlatları da bu barışa katkı sunmaktadırlar. Aynı zamanda bir ilişkiler ağı üreterek hayatın akışı içinde insanların daha dikkatli yaşamaları konusunda da öğütler içermektedir. "Çocukları adamın yanına gittiler. 'Babamızı helal et. Belki ölümü daha kolaylaşır, belki sen helal etmediğinden dolayı o can çekişiyor.' Son günlerde bunu da gördüm. (...) evet tazminat diyorlar ya hakkını al ya da helal et ya da ahirette mükafatını alıp verir." (K9, 19).

Ölüm döşeği bazı işlerin bitirilmesi için olanaklar sunmaktadır. Çözülmemiş ancak huzursuz eden sorunlar ve ilişkilerin düzeltilmesi gerekmektedir. Hoşnutsuzluklar, aile üyeleri arasında da bulunmaktadır. Kişi ölmeden önce bu gibi sorunların giderildiğini de görmek istemektedir. Özellikle evlatlar arasındaki sorunların varlığı kişiye ızdırıp vermektedir. Bu süreçte katılımcıların birçok barışa vesile olduğu dile getirilmiştir. "Babanın biri hastalanınca il dışında olan iki oğlu geldi. Haberim yoktu bunların birbirinden küs olduklarının. İkisini de başka bir odaya çağırdım, barıştırdım ve babalarının yanına götürdüm. Birbirlerini öptüler, babalarını öptüler. Ve dedim ki, kalbin rahat olsun ikisi de barıştı," (K4, 30). Bir başka örnekte birbirleriyle küs olan üç kardeş arasındaki sorunların çözülmesi için ölüm döşeğinde olmanın kıymeti dikkat çekmektedir. "Ben şuna şahit oldum: Üçkardeş vardı. Aralarında uzun zamandan beri bir küslük vardı. Ağabeyin biri hastalanıyor, kanser hastalığına yakalanıyor, iki üç yıla yakın devam ediyor. En son aşamadayken diğer kardeşlerle beraber gittik helalleşme alındı. Hasta olan da sağ olanlar da bayağı sevindi." (K10, 28).

Ziyaretler Biyografik Hayatın Onayıdır

Ölüm döşeğinde olan kişilere, cemaat ile birlikte camiden çıktıktan sonra ziyaret yapılır; "geçmiş olsun, Allah sana şifa versin, çok iyisin" denilerek moral ve destek verilmektedir (K2, 11). Özellikle ölümcül hasta ve yaşlı insanları ziyaret etmek için köy sakinleri, köy imamını ön plana almaktadır. Çünkü bu alanlarda imam toplumun rehberidir, sadece camide namaz kıldırmakla görevli değildir. Düğünde de bekleniyor, nişanda da cenazede ve hasta ziyaretinde de beklenilmektedir (K9, 19). Bu ziyaretlerde bilhassa iyi dileklerde bulunulmaktadır. Eğer kişi ölüm döşeğinde ve ölümü bekleniyorsa kendisine bu hissettirilmeden "Allah günahlarına kefaret etsin, bizim için de dua et." denilerek hepimizin fani olduğu vurgulanır (K9, 19).

Hasta ziyaretleri insanlar üstünde büyük etkilerde bulunur. Hasta kişiler bu ziyaretleri birçok açıdan yorumlamaktadırlar. Bilhassa kendi yaşamlarının değerinin yorumlanması bakımından önemli sonuçlar içermektedir. Bu ziyaretler sonucunda hastalar yaşadıklarının nasıl değer gördüğünün muhasebesini yapmaktadırlar. Bu durum da önemli bir sorgulamayı tarif etmektedir: Yaşadıkları hayatın sorgulanması. "Ziyaretlerde ölecek kişi toplumun bir parçası olduğunu, ölümlerinde de bir değeri olduğunu, bir saygınlığı olduğunu hissediyor. Ben kötü bir adam olsaydım kimse beni ziyarete gelmezdi, demek ki ben bazı insanlar için hayatta bir anlam ifade etmişim. Zamanından, emeğinden ayırarak buraya kadar geldiğine göre hayatta boş yaşamadım, bunlar benim şahitlerim yaşadığına dair, diye düşünür." (K7, 24). Ölüm döşeğinde olan insanlar, yapılan ziyaretler konusunda kendilerinin hayatta bir boşluğu doldurduğuna dair, bir şahit gibi görülüyor. Yani yaşamlarının bir değeri olduğunun onayı olarak değerlendirilmektedir. Anlamsız bir hayat sürdürmediklerinin bir delili olarak görmektedirler.

Hastalık süreci bazen aylar hatta yıllar alabilmektedir. Bu süreç aileler ve hasta kişiler için birçok zorluk içermektedir. Yalnız başına üstesinden gelinecek bir durum değildir. Profesyonel sağlık desteğinden çok, toplumsal ve psikolojik destek daha ön plana

almaktadır. "Kesinlikle acılar paylaştıkça azalır. Eğer çok acı bir durum yaşanmışsa kendini kaybedip bunalıma giren insanlar var. Toplum içine geldiğinde ferahlıyor yoksa bu yükü taşıyamaz. Toplum beni seviyor, bana değer veriyor, akrabalarım beni seviyor, diye düşünüyor." (K9, 19). Eve gelip gidenlerin gösterdikleri ilgi, zorlukların göğüslenmesinde güçlü bir kaynak olarak değerlendirilmektedir. Hatta gelmeyenlerin neden gelmedikleri dahi dikkate alınmaktadır. "Gördün mü hiç bana bir telefon açmadı. Beni arayıp sorsunlar, diye bazıları eve gelmesini bekliyor. Sevdikleri kişilerin yanında olmasını istiyor." (K9, 19). Hasta insanlar, kendilerini yalnız hissetmemeleri acıya dayanıklılarının biraz daha artacağını düşünerek eşlerini dostlarını yanlarında görmek istemektedirler (K7, 24). "Gözlediğim kadarıyla ile herkes kendilerinin sorulmasını istiyor çünkü insanın acısı diniyor, mutlu oluyor. Bizi soruyor, bizim kıymetimizi biliyor." (K2, 11).

Ölmeye Dönmek

Katılımcılar, insanların çoğunda kendi döşeginde ölmek ve kendi köyünde yakınlarının yanında defnedilmek istediklerini gözlemlediklerini belirtmişlerdir. Ölümü yönetme bağlamında değerlendirilebilecek bu ifadeler, ölüm sonrası sürece de vurgu yapmaktadır. İnsanlar elbette kendi yataklarında yanı başlarında sevdikleriyle ölmeyi tercih etmektedirler. Bunun yanında yaşlılık ya da hastalık nedeniyle farklı şehirlerinden hatta dünyanın farklı ülkelerinden doğup büyüdüğü yerlere dönmek istemektedirler. Bu tercih sosyal ve ruhsal birçok ögeyi içermektedir. "Özellikle yaşlılık döneminde veya ölümü hissettiği zamanlarda insanlar kendi doğduğu büyüdüğü çevreye daha çok özlem duyuyor. Memleketten uzakta gariban yalnız bir adam olarak ölmek istemiyorlar. Dönmek istiyor insanlar sevdiklerinin yanında güvenli bir ortamda ölmek istiyor bunu hissettim ben." (K7, 24). Bazı katılımcılar benzer durumları gözlemlediklerini belirtmektedirler. Benzer tercihlerle gelerek köylerinde vefat eden birçok cenazede bulduklarını dile getirmişlerdir.

Yurt dışında, gurbette yaşayan insanlar kendi memleketlerine gömülmeyi organize hale getirerek birçok vakıf ve dernek kurmuşlardır. Ulaşım koşullarının gelişmesiyle de birçok insan kendi kasaba ya da köyünde defnedilmeyi vasiyet etmektedirler. "Avrupa'da kaldığımda Diyanet Vakfı'nın cenaze fonu diye bir şey vardı. Diyanet kendi resmi kanalıyla cenazeyi alıyor, yıkıyor, kefenliyor ve memleketine ta köyüne kadar getiriyor. Vefatından kabrine kadar olan bütün masraflarını diyanet karşılıyor. Bunun gibi birçok profesyonel vakıf var." (K3, 19). Bu vasiyetin gerisinde toplumsal ve bireysel birçok güdünün bulunduğunu belirtmek mümkündür. Aile mezarlıklarının oluşturulması bir aradılığı ve devamlılığı bilinç düzeyinde taze tutmayı sağlarken güçlü bir kültürel bağ da üretebilmektedir. Aynı zamanda tarihsel bir bağlam oluşturma konusunda toplumsal varlığın önemine de işaret etmektedir. "İnsanda daima kendi yetiştiği yere, sevdiklerinin yanına defnetme olayı var. Annemin babamın yanına defnedin, böyle vasiyetlerle de (...) sanki yanına defnedilince beraber olacağız onun maneviyatından istifade edeceğiz gibi düşüncelerle karşılaşılıyor. Kendi ölüm döşegine geliyor insan." (K3, 19). Bu insanların aidiyet bağını güçlendirip hayatlarının sonlarında kendilerini huzura kavuşturacak önemli bir unsur olarak ileri sürülmektedir.

Ölüm Döşeginde Enformel Ölüm Eğitimi

Ölümün ve ölüm sürecini müşahade edilmesi her birey için hayatı anlamlandırma da tesirli olmaktadır. Hayatın bütün boyutlarıyla yüzleşmek onu daha anlaşılır hale getirecektir. Ölüm kuşkusuz insan hayatında anlam yüklenilmesi en zor gerçeklerdendir. Ancak her an gerçekleşecek kadar yanı başımızdadır. Ölüm sürecine dâhil olma bu noktada eşlik edenler için bu gerçekliği daha canlı ve anlaşılır kılma konusunda fırsatlar

sunmaktadır. Dolayısıyla yanı başında babasının ya da bir başka yakının ölümünü yaşamak her insanda hayatın bu önemli gerçeğini idrak etmede işlevsel olmaktadır. Tüm katılımcılar bu konuda benzer deneyimler paylaşmaktadırlar. *“Evde bir toplanma var. Gençler, çocuklar bir ölüm hissine kavuşuyor. Bu dünyanın gelip geçici olduğunu ölümün hak olduğunu fark etmeleri açısından bu önemli bir şey.”* (K6, 26). *“Ölüm en büyük nasihat vericidir, ondan ders alınmalıdır. Nice insanın yakını ölüyor, adam töbe istiğfar ediyor.”* (K5, 28).

Bilhassa gençlerin bu gerçekliğe yakın olması hayatları için önemli bir deneyim olacaktır. Zira günümüzde ölümün gittikçe yaşamın uzağına itildiği düşüncesi hâkimdir. Gençlerin her ne kadar bu kendi nispetlerinde deneyimlese de hayatın önemli bir boyutu olduğunu idrak etmeleri tasarlanan hayatın yeniden gözden geçirilmesi ve sonraki süreçlerde de revize edilmesini sağlayacaktır. Böylece tanıdık bir deneyim olarak karşılaşılabilecek yeni ölümlerde yaşayacakları ölüm vakalarında daha az travmatik nitelik kazanacaktır. *“Gençler, ölmek üzere olanı gördükleri zaman tefekkür ederler. Ölüm anını müşahade ettikleri zaman, ölümün gerçek olduğunu, bir hakikat olduğunu anlamaları daha iyi olur. Kitapta bir şey okuduğum zaman ayrı bir şeydir ama hayatında yaşadığım zaman ayrı bir şeydir; hayatında yaşadığım zaman unutmazsın, beyninde artık o canlı olarak kalıyor.”* (K15, 14).

Ölüm döşeginde olan ya da ölümcül bir hastalığı olan kişilere yapılan ziyaretlerde genellikle ölüm ve dünyanın faniliği üzerine sohbet edilmektedir. Çoğunlukla imamların konuşmalarıyla şekillenen sohbetler, ölümün idraki için önemlidir. Ölüm üstüne konuşmalar için evler doğal bir atmosfer olarak imkân sunmaktadır: *“(…) aralarında eğer bir hoca yoksa bakıyorsun üç beş dakika sonra herkes kendi gündemini konuşmaya başlar. Fakat aralarında hoca varsa biraz daha ölümle alakalı konuşmalar olur. Hayatım fani olduğuna dair konuşmalar.”* (K9, 19). *“Belli arahklarla ölüm hakkında sohbet edilir. Uhrevi hayata yönelik bizler daha şanslıyız, şu anda onun yerinde biz de olabilirdik. Henüz töbe imkânımız var, kendimizi toparlayabiliriz, manevi bir sohbet yapılır bir 5 - 10 dakikalık.”* (K10, 28).

Hem toplum ve hem de cami cemaati için örnekler oluşturması bağlamında da ölüm üstüne konuşmalar ve sohbetler yaygın ölüm eğitiminde önemli bir boyut olarak dile getirilmiştir. Katılımcılar karşılaştıkları bazı örnek durumları vaaz ve sohbetlerinde dile getirdiklerini belirtmektedir. Bu hususta K5 şahit olduğu bir olayı şöyle dile getirmektedir: *“(…) beni çağırdılar. Bazı köylülerle beraber onu ziyaretine gittim. Elimi tuttu ve ağladı. Bana dedi ki 'Benim hayatım çobanlıkla geçti. Nice insanın malını yemişim. Ne yapacağım bana bir çare bul!' ölmek üzere. Dedim ki 'Malın varsa vasiyet et, evlatların götürsün versin.' Dedi ki 'Ya ben bilmiyorum ki kimin malıdır, binlerce hayvan vardı. Kayboldu diye satıyordum koyunları. Ben ne yapacağım!' Bir ağlıyor bir ağlıyor ki. Dedim 'Evlatlarına söyle onlar için dua etsinler, Cenabı Allah hüküm verecektir. Bu da güzel bir şeydir, farkına varmışsın töbe istiğfar ediyorsun.' diyerek teselli verdim.”* (K5, 28).

Ölümü beklenen birinin bulunduğu ev kendine özgü bir atmosfer sahibidir. Ziyaret edenler, Kur'an okumalar, yapılan dualar ve teselliler bu atmosferde önemli unsurlardır. Bu noktada çocukların bu atmosferi kendi koşullarında algıladıkları kabul edilebilir. Katılımcılardan K7 kendi çocukluk deneyimleri üstünden çocukların ölüm gerçeğini anlamlandırması hususunda şu noktalara işaret etmektedir: *“Biz 13 - 14 yaşlarındaydık. Bir taraftan anlamlandırmaya çalışıyorum Kur'an okunurken ve herkes bütün dikkatini oraya yoğunlaştırıyor. Bir insan sadece bir ibadetle nasıl bu kadar motive olabilir. Onu anlamaya çalıştığımı hatırlıyorum o dönemde. Ortamın bu kadar hızlı nasıl değiştiğini anlamaya*

çalışıyordum, birdenbire herkes üzgünken, bir matem havasında bir denbire sanki namaz kılar pozisyonuna ya da oruçlu pozisyona nasıl bu atmosfer oluştu, onu merak ederdim." (K7, 24).

Tartışma ve Sonuç

Bu bölümde yapılan değerlendirmeler, bulguların analizi sonrasında ulaşılan temalar üstünden, ölüm döşegi sürecinde gerçekleşen ölümlerin iyi ölüm olup olmadığı, yapılan ziyaretlerin anlamı, kişilerin ölmeden önce doğup büyüdüğü yerlere geri dönmek veya öldükten sonra buralarda defnedilmek istemeleri, bu ölüm sürecinde yaşananların enformel bir eğitim süreci olup olmadığı hususlarında yapılmaktadır.

İnsanlar iyi bir ölüm arzular. Ölümü öngörerek ve ona hazırlanarak, yakınları tarafından sağlanan temel rahatlık içinde - ve doğru zamanda- ölmeyi umuyorlar (Kellehear, 2007: 249). İyi bir ölümün önemli ilkeleri arasında; ölümün ne zaman geleceğini bilmek, olup bitenlerin kontrolünü elinde tutabilmek, isteklere saygı ile onur ve mahremiyete, ölümün nerede meydana geleceği (evde veya başka bir yerde) üzerinde seçim ve kontrole, gerekli manevi veya duygusal desteğe erişime, veda etmek için zamana ve zamanlamanın diğer yönleri üzerinde kontrole sahip olmak bulunmaktadır (Smith, 2000).

Birçok kültürlerde iyi ölüme ilişkin değerlendirme benzerlik göstermektedir. Gana'daki kırsal bir kasabadaki insanlar, huzurlu bir ölümü 'iyi ölüm' olarak görüyor. Huzurlu ölüm, ölmeden önce bütün işlerini bitirip başkalarıyla barışmış olan ve kendi ölümüyle barışık olma anlamına gelmektedir. İyi ve huzurlu bir ölüm, uzun ve iyi yaşamış bir hayatın ardından gelmektedir. Böyle bir ölüm tercihen evde, çocuklar ve torunlarla çevrili olarak gerçekleşir. (Van der Geest, 2004: 898). İyi ölüm, her şeyden önce, ölen kişinin diğer insanlarla barış içinde olduğunu ima etmektedir. Ölmeden önce çatışmalar sona erdirilmeli ve düşmanlar uzlaştırılmalı, borçlar ödenmeli ve sözler yerine getirilmelidir. Bunu başarabilen biri, son gidişine hazırdır. O başkaları tarafından saygı duyulan bir kişidir (Van der Geest, 2004: 908). Meksika kökenli Amerikalı yaşlı yetişkinlerin ölüm hakkındaki düşüncelerinin araştırıldığı bir çalışmada; ölüm anında ailelerinin yanında olmak katılımcılar için en kritik konulardan biri olarak değerlendirilmiştir. Aile ile yakınlaşma, yaşamın sonunun önemli bir yönü olarak kabul görmüştür. Bazı katılımcılar evde ölmeyi tercih ettiklerini ve bunun iyi bir ölümün parçası olarak görüldüğünü ifade etmişlerdir. Hastane, huzurlu bir ölüm sürecini engelleyen bir yer olarak tanımlanmış, ev ise, huzurlu ve bireylerin aile huzurunda ölmesine izin veren bir yer olarak kabul edilmiştir (Ko, Cho, Perez, Yeo ve Palomino, 2013: 16).

Ancak modern toplumlarda ölüm çoğunlukla hastanelerde gerçekleşmektedir. Buralarda iyi ölüm ise çoğunlukla toplumsal olmaktan uzaktır. bir palyatif bakım ünitesinde bulunan hastalar için uykusunda ölmek, sessizce, haysiyetle, ağrısız ve aniden ölmek iyi ölümün önemli nitelikleridir (Payne, Langley-Evans ve Hillier, 1996: 307). Bunun yanında evlerinde hastane koşullarını sağlamak da gittikçe artan bir şekilde gözlenmektedir. İyi sağlık olanaklarından faydalanan üst sınıf üyesi insanlar gittikçe ölüm mekânını hastane yerine, doktor ve sağlık uzmanları denetinde "evde ölüm döşegi" olarak belirlemektedirler. Buna karşın birçok ölümcül hasta ve onların yakınları ölümün yakın bir vakitte gerçekleşeceğini hakkında kanaat sahibi olduklarında, ölümün evlerinde gerçekleşmesini tercih edeceği ileri sürülebilir (Nerse, 2020: 150). Bu çabaların evde ölümün hala önemli ölçüde arzu edildiğinin ifadesi olarak kabul edilebilmektedir.

Ölüm döşeği, ölümün kolektif olarak onaylandığı ve mütevazı ritüeller beraberinde bir tür hazırlık mekanıdır. Burada ölme, hayatın zıddı olarak görülmez; aksine hayatın zorunlu bir unsuru, içkin bir boyutu ve tamamlayıcısı olarak kabul edilir. Ölmekte olan kişinin sevdikleriyle söyleşebildiği, tavsiyelerini onaylabildiği, böylece ölüme hafifleyerek yönelebildiği bir geçiş zamanıdır. Bu durum, aynı zamanda iç hesaplaşmalarla geçmişe, yönlendirici vasiyetlerle geleceğe dairdir (Demir, 2017: 195). Ölüm döşeği ölümle gönüllü randevu mekânı, bu hakikati içten kabul ederek onunla baş başa kalındığı kişisel bir zaman kesitidir (Demir, 2017: 200). Bu istisnai durum bir hesaplaşmayı içerirken geleceğe dair bazı sözlerin verilmesi hatta akitlerin yapılmasını da sağlamaktadır. Zira son anlarda dile getirilenlerin reddi düşük bir ihtimaldir. Katılımcılar bu son süreçte yakınların böylece vefat edeni daha rahatlamış bir şekilde öte dünyaya uğurlamaktadırlar. Kaldı ki bu huzur hali kendilerine de sirayet etmektedir. Dolayısıyla karşılıklı olarak hayatın bu hali daha rahat kabul görecektir.

Ölüm döşeği; evde, çocuklar ve torunlarla birlikte, Kur'an'ın okunduğu manevi ve duygusal bir atmosferde, huzur içinde, vasiyetler ve nasihatlerde bulunarak, küskünlükleri gidererek, helalleşerek, geride barış ve huzur bırakarak ölmeyi içermektedir. Dolayısıyla katılımcıların ifadeleri ve literatür temelinde kendi yatağında, ölüm döşeğinde ölmek iyi bir ölüm olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında ölüm döşeği Aries (1976)'in "evcilleştirilmiş ölüm" niteliklerini de barındırmaktadır. Bu ölüm sürecinde pasif teslimiyet, mistik güven umut ve aşinalık mevcuttur. Ölüm tanıdık ve yakındır.

Ölüm, akrabaların bir araya gelmesini sağlayarak, insanların bu zamanda birbirlerine sunabilecekleri sosyal desteği en üst düzeye çıkarmaktadır (Kellehear, 2007: 116). Ölümü beklenen birinin bulunduğu ev köylerde sıkça ziyaret edilmektedir. Bu ziyaretler cami cemaati ile toplu yapıldığı gibi akraba ve komşuların gerçekleştirdiği müstakil ziyaretler şeklinde de olmaktadır. Yapılan bu ziyaretler iki bakımdan değerlendirilebilir: İlki ölüm döşeğinde olan kişinin yakınlarına yöneliktir. Bu durumda yapılan ziyaretler dayanışmanın bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Bir enformel sosyal destek olarak nitelenebilecek bu ziyaretlerle aile üyelerinin psikolojik bakımdan daha güçlü olmaları sağlanmaktadır. Bu durum, aileler kendilerinin maddi ve manevi boyutlarda desteklendiklerini müşahade ettiklerinde, sürecin daha rahat yaşanmasını sağlamaktadır. Katılımcılar, yapılan ziyaretlerin aile üyeleri tarafından oldukça önemli görüldüğünü belirtmektedirler. İkinci boyut ise ölüm döşeğinde olan kişi ile ilgilidir. Zira yapılan ziyaretler bu kişilerde huzur ve sükûnete neden olmaktadır. İyi dilekleri, temenniler ve dualar rahatlatıcı özellik taşımaktadır. Ziyaretlerde geçmişe yâd etme, helalleşme gibi unsurlar karşılıklı rızayı doğurmaktadır. Bunların yanı sıra kişi kendinin yaşantısı için de olumlu geri bildirimler almaktadır. Kendinin yaşadığı hayatın insanlar nezdinde kabul gördüğü, makbul karşılandığı hatta onaylandığının bir emaresi olarak da değerlendirilmektedir. Bu durum ise ölüm döşeğindeki insan için hesaba çekileceğini düşündüğü uhrevi mahkeme için oldukça umut vericidir. Ayrıca söz konusu değerlendirme, geride kalan evlatlar için de ferahlatıcı bir boyut taşımaktadır. Yakınlarına gösterilen bu ilgi ve rıza, ölümü karşılamada kolaylık sunmaktadır.

Araştırma alanı, yurt içi ve yurt dışına göç veren bir yerdir. Bu nedenle insanların bir kısmı memleketlerinden uzakta vefat edip defin edilmektedir. Katılımcılar, bilhassa kendini hala gurbette kabul eden birçok kişi ya ölmeden önce ya da öldükten sonra

kendilerinin doğup büyüdüğü yerlere götürülmesi hususunda vasiyette bulduklarını ifade etmişlerdir. Ölümcül hastalığı olanlar özellikle kendi çocukluklarının geçtiği mekânlara dönerek ölmek istemektedirler. Katılımcıların çoğunun gözlem ve deneyimleri bu durumu doğrulamaktadır. Doğduğu topraklarda ölmek psikolojik altyapısı olan bir husus olmakla beraber sosyolojik unsurlar da taşımaktadır. Bunların başında aidiyet bağı aklı gelmektedir. Kişiler ortak bir aile geçmişine sahip olmak dolayısıyla anne, baba, kardeş ve yakınlarının bulunduğu mezarlıklara defnedilmek istemektedirler. Bu kolektif hafızanın devamlılığının ve aidiyet duygusunun sağlanmasında önemli görev üstlenmektedir. İnsanların aile mezarlıkları kurması adeta ölümden sonra da güçlü asabiyet bağı sürdürmek dileğini ifade etmektedir. Yaşarken zorluklara göğüs germede, ortak bir geçmişi yaşamada sağlanan beraberlik bir arada gömülmeyle de gerektirmektedir. Ayrıca geride kalanların bu göstergeler üstünden aidiyetlerinin güçlenmesi bağlamında da işlevseldir. Böylece akrabalık ilişkileri yeniden üretilmektedir. Hane halkı yerini mezarlık halkına bırakmıştır. Mezarlık etrafında bir toplumsal alan üretilmektedir. Bu durum kültürel ve dinsel aktarım için de önem arz eder. Genç üyeler bu mekânlarla ilişki kurduklarında geleceğe dair anlam üretme noktasında güven duyabilmektedir. Bayramlarda ya da bazı dini günlerde yapılan ziyaretlerde bu toplu mezarlar, yaşarken bir arada olmanın farkındalığını da güçlendirmektedir.

Birçok insan ölmeden önce hayatının belli bir kısmını yaşadığı yerlere tekrar dönmektedir. Yaşadığı hayatın muhasebesini yapmak bunun nedenlerinden biri olarak ileri sürülebilir. Bu mekânlar kişinin yaşadıklarını tekrar gün yüzüne çıkarmakta ve kişi bunların muhasebesini yapabilmektedir. Mekân kişinin geçmişini canlı kılmanın bir unsuru olarak da değerlendirilebilir. Mekân ve birlikte yaşam sürdürdüğü kişiler geçmiş ile hesaplaşmasını sağlamaktadır. Bazı katılımcılar kendi köylerine dönen insanların herkesle vedalaşmanın verdiği dinginliği gözlemlediklerini belirtmişlerdir. Gurbette kimsesiz bir şekilde defnedilmenin vereceği huzursuzluğunun böylece giderildiği anlaşılmaktadır.

Bu geri dönüşler birçok fırsata neden olmaktadır. Geçmişle barışık hale gelme gerektiğinde onarıcı eylemler ve yaşamını aklama bu fırsatlardan biri olarak değerlendirilebilir. Kişiler günah ve sevaplarını tartmaktadır. Kalp kırıklıkları, düşmanlıklar ve özlemler telafi edilebilmektedir. Mekân tövbe ya da hataları giderme fırsatı sunmaktadır. Modern hayat ölmek için uygun nitelikler barındırmaz. Bu nedenle kişi silyaya dönmek ve orada ölmek istiyor. Bu durum mikro boyutta modern olanın reddi anlamı taşıdığı ileri sürülebilir. Aidiyet ve toplumsal bağın kurulamadığı bu alandan kaçmak isteyen bireyin bunu silyada gömülme düşüncesiyle aşmaya çalıştığı da ileri sürülebilir.

Kul hakkı bireylerin yaşamlarında yaptıkları ya da maruz kaldıkları haksızlıklar hakkında dile getirilen önemli bir kavramdır. İslam'da hem bu dünya hem de öte dünya için önemli bir odak noktasıdır. İnananlar bu doğrultuda davranışlarını muhasebe etmekte ve gerektiğinde maddi ya da manevi olarak yükümlülükleri yerine getirmede gönüllü olmaktadır. Zira İslam inancına göre ilahi yargılamada kul hakkı ile hesaba çekilmenin zorluğuna ayet ve hadislerde birçok işaret mevcuttur. Buhârî'nin naklettiği, "Kimin üzerinde din kardeşinin onuru, namusu veya malıyla ilgili bir zulüm varsa altın ve gümüşün geçerli olmayacağı kıyamet günü gelmeden evvel o kimseyle helâlleşsin.

Yoksa kendisinin salih amelleri varsa, yaptığı zulüm miktarınca sevaplarından alınır, hak sahibine verilir. Şayet iyilikleri yoksa zulüm yaptığı kardeşinin günahlarından alınarak onun üzerine yükletilir.” hadisi söz konusu durumu etkili bir şekilde dile getirmektedir. Dolayısıyla katılımcılar zikredilen hususta ölüm döşeginde olan kişilerin tümünde muhataplarla karşılıklı olarak hakların helal edilmesini istediklerini dile getirmişlerdir.

Ölüm döşegi çevresinde bulunanlar, ölmekte olanın söylediklerini içten bir şekilde dinleyerek onu rahatlatırlar. Ölmekte olanın vasiyet ve nasihatleri, sorgusuz kabul eden yakınları için bağlayıcıdır. Bu noktada ölmekte olan kimse, bilge bir öğretici görevi üstlenirken çocukları ve torunları ise birer öğrenci rolünü üstlenirler. Bu etkileşimde pişmanlıklar helalleşmeye, hatalar af dilemeye yol açar. Ölmekte olanın yaşadığı ömür böylelikle temize çekilir ve eksikliklerden arındırılır (Demir, 2017: 197). Katılımcılar ölmekte olan kişilerin söylediklerinin oldukça bağlayıcı olduğu vurgulamaktadır. Her bir söz muhataplarınca dikkatle dinlenmekte ve gerçekleştirileceği sözü verilmektedir. Yapılan hatalardan pişmanlıklar dile getirilmekte, yanlışlıklardan uzak durma konusunda nasihatler verilmektedir. Bu tekrarlanamaz etkileşim herkes için özel bir mana taşıyarak bir ömür boyu hatırlanacaktır.

Kellehear ve Lewin (1989: 284-285) ölümcül kanser hastasından oluşan bir örneklem grubuyla yürüttükleri araştırmalarında, veda davranışının sosyolojik önemi ve analizini sunmaktadırlar. Vedalar, ölmekte olan bu grup için önemli bir sosyal idealdir. Veda davranışının önemli sosyolojik işlevleri vardır. Vedalaşmalar, karşılıklı saygı ve rıza gösterme ifadesidir. Vedalar sosyal bağları yeniden onaylamanın, ölmeyi sosyal bir gerçek ve paylaşılan deneyim haline getirmenin ve insanların rahat bir şekilde ölebilenin önemli bir yoludur. Ayrıca, ölüm döşeginde veda etmek isteyenler için sohbet, bakışlar ve konuşmalar oldukça önemlidir. Katılımcıların ifadelerinden hareketle, ölüm döşeginin toplumsal bir alan ürettiği ve bu bağlamda sosyalleştirici özel bir vasıta olduğu ileri sürülebilir. Zira konu bireysel değil güçlü bağları olan bir grup ilişkisi barındırır. Ölüm bizatihi bir öğretici unsur iken sürecin etkileşimsel boyutunda grubun tümü aktif bir noktadadır. Bazen dinleyici bazen kabul edip onaylayan olmak suretiyle bu sürece dâhil olmaktadır. Ölmekte olan kişinin de grup üyesi olarak diğer üyelerden çeşitli talepleri olmaktadır. Bu taleplere gösterilen rıza iyi ve istenilen bir ölüme katkı sunacaktır.

Modern toplumun inkâr ettiği, toplumun dışına attığı ölüm hakkında, batıda bazı devletlerde çeşitli eğitim programları ve politikalar üretilmektedir. Hayatın bu mutlak olgusuyla, çocukların nasıl muhatap olmaları gerektiği eğitim sürecinde tartışılmaktadır. Zira ölümün sonuçları itibari ile yıkıcı olduğu bilinmektedir. Sosyal ve ruhsal bakımdan boşluk üretmektedir. Her yaşta kişiler ölümle karşılaşmaktadırlar. Bu nedenle ölümü karşılama hususunda çocukların eğitime tabi tutulması gerekliliği ileri sürülmektedir. Bu doğrultuda çeşitli araştırmalar yapılmıştır.

İrlandalı ebeveynlerin ve okul öğretmenlerinin, çocukların yası ve ölüm eğitimi kavramına ilişkin bilgi, tutum ve bakış açılarının araştırıldığı kesitsel bir çalışmada, hem ebeveynler hem de öğretmenler, ölümün çocuklarla onunla karşılaşmadan önce tartışılması gerektiği görüşünü kuvvetle desteklemiştir. Sınıfta ve evde ölümle ilgili tartışmalar olmasına rağmen, hem öğretmenler hem de ebeveynler, çocuklarla ölüm hakkında konuşmaktan rahatsız olduklarını bildirmiştir. Bu nokta da ölüm eğitiminin okul müfredatına dâhil edilmesi için genel bir destek ortaya çıkmıştır (McGovern ve

Barry, 2000: 325). Dolayısıyla çocukların ölümü anlamaları, ebeveynlerin ve öğretmenlerin sağlıklı tutumlarına bağlıdır. Hem yetişkinler hem de çocuklar ölümle ilgili uygun eğitim deneyimlerinden yararlanabilmektedir (Cruse ve Cruse, 1982: 72).

Wass (2004: 298) ölüm eğitiminin, öğrencileri ölümle ilgili kişisel anlayış ve tutumlarla yüzleşmeye teşvik etmek anlamına geldiğini belirtmektedir. Ona göre, bu eğitim kişisel boyutta, öğrencilerin kaygılarıyla başa çıkmalarına, krizdeki insanlarla rahat etkileşim kurmalarına insancıl ve şefkatli bir görev haline getiren empati nitelikleri geliştirmelerine yardımcı olmayı amaçlayan bileşendir. McNeil (1985: 307) ebeveynlerin, çocuklarıyla ölüm hakkında konuşmayı zor bir görev olarak gördüklerini belirtmektedir. Genellikle gerekli cevaplar vermekte kendilerini yetersiz hissetmelerine ve birçoğu konudan tamamından uzaklaşmayı tercih etmelerine rağmen aynı zamanda çocuklarının bu hassas alandaki ihtiyaçlarını karşılama konusunda da güçlü bir yükümlülük hissetmektedirler. Higgins (1999: 89)'e göre ise, ölüm eğitimi bilinmeyen korkusunu ortadan kaldırmaya yardımcı olur, bir çocuğun ölüm hakkında konuşması için gereken zemini sağlamaktadır. Okul, ölümle ilgili gerçekler ve ahirete ilişkin fikirlerin tartışılmasından önce kayıp ve yas duygularını göz önünde bulundurarak, çocukların duygusal ihtiyaçlarını da karşılamakta, aynı zamanda ruhsal gelişim için bir fırsat sağlayabilmektedir.

Bu bağlamda ölüm döşegi sürecinde yaşananların pratik enformel bir ölüm eğitimi olduğu dile getirilebilir. Bu süreçte birçok insan ölümü farklı boyutlarıyla tecrübe etmektedirler. Vefat eden kişinin yakınları, akrabaların yanı sıra çocuklar ve torunlar da bu deneyimi yaşamaktadırlar. Ölümün gittikçe hastanelerde ve tıp merkezlerinde gerçekleşmesi insanların ona şahit olmalarının önünde önemli bir engeldir. Hâlbuki evde gerçekleşen ölümü, hayatın olağan sürecinde deneyimlemek onun travmatik olarak ortaya çıkmasını zayıflatacaktır. Dolayısıyla bu süreçte denetlenebilir nitelikten uzakta olmasına rağmen ölümün çocuklar için yaşamın olağan bir evresi olarak anlamlandırılması gelecek yaşamlarında onunla yüzleşmenin travmatik düzeyini düşürecektir. Ölüm döşegi ölümü hayatın içinde tutan önemli bir mekân olarak değerlendirilebilmektedir.

Sonuç olarak; ölüm olgusu kapsamında değerlendirilebilecek ölüm döşegi hali, ölüm döşeginde olma ya da ölüm döşegi çevresinde yaşanan ilişkiler bağlamında yürütülen araştırmada ölüme yüklenen anlam ile onun çerçevesinde oluşan değer ve faaliyetler arasında güçlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Kişiler ölümü bir manevi geçiş olarak değerlendirmektedirler. Bu geçişin huzurlu ve iyi bir şekilde gerçekleşmesi kolektif bir çabanın ürünü olacağı ve bu süreçte birçok statüden beklenen rollerin yerine getirilmesi gerekmektedir. Vedalaşma, uğurlanma ve helalleşme bu çabaların yerini bulduğu anlamına gelmektedir. Huzurlu bir veda için gerekli koşulların başında; bilhassa evlatların ölüm döşegi etrafında bulunması, Kur'an'ın okunduğu ve duaların yapıldığı bir ortamın var olması, vasiyetlerin yapılıp onaylatılması gelmektedir.

Araştırma alanında bulunan insanların çoğu kendi evlerinde ölmek istemektedir. Ölüm döşeginde ölmek evcilleştirilmiş iyi bir ölüm örneğidir. Ölüm tanıdık, hakikat olarak kabul edilmektedir. Ölümün gerçekleştiği mekân ve yerin muhataplar için oldukça önemli olduğu bu doğrultuda birçok vasiyet ve faaliyetin yapıldığı belirlenmiştir. Ölümün bir süreç boyunca yaşanmasında birçok kişi için pratik enformel bir eğitim olduğu sonucuna da varılmıştır.

Kaynakça / Reference

- Aksakal, E. (2019). Evcilleştirilmişten yasaklanmışa ölüm ve ölüm sosyolojisine dair. *Researcher*, 7(2), 77-93.
- Aries, P. (1976). *Western attitudes toward death: From the Middle Ages to the present*. Translated by: Patricia M. Ranum, London: Marion Boyars.
- Aries, P. (2004). Ölüm döşeğinden mezara. Çev.: Bülent O. Doğan. *Cogito*, 40, 213-242.
- Bal, H. (2013). *Nitel Araştırma Yöntemi*. Isparta: Fakülte Kitapevi.
- Bar-Levav , A. (2018). *Death in Jewish life*. In, Burial and mourning customs among jews of europe and nearby communities, Edited by Stefan C. Reif, Andreas Lehnardt and Avriël Bar-Levav DOI 10.1515/9783110339185.3
- Barry, M. M. & Margaret M. (2000). Death education: Knowledge, attitudes, and perspectives of Irish parents and teachers. *Death studies*, 24(4), 325-333.
- Başok Diş, S. (2018). Modern bir teşebbüs: Ölümü inkâr ve ölümle mücadele. *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*, 8(1), 377-393.
- Creswell, J. W. (2003). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Demir, S. T. (2017). Modernite ve ölüm: Açık erişimli ölüm döşeğinden izole yoğun bakım ünitelerine beden ve ölmenin değişen yüzü. *Global Media Journal TR Edition*, 7(14), 190-202. DOI:10.1080/13576275.2010.482769
- Erbuğ, E. (2021). Ölüm sosyolojisi: Geleneksel ve modern toplumda ölümün toplumsal anlamları. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 8, 46-61. DOI:10.48131/jscs.1005591
- Güç, A. ve Sharafullina, A. (2016). Tibet Budizm'inde inanç esasları ve ölüm ötesi. *International Journal of Social Inquiry*, 9.2 57-88.
- Higgins, S. (1999). Death education in the primary school [1]. *International Journal of Children's spirituality*, 4(1), 77-90.
- Illich, I. (2004). Ölüme karşı ölüm. *Cogito*, 40, 107-120.
- Kellehear, A. & Terry, L. (1989). Farewells by the dying: A sociological study. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 19(4), 275-292.
- Kellehear, A. (2007). *A social history of dying*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kızılabdullah, Ş. (2019). Pre and post-death rituals in Christianity: A phenomenological analysis. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 117-135.
- Ko, E., Cho, S., Perez, R. L., Yeo, Y., & Palomino, H. (2013). Good and bad death: Exploring the perspectives of older Mexican Americans. *Journal of gerontological social work*, 56(1), 6-25.
- Levinas, E. (2021). *Tanrı, ölüm ve zaman*. Çev.: Işık Ergüden. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- McNeil, J. N. (1985). Death education in the home parents talk with their children. *Issues in Comprehensive Pediatric Nursing*, 8(6), 293-313.

- Nerse, S. (2020). Kırsal alandaki yaşlıların ölüm yeri ve ölüm deneyimi arasındaki ilişki. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, 6(13), 133-156.
- Payne, S. A., Langley-Evans, A. & Hillier, R. (1996). Perceptions of a 'good' death: A comparative study of the views of hospice staff and patients. *Palliative medicine*, 10(4), 307-312.
- Sağır, A. ve Aktaş, Z. (2020). Ölü beden yönetiminde dini mesleki bir form: Gassal. *Journal of Economy Culture and Society*, Özel Sayı (1), 269-289.
- Smith, R. (2000). A good death: An important aim for health services and for us all." *Bmj*, 320(7228), 129-130.
- Spronk, K. (2004). Good death and bad death in ancient Israel according to biblical lore. *Social Science and Medicine*, 58, 987-995.
- Strange, J.-M. (2015). *Ölmeye Tarihsel Yaklaşımlar*. İçinde, Ölme üzerine bir inceleme: Bireysel bütünlük, bedensel çöküş ve ruhsal dönüşüm. Ed.: Allan Kellehear. Çev.: Barış Zeren, 179-211. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Van der Geest, S. (2004). Dying peacefully: Considering good death and bad death in Kwahu-Tafo, Ghana. *Social science & medicine*, 58(5), 899-911.
- Wass, H. (2004). A perspective on the current state of death education. *Death Studies*, 28(4), 289-308. DOI: 10.1080/07481180490432315
- Yiğit, F. (2020). İslam filozoflarına göre ölümün mahiyeti. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1), 717-741.
- Zimmermann, C. & Gary R. (2004). The denial of death thesis: Sociological critique and implications for palliative care. *Palliative medicine*, 18(2), 121-128.
- Zygmunt, B. (2000). *Ölümlülük, ölümsüzlük ve diğer hayat stratejileri*. Çev.: Nurgül Demirdöven. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

[itobiad], 2022, 11 (3): 1690-1711

<p>Hedonik Alışveriş Yapan Bireylerde Satın Alma Unsurlarının Etkileşimi</p> <p>The Interaction of Purchasing Factors in Hedonic Shoppers</p> <p>Video Link: https://youtu.be/P6TZ9NvDA_8</p>	
<p>Selçuk Yasin YILDIZ</p> <p>Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Cumhuriyet Sosyal Bilimler MYO Asst. Prof., Sivas Cumhuriyet Univ. Cumhuriyet Social Science Vocational School selcukyasinyl@cumhuriyet.edu.tr / ORCID: 0000-0002-1594-8799</p> <p>Selim ÇAM</p> <p>Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Cumhuriyet Sosyal Bilimler MYO Asst. Prof., Sivas Cumhuriyet Univ. Cumhuriyet Social Science Vocational School scam@cumhuriyet.edu.tr / ORCID: 0000-0002-6131-2871</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 09.06.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 10.09.2022
Yayın Tarihi / Published	: 25.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Yıldız, S. Y. & Çam, S. (2022). Hedonik Alışveriş Yapan Bireylerde Satın Alma Unsurlarının Etkileşimi . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1690-1711 . doi: 10.15869/itobiad.1128277

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir /This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Selçuk Yasin YILDIZ , Selim ÇAM).

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Hedonik Alışveriş Yapan Bireylerde Satın Alma Unsurlarının Etkileşimi * **

Öz

Geçmişte yapılan çalışmalar, bireylerin alışveriş süreçlerine dair bilinmeyenleri açıklamaya başlamış olsa da hala tüketici zihnini anlamak tam anlamıyla mümkün olamamaktadır. Tüketici davranışlarına dair yapılan her çalışma, bu bilinmezliği ortadan kaldırmak adına, literatüre katkı sunmaktadır. "Tüketicilerin satın alma davranışlarına etki eden hangi gösterge, hangi hedonik alışveriş motivasyonu içerisinde daha etkilidir?" sorusuna yanıt aramak için yapılan bu çalışma, tüketicilerin satın alma kararlarını verirken yaşadıkları karmaşanın çözümü adına, karar verme yöntemlerinden DEMATEL tekniği kullanılarak hazırlanmıştır. Tüketicilerin satın alma davranışlarına etki eden göstergelerin, hedonik alışveriş motivasyonlarına göre nasıl konumlandıklarını anlamak amacıyla hedonik ürün listesinde yer alan ürünleri yakın zamanda tercih etmiş bireylerden veri toplanmıştır. Katılımcıların hem hedonik alışveriş motivasyonlarını hem de satın alma davranışlarına etki eden göstergelerini bölümlendirerek analize devam edilmiştir. Herhangi bir hedonik alışveriş motivasyonunun 3'ün üzerinde hesaplanması (5'li likert için) katılımcının ilgili motivasyona sahip olduğuna yorumlanmıştır. Benzer şekilde, tüketicilerin satın alma davranışlarına etki eden göstergelerde de katılımcıların verdikleri cevaplara göre bir hiyerarşi elde edilmiştir. Hedonik alışveriş motivasyonuna sahip olduğu belirlenen katılımcılar için, DEMATEL analizi yardımıyla tüketicilerin satın alma davranışlarına etki eden göstergeler arasındaki etki ve önemleri hesaplanmıştır. Bu yöntem ile satın alma davranışına etki eden göstergeler arasındaki nedenselliğin yönü de ortaya çıkartılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, bireylerin sosyalleşmek için alışveriş yapma ve fikir edinmek için alışveriş yapma motivasyonlarında göstergelerin önem istatistikleri diğer motivasyonlara göre yüksek hesaplanmıştır. Prestij algısı, fırsatları yakalamak için alışveriş yapma motivasyonunda en yüksek etki değerine sahipken; benlik algısı diğer tüm hedonik alışveriş motivasyonlarında en yüksek etki değerine sahip gösterge olarak hesaplanmıştır. Doğrudan gözlem yoluyla anlaşılması mümkün olmayan örüntülerin ortaya çıkarılmasında kullanılabilecek bu yöntem, çalışmada hedonik alışveriş motivasyonları çerçevesinde kullanılmıştır. Bu çalışmada kullanılan DEMATEL araştırma yönteminin, tüketici psikolojisine etki eden farklı unsurların ortaya çıkarılmasında kullanılabileceği gelecek araştırmalarda kullanılması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hedonik Alışveriş Motivasyonları, Satın Alma Karar Süreci, DEMATEL, Benlik, Hazcılık, İdeal Benlik

* Bu çalışmanın özet metni, 12-14 Mayıs 2022 tarihleri arasında Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi'nde düzenlenen 21. Uluslararası İşletmecilik Kongresi'nde sunulmuştur.

** Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlüğü Hukuk Müşavirliğinin 03.01.2022 tarih ve 28 Nolu kararı ile etik kurul kararı alınmıştır.

The Interaction of Purchasing Factors in Hedonic Shoppers * **

Abstract

Although past studies have begun to explain the unknowns about the shopping processes of individuals, it is still not possible to fully understand the consumer's mind. Every study on consumer behavior contributes to the literature in order to eliminate this unknown. This study, which was conducted to seek an answer to the question "Which indicator affecting the purchasing behavior of consumers is more effective in which hedonic shopping motivation?", was prepared by using DEMATEL technique, one of the decision-making methods, in order to solve the confusion that consumers experience while making their purchasing decisions. In order to understand how the indicators affecting the purchasing behavior of consumers are positioned according to their hedonic shopping motivations, data were collected from individuals who have recently preferred the products on the hedonic product list. The analysis continued by segmenting both the hedonic shopping motivations and the indicators affecting the purchasing behaviors of the participants. Calculating any hedonic shopping motivation above 3 (for likert of 5) was interpreted to mean that the participant had the relevant motivation. Similarly, a hierarchy was obtained in the indicators affecting the purchasing behavior of consumers according to the answers given by the participants. For the participants who were determined to have hedonic shopping motivation, the effects and importance of the indicators affecting the purchasing behavior of consumers were calculated with the help of DEMATEL analysis. With this method, the direction of causality between the indicators affecting purchasing behavior was also revealed. According to the results of the research, the importance statistics of the indicators in the motivation of individuals to shop to socialize and to shop to get ideas were calculated high compared to other motivations. While the perception of prestige has the highest impact value in the motivation to shop to seize opportunities; self-perception was calculated as the indicator with the highest impact value in all other hedonic shopping motivations. This method, which can be used to reveal patterns that cannot be understood through direct observation, was used within the framework of hedonic shopping motivations in the study. It is suggested that the DEMATEL research method used in this study can be used in future research where it can be used to reveal different elements affecting consumer psychology.

Keywords: Hedonic Shopping Motivation, Purchasing Decision Process, DEMATEL, Self, Hedonism, Ideal-Self

* The summary of this study was presented at the 21st International Business Congress at Kahramanmaraş Sütçü İmam University between 12-14 May 2022.

** Ethics committee decision was taken with the decision dated 03.01.2022 and numbered 28 of Sivas Cumhuriyet University Rectorate Legal Counsel.

Giriş

Tüketim sürecinde yer alan bireyler, kişisel tüketim için veya ailelerinin ya da hane halkının toplu ihtiyaçlarını karşılamak için satın alma eyleminde bulunabilirler. Bu süreçte hangi kriterlerin etkili olduğunu belirlemek, pazarlama alanında çalışmalar yapan bilim insanlarının yıllardır ilgisini çeken konular arasında yer almaktadır. Tüketici davranışları olarak ifade edilen bu süreç, bir kişinin mal ve hizmetleri satın alırken ve kullanırken, bu eylemlerden önce gelen ve bunları takip eden zihinsel ve sosyal süreçler de dahil olmak üzere yaptığı eylemlerin bütünü ifade eder. Söz konusu tüketici davranışları; bazı durumlarda kültürel, sosyal, kişisel ve psikolojik faktörlerden kuvvetli bir biçimde etkilenerek (Kotler ve Armstrong, 2012, s.134) bilinmezliğin bir sembolü olarak, kara kutu metaforunu temsil ederken, bazı durumlarda ise bilinmezliği ortadan kaldırmak ve yanlış karar vermenin önüne geçebilmek adına bilinen mallara ve markalara yönelme şeklinde sonuçlanabilmektedir (Kotler ve Keller, 2012, s. 151).

Modern dünyanın tüketicilere sağladığı mal ve hizmetlerin, tüketiciler tarafından satın alınma olanağı ve arzusu, geniş bir sosyal ve kültürel olay içinde değerlendirilir (Bocock, 2009). Tüketicilerin satın alma davranışları, bireylerin ya da grupların, istek ve ihtiyaçlarını tatmin etmek amacıyla; malları, hizmetleri, fikirleri veya deneyimleri seçme, satın alma, kullanma veya elden çıkarma süreçlerinin incelenmesinden oluşan çok fazla alanı kapsar (Solomon, vd. 2006, s. 258-275). Tüketici alımları; kültürel, sosyal, kişisel ve psikolojik faktörlerden kuvvetli bir biçimde etkilenmektedir (Kotler ve Armstrong, 2012, s. 135).

Tüketicilerin alışveriş süreçlerinde etkili olan bu faktörlerin yanı sıra ideal benliklerine ulaşmak (Dittmar, 2007, s. 27-28), sosyalleşmek (Kukar-Kinney, vd. 2012, s. 64) ve mutluluk olmak (Rindfleisch, vd. 1997, s. 317) gibi amaçlar da oldukça büyük öneme sahiptir. Tüketicilerin alışveriş yaptıkları süreçte, hedonik alışverişe dair kuvvetli bir motivasyona sahip olduğu literatürde yer almaktadır (Arnold ve Reynolds, 2003). Çünkü bireylerin alışveriş yapmalarındaki amacın, heyecana ve zevke ulaşmak olduğu ifade edilmektedir (Batra ve Ahtola, 1991, s. 168-169).

Gerek iklim krizi ve Covid-19 salgını gibi toplumsal konular, gerekse enflasyona bağlı ekonomik sebepler tüketicilerin satın alma davranışları üzerinde birtakım değişimler meydana getirmiştir. Bu değişimlerin başında, tüketicilerin alışveriş süreçlerinde fiziki mağazalar yerine çevrimiçi mağazaları tercih etmesi gelmektedir. Statista (2021a) tarafından yayımlanan raporda, dünya genelinde Covid-19 salgınıyla beraber çevrimiçi alışveriş platformlarının, fiziki mağazalara göre yüzde 19 oranında daha fazla tercih edildiği görülmektedir. Aynı rapora göre; 2019 yılında dünya genelinde yıllık e-ticaret geliri 2,205 milyar dolar seviyesindeyken 2021 yılında küresel e-ticaret yıllık gelirinin 3,285 milyar dolar seviyesine yükseldiği ifade edilmektedir. Bir başka rapora göre, 2022 ve 2025 yılları arasında çevrimiçi alışveriş oranının dünya genelinde yüzde 11,4 oranında büyüyeceği tahmin edilmektedir (Tighe, 2022). Her ne kadar geçmişte, dünya genelinde tüketicilerin, çevrimiçi alışverişe yönelik şüpheli yaklaşımları olsa da bu ön yargı özellikle koronavirüs salgınından sonra önemli ölçüde azalmış durumdadır (Statista, 2021b).

Salgın sürecindeki genişletilmiş sokağa çıkma tedbirleri, yoğun sosyal temas kısıtlamaları gerektiren önlemler ve yaşanan sağlık krizi, tüketicilere her zamankinden daha kolay ve daha sağlıklı alışveriş alışkanlıkları kazandırmıştır. Değişen bu alışveriş alışkanlıklarının

salgından sonra da devam edip etmeyeceğini söylemek için çok erken olabilir ancak dünya genelinde bireylerin alışveriş süreçlerinde yüksek konfora yöneleceği aşikardır. Haliyle bu durum tüketici davranışlarının daha yoğun bir biçimde hedonizme yönelmesinin önünü açacaktır.

Bu çalışmada tüketicilerin satın alma davranışlarına etki eden göstergelerin, hedonik alışveriş motivasyonlarına göre nasıl konumlandıklarını anlamak amacıyla yapılmıştır. Çalışmada söz konusu göstergelerin, hedonik alışveriş motivasyonlarına göre değerlendirilmesi ile farklı motivasyonlara sahip kişilerde, göstergelerin önemliliği ve birbirleri arasındaki sebep sonuç ilişkisi ortaya konmuştur.

Bireylerin satın alma karar sürecine etki eden birçok faktörün olduğu bilinen bir gerçektir. Benzer şekilde hedonik alışveriş motivasyonları da tüketicilerin satın alma kararlarına etki eden önemli bir unsur olarak pazarlama alanında sıklıkla çalışılan bir konu olarak dikkat çekmektedir (Delafrooz vd., 2011; Hirschman ve Holbrook, 1982; Holbrook ve Hirschman, 1982; Overby ve Lee, 2006; To vd., 2007). Ancak tüketicilerin satın alma davranışlarına etki eden hangi göstergenin, hangi hedonik alışveriş motivasyonu içerisinde daha etkili olduğuna dair herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla, tüketicilerin satın alma niyeti üzerinde oldukça fazla etkisi bulunan bu motivasyonların alt boyutlara göre incelenmesi hedef kitleye daha etkin bir şekilde ulaşılabilmesine yardımcı olacaktır. Çünkü bu çalışma, sadece hedonizmin varlığına göre değil, aynı zamanda hedonik alışveriş motivasyonlarının alt boyutlarına göre de satın alma davranışlarına etki eden göstergelerinin örüntüleri ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu araştırma sonucunda; tüketicilerin satın alma davranışlarına etki eden göstergelerin, hedonik alışveriş motivasyonları içerisinde konumlandırılmasına bakılarak, literatüre katkı sunulmuştur.

Çalışma dört aşamadan oluşmaktadır. Kavramsal çerçevenin yer aldığı ilk aşamada tüketici satın alma karar süreci ve hedonik alışveriş motivasyonlarına ait bilgiler verilmiştir. İkinci aşamada araştırma yönteminden bahsedilmiştir. Üçüncü aşamada DEMATEL yöntemi kullanılarak yapılan analizlere ait bulgular bölümü yer almakta olup, dördüncü ve son aşamada ise sonuç, tartışma ve öneriler bölümü bulunmaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Dijitalleşmesinin etkilerinin bir sonucu olarak alışveriş sürecinin çevrimiçi hale dönüşmesi, dünya ekonomisinin önemli bir parçasıdır ve hem tüketicilere hem firmalara kolaylık, verimlilik, değer ve hedonik yönler sunmaktadır (Eroglu vd., 2001). Satın alma karar sürecini etkileyen en önemli faktörlerin başında gelen satın alma niyeti bir eylemi gerçekleştirme arzusunu ifade etmektedir (Atulkar & Kesari, 2017; Davis vd., 2014; Overby & Lee, 2006). Ancak, satın alma anında, tüketicilerin yetersiz ürün bilgisine sahip olmaları ve seçim karmaşası yaşamaları, tercihleri üzerinde olumsuz etkiye yol açabilmekte ve memnuniyetsizlikle sonuçlanan bir alışveriş sürecine dönüşebilmektedir (Wang & Shukla, 2013). Bu nedenle firmaların, sadece bir web sitesine sahip olup olmaması değil, tüketicilerle nasıl etkili ve stratejik bir şekilde iletişim kuracaklarına karar vermeleri hayati derecede öneme sahiptir (Richard, 2005). İnsan davranışlarının her zaman bilinçli olarak ilerlemediği (Bagozzi vd., 2000), bu davranışlar üzerinde bireysel tutumların, ürüne yönelik davranışsal niyetlerin ve subjektif normların etkili olduğu bilinmektedir (Ajzen, 1991; Fishbein & Ajzen, 1975).

Tüketici satın alma karar sürecinin araştırılması ve satın alma niyetine etki eden faktörlerin incelenmesi pazarlama alanında sıklıkla çalışılan konular arasında yer almaktadır (Bettman vd., 1998; Kim vd., 2008; Shiv & Fedorikhin, 1999). Ancak tüketicilerin satın alma davranışlarına etki eden göstergelerin, satın alma niyeti üzerinde güçlü bir etkiye sahip olan hedonik alışveriş motivasyonları açısından nasıl konumlandığını belirlemeye yönelik bir çalışma literatürde yer almamaktadır. Firmaların hedef kitleleriyle nasıl etkili ve stratejik bir şekilde iletişim kuracaklarına karar vermelerinde, tüketicilerin satın alma davranışlarına etki eden göstergelerin doğru konumlandırılması önemlidir.

Davranışsal niyete etki eden göstergelerin, hedonik alışveriş motivasyonları devrede olduğunda ne tür bir birliktelik ve değişim sergilediğinin belirlenmesi için yapılan bu çalışmanın teorik arka planını planlı davranış teorisi (Ajzen, 1991) ve gerekçeli eylem teorisi (Fishbein & Ajzen, 1975) oluşturmaktadır.

Tüketici Satın Alma Karar Süreci

Tüketicilerin belirli bir ürünü satın alma kararı; ihtiyaçlarını karşılama hedefine, hangi ürün tarafından olacağına ve ne kadar etkili bir şekilde ulaşılabileceğine dair algıya bağlıdır (Friedman vd., 2018). Bireyler arası farklılıklar sebebiyle, satın alma karar verme süreçlerinde net ayırt edici özellikler bulunmadığı bilinmektedir (Völkner & Werners, 2002). Bu sebeple, satın alma karar sürecini etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Özellikle bireysel özellikler, karar verme tarzları, karar sürecine ayırdıkları çaba ve kaynak miktarı gibi kişiden kişiye değişen durumlar farklı karar verme yollarının ortaya çıkmasına sebep olur (Schwartz vd., 2002). Söz konusu bu bireysel farklılıklar, tüketicilerin motivasyonunu ve yeteneklerini ifade etmektedir (Heitmann vd., 2007).

Tüketicilerin satın alma karar süreçlerinde yaşadıkları duygusal, zihinsel ve davranışsal tepkilerin incelenmesi konusu geçmişten (Jacoby, 1976) günümüze kadar (Wang vd., 2022) her zaman güncelliğini koruyan bir konu olmuştur. Tüketici davranışlarını etkileyen psikolojik ve sosyal faktörlerin neredeyse tamamı kültürün etkisi altında kalmaktadır (Odabaşı, 2013). Kültürel karakter değiştikçe, değişen müşterilere daha iyi hizmet vermek için çoğu ürün ve hizmetin geliştirilmesi, pazarlanması ve satılması da değiştirilmelidir (Anderson, vd. 1999, s. 196-213). Birey davranışlarına en geniş biçimde etki eden unsurların başında, şüphesiz bireyin içinde yaşadığı kültür gelmektedir. Kültürel faktörler, tüketicilerin satın alma davranışında önemli yere sahip olmakla beraber, alt-kültür ve sosyal sınıf şeklinde kategorize edilebilir (Kotler, 2000, s. 153-155). Kültürel faktörler, pazarlama alanında önemli bir farklılaştırıcıdır (Hofstede vd., 1999) ve tüketicilerin satın alım niyetleri üzerinde oldukça önemli etkiye sahiptir (Pookulangara & Koesler, 2011).

Kültürel faktörlere ek olarak sosyal faktörler de bireylerin satın alma kararları üzerinde oldukça büyük etkiye sahiptir. Bu faktörler referans grupları (Schiffman ve Kanuk, 1994), aspirasyon grupları (Kotler, 2000), fikir liderleri (Schiffman ve Kanuk, 1994), aile (Engel vd., 1973), rol (Kotler ve Armstrong, 2012) ve statü (Kotler ve Keller, 2012) gibi faktörlerden oluşmaktadır. Yapılan çalışmalar, bir kişinin arzusu ile satın alma davranışları arasında önemli farklılıklar olduğunu göstermektedir (Daziano & Achtnicht, 2014; Hansla vd., 2008). Bunun sebebi olarak sosyal faktörlerin bireyler üzerindeki etkileridir (Joshi & Rahman, 2015). Çünkü tüketici istekleri, davranışlara dönüşmeden önce, günlük zamanlarının çoğunu birlikte geçirdiği sosyal çevresinden etkilenir

(Childers & Rao, 1992; Sharma & Sonwaney, 2014; Yu vd., 2021). Tüketici satın alma davranışlarını etkileyen bir diğer faktör psikolojik faktörlerdir. Burada bahsedilen psikolojik faktörler; güdü (Solomon vd., 2006), algı (Schiffman ve Kanuk, 1994), öğrenme (Engel vd., 1973), inançlar (Kardes vd., 2011) ve tutumlar (Kotler ve Armstrong, 2012) şeklinde sıralanan öğelerden oluşmaktadır. Bireylerin satın alma tercihleri kültürel faktörler, sosyal faktörler ve psikolojik faktörlerden etkilendiği gibi kişisel faktörlerden de etkilenmektedir. Bir bireyin yaş ve yaşam döngüsü (Kotler, 2000), ekonomik durumu (Kotler ve Keller, 2012), yaşam tarzı (Solomon, 2002) ve kişiliği (Schiffman ve Kanuk, 1994) satın alma kararına etki eden kişisel faktörleri oluşturmaktadır. Bu faktörlerin çoğu, tüketici davranışları üzerinde doğrudan etkili olduğu için, pazarlamacıların bu faktörleri yakından takip etmeleri gerekmektedir (Kotler, 1991, s. 151-165).

Hedonik Alışveriş Motivasyonları

Günümüzde bireyler için alışveriş süreci, ihtiyaçların karşılanması açısından önemli olduğu kadar her geçen gün daha kolay ulaşılabilecek bir eylem haline gelmiştir. Tauber (1972, s. 47-48) bu durumu bireysel nedenler ve sosyal nedenler olarak ikiye ayırmaktadır. Tauber'e göre tüketicilerin yaptığı alışveriş davranışlarının altında; eğlence, haz alma, uyarılma gibi amaçlar varsa bu durum bireysel nedenler olarak ifade edilirken, benzer ilgi alanlarına sahip farklı insanlarla sosyalleşme amaçlı yapıyorsa bu satın alma davranışı, sosyal nedenlerden dolayı alışveriş yapma olarak tanımlanmaktadır. Bu ayırmadan da görüleceği üzere, bireyler sadece hayatta kalmak için ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla değil aynı zamanda ihtiyaçtan bağımsız olarak alışveriş sürecinden haz almak için de satın alımlar yapmaktadır (Baudrillard, 2008, s. 91-93). Hedonik tüketim olarak isimlendirilen bu davranış duygusal memnuniyeti tamamlamayı amaçlayan bir tüketim biçimidir (Spangenberg vd., 1997, s. 237). Hedonik tüketim; zihinsel yapılar, ürün sınıfları, ürün kullanımı ve bireysel farklılıklar ile ilişkilidir (Hirschman ve Holbrook, 1982, s. 134-136). Alışveriş sürecinde tüketiciler yüksek oranda zevk alma (Elliott, 1994, s. 172) ve psikolojik olarak uyarılma (Babin, vd. 1994, s. 646) gibi hazcı amaçlara ulaşmak isterler. Bireylerin tüketim tecrübesi; fantezilerin, duyguların ve eğlencenin peşinde koşan bir olgu olarak ifade edilebilir (Holbrook ve Hirschman, 1982, s. 132). Hedonik tüketim, tüketicilerde pozitif duyguları harekete geçirir (Chaudhuri & Holbrook, 2001; Leggitt & Gibbs, 2000), ayrıca duygusal deneyimleri ve duygusal zevkleri de ortaya çıkarır (Mano & Oliver, 1993).

Pazarlama literatüründe hedonik alışveriş davranışı konusunda birçok çalışma bulunmaktadır. Örneğin yapılan çalışmalar eğlence araçları (çevrimiçi oyunlar, vb.) aracılığıyla sosyalleşmenin (Hartman vd. 2006), doğru müzik tercihinin (Lacher, 1989), sosyal ve doğal çevrenin (Hopkinson ve Pujari, 1999) ve modayı takip etmenin (Park, vd. 2006) hedonik alışveriş davranışı üzerinde olumlu bir etki yaratacağını göstermektedir. Mağaza atmosferi (Ballantine, vd. 2010) ya da alışveriş saati (Geiger, 2007) gibi değişkenler veya satın alma davranışını partner ile sürdürmek (Oppewal ve Holyoake, 2004) gibi durumlar alışveriş sürecinde hedonik etkileri artıran birbirinden farklı unsurlardır. Satın alma niyetine pozitif etki eden bu çalışmalara karşın hedonik alışveriş davranışın, psikolojik anlamda aşırılık olduğu (González-Pinto vd., 2003) ve bir tüketici hastalığı (Kırgız, 2014) olarak nitelendirildiği de literatürde yer almaktadır. Hatta madde bağımlılığı gibi uç davranışların da hedonik davranışlarla ilişkisi bulunduğu yapılan çalışmalarla ifade edilmektedir (Brodbeck, vd. 2007).

Böylesine uç duygularla ilişkili olan hedonik satın alma süreci Arnold ve Reynolds (2003, s. 80) tarafından; macera için satın alma, rahatlamak için satın alma, başkalarını mutlu etmek için satın alma, fırsatları yakalamak için satın alma, sosyalleşmek için satın alma ve fikir edinmek için satın alma olmak üzere toplam 6 farklı motivasyonla açıklanmaktadır. Bu motivasyonlardan ilki olan macera için satın alma; tüketicilerin içinde buldukları gerçek dünyadan uzaklaşıp, farklı bir ortamda bulunma duygusunu yaşamasıdır (Arnold & Reynolds, 2003). Bu sayede tüketiciler yeni olan şeylere ulaşmak için yaptıkları alışveriş sürecinde heyecan duygusu yaşamaları, ilginçliklerle karşılaşmaları (Westbrook & Black, 1985) ve macera deneyimleri kazanmaları sonucunda hazza ulaşabilirler (Babin vd., 1994). Tüketicilerin, günlük yaşamları neticesinde karşı karşıya kaldıkları stresli ortamdan ve olumsuz ruh halinden uzaklaşıp (Arnold & Reynolds, 2003), duygu durumlarını pozitif çevirmek (Tauber, 1972) amacıyla yaptıkları alışveriş davranışı rahatlamak için satın alma şeklinde ifade edilmektedir. Bir diğer motivasyon olan başkalarını mutlu etmek için satın alma ise, bireylerin doğru hediye ile hem kendi içsel zevklerini tatmin etmeleri hem de (Yang & Kim, 2012) hem de çevresindeki kişileri mutlu etmeleri anlamına gelmektedir (Arnold & Reynolds, 2003). Tüketicilerin öz benliklerine ulaşmak (Kim & Hong, 2011) ve başarıma hissini yaşamak (Babin vd., 1994) amacıyla içinde buldukları fırsatları yakalamak için satın alma davranışı, tüketicilerin indirimli mallara ulaşmak için yaşadıkları arzu olarak tanımlanmaktadır (Wagner, 2007). Bireylerin, kendilerine yakın gördüğü kişilerle daha fazla zaman geçirerek, onlara karşı bağlarını artırma motivasyonunu ifade eden sosyalleşme amacıyla satın alma (Arnold & Reynolds, 2003); tüketicilerin, alışveriş sürecinde yaşadıkları etkileşimi artırma isteğinin bir sonucu olarak hedonik alışveriş sürecine etki eden temel bir motivasyondur (Darden & Dorsch, 1990). Son hedonik alışveriş motivasyonu olan fikir edinmek için satın alma davranışı; güncel modayı takip ederek (Kim, 2006) ve son trendler hakkında bilgi sahibi olarak (Burke, 1997) haz almayı amaçlamaktadır (Brown vd., 2003).

Araştırma Yöntemi

Bu çalışmada tüketicilerin satın alma davranışlarına etki eden göstergelerin birbirlerine göre üstünlüklerinin ve aralarındaki bağıntının, hedonik alışveriş motivasyonlarına göre değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Ortaya konmak istenen üstünlükler ve bağlantılar DEMATEL yöntemi aracılığıyla kolaylıkla ortaya konabilmektedir. Birden fazla unsurun (benlik, maddiyatçılık, gösteriş, prestij, fiyat ve kalite göstergelerinin) bir arada değerlendirilmesi hususunda kullanılan bu yöntem hem etkinlik ve önem açısından hem de nedenselliği bir arada gösterebilmesi özellikleri dolayısıyla için tercih edilmiştir. Uygulama sürecinde kullanılan anket formunda, hedonik alışveriş motivasyonları için Arnold ve Reynolds (2003) tarafından geliştirilmiş toplam 18 maddelik ölçek kullanılmıştır. Bu ölçeğin uygulanmasında doğru kitleye ulaşılabilmesi için, anket formuna, hedonik alışverişe konu olabilecek en az bir ürünü yakın tarihte satın alma zorunluluğunu belirten kontrol sorusu eklenmiştir. Bu kontrol sorusunda hedonik ürün olarak değerlendirilebilecek bir ürün listesi belirtilmiştir. Bu kapsamda, Yıldız (2019) tarafından hazırlanan doktora tezinde bireylerin satın alma davranışlarına konu olan hedonik ürünleri gösteren listeden faydalanılmıştır. Söz konusu bu hedonik ürün listesi; "bilgisayar oyunları, adrenalin sporlar (ve spor ürünleri), cep telefonu kılıf ve koruyucuları, sanatsal performanslar, takı ve mücevherat, el işçiliği ürünleri, fular ve eşarplar, otomobil müzik çalarları, elektronik ve basılı kitaplar, güneş gözlükleri, tatil mekanları, müzik (ve müzikle alakalı tüm ürünler), kişiye özel tasarlanmış saatler, sırt

çantaları, lüks markalı giysiler, manzaralı apartman daireleri, tebrik kartları, kişiye özel tasarlanmış giysiler, çikolatalar, kristal ürünler, filmler, spor otomobiller, cips ve limonata, kolonya ve parfüm, dondurma, alkol ve sigara” şeklinde sıralanmıştır (Yıldız, 2019). Anket formunun ikinci bölümünde, tüketicilerin satın alma davranışlarına etki eden göstergeler yer almaktadır. Bu göstergeler Ulutürk ve Umut (2016) tarafından benlik, hazcılık, maddiyatçılık, gösteriş, prestij, fiyat ve kalite olarak derlenmiştir. Bu çalışmada tüketicilerin satın alma davranışlarına etki eden göstergelerin, hedonik alışveriş motivasyonlarına göre değerlendirmesi amaçlandığı için, Ulutürk ve Umut (2016) tarafından yapılan ilgili çalışmadaki hazcılık boyutu çıkarılmış olup, geriye kalan altı gösterge hedonik alışveriş motivasyonları ölçeğine göre (Arnold ve Reynolds, 2003) değerlendirilmiştir. Bu bölümde benlik, maddiyatçılık, gösteriş, prestij, fiyat ve kalite göstergelerine ait toplam 25 maddelik soru yer almaktadır. Anket formunun son bölümünde ise araştırmaya katılan bireylerin bireysel özelliklerini belirlemek için demografik sorular yer almaktadır.

Bu çalışma uygulamalı bir araştırma olarak belirlenmiş ve betimsel bir çalışma olarak tasarlanmıştır. Araştırma sürecinde; (1) Tüketicilerin hedonik ürün satın alma sürecine etki eden göstergeler nelerdir? (2) Tüketicilerin hedonik ürün satın alma sürecine etki eden göstergelerin birbirlerine göre üstünlükleri ve arasındaki arasında bağıntılar nelerdir? (3) Tüketicilerin satın alma davranışlarına etki eden göstergelerin, hedonik alışveriş motivasyonlarına göre değerlendirilmesi ne şekildedir? sorularına yanıt aranmaktadır. Araştırma sorularına yanıt aramak için, Google Form aracılığıyla oluşturulan ve sosyal medya üzerinden paylaşılan çevrimiçi anket formları aracılığıyla katılımcılara ulaşılmıştır. Araştırmanın ana kütlesini, hedonik ürün listesinde (Yıldız, 2019) yer alan ürünleri satın alan tüm bireyler oluşturmaktadır. Kolayda örneklem yöntemi kullanılarak sosyal medya üzerinden paylaşılan çevrimiçi anket formu aracılığıyla veriler toplanmıştır. 18-65 yaş aralığındaki bireylerden 851 adet cevap alınmış olup, eksik cevaplanan ve kontrol sorularına doğru cevap verilmeyen formlar elendikten sonra 837 anket formu değerlendirmeye alınmıştır. Veri toplama süreci, 01-07 Şubat 2022 tarihleri arasında tamamlanmıştır.

DEMATEL yöntemi toplamda altı adımdan oluşan bir algoritmaya sahiptir. Uzmanların verdikleri cevaplar doğrultusunda öncelikle “doğrudan ilişki matrisi”nin (A matrisi) oluşturulması (adım 1) gerekmektedir. Bu matris, göstergelerin kendi aralarındaki ilişki derecelerine göre belirlenmektedir. Eğer iki gösterge arasında yüksek bir ortalama değer hesaplanıyorsa “çok yüksek etki” yorumu yapılır ve 4 puan verilmektedir. Aksi şekilde iki gösterge arasında düşük bir ortalama hesaplanıyorsa “etki yok” yorumu yapılır ve 0 puan verilmektedir. Bu hesaplama göre oluşturulan matrisine sırasıyla doğrudan ilişki matrisinin normalleştirilmesi (M matrisi) (adım 2) ve toplam ilişki matrisinin oluşturulması (S matrisi) (adım 3) adımlarının uygulanması ile hedonik alışveriş göstergeleri arasındaki ilişki düzeyleri ortaya konabilecektir. Ancak göstergeler arasındaki etki ve önemi hesaplayabilmek için nedensellik matrisinin oluşturulması (adım 4) gerekmektedir. Bu matrisin satır ve sütunlarının toplanması ile elde edilen D ve R istatistikleri göstergelerin sahip oldukları etki (D-R) ve önemi (D+R) ortaya çıkartmaktadır. Ancak göstergeler arasındaki nedenselliğin yönü, nedensellik matrisindeki eşik değerine göre belirlenmektedir. Bu değer her matris için yeniden hesaplanmalıdır ya da çalışmanın içeriğine göre önceden belirlenmiş sabit bir değer de kullanılabilir. Genellikle eşik değeri için, nedensellik matrisinde yer alan tüm

değerlerin ortalaması kullanılmaktadır. Eşik değerinin belirlenmesi (adım 5) ve faktörlerin koordinat değerlerinin hesaplanması ile göstergeler arasındaki nedenselliğin yönü, göstergelerin etkisi ve önemi istatistikleri nokta diyagramı yardımıyla görselleştirilebilmektedir. Nedenselliğin yönü başka bir göstergeye ya da göstergenin kendisine doğru olabilmektedir. Böylelikle bir gösterge başka bir göstergelyi etkilediği gibi tek başına da etkisinin artabileceği anlaşılmaktadır. Analizin yapılabilmesi için gereken birinci adımdaki matris oluşturulduktan sonra, çözümleme için gerekli aşamaları aşağıdaki formüller aracılığıyla gerçekleştirmek mümkündür:

Adım 2.

$$k = \max \left(\max_{1 \leq i \leq n} \sum_{j=1}^n a_{ij}, \max_{1 \leq j \leq n} \sum_{i=1}^n a_{ij} \right) \quad i,j=1,\dots,n(1)$$

$$M = A/k \quad (2)$$

Adım 3.

$$S = M \cdot (I - M)^{-1} \quad (3)$$

Adım 4.

$$D = \sum_{j=1}^n s_{ij} \quad (4)$$

$$R = \sum_{i=1}^n s_{ij} \quad (5)$$

Adım 5.

$$\frac{\sum_{i,j=1}^n s_{ij}}{i+j} \quad (6)$$

Bulgular

Çalışmanın amacına ulaşmak için, veri analiz sürecinde DEMATEL yöntemi kullanılmıştır. Analiz algoritmasıyla alakalı, özgün yaklaşım aşamaları takip edilmiştir. DEMATEL yönteminde uzman görüşleri ile belirlenen ağırlıklara göre yapılan matematiksel hesaplamalar sonucunda bir karara varılabilmesi için görselleştirme yapılabilmektedir (Dalvi-Esfahani, vd. 2019). Çalışmanın özgün olmasını sağlayan özellik, konu hakkındaki görüşler uzmanlara, yani tüketicilere, dolaylı yoldan (anket ile) sorularak mevcut sonuçların elde edilmesidir. Anket çalışmalarındaki en büyük zorluk olan kişisel yargı ve algıların sonuçlara etki etmesi problemi özellikle katılımcılara doğrudan sorulan algı sorularında daha çok ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple, geçerliliği ispatlanmış ölçekler ile çalışmanın hedefi olan tüketicilerden hedonik tüketim alışkanlıkları doğrultusunda veriler toplanmıştır. Hedonik satın alma motivasyonlarının yüksek olmasına göre katılımcılar bölümlendirilmiştir. Aynı zamanda tüketicilerin satın alma davranışlarına etki eden göstergelerde de aynı işlem tekrarlanmıştır. Herhangi bir hedonik motivasyonun 3'ün üzerinde hesaplanması (5'li likert için) katılımcının ilgili motivasyona sahip olduğuna yorumlanmıştır. Benzer şekilde, tüketicilerin satın alma davranışlarına etki eden göstergelerde de katılımcıların verdikleri cevaplara göre bir hiyerarşi elde edilmiştir. Böylelikle göstergeler arasındaki hesaplanması gereken matrislere (ilişki matrisi) ulaşabilmek mümkün olmaktadır.

Çalışmada ele alınan veriler çerçevesinde, tüketici satın alma davranışına etki eden göstergelerin, hedonik satın alma motivasyonlarındaki önem ve etkisi DEMATEL

yöntemi ile açıklanmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda, demografik verilerin açıklanması ile veri setini oluşturan tüketici yapısı gösterilmiştir.

Veri toplamada kullanılan ölçeklerin güvenilirliği Cronbach's Alpha testi ile yorumlanmıştır. Tablo 1'den de görüleceği gibi tüm ölçeklerin en az "iyi" güvenilirlik seviyesine sahip olduğu anlaşılmıştır. Böylelikle, ölçekler üzerinde herhangi bir düzeltici işleme gerek duyulmadan analize devam edilebilmiştir.

Tablo 1

Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Ölçek	Güvenilirlik Katsayısı
Macera için satın alma	0,830
Rahatlamak için satın alma	0,889
Başkalarını memnun etmek için satın alma	0,848
Fırsatları yakalamak için satın alma	0,885
Sosyalleşmek için satın alma	0,842
Fikir edinmek için satın alma	0,828
Benlik	0,876
Maddiyatçılık	0,897
Gösteriş	0,906
Prestij	0,920
Fiyat	0,923
Kalite	0,898

Katılımcıların genel yapısının anlaşılabilmesi için frekans değerleri hesaplanmıştır. Veri setinde erkek katılımcıların yoğunlukta olduğu (%61,1) görülmektedir. Aynı zamanda evli (%57,9) ve bekar (%42,1) katılımcılarda da bir asimetri hesaplanmıştır. Toplumun genel yapısına benzer şekilde yükseköğrenim gören katılımcıların (%74,2) diğer eğitim seviyelerine göre (%25,8) daha yüksek bir katılıma sahiptir. Genel eğitim durumuna rağmen katılımcıların çoğunluğu (%77,4) en iyi ihtimal ile gelir gider eşitliğini vurgulamışlardır.

DEMATEL analizi yardımıyla hedonik satın alma motivasyonlarının kendi içlerinde tüketicilerin satın alma davranışlarına etki eden göstergeler arasındaki etki ve önemleri hesaplanmıştır. Aynı zamanda bu göstergeler arasındaki nedenselliğin yönü de ortaya çıkartılmıştır.

Analiz sonrasında veri setinde yer alan tüketicilerin satın alma davranışlarına etki eden göstergeler arasındaki ilişkiler ortaya konabilmiştir (Ek-Şekil A). Öncelikle katılımcıların verdikleri cevaplar doğrultusunda göstergeler arasındaki etki ve önem istatistikleri hesaplanmıştır (Ek-Tablo A). Hesaplamalar sonucunda katılımcıların göstergeler açısından en az önem verdikleri motivasyon türü macera için satın alma olmuştur. Aksi şekilde sosyalleşme amacıyla satın alma ve fikir edinmek için satın alma motivasyonlarında göstergelerin önem istatistikleri diğer motivasyonlara göre yüksek hesaplanmıştır. Maddiyatçılık algısı en yüksek önem seviyesine fikir edinmek için satın alma motivasyonunda ulaşmıştır. Diğer tüm göstergeler en yüksek önem seviyesini sosyalleşme amacıyla satın alma motivasyonunda ulaşmışlardır. Prestij algısı fırsatları yakalamak için satın alma motivasyonunda en yüksek etki değerine sahipken, benlik

algısı diğer tüm satın alma motivasyonlarda en yüksek etki değerine sahip gösterge olarak hesaplanmıştır.

Tablo 2

Hedonik Satın Alma Motivasyonlarına Göre Tüketicilerin Satın Alma Davranışlarına Etki Eden Göstergelerin Etki ve Önem Sonuçları

Göstergeler	Macera İçin Satın Alma	Rahatlamak İçin Satın Alma	Başkalarını Memnun Etmek İçin Satın Alma	Fırsatları Yakalamak İçin Satın Alma	Sosyalleşmek İçin Satın Alma	Fikir Edinmek İçin Satın Alma
	(D+R ; D-R)*	(D+R ; D-R)*	(D+R ; D-R)*	(D+R ; D-R)*	(D+R ; D-R)*	(D+R ; D-R)*
Benlik	1,7 ; 0,8	4,5 ; 0,9	4,7 ; 1,9	4,2 ; 0,9	7,2 ; 1,8	7,0 ; 1,4
Maddiyatçılık	1,9 ; 0,7	4,1 ; 0,4	2,6 ; -0,5	2,9 ; -0,2	4,6 ; 0,0	5,1 ; 0,0
Gösteriş	4,1 ; -0,4	5,5 ; 0,2	6,0 ; 0,3	4,6 ; -0,7	9,1 ; 0,7	8,3 ; 0,6
Prestij	4,3 ; 0,2	6,0 ; 0,8	6,4 ; 0,3	5,1 ; 1,1	9,5 ; -0,3	8,4 ; 0,3
Fiyat	4,6 ; -0,9	4,3 ; -1,5	4,9 ; -1,9	4,3 ; -0,9	7,4 ; -2,3	6,2 ; -1,5
Kalite	1,7 ; -0,5	4,3 ; -0,8	4,5 ; -0,1	4,5 ; -0,3	7,6 ; 0,0	6,4 ; -0,8

*: (Önem; Etki)

Macera için satın alma motivasyonu yüksek olan benlik algısı ve kalite algısı bu motivasyona sahip kişilerde en düşük önem seviyesine sahiptir. Fiyat algısı ise göstergeler arasında en çok etkilenen algı olmasına rağmen en önemli göstergedir. Gösteriş, prestij ve fiyat algıları benlik, maddiyatçılık, gösteriş, prestij ve fiyat algılarından etkilenmektedir. Kalite algısı ise sadece gösteriş algısından etkilenmektedir. Benlik ve maddiyatçılık ise herhangi bir algıdan etkilenmemektedir.

Rahatlamak için satın alma motivasyonu yüksek olan katılımcılarda maddiyatçılık algısı en düşük önem seviyesine sahip iken, prestij algısı en yüksek önem seviyede öneme sahiptir. Fiyat algısı ise göstergeler arasında en çok etkilenen algıdır. Gösteriş, prestij, fiyat ve kalite algıları benlik, gösteriş ve prestij algılarından etkilenmektedirler. Ek olarak, maddiyatçılık algısı prestij ve fiyat algılarını; gösteriş algısı maddiyatçılık algısını, prestij algısı benlik algısını ve kalite algısı fiyat algısını etkilemektedir.

Başkalarını memnun etmek için satın alma ve sosyalleşme amacıyla satın alma motivasyonu yüksek olan katılımcılar için aynı bulgular hesaplanmıştır. Bu motivasyona sahip olan katılımcılarda maddiyatçılık algısı en düşük önem seviyesine sahip iken, prestij algısı en yüksek önem seviyede öneme sahiptir. Fiyat algısı bu motivasyon için de göstergeler arasında en çok etkilenen algıdır. Gösteriş, prestij, fiyat ve kalite algıları benlik, gösteriş ve prestij algılarından etkilenmektedirler. Aynı zamanda kalite algısı gösteriş, prestij ve fiyat algılarını etkilemektedir.

Fırsatları yakalamak için satın alma motivasyonu yüksek olan katılımcılarda maddiyatçılık algısı en düşük önem seviyesine sahip iken, prestij algısı en yüksek önem seviyede öneme sahiptir. Fiyat algısı bu motivasyon için de göstergeler arasında en çok etkilenen algıdır. Prestij algısı diğer tüm göstergeleri etkilemektedir. Ek olarak benlik algısı gösteriş, prestij, fiyat ve kalite algılarını; gösteriş algısı kendisini ve fiyat algısını,

fiyat algısı gösteriş algısını ve kalite algısı kendisini, gösteriş ve fiyat algılarını etkilemektedir.

Fikir edinmek için satın alma motivasyonu yüksek olan katılımcılarda maddiyatçılık algısı en düşük önem seviyesine sahip iken, prestij algısı en yüksek önem seviyede öneme sahiptir. Fiyat algısı ise göstergeler arasında en çok etkilenen algıdır. Gösteriş, prestij, fiyat ve kalite algıları benlik, gösteriş ve prestij algılarından etkilenmektedirler. Ek olarak, gösteriş algısı maddiyatçılık algısını; prestij algısı benlik algısını ve kalite algısı prestij ve fiyat algılarını etkilemektedir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

DEMATEL yöntemi, karar vermede yaşanan karmaşayı problemde yer alan parametreler arasında ilişkiler kurarak, önemi ve etkiyi hesaplayarak çözmeye yardımcı olmaktadır (B. Chang, vd. 2011; Wu ve Lee, 2007). Daha çok üretim yönetimi başlığı altında yer alan problemlerin çözümlenmesi için kullanılan bu yöntem, çalışmamızda; tüketicilerin satın alma karar sürecinde etkili olan göstergelerin, hedonik alışveriş motivasyonlarına göre nasıl konumlandıklarını anlamak için kullanılmıştır. Böylelikle tüketicilerin ve pazarlama profesyonellerinin farkındalığının artmasına katkıda bulunulacağı öngörülmektedir. Bu çalışmanın amacı hedonik alışveriş motivasyonlarına göre, tüketicilerin satın alma karar sürecinde etkili olan göstergelerin önemlerinin ne olduğunu ortaya koymaktır. Yani, hedonik alışveriş motivasyonlarının baskınlığına göre, satın alma sürecinde etkili olan göstergelerin karar vermedeki rolü ortaya konmuştur.

Tüketici satın alma karar sürecinde etkili olan göstergelerden; gösterişin ve prestijin hedonik alışveriş motivasyonlarından birçoğuna göre (rahatlamak için alışveriş, başkalarını mutlu etmek için alışveriş, fırsatları yakalamak için alışveriş, sosyalleşme için alışveriş ve fikir edinmek için alışveriş) en önemli iki gösterge olduğu tespit edilmiştir.

Aynı zamanda tüketici satın alma karar sürecinde etkili olan göstergelerden benliğin prestij ve gösteriş etkilediği görülmektedir. Dolayısıyla benlik tarafından etkilenen prestij ve gösterişin, hedonik alışveriş motivasyonları arasında önemli durumda olduğu düşünüldüğünde; bireylerin ideal benliklerine ulaşmak için prestijin ve gösterişin önemi bir kez daha ortaya konmaktadır. Geçmişte yapılan çalışmalarda, prestijin (Atulkar ve Kesari, 2017) ve benliğin hedonik alışveriş motivasyonları ile ilişkisinin varlığı düşünüldüğünde (E. Chang, vd. 2004; Kazakeviciute ve Banyte, 2012), çalışma sonuçlarının literatürle aynı yönde olduğu söylenebilir.

Bu çalışmanın sonuçlarında da görüldüğü gibi lüks tüketim söz konusu olduğunda hedonik alışveriş motivasyonlarının gösteriş ve prestij göstergelerinde önemi ortaya çıkmıştır. Literatürde yer alan çalışmalar, ürün gruplarının (günlük ürün/lüks ürün), hedonik alışverişe etkilerini göstermektedir (Deli-Gray, vd. 2010; Wang, vd. 2021). Dolayısıyla, araştırma sonuçları literatürle uyumlu bir sonuç vermiştir.

Fiyat göstergesi, hedonik alışveriş motivasyonlarının tüm boyutlarında diğer göstergelerden etkilenen bir durumdadır. Bu durum literatürle bağlantılı bir sonuçtur (Çavuşoğlu, vd. 2020; Jin ve Sternquist, 2004; Jin, vd. 2003). Biraz daha detaylandırmak gerekirse alışveriş yapan bireylerin ürün üzerindeki diğer göstergeleri tatmin olduğunda otomatik olarak fiyatın da kabul edilebilir olduğu düşünülmektedir. Kalite göstergesi de davranış olarak fiyat göstergesine benzemektedir. Ancak daha az etkilenir bir konumda bulunmaktadır. Hedonik alışveriş motivasyonuna sahip bireyler, diğer satın alma

göstergelerini karşıladıktan sonra artık kalite ve fiyat konusunda kendilerini tatmin olmuş hissediler.

Maddiyatçılığın, hedonik alışveriş motivasyonlardaki konumu ve ilişkileri incelendiğinde daha çok önemsiz ve ne etkileyen ne de etkilenen bir durumda olduğu görülmüştür. Ancak literatürde yer alan çalışmalar, maddiyatçılık ile hedonik alışveriş motivasyonlarının ilişkili olduğunu göstermektedir (Kim, vd. 2021; Seo ve Huh, 2004; Singh, 2018). Buradaki farklılığın toplumsal değer yargılarımızdan kaynaklandığı ve kültürler arası farklılığın sebep olduğu söylenebilir. Buradan yola çıkarak maddiyatçılık unsuru üzerinden pazarlama faaliyetlerinin yapılmaması veya toplumumuzda hedonizmin maddi yönünün henüz dikkate değer oranda olmadığı yorumu yapılabilir.

Genel olarak bakıldığında, bireylerin satın alma karar süreçlerinde birçok faktörün etkili olduğu bilinen bir gerçektir. Aynı zamanda hedonik alışveriş motivasyonları da satın alma kararlarında etkili bir unsur olarak pazarlama alanında ilgi duyulan bir konu olmuştur. Bu çalışmada tüketicilerin satın alma karar süreçlerine etki eden göstergelerin, hedonik alışveriş motivasyonları içerisinde konumlandırılmasına bakılarak, literatüre katkı sunulmuştur.

Araştırma sürecinde (Yıldız, 2019) tarafından hazırlanmış hedonik ürün listesinde yer alan ürünler düşünülerek veri toplanmıştır. Bu durum çalışmanın kısıtını oluşturmaktadır. Her ne kadar fiyat ve kalite satın alma karar sürecinde etkili olsa da hedonik tüketimin diğer satın alma göstergelerinden etkilenir konumda olduğu anlaşılmıştır. Bu açıdan sonuçlar değerlendirildiğinde bireylerin gelir seviyesi (Wakefield ve Inman, 2003) ya da ürünlere karşı sahip oldukları olumlu algıların hedonik alışveriş motivasyonlarıyla etkisinin (Uhrich ve Benkenstein, 2012) olduğu düşünülmektedir. Ek olarak hedonik ürün grupları için bu durum geçerli olsa da farklı ürün gruplarıyla yapılacak çalışmalar araştırma sonuçlarının genellenebilirliğine katkı sağlayacaktır. Aynı şekilde farklı toplumlarda, farklı kültürlerde ve farklı demografik yapılarda araştırmanın tekrarlanması önerilmektedir. Benzer şekilde tüketicilerin psikolojik özelliklerine ve/veya farklılıklarına göre de sonuçlardaki olası değişiklikler tüketici satın alma karar sürecinin daha net anlaşılması açısından pazarlama profesyonellerinin farkındalığını artıracak bir unsur olarak düşünülmektedir.

Yazar Katkıları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarlanması | Design of Study: SYY (%50), SÇ (%50)

Veri Toplanması | Data Acquisition: SYY (%50), SÇ (%50)

Veri Analizi | Data Analysis: SYY (%50), SÇ (%50)

Makalenin Yazımı | Writing up: SYY (%50), SÇ (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu | Submission and Revision: SYY (%50), SÇ (%50)

Finansman/ Grant Support

Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. | The authors declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir. | The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynakça / Reference

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179-211.
- Anderson, R. E., Hair, J. F., & Bush, A. J. (1992). *Professional sales management*. McGraw-Hill Higher Education.
- Arnold, M. J., & Reynolds, K. E. (2003). Hedonic shopping motivations. *Journal of retailing*, 79(2), 77-95.
- Atulkar, S., & Kesari, B. (2017). Satisfaction, loyalty and repatronage intentions: Role of hedonic shopping values. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 39, 23-34.
- Babin, B. J., Darden, W. R., & Griffin, M. (1994). Work and/or fun: measuring hedonic and utilitarian shopping value. *Journal of consumer research*, 20(4), 644-656.
- Bagozzi, R. P., Wong, N., Abe, S., & Bergami, M. (2000). Cultural and situational contingencies and the theory of reasoned action: Application to fast food restaurant consumption. *Journal of Consumer Psychology*, 9(2), 97-106.
- Ballantine, P. W., Jack, R., & Parsons, A. G. (2010). Atmospheric cues and their effect on the hedonic retail experience. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 38(8), 641-653. doi:10.1108/09590551011057453
- Batra, R., & Ahtola, O. T. (1991). Measuring the hedonic and utilitarian sources of consumer attitudes. *Marketing letters*, 2(2), 159-170.
- Baudrillard, J. (2008). *Tüketim toplumu: Söylenceleri, yapıları* (H. Deliceçaylı, Trans.; 3. ed.). Ayrıntı Yayınları.
- Bettman, J. R., Luce, M. F., & Payne, J. W. (1998). Constructive consumer choice processes. *Journal of consumer research*, 25(3), 187-217.
- Bocock, R. (2009). *Tüketim* (İ. Kutluk, Trans. 3 ed.). Ankara: Dost.
- Brodbeck, J., Matter, M., Page, J., & Moggi, F. (2007). Motives for cannabis use as a moderator variable of distress among young adults. *Addictive behaviors*, 32(8), 1537-1545.
- Brown, M., Pope, N., & Voges, K. (2003). Buying or browsing?: An exploration of shopping orientations and online purchase intention. *European Journal of Marketing*, 37(11), 1666 - 1684.
- Burke, R. R. (1997). Do you see what I see? The future of virtual shopping. *Journal of the academy of marketing science*, 25(4), 352-360.
- Chang, B., Chang, C. W., & Wu, C. H. (2011). Fuzzy DEMATEL method for developing supplier selection criteria. *Expert systems with Applications*, 38(3), 1850-1858.
- Chang, E., Burns, L. D., & Francis, S. K. (2004). Gender differences in the dimensional structure of apparel shopping satisfaction among Korean consumers: The role of hedonic shopping value. *Clothing and Textiles Research Journal*, 22(4), 185-199.
- Chaudhuri, A., & Holbrook, M. B. (2001). The chain of effects from brand trust and brand affect to brand performance: The role of brand loyalty. *Journal of Marketing*, 65(2), 81-93.
- Childers, T. L., & Rao, A. R. (1992). The influence of familial and peer-based reference groups on consumer decisions. *Journal of consumer research*, 19(2), 198-211.

- Dalvi-Esfahani, M., Niknafs, A., Kuss, D. J., Nilashi, M., & Afrough, S. (2019). Social media addiction: Applying the DEMATEL approach. *Telematics and Informatics*, 43, 101250.
- Darden, W. R., & Dorsch, M. J. (1990). An action strategy approach to examining shopping behavior. *Journal of Business Research*, 21(3), 289-308.
- Davis, R., Lang, B., & Diego, J. S. (2014). How gender affects the relationship between hedonic shopping motivation and purchase intentions? *Journal of Consumer Behaviour*, 13(1), 18-30.
- Daziano, R. A., & Achtnicht, M. (2014). Accounting for uncertainty in willingness to pay for environmental benefits. *Energy Economics*, 44, 166-177.
- Delafrooz, N., Paim, L. H., & Khatibi, A. (2011). Understanding consumers internet purchase intention in Malaysia. *African Journal of Business Management*, 5(7), 2837-2846.
- Deli-Gray, Z., Gillpatrick, T., Marusic, M., Pantelic, D., & Kuruvilla, S. J. (2010). Hedonic and Functional Shopping Values and Everyday Product Purchases: Findings from the Indian Study. *International Journal of Business Insights & Transformation*, 4(1), 65-70.
- Dittmar, H. (2007). The costs of consumer culture and the "cage within": the impact of the material "good life" and "body perfect" ideals on individuals' identity and well-being. *Psychological Inquiry*, 18(1), 23-31.
- Elliott, R. (1994). Addictive consumption: Function and fragmentation in postmodernity. *Journal of consumer policy*, 17(2), 159-179.
- Engel, J. F., Kollat, D. T., ve Blackwell, R. D. (1973). *Consumer behavior* (Second ed.). Austin: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Eroglu, S. A., Machleit, K. A., & Davis, L. M. (2001). Atmospheric qualities of online retailing: A conceptual model and implications. *Journal of Business Research*, 54(2), 177-184.
- Fishbein, M., & Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention, and behavior: An introduction to theory and research*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Friedman, E. M., Savary, J., & Dhar, R. (2018). Apples, oranges, and erasers: The effect of considering similar versus dissimilar alternatives on purchase decisions. *Journal of consumer research*, 45(4), 725-742.
- Geiger, S. (2007). Exploring night-time grocery shopping behaviour. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 14(1), 24-34.
- Gonzalez-Pinto, A., Ballesteros, J., Aldama, A., De Heredia, J. P., Gutierrez, M., & Mosquera, F. (2003). Principal components of mania. *Journal of affective disorders*, 76(1-3), 95-102.
- Hansla, A., Gamble, A., Juliusson, A., & Gärling, T. (2008). The relationships between awareness of consequences, environmental concern, and value orientations. *Journal of Environmental Psychology*, 28(1), 1-9.
- Hartman, J. B., Shim, S., Barber, B., & O'Brien, M. (2006). Adolescents' utilitarian and hedonic Web consumption behavior: Hierarchical influence of personal values and innovativeness. *Psychology & Marketing*, 23(10), 813-839.
- Heitmann, M., Lehmann, D. R., & Herrmann, A. (2007). Choice goal attainment and decision and consumption satisfaction. *Journal of marketing research*, 44(2), 234-250.

- Hirschman, E. C., & Holbrook, M. B. (1982). Hedonic consumption: emerging concepts, methods and propositions. *Journal of marketing*, 46(3), 92-101.
- Hofstede, T. F., Steenkamp, J. B. E., & Wedel, M. (1999). International market segmentation based on consumer-product relations. *Journal of marketing research*, 36(1), 1-17.
- Holbrook, M. B., & Hirschman, E. C. (1982). The experiential aspects of consumption: Consumer fantasies, feelings, and fun. *Journal of consumer research*, 9(2), 132-140.
- Hopkinson, G. C., & Pujari, D. (1999). A factor analytic study of the sources of meaning in hedonic consumption. *European Journal of Marketing*, 33(3/4), 273-290.
- Jacoby, J. (1976). Consumer psychology: An octennium. *Annual review of psychology*, 27, 331-358.
- Joshi, Y., & Rahman, Z. (2015). Factors affecting green purchase behaviour and future research directions. *International Strategic Management Review*, 3(1), 128-143.
- Kardes, F. R., Cline, T. W., & Cronley, M. L. (2011). Consumer behavior: Science and practice, Internationalth edn. *South Western College, Cengage Learning, Mason*.
- Kazakeviciute, A., & Banyte, J. (2012). The relationship of consumers 'perceived hedonic value and behavior. *Engineering Economics*, 23(5), 532-540.
- Kırgız, A. (2014). Hedonism, a consumer disease of the modern age: Gender and hedonic shopping in Turkey. *Global media journal*, 4(8), 200-212.
- Kim, D. J., Ferrin, D. L., & Rao, H. R. (2008). A trust-based consumer decision-making model in electronic commerce: The role of trust, perceived risk, and their antecedents. *Decision support systems*, 44(2), 544-564.
- Kim, H. S. (2006). Using hedonic and utilitarian shopping motivations to profile inner city consumers. *Journal of Shopping Center Research*, 13(1), 57-79.
- Kim, H.-S., & Hong, H. (2011). Fashion leadership and hedonic shopping motivations of female consumers. *Clothing & Textiles Research Journal*, 29(4), 314-330.
- Kotler, P. (1991). *Marketing management: Analysis, planning, implementation, and control* (7th ed.). New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Kotler, P. (2000). *Marketing management, millenium edition* (Tenth ed.). New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Kotler, P., & Armstrong, G. (2012). *Principles of marketing* (14 ed.). New Jersey: Pearson Education, Inc.
- Kotler, P., & Keller, K. L. (2012). *Marketing management* (14 ed.). New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Kukar-Kinney, M., Ridgway, N. M., & Monroe, K. B. (2012). The role of price in the behavior and purchase decisions of compulsive buyers. *Journal of Retailing*, 88(1), 63-71.
- Lacher, K. T. (1989). Hedonic consumption: Music as a product. *ACR North American Advances*, 16(1), 367-373.
- Leggitt, J. S., & Gibbs, R. W. (2000). Emotional reactions to verbal irony. *Discourse processes*, 29(1), 1-24.

Mano, H., & Oliver, R. L. (1993). Assessing the dimensionality and structure of the consumption experience: Evaluation, feeling, and satisfaction. *Journal of consumer research*, 20(3), 451-466.

Odabaşı, Y. (2013). *Tüketim kültürü, yetinen toplumdun üreten topluma* (2. ed.). İstanbul: Sistem.

Oppewal, H., & Holyoake, B. (2004). Bundling and retail agglomeration effects on shopping behavior. *Journal of Retailing and Consumer services*, 11(2), 61-74.

Overby, J. W., & Lee, E.-J. (2006). The effects of utilitarian and hedonic online shopping value on consumer preference and intentions. *Journal of Business Research*, 59(10-11), 1160-1166

Overby, J. W., & Lee, E.-J. (2006). The effects of utilitarian and hedonic online shopping value on consumer preference and intentions. *Journal of Business Research*, 59(10-11), 1160-1166.

Park, E. J., Kim, E. Y., & Forney, J. C. (2006). A structural model of fashion-oriented impulse buying behavior. *Journal of Fashion Marketing and Management: An International Journal*, 10(4), 433-446

Pookulangara, S., & Koesler, K. (2011). Cultural influence on consumers' usage of social networks and its' impact on online purchase intentions. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 18, 348-354.

Richard, M. O. (2005). Modeling the impact of internet atmospherics on surfer behavior. *Journal of Business Research*, 58(12), 1632-1642.

Rindfleisch, A., Burroughs, J. E., & Denton, F. (1997). Family structure, materialism, and compulsive consumption. *Journal of consumer research*, 23(4), 312-325.

Schiffman, L. G., ve Kanuk, L. L. (1994). *Consumer behavior* (5th ed.). New Jersey: Prentice-Hall, Inc.

Schwartz, B., Ward, A., Monterosso, J., Lyubomirsky, S., White, K., & Lehman, D. R. (2002). Maximizing versus satisficing: happiness is a matter of choice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(5), 1178-1197.

Sharma, A., & Sonwaney, V. (2014). Theoretical modeling of influence of children on family purchase decision making. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 133, 38-46.

Shiv, B., & Fedorikhin, A. (1999). Heart and mind in conflict: The interplay of affect and cognition in consumer decision making. *Journal of consumer research*, 26(3), 278-292.

Solomon, M. (2002). *Consumer behavior: Buying, having, and being* (Fifth ed.). New Jersey: Prentice-Hall, Inc.

Solomon, M., Bamossy, G., Askegaard, S., ve Hogg, M. K. (2006). *Consumer behavior: A european perspective* (Third ed.). Essex: Pearson Education Limited.

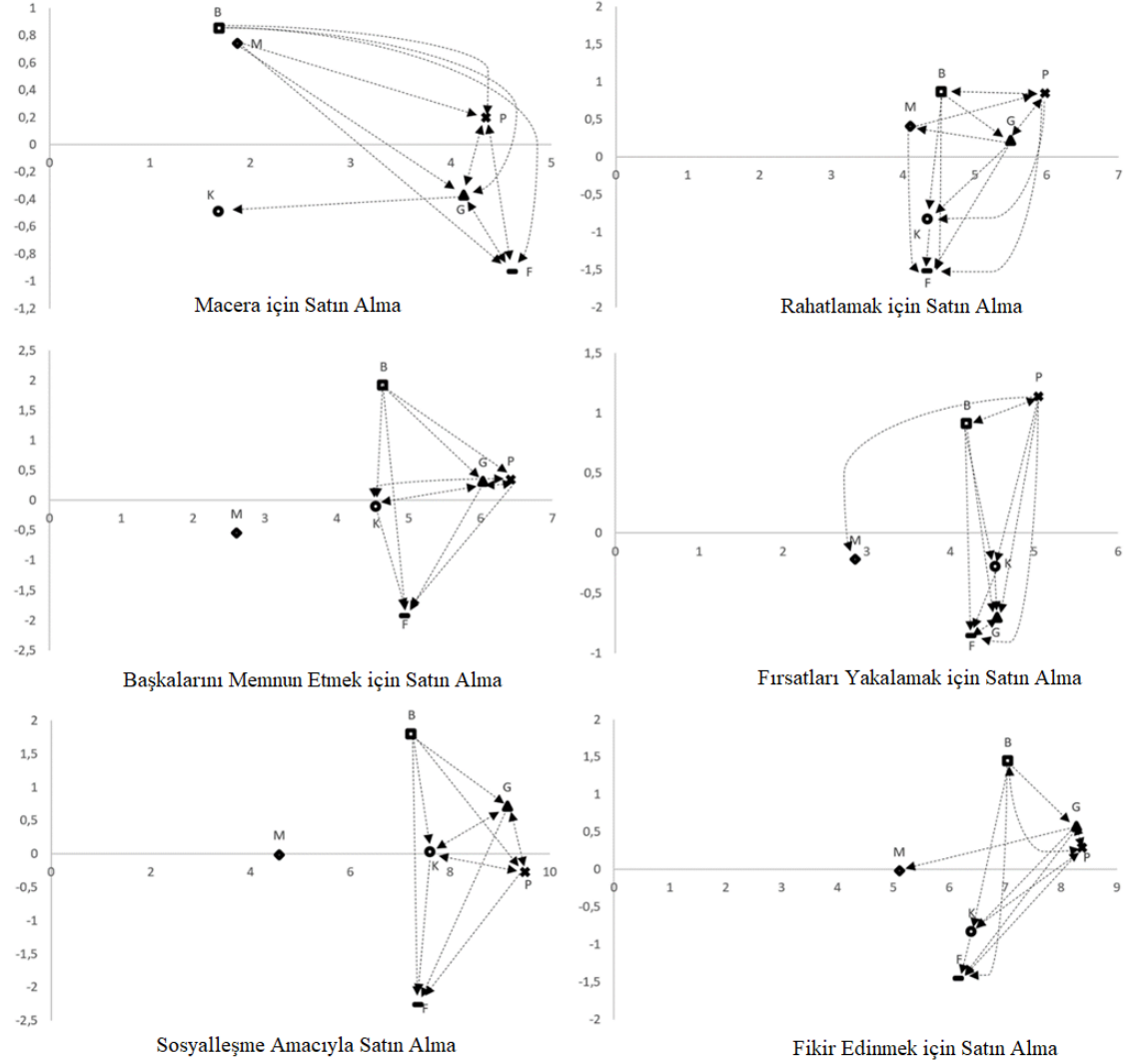
Spangenberg, E. R., Voss, K. E., & Crowley, A. E. (1997). Measuring the hedonic and utilitarian dimensions of attitude: A generally applicable scale. *Advances in Consumer Research*, 24(1), 235-241.

Statista. (2021a). *eCommerce report* 2021. <https://www.statista.com/study/42335/e-commerce-report/>

- Statista. (2021b). *Shopping in times of COVID-19*. <https://www.statista.com/study/102152/covid-19-impact-on-consumer-shopping-behavior-worldwide/>
- Tauber, E. M. (1972). Why do people shop? *Journal of Marketing*, 36(4), 46-49.
- Tighe, D. (2022). *Online shopping behavior in the United States*. <https://www.statista.com/study/20918/online-shopping-behavior-statista-dossier/>
- To, P.-L., Liao, C., & Lin, T.-H. (2007). Shopping motivations on Internet: A study based on utilitarian and hedonic value. *Technovation*, 27(12), 774-787.
- Uhrich, S., & Benkenstein, M. (2012). Physical and social atmospheric effects in hedonic service consumption: customers' roles at sporting events. *The Service Industries Journal*, 32(11), 1741-1757.
- Ulutürk, A. S., ve Umut, A. (2016). Lüks tüketimde satın alma davranışının neden esaslı modellenmesi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16(32), 253-273
- Völkner, P., & Werners, B. (2002). A simulation-based decision support system for business process planning. *Fuzzy Sets and Systems*, 125(3), 275-287.
- Wagner, T. (2007). Shopping motivation revised: A means-end chain analytical perspective. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 35(7), 569-582.
- Wakefield, K. L., & Inman, J. J. (2003). Situational price sensitivity: the role of consumption occasion, social context and income. *Journal of Retailing*, 79(4), 199-212.
- Wang, Q., & Shukla, P. (2013). Linking sources of consumer confusion to decision satisfaction: The role of choice goals. *Psychology & Marketing*, 30(4), 295-304.
- Wang, X., Ali, F., Tauni, M. Z., Zhang, Q., & Ahsan, T. (2022). Effects of hedonic shopping motivations and gender differences on compulsive online buyers. *Journal of marketing theory and practice*, 30(1), 120-135.
- Wang, Y., Kang, Q., Zhou, S., Dong, Y., & Liu, J. (2022). The impact of service robots in retail: Exploring the effect of novelty priming on consumer behavior. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 68.
- Westbrook, R. A., & Black, W. C. (1985). A motivation-based shopper typology. *Journal of Retailing*, 61(1), 78-103.
- Wu, W. W., & Lee, Y. T. (2007). Developing global managers' competencies using the fuzzy DEMATEL method. *Expert systems with applications*, 32(2), 499-507.
- Yang, K., & Kim, H.-Y. (2012). Mobile shopping motivation: An application of multiple discriminant analysis. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 40(10), 778-789.
- Yıldız, S. Y. (2019). Hedonik alışveriş motivasyonları ve teknoloji kabul modeli bileşenlerinin çevrimiçi satın alma niyetine etkisi: Sosyal medya kullanıcıları üzerine bir araştırma. *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. Çukurova Üniversitesi: Adana
- Yu, H., Siegel, J. Z., Clithero, J. A., & Crockett, M. J. (2021). How peer influence shapes value computation in moral decision-making. *Cognition*, 211, 104641.

Ek-Şekil A

Hedonik Satın Alma Motivasyonlarına Göre, Tüketici Satın Alma Karar Sürecinde Etkili Olan Göstergelerin Nokta Diyagramı ve Nedensellik Gösterimleri

Ek-Tablo A

Hedonik Satın Alma Motivasyonlarına Göre, Tüketici Satın Alma Karar Sürecinde Etkili Olan Göstergelerin Nedensellik Sonuçları ve Yönlerinin Tablosu

Motivasyon	Göstergeler	Benlik	Maddiyatçılık	Gösteriş	Prestij	Fiyat	Kalite
Macera için Satın Alma (Eşik=0,25)	Benlik	0,042	0,112	0,323	0,312	0,318	0,162
	Maddiyatçılık	0,044	0,052	0,338	0,316	0,392	0,165
	Gösteriş	0,116	0,144	0,429	0,312	0,608	0,269
	Prestij	0,140	0,090	0,499	0,601	0,707	0,236
	Fiyat	0,062	0,141	0,551	0,379	0,499	0,212
	Kalite	0,018	0,025	0,107	0,157	0,247	0,044
Rahatlamak için Satın Alma (Eşik=0,40)	Benlik	0,330	0,331	0,484	0,470	0,569	0,518
	Maddiyatçılık	0,302	0,295	0,388	0,470	0,419	0,383
	Gösteriş	0,343	0,443	0,548	0,448	0,542	0,539
	Prestij	0,488	0,399	0,626	0,606	0,676	0,618
	Fiyat	0,175	0,176	0,277	0,268	0,293	0,226
	Kalite	0,200	0,201	0,316	0,306	0,430	0,306
Başkalarını Memnun Etmek için Satın Alma (Eşik=0,41)	Benlik	0,277	0,365	0,676	0,709	0,766	0,488
	Maddiyatçılık	0,125	0,083	0,203	0,213	0,233	0,175
	Gösteriş	0,270	0,351	0,550	0,681	0,748	0,575
	Prestij	0,340	0,376	0,696	0,733	0,733	0,502
	Fiyat	0,155	0,172	0,318	0,278	0,364	0,230
	Kalite	0,203	0,224	0,415	0,429	0,588	0,359
Fırsatları Yakalamak için Satın	Benlik	0,313	0,298	0,499	0,401	0,530	0,512
	Maddiyatçılık	0,209	0,157	0,235	0,231	0,27	0,218

		1					
Alma k (Eşik=0,35)	Gösteriş	0,208	0,248	0,459	0,289	0,395	0,330
	Prestij	0,452	0,434	0,613	0,459	0,560	0,579
	Fiyat	0,190	0,187	0,429	0,266	0,322	0,307
	Kalite	0,273	0,215	0,394	0,311	0,474	0,460
Sosyalleşme Amacıyla Satın Alma (Eşik=0,63)	Benlik	0,529	0,463	0,821	0,929	0,967	0,803
	Maddiyatçılık	0,320	0,236	0,390	0,493	0,489	0,355
	Gösteriş	0,572	0,501	0,945	1,062	0,990	0,863
	Prestij	0,539	0,476	0,899	1,000	0,981	0,717
Fikir Edinmek için Satın Alma (Eşik=0,57)	Fiyat	0,294	0,257	0,485	0,545	0,535	0,443
	Kalite	0,462	0,359	0,674	0,862	0,851	0,608
	Benlik	0,543	0,503	0,803	0,836	0,797	0,765
	Maddiyatçılık	0,362	0,339	0,462	0,481	0,459	0,440
Fikir Edinmek için Satın Alma (Eşik=0,57)	Gösteriş	0,561	0,615	0,826	0,860	0,773	0,789
	Prestij	0,643	0,511	0,819	0,808	0,769	0,783
	Fiyat	0,346	0,327	0,438	0,451	0,431	0,370
	Kalite	0,348	0,268	0,499	0,610	0,586	0,471

[itobiad], 2022, 11 (3): 1712-1730

<p>Dış Ticaret Açığı Veren Ülkelerde Döviz Kurunun Dış Ticaret Performansı Üzerindeki Etkisi</p> <p>The Effects Of The Exchange Rate On Foreign Trade Performance In Countries With Foreign Trade Deficit</p> <p>Video Link: https://youtu.be/jhR278Cub8k</p>	
<p>Esengül SALİHOĞLU</p> <p>Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Cumhuriyet Sosyal Bilimler MYO Asst. Prof., Sivas Cumhuriyet Univ. Cumhuriyet Social Science Vocational School esalihoglu@cumhuriyet.edu.tr ORCID: 0000-0002-2005-1986</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 12.07.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 23.09.2022
Yayın Tarihi / Published	: 26.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Salihoğlu, E. (2022). Dış Ticaret Açığı Veren Ülkelerde Döviz Kurunun Dış Ticaret Performansı Üzerindeki Etkisi . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1712-1730 . doi: 10.15869/itobiad.1143215

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Esengül SALİHOĞLU)

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Dış Ticaret Açığı Veren Ülkelerde Döviz Kurunun Dış Ticaret Performansı Üzerindeki Etkisi

Öz

Serbest ticaretin yükselişini küreselleşmenin ve teknolojik gelişmelerin desteklemesiyle döviz kurlarının önemi giderek artmıştır. Esnek kur sistemlerinde döviz kurunun dış ticaret hacmine ve dolayısıyla toplam üretime etki etmesi beklenmektedir. Bu kapsamda ekonomi politikası uygulamalarında döviz kurunun dış ticaretle ilişkisinin anlaşılabilirliği önemlidir. Çalışmanın amacı, seçilmiş ülkelerde döviz kuru ve dış ticaret hacimleri arasındaki ilişkinin karşılaştırmalı olarak incelenmesiyle literatüre katkı sağlanmasıdır. Bu doğrultuda 2020 yılında en fazla dış ticaret açığı veren sekiz ülkenin (ABD, İngiltere, Hindistan, Fransa, Türkiye, Mısır, Filipinler ve Pakistan) reel efektif döviz kuru (REDK) ile ithalat ve ihracat hacimleri arasındaki ilişki, Ocak 2003–Ocak 2022 döneminde aylık veriler kullanılarak tahmin edilmiştir. Analize döviz kurunu temsilen REDK'nın dahil edilmesiyle dış ticarete önemli belirleyiciler olan yurtiçi fiyatlar ile ticaret yapılan ülkelerdeki fiyatlar da değerlendirilmiştir. Analiz yöntemi tercihinde ülkelerin heterojen yapıları ve seriler arasındaki yatay kesit bağımlılık dikkate alınmıştır. Serilerin özellikleriyle uyumlu olan yeni nesil ekonometrik yöntemlerin kullanıldığı analizde sırasıyla CADF ve CIPS birim kök testleri, ardından Westerlund (2008) Durbin-Hausman Eşbütünleşme Testi, devamında Pesaran'ın (2006) geliştirdiği Ortak İlişkili Etkiler (CCE) Tahmincisi ile Emirmahmutoğlu ve Köse'nin geliştirdiği (2011) Panel Nedensellik Testi uygulanmıştır.

Analiz bulguları şu şekilde sıralanmıştır. Eşbütünleşme Testi sonuçlarına göre analize dahil edilen ülkelerin tamamında REDK, ithalat ve ihracat hacmi arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Ardından modellerin uzun dönem katsayıları tahmin edilmiştir. CCE tahmin bulgularına göre ihracat hacmi uzun dönemde REDK'dan negatif, ithalat ve ihracat hacimleri ise birbirlerinden pozitif yönde etkilenmişlerdir. Panel Nedensellik Testi'nin Panel Fisher test istatistiği sonuçlarına göre, ihracat hacmi ve REDK arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. REDK ile dış ticaret hacimleri arasındaki ilişkilerin kısa dönemde çift yönlü olması değişkenler arasındaki etkileşimin döngüsel olduğunu göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Finans, Reel Döviz Kuru, İhracat, İthalat, Panel Veri Analizi

The Effects of the Exchange Rate on Foreign Trade Performance in Countries with Foreign Trade Deficit

Abstract

Exchange rates have become increasingly important as the rise of free trade has been supported by globalization and technological developments. In flexible exchange rate systems, the exchange rate is expected to affect the volume of foreign trade and thus aggregate output. In this context, it is important to understand the relationship between the exchange rate and foreign trade in economic policy implementation. The aim of this

study is to contribute to the literature by comparatively analyzing the relationship between exchange rates and foreign trade volumes in selected countries. Accordingly, the relationship between the real effective exchange rate (REER) and import and export volumes of the eight countries with the largest foreign trade deficits in 2020 (USA, UK, India, France, Türkiye, Egypt, Philippines, and Pakistan) is estimated using monthly data for the period January 2003–January 2022. By including the REER as a proxy for the exchange rate in the analysis, domestic prices and prices in the trading countries, which are important determinants of foreign trade, are also considered. The heterogeneous structure of the countries and the horizontal cross-sectional dependence between the series are taken into account in the choice of the analysis method. In the analysis using new generation econometric methods compatible with the characteristics of the series, CADF and CIPS unit root tests are followed by Westerlund's (2008) Durbin-Hausman Cointegration Test, then Pesaran's (2006) Common Correlated Effects (CCE) Estimator and Emirmahmutoglu and Kose's (2011) Panel Causality Test are applied.

The findings of the analysis are listed as follows. According to the results of the cointegration test, a cointegration relationship was found between the REER and import and export volume in all countries included in the analysis. Then, the long-run coefficients of the models were estimated. According to the CCE estimation results, export volume is negatively affected by the REER in the long run, while import and export volumes are positively affected by each other. According to the Panel Fisher test statistics of the Panel Causality Test, there is a bidirectional causality relationship between export volume and the REER. The bidirectional relationship between the REER and foreign trade volumes in the short run indicates that the interaction between the variables is cyclical.

Keywords: Finance, Exchange Rate, Export, Import, Panel Data.

Giriş

Küreselleşme ve serbest dış ticaretin gelişmesi döviz kurlarının her ülke için önemini canlı tutmaktadır. Altın para rejimlerinin son temsilcisi olan Bretton Woods Sistemi'nin 1973 yılında terkedilmesiyle özellikle gelişmiş ekonomilerde dalgalı döviz kuru uygulamalarına geçilmiştir (Yıldıztan ve Salihoğlu, 2017, s.264). Dalgalı döviz kuru uygulamalarına geçen ekonomilerde finansal piyasalardaki serbestleşme ile serbest dış ticaret beraberinde ölçek ekonomilerinden faydalanılmasını, uzmanlaşma ve işbölümü ile maliyet ve zaman avantajlarını getirmiştir. Gelişmiş ülkelere yönelen teknoloji transferi, ülkeler arasında üretim faktörlerinin serbest dolaşımını desteklemiştir (Şahin, 2018, s.126). Üretim faktörlerinin serbest dolaşımıyla üretim ve refahın artırılmasına katkı sağlanmıştır. Bu kapsamda ülkelerin aralarında serbest ticaret anlaşmaları imzalamaları, gümrük birlikleri oluşturmaları, serbest ticaret bölgelerinin ve uluslararası örgütlerin kurulması dış ticaret hacminin büyümesini desteklemiştir. Dünya Ticaret Örgütü'nün (WTO) kurulmasıyla uluslararası piyasalarda küreselleşme ve finansallaşma alanında yeni bir dönemin kapıları açılmıştır (WTO, 2022).

Teorik olarak dış ticaret işlemleri ile döviz kuru arasında yakın bir ilişki olduğu bilinmektedir. Teorideki beklenti döviz kurlarındaki artış ve yerel ülke parasının değer kaybetmesiyle yerel ülkenin ihraç edilen mal ve hizmetlerinin yabancı paralar cinsinden bedelinin düşmesi ve bu durumun ihracat hacmini arttırması şeklindedir. Bununla

birlikte ülke parasının yabancı paralar karşısında değer kazanması durumunda ithal mal ve hizmetler yerli mal ve hizmetlere göre daha ucuz hale geleceğinden ithalat hacminin artması beklenmektedir. Yaklaşık olarak son 50 yılda uluslararası finansal piyasalarda döviz hareketliliğinde zamanla yaşanan artış ile birlikte döviz kurunun dış ticaret işlemleri açısından önemi artmıştır. Uygulanan kur rejimleri, döviz kurundaki değişim, kur riskindeki artış başta olmak üzere döviz kuru cephesinde yaşanan gelişmeler dış ticareti etkilemektedir. Bu etkinin doğru anlaşılıp yorumlanabilmesi neticesinde ancak döviz kurunu dengeleyebilecek ve istikrarlı hale getirebilecek ekonomi politikalarının tespiti ve uygulanması mümkün olacaktır (Ekanayake ve Chatrma, 2010, s.66). Bu kapsamda ekonomiler için döviz kurlarının önemi araştırmacıların alana yönelik ilgisini arttırmış ve artan ilgi çalışma sayılarına yansımıştır.

Teknolojik gelişmelerle kolaylaşan sınır ötesi ticaretin yaygınlaşması dışa açılan ve esnek kur sistemine geçen ülke sayısını arttırmıştır. Böylece esnek kur sistemine geçen dışa açık ekonomilerde döviz kuru riski ortaya çıkmıştır. Nihayetinde uygulanan para politikalarında döviz kurundaki dalgalanmaların, dış ticaret hacmine etkisi nedeniyle toplam üretim üzerinde baskı oluşturması mümkündür. Bu bağlamda merkez bankaları tarafından uygulanan para politikalarında dış ticaret ve döviz kuru arasındaki ilişkilerin anlaşılması önemlidir (Mishkin, 2007, s.598). Konunun öneminden hareketle bu çalışmada dış ticaret açığı veren ülkelerde döviz kurunun ihracat ve ithalat hacmine etkisinin yeni nesil teknikler kullanılarak aylık frekansta incelenmesi ve böylece literatüre katkı yapılması amaçlanmıştır. Belirlenen amaç doğrultusunda 2020 yılında dünyanın en fazla dış ticaret açığı veren sekiz ülkesi seçilmiş ve bu ülkelerde döviz kuru, ithalat ve ihracat hacmi arasındaki ilişkiler 2003-2022 dönemine ait aylık veri seti üzerinden panel veri analizi ile incelenmiştir. Analize dahil edilen ülkelerin heterojen yapıda olması analiz yöntemi seçiminde dikkate alınmış ve CADF ve CIPS yeni nesil birim kök testleri ile Westerlund (2008) Durbin Hausman Eşbütünleşme Testi'nin yanı sıra Pesaran (2006) CCE Tahmincisi ile Emirmahmutoglu ve Köse (2011) Panel Nedensellik Testi kullanılmıştır.

Çalışmaya giriş bölümünün ardından reel döviz kuru, ihracat ve ithalat ile ilgili teorik literatürün özetlenmesiyle devam edilmiştir. Üçüncü bölümde ise uygulanacak yöntem ve veri seti tanıtılmıştır. Dördüncü bölümde metodoloji açıklanmış, ardından beşinci bölümde ampirik bulgulara yer verilmiştir. Altıncı ve son bölümde sonuçlar değerlendirilerek, döviz kuru politikalarının dış ticaret üzerinde olası etkilerine yönelik çıkarımlar paylaşılmıştır.

Teorik Çerçeve ve Ampirik Literatür

Döviz kuru seviyesinin tespitine yönelik teorik yapı hem finans hem de iktisat teorileri temelinde şekillenmiştir. Finans teorisi çerçevesinde uluslararası parite koşulları ve döviz kurlarının belirleyicileri üzerine teoriler ortaya atılmıştır. İktisadi teoride döviz kurunun belirlenmesinde makroekonomik düzeydeki değişkenlerin önemi üzerinde durulmuştur. Ballasa-Samuelson yaklaşımı'nda ticaret yapılan ve yapılmayan piyasalar arasındaki ticaret dengesine odaklanılırken, Nurkse yaklaşımı'nda ödemeler dengesine dikkat çekilmektedir. Bir ülkede ödemeler dengesindeki dengesizlik ülkenin yerel parasının yabancı paralar karşısında değer kaybetmesine, ödemeler dengesinin sağlanmasının ise yerel paranın yabancı paralar karşısındaki değerinin aşırı değerlenmesine neden olması beklenmektedir. Dalgalı kur sistemlerinin geçerli olduğu piyasalarda döviz talebi ve arzı

döviz kurunun belirlenmesinde önemli faktörlerdir (Hassan vd., 2017, s.3). Bu kapsamda ödemeler dengesinde önemli bir yeri olan dış ticaret bilançosu ile döviz kuru değişimi arasındaki ilişki hem politika yapımcıların hem de teorisyenlerin dikkatini çekmektedir.

Literatürde çok sayıda çalışma Marshall-Lerner Koşulu'na odaklanmıştır. Bu çalışmalara örnek olarak Kyophilavong vd. (2013); Shahzad vd. (2017); Uslu (2018); Bahmani-Oskooee ve Nasir (2020) gösterilebilir. Bir diğer ilgi çeken konu da döviz kurundaki oynaklıktır ve oynaklığı inceleyen ilk çalışmalara Clark (1973), Hooper ve Kohlgagen (1978) örnek gösterilebilir.

Büyüyen bir ampirik çalışma grubu ise çeşitli veri seti, değişkenler ve tahmin yöntemleri kullanarak reel döviz kurunun dış ticaret hacmi üzerindeki etkilerini incelemiştir. Literatürde bu alandaki çalışmalara aşağıda örnekler verilmiştir. Literatürde döviz kuru ile dış ticaret hacmi arasındaki ilişkiyi ülkeler grubu düzeyinde araştıran çalışmalardan bir kısmı ülkeleri ticaret partnerleriyle bir grup oluşturarak incelemiştir. Örneğin Bahmani-Oskooee vd (2012), Kanada ve Meksika'da döviz kuru volatilitésinin ticaret akışlarına etkisini 1973-2006 aralığında ARDL yöntemiyle incelemiştir. Çok uluslu üreticilerin kur riskinden korunmak için uzun vadede sadece birkaç sektörde döviz kuru oynaklığı nedeniyle ticaret hacimlerinde düşüş gözlemlemiştir. Wong (2017), Malezya'nın Çin, Singapur, Japonya, Kore ve ABD ile dış ticaretini 2010-2015 döneminde ARDL yöntemi ile incelemiştir. Araştırmacı döviz kuru oynaklığının uzun vadede ihracat hacmi üzerinde etkili olduğunu tespit etmiştir. Bununla birlikte döviz kuru oynaklığının, Malezya'nın analizdeki diğer ülkelerle olan ikili ihracatına zarar vermediği sonucuna ulaşılmıştır. Eren ve Gürbüz (2020) Türkiye ile Rusya ve Almanya arasındaki ticari ilişkileri 2004:01-2018:11 döneminde ARDL yöntemiyle analiz etmiş ve reel döviz kurundaki artışların Türkiye'nin ihracatını pozitif yönde etkilediğini raporlamıştır. Ticari partner olan ülkelerin milli gelirlerinin artmasının Türkiye'nin ihracatını pozitif yönde etkilediğini, milli gelirdeki artışın da Türkiye'de ithalatın artmasına neden olduğunu saptamıştır. Tarakçı vd. (2022), Türkiye ve ticaret partnerleri (Belçika, Fransa, Almanya, İtalya, Hollanda, Rusya, İspanya, İngiltere ve ABD) arasındaki ilişkiyi 2002:1 ile 2019:12 döneminde ARDL ve NARDL yöntemleriyle incelemiştir. Döviz kuru oynaklığının Türkiye'nin ihracatını etkilemekle birlikte etki düzeyinin ülkeye ve emtiaya göre değiştiğini saptamışlardır. Bunun yanında döviz kuru oynaklığının sermaye ve tüketim malları ihracatı üzerinde etkili olduğu, ihracatı negatif yönde etkilediği raporlanmıştır. Hem düşük hem de yüksek oynaklığın genellikle Türkiye'nin ihracat hacmini kısa vadede (uzun vadede) arttırdığı (azalttığı) tahmin edilmiştir.

Tek bir ülke düzeyinde döviz kuru ile dış ticaret hacmi arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalardan ulaşılabilenler aşağıda özetlenmiştir. Kardeş ve Kardeş (2017) Türkiye'de 2003:01 – 2017:06 döneminde Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testlerini kullanarak yaptıkları çalışmada reel efektif döviz kuru (REDK), ihracat ve ithalat hacimleri arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit etmişlerdir. Çalışmanın bir diğer bulgusu ise REDK ile ithalat arasında çift yönlü Granger nedensellik ilişkisinin varlığıdır. Bu bulgunun yanında ihracattan ithalata doğru tek yönlü Granger nedensellik ilişkisi de saptanmıştır. Özçelik ve Uslu (2020), 2003:01 ile 2016:12 aralığında VAR ve Granger Nedensellik Testlerini uyguladığı analizde Türkiye'de REDK'dan ithalat hacmine doğru zayıf, ihracat hacmine doğru ise güçlü bir ilişkisi tespit etmiştir. Güneş'in (2021), Türkiye'de 2010:01 - 2019:09 döneminde FMOLS yöntemini kullanarak yaptığı analiz sonucuna göre kısa dönemde reel döviz kurundan ihracat hacmine doğru nedensellik

ilişkisi yoktur. Diğer taraftan döviz kurundan ithalata doğru nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Uzun dönemde ise, REDK ile ihracat ve ithalat arasında nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Bu durum Türkiye’de dış ticaret açıklarının uzun dönemde de süreceğine işaret etmektedir. Aytekin ve Uçan (2022), Türkiye’nin 2004-2019 yılları arasındaki dönemi Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testleriyle analiz etmiştir. Analiz sonucuna göre döviz kuru, enflasyon, ihracat ve ithalat serileri eşbütünleşiktir. İthalat ve ihracat hacmi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Bununla birlikte döviz kurundan enflasyon ve ihracata doğru ise tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Kopuk ve Meçik (2022), Türkiye’de 2008-2020 yılları aralığında VECM, FMOLS, DOLS yöntemlerini kullanarak yaptığı analiz sonucunda kısa ve uzun dönemde REDK’nun hem ithalat hem de ihracat hacmini azalttığını, bununla birlikte ihracattaki azalma eğiliminin ithalata göre daha fazla olduğunu saptamıştır.

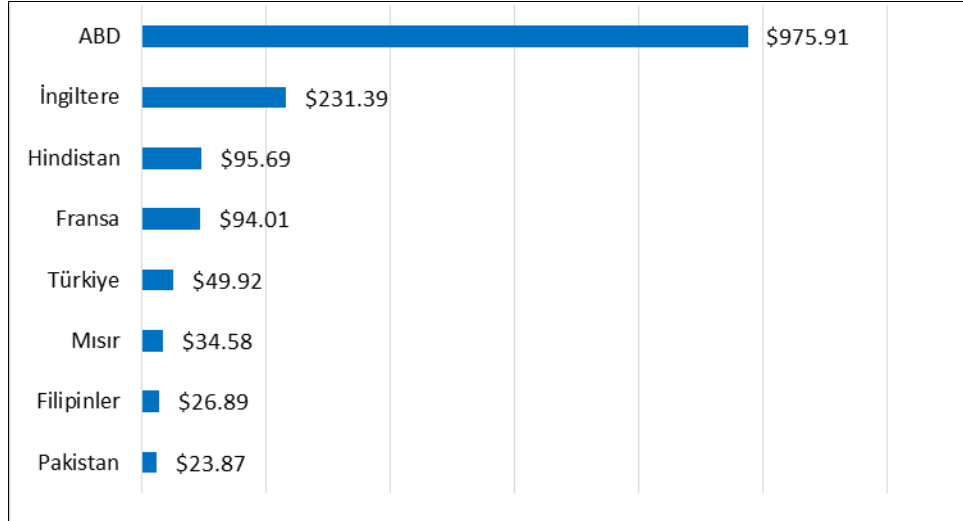
Literatürde döviz kuru ile dış ticaret hacmi arasındaki ilişkiyi ülkeler grubu düzeyinde araştıran çalışmalardan bir kısmı da ülkeleri kırılğanlıkları, dahil oldukları anlaşmalar, aldıkları kredi notları gibi farklı gruplandırmalar üzerinden analiz etmiştir. Örneğin Chowdhury (1993), G-7 ülkelerini 1976-1990 döneminde Çok değişkenli Hata Düzeltme Modeli ile analiz etmiş ve döviz kuru oynaklığının ihracat hacmi üzerinde negatif etkiye sahip olduğunu raporlamıştır. Fang vd. (2009) Tayland, Endonezya, Tayvan, Japonya, Kore, Malezya, Filipinler, Singapur’dan oluşan 8 Asya ülkesi ile ABD’yi 1979-2003 döneminde GARCH yöntemiyle analiz etmiş, döviz kurundaki oynaklığın, ihracatı asimetric olarak etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. İstisna olarak Malezya’da döviz kurundaki oynaklığın etkisinin pozitif olduğu saptanmıştır. Asteriou vd. (2016), ARDL ve Granger nedensellik testlerini kullanarak Meksika, Endonezya, Nijerya ve Türkiye’yi 1995:1-2012:12 döneminde incelemişler ve döviz kuru oynaklığı ile uluslararası ticaret hacmi arasında uzun dönemde (Türkiye hariç) ilişki bulamamışlardır. Kısa dönemde Meksika ve Endonezya’da döviz kuru oynaklığından ithalat - ihracat hacmine doğru önemli bir ilişki bulunmuştur. Nijerya için ihracat hacminden döviz kuru oynaklığına doğru nedensellik tespit edilmiştir. Türkiye’de döviz kuru oynaklığı ile ithalat - ihracat hacmi arasında bir nedensellik bulunamamıştır. Barak ve Naimoğlu (2018), kırılğan beşli ülkelerini 2000-2014 döneminde Panel ARDL, Granger nedensellik ve varyans araştırma testleri ile incelemiş ve kısa ve uzun dönemde dış ticaret hacmi ile reel döviz kuru arasında negatif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır. Tahminlere göre dış ticaret ile ticari açıklık arasında pozitif bir ilişkinin varlığı kabul edilmiştir. Bunun yanında ticari açıklıktan dış ticarete doğru tek yönlü Granger nedensellik ilişkisi vardır. Can ve Kılıç (2021), BRICS-T (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye) ülkelerini 1996-2018 döneminde incelemişlerdir. Analiz sonucunda döviz kuru, enflasyon, kişi başına gelirdeki büyüme ile dış ticaret dengesi arasında pozitif yönlü ilişki saptamışlardır. Bağdınlı ve Aslan (2022) yüksek ihracat performansı olan ve kırılğanlığa sahip ilk 20 ülkeyi 1995-2019 yılları arasındaki dönemde Panel Eşik En Küçük Kareler (EKK) ile analiz etmişlerdir. Analiz sonuçlarına göre döviz kuru, faiz ve enflasyon oranları ile GSYİH seviyesi dış ticaret hacminin önemli belirleyicileridir. Ekanayake ve Dissanayake (2022) ABD ve BRICS ülkelerinde 1993:01 – 2021:06 arasındaki dönemi GARCH, Panel OLS, Panel FMOLS, Panel DOLS, ARDL yöntemlerini kullanarak analiz etmişlerdir. Analiz bulgularına göre reel döviz kuru uzun dönemde ihracat hacmini negatif yönde etkilemiştir. Bununla birlikte döviz kuru volatilitésinin ihracat hacmine etkisi kısa dönemde ülkeden ülkeye farklılık göstermiştir.

Literatürdeki çalışmaların bir kısmı REDK'nın ihracat hacmi üzerine etkisini ülkelerin ve ülke gruplarının endüstrileri bazında karşılaştırmalı olarak inceleyerek, ülkelerin rekabet düzeylerini değerlendirmişlerdir. İhracat fiyat rekabetini küresel rekabet zincirleri üzerinden karşılaştırmalı olarak inceleyen çalışmalara Sato vd. (2013, 2020) örnek gösterilebilir. Sato vd.(2013), Japonya, Çin ve Kore için ülkeler arasındaki ihracat rekabet gücünü üretici fiyat endeksine dayalı sektörel bazlı REDK üzerinden incelemişlerdir. Nominal döviz kurundaki değişmelerin Japonya ve Kore'nin ihracat performansı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Sato vd. (2020) yaptıkları çalışmada sektörel bazlı ihracat rekabet gücünün ölçülmesi amacıyla Japonya, Kore, Çin, Tayvan, Singapur, Malezya, Tayland, Endonezya ve Filipin'den oluşan dokuz Asya ekonomisi için Ortak İlişkili Etkiler (CCE) Tahmincisini kullanarak incelemişlerdir. REDK'nın ihracat üzerinde negatif yönde etki ettiği, bununla birlikte negatif etki derecesinin son yıllarda azaldığı sonucuna ulaşmışlardır.

Literatürdeki çalışmaların sonuçlarında genel eğilim döviz kuru ile dış ticaret hacmi arasında ilişki olmasıdır. Bununla birlikte döviz kuru ve dış ticaret hacmi arasındaki ilişkileri inceleyen literatürdeki çalışma sonuçlarında tam bir fikir birliğine ulaşılmamıştır. Farklı sonuçlar elde edilmesinin nedenleri arasında ülkelerin gelişmişlik seviyelerinin, uygulanan ekonomi politikalarının, yaşanan yerel ve küresel şokların, analizin uygulandığı dönemin, uygulanan analiz yönteminin etkili olduğu düşünülmektedir. Bu kapsamda oldukça dinamik bir yapısı olan döviz piyasalarında değişen koşullar, yeni çalışmalarla incelenmeyi gerektirecektir.

Yöntem ve Veri Seti

Şekil 1'de WTO (2021) ile WTO verilerinden derlenerek O'Neill (2021) tarafından Statista internet sitesinde yayınlanan rapor üzerinden Dünyanın 2020 yılında en fazla ticaret açığı veren sekiz ülkesi sunulmuştur.

Şekil 1. Dünyada en fazla dış ticaret açığı veren ilk 8 ülke (2020 yılı itibariyle/milyon ABD Doları)
Kaynak: O'Neill (2021).

Bir ülkede ticaret açığının varlığı, ülkenin finansal performansının değerlendirilmesinde önemli bir makroekonomik göstergedir. Şekil 1'e bakıldığında dünyada en fazla dış

ticaret açığı veren ülkenin ABD olduğu görülmektedir. İkinci sırada İngiltere yer alırken, üçüncü sırada Hindistan, ardından sırasıyla Fransa, Türkiye, Mısır, Filipinler ve Pakistan gelmektedir.

Bu çalışmada Dünyanın en fazla dış ticaret açığı veren ülkelerinden sekizinin 2003 Ocak ile 2022 Ocak dönemleri arasındaki REDK ve ABD Doları cinsinden ithalat ve ihracat hacimleri arasındaki ilişkinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Belirlenen amaç doğrultusunda, aşağıdaki denklem 1 ve 2’de sunulan modeller oluşturulmuştur.

$$ihracat_{it} = \alpha_{it} + \delta_1 REDK_{it} + \delta_2 ithalat_{it} + \varepsilon_{it} \quad (\text{Denklem 1})$$

$$ithalat_{it} = \alpha_{it} + \beta_1 REDK_{it} + \beta_2 ihracat_{it} + \varepsilon_{it} \quad (\text{Denklem 2})$$

$$i = l, \dots, N \text{ ve } t = 1, \dots, T$$

Denklem 1’de “*ihracat*” her bir “*i*” ülkesinin “*t*” zamandaki ABD Doları cinsinden ihracat hacmini, Denklem 2’de “*ithalat*” her bir “*i*” ülkesinin “*t*” zamandaki ABD Doları cinsinden ithalat hacmini, her iki denklemde bulunan “*REDK_{it}*” her bir “*i*” ülkesinin “*t*” zamandaki REDK’yı ifade etmektedir.

Analizde REDK bağımsız değişken olarak dahil edilmesinin nedeni dış ticarete önemli belirleyiciler olan yurtiçi fiyatlar ile ticaret yapılan ülkelerdeki fiyatların da dikkate alınmasıdır. REDK hesaplanırken nominal kurdaki fiyat etkileri arındırılmıştır. REDK’lar uluslararası ekonomide dış ticaret fiyatlarının rekabet edebilirliğinin derecesini ölçmek için yaygın olarak kullanılmaktadır. Uluslararası Ödemeler Bankası (BIS) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi uluslararası kuruluşlar, birçok ülke için REDK verilerini yayınlamaktadırlar. REDK verilerinin aylık frekansta temin edilebilmesi yapılan ampirik çalışmalar için güçlü bir avantaj sağlamıştır. Reel Döviz Kuru (RDK) formülünün kullanılan yaygın formu aşağıdaki denklem 3’te sunulmuştur.

$$RDK = ER^+ * \frac{p^f}{p^d} \quad (\text{Denklem 3})$$

Denklemde ER^+ , bir birim yerel para karşılığında alınabilecek ticari partner ülkenin döviz kuru miktarını temsil etmektedir. Yani nominal döviz kurunun dolaylı kotasyon¹

şeklindeki ifadesidir. p^f ticari partner olan ülkedeki fiyatlar genel düzeyini, p^d ise yerel ülkedeki fiyatlar genel düzeyini temsil etmektedir. Bazı yayınlarda ise yukarıdaki formülün doğrudan kotasyon ile ifade edildiği görülmektedir. Hesaplama yöntemi farklı olsa da her iki formül ile sağlıklı sonuçlara ulaşılmaktadır.

$$RDK = \frac{p^d}{ER * p^f} \quad (\text{Denklem 4})$$

¹ Dolaylı kotasyon Amerikan tipi kotasyon olarak da bilinir. Bir birim yerel paranın yabancı para karşılığını ifade etmektedir. Dolaysız kotasyon ise Avrupa tipi kotasyon olarak da bilinir. Bir birim yabancı paranın karşılığı yerel ülke parası şeklinde tanımlanmaktadır.

Denklem 4'e göre RDK'nin yüksek olması, yabancı ülkelere ait malların yerel ülke mallarına göre ucuz olduğunu belirtmektedir (Mankiw, 2010, s.147). RDK'nın yüksek olduğu durumda, yerel ülkenin dış rekabet gücü azalmış demektir (Uslu, 2018, s.795). Burada bir diğer önemli nokta ülkelerin birden fazla yabancı ülkeyle dış ticaret yapıyor olmasıdır. Bu kapsamda farklı ülkelerin fiyatlar genel düzeylerinin ve nominal döviz kurlarının birlikte değerlendirilmesi gerekir. Bu doğrultuda dış ticaret yapılan ülkelerin dış ticaret payları dikkate alınarak ağırlıklandırma yapılmaktadır. Hesaplanan kur REDK olarak bilinir ve yapılan hesaplamada kullanılan denklem aşağıdaki gibidir (TCMB, 2018, s.8).

$$REDK = \sum_{n=1}^{\infty} (T_i * RDK) \quad (\text{Denklem 5})$$

Denklem 5'te "n" dış ticaret yapılan yabancı ülkeleri, "∞" dış ticaret yapılan ülke sayısını, "T_i" ise, "i" sayıda ticari işbirliği içinde olunan ülkelerin yerel ülkeye ait dış ticaret hacmindeki ağırlığını ifade etmektedir. Denklem 5 için de Denklem 4'de olduğu gibi REDK'nın değeri yükseldikçe yerel ülkenin yabancı ülkeler karşısındaki rekabet gücünün azalması beklenir.

Metodoloji

Yatay Kesit Bağımlılık Testi

Panel veri regresyon modellerini kurarken bir öngöründe bulunmadan önce modelde bulunan değişkenlere ait zaman serisine ilişkin özellikler incelenmektedir. Bu kapsamda panel veri setinde birim kökün varlığı sınamasına geçmeden önce yatay kesitte bağımlılığın (CSD) varlığı araştırılmalıdır. Yatay kesitte bağımlılık varken ekonometrik analizde birinci nesil testlerin kullanılması halinde sonuçların tutarsız ve sapmalı olarak tespit edilmesi muhtemeldir. Bu bakımdan yatay kesitte bağımlılık testleri, uygulamanın devamında kullanılacak testlerin uygun bir şekilde seçimini yönlendirecek olan önemli bir ön testtir.

Analizde Breusch, CD LM1, CD LM2, Breusch Pagan LM ve Bias-Adjusted LM (Adjusted Lagrange Multiplier-sapması düzeltilmiş LM test) yatay kesit bağımlılık testleri ele alınmaktadır. Breusch, Pagan'ın (1980) yılında literatüre kazandırdığı LM yatay kesit bağımlılık testi ve Pesaran'ın (2004) yılında literatüre kazandırdığı CD LM1, CD LM2 yatay kesitte bağımlılık testleri, seriler arasında bulunan yatay kesitte bağımlılığın olup olmadığını test eden yatay kesit bağımlılık testleridir. Başka bir bağımlılık testi olan Bias-Adjusted LM yatay kesit bağımlılık testi ise öngörülen modelde kesitler arası korelasyonu sınavan bir yatay kesit bağımlılık testidir. LM_AD yatay kesit bağımlılık testi ise modelin hata serileri arasında yatay kesit bağımlılığının varlığını test etmektedir (Pesaran vd., 2008).

Delta Testi

Delta testi, değişken yapılarını incelemektedir. Birim kök ve eşbütünleşme testlerinin tercih edilmesi için Delta testi yol gösterici bilgiler vermektedir. Bu bağlamda, serinin homojen eğilim gösterip göstermediği varsayımından hareketle değişkenlerin yapılarına dair bilgi vermektedir. Bir diğer husus ise Delta testi çıkarım sürecinin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Başka bir ifadeyle homojenlik varsayımı altında, eğer seriler

arasında homojenlik yoksa panel veri modellerine dayalı olarak yapılacak tahminlerde sonuçlar tutarsız olabilmektedir (Su ve Chen, 2013, s.2-3).

CADF ve CIPS Birim Kök Testleri

Standart ADF birim kök testinde bulunan bireysel serilerdeki birinci farklar ile gecikme düzeylerindeki yatay kesit ortalamalarının genişletilmiş hali CADF birim kök testinde gösterilmektedir (Pesaran, 2007, s.267).

CADF testinde, ADF denkleminin birinci farkta birimler arasındaki korelasyonu ortadan kaldırdığı ifade edilmekle birlikte, $H_0: \beta_i = 0$ (Birim kök vardır) ve $H_1: \beta_i < 0$ (Birim kök yoktur) şeklinde hipotezler kurulmaktadır. CADF ve Pesaran (2007) tablo değerleri hesaplanan istatistik değerleriyle karşılaştırılmaktadır. Eğer hesaplanan istatistik değeri tablo değerinden küçük olursa, değişkenlerin durağan olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca CADF testi ile tüm yatay kesite ilişkin değerlerinin durağanlığını belirlemek zordur. CADF regresyonunun tahmininin ardından H_0 hipotezinin geçerliliği panelin tamamı için CIPS istatistiğiyle incelenebilmektedir. CADF birim kök testinde CIPS istatistiğinin uygulanmasının asıl sebebi, her bir yatay kesite ilişkin birim kök test istatistiklerinin ortalamasıyla panel serisinin geneline birim kök testi uygulanabilmesidir. (Pesaran, 2007, s.267-268).

Durbin Hausman (2008) Eşbütünleşme Testi

Westerlund'un (2008) geliştirdiği Durbin-Hausman panel eşbütünleşme analizi, seriler arasındaki uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisinin analizinde kullanılmaktadır. Bu teknik zaman serileri arasında yatay kesit bağımlılığı varsa değerlendirilebilmektedir. Modelde bağımlı değişkenin I (1) olması ve bağımsız değişkenlerdeki durağanlık seviyelerinin ise I (1) ya da I (0) olması halinde panel eşbütünleşme analizi yapılması mümkün olmakta ve ortak faktörlerin göz önünde bulundurulması gerekmektedir (Westerlund, 2008, s.194). Durbin Hausman testinin hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H_0 : Eşbütünleşme ilişkisi yoktur. ($i = 1, 2, \dots, n$)

H_1 : Eşbütünleşme ilişkisi vardır. ($i = 1, 2, \dots, n$)

Durbin-Hausman tekniğinde, eşbütünleşme ilişkisi gerek grup gerek panel düzeyinde ayrı ayrı incelenmektedir. Durbin-Hausman grup testinin kullanılmasıyla otoregresif parametrenin kesitler arasında farklılaştığı gösterilmektedir. Bu analizde H_0 hipotezinin reddedilmesi, kesitlerden bazılarının eşbütünleşme ilişkisinde olduğunu belirtmektedir. Durbin-Hausman panel eşbütünleşme analizindeyse, otoregresif parametrenin tüm kesitlerde aynı olduğu gösterilmektedir. Ele alınan varsayımda, H_0 hipotezi reddedildiğinde, bütün kesitlerde eşbütünleşme ilişkisinin olduğu hipotezi kabul edilmektedir (Di Iorio ve Fachin, 2007, s.24).

Ortak İlişkili Etkiler (Common Correlated Effect-CCE) Tahmincisi

Modellerdeki değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkilerinin tespitinin ardından uzun dönem katsayılarının tahmin edilmesi aşamasına geçilmiştir. Bu kapsamda Pesaran'ın (2006) geliştirdiği Ortak İlişkili Etkiler (Common Correlated Effect-CCE) Tahmincisi kullanılmıştır. Bu tahmincinin en önemli özellikleri heterojenliği ve yatay kesit

bağımlılığını dikkate almasıdır. Bununla birlikte CCE Tahmincisi $N>T$ durumunda da güvenilir sonuçlar sunmaktadır (Pesaran, 2006: s.967).

Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) Panel Nedensellik Testi

Emirmahmutoğlu ve Köse'nin (2011) panel nedensellik testinin temelinde Granger Nedensellik Testi bulunmaktadır. Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) heterojen panellerde uygulanabilen ve yatay kesit bağımlılığın varlığında kullanılabilen bir test oluşturmuşlardır. Bahse konu test değişkenler arasında gizli eşbütünleşme ilişkisi olduğunda da kullanılabilir (Altner, 2019, s.374). Heterojen panellerde Granger nedensellik hipotezini test etmek için Fisher (1932) test istatistikleri kullanılmaktadır. Fisher (1932), bağımsız testlerin birkaç önemli seviyesini (p değerlerini) birleştirmiştir. Nedensellik ilişkisinin belirlenmesi için Fisher test istatistiği kullanılmaktadır. Fisher testi seride yatay kesit bağımlılığının olması durumunda etkili sonuçlar ortaya koyamamaktadır. Bu durumda test bootstrap yöntemiyle uygulanmaktadır. Bu yöntemle ait $k_i + d_{max_i}$ gecikmeye sahip VAR modeli oluşturulması ile analiz edilen değişkenler arasındaki maksimum nedensellik ilişkisi simgelenmektedir (Emirmahmutoğlu ve Köse, 2011, s.872).

Ampirik Bulgular

Analizin uygulanması aşamasında öncelikle incelenen ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı sınanmıştır. Serilerde yatay kesitte bağımlılık tespit edilmiştir. Bu kapsamda serilerde durağanlığı sınamak için yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Panel CADF ve CIPS birim kök testleri ile yapısal kırılmaları dikkate alan iki kırılmalı Panel LM Birim Kök Testi tercih edilmiştir. Bu kapsamda serilerin birim köklü olduğu tespit edilmiştir. Delta Testi'nin ardından değişkenler arasındaki ilişki Westerlund (2008) Durbin Hausman Panel Eşbütünleşme testi ile araştırılmıştır. CCE Tahmincisi ile uzun dönem katsayıları tespit edildikten sonra Emirmahmutoğlu Panel Nedensellik testi uygulanmıştır.

Çalışma kapsamında oluşturulan modele ait yatay kesit bağımlılık sınavının çıktıları Tablo 1'de sunulmuştur :

Tablo 1. Yatay Kesit Bağımlılık Sonuçları

Model 1-İhracat	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Breusch, Pagan 1980	336.301	0.000*
Pesaran 2004 CDlm	41.198	0.000*
Pesaran 2004 CD	-5.818	0.000*
Bias-adjusted CD test	12.241	0.000*
Model 2-İthalat	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Breusch, Pagan 1980	426.169	0.000*
Pesaran 2004 CDlm	53.208	0.000*
Pesaran 2004 CD	-5.699	0.000*
Bias-adjusted CD test	14.406	0.000*

Not: *, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyesinde H_0 yokluk hipotezinin reddedileceği ifade edilmiştir.

İncelenen analiz sonuçlarında H_0 yokluk hipotezi reddedilmiş ve serilerde yatay kesit bağımlılığının bulunduğu anlaşılmıştır. Bir sonraki aşamada seriler arasında homojenliğin varlığının sınanması için Delta testi uygulanmış ve elde edilen bulgular Tablo 2'de sunulmuştur:

Tablo 2. Delta Testi

Model 1-İhracat	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Δ	147.338	0,000*
Δ_{adj}	148.636	0,000*
Model 2-İthalat	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Δ	132.165	0,000*
Δ_{adj}	133.329	0,000*

Not: *, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyesinde H_0 yokluk hipotezinin reddedileceği ifade edilmiştir.

Delta Testi sonuçlarına göre seriler heterojendir. Diğer bir ifadeyle analiz edilen ülkeler birbirlerinden farklı özelliklere sahiptir.

Analize yatay kesit bağımlılık sorununu dikkate alan CADF-CIPS birim kök testi ile devam edilmiştir. Serilerin durağanlığını sıyanan CADF-CIPS testlerinin sonuçları Tablo 3'de sunulmuştur;

Tablo 3. CADF-CIPS Birim Kök Testi Sonuçları

İhracat	Sabitli model				Sabitli ve trendli model			
	k	I(0)	k	I(1)	K	I(0)	k	I(1)
ABD	12	-0.497	10	-5.644*	12	-2.787	10	-5.643*
İngiltere	11	-0.405	11	-5.901*	11	-3.018	11	-5.904*
Hindistan	10	-0.693	12	-4.408*	10	-2.758	12	-4.407*
Mısır	11	-1.054	13	-6.612*	11	-3.665*	13	-6.559*
Filipinler	12	-0.813	12	-4.154*	12	-2.997	12	-4.131*
Pakistan	13	-0.615	13	-6.119*	13	-3.030	13	-6.114*
Fransa	6	-0.592	12	-4.162*	8	-2.329	12	-4.142*
Türkiye	8	-0.181	13	-5.699*	8	-4.242*	13	-5.753*
CIPS- İst. Değ.		-0.606		-5.337*		-3.011		-5.332*
İthalat	k	I(0)	k	I(1)	K	I(0)	k	I(1)
ABD	12	-1.533	12	-4.909*	12	-2.702	12	-4.892*
İngiltere	11	-1.479	11	-5.638*	11	-2.567	11	-5.624*
Hindistan	10	-2.304	10	-5.742*	10	-2.896	10	-5.734*
Mısır	11	-1.949	13	-6.200*	11	-3.022	13	-6.196*
Filipinler	12	-2.159	8	-7.729*	12	-2.921	8	-7.717*
Pakistan	13	-2.100	13	-5.618*	13	-2.969	13	-5.604*
Fransa	8	-1.801	12	-4.971*	8	-2.682	12	-4.958*
Türkiye	8	-1.311	11	-5.306*	8	-3.070*	11	-5.292*
CIPS- İst. Değ.		-1.830		-5.764*		-2.854		-5.752*
REDK	K	I(0)	k	I(1)	k	I(0)	k	I(1)
ABD	8	-1.841	13	-4.206*	8	-1.557	13	-4.403*
İngiltere	13	-1.335	11	-4.863*	13	-0.590	11	-5.143*
Hindistan	10	-1.381	10	-7.232*	10	-0.645	10	-7.595*
Mısır	11	-1.394	13	-4.124*	11	-0.767	13	-4.225*
Filipinler	12	-1.445	12	-4.682*	12	-0.786	12	-4.971*
Pakistan	13	-1.424	13	-4.122*	13	-0.836	13	-4.379*
Fransa	8	-1.161	12	-4.751*	8	-0.481	12	-5.014*
Türkiye	7	-1.428	13	-4.862*	8	-0.645	13	-5.259*
CIPS- İst. Değ.		-1.426		-4.855*		-0.788		-5.124*

Not: *, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyesinde H_0 yokluk hipotezinin reddedileceği ifade edilmiştir. CADF ve CIPS birim kök testi için kritik değerler Pesaran (2007) çalışmasından alınmıştır ve k gecikme uzunluğunu belirtmektedir.

CADF birim kök testi ile ülke serilerinde durağanlığın varlığı araştırılmıştır. CIPS testinde ise H_0 hipotezinde bulunan bütün β katsayılarının sıfıra eşit olup olmadığı, alternatif hipotezde ise en az bir tane β katsayısının sıfırdan farklı olup olmadığı incelenmiştir. Uygulama sonucunda ulaşılan CADF sonuçları değerlendirildiğinde, 8 ülke için incelenen ithalat, ihracat ve REDK değişkenlerinin sabitli model ile sabitli ve trendli modelde %1 anlamlılık düzeyinde birinci farkta durağan olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. CIPS testi sonuçları ve CADF test istatistiklerinin ortalaması alınıp incelendiğinde, ithalat, ihracat ve döviz kuru değişkenlerinin sabitli model ile sabitli ve trendli modellerde ortalama birinci farkta durağan oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Birim kök testlerinin ardından değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi belirlemek amacıyla Westerlund (2008) Durbin Hausman eşbütünleşme testi uygulanmış, elde edilen sonuçlar Tablo 4'te sunulmuştur:

Tablo 4. Westerlund (2008) Durbin Hausman Eşbütünleşme Testi Sonuçları

<i>Denklem 1-İhracat</i>	İstatistik	p-Değeri
Durbin-H Grup İstatistiği	3699.892	0.000*
Durbin-H Panel İstatistiği	205.380	0.000*
<i>Denklem 2-İthalat</i>	İstatistik	p-Değeri
Durbin-H Grup İstatistiği	6542.207	0.000*
Durbin-H Panel İstatistiği	86.754	0.000*

Not: *, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyesinde H_0 yokluk hipotezinin reddedileceği ifade edilmiştir.

Durbin-Hausman Testi incelenirken heterojen eğim katsayılarının varlığı görüşünün ele alındığı Durbin-H Grup istatistiği test edilmektedir. Elde edilen sonuca göre, REDK değişkeni ile ithalat değişkeni arasında ve REDK değişkeni ile ihracat değişkeni arasında %1 anlamlılık düzeyinde eşbütünleşme ilişkisi olduğu görülmektedir. Elde edilen bulgu incelenen çoğu çalışma ile uyumluluk göstermiştir. Uyumlu çalışmalar Güneş (2021); Aytekin ve Uçan (2022); Kopuk ve Mecit (2022); Wong (2017) şeklinde sıralanabilir. Bununla birlikte elde edilen bulgu Asteriou vd.(2016) ile uyumlu değildir.

Bir sonraki aşamada uzun dönem katsayılarının tahmini yapılmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. CCE Tahmincisiyle Elde Edilen Uzun Dönemli Katsayı Tahmin Sonuçları

Model 1-İhracat	Katsayı	Standart Sapma	Olasılık
REDK	-0.1328	0.0765	0.083***
İthalat	0.4748	0.1216	0.000*
Model 2-İthalat	Katsayı	Standart Sapma	Olasılık
REDK	0.1954	0.1389	0.159
İhracat	0.5245	0.0945	0.000*
Ülke Sayısı	8	Gözlem Sayısı	292

Not: *, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyesinde H_0 yokluk hipotezinin reddedileceği ifade edilmiştir.

CCE tahmincisi kullanılarak elde edilen model 1'in uzun dönem tahmin sonuçlarına göre REDK ile ihracat hacmi arasında negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. REDK'daki % bir birimlik artış ihracatın % - 0.132 birim azalmasına neden olmaktadır. Elde edilen sonuç teori ve literatürün geneliyle uyumludur. Uyumlu örnek çalışmalar arasında Ekanayake ve Dissanayake (2022) ile Barak ve Naimoğlu (2018) bulunmaktadır. Model

1'in uzun dönem sonuçlarına göre, ithalattaki % 1 birimlik artış ihracatın % 0.474 birim artmasına neden olmaktadır. Model 2'nin uzun dönem sonuçlarına göre REDK ile ithalat arasında ilişkiyi gösteren katsayıya ilişkin olasılık değeri istatistiksel olarak anlamsızdır. Elde edilen bulgularla uyumlu çalışmalara örnek olarak Asteriou (2016) verilebilir. Bununla birlikte ihracattaki bir birimlik artış ithalatı 0.524 birim arttırmaktadır. Bulgu ile uyumlu çalışmalara örnek olarak Güneş (2021) gösterilebilir.

CCE tahmincisiyle uzun dönem katsayılarının analizi tamamlandıktan sonraki aşamada değişkenlere Emirmahmutoğlu Nedensellik Testi uygulanmış ve elde edilen analiz sonuçları Tablo 6'da raporlanmıştır:

Tablo 6. Emirmahmutoğlu Nedensellik Testi Sonuçları

REDK → İhracat	K	Wald Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Panel Fisher Test İstatistiği	Olasılık Değeri
ABD	3	9.770	0.021**	100.512	0.000*
İngiltere	3	20.772	0.000*		
Hindistan	3	9.241	0.026**		
Mısır	3	23.626	0.000*		
Filipinler	3	8.972	0.030**		
Pakistan	3	18.289	0.000*		
Fransa	3	9.584	0.022**		
Türkiye	3	18.752	0.000*		
İhracat → REDK	K	Wald Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Panel Fisher Test İstatistiği	Olasılık Değeri
ABD	3	15.121	0.002*	115.881	0.000*
İngiltere	3	16.281	0.001*		
Hindistan	3	11.685	0.009*		
Mısır	3	12.325	0.006*		
Filipinler	3	17.428	0.001*		
Pakistan	3	15.406	0.002*		
Fransa	3	25.009	0.000*		
Türkiye	3	22.325	0.000*		
REDK → İthalat	K	Wald Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Panel Fisher Test İstatistiği	Olasılık Değeri
ABD	3	14.851	0.002*	141.085	0.000*
İngiltere	3	23.127	0.000*		
Hindistan	3	16.812	0.001*		
Mısır	3	27.568	0.000*		
Filipinler	3	17.112	0.001*		
Pakistan	3	21.744	0.000*		
Fransa	3	18.293	0.000*		
Türkiye	3	22.652	0.000*		
İthalat → REDK	K	Wald Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Panel Fisher Test İstatistiği	Olasılık Değeri
ABD	3	7.332	0.062***	87.263	0.000*
İngiltere	3	16.460	0.001*		
Hindistan	3	2.740	0.433		
Mısır	3	13.557	0.004*		
Filipinler	3	9.164	0.027**		
Pakistan	3	17.307	0.001*		

Dış Ticaret Açığı Veren Ülkelerde Döviz Kurunun Dış Ticaret Performansı Üzerindeki Etkisi

Fransa	3	14.056	0.003*		
Türkiye	3	23.818	0.000*		

Not: *, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyesinde H_0 yokluk hipotezinin reddedileceği ifade edilmiştir.

Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) nedensellik testi Panel Fisher istatistiklerine göre hem döviz kuru ve ithalat arasında hem de reel döviz kuru ve ihracat arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi %1 anlamlılık düzeyinde saptanmıştır. Ülke düzeyindeki sonuçlara göre ihracat hacmi ve döviz kuru arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. İthalat hacmi ve REDK arasında Hindistan dışındaki ülkelerde çift yönlü nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Bulgular Aytekin ve Uçan (2022); Kopuk ve Mecit (2022) ile uyumlu iken Tarakçı (2022) ve Güneş (2021) ile uyumlu değildir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bretton Woods Sistemi'nin 1973 yılında çöküşüyle altına dayalı para sistemleri sona ermiştir. Dünya ticaretinde söz sahibi olan sanayileşmiş ülkeler başta olmak üzere ülkelerin dalgalı kur sistemine geçmeleri, ardından gelen küreselleşme ve serbest dış ticaret ile üretim faktörlerinin serbest dolaşımı, teknolojik gelişmelerin desteklenmesi ile döviz kurlarının önemi artmıştır. Bu kapsamda döviz kuru ile dış ticaret hacmi arasındaki ilişkilerin açıklanabilmesi ve dış ticaret açığının nedenlerinin tespit edilebilmesi ülkelerin uygun para ve maliye politikaları uygulayabilmeleri için son derece önemlidir. Bu çalışmada son yıllarda en çok dış ticaret açığı veren ülkelerden sekizi (ABD, İngiltere, Hindistan, Fransa, Türkiye, Mısır, Filipinler ve Pakistan) seçilmiş ve bu ülkelerde reel döviz kurunun ihracat ve ithalat hacmine etkisi 2003:01-2022:01 aralığındaki dönemde analiz edilmiştir. Analizde serilerde yatay kesit bağımlılığı ve heterojenlik tespit edilmiştir. Bu kapsamda analize bu özellikleri dikkate alan ikinci nesil testlerle devam edilmiştir. CADF ve CIPS birim kök testlerinin ardından Westerlund (2008) Durbin Hausman Panel Eşbütünleşme testi uygulanmış ve uygulama sonucunda döviz kuru ile hem ithalat hem de ihracat hacmi arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Ardından CCE tahmincisi kullanılarak uzun dönem katsayıları tahmin edilmiştir. REDK'dan ihracat hacmine uzun dönemli etki negatif yönlüdür. Bu kapsamda rekabetin yoğun olduğu küresel tedarik zinciri piyasasında yerel ülke REDK düzeyindeki artışların ihracatı olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bunun yanında dış ticaret açığı veren ülkelerde uzun dönemde ithalat ve ihracat hacimlerinin birbirlerine etkileri pozitifdir. REDK'nın ithalat hacmine uzun dönemde etkisini gösteren katsayı istatistiksel olarak anlamsızdır. Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) nedensellik analizinin ülke bazındaki sonuçlarına göre döviz kuru ile ihracat ve ithalat hacimleri arasında Hindistan dışındaki ülkelerde çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

ABD'nin para birimi olan ABD Doları'nın dünyada en çok kullanılan döviz cinsi olması dışında ABD, Çin'den sonra dünyanın en büyük ikinci ihracatçısı konumundadır. Aynı zamanda dünyanın en büyük ithalat hacmine ve en büyük dış ticaret açığı büyüklüğüne sahip ülkesidir (WTO, 2021, s.58). Bununla birlikte ABD'nin dış ticaret açığının temel bileşenini tüketici ürünleri ithalatı oluşturmaktadır (Amadeo, 2022). Dış ticaret açığı veren ikinci ülke konumunda olan İngiltere 2020 yılında dünyanın en büyük 4. ithalatçısı konumundayken ihracatta 12.sırada kendine yer bulabilmiştir (WTO, 2021, s.58). Pakistan'da ise ihracat ve ithalat ile reel döviz kuru arasında karşılıklı etkileşim tespit edilmiştir. Dış ticaret açığında 8.sıradaki Pakistan 2020 yılında ithalat hacminde 50. sıradadır ve ihracatta ilk 50'ye girememiştir (WTO, 2021, s.58). Pakistan, politik

istikrarsızlıklar, yolsuzluklar gibi nedenlerle sürekli olarak ödemeler dengesi açığı yaşayan gelişmekte olan ülkeler arasındadır. Birçok gelişmekte olan ülke gibi enerjide dışa bağımlı olduğundan enerji fiyatlarındaki artış dış ticaret açığının artışına katkıda bulunmaktadır (Safdar vd. 2021, s.2). Analizdeki diğer ülkelerde (Fransa, Hindistan, Mısır, Filipinler ve Türkiye) uzun dönemde reel efektif döviz kuru ile ithalat ve hacmi arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Hindistan'da ihracat ve reel efektif döviz kuru arasında çift yönlü nedensellik varken, reel döviz kurundan ithalat değişkenine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Bu sonuç Hindistan'da ihracatın ithalata göre döviz kuru üzerinde daha etkin olduğunu göstermiştir. Türkiye ele alındığında, 2020 yılında ithalat hacmiyle dünyanın 23. büyük ekonomisi olan ülke, ihracatta 30. sıradadır (WTO, 2021, s.58). Türkiye'nin ithalatının %85 gibi önemli bir kısmı enerji ithalatı kaynaklıdır ve ödemeler ABD Doları cinsinden yapılmaktadır. Bu kapsamda ABD Dolarındaki dalgalanma ithalatı doğrudan etkilemektedir. Bununla birlikte enerji ithalatının talep esnekliği oldukça düşüktür (Eğilmez, 2014). Analizde Türkiye'de REDK ve ihracat arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Çalışmada REDK ile ihracat ve ithalat arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler incelenmiştir. Bundan sonraki çalışmalarda küresel rekabet zincirlerindeki rekabette sektörel düzeyde REDK'nın dış ticarete etkisinin ülke karşılaştırmalı olarak incelenmesi ile literatüre katkı sağlanması mümkündür.

Kaynakça / Reference

- Altınar, A. (2019). MINT ülkelerinde enerji tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisi: panel nedensellik analizi, *Gümüüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(2): 369-378. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/gumus/issue/47286/454031>
- Amadeo, K. (2022, 21 Haziran). What is the current U.S. trade deficit?, *The Balance*, Erişim adresi: <https://www.thebalance.com/u-s-trade-deficit-causes-effects-trade-partners-33062> 76, [Erişim Tarihi: 23.06.2022]
- Asteriou, D., Masatci, K., ve Pilbeam, K. (2016). Exchange rate volatility and international trade: international evidence from the MINT countries. *Economic Modelling*, 58, 133-140. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2016.05.006>
- Aytekin, İ., ve Uçan, O. (2022). Döviz kuru enflasyon ve dış ticaret arasındaki ilişkinin ekonometrik bir analizi: Türkiye örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), 460-475. DOI: 10.25287/ohuiibf.1009183
- Bağdınlı, N. ve Arslan, İ.K. (2022). Makro ekonomik göstergelerin dış ticaret dengesi üzerine etkisi. *Journal of Emerging Economies and Policy*, 7(1), 106- 117. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/joeep/issue/66260/1050700>
- Bahmani-Oskooee, M. ve Nasir, M.A., (2020). Asymmetric J-curve: evidence from industry trade between U.S. and U.K. *Appl. Econ.* 52 (25), 2679-2693. <https://doi.org/10.1080/00036846.2019.1693700>
- Bahmani-Oskooee, M., Bolhassani, M. ve Hegerty, S. (2012). Exchange-rate volatility and industry trade between Canada and Mexico. *The Journal of International Trade and Economic Development* 21: 389–408. <https://doi.org/10.1080/09638199.2010.491160>
- Barak, D., ve Naimoğlu, M. (2018). Reel döviz kurunun dış ticaret üzerindeki etkisi: kırılğan beşli örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(2), 82-95. DOI: 10.25287/ohuiibf.396831
- Can, G., ve Kılıç, C. (2021). Döviz kurunun dış ticaret üzerindeki etkisi: BRICS-T ülkeleri için panel veri analizi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 16 (2), 48-59. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/girkal/issue/68001/1003994>
- Chowdhury, A. R. (1993). Does exchange rate volatility depress trade flows? Evidence from error-correction models. *The Review of Economics and Statistics*, 75(4), 700–706. <https://doi.org/10.2307/2110025>
- Clark, P.B., (1973). Uncertainty, exchange risk, and the level of international trade. *Econ. Inq.* 11(3), 302-313. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1973.tb01063.x>
- Di Iorio, F., ve Fachin, S. (2007). Testing for breaks in cointegrated panels- with an application to the Feldstein-Horioka Puzzle. *Economics*, 1(1), 2007-14. <https://doi.org/10.5018/economics-ejournal.ja.2007-14>
- Eğilmez, M. (2014, 14 Kasım). TL'nin değer kaybı dış ticaret açığını düşürür mü? *Kendime Yazılar [Blog Yazısı]*. Erişim adresi: <https://www.mahfiegilmez.com/2014/11/tlnin-deger-kayb-dsticaret-acgn-dusurur.html>.
- Ekanayake, E. M. & Chatrma, D. (2010). The effects of exchange rate volatility on Sri lankan exports: An empirical investigation. *Journal of International Business and Economy*, 11(1), 51-68.
- Ekanayake, E. M., ve Dissanayake, A. (2022). Effects of real exchange rate volatility on trade: (Empirical analysis of the United States exports to BRICS. *Journal of Risk and Financial Management*, 15(2), 73, 1-21. <https://doi.org/10.3390/jrfm15020073>

- Emirmahmutoglu, F., ve Kose, N. (2011). Testing for Granger causality in heterogeneous mixed panels. *Economic Modelling*, 28(3), 870-876. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2010.10.018>
- Eren, O., ve Gürbüz, A. O. (2020). Türkiye'nin seçilmiş ülkeler ile olan dış ticaretinin belirleyicileri ve reel döviz kuru ile ilişkisi: Ekonometrik bir analiz. *Maliye Finans Yazıları*, (114), 295-326. DOI: 10.33203/mfy.702783
- Fang WS, Lai Y. ve Miller SM. (2009). Does exchange rate risk affect exports asymmetrically? Asian evidence. *Journal International Money Finance* 28(2), 215-239. <https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2008.11.002>
- Güneş, H. (2021). Türkiye'nin dış ticaretinde J eğrisi hipotezinin analizi. *Fiscaoeconomia*, 5(3), 1175-1190. DOI: 10.25295/fsecon.982890
- Hassan, A., Abubakar, M. ve Dantama, Y. U. (2017), Determinants of exchange rate volatility: New estimates from Nigeria, *Eastern Journal of Economics and Finance*, 3(1), 1-12.
- Hooper, P., ve Kohlhagen, S. W. (1978). The effect of exchange rate uncertainty on the prices and volume of international trade. *Journal of International Economics*, 8(4), 483-511. [https://doi.org/10.1016/0022-1996\(87\)90001-8](https://doi.org/10.1016/0022-1996(87)90001-8)
- Karaş, G. ve Karaş, E. (2017). Reel efektif döviz kuru, ihracat ve ithalat arasındaki ilişki: Türkiye özelinde ekonometrik bir değerlendirme. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi IASOS Özel Sayısı, 27-46. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/usaksosbil/issue/33531/372519>
- Kopuk, E. ve Meçik, O. (2022). Türkiye'nin dış ticaretinde Türk Lirasının değer kaybının etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 13(34), 551-565. DOI: 10.21076/vizyoner.990721
- Kyophilavong, P., Shahbaz, M., ve Uddin, G. S. (2013). Does J-curve phenomenon exist in case of Laos? An ARDL approach. *Economic Modelling*, 35, 833-839. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2013.08.014>
- Mankiw, N. G. (2010). *Makroekonomi*. 6.Baskı (Orijinal Eserin Yayın Tarihi:2007), (Çev. Editörü: Ö. Faruk Çolak), Efil Yayınevi, Ankara.
- Mishkin, F. S. (2011). *Para, Banka ve Finansal Piyasalar İktisadı*, 8. Baskıdan Çeviri (Orijinal Eserin Yayın Tarihi:2007), (Çev. Editörü:Nazım Engin). Pearson Education Inc. Akademi Yayıncılık, Ankara.
- O'Neill, A. (2021, 25 Ağustos). The 20 countries with the highest trade balance deficit in 2020. Statista, Erişim adresi: <https://www.statista.com/statistics/256666/the-20-countries-with-the-highest-trade-balance-deficit/>, [Erişim Tarihi: 04.06. 2022].
- Özçelik, Ö. & Uslu, N. (2020). Türkiye'de reel döviz kuru ve dış ticaret arasındaki ilişki (2003-2016). *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 5(9), 180-197. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/ijar/issue/52793/701599>
- Pesaran, H., Ullah, A. ve Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error crosssection independence. *Econometrics Journal* 11, 105-127. <https://doi.org/10.1111/j.1368-423X.2007.00227.x>
- Pesaran, M Hashem (2006). Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure. *Econometrica*, 74(4), 967-1012. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0262.2006.00692.x>

- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root in the presence of cross-section dependence, *Journal of Applied Econometrics*, 22: 265- 312. <https://doi.org/10.1002/jae.951>
- Safdar, N., Liaquat, M., ve Bibi, S. (2021). Role of external debt and trade deficit in economic performance of Pakistan. *Annals of Social Sciences and Perspective*, 2(1), 1-14. DOI: <https://doi.org/10.52700/assap.v2i1.29>
- Sato, K., Shimizu, J., Shrestha, N., & Zhang, S. (2020). New empirical assessment of export price competitiveness: Industry-specific real effective exchange rates in Asia. *The North American Journal of Economics and Finance*, 54, 101262. <https://doi.org/10.1016/j.najef.2020.101262>
- Sato, K., Shimizu, Shrestha, J., Shrestha, N., ve Zhang, S. (2013). Industry-specific real effective exchange rates and export price competitiveness: the cases of Japan, China and Korea. *Asian Economic Policy Review*, 8(2), 298–321. <https://doi.org/10.1111/aepr.12032>
- Shahzad, A.A., Bilal, N. ve Farid, N., (2017). Marshall-Lerner condition for South Asia: a panel study analysis. *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences (PJCSS), Johar Education Society, Pakistan (JESPK)*, 11(2), 559-575. <http://hdl.handle.net/10419/188305>
- Su, L., ve Chen, Q. (2013). Testing homogeneity in panel data models with interactive fixed effects. *Econometric Theory*, 29(6), 1079-1135. doi:10.1017/S0266466613000017
- Şahin, D. (2018). Türkiye’de dış ticaret ve enflasyon arasındaki ilişkinin analizi. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(18), 125-146. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/bartiniibf/issue/40570/458980>
- Tarakçı, D., Ölmez, F., ve Durusu-Çiftçi, D. (2022). Exchange rate volatility and export in Turkey: does the nexus vary across the type of commodity?. *Central Bank Review*, 22(2), 77-89. <https://doi.org/10.1016/j.cbrev.2022.05.001>
- TCMB (2018). Reel efektif döviz kuru endeksleri’ne ilişkin yöntemsel açıklama. (05.06.2022) Erişim adresi: <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/02713545-8428-49ab-a9d9-0f770895d513/REERMetaveri.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-02713545-8428-49aba9d9-0f770895d513-m5GUjN5>.
- Uslu, H. (2018). Marshall-Lerner koşulu çerçevesinde reel döviz kuru değişimlerinin Türkiye’nin dış ticaret performansına etkileri: yapısal kırılmalı bir analiz. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi (IBAD)*, 3(2), 792-820. DOI: 10.21733/ibad.468440
- Westerlund, J. (2008). Panel cointegration tests of the Fisher Hypothesis. *Journal of Applied Econometrics*, 23(2). 193–233. <https://doi.org/10.1002/jae.967>
- Wong, H. T. (2017). Exchange rate volatility and bilateral exports of Malaysia to Singapore, China, Japan, the USA and Korea. *Empirical Economics*, 53(2), 459-492. <https://doi.org/10.1007/s00181-016-1129-x>
- WTO (2021). World Trade Organization, World Trade Statistical Review 2021, s.58., (05.06.2022), Erişim adresi: https://www.wto.org/english/res_e/statistics/wts2021_e/wts2021_e.pdf.
- WTO (2022). World Trade Organization, Overview, (11.03.2022). Erişim adresi: https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/wto_dg_stat_e.htm
- Yıldirtan, D. Çakmur, ve Salihoğlu, E. (2017). Panel data analysis of exchange rate for Fragile Five. *European Journal of Multidisciplinary Studies*, 2(5), 264–278. <https://doi.org/10.26417/ejms.v5i1.p264-278>

[itobiad], 2022, 11 (3): 1731-1766

<p>Trabzon, Kaymaklı Manastırı Katholikonu Duvar Resimleri</p> <p>Trabzon, Kaymaklı Monastery, Katholikon Wall Paintings</p> <p>Video Link: https://youtu.be/_TGOXpWIQOM</p>	
<p>A. Nazlı SOYKAN</p> <p>Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü</p> <p>Lecturer, Karabuk University, Faculty of Letters, Art History</p> <p>nazlisoykan@gmail.com</p> <p>ORCID: 0000-0002-8611-8936</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 23.07.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 23.09.2022
Yayın Tarihi / Published	: 26.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Soykan, A. N. (2022). Trabzon, Kaymaklı Manastırı Katholikonu Duvar Resimleri . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1731-1766 . doi: 10.15869/itobiad.1147719

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (A. Nazlı SOYKAN)

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Trabzon, Kaymaklı Manastırı Katholikonu Duvar Resimleri *

Öz

Trabzon yüzyıllar boyunca başta Rumlar, Ermeniler ve Müslümanlar olmak üzere birçok etnik gruba ev sahipliği yapmıştır. IV. Haçlı Seferi nedeniyle parçalanmış Bizans İmparatorluğu çeşitli bölgelerde küçük beylikler/imparatorluklar kurmuştur. Bunlardan biri de 1204 yılında kurulan Trabzon Rum İmparatorluğu'dur. Özellikle 1204 yılında Trabzon Rum İmparatorluğu'nun kurulmasından 1261 yılında yıkılmasına kadar bölgedeki inşaa faaliyetleri fazlaşmış, var olan yapıların da onarımları sağlanmıştır. Komnenos sülalesinin başta olduğu bu dönem yapılarında, özellikle de manastırlarda farklı dönemlerde eklemeler yapıldığı görülmektedir. Yapılarda farklı zaman dilimlerinde farklı ustaların çalışmaları hem Konstantinopolis hem de bölgedeki yerel geleneklerin bir arada olmasına olanak sağlamıştır. Bu etkilerin görüldüğü yapılardan biri de Kaymaklı Manastırı'dır. Kaymaklı Manastırı katholikonu duvar resimlerinde Ermeni gelenekleriyle Rum gelenekleri birarada kullanılmıştır. Ermenilerin bölgeye hangi tarihte, nasıl geldiklerine dair net bir bilgi bulunmamaktadır. 1400 yılında Timur'un Sebasteia'yı neredeyse tamamen yağmalamasıyla Ermenilerin Trabzon'a kaçtığı bilinmektedir. Bu tarihten sonra da Trabzon'da Ermeni nüfusunun ve yapılaşmasının arttığı görülmeye başlanmıştır.

Çalışmanın konusu Trabzon'un 3 km güneybatısında, Çukurçayır Mahallesi, Mithra (Boztepe) Dağı'nın doğu yamaçlarında yer alan Kaymaklı Manastırı Katholikonu duvar resimleridir. Tek nefli bazilikal planlı olan yapı 1923 yılında gerçekleşen Lozan Mübadelesi'ne kadar işlevini sürdürmüş, zorunlu göç sebebiyle bu dönemden sonra terk edilmiştir. Ermeni yapısı olan manastır hakkında yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Katholikonun duvar resimleriyle ilgili çalışmalar ise neredeyse yok denilecek kadar azdır. Duvar resimleriyle ilgili yapılan çalışmalarda sahne isim ve detayları verilmemiş, duvar resimlerinden genel olarak bahsedilmiştir. Bu çalışmada katholikonun duvar resimlerinin ilk defa aletli ölçülü çizimleri yapılmış, ikonografilerine değinilmiş ve hem bölge içinde hem de bölge dışındaki benzer örnekleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Kaymaklı, Manastır, Ermeni, Bizans, Duvar Resimleri

Trabzon, Kaymaklı Monastery, Katholikon Wall Paintings

Abstract

Trabzon has hosted many ethnic groups for centuries, especially Greeks, Armenians and Muslims. The Byzantine Empire, which was disintegrated due to the Fourth Crusaders, established small principalities/empires in various regions. One of them is the Trabzon Greek Empire, which was founded in 1204. Especially from the establishment of the Trabzon Greek Empire in 1204 to its collapse in 1261, the construction activities in the

* Bu çalışmayı, Ankara'da doğup büyümesine rağmen tam bir Rizeli olan ve bize de Karadeniz sevgisini aşıl原因, yakın zamanda kaybettiğim canım babam Cahit Cengiz Soykan'a ithaf ediyorum.

region increased and the existing structures were repaired. In the structures of the reign of the Komnenos dynasty, it is seen that additions were made in different periods especially in the monasteries. The works of different masters in different time periods in the buildings enabled the local traditions of both Constantinople and the region to coexist. One of the structures where these effects are seen is the Kaymaklı Monastery. In the wall paintings of the Kaymaklı Monastery katholikon, Armenian traditions and Greek traditions were used together. There is no clear information about when and how the Armenians came to the region. It is known that in 1400, when Timur almost completely plundered Sebasteia, Armenians fled to Trabzon. After this date, it was seen that the Armenian population and settlement increased in Trabzon.

The subject of the study is the wall paintings of Kaymaklı Monastery Katholikon located on the eastern slopes of Mithra (Boztepe) Mountain, in Çukurçayır District, 3 km southwest of Trabzon. The church which has a basilica plan with a single nave, continued its function until the Lausanne Exchange in 1923, and was abandoned after this period due to forced migration. Studies on the monastery, which has an Armenian structure, are very limited. Studies on the wall paintings of the Katholikon are almost non-existent. In the studies on wall paintings, scene names and details have not been given, but wall paintings were generally mentioned. In this study, instrumental drawings of the wall paintings of the katholikon have been made for the first time, their iconography has been mentioned, and they have been evaluated comparatively with similar examples both inside and outside the region.

Keywords: Trabzon, Kaymaklı, Monastery, Armenian, Byzantine, Wall Paintings

Giriş

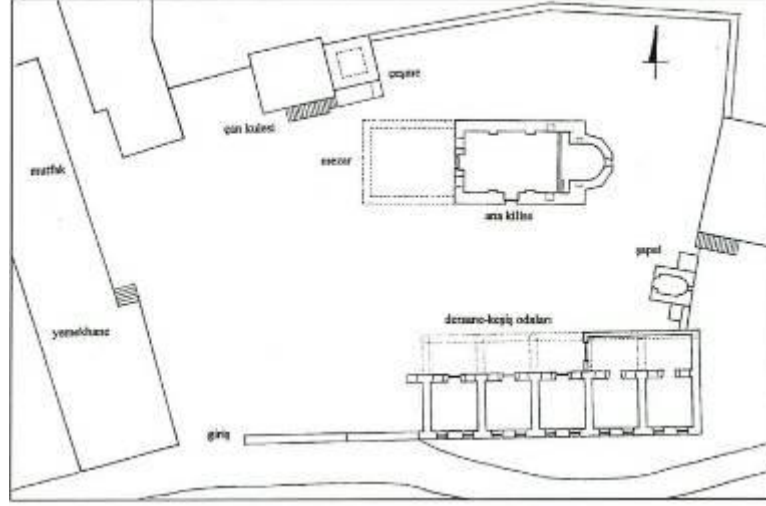
Tarihin her döneminde Doğu Karadeniz Bölgesi'nin hem ticari hem de siyasi yönden en önemli merkezlerinden biri olan Trabzon'da birçok halk yaşam sürmüştür. Bu halklardan biri de Ermenilerdir. Ermenilerin bölgeye hangi tarihte, nasıl geldiklerine dair net bir bilgi bulunmamaktadır. 1400 yılında Timur'un Sebasteia'yı neredeyse tamamen yağmalamasıyla Ermeniler Trabzon'a kaçmışlardır. 1404 yılında Trabzon'a gelen İspanyol seyyah Clavijo, Ermenilerin bir kilisesi ve piskoposu olduğunu ve bölgede pek sevilmediklerini dile getirmektedir (Clavijo, 1993, s.70). 1414, 1429 ve 1431 yıllarında şehre yönelik göç akınını karşılamak için Ermeni kiliselerinin sayısında bir artış yaşanmıştır (Bryer, Winfield, 2020, s.400). 1486 yılındaki kayıtlara göre Trabzon'da Ermeniyan isimli bir mahallede 132 hane bulunmaktadır (İpek, 2021, s.12). Trabzon'un 1461 yılında Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katılmasıyla bölgedeki gayrimüslimler zamanla Anadolu'nun çeşitli bölgelerine göç ettirilmiştir. Bostan, 1540 yılında 18, 1545 yılında ise 15 hane halkının İstanbul'a sürüldüğünü belirtmektedir (2002, s.372). 19. yüzyıla gelindiğinde Trabzon Vilayet Salnameleri ve Osmanlı Devlet nüfus istatistiği verilerine göre, 1881-1893 yılları arasında Trabzon'da 22.223, merkez kazada 9546; 1895 yılında ise Trabzon'daki toplam Ermeni nüfus 42.349'dur (Tepekaya ve Çalık, 2005, s.171). Ermeni nüfusun 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmasındaki ana neden şehirdeki Rum tüccarların yerini zamanla Ermeni tüccarların almasıdır (Çiçek, 2001, s.123). 19. yüzyılın sonlarında meydana gelen olaylar nedeniyle bölgeye *Tahkik Heyeti* gelmiş ve altı ay boyunca soruşturma yapılmıştır (Halaçoğlu, 2005, s.67). Meclis-i Vükela

tarafından 1915 yılında (Artuç, 2008, s.56) Trabzon'da yaşayan Ermeniler'in Suriye, Musul, Zor, Urfa ve Halep bölgelerine gönderilmesi için karar alınmıştır (Yüksel, 2016, s.109).

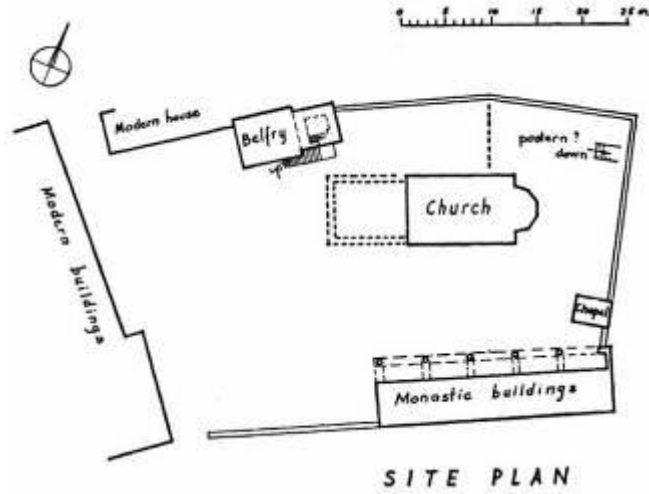
Çalışmanın konusunu oluşturan Kaymaklı Manastırı Trabzon'un 3 km güneybatısında, Çukurçayır Mahallesi'nin 3,5 km kuzeydoğusunda, Mithra (Boztepe) Dağı'nın doğu yamaçlarında yer almaktadır. Literatür taramaları sonucunda manastırla ilgili yapılan çalışmaların kısıtlı olduğu anlaşılmıştır. Yapı topluluğundan ve yapıdaki duvar resimlerinden bahseden ilk araştırmacı 1609 yılında Manastırı ziyaret eden Konstantinopolis Fransız Büyükelçisi yardımcısı Bordier'dir. 1935 yılında yayımlanan anılarında Bordier kilisenin orta büyüklükte olduğunu ve içinin tamamıyla figürlerle bezeli olduğunu belirtmiştir (1935, s.127). Rice'in Kaymaklı Manastırı'nın bölümlerinden bahsettiği çalışması, yapı kompleksinin 1900lü yıllarındaki durumunu fotoğraflarla belgelemesi açısından önemlidir. Yapıdaki jamatundan eksonarteks olarak bahseden araştırmacı, katolikonun duvar resimlerinin Ermeni üslubunu yansıttığını ve 18. yüzyılın sonlarından daha erken tarihlenemeyeceğini, yapının da en fazla iki yüz yıl önce yapılmış olabileceğini belirtmektedir. Araştırmacı manastır kompleksinde bulunan Çan kulesinin Trabzon Ayasofyasındaki Çan kulesi ile hemen hemen aynı olduğuna ve 1427 yılına tarihlenebileceğine değinmektedir (1930, s.63-64). Millet ve Rice Trabzon'daki Bizans dönemi duvar resimlerini yapıardan örnekler vererek tanıttıkları yayınlarında Kaymaklı Manastırı'nın katolikonunun ve şapelinin duvar resimlerinden bahsetmişlerdir. Yayın günümüze kadar gelemeyen duvar resimlerini fotoğraflarla belgelemesi açısından önemlidir (1936, s.138-143, Pl. XLII-XLV). Ballance Trabzon'daki bazı Bizans kiliselerini incelediği yayınında yapının mimari tanıtımını yapmış ve inşa dönemleri üzerinde durmuştur. Çalışma yapı topluluğunun ilk vaziyet planını içermesi bakımından önemlidir (1960, s.169-171). Winfield ve Wainwright Trabzon'daki bazı kiliseleri tanıttıkları yayınlarında yapının tarihini daha önce yapılan çalışmalar kapsamında tartışmışlardır (1962, s.134-135). Horuluoğlu yayınında yapının 1914-1918 yıllarında yangın geçirdiğini ve bugünkü halini aldığını belirtmektedir (1966, s.77). Manastırın duvar resimlerinden genel olarak bahsettiği yayınında Karpuz, duvar resimlerini 18. yüzyıla tarihlendirmektedir (1990, s.27). Trabzon doğumlu olan gezgin Rahip Bijişkyan 19. yüzyılın başlarında bölgede yaptığı araştırmaları yayınında anlatmaktadır. Araştırmacı Amenapırgiç Manastırı adıyla andığı kompleksin ana katolikonunun kapısındaki kitabeden bahsetmiş ve yapının İmparator Aleksios zamanında 1424 senesinde, doğudan gelen Şemsedli lakaplı Koca Stepanos tarafından yapıldığını belirtmiştir (1998, s.108-109). Özen ve Birlik, Kaymaklı Manastırı'ndaki yapıları tanıttıkları yayınlarında, manastırın tescillenme sürecinden ve yapının özel mülkiyet olduktan sonraki kullanım sorunlarını ele almışlardır (2002, s.53-56). Kaymaklı Manastırı'nın kilise, şapel ve çan kulesini restorasyon projesi kapsamında değerlendiren Yiğit-Barut'un yayımlanmamış yüksek lisans çalışması manastırın o günkü mimari çizimlerini barındırması açısından önemlidir (2014). Avetisyan yayınında yapının duvar resimlerini incelemiştir, yayın duvar resimlerinin toplu bir şekilde incelendiği ilk eser olması açısından önemlidir (2019, s.125-151). Bryer ve Winfield'ın Karadeniz Bölgesi'nde gerçekleştirdikleri araştırmalar 2020 yılında Türkçeye çevrilmiştir. İki cilt halinde yayımlanan eserin birinci cildinde Kaymaklı Manastırı hakkında bilgiler yer alırken ikinci cildinde ise yapı kompleksinin fotoğrafları bulunmaktadır. Eser manastırın

günümüze kadar yapılan en kapsamlı araştırması olması açısından büyük önem taşımaktadır (2020, s.396-401, 884-889).

Günümüzde şahıs malı olan ve tescili ile 2. dereceden anıtsal yapı olarak koruma altına alınan yapı, ne yazık ki aslında "korunmasız" haldedir. Kaymaklı Manastırı kathedikonu (ana kilise), şapel, keşiş hücreleri, yemekhane-mutfak (Trapeza) ve çan kulesinden oluşmaktadır (Şekil 1-4).

Şekil 1. Kaymaklı Manastırı Vaziyet Planı (Özen ve Birlik, 2002, s.53)

Şekil 2. Vaziyet Planı (Ballance, 1960, s.170)

Şekil 3. Keşiş Hücreleri (2022)¹

Şekil 4. Şapel (2022)

Tarihçe

Manastırın ne zaman, kim tarafından kurulduğu tartışmalıdır. Bijişkyan manastırın Ermenistan'ın en zengin döneminde, 1688 yılında Surat Hatun, Hodjikin ve Masya Hatun gibi bağışçılar tarafından inşa edildiğini belirtmektedir. Araştırmacı manastırda iki yazıt olduğundan bahsetmektedir (1998, s.83-89). Manastırın neresinde olduğunu belirtmediği ve ana kiliseye atfedilen ilk yazıtta: “Amenap’rkich’a {Mutlak Koruyucu} Ermenilerin Katolikosu’nun Büyük Efendisi Paghos (Paul) Ortodoks, erdemli “kyr” tekfur Alexi, şanlı Hoca (Koca) Stefan bu muazzam kiliseyi sonsuza dek sürecek hatırası için ve çocuklarının ve karısı Melik Hatun’un ve büyük ya da küçük sadık maiyetininin (kurtuluşu) için, 873 (6 Aralık 1423-5 Aralık 1424) tarihinde inşa ettirdi” ifadeleri yer almaktadır. Bryer ve Winfield yazıtta ismi geçen kişilerin IV. Alexius Komnenos (1417-1429) ve Katolikos Garnili II. Poghos (1418-1430) olduklarını saptamışlardır (2020, s.397). Manastırdaki diğer yazıt ise küçük şapelin giriş kapısının lentosunda yer almaktadır. İlk olarak Rice tarafından 1929 yılında yayımlanan ve Prof. Sirarpie Der Nersessian tarafından okunan yazıtta: “Bu şapel... Aziz adına, Hoca (Koca) Stefan tarafından iyilik için ve masrafları kendisi tarafından karşılanmak üzere kendi, ebeveynleri, eşi Melik ve çocukları adına Ermenilerin 1071 yılında (MS 1622) inşa edilmiştir” yazmaktadır (Rice, 1930, s.64). Bryer yazıtı Dr. Sebastian Brock’a göstermiş ve Brock “tarihin en iyi ihtimalle 873=1424 ya da 1071=1622’den ziyade 871=1421 olarak okunabileceğini” belirtmiştir (Şekil 5) (2020, s.397).

ՇԻՆԵՅՈՒ ՏՈՃԱՐՍ ԱՅՍ ՅԱՆՈՒՆ ՄԲ ՅՈՒՆ ԱՐԳ
 || ԵԱՄԲ ԵՒ ԾԱԽԻԻԲ ԽՈՃԱ ՍՏ(Ե)ՓԱՆՈՍԻՆ ՅԵԿ
 ԻԻԲ || ԵՒ ԾՆԱԽԴԱՅ ԻԻԲՈՅ ԵՒ ԿԵՆԱԿ(ՑԻ)Ն
 ԻԻԲՈՅ ՄԵԼԻԲ ԱԽ• || ԵՒ ՉԱԽԱԿԱՅ ԻԻԲ(ՈՑ) ԹՎ
 ՀԱՅՈՑ ՌՆԱ :

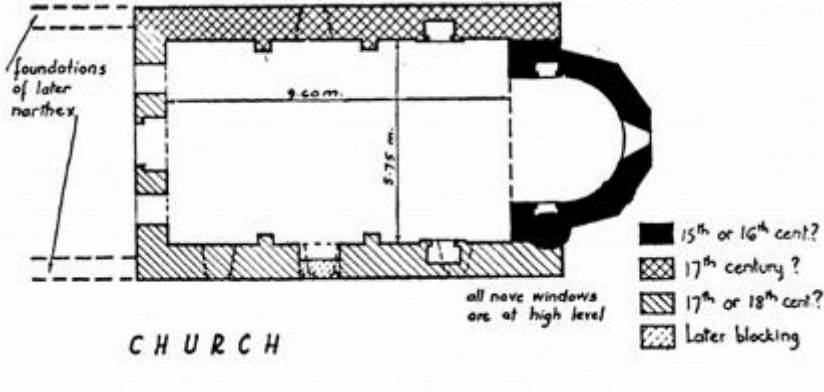
(Rice, 1930, s.64)

¹ Yapıdaki çalışmaları için sevgili öğrencim Yusuf Özüntürk’e teşekkürlerimi sunarım.

Şekil 5. Küçük Şapelin Batı Cephesindeki Yazıt (2022)

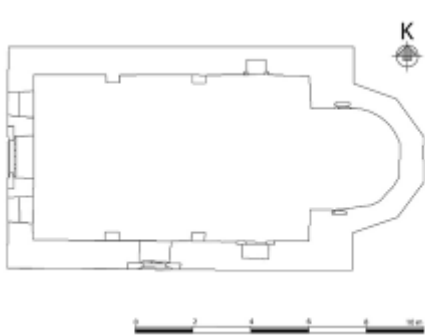
Manastırın mimari çizimlerini yapan Ballance ise kathedikonun en erken tarihli bölümünün apsisi olduğunu ve 15.-16. yüzyıla tarihlenebileceğini belirtmektedir (1960, s.169-171) (Şekil 6). Tüm bu bilgiler doğrultusunda Kaymaklı Manastırı'nın 1421-1424 yılları arasında inşa edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Manastır 1915 yılında Ermenilerin zorunlu göçüne kadar kullanılmıştır.

Şekil 6. Kaymaklı Manastırı Katholikonu, Plan (Ballance, 1960, s.170)

Katholikon (Ana Kilise)

Kaymaklı Manastırı'nın kathedikonu geniş hücrelerinin kuzeyinde, çan kulesinin güneydoğusunda, yapı kompleksinin merkezinde yer almaktadır (Şekil 7). Yapı günümüzde doğu batı doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Tek nefli bazilikanın doğusunda içten yarım daire, dıştan beş cepheli bulunmaktadı (Şekil 8).

Şekil 7. Katholikon, Plan (Çiz. Gümüş)²

Şekil 8. Katholikon, Doğu Cephe (2022)

² Çizimler Muammer Gümüş tarafından yapılmıştır.

Orijinalinde batıda kare planlı Jamatun bulunan yapıya günümüzde batıdan biri ana ekseninde, diğer ikisi ana eksenin kuzeyinde ve güneyinde iki açıklıkla ve yapının güneyinde eksenin batısına kaymış bir açıklıkla giriş sağlanmaktadır (Şekil 9-11).

Şekil 9. Katholikon, Batı Cephe (2022)

Şekil 10. Katholikon, Güney Cephe (2022)

Şekil 11. Katholikon, Kuzey Cephe (2022)

Rice'in yayınladığı fotoğraflarda günümüze gelemeyen Jamatun görülmektedir (Şekil 12) (1930, Pl.18).

Şekil 12. Çan Kulesi, Kathalikon ve Jamatun - 1900lü Yıllar (Rice, 1930, Pl.18)

Yapının örtü sistemi günümüze gelememiştir fakat hem eski kartpostallardan hem de günümüze gelebilen kalıntılardan naosun içten beşik tonoz, dıştan ise kiremit çatıyla örtülü olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 13-14). Naos günümüzde sac çatı ile örtülüdür (Şekil 15).

Şekil 13. Kaymaklı Manastırı Genel Görünüm
(Online 1)

Şekil 14. Kaymaklı Manastırı Genel Görünüm
(Online 2)

Şekil 15. Katholikonun günümüzdeki örtü sistemi (2022)

Duvar Resimleri

Kaymaklı Manastırı'nı inceleyen araştırmacılar genellikle yapı topluluğunun mimarisi ve tarihi üzerinde durmuşlardır. Katholikonun duvar resimleriyle ilgili bilgiler oldukça kısıtlıdır. Bununla birlikte araştırmacılar tarihlendirme konusunda da görüş ayrılıklarına düşmüşlerdir. Duvar resimlerini Rice 18. yüzyıl sonrasına (1930, s.63), Millet ve Rice duvar resimlerinin geç özellikler taşıdığını ama net bir tarih vermenin mümkün olmayacağını (1936, s.139), Ballance 1609'dan daha erken bir döneme (1960, s.169), Avetisyan 1593 ve 1622 yıllarına (2019, s.131), Bryer ve Winfield ise bölgeye gelen seyyahların ve araştırmacıların bilgilerinden yararlanarak duvar resimlerini 15. yüzyıla tarihlendirmiştir (2020, s.398-399). Rice tarihlendirmesini yaparken küçük şapeldeki kitabeden yola çıkmıştır, fakat kitabedeki tarihi yanlış okuttuğu için Rice'ın tarihlendirmesi gerçeği yansıtmamaktadır. Ballance incelemesinde apsisin şekliyle yola çıkarak, apsisdeki duvar resimlerinin 15.-16. yüzyıllara tarihlenebileceğini belirtmiştir.

Apsisteki ve batı duvardaki iki yazıt yapıdaki duvar resimlerinin tarihlendirilmesi hakkında bilgi vermektedir. Apsiste kırmızı boya üzerine beyaz ile yazılan yazıtın bir bölümü günümüze gelememiştir fakat günümüze gelen kısımlarından Başpiskopos

Jacob'un emriyle 1593 yılında yapının apsisinin ve bazı bölümlerinin boyandığı anlaşılmaktadır (Şekil 16).

Şekil 16. Apsis yarım dairesindeki yazıt (2022)

Ի ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵ(ԱՆ) Տ(Է)Ր ՅԱԿՈԲ ԱՐԸ ԵՊ(ԻՍ)Կ(ՈՊՈ)ՍԻՆ: (Avetisyan, 2019, s.131).

Batıdaki giriş kapısının üstünde yer alan yazıtta ise Piskopos Avetis'in emriyle 1622 yılında manastırın özellikle batı duvarı ve kuzey duvarının bir kısmının boyandığı anlaşılmaktadır (Şekil 17).

Şekil 17. Batı duvardaki yazıt (2022)

Ծ(ԱՂԿԵՑԱՎ ՏԱՃԱ)ՐՍ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱՅԻՆ: ՅԻՇ(Ա)Տ(Ա)Կ:

ԱՆ/////////: ԱԲԷՏԻՍ ՄԷՏՐԱՅՊՈԼՏԻ:

ԵԲ ԻԲՐ ԾՆ(Ո)ՂԻ:ԹՎ(Ի)Ն Ո՜ Ի:ԵԲ ՄԷԿ ԱՎԵԼԻ:

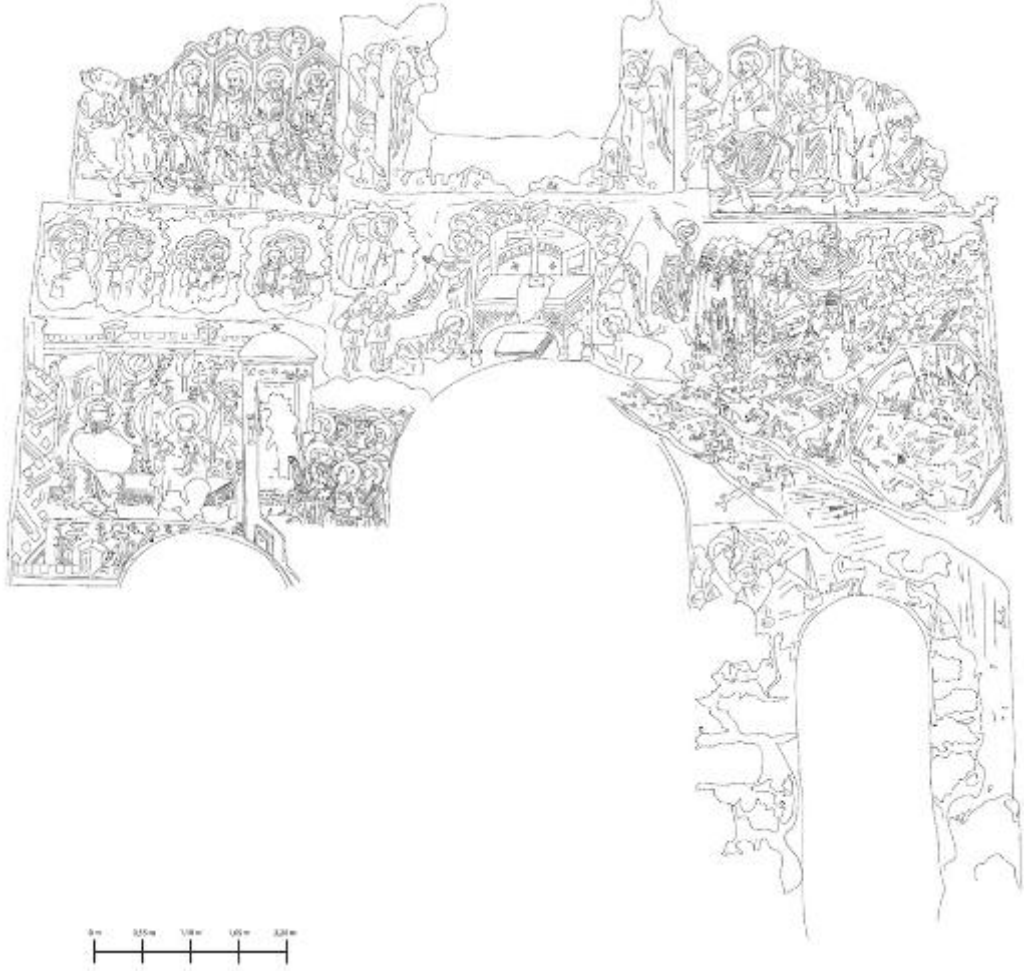
ՈՎ ՊԱՏԱՀՈՂԹ:Տ(Է)Ր ՈՂՈՐ(Ս)Ի:ՀԱՍԷԹ:

(Avetisyan, 2019, s.138).

Yapının tüm duvarları ve batı cephesi üst seviyelere kadar duvar resimleriyle bezenmiştir. Tasvirlerden bazıları günümüze nispeten iyi durumda gelebilmişken, bazıları da neredeyse tanımlanamayacak haldedir. Kaymaklı Manastırı Katholikonu'nda eski belgeler ve günümüze gelebilen kalıntılardan tespit edilebilen toplam 32 sahne yer almaktadır (Şekil). Batı duvarda Son Mahkeme (1); kuzey duvarda batıdan doğuya doğru

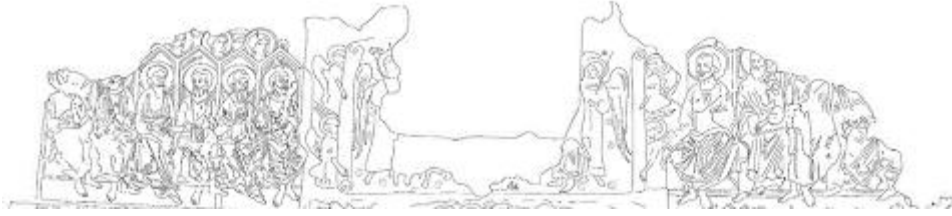

Şekil 19. Son Mahkeme, Batı Duvar (2022)

Şekil 20. Son Mahkeme (Gümüş, 2022)

Kaymaklı Manastırı katholikonu batı duvarındaki Son Mahkeme sahnesinin en üstünde ortada dört baş meleğin arasında Deesis sahnesi yer almaktadır. Sahne sağda ve solda ikişer meleğin taşıdığı açık bir rotulus içinde geçmektedir. Duvar resimlerinin yapımından sonraki bir dönemde açılan pencere yüzünden günümüze Meryem ve Vaftizci Yahya'nın ayakları ve Yargıç İsa'nın oturduğu tahtın alt ucu gelebilmiştir. Melekler sarı, açık mavi, koyu yeşil himation giymektedir. Deesis sahnesinin sağında ve solunda altışardan toplam On İki Yargıç Havarî ve Melekler Ordusu yer almaktadır. Tahtta oturan Havariler koyu kırmızı, turuncu, mavi, açık mavi khiton üzerine açık mavi, kırmızı, sarı ve açık yeşil himation giymektedir. Havarilerin bazılarının elinde kapalı rotulus bazılarının elinde de kapalı kodeks bulunmaktadır. Havarilerin arkalarındaki Melekler Ordusu ise ayakta tasvir edilmiştir (Şekil 21-22).

Şekil 21. Deesis, Yargıç Havariler, Melekler Ordusu (Gümüş, 2022)

Şekil 22. Deesis, Yargıç Havariler, Melekler Ordusu (2022)

Yargıç İsa'nın altında Boş Taht (Hetoimasia) sahnesi yer almaktadır (Şekil 23-26). Tahtın tam ortasında bir haç, İsa'nın kıyafetleri, Kutsal Kitap ve işkence aletleri bulunmaktadır. Tahtın altında suppadaneumun altından başlayan lavlar sol alt kısımdaki ateş nehrine akmaktadır. Tahtın arkasında mızraklarla kuşanmış melekler yer almaktadır. Tahtın sağında Adem, solunda ise Havva diz çökmüş şekilde tasvir edilmiştir. Adem'in halesinin sağında ԱԴԱԱ (Adam) yazmaktadır. Tahtın solunda gruplar halinde, üstlerinde (ԴԱԱԸ) ՄԱՐԳԱՐԷ(ԻՑ) (Peygamberler), ԴԱԱԸ ԶԱՀԱ ՆԱՅԻՑ (Rahipler), ԴԱԱԸ ՄԱՐՏ(Ի)Ր(Ո)Ս(Ա)Ց (Martirler), (ԴԱԱԸ) ԿՈՍՄԵ(Ա)Ց (Bakireler) yazıtları bulunan Peygamberler, havariler, rahipler, martirler ve bakireler yer almaktadır. Kralların hemen altında heybeleri olan iki figür tasviri tahta dönük olarak betimlenmiştir. Tahtın solunda önündeki Yahudilere seslenen Musa eliyle İsa'yı işaret etmektedir. Musa'nın başının üstünde ՄՈՎԱԷՍ (Musa) yazıtı yer almaktadır.

Şekil 23. Boş Taht (Hetoimasia) (Gümüş, 2022)

Şekil 24. Boş Taht (Hetoimasia) (2022)

Şekil 25. Boş Taht, Detay (2022)

Şekil 26. Boş Taht, Detay (2022)

Yahudilerin solunda Karaların ve Denizlerin Ölülere Vermesi sahneleri yer almaktadır (Şekil 27-28). Sahnenin en üstünde dağların arkasında iki melek boruları üflemedir. Sağdaki meleğin altında içinden ölü bir adamın çıktığı hippopotamın üzerinde elinde Dünya'yı simgeleyen gökkuşağıyla bir kadın figürü bulunmaktadır. Soldaki meleğin altında büyük bir balığın üzerinde, elinde denizleri simgeleyen bayrağı tutan bir kadın figürü yer almaktadır. Figürün yanında bir gemi, etrafında da deniz canlıları ve dirilen insan tasvirleri bulunmaktadır. Kompozisyonun genelinde kuşlar, sürüngenler, çeşitli hayvanlar ve tabutlarından çıkan insan tasvirleri yer almaktadır.

Şekil 27. Karaların ve Denizlerin Ölümlerini Vermesi (Gümüş, 2022)

Şekil 28. Karaların ve Denizlerin Ölümlerini Vermesi (2022)

En alt şeritte, girişin sağında Cennet, solunda Cehennem sahneleri bulunmaktadır (Şekil 29-30).

Şekil 29. Son Mahkeme, Cennet ve Cehennem (2022)

Şekil 30. Son Mahkeme, Cennet ve Cehennem (Gümüş, 2022)

Cennet surlarla çevrili ve yeşillikler içinde betimlenmiştir. Kompozisyonun merkezinde İbrahim'in Kucağı sahnesi betimlenmiştir (Şekil 31). Günümüzde İbrahim'in kucağı sahnesi tahrip olmuştur fakat ikonografiye göre İbrahim'in kucağındaki Lazarus olmalıdır. İbrahim'in yanında Tanrı Anası Meryem tasvir edilmiş, ikisi de bir seki üzerinde oturur biçimde betimlenmiştir. Sahnenin sol üstünde haçını taşıyan Tövbekar Hırsız Dismas bulunmaktadır. Kompozisyonun solunda cennetin kapıları altı kanatlı bir Seraph tarafından korunmakta, Petrus elinde cennetin anahtarlarını tutmakta ve arkasındaki Seçilmişlere bakmaktadır (Şekil 32). Sahne, Petrus'un Cennetin kapısını Seçilmişlere açmasıdır.

Şekil 31. Cennet, Detay (2022)

Şekil 32. Cennet, Detay (2022)

Cennet kompozisyonunun altında yuvarlak kemerli dikdörtgen, dört penceresi olan bir yapı tasviri bulunmaktadır. Pencerelelerin içlerinden cennetin dört nehri akmaktadır. Pencerelelerin üzerindeki yazıtlarda $\Phi\text{H}\text{U}\text{N}\text{U}$ (Pishon), $\text{G}\text{H}\text{O}\text{N}$ (Gihon), $\text{E}\text{P}\text{H}\text{R}\text{A}\text{T}\text{E}$ (Euphrates), $\text{S}\text{H}\text{O}\text{R}\text{H}\text{U}$ (Tigris) isimleri yer almaktadır (Şekil 33).

Şekil 33. Cennet, Detay (2022)

Girişin solundaki Cehennem sahnesi ateş nehrinin altında yer almaktadır. Kompozisyonun merkezinde Tanrının elinin tuttuğu terazi, sağında Başmelek Mikhael tarafından yönetilen melekler ve solunda da terazinin kefesine müdahale etmeye çalışan boynuzlu cehennem zebanileri tasvir edilmiştir. Ruhların Tartılması sahnesinin üstündeki yazıtta $\text{Y}\text{S}\text{H}\text{O}\text{N}\text{U}\text{R}\text{G}\text{U}\text{R}\text{N}\text{I}\text{-}\text{I}\text{B}\text{E}\text{U}\text{S}$ (Adaletin Ağırılığı) yazmaktadır.

Şekil 34. Cehennem, Detay (2022)

Kuzey duvarın batısında ilk şeritte Aziz Theopistos, Aziz Eustathios ve Aziz Agapios, ikinci şeritte Aziz Stephanos'un Taşlanması, üçüncü şeritte ise Başmelek Mikhael ve Aziz Nikolaos tasviri yer almaktadır (Şekil 35). Sahnelerin doğusunda, duvar payesinin üstünde üst seviyede Tanımlanamayan Sütun Azizi, alt seviyede ise Yunus Peygamberin Balığın Karnından Çıkması betimlenmiştir.

Şekil 35. Aziz Theopistos, Aziz Eustathios ve Aziz Agapios, Aziz Stephanos'un Taşlanması, Başmelek Mikhael ve Aziz Nikolaos, Yunus Peygamberin Balığın Karnından Çıkması, Sütun Azizi, Kuzey Duvar (2022)

Günümüze oldukça kötü durumda gelen Aziz Theopistos, Aziz Eustathios ve Aziz Agapios madalyonlar içinde tasvir edilmiştir (Şekil 36). Sağ ellerinde haç tutan figürlerden ortadaki Aziz Eustathios, sağdaki Aziz Theopistos, soldaki ise Aziz Agapios'tur. Millet ve Rice'in 20. yüzyılın başlarında çektikleri fotoğraflarda $\theta\epsilon\omicron\upsilon\tau\omicron\sigma\tau\omicron\varsigma$ (Theopistos) ve $\alpha\gamma\alpha\pi\omicron\varsigma$ (Agapios) yazıları okunmaktadır (Şekil 37).

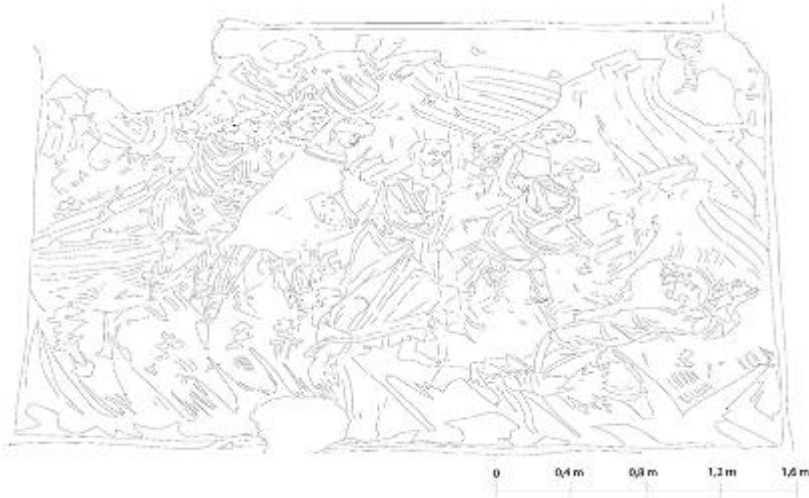

Şekil 36. Aziz Theopistos, Aziz Eustathios ve Aziz Agapios (2022)

Şekil 37. Aziz Theopistos, Aziz Eustathios ve Aziz Agapios (Millet ve Rice, 1936, XLIII/I)

Kuzey duvarın batısında orta seviyede yer alan Aziz Stephanos'un Taşlanması sahnesinde, pembe khiton giyen Aziz Stephanos kompozisyonun solunda diz çökmüş, ayakları çıplak, perizonion giymiş, ellerini dua eder şekilde açmış ve bakışları İsa'ya dönük biçimde tasvir edilmiştir (Şekil 38-40. Kompozisyonun sol üstünde yer alan İsa'nın halesinin her iki yanında İesus Christos'un (*ἸΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ*) kısaltması olan *ΙΧ ΧΡ* harfleri yer almaktadır. Sahnenin ortasında pembe, beyaz khiton ve sandalet giyen genç figürler ellerinde taşlarla tasvir edilmiştir. Sahnenin ön düzleminde diğer figürlerden daha yaşlı, sakallı, ayakları çıplak ve pembe khitonlu kişi Havarî Pavlus'tur. Sahnenin ikonografisi Elçilerin İşleri'nden alınmıştır (Elçilerin İşleri 20:22).

Şekil 38. Aziz Stephanos'un Taşlanması (Gümüş, 2022)

Şekil 39. Aziz Stephanos'un Taşlanması (2022)

Şekil 40. Aziz Stephanos'un Taşlanması (Millet ve Rice, 1936, XLIII/I)

Kuzey duvarın batısında alt seviyede piskoposluk giysileri içinde Başmelek Mikhael ve mavi khiton üzerine kırmızı phenolion giyen Aziz Nikolaos tasvir edilmiştir (Şekil 41-42). Başmelek Mikhael sağ elinde bir kılıç, sol elinde küre tutmaktadır. Aziz Nikolaos sol elinde kapalı bir kodeks tutarken sağ eliyle takdis işareti yapmaktadır. Günümüzde sahnenin alt kısmı ve figürlerin yüzleri tahrip edilmiştir.

Şekil 41. Başmelek Mikhael ve Aziz Nikolaos (Gümüş, 2022)

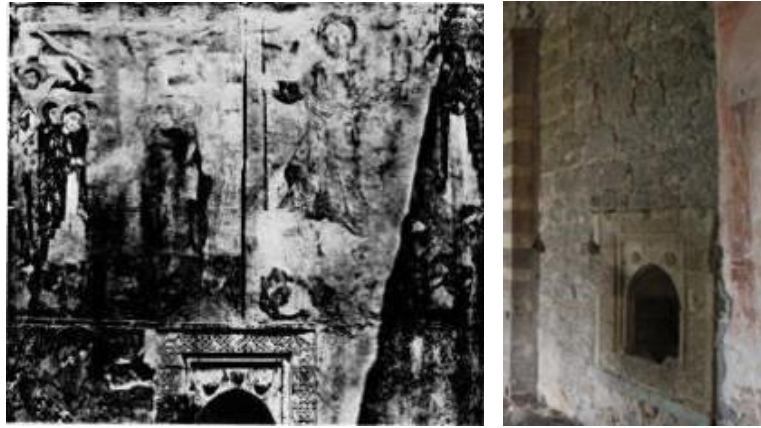
Şekil 42. Başmelek Mikhael ve Aziz Nikolaos (2022)

Kuzey duvarda, Aziz Stephanos'un Taşlanması sahnesinin doğusunda, duvar payesinde üst şeritte tanımlanamayan Sütun Azizi yer almaktadır (Şekil 43). Sütun üzerinde oturan ve halesi olan azizin yüzündeki ve bedenindeki sıvalar oldukça kötü durumdadır. Sütun Azizinin altında kırmızı bir balığın ağzından çıkan Yunus tasviri yer almaktadır (Şekil 44). Perizonion giyen ve kollarını yukarı kaldıran Yunus'un halesinin kenarında *ΥΠΡΟΥΤΕ* (Peygamber) yazısı bulunmaktadır.

Şekil 43. Sütun Azizi (2022) Şekil 44. Yunus Peygamberin
Balığın Karnından Çıması (2022)

Kuzey duvarın doğusunda Çarmıhta İsa ve Anastasis (Diriliş) sahneleri yer almaktadır. Günümüze gelemeyen sahneler hakkındaki bilgilere Rice'ın 1900lü yılların başında çektiği fotoğraflar sayesinde ulaşılmaktadır (Şekil 44a-b). Çarmıhta İsa sahnesinin merkezinde başı sağa dönmüş İsa, İsa'nın solunda ve sağında ise elleri arkadan bağlanmış, çarmıha gerilmiş iki hırsız tasviri bulunmaktadır. Çarmıhın sağında Tanrı Anası Meryem, Mecdelli Meryem ve Klopas'ın karısı Meryem, solunda ise İncilci Yuhanna bulunmaktadır. Meryemlerin üstünde, İsa'ya dönük bir melek tasviri yer almaktadır. Anastasis sahnesinin merkezinde lahitten çıkan İsa sağ elinde bir haç tutmaktadır. İsa'nın altında uyuyan askerlerin hatları seçilmektedir.

Şekil 44a-b. Çarmıhta İsa ve Anastasis (Diriliş) (Millet ve Rice, 1936, XLII/III)

Doğu duvar tonoz kemerinin üst kısımları günümüze gelememiştir. Rice'ın çektiği fotoğraflardan ve günümüze gelebilen kalıntılardan anlaşıldığı üzere kemerin kuzeyinde ilk şeritte İsa, güneyinde Meryem tasvir edilmiştir. İkinci şeritte Meryem'e Müjde sahnesi

bulunmaktadır. Kemerin kuzeyinde Başmelek Gabriel, güneyinde ise Meryem tasvir edilmiştir. Günümüzde sahnelerin sıvaları neredeyse tamamen döküldüğü için figürlerin detayları anlaşılammaktadır (Şekil 45-46).

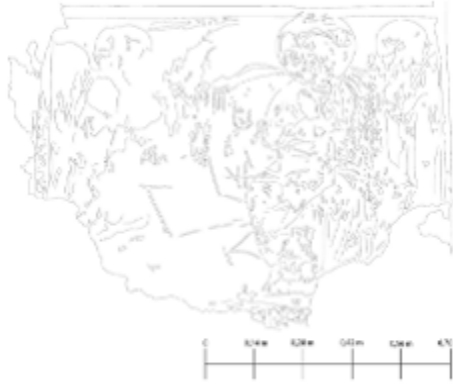

Şekil 45. Doğu Kemer
(Millet ve Rice, 1936, XLII/I)

Şekil 46. Doğu Kemer (2022)

Kuzey kemerin alt seviyesinde Kutsal Üçlü/Trinity (Baba, Oğul, Kutsal Ruh) tasviri yer almaktadır (Şekil 47-48). Kompozisyonun merkezinde kucağında Çocuk İsa'yı tutan Tanrı tahtta oturmaktadır. Çocuk İsa ise elinde güvercin şeklindeki Kutsal Ruh'u çevreleyen küreyi tutmaktadır. Tahtın sağında Vaftizci Yahya, solunda Meryem ayakta ve tahta dönük tasvir edilmiştir. Sahnenin altında güneyde de tekrarlanan Keruv bulunmaktadır.

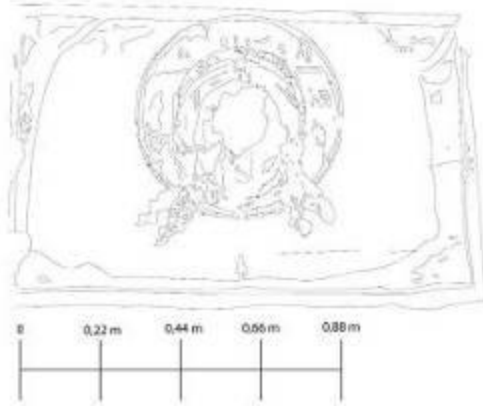

Şekil. 47. Kutsal Üçlü/Trinity (Gümüş, 2022)

Şekil 48. Kutsal Üçlü/Trinity (2022)

Güney kemerin alt seviyesinde Mandylion İsa tasviri yer almaktadır (Şekil 49-50). İsa mendilin merkezinde haleli olarak tasvir edilmiştir. Günümüzde İsa'nın yüzü oldukça tahrip durumdadır.

Şekil 49. Mandylion İsa (Gümüş, 2022)

Şekil 50. Mandylion İsa (2022)

Apsis yarım dairesinde kuzey duvarda üst seviyede İsa'nın Doğumu ve İlk Banyosu tasviri yer almaktadır. Kompozisyonun merkezinde Meryem kucağında bebek İsa ile uzanmaktadır. Meryem'in sağında Üç Müneccim Kral (Gaspar, Melkior ve Baltazar), solunda da çobanlara İsa'nın doğumunu haber veren bir melek yer almaktadır. İsa'nın ilk banyosu sahnesi kompozisyonun sağ altında yer almaktadır. Oturur şekilde tasvir edilen ve kucağında bebek İsa'yı tutan ebe kurnadaki suyun sıcaklığını kontrol etmektedir. Kompozisyonun sol alt köşesinde Yusuf belli belirsiz görülmektedir.

Şekil 51. İsa'nın Doğumu ve İlk Banyosu

Apsis yarım dairesinde kuzeydoğu duvarda Tapınağa Takdim (?), güneydoğu duvarda ise günümüzde tamamen yok olmuş bir sahne yer almaktadır (Şekil 51-52). Tapınağa Takdim sahnesinde de yapı detayları ve tek bir figür günümüze ulaşmıştır.

Şekil 51. Tapınağa Takdim ve Tanımlanamayan Sahne (2022)

Şekil 52. Tapınağa Takdim, Detay (2022)

Apsis yarım dairesinde güney duvarda yer alan Vaftiz sahnesi de günümüzde oldukça kötü durumdadır (Şekil 53). Sahnenin merkezinde ayakta perizonion giymiş İsa, sağında Vaftizci Yahya, solunda da Melekler tasvir edilmiştir.

Şekil 53. Vaftiz (2022)

Apsis yarım dairesinin kuzeyinde ve güneyinde orta seviyede, karşılıklı olarak iki aziz tasviri yer almaktadır (Şekil 54-57). Pembe khiton giyen kuzeydeki aziz sağ eliyle takdis işareti yaparken, sol elinde kapalı bir kodeks tutmakta; Gri başlıklı, sarı khlamys altına pembe khiton giyen güneydeki aziz sağ elinde bir asa, sol elinde de açık bir rotulus tutmaktadır. Azizlerin kimliğini belirleyebilecek herhangi bir yazıt bulunmamasına rağmen, güneydeki azizin doğu tipi gri başlığı ve elinde tuttuğu açık rotulustan yola çıkarak Şamlı Aziz Yuhanna (?), kuzeydeki azizin de üvey kardeşi Maiumalı Aziz Kosmas (?) olabileceği varsayılabilir.

Şekil 54. Şamlı Aziz Yuhanna (2022)

Şekil 55. Maiumalı Aziz Kosmas (2022)

Şekil 56. Şamlı Aziz Yuhanna (Gümüş, 2022)

Şekil 57. Maiumalı Aziz Kosmas (Gümüş, 2022)

Apsis yarım dairelerinde güney duvarda orta seviyede bir yapı ve alt seviyede madalyon içinde bir kuzu tasviri bulunmaktadır (Şekil 62-64). İki tasvirde de herhangi bir yazıt bulunmamaktadır. Yazıt bulunmadığı için madalyon içinde kuzu tasvirinin Tanrının Kuzusu tasviri olup olmadığı anlaşılamamıştır.

Şekil 62. Kuzu Tasviri (2022)

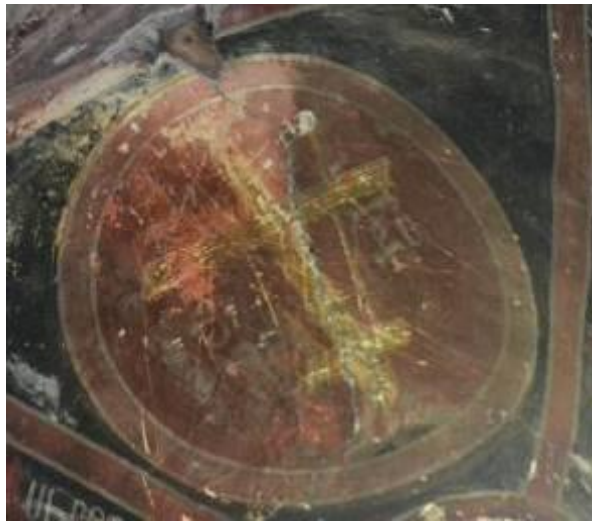

Şekil 63. Kuzu Tasviri (Gümüş, 2022)

Şekil 64. Yapı Tasviri (2022)

Apsis penceresinin kemer yüzeylerinde kuzeyde ve güneyde karşılıklı iki Keruv, kemer içinde ise bir haç tasviri yer almaktadır (Şekil 65). Haçın uzun kenarlarının altında İesus Christos'un kısaltması olan İU ΧΥ harfleri yer almaktadır.

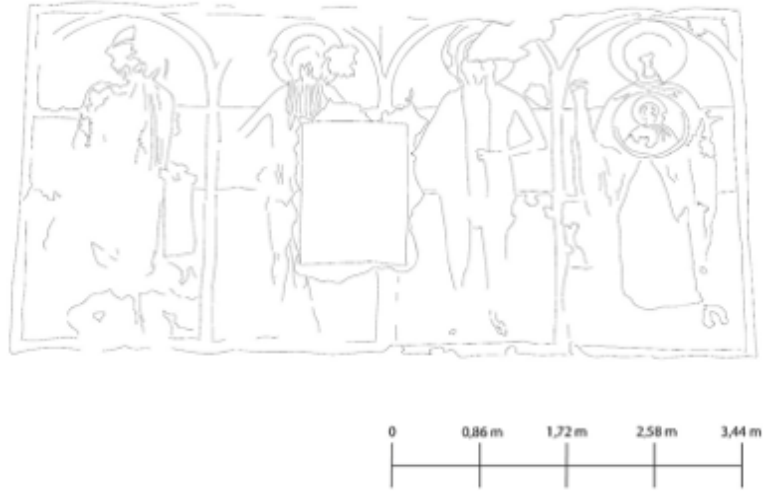

Şekil 65. Haç (2022)

Güney duvarın doğusunda ayakta, haleli dört figür bulunmaktadır (Şekil 66-67). Günümüzde oldukça tahrip oldukları için figürlerin kim oldukları anlaşılamamıştır. Haleli, çıplak ve uzun sakallı tasvir edilen ortadaki iki figür çileci azizler Makaryos ve Onuphrios, en solda göğsünde madalyon içinde bir figür tutan tasvir ise Platytera Meryem olmalıdır.

Şekil 66. Tanımlanamayan Bir Figür, Azizler Makaryos ve Onuphrios, Platytera Meryem (2022)

Şekil 67. Tanımlanamayan Bir Figür, Azizler Makaryos ve Onuphrios, Platytera Meryem (Gümüş, 2022)

Güney duvarın batısında duvar payesinin yüzeyinde ayakta tasvir edilen bir figür bulunmaktadır (Şekil 68-69). Figürün arkasında beyaz boya ile yazılmış bir yazıt bulunmaktadır. Yazıtta $\Upsilon\text{P } \text{N}\text{IKO}\text{L}\text{A}\text{O}\text{S}$ (Aziz Nikolaos) yazmaktadır. Sol elinde kapalı bir kodeks tutan Aziz Nikolaos'un yüzü ve bedeninin büyük bir bölümü insan eliyle tahrip edilmiştir.

Şekil 68. Aziz Nikolaos (2022)

Şekil 69. Aziz Nikolaos (Gümüş, 2022)

Güney duvarın batısında günümüze sadece sıva kalıntıları gelebilen sahnenin hangi tasvir olduğu anlaşılamamaktadır (Şekil 70). Sahnede sadece sarı, mavi ve kırmızı renkler görülmektedir.

Şekil 70. Tanımlanamayan Sahne (2022)

Günümüze gelemeyen fakat Rice'ın 1900lü yıllarda çektiği fotoğraflarda görülen tasvirler içinde batı cephede Çarmıh ve Diriliş sahneleri ile Jamatun'un güneydoğu duvarında Aziz tasvirleri yer almaktadır (Şekil 71-72).

Şekil 71. Çarmıh ve Diriliş, Batı Cephe (Millet ve Rice, 1936, XLIV)

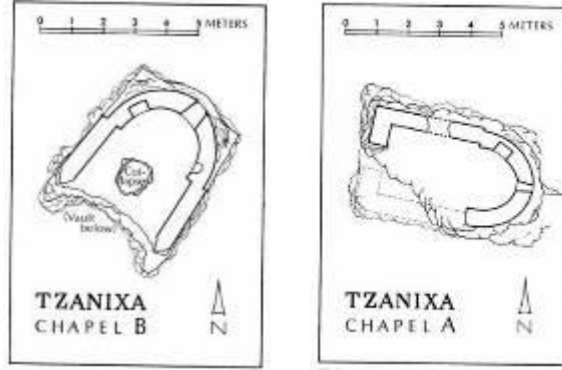

Şekil 72. Azizler, Jamatun, Güney Duvar (Millet ve Rice, 1936, XLIII/II)

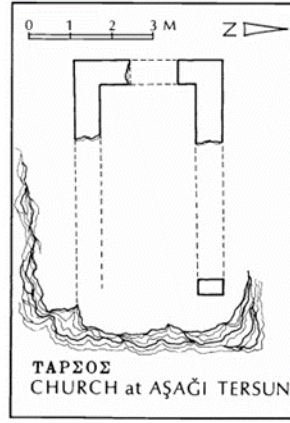
Değerlendirme ve Sonuç

Kaymaklı Manastırı Trabzon'da yer alan manastırlar arasında hem literatürde hem de halk arasında varlığı en az bilinen manastırdır. Ermeni ve Rumlar arasındaki problemlerden dolayı Trabzon'a gelen bazı dönem seyyahları bile yapıdan bahsetmemiştir. Kaymaklı Manastırı Katholikonu tek nefli bazilikal planlı olması açısından bölge içindeki yapılarla benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda Kaymaklı Manastırı Katholikonu plan uygulaması bakımından Gümüşhane'de Tzanicha Şapel A ve Şapel B (Şekil 73), Aşağı Tersun Şapeli (Şekil 74); Trabzon'da Maçka'da Peygamber İlyas Şapeli (Şekil 75), Çakılca Köyü Şapel A (Şekil 76), Soğuk Su Şapeli (Şekil 76), Bibat Köyü

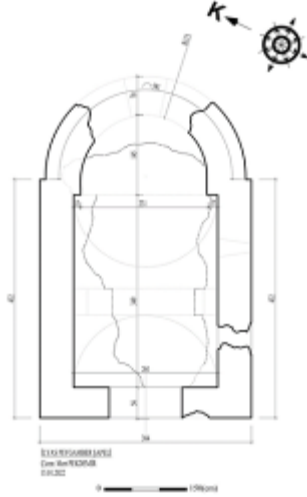
Pipat Şapeli (Şekil 76), Maçka Hamsiköy Kutsal Kurtarıcı Şapeli (Şekil 77) ve Sürmene Zavzaga Kalesi Şapeli'ne benzemektedir (Şekil 78).

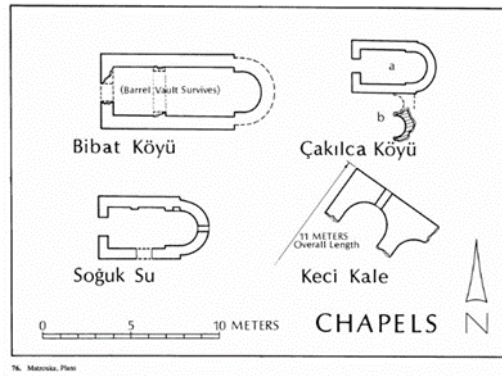
Şekil 73a-b. Gümüşhane'de Tzanicha Şapel A ve Şapel B (Bryer, Winfield, 2020, s.628)

Şekil 74. Gümüşhane Aşağı Tersun Şapeli (Bryer, Winfield, 2020, s.310)

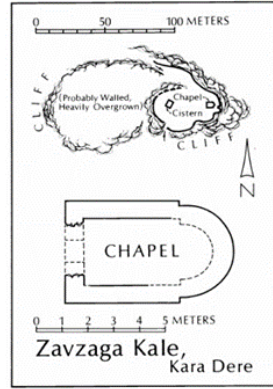
Şekil 75. Maçka, Peygamber İlyas Şapeli

Şekil 76. Maçka, Bibat Köyü, Pipat Şapeli, Maçka, Çakılca Köyü, Şapel A ve Soğuk Su Şapeli (Bryer, Winfield, 2020, s.519)

Şekil 77. Maçka, Hamsiköy Kutsal Kurtarıcı Şapeli (Bryer, Winfield, 2020, s.585)

Şekil 78. Sürmene Zavzaga Kalesi Şapeli (Bryer, Winfield, 2020, s.666)

2. dereceden anıtsal yapı olarak korunma altına alınan yapı şahıs malıdır ve tespit ve tescili yetersiz olmakla birlikte, yapının süreç içerisinde uğradığı değişimler ne yazık ki belgelenememiştir. Özellikle duvar resimlerinin bazıları 1900lü yılların başında bölgeyi ziyaret eden araştırmacıların çektikleri fotoğraflarda görülürken ne yazık ki günümüzde tamamen yok olmuş durumdadır. Yapının duvar resimleri incelendiği zaman özellikle aziz seçimleri ve ikonografik resim programı açısından Ermeni geleneği ile Rum geleneğinin içiçe geçtiği görülmektedir. Bu bağlamda yapıdaki duvar resimleri iki farklı etnik için de oldukça önemli bir yere sahiptir.

Yapıda günümüze ulaşabilen duvar resimleri iki farklı dönemde yapılmıştır. Apsis yarım dairesindeki yazıt 1593 tarihini, batıdaki girişin üzerindeki yazıt ise 1622 tarihini vermektedir. Bu bağlamda duvar resimlerinin üslup ve teknikleri incelendiği zaman doğu duvardaki Koimesis, Kudüs'e Giriş, Maiumalı Aziz Kosmas, Şamlı Aziz Yuhanna, İsa, Meryem, Meryem'e Müjde, Kutsal Üçlü/Trinity, Mandylion İsa, Madalyon içindeki kuzu, Kerubim Melekleri, Haçlar ve güney duvardaki Aziz Nikolaos 1593 tarihinde; Son Mahkeme, Aziz Theopistos, Aziz Eustathios ve Aziz Agapios, Aziz Stephanos'un Taşlanması, Tanımlanamayan Sütun Azizi, Çarmıh, Göğe Yükseliş, Başmelek Mikhael ve Aziz Nikolaos, Yunus Peygamberin Balığın Karnından Çıkması, İsa'nın Doğumu ve İlk Banyosu, Tapınağa Takdim, Vaftiz, Tanımlanamayan Bir Figür, İki Çileci Aziz ve Platytera Meryem 1622 tarihinde yapılmış olmalıdır. 1593 tarihli duvar resimlerinin genelinde kırmızı, kahverengi, koyu sarı, mavi ve gri tonları hakimken, 1622 tarihli duvar resimlerinde kahverengi, kırmızı, mavi, sarı ve özellikle pembe kullanımı öne çıkmaktadır.

Duvar resimlerinde Ermeni resim sanatında genellikle karşılaşılan figür ve sahnelerin dışında Bizans resim sanatında tercih edilen figür ve sahnelerin de tercih edilmesi belirgin bir Bizans etkisini yansıtmaktadır. Kutsal Üçlü/Trinity sahnesi özellikle 11. yüzyılda Bizans ve Rus sanatında karşımıza çıkmakla birlikte Ermeni duvar resim geleneğinde pek görülmemektedir. Maiumalı Aziz Kosmas ve Şamlı Aziz Yuhanna da Ermeni Kiliseleri'nde pek rastlanmayan figürler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Rum ve Ermeni sanatının içiçe geçmesine bir örnek olarak gösterilebilir. Genel olarak Bizans Kilisesinin saygıdeğer azizleri olarak kabul edilen Aziz Theopistos, Aziz Eustathios ve Aziz Agapios tasvirlerinin de Ermeni duvar resim geleneğinde sıklıkla

tercih edilmediği görülmektedir. Bununla birlikte Yunus Peygamber ikonografisinin de Ermeni resim sanatı içerisinde çok tercih edilen bir figür olmadığı söylenebilir. Sütun azizinin de sadece Ani Tigran Honents Kilisesi (Şekil 79) ve Ahtala Manastırı'nda işlendiği görülmektedir (Şekil 80).

Şekil 79. Ahtala Manastırı, Sütun Azizi Şekil 80. Sütun Azizi (Gül, 2018, s.422)

Aziz Nikolaos ve Başmelek Mikhael tasvirinin bir örneği Dadivank Manastırı Kilisesi'nde bulunmaktadır. Bununla birlikte Aziz Nikolaos tasvirinin güney duvarda tekrarlanması istisnai olarak kabul edilebilir ve azizin tasviri Orta Çağ boyunca Ermeni yapılarına bakıldığında 1297 tarihli Dadivank Manastırı Kilisesi'nde karşımıza çıkmaktadır (Şekil 81).

Şekil 81. Dadivank Manastırı Kilisesi, Aziz Nikolaos'un Tahta Çıkması

Çileci azizler olan Makaryos ve Onuphrios tasvirinin benzer örnekleri Ani Tigran Honents ve Gürcistan Yukarı Svaneti Lashtkhveri Başmelekler Kilisesi'nde görülmektedir.

Şekil 82. Aziz Makaryos
(Gül, 2018, s.425)

Şekil 83. Aziz Onuphrios
(Gül, 2018, s. 424)

Şekil 84. Aziz Makaryos ve Onuphrios,
Gürcistan Yukarı Svaneti Lashtkhveri
Başmelekler Kilisesi'nde (Gül, 2018, s.424)

Tüm bu verilerin ışığında Ermeni resim sanatı içinde özel bir yeri olan Kaymaklı Manastırı Katholikonu duvar resimlerinin Bizans ve Ermeni kültürlerinin bir sentezi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İlk adım niteliğinde olan bu çalışmanın özellikle Ermeni duvar resim ikonografisi alanında yetkin bilim insanları tarafından etraflıca incelenmesi doğru olacaktır. Daha önce de belirtildiği gibi 2. dereceden anıtsal yapı olarak korunma altında olan yapı günümüzde ne yazık ki gün geçtikçe daha da yok olmaktadır. Şahıs malı olduğu için kuruldand izin alınmadan, yapıya tarihi dokusunu bozan yeni işlevler kazandırılmaktadır. Bununla birlikte hem zorlu doğa koşulları hem bakımsızlık hem de kullanılmaması yapının zaman içinde yok olmasına neden olacaktır. Bu bağlamda biran önce, yapının bizden sonraki nesillere kalabilmesi adına önlemler alınmalıdır.

Kaynakça / Reference

- Artuç, N. (2008). 1915 Ermeni Olaylarına Farklı Bir Bakış, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 7(1), s.54-65.
- Avetisyan, A. (2019). ՄԵՂՐԻԻ ԱՆԱՊԱՍՏԱՆԱՑ ՎԱՆՔԻ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐՆԵՐԸ, *Լրութիւն հասարակական գիտություններ*, p.125-151.
- Ballance, S. (1960). The Byzantine Church in Trebizond, *Anatolian Studies*, Vol 10, p. 141-175.
- Bijişkyan, P. M. (1998). *Pontos Tarihi/Tarihin Horona Durduğu Yer Karadeniz*. (Çev. Hrand D. Andreasyan). İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.
- Bostan, H. (2002). Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat. TTK: Ankara.
- Bordier, J. (1935). Relation d'un voyage en Orient, «*Archeion Pontou*», № 6., Athens.
- Bryer, A., Winfield, W. (2020). *Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, C. I, II. (çev. İsmail Köse). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Clavijo, R. G. De. (1993). *Anadolu Orta Asya ve Timur*. (Çev.Ömer Rıza Doğrul). İstanbul: Ses Yayınları.
- Çiçek, R. (2001). *Trabzon'da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları*. Tarih İncelemeleri Dergisi. Sayı 16 (1), s. 121-139.
- Gül, M. (2018). *Ani Tigran Honents Kilisesi Duvar Resimleri*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Halaçoğlu, A. (2005). *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- İpek, N. (2021). *Trabzon'da Ermeni Nüfusun Hareketliliği*. Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 31, s.11-40.
- Horuloğlu, Ş. (1966). *Trabzon ve Çevresinin Tarihi Eserleri*. İstanbul: Sorun Yayınları.
- Karpuz, H. (1990). *Trabzon*. K.B.Y. Ankara
- Millet, G., Rice, T. D. (1936). *Byzantine Painting at Trebizond*. London: G. Allen & Unwin, Limited.
- Özen, H., Birlik, S. (2002). Tarihi Eserlerin Tescilleme Süreci ve Sonrası Sorunlar: Trabzon Kaymaklı Manastırı Örneği, *Mimarlık Dergisi*, Sayı 303, s.53-56.
- Rice, D. T. (1930). Notice on Some Religious Buildings in the City and Vilayet of Trebizond. *Byzantion*, Vol.5, p. 47, 79.
- Tepekaya, M. ve Çalık, R. (2005). Türk ve Alman Belgeleri Işığında Trabzon'da Ermeni Tehirinin Uygulanması, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, s.169-195, İzmir.
- Yiğit-Barut, F. (2014). *Trabzon Kaymaklı Manastırı Kilise, Şapel ve Çan Kulesi Restorasyon Projesi*. Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Ankara (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Yüksel, M. (2016). Suriye, Halep, Mısır, Zor ve Urfa Bölgelerinde Ermenilere Yönelik İskan Uygulamaları (1915-1917), *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 54, s.71-114.
- Winfield, D., Wainwright, J. (1962). Byzantine Church from Pontos, *Anatolian Studies*, vol.12, pp. 131-161.

Online Kaynakça

Online 1.

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/80/View_of_Kaymaklı%C4%B1_Monastery.jpg

Online 2. <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3b/Kaymakli.jpg>

[itobiad], 2022, 11 (3): 1767-1797

<p>Aydınoğlu Havsa Hatun ve Türbesi</p> <p>Aydinoglu Havsa Hatun and Her Mausoleum</p> <p>Video Link: https://youtu.be/OBvPIoYb5C8</p>	
<p>Bülent Nuri KILAVUZ</p> <p>Prof. Dr. , Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü</p> <p>Prof., Aydın Adnan Menderes University Faculty of Humanities and Social Sciences Department of Art History</p> <p>bnkilavuz@adu.edu.tr / ORCID: 0000-0002-0775-1945</p> <p>Mutlu ADAK</p> <p>Öğretim Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, AİİT Bölümü</p> <p>Lecturer, Aydın Adnan Menderes University Department of Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution</p> <p>mutlu.adak@adu.edu.tr / ORCID: 0000-0003-3641-1840</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 25.07.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 19.09.2022
Yayın Tarihi / Published	: 27.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Kılavuz, B. N. & Adak, M. (2022). Aydınoğlu Havsa Hatun ve Türbesi . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1767-1797 . doi: 10.15869/itobiad.1148340

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Bülent Nuri KILAVUZ , Mutlu ADAK).

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Aydınoğlu Havsa Hatun ve Türbesi

Öz

Aydınoğulları, XIV. yüz yılda Batı Anadolu'da, Aydın ve İzmir coğrafyasında hâkimiyet kurmuş önemli Türk Beyliklerindedir. Aydınoğlu Mehmed Bey tarafından kurulan bu beylik Türk devlet geleneği ve kültürü içerisinde hâkim olduğu toprakların mamur olması ve gelişmesi için çalışmıştır. Anadolu'daki çağdaş diğer Türk beyliklerine oranla bu hanedan içerisinde hatunların yoğun imar faaliyetlerinde bulunması dikkat çekmektedir.

Havsa Hatun, Aydınoğlu Mehmed Bey'in beş oğlundan dördüncüsü Süleyman Şah'ın oğlu olan Yakup Bey'in kızıdır. Havsa Hatun, Aydınoğullarının bölgede ilk yerleştikleri, "Yenişehir" adında yerleşim yeri kurdukları, büyük atası Aydın Bey'in faaliyet gösterdiği ve türbesinin olduğu coğrafi bölgede yöneticilik yapmıştır. Arşiv kayıtlarından Havsa Hatun'un bu bölgede önemli vakıflar kurarak imar faaliyetlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde Kuyucak ilçesi sınırları içinde yer alan Havsa Hatun'un türbesi Karacasu ilçesi sınırları içinde kalan Aydın Bey Türbesi'nin yaklaşık 10 km kuzeyinde, Antiochia antik kenti kalıntılarının yaklaşık 1 km doğusundadır. Kare planlı, tek kubbeli bu türbede Havsa Hatun ve Atabey Mustafa Bey'in mezarları vardır. Mustafa Bey'in mezar taşında 1411 tarihinde Havsa Hatun'un mezar taşında da 1425 tarihinde vefat ettiği yazılıdır. Türbenin Mustafa Bey'in ölümünden sonra yapıldığı anlaşılmaktadır. Atabey Mustafa, Aydınoğlu hanedanından Ahmed Efendi'nin oğlu, Havsa Hatun'un yeğenidir. Atabey Mustafa'nın da vakıfları bulunmaktadır.

Havsa Hatun Türbesi ve mezar taşlarından oluşan maddi kalıntılar, arşiv kayıtları ve vakfiyeler başta olmak üzere bu konuda yapılan çeşitli çalışmalar incelenerek, Aydınoğulları ve Anadolu Türk tarihinin önemli karakterlerinden olan Havsa (Hafsa) Hatun'un hayatı aydınlatılmaya çalışılmış ve beylikler dönemi sanatına ve tarihine katkı sunmak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aydınoğulları, Beylikler Dönemi, Havsa Hatun Türbesi, Kuyucak.

Aydinoglu Havsa Hatun and Her Mausoleum

Abstract

Aydinogullari is one of the substantial Turkish Beylik that have established dominance in Western Anatolia, which is the Aydın and İzmir regions, in the XIV. century. It is founded by Aydinoglu Mehmed Bey. Under Turkish state tradition and culture, this beylic worked for the development and thriving of the lands it dominated. Unlike the contemporaneous Turkish Beyliks in Anatolia, the zoning activities of the beylic were highly affected by women in the dynasty.

Havsa Hatun, one of the women of the Aydinoglu dynasty, is the daughter of Yakup Bey, the son of Suleyman Shah, the fourth son of Aydinoglu Mehmed Bey. Havsa Hatun's waqfs and works draw attention in archives and sources. Aydinogullari first settled in a region where they established a settlement which is called "Yenisehir." Havsa Hatun was an administrator in that region and established important waqfs. Havsa Hatun is an exemplary person who works for the development of her ancestral lands. The burial of

Havsa Hatun is within the borders of the Kuyucak district today. It is approximately 10 km north of Aydin Bey Tomb within the limits of the Karacasu district and almost 1 km east of the ruins of the ancient city of Antiochia. There are the graves of Havsa Hatun and Atabey Mustafa Bey in the square-planned, single-domed tomb. It is written on Mustafa Bey's tombstone in 1411 and on Havsa Hatun's tombstone in 1425 that she died. It is understood that the tomb was built after the death of Mustafa Bey. Atabey Mustafa is also one of the Aydınoğlu dynasty. His father's name is Ahmed Efendi. Atabey Mustafa also has foundations. He was noted for his philanthropic personality.

In this study, various sources, especially the material remains of Havsa Hatun Mausoleum and tombstones, archive records and waqf charters, were examined. And Havsa (Havsa) Hatun Hatun's life, one of the substantial characters of Aydinogullari and Anatolian Turkish history, was tried to be enlightened and aimed to contribute to the studies of the beyliks period history of art.

Keywords: Aydinogullari, Beyliks Period, Havsa Hatun Mausoleum, Kuyucak.

Giriş

Anadolu'da Moğol istilası ve tahakkümü sırasında çöküş sürecine giren Anadolu Selçuklu Devleti'nden koparak bağımsız hareket etmeye başlayan beyliklerden biri de Aydınoğullarıdır. Batı Anadolu Beylikleri, fetih faaliyetleriyle birlikte buldukları bölgelerde imar, kültür, ilim ve vakıf çalışmalarına önem vermiştir. Beylikler döneminde istikrar ve güven ortamının sağlanmasıyla birlikte Anadolu'da üretim ve ticaret canlanmış, kültürel faaliyetler yaygınlaşmıştır. Batı Anadolu'da kurulan Aydınoğulları Beyliği de ilmi, kültürel ve sanat faaliyetleri ile Anadolu Beylikleri arasında önemli bir konumda yer almıştır. Beylik hükümdarları tarafından devrin bilginleri itibar görmüş ve desteklenmiştir. Aydınoğulları, Anadolu'nun imarında ve iskânında önemli olan zaviyeler başta olmak üzere cami, medrese, köprü, çeşme ve türbe yapılarıyla her yönden bölgenin kalkınmasına katkıda bulunmuştur.

Anadolu Türk-İslam tarihi incelendiğinde hanedan mensubu kadınlar da imar ve vakıf faaliyetlerine katılmıştır. Batılı araştırmacılarda, Türk-İslam toplumunda kadının toplum ve aile içindeki durumu ve konumu hakkında yanlış bir algı oluşmuştur (Üçok, 2020, s. 11). Bu alandaki çalışmaların artmasıyla gerçekler ortaya çıkmaktadır. Bu çalışma ile Havsa Hatun örneği özelinde Anadolu Beylikler Dönemi'nde hanedan hatunlarının aktif bir konumda yer aldıkları, imar ve vakıf çalışmalarında varlık gösterdikleri, önemli eserlerin banisi oldukları ortaya konulmaktadır. Mimari ve süsleme özellikleri bakımından önemli bir yapı olan Havsa Hatun türbesi detaylı bir biçimde incelenerek bölge ve dönemin sanat özellikleri ortaya konulmuştur.

Havsa Hatun, Aydınoğlu Beyliğini kuran Mehmed Bey'in oğlu Süleyman Şah'ın oğlu Yakup Bey'in kızıdır. Süleyman Şah, Aydınoğlu Mehmed Bey'in beş oğlundan dördüncüsüdür (Akın, 1968, s. 221; Gökbel ve Şölen, 1936, s. 102). Havsa Hatun, Aydınoğullarının bölgedeki ilk fetih hâkimiyet alanı olan Yenişehir coğrafyasında (günümüzde, Nazilli, Kuyucak ve Karacasu yöreleri) kurduğu vakıf ve zaviyelerle yörenin gelişmesinde rol alarak, Türk ve İslam yurdu olmasına katkı sağlayanlardan olmuştur.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü bünyesindeki Kuyûd-ı Kadime Arşivi'nde (KKA TD) bulunan TD 571 numaralı Aydın evkaf defterinde (varak 136b-142b/2) "*Havsa Hatun*

binti Aydın İmareti Vakfı" bulunmaktadır (Sönmez, 2017, s. 129-130). Bu vakıf ile ilgili belgelerde Ahmet Efendioğlu Mustafa Bey ve Havsa Hatun'un adları geçmektedir.

Aydınoğlu Mehmed Bey, vefat etmeden önce Türk devlet geleneğine göre topraklarının yönetimini oğulları arasında pay etmiş ve dördüncü oğlu Süleyman Şah'a da Tire ve çevresinin yönetimini vermiştir (Yinanç 1929, s. 22-23). Süleyman Şah'ın 1315'ten önce doğduğu tahmin edilmektedir (Konukçu, 2018, s. 96). Süleyman Şah, Menteşe Bey'in torunu Mesud Bey'in oğlu Şücaeddin Orhan Bey'in kızı ile evlenerek (İbn Battûta, 2015, s. 282; Wittek, 1999, s. 52, 119) Menteşeoğulları ile akrabalık kurmuştur. Beyliğin merkezi Birgi'yi ziyaret eden Arap seyyah İbn Battûta, seyahatnamesinde Süleyman Şah'ın babası ile arasındaki bir meseleden dolayı kayın babası Menteşeoğlu Orhan'ın yanına gittiğini bildirmiştir (2015, s. 289). Süleyman Şah, babasının ölümünden sonra Umur Bey zamanında Tire ve çevresini idare etmiştir (Ergün, 2018, s. 360). Süleyman Şah'ın 1349'da öldüğü tahmin edilmektedir. Aydınoğlu Mehmed Bey ve diğer oğullarının mezarları Birgi'de aynı türbede iken Süleyman Şah'ın türbesi Tire'dedir.

Çalışmada konu edinilen Havsa Hatun; Yenişehir, Kuyucak, Karacasu çevresinde birçok vakıf bağışında bulunmuştur. Havsa Hatun, günümüzde yeri (lokasyonu) tartışmalı olan Aydın Yenişehir'in gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Aydınoğulları Beyliğinin siyaseten sona ermesinden sonra (Havsa Hatun gibi) Aydınoğlu ailesi fertlerinin, beylik topraklarında vakıf işlerine devam etmesi, bölgenin Türk-İslam yurdu ve medeniyeti içerisinde gelişmesine katkı sunması açısından önemlidir. Burada Havsa Hatun'un vakıf ve arşiv kayıtları hakkında bilgi verilmesinin yanında adıyla anılan türbenin mimari özellikleri, mezar taşlarının açıklanması ilk kez yapılarak sanat tarihi alanındaki çalışmalara katkı sunulacaktır.

Aydınoğulları ve Havsa Hatun

Aydınoğlu Mehmed Bey tarafından kurulan (1308/1310¹) beylik kısa zamanda özellikle Umur Bey'in Adalar Denizi'ne yönelik fetih politikası ile gelişmiş ve güçlü bir konuma gelmiştir. 1390 yılında Osmanlı Devleti'nin kontrolüne giren beylik Timur zamanında tekrar bağımsızlığını elde etse de kısa bir süre sonra tamamen Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Beyliğin hâkim olduğu topraklar; doğuda Karacasu, batıda İzmir'e ve Selçuk'tan Adalar Denizi'ne, güneyde Çine, Balat, kuzeyde Birgi ve Bozdağ'ın güney eteklerine kadar uzanan saha olmuştur.

Beyliğin, hanedan ailesi incelendiğinde kadınlar olarak; Hatun Şah Hatun, Hûrî Hatun, Hânzade Hatun, Azize Melek Hatun, Gürci Melek Hatun, Hundi Paşa (Başa) Hatun, İsa Bey Kızı Hafsa Hatun (Yıldırım Bayezid'in eşi), Havsa Hatun (Yakup Bey'in kızı), Fatma, Şakire, Sıdika, Ayşe ve Hatice isimleri tespit edilmektedir (Akın, 1968, s. 221). Beyliğin imar ve vakıf eserlerinde hanedan hatunları da etkindir. Özellikle çalışmanın konusu olan Havsa Hatun'un Aydın elindeki vakıfları (KKA TD, nr. 571, v. 91a-93b/3) önemlidir. Günümüzde var olmayan Yenişehir ve çevresinde Havsa Hatun vakıflarının yoğunluk kazanmasının nedeni bu bölgede yurt tutup vefat eden, türbesi de Boyasın'da (Esençay, Karacasu) olan büyük atası Aydın Bey ile ilgili olabilir.

Türbe hakkında daha önce yapılan yayınlar (Doğay Arel, 1967, s. 188-189; Selda Kalfazade, 1995, s. 196-202; Kürüm ve Özkan, 2014, s. 302; Konukçu, 2018, s. 96; Armağan, 2009, s. 48) başta tarihçesi, mimari özellikleri ve mezar taşları hakkında olmak üzere hatalı ve eksik bilgiler içeren çalışmalardan oluşmaktadır. Hatta bu türbenin Havsa Hatun'a ait olduğu hakkında şüpheler de ileri sürülmüştür (Gündüz Küskü, 2019, s. 256).

¹ Beyliğin kuruluş tarihi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır, bkn: (Akın, 1968, s. 22 vd.)

Ayrıca konuyla ilgili bazı çalışmalarda Aydınoğulları'ndaki iki Havsa Hatun'dan; İsa Bey'in kızı Hafsa Hatun ile bu çalışmada konu edinilen Yakup Bey'in kızı Havsa Hatun karıştırılmış ve tek Havsa Hatun varmış gibi ifade edilmiştir (Sönmez, 2017, s. 96-97, 129). Bunun dışında bu iki hatunun ismi aynı olduğu için vakıflarının karıştırıldığı da görülmektedir. İsa Bey'in kızına ait olmayan zaviye ve vakıfların ona ait olduğu ve soy kütüğündeki yeri gibi yanlış tespitler yapılmıştır (Akçe, 2021, s. 60). Osmanlı Padişahı Yıldırım Bayezid ile evlenen Hafsa Hatun, İsa Bey'in kızı'dır. Yıldırım Bayezid 1389-1390 kışında Germiyan ve Saruhan Beyliklerini topraklarına kattıktan sonra Aydınoğulları Beyliği'ni ele geçirmiştir (Emecen, 2012, s. 83; İnalçık, 2010, s. 112). Bu sırada tahtta İsa Bey bulunmaktaydı (Akın, 1968, s. 60-61). Beyliğin hâkimiyet altına alınmasından sonra Yıldırım Bayezid, İsa Bey'in kızı Hafsa Hatun ile evlenmiştir (1390). İsa Bey kızı Hafsa Hatun hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Sadece onun da hayırsever biri olduğu bilinmektedir ki Tire'de cami, çeşme ve zaviye yaptırmıştır (Uluçay, 1985, s. 8-9; Akın, 1968, s. 61). Bu çalışmada ise Yakup Bey'in kızı Havsa Hatun konu edinilmiştir. Ayrıntılı bilgilerin verileceği bu hatunun adıyla anılan türbe, 1995 yılında "Kız Türbesi" adıyla tescillenmiştir (Aydın İli Kültür Envanteri, C. 2, 2014, s. 360).

Havsa Hatun Türbesi içerisinde iki mezar bulunmaktadır. Biri Yakup Bey'in kızı Havsa Hatun'a diğeri Yakup Bey'in torunu Atabey Mustafa'ya aittir. Hanedan üyeleri içerisinde üç tane Mustafa isimli şahıs tespit edilmiştir (Akın, 1968, s. 221) ancak bunlardan sadece biri tahta oturmuştur. Bunlar arasında tahta geçen II. Umur'un oğlu Mustafa'dır. Fetret devri sırasında Aydınoğulları, Musa Bey liderliğinde tekrar bağımsız olmuştur. Musa Bey'in çok kısa süren saltanatından sonra 1403'te, başa (kardeşi) II. Umur geçmiştir (Akın, 1968, s. 79). İzmirli Cüneyd Bey², II. Umur'un şüpheli ölümünden sonra beyliğin topraklarına hâkim olmuştur, böylece Aydınoğulları tekrar tarih sahnesinden çekilmiştir (Adak, 2022, s. 256). Ancak Cüneyd Bey, Osmanlı Devleti'ne karşı mücadeleleri sırasında mağlup olunca Aydınoğulları yeniden bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'ne karşı çeşitli siyasi oyunlar içerisine giren İzmirli Cüneyd Bey, 1423'te Aydınoğlu saltanatını tekrar ele geçirmiştir. Cüneyd Bey, Ayasuluk'ta Mustafa Bey ile savaşıarak onu öldürmüştür (Akın, 1968, s. 81). 1423'te öldürülen Mustafa Bey, II. Umur'un oğludur. Ancak (biraz önce de ifade edildiği gibi) bu çalışmada konu edinilen Mustafa Bey Ahmed Efendi'nin oğludur. Ahmet Bey'in oğlu Mustafa tahta çıkmamıştır, bu nedenle hakkında yeterli bilgi ve kayıt bulunmamaktadır.

Osmanlı dönemi, Aydın Sancağına ait, tespiti yapılan mevcut tek mufassal tahrir defteri, Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü arşivindeki 571 numarada kayıtlı evkâf defteridir (Erdoğru, 2016, s. IX; Sönmez, 2017, s. 1; Ersan, 1999, s. 86) Vakıf kayıtlarına göre Aydınoğulları hanedan ailesinden on dokuz kişi vakıf tesis etmiştir. Tespit edilen vakıf sahibi on dokuz hanedan mensubu arasında altı tanesi kadındır (Ersan, 1999, s. 86). Bu durum hem hanedan kadınlarının Aydınoğulları'nda önemli bir konumda olduğunu hem de beyliğin ekonomik potansiyelini göstermesi açısından önemlidir. Yakup Bey kızı Havsa Hatun da vakıf sahipleri olan hatunlar arasında ön plana çıkmaktadır.

Hanedana ait vakıf eserleri arasında en çok zaviye (11 adet) inşa ettirilmesi dikkat çekmektedir (Ersan, 1999, s. 86). Hanedan ailesi dışında ahiler gibi birçok kişi ve zümre de Aydınoğlu (Akın, 1968, s. 92-103) coğrafyasında zaviye yaptırmıştır (Sönmez, 2017). Zaviye gibi vakıfların varlığı ve bunların çokluğu Aydın Eli'nin XIV. yüzyıldaki nüfus, ekonomik ve sosyal durumunun anlaşılması için önemli bir göstergedir. Barkan'ın ifade ettiği gibi; "Türk nüfusunun mütemadiyen garba doğru taşmasının o kadar tabii bir tezâhürü olan bu teşekküller (zaviyeler)" (2020, s. 173) Türk varlığının yerleştii mevkilerin

² II. Umur'un damadıdır.

geçmişteki durumunu tespit etmemize ve Türk nüfusunun dağıldığı coğrafyanın aydınlatılmasına veri sağlamaktadır. İbn Battûta 1333'te Anadolu'da gittiği her yerde ahileri ve zaviyeleri görmüştür (İbn Battûta Tancî, 2015; Waines, 2012, s. 136-137). Batı Anadolu'da gazi beylerle kolonizatör Türk dervişleri bu zaviyeler vasıtası ile Türkmenlere yeni yurtlar açmıştır. Bunlar arasında hanedan kadınlarından Havsa Hatun da bulunmaktadır. Bu yönüyle Havsa Hatun, fethi gerçekleştirilen Aydınolu topraklarının dağ başlarında, köyünde, ovasında bu tesislerin banisi olarak İslamiyet'in yayılmasına ve bölgenin Türkleşmesine olan katkısıyla Türk devlet geleneği ve kültürü içerisinde örnek bir hatun olarak yerini almıştır. Belki de Havsa Hatun, "*Bâciyân-ı Rûm*" kategorisinde yer almalıdır. Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında Türk dilinin gelişmesinde ve yaygınlaşmasında, Türklerin ticareti faaliyetlerde yar almasında Anadolu Bacıları olan "*Bâciyân-ı Rûm*" teşkilatının (Bayram, 2008) çok önemli katkı ve hizmetleri olmuştur.

Kaynaklarda Havsa Hatun hakkında yeterli bilgi yoktur. Vakfiyesi ile onun hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. Havsa ismi, Hz. Muhammed'in eşi olan Hz. Ömer'in kızı Hafsa'dan gelmektedir (Kandemir, 1997). Yer adı ve şahıs adı olarak Havsa ve Hafsa şeklinde Türk ad verme kültüründe yaygın bir şekilde kullanılmaktadır³. Yakup Bey'in kızı olan Havsa Hatun'un Hasan adında bir oğlu ve onun da Süleyman Şah isminde bir oğlu vardır (Konukçu, 2018, s. 98).

Havsa Hatun'un vakfettiği köy, çiftlik, bağ bahçe vb. araziler incelendiğinde bölgenin ekonomik-sosyal yönden kalkınmasını da sağlaması ile Havsa Hatun'u bir girişimci olarak tanımlamak mümkündür. Zira vakıfları ile bir ziraat merkezi olarak meyve, sebze üretimini; çiftlik olarak süt ve et üretimini ve hayvan yetiştirilmesini sağlayarak birçok temel ihtiyacın giderilmesini sağlamıştır. Böylece bölgede hem yerleşmenin artmasına hem de ekonominin canlanmasına katkı sağlamıştır. Burada da ifade edildiği gibi vakıflar aynı zamanda bir iskân çekirdeği oluşturarak ve insanları bu yerleşim merkezine çekerek buldukları bölgelerde nüfusun artmasını sağlamışlardır (Gümüşçü, 2019, s. 53). Havsa Hatun da, atası Aydın Bey'in yurt tuttuğu Büyük Menderes Vadisi'nde kurulan Yenişehir'in; banisi olduğu cami, medrese, imaret, zaviye ve bunları vakıflarıyla imar ederek şehircilik hizmetlerine katkı sunmuştur. Türk kültür ve vakıf medeniyeti açısından ata yurdu Yenişehir ve çevresinin imarında Havsa Hatun, vakıf kayıtlarına göre, Yenişehir'deki imaretine, Birgi'ye tâbi Bardagözü, Denizhavlusu (Mescidliköy) ile Yenişehir'e tâbi Amasya (Günümüzde Bozdoğan'ın köyü), Karacakilise, Kemer, Hatungüllücesu, Yeganlu ile Trabuz ve Papazlık köylerini vakfetmiştir (BOA, 1995, 381, 430, 457, 462 ve 463 nolu belgeler; KKA TD, 571 numaralı tahrir defteri, varak 136b-142b /2.). Bilindiği gibi imarethaneler yoksulların ihtiyaçlarının karşılanması için kurulmuştur. Bu yönüyle sosyal yardımlaşma, şehirleşme ve iskân sistemi açısından Havsa Hatun'un Aydınoluğlarının ilk yerleştiği bölge olan Yenişehir çevresinde önemli katkıları olduğu anlaşılmaktadır.

Havsa Hatun; kaynaklardan anlaşıldığına göre içinde medrese ve imareti olan bir külliye inşa ettirmiştir. Havsa Hatun'un diğer Aydınolu kadınlarından farklı olarak günümüze ulaşan 822/1419 tarihli bir vakfiyesi bulunmaktadır⁴. Vakfiyede "*Havsa Hâtûn bint-i Yakub Bey bin Süleyman Şah bin Mehmed bin Aydın*" şeklinde Havsa Hatun'un soy ağacı verilmiştir. Bu vakfiye ve vakıf arşiv verileri Havsa Hatun'un Aydın çevresinde bir imaret ve bir medrese yaptırmış olduğuna işaret etmektedir. Bu vakıflarına yeğeni

³ Samsun ve Edirne'de Havsa adlı ilçe bulunmaktadır. Ayrıca Oğuzların Salur Boyu'nun bir tiresinin adı, Havsa'dır (Budak, 2001, s. 24).

⁴ H. Akın, Havsa Hatun'un vakfiyesinin Türkçesini yayınlamıştır; (Akın, 1968, s. 176-178).

Atabey Mustafa da hayırda bulunmuş ve zaviye yaptırmıştır. Mustafa Bey, erken bir yaşta vefat edince buraya defnedilmiştir. Bu türbe onun vefatından sonra inşa edilmiş, daha sonra aynı türbeye halası Havsa Hatun da defnedilmiştir. İlgili vakfiye Aydınoğullarının şeceresinin, vakıflara önem veren bir kültüre sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca zaviyelerin, imaret ve medreselerin bölgede varlığını göstermektedir. Bu vakfiye siyasi tarih ve tarihî coğrafya açısından da 1419-1420 tarihlerinde bölgenin Osmanlı hâkimiyetinde olduğunu gösteren, bölgedeki yer isimlerinin tespitinde önemli bir kaynaktır. Bu vakfiye ve vakıflara dair arşiv kayıtları Havsa Hatun'un Aydınoğlu hanedan ailesi içinde imar ve şehircilik, eğitim ve sosyal dayanışma konularında hatunların da önemli katkıları olduğunu göstermektedir (BOA, 1995, 381, 430, 457, 462 ve 463 nolu belgeler).

Türbenin içindeki diğer mezar, Yakup Bey oğlu Ahmed Efendi'nin oğlu Mustafa Bey'e aittir. Mustafa Bey'in adına vakıf kayıtlarında rastlanmaktadır (Akın, 1968, s. 177). Vakıf kayıtlarından Mustafa Bey'in hanedan üyeleri arasında tahta oturmayan biri olarak hayır işleri ile meşgul olan bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Zaviye ve cami inşa ettirerek Havsa Hatun gibi Mustafa Bey de Aydın Eli'nin mamur olması ve halkın refahı için çaba harcamıştır. Mustafa Bey hakkında bilinenler çok sınırlıdır. Vakfiyeden soy bilgileri ve çocuklarının adları öğrenilmektedir. Ancak bunun dışında bir bilgi mevcut değildir. Mustafa Bey, Aydınoğulları soy kütüğünde; Aydın Bey oğlu, Mehmet Bey oğlu Süleyman Şah (Ö. 1350) oğlu Yakup Bey oğlu Ahmet Efendi'nin oğlu olarak yer almaktadır. (Akın, 1968, s. 177 ve 221). Yakup Bey, Havsa Hatun'un babasıdır. Bu şekilde Atabey Mustafa'nın Aydınoğlu Mehmed Bey'in üçüncü kuşak torunu olduğu anlaşılmaktadır. Atabey Mustafa'nın kaynaklara göre üç erkek evladı vardır. Adları Bayezid Çelebi, Süleyman Şah Çelebi ve Mehmed Çelebi'dir (Akın, 1968, s. 177,178 ve 221). Atabey Mustafa'nın kız evladı olup olmadığı bilinmemektedir. Havsa Hatun'un imareti ve Yenişehir yakınındaki Atabey Mustafa'nın yaptırdığı zaviyenin masrafları için Atabey Mustafa'nın kendi mülkünden köylerin gelirini vakfettiği belgelerden anlaşılmaktadır (Akın, 1968, s. 177). Bu çalışma sırasında türbedeki mezar taşlarının okunmasıyla Havsa Hatun'un mezarının yanındaki mezarın Havsa Hatun'un kardeşi Ahmet Efendi'nin oğlu H.814/M.1411-1412 yılında vefat eden Mustafa Bey'e ait olduğu anlaşılmıştır.

Havsa Hatun Türbesi

Havsa Hatun Türbesi, Aydın ili Kuyucak ilçesi sınırları içinde, Başaran köyü ve Azizabat köyünün arasında Azizabat köyünün yaklaşık 1 km batısında, Başaran köyünün de yaklaşık 1.5 km doğusundadır. Bölgenin önemli akarsularından Dandalas Çayı'nın doğusunda kalan antik Antiokheia (Menderes Antiokheia'sı)⁵ Kalesi'nin yaklaşık 1 km doğusunda, kaleye doğru yükselen yamaçta bir tepe üstünde, 37°52'26.623" Kuzey enlemleri, 28°33'17.288" doğu boylamları koordinatlarındadır. (Foto. 1-3)

⁵ Antiokheia hakkında geniş bilgi için bkn; (Söner, 2017, s. 139-153).

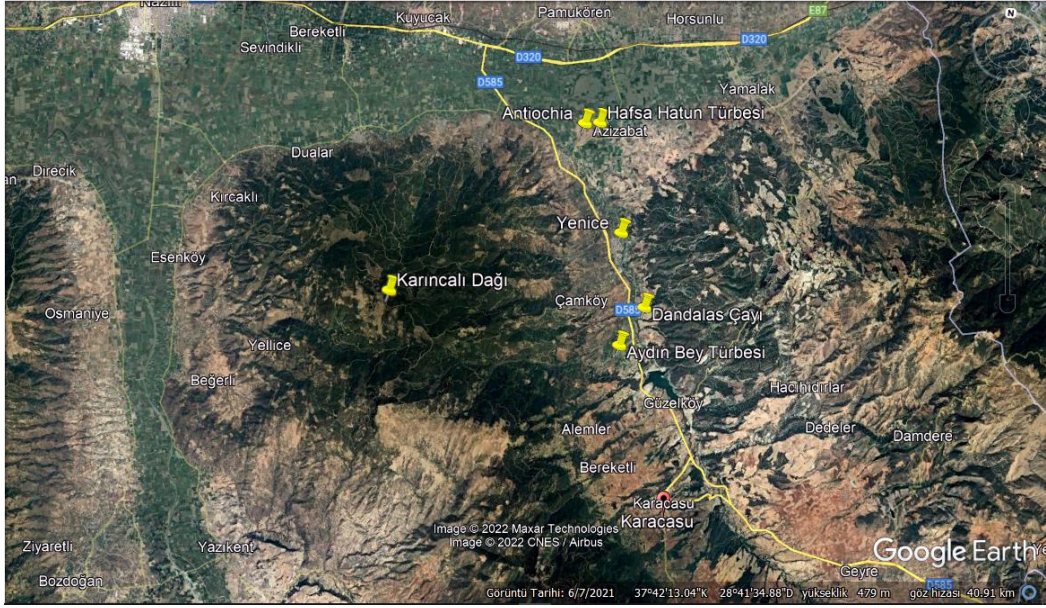

Foto. 1: Havsa Hatun Türbesi Vaziyet Görünümü (Google Earth'dan)

Türbenin yakın çevresinde (günümüzde) bir yapı kalıntısı ve yerleşim yoktur. Batısı dışında diğer üç yönünde geç Osmanlı ve günümüze ait mezarlar bulunur. Yapı, Başaran Belediyesi ve Kültür Bakanlığı tarafından 2008 yılında restore edilmiştir.

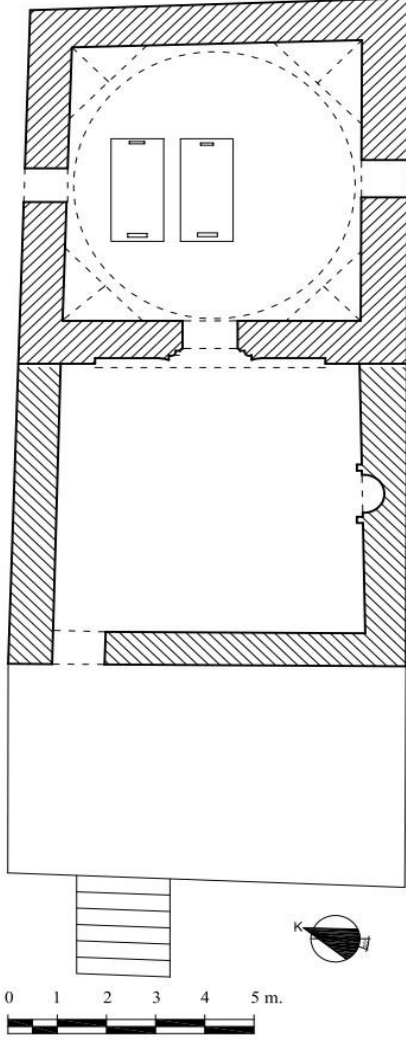

Foto. 2: Antiochia Antik Kentinden (Batıdan) Genel Bakış Foto. 3: Kuzeybatı Genel Görünüm

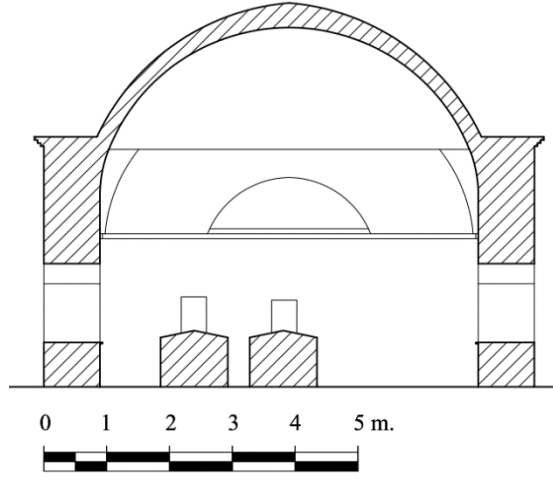
Bir tepe üzerine yerleşen Havsa Hatun Türbesi, batı-doğu doğrultusunda üç bölümden oluşur. Alanın kod farkı da batıdan doğuya doğru yükselmektedir. Batıda altı basamaklı çıkılan, 8.00 x 4.50 m ölçülerinde bir teras, bunun doğusunda 5.70 x 6.20 m ölçülerinde, kible duvarı mihraplı açık bir avlu ve en doğuda ise 5.90 x 6.00 m ölçülerinde kubbe örtülü asıl türbe bölümü yer alır. Yapının bölümleri düzgün bir planda değildir. Bölümler çarpık bir düzenlemeye sahiptir. (Çizim 1-2; Foto. 4-6) Batıdan doğuya doğru arazinin durumu ve yapının bölümlerinin mimari formuyla kademe kademe bir yükseliş dikkat çekicidir. Bu durum özellikle güney ve kuzey cephelerde daha belirgindir. Beden duvarları genel olarak kırma taş, moloz taş, devşirme mermer ve tuğla malzeme ile inşa edilmiştir.

Teras bölümüne batı cephenin kuzeyindeki altı basamaklı merdivenle çıkılır. Zeminden yaklaşık 1.20 m yüksekliktedir. Terasın zemini bölge malzemesi olan kum taşından sal

taşları ile kaplıdır. Sadece doğusunda avlu duvarı bulunur. Diğer cepheler duvarsızdır. (Foto. 4-5)

Çizim 1: Havsa Hatun Türbesi Planı

Çizim 2: Havsa Hatun Türbesi Kesiti

Foto. 4: Türbe Genel Görünüm

Foto. 5: Güneybatıdan Genel Görünüm

Foto. 6: Güney Cephe

Foto. 7: Güney Cephe Devşirme Malzeme

Güney cephede türbenin mimari kurgusu ve beden duvarlarındaki kademe kademe yükseliş belirgin bir biçimde kendini gösterir. Cephede teras ile avlu duvarının birleştiği yerde dilatasyonun varlığı malzeme uyumuna rağmen terasın sonradan tasarlandığını gösterir. Avlunun bu cephesinin ortasında bulunan mihrap da malzeme ve işçilik bakımından farklılık göstermektedir. Mihrap sonraki dönem onarımlarında yerleştirilmiş izlenimi oluşturmaktadır. Mihrabın bulunduğu bölümde yoğun bir tuğla kullanımı vardır. Taşların işçiliği ve boyutu duvarın diğer bölümlerinden farklıdır. Duvarın yan kısımlarında yatay yerleştirilmiş kaba yonu taş malzeme ve aralarında da kalın bir derz tabakası bulunur. Yer yer muhtemelen yakındaki Antiokheia kenti harabelerinden elde edilmiş devşirme malzeme de kullanılmıştır. Özellikle bunlardan biri mihrabın hemen batısında yer alan 47 x 55 cm ölçülerindeki beyaz mermer malzemeli, ortasında eşkenar dörtgen, yumurta dizisi ve akantus yaprağı işlemeli tavan kaseti (M.S. IV.-V. yüzyıl Roma Dönemi'ne ait olabilir) dikkat çekicidir. Avlu duvarı üstte harpuşta ile sonlanır. Mihrap yaklaşık 50 cm daha yükselerek kavisli biçimde kuzeye uzanmaktadır. Avlu ve türbenin güney cephede malzeme uyumu aynıdır. Ayrıca birleşme yerlerinde dilatasyon görülmez. Türbenin beden duvarları avlu duvarından sonra yaklaşık 2.00 m kadar daha yükselmektedir. Türbenin güney cephesinin ortasında mevcut haliyle yuvarlak kemerli bir pencere vardır. Pencerenin üst hizasından itibaren doğu-batı doğrultusunda yatay uzanan bir süsleme kuşağı cepheyi ikiye böler. Pencerenin iki yanındaki malzeme dokusundan ve süslemedeki bozulmalardan, pencerenin de formundan türbenin, geç Osmanlı Dönemi'nde (XVIII.-XIX. yüzyılda) bir onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. Beden duvarları üstte üç kademeli, altta tuğla üstte taş kornişle sonlanır. Kubbe eteği kasnaksız olarak yaklaşık 50 cm içeriden başlamaktadır. Gövdenin ortasındaki ve diğer cephelere uzanan tuğla süsleme kuşağı 65 cm genişliğindedir. Ortada 30 cm genişliğinde eşkenar dörtgen sırası alttan ve üstten testere dişi bordürle çevrelenmiştir. Kuşak köşelerde yaklaşık 40 cm kesintiye uğramaktadır. Süslemede kullanılan tuğlalar 17 x 34 x 4 cm ölçülerindedir. Tuğla kırıkları yer yer eşkenar dörtgenlerin aralarında ve içlerinde de kullanılmıştır. (Foto. 6-9) Doğu cephe beden duvarı sağırdır. Süsleme kuşağı diğer cepheyle aynı düzlemde devam eder. Duvar köşelerine gelen yerlerde yaklaşık 50 cm içerde sonlanır. Farklı renk ve boyutlarda kırma taş malzemeyle inşa edilmiştir. (Foto. 10)

Foto. 8: Güney Cephe

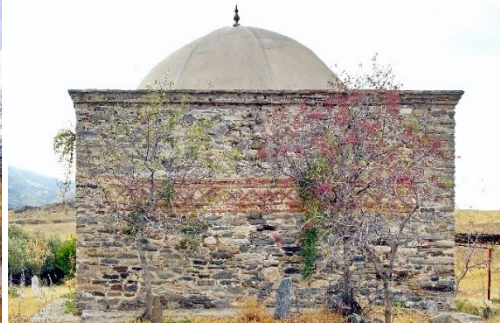

Foto. 9: Doğu Cephe

Foto. 10: Güney Cephe Tuğla Süsleme

Kuzey cephe güney cepheyle mihrap dışında benzer özellikler gösterir. Cephenin ortasında günümüzde yuvarlak kemerli bir pencere vardır. Cepheleri dolanan süsleme pencerenin iki yanında kesintiye uğrayarak pencerenin üstünde tek sıra tuğlayla kemer yaparak bir alınlık oluşturmaktadır. Üst kısmı biraz çökmekle birlikte sivri kemerli bir alınlıktır. Bu bölümün de geç Osmanlı Dönemi'nde muhtemelen bir deprem sonrasında onarım gördüğü anlaşılmakla birlikte güney cepheye oranla daha özgün kalmıştır. Eşkenar dörtgen süsleme kuşağının doğu kenarında dik yerleştirilmiş bir kaset tuğlayla sonlandırılması süslemenin ilk bu şekilde planlandığını gösterir. Beden duvarı bu cephede de diğer cephelerle aynı kornişle sonlanır. Avlu duvarı da sağır ve sade bir düzenlemeye sahiptir. Duvar üstte harpuşa ile sonlanır (Foto. 11-12). Teras ile avlu arasındaki dilatasyon burada da kendini gösterir.

Foto. 11: Kuzey Cephe Genel Görünüm

Foto. 12: Kuzey Cephe

Batı cephenin kuzeyindeki altı basamaklı merdivenle çıkılan teras muhtemelen daha sonra eklenmiştir. Kullanılan malzeme türbe ve avlu malzemesiyle uyumludur. Teras bir bakıma hazırlık bölümü gibi değerlendirilmiştir. Çevresinde herhangi bir korkuluk veya duvar izi bulunmaz. Terasın doğu kenarının kuzeyinde, avlunun batı duvarındaki basık kemerli giriş kapısı ile avluya geçilir. Giriş kapısı avlu duvarlarından yaklaşık 50 cm yükseltilmiştir. Giriş kapısının üzeri de avlu duvarları gibi harpušta ile kapatılmıştır. (Foto. 13-15)

Foto. 13: Kuzeybatı Görünüm ve Teras

Foto. 14: Sofa- Teras Bölümü

Avlu, doğu tarafından türbe ile diğer üç cephesinden de yaklaşık 1.50 m yüksekliğinde duvarlarla çevrilidir. Zemin terasta olduğu gibi sal taşları ile kaplıdır. Kible duvarının ortasında mihrap vardır. Mihrap, yarım daire planlı, üç sıra testere dişi kavsaralıdır. Duvarlardan 0.50 m yukarıya çıkıntı yapmaktadır. Sade mihrabın kavсарası testere dişi ve aralarındaki düz tuğla sıralarıyla, üst kısmı da yuvarlak kemerli taç ile düzenlenmiştir. Mihrap son onarımda çimento bazlı harç ile sıvanmıştır. Avlu bir bakıma namazgâh gibi düzenlenmiştir. (Foto. 16-17)

Foto. 15: Türbesi Namazgâh Kapısı

Foto. 16: Namazgâh Bölümü

Foto. 17: Namazgâh Mihrabı

Foto. 18: Batı Cephe

Foto. 19: Batı Cephe Değişirme Mermer Korkuluk Levhası

Türbenin giriş cephesi diğer cephelerden farklıdır. Cephenin ortasında basık kemerli, devşirme taş malzemelerle düzenlenmiş giriş kapısı vardır. Kapı iki kademeli, içteki kaval silmeli dıştaki vev düzenlenmiş tuğla sıralarıyla oluşturulmuş iki kademeli yuvarlak kemerle kuşatılmıştır. Kemerin iki yanında, diğer cephelerdeki eşkenar dörtgen süsleme sırasının altındaki testere dişi ile aynı hizada testere dışı sırası yer alır. Cephe 4.70 m genişliğinde sivri kemerle desteklenmiştir. Kemer gözündeki duvar ve giriş kapısı bölümü cepheden 12 cm girinti yapmaktadır. Kemerin dış kısmında da devşirme mermer malzemeler kullanılmıştır. Üst ve köşeler diğer cephelerde olduğu gibi kırma taş, tuğla ve geniş derz ile örülmüştür. Kemerin güney bölümünde devşirme beyaz mermer malzeme, Orta Bizans Dönemi'ne (X.-XII. yy.) ait templon levhası parçası olmalıdır. Cephe üstte diğer cephelerde olduğu gibi kornişle sonlanmıştır. Eyvan formlu türbelere

Foto. 20: Havsa Hatun Türbesi 1995 Öncesi İç Görünüm (Selda Kalfazade Ertuğrul'dan)

Foto. 21: İç Mekân, Batı ve Kuzey Duvar

benzer biçimde bir ön cephe anlayışına sahiptir. (Foto. 18-19)

2008 onarımı öncesine ait 1995 yılı fotoğraflarından duvarların beyaz badanalı harç ile sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Büyük oranda dökülen sıvaların altından beliren inşa malzemesi dış cephe ile aynıdır. Son onarım sırasında eklenen mermer çakma lahitlerin yerine özgününde (orijinalinde) iki şahideli sade mezarlardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kubbeye geçiş öğeleri günümüzde pandantif gibi gözükse de gerçekte dönemine uygun biçimde iki dilimli sivri kemerli tromplardan oluşmaktadır. Trompların arasındaki yüzeyler basit yuvarlak kemerle düzenlenmiştir.

Kare planlı iç mekânın ortasında ve bunun 40 cm kuzeyinde olmak üzere çakma lahit tarzında ve ikişer şahideli mermer iki mezar vardır. Mekânın üzeri onarımlarla bozulmuş iki dilimli tromp geçişli, 5.50 m çapında basık bir kubbe ile örtülüdür. Geçiş bölümü başlangıçta silmeyle kademelendirilmiştir. Türbenin girişi batı duvarının ortasındadır. Doğu duvarı sağır, kuzey ve güney duvarının ortasında yuvarlak kemerli birer pencere vardır. İç mekân günümüzde son onarımdan kalan çimento harcı ile sıvalı ve beyaz badana boyalıdır. İç mekânın zemini dışarıda olduğu gibi sal taşlarıyla kaplıdır. (Foto. 21-23)

Ortadaki mezar, Havsa Hatun'un eşi sanılan ancak mezar taşlarından tespit edildiği gibi Havsa Hatun'un kardeşi Ahmet Bey'in oğlu Atabey Mustafa'ya aittir. Zaviye ve vakıf sahibi olan bu hanedan üyeleri bu zaviyede birlikte defnedilmiştir. Kuzeydeki mezar ise Havsa Hatun'a aittir. Mezar taşlarının yeri 1995'ten önceki bir onarım sırasında değiştirilmiştir. Bu nedenle mezar taşları ait oldukları kişinin mezarında değildir. Mezar taşları üzerindeki yazılardan Atabey Mustafa'nın 1411 yılında ve Havsa Hatun'dan önce vefat ettiği anlaşılmaktadır. Havsa Hatun, 1425 yılında vefat etmiştir. Mustafa Bey'in mezarının ortada bulunmasından onun ölümünden sonra türbenin yapıldığı ve Havsa Hatun'un da vefat etmesiyle yanına gömüldüğü anlaşılmaktadır. Mezar taşlarının boyutları da birbirlerinden farklıdır. Mustafa Bey'in ayak taşı muhtemelen büyük olmasından dolayı Havsa Hatun'un baş taşıyla değiştirilmiştir. Son 2008 onarımında da Havsa Hatun'un ayak taşı (muhtemelen) ters-düz edilerek iç ve dış yüzleri yanlış olarak çevrilmiştir. Gerçekte sütunceli olan cephenin dışa bakması gerekmektedir. Havsa Hatun mezarının baş taşı ile Atabey Mustafa Bey'in mezarının ayak taşının önceki bir onarımda yer değiştirdiği anlaşılmaktadır. (Foto. 24-27)

Foto. 22: İç Mekân Doğu ve Kuzey Duvar Duvar

Foto.23: Türbesi İç Mekân, Batı ve Güney Duvar

Foto. 24: Atabey Mustafa Baş Taşı Dış Yüzü

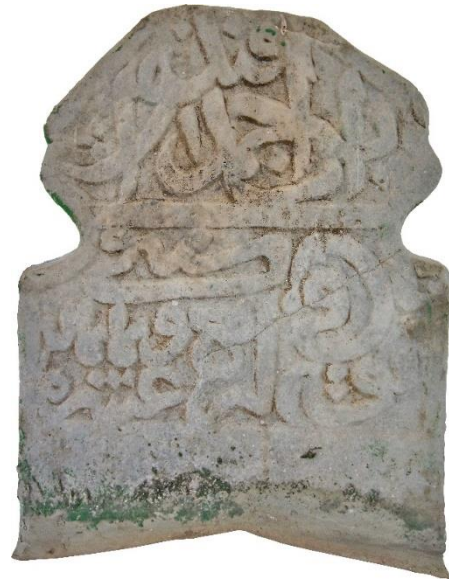

Foto. 25: Atabey Mustafa Baş Taşı İç Yüzü

Ahmet Efendi'nin oğlu Atabey Mustafa'nın mezarının baş taşı, 51 x 40 x 8 cm ölçülerinde mermer malzemeli, dikdörtgen formlu, kaş kemer alınlıklıdır. Alınlığın üst sivri kısmı zaman içinde aşınmıştır. Taşın her iki yüzü de (alınlıkta ve gövde bölümünde olmak üzere) iki satır, celi sülüs hatlı ve kabartma tekniğinde Arapça yazılıdır. Cephelerin kenarları ve satırların arası ince bir cetvelle çizilmiş ve satırlar için kartuşlar oluşturulmuştur. Baş taşının dış yüzünde;

اللهم (غفر.) لصاحب هذا القبر المرحوم “Allahümme ğafr lisahib hâzâ el-kabrel merhum” (Allah'ım bu kabrin merhum sahibine mağfiret eyle.) şeklinde dua yazılıdır. Baş taşının iç yüzünde ise; *Bin Ahmed Efendi tavaffe fi sene erbaa aşer ve semane mie* “Bin Ahmed Efendi Oğlu H.814 senesinde vefat etmiştir) yazmaktadır. Aile silsilenamesine göre Aydın Bey'in oğlu Mehmed Bey'in oğullarından olan Süleyman Şah'ın bilinen tek evladı Yakup Bey'dir. Yakup Bey'in de bir oğlu ve bir de kızı kaynaklarda geçmektedir. Oğlunun adı Ahmed Efendi, kızının adı Havsa Hatun'dur (Akın, 1968, s. 221). Türbedeki mezarlardan birinin sahibi olan Mustafa Bey'in babası Ahmed Efendi, Havsa Hatun'un kardeşi olan Ahmed Efendi olmalıdır. Havsa Hatun'un eşinin olduğu sanılan mezar, kardeşi Ahmed Efendi'nin oğlu Atabey Mustafa'nındır. Böylece bu sandukanın, mezar taşından H. 814/M. 1411-12 yılında vefat eden Atabey Mustafa'ya ait olduğu anlaşılmaktadır. (Foto. 24-25)

Havsa Hatun adına düzenlenen vakfiyede “Mustafa Bey bin el-merhum Ahmed Efendi bin Yakub Bey bin Süleyman Şah bin Mehmed Bey bin Aydınogulları” (Akın, 1968, s. 177) şeklinde Mustafa Bey'in de künyesi yazılmıştır. Vakfiyenin devam eden kısmında oğullarının adı da geçmektedir. Ahmet Efendi oğlu Mustafa Bey'in Yenişehir'deki vakfı olduğu (Akın, 1968, s. 177) ve vakfiyenin düzenlendiği Ramazan 822/Eylül-Ekim 1419 tarihinden önce vefat ettiğini mezar taşı da göstermektedir.

Foto. 26: Atabey Mustafa Ayak Taşı Dış Yüzü

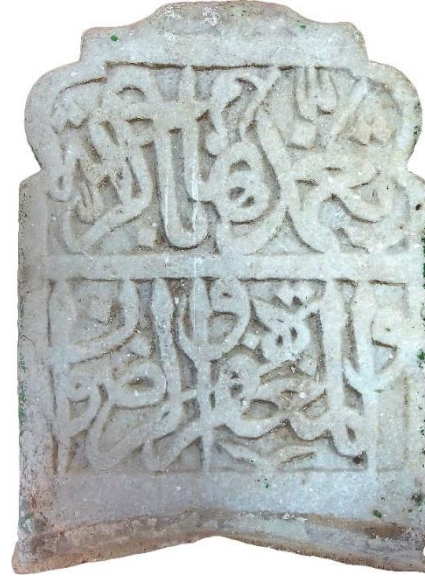

Foto. 187: Atabey Mustafa Ayak Taşı iç Yüzü

Atabey Mustafa'nın ayak taşı, 35 x 27 x 6 cm ölçülerinde beyaz mermer malzemeli, dikdörtgen formlu, kaş kemer alınlıklıdır. Alınlığın üst sivri kısmı zaman içinde aşınmıştır. Her iki yüzü de (alınlıkta ve gövde bölümünde olmak üzere iki satır) celi sülüs hatlı ve kabartma tekniğinde Arapça yazılıdır. Cephelerin kenarları ve satırların arası ince bir cetvelle çizilmiş ve satırlar için kartuşlar düzenlenmiştir. Ayak taşı dış yüzünde:

“*Fi araf ül cennat sene seman ve işrin ve seman mie*” (Mekânını güzel kokan cennet bahçeleri eylesin.) ifadesi ile H. 825/ M. 1425 vefat tarihi yazılıdır. Ayak taşı iç yüzü *تغمدها بالرحمة والمغفرة والرضوان* “*Tuhamiduha bilrahme velmağfere velrızvan*” (Allah onu rahmeti, mağfireti ve rıza ile örtsün.) duası vardır. (Foto. 26-27)

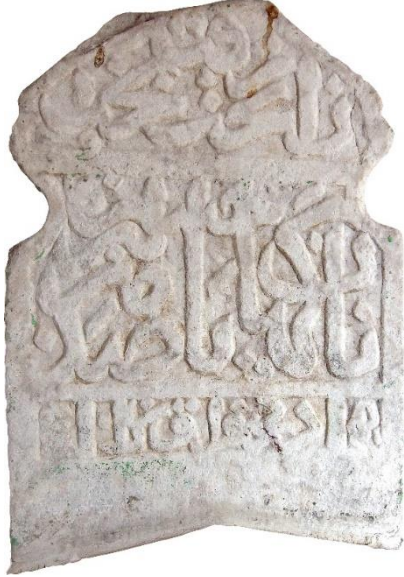

Foto. 28: Havsa Hatun Baş Taşı Dış Yüzü

Foto.29: Havsa Hatun Baş Taşı İç Yüzü

Aslında Atabey Mustafa Bey'in mezar taşı olan ve günümüzde Havsa Hatun mezarının baş taşı, beyaz mermer malzemeli ve 55 x 39 x 7 cm ölçülerinde, boyuna dikdörtgen formlu, üst kısmı kırık kaş kemer alınlıklıdır. Her iki yüzünde, alınlıkta ve gövde bölümünde olmak üzere celi sülüs hatlı ve kabartma tekniğinde Farsça yazılı kitabesi vardır. Dış yüzde, alınlıkta bir satır ve gövde bölümünde iki satır yazılıdır. Kenarlar ve satır araları cetvelle çizilmiştir. Gövdenin alt satırındaki harfler daha küçüktür. Satır, başta ve sonda tek harf, ortada ise kelime yazılıdır. Kitabe düzgün gibi görünse de bir anlam verecek şekilde okunamamaktadır.

Kitabede; *زان تخت کبه بخت/ناگهان یا .../...فراق....* “*Zan taht kubbe baht Nagehan ya hasret..... firak,....*” (bu taht kubbenin saadetinde aniden hasret..... ayrılık) yazmaktadır. Şahidenin iç yüzü alınlık ve gövde bölümü olmak üzere iki satırdan oluşur. Aynı şekilde kenarlar ve satır araları cetvelle çizilmiştir. Celi sülüs hatlı ve Farsçadır. Harfler daha

karışık olarak düzenlenmiştir. Sadece alınlıktaki (مصطفى بك) ات بك مصطفى Atabek Mustafa (Mustafa bey) ifadesi okunabilmektedir. (Foto. 28-29)

Foto. 30: Havsa Hatun Ayak Taşı Dış Yüzü

Foto. 31: Havsa Hatun Ayak Taşı İç Yüzü

Havsa Hatun mezarı, ayak taşı; beyaz mermer malzemeli, 36 x 30 x 8 cm ölçülerinde dikdörtgen formlu kaş kemer alınlıklıdır. XV. yüzyıl mezar taşı formlarında olmakla birlikte kemerin üst kısmı kırılmıştır. İki cephesi de işlemeli ve yazılıdır. Dış yüzü sade olmakla birlikte iç yüzü daha zengindir. Dış yüzünün sınırları ince bir silmeyle çevrelenmiştir. Kartuş şeklinde iki satır, celi sülüs hattında, kabartma tekniğiyle Arapça yazıyla düzenlenmiştir. Birinci satırın sonu, ikinci satırın baş kısmında boşluklarda kıvrık

dal ve rumi motifleri kullanılmıştır. Dış yüzünde اللهم اغفر هذا القبر المرحومه "Allahümme eġfir hâzâ el kabr el merhume" (Allah'ım bu kabrin merhume sahibine mağfiret eyle) yazılıdır. (Foto. 30)

Ayak taşının iç yüzü dönem özelliklerinde, alınlık ve gövde şeklinde iki bölümlü olarak düzenlenmiştir. Alınlık bölümü kaş kemerden oluşur. Gövde bölümü iki yandan kübik başlıklı, zikzak yivli sütuncelerle sınırlandırılmıştır. Alınlık bölümündeki biraz daha büyük tek ve gövde bölümündeki iki satır olmak üzere celi sülüs hattında ve kabartma tekniğinde üç satır; المغفوره خوص خاتون بنت سليمان شاه "El-mağfure Havsa Hatun binti Süleyman Şah" (Affedilmiş Süleyman Şah Kızı Havsa Hatun) yazılıdır. Burada dikkat çeken husus babasının değil de dedesinin isminin yazılmış olmasıdır. (Foto. 31)

Atabey Mustafa'nın günümüzdeki H. 825/ M. 1425 tarihli ayak taşı aslında Havsa Hatun mezarının baş taşıdır. Havsa Hatun mezarının baş taşı ise gerçekte Havsa Hatun'un yeğenin ayak taşı olmalıdır. Türbenin geçmiş dönemdeki onarımı sırasında yerleri değiştirilmiş olmalıdır. Mezar taşlarının form ve ölçüleri de bu karışıklığı göstermektedir. Gerçekte türbenin ortasında bulunan Havsa Hatun kardeşi Ahmet Efendi oğlu Atabey Mustafa'nın mezar taşları daha büyük boyutlarda iken kuzeyinde yer alan Havsa Hatun'un mezarının şahideleri daha küçük boyutlardadır. Bu durumda Havsa Hatun'un baş taşının; dış yüzünde; في عرف الجنات سنة ثمان و عشرين و ثمانمائة "Fi araf ül

cennat sene seman ve işrin ve seman mie” (Mekânını güzel kokan cennet bahçeleri eylesin. Sene sekizyüz yirmisekiz (H.828/M.1425) ifadesi ile vefat tarihi yazılıdır. İç yüzü **تغمدها بالرحمة والمغفرة والرضوان** “*Tuhamiduha bilrahme velmağfere velrızoan*” (Allah onu rahmeti, mağfireti ve rıza ile örtsün.) duası vardır.

Değerlendirme

Mezar anıtları, Türk Sanatının en önemli ve karakteristik özelliklerini barındıran yapılarıdır. Bu karakteristik özellikler, Türklerin ulaştıkları her coğrafyada, tarihin her döneminde ve kabul ettikleri her inanç sisteminde, dönemin imkânları ve anlayışı doğrultusunda değişip gelişerek uygulanmıştır. Özellikle yönetici ve yakınları için anıtsal mezar olan kümbet ve türbelerle İslamiyet’in kabulünden sonra yoğun olarak karşılaşılır. İslam dünyasında en çok türbe yapımı Selçuklu döneminde görülür. Anadolu örnekleri İran’a oranla daha yoğundur (Öney, 1981). Anadolu’nun fethi sonrasında Türklerin mezar anıtları ilk dönemlerden itibaren gelenekler doğrultusunda uygulanmış ve dönem içinde etkenlerle birlikte gelişmiştir. Anadolu Selçuklu döneminde zengin örnekler mevcuttur (Önkal, 1996; Tuncer, C. I, 1986). Türkiye’de türbe mimarisinin gelişimi üzerinde tipolojik ve terminolojik başta olmak üzere kültürel ve folklorik açıdan da çeşitli çalışmalar artarak devam etmektedir (Önkal, 2009). Anadolu Selçuklu dönemi sonrasında beylikler döneminde çevresel etkiler doğrultusunda farklı türbeler yapılmıştır. Bu beyliklerden biri olan ve Anadolu’nun en batısında ve deniz aşırı fetihlerde bulunan Aydınoğulları Beyliğinin tarihi ve sanatı hakkında çeşitli yayınlar yapılmakla birlikte bu dönem yeterince aydınlatılmamıştır. Aydınoğulları Beyliğinin önemli yapı gruplarından biri de yeni araştırmalarla birlikte sayıları artan türbelerdir.

Büyük Menderes ve Küçük Menderes Nehirleri arasında bir buçuk asırdan fazla bir süre varlıklarını devam ettiren Aydınoğullarının kurucu beyleri Aydın Bey’den itibaren haneden mensupları beylik coğrafyasının muhtelif yerlerinde medfundur (Haykıran, 2018, s. 328).

Havsa Hatun Türbesi, kare planlı, tek kubbeli tek katlı türbeler grubundandır. Cenazelik bölümünün varlığına dair herhangi bir iz yoktur. Beylikler döneminde birkaç örnek dışında cenazelik bölümü ortadan kalkmış ve türbeler tek bölümden oluşmuştur. Orta Anadolu bölgesinde Anadolu Selçuklu çağında kare planlı tek kubbeli türbeler XII. yüzyıl ortalarından itibaren yoğun olarak yapılmıştır (Arık, 1967, s. 74; Önkal, 1996, s. 231-300). Aydınoğulları beyliğinin kurucusu Aydınoğlu Mehmet Bey’in Birgi’deki türbesi (1334) (Daş, 2001; Önkal, 2013; Önkal, 2020) ve Tire’de Süleyman Şah Türbesi (1349-1350) (Önkal, 1991, s. 23-31; Önkal, 2020, s. 251-257; Ertuğrul, 1995, 185-187) (Foto. 32), Işıklar (Hafsa Hatun) Türbesi (Armağan, 2019, s. 31-32), Sırhatunlar (XIV. yy ikinci yarısı) Türbesi (Önkal, 1991, s. 31-35), Aydın Alihan Baba (İsmail Bey) Türbesi (1381-1382) (Ertuğrul, 1995, s. 190-196), Germiyanoğulları döneminden; Çivril Emirhisar Köyü Türbesi (XIV. yy), Sandıklı Mentüş Köyü Türbesi (XIV. yy), Sandıklı Muradim (Muradım) Türbesi (XIV. yy), Kula Süleyman Şah Türbesi (1387) (Çizim. 3), Altıntaş Işıklar Köyü I Nolu Türbe (XIV. yy) (Çizim. 4), Kütahya Paşam Sultan Türbesi (XIV. yy) (Uysal, 2006, s. 241-249,252-257) kare planlı ve tek kubbelidir. Örneklerde de görüldüğü gibi Batı Anadolu’da kurulan beylikler döneminde, Anadolu Selçuklu mezar anıtının zenginliğine ve bu dönemde fazla rağbet görmemesine rağmen sade, kare planlı tek kubbeli türbeler daha yoğun yapılmıştır.

Saruhanlı Beyliği mimarisinde türbelerde kubbeli kare mekânın önünde bir hazırlık bölümü anlayışında ön mekân uygulamaları yapılmıştır. Bu ön mekânlar, türbede medfun olanın ruhuna yapılacak etkinlikler için düzenlenmiş olmalıdır (Önkal, 2020, s. 201). Havsa Hatun türbesinin batısındaki mihraplı avlu bir musalla (namazgâh) (Wensinck, 1979, s. 673-674; Diez, 1979, s. 674-675; Baysun, 1979, s. 675-677; Bozkurt, 2006, s. 357-358; Tiryaki, 2006, s. 359-360) şeklinde düzenlenmiştir. Mescid-Türbe birleşiminin farklı bir uygulaması olarak Anadolu'da benzer örnekleri vardır (Doğay Arel, 1967, s. 271). İslam mimarisinde, mescid-türbe ilişkisinin Hz. Peygamberin Medine Mescidi bitişiğindeki türbesine kadar giden bir geçmişi bulunmaktadır. Kiliselerde aziz ve azizelerin bedensel kalıntılarının korunması, Şam Emeviye Camiinde bulunan Hz. Yahya Türbesi, Kahire'de el-Cuyuşi Meşhedi de bunlara örnektir. Toplumda manevi rabitanın canlı tutulması anlayışıyla mescid-türbe tasarımı zamanla yaygınlaşmış ve her dönemde karşımıza çıkmıştır (Önkal, 2021, s. 251). Divriği Ahmed Şah, Kayseri Hunad Hatun, Harput Arap Baba, Karaman Sadeddin Ali, Alanya Akşebe Sultan mescit-türbesi Selçuklu dönemi uygulamalarıdır. Beylikler döneminde bu gelenek yaygın olmasa da devam etmiştir. Beyşehir Eşrefoğlu, Niğde Sungur Bey, Seydişehir Seyyid Harun, Manisa İshak Çelebi türbeleri camiye eklenmişlerdir. Birgi Ulu Camii ve Mehmed Bey türbesi de bu uygulamaya dâhil edilebilir. Osmanlı döneminde baninin türbesi ile cami ayrı yapılsa da ilk zamanlarda Selçuklu ve Beylikler dönemlerine benzer uygulamalar da görülmüştür. Bilecik Şeyh Edebalı, Amasya Yörgüç Paşa, Amasya Mehmet Paşa, Ankara Hacı Bayram Veli, Bursa Hamza Bey ve Manisa İbrahim Çelebi Cami ve Türbeleri buna örnek oluşturmaktadır. Klasik dönemin ve Mimar Sinan'ın önemli yapılarından Üsküdar Şemsi Paşa Camii ve Türbesi bu türün en ilginç ve başarılı örneklerindedir (Önkal, 2021, s. 256-257). Saruhanoğullarından Manisa Saruhan Bey Türbesi'nin de benzer şekilde (XIV. yy. 2. yarısı) (Çizim 5; Foto. 33) (Acun, 1999, s. 380) doğusunda bitişik bir yapı kalıntısı bulunmaktadır.

Germiyanoğulları döneminden Kütahya Paşam Sultan Türbesi'nin (XIV. yy. 2. yarısı) önünde (batı) mescit olarak kullanılan mihraplı bir bölüm vardır (Uysal, 2006, s. 255). (Çizim. 6; Foto. 34) Havsa Hatun Türbesi'ne (konum olarak) yakın olan, Denizli Serinhisar'da Yatağan Baba Türbesi'nin (1244-XIII. yy. ilk yarısı) kuzeyinde bitişik olarak Mescit bölümü vardır (Çizim. 7). Yatağan Baba Türbesi, Konya Ilgın Dediği Sultan Zaviyesi (576/1180) mescid ve türbeden oluşan yapılarıyla bu kategorinin erken tarihli örneklerdendir. Yine Karamanoğlu döneminden; Alanya Mahmud Seydi Türbe ve Zaviyesi (XIV. Yüzyılın ilk çeyreği), Konya Ebu İshak Kazeruni Türbe ve Zaviyesi (1418) iki kısımdan oluşan türbelerdendir (Çaycı ve Aytin, 2006, s. 183-184; Dağdelen, 2016, s. 16-17). Özellikle Batı Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında etkin olan ve bu bölgelerin fethiyle birlikte XIII. yy. başından itibaren yayılmaya başlayan zaviyeler; iskândan imara, zanaattan ticarete, askerlikten eğitime ve dini hayata kadar pek çok alanda etkili olmuştur. Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan ve dağılan gezgin Türk dervişleri, yeni fethedilen Anadolu topraklarına göçebe Türk boylarının yerleşmesinde ve yurt tutmasında önemli roller üstlenmiştir (Barkan, 1942; Ocak ve Faroqhi, 1986; Erdoğan, 1994; Erdoğan, 2000; Yiğit, 2013). Bu çalışmada ele alınan yapıdan arşiv kayıtlarında "*Havsa Hatun Zaviyesi*" olarak bahsedilmektedir. Türbeyle birlikte mescit ve imaret de kayıtlarda yer almaktadır. Günümüze ulaşamayan imaret ve mescit muhtemelen yapının çevresindeki kalıntılardadır. Yöre halkından edindiğimiz bilgiler doğrultusunda 2010 yıllarına kadar Türk geleneklerinde önemli gün ve zamanlarda türbe etrafında kurbanlar kesilerek çeşitli etkinlikler düzenlenmiştir.

Anadolu'da XIII. yüzyıl başlarında ortaya çıkmaya başlayan ve XIV. yüzyıl başlarında gelişen ve sonrasında sadeleşmeye başlayan ve değişen eyvan tipi türbeler Beylikler döneminin önemli yapı formlarındandır (Sözen, 1968, s. 167-219). Eyvan formu türbe-kümbetlerin en erken örnekleri XII. yüzyılda Dehistan bölgesinde görülmüştür. Germiyanogulları devrinden Altıntaş-Alıncık Köyü Türbesi (XIV. yy), Kütahya II. Yakup Çelebi (1411-12/1414), Kütahya Paşam Sultan Türbesi (XIV. yy II. yarısı) (Uysal, 2006, s. 325-326) (Çizim. 6; Foto. 34). Menteseogullarından Çine Ahmet Gazi (Ahi İbrahim-Hızır Bey) Türbesi (XIV. yy ortası) (Duran, 1995, s. 175-178) (Foto. 35) bölgedeki eyvan formlu türbelerdendir.

Batı Anadolu Beylikleri mimarisinin önemli özelliklerinden biri de eyvanlı cephe anlayışını geliştirmeleridir. Anadolu'da gelişen eyvanlı türbeler ile ilişki içindeki bu cephe düzenlemesinde zamanla eyvanın derinliği azalmış ve sembolik olarak kemer kalmıştır (Doğay Arel, 1967, s. 271). Batı Anadolu Beyliklerinde, bölgede Germiyanogulları ve Saruhanogulları Beyliklerinde ön cephesi eyvan formlu türbelerin sadeleşmesiyle oluşmuş cephe düzenine sahip türbeler inşa edilmiştir. Saruhanogulları Beyliğinden Manisa Saruhan Bey Türbesi (XIV. yy. 2. yarısı) (Önkal, 2021, s. 271), Manisa Revak Sultan Türbesi (1371) (Acun, 1999, s. 380), Manisa Yedikızlar Türbesi (XIV. yy. son çeyreği) (Çizim. 8; Foto. 36) (Acun, 1999, s. 380), Germiyanogulları Beyliğinden Kula Süleyman Şah Türbesi (XIV. yy son çeyreği) (Önkal, 2021, s. 278), Kütahya Altıntaş Işıklar Köyü I. Nolu Türbe (XIV. yy. 2. yarısı) (Çizim 4) (Uysal, 2006, s. 252) bölgede beylikler dönemine ait benzer formlu türbe örnekleridir.

Türbede, yapı malzemesi olarak kırma taş, moloz taş, devşirme malzeme ve tuğla kullanılmıştır. Yörede yoğun olarak ocaklarının bulunduğu ve mimaride kullanılan, kum taşı olarak da adlandırılan "Mika Şist" taş malzeme ile inşa edilmiştir. Yakın antik kentlerden nitelikli mermer malzeme ve düzgün kesme taş malzeme yanında tuğla parçaları da harçla karıştırılarak veya derz içlerinde parça halinde değerlendirilmiştir (Kolay, 1999, s. 22).

Türbenin beden duvarlarında pencerelerin üst hizasında bir kuşak halinde dolanan eşkenar dörtgen (baklava, göz) geleneğin devamının göstermektedir. (Foto. 6-12) Namazgâh bölümünün güney cephesinde kullanılan devşirme malzemenin tercih sebebi de belki eşkenar dörtgen motifidir. (Foto. 7)

Türk süsleme sanatlarının kültürel kökenlerini destanlar ve mitler oluşturmaktadır (Duran, 2002, s. 151-168; Duran, 2017, 696). Türk sanatında oldukça sık karşılaşılan "Tanrı damgası" biçimlerinden biri, geometrik bir süs olarak "kilim deseni, tepe üstü konmuş dörtgen" şeklinde de tanımlanan eşkenar dörtgen-baklava motifidir.

Türk sanatında özellikle, çadır, kubbe, ev, türbe, minare, taç kapı gibi yapılarının mimari süslemelerinde sıklıkla karşımıza çıkan ancak geometrik süsleme olarak kabul edilen, düzenlemelerde "okucu, baklava dilimi, tuğla palmet" gibi motif isimlendirmeleriyle karşımıza çıkan, işleme aslen bir damga olup daha sonra Göktürk alfabesinde "eb/be-b" harfi olarak yerini almıştır. Bu damga-harf ile ikili bir kullanımda motif formunda görünen bir diğeri X "ed – mülkiyet bildiren damga"dır. Bu iki damga genel geometrik düzenleme içinde bir motif görünümü kazanmıştır (Duran ve Aslan, 2019, s. 123; Öztürk, 2017).

Türk boylarının simgesi ve Göktürk alfabesinin harflerinden biri olan “X” motifi; Türk sanatından camiler, minareler ve mezar yapılarında süsleme unsuru olarak kullanılmıştır. Bu motifin mimari eserlerde geometrik düzenler içinde yerini alması İslamiyet’in kabulü sonrası Karahanlı döneminde başlamış, Selçuklu ve Osmanlı dönemi eserlerinde farklı coğrafyalarda tek başına genellikle de geometrik bir kompozisyonun parçası olarak süslemeler arasında belirleyici bir unsuru olarak yer almıştır. Eski Türk inançlarında “Tengri” sembolü olarak da kullanılan “X” motifi Türklerin İslamiyet’i kabulü ile birlikte Allah’a inanç, O’na bağlılık, teslimiyet, sahiplenme, O’na kavuşma ve O’nda ‘bir olma’yı ifade ettiği anlaşılmaktadır (Kuru, 2020, s. 2282). Eşkenar dörtgen (baklava) motifi Türk Sanatında; Hun dönemi kurganlarından Anadolu’da Selçuklu ve Osmanlı dönemine kadar dokumadan mimariye çeşitli eserlerde süsleme unsuru olarak kullanılmıştır (Kırzioğlu, 2001, s. 11-129). Bu örneklerde olduğu gibi Orta Asya ve erken dönem Anadolu Türk Mimarisinde konar-göçer kültürün bazı özelliklerinin çalışma konusu mimariye yansdığı görülmektedir. (Foto. 38)

Türkistan’da en yaygın olan çadır tipi “keregü”, “yurt”, “topak ev”, “üy” veya “kiyiz üy” (keçe ev) denilen ve çok eski bir geçmişi olan kubbeli, keçe çadırlardır (Bozkurt, 1972, s. 159-160; Cihan, 2018, s. 44; Diyarbakirli, 1972, s. 43-44; Şahin, 2016, s. 29). Türk çadırının yapımında çeşitli aşamalar vardır. Bunlardan en önemlisi de çadırın iskeletini oluşturan “Tarım” dir (Kerege, Gergi, Kanat). Çadırın iskeleti, ahşap çıtaların birbirlerine çapraz bağlanmasıyla oluşturulur ve aralarında eşkenar dörtgen (baklava) motifli gözler oluşur (Çoruhlu, 2007, s. 121; Gömeç, 2019, s. 11-24; Deveci, 2017, s. 433-452). Türk çadır geleneğinin Anadolu’da mimari etkileşimde bulunduğu açıktır (Akçay, 1993, s. 97-98). Kırgızistan’da mezarların üzerine gelenekler doğrultusunda metalden çadırlar konulmaktadır⁶. (Foto. 39-40)

Rastlantısal olarak oluşmayan bir anlam, değer ve yaşanmışlığı olan Türk sanatında; eşkenar dörtgen, baklava motifi, Orta Asya’dan Anadolu’ya, dokuma el sanatlarından mimariye kadar çeşitli alanlarda süsleme amaçlı olarak kullanılmıştır. Tek başına veya başka motiflerle birlikte ele alınmıştır. Türk sanatında en çok kullanılan motiflerden biridir. Semboller üzerinden, damgalardan Göktürk alfabesine ve inanç sistemlerine kadar pek çok anlam yüklenmiştir.

Beylikler döneminde sanduka (yatay) ve şahide (dikey) formlu mezar taşları Selçuklu geleneğinin bir devamı olarak sürdürülmüştür. Şahide formlu mezar taşları sade dikdörtgen yanında dilimli kaş kemer formlu örnekleri de yaygındır. Özellikle baş taşlarının ön yüzleri iki yandan sütünce görünümünde silmelerle sınırlandırılmıştır. Kitabelerin dili genel olarak Arapçadır. Bununla birlikte Farsça beyitler de vardır. Yazılar sülüs karakterli ve kabartma tekniğindedir. Yazıların arasındaki boşluklar palet ve rumî gibi bitkisel motiflerle süslenmiştir (Kaya, 2012, s. 344-351). Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi’nde sivri kemer alınlıklı şahideler yanında dilimli kemerli şahideler de yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Dilimli kemer alınlıklı şahidelerin yanları yivli sütuncelerle sınırlandırılarak zenginleştirilmiştir. Aydın bölgesinin çevresindeki çağdaş diğer beyliklerde de aynı formda mezar taşlarının görülmesi bir dönem özelliğidir. Ankara, Konya, Bursa, Edirne, Afyon, Manisa, Muğla, Denizli bölgesi mezar taşlarında benzer örnekler vardır⁷. (Foto. 41-42)

⁶ <https://twitter.com/NurayBLGL1/status/1298978792791187457/photo/1> (Erişim Tarihi: 18.07.2022)

⁷ Dönem ve bölge örnekleri için bkn; (Eroğlu, 2022; Pektaş, 2010; Pektaş, 2019; Ünal, 2018).

Sonuç

Bu çalışmada Batı Anadolu'da varlık gösteren beyliklerden biri olan, Aydınoğulları soyundan gelen kişilerden olan Havsa Hatun'un ve Atabey Mustafa'nın; Aydın ili Kuyucak ilçesi Başaran köyündeki türbe ve vakıfları hakkında bilgi verilmiştir. Anadolu'da Selçuklu sonrası kurulan beylikler idare ettikleri toprakları ilmî, kültürel ve mimarî yönden geliştirmişlerdir. Anadolu Beylikleri, egemen oldukları topraklarda Türk ve İslam kültürünün hâkim olmasını sağlamışlardır. Bu beyliklerden biri olan Aydınoğulları da hâkim oldukları toprakların mamur olması için gerekeni yapmıştır. Aydınoğulları hanedanı arasında Aydın Eli'nin kalkınmasında eğitim, kültür ve şehirleşme açısından hatunların da faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu hatunların başında, Aydın Bey'in torunu ve Yakup Bey'in kızı Havsa Hatun gelmektedir. Onunla birlikte aynı yapı içerisinde defnedilen Atabey Mustafa da hayırsever kişiliği ile Aydınoğulları hanedanı içerisinde yerini almış biridir. Havsa Hatun adına düzenlenen vakfiye ile hem banîler hem de akrabalık bağları tespit edilmiştir. Ayrıca bu çalışmayla Havsa Hatun Türbesi mimari ve süsleme özellikleri ile değerlendirilerek çağdaş türbelerle ilişkisi ortaya konularak farklılığı ortaya çıkarılmıştır. Cephe süslemeleri bakımından ünik bir yapıdır. Türbedeki mezar taşları dönem özellikleri içerisinde Arapça ve Farsça olarak yazılmış ve bu çalışma ile ilk defa ele alınmıştır.

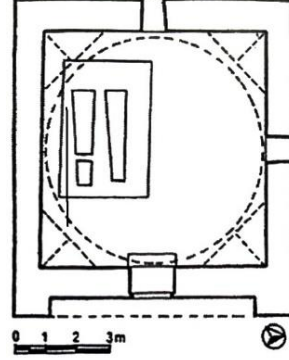
Türbenin, Atabey Mustafa'nın ölümünden sonra yapıldığı tespit edilmiştir. M. 1411 tarihinde vefat eden Atabey Mustafa türbeye ilk defnedilen kişidir. Atabey Mustafa'nın adının geçtiği vakıf kayıtları bu bölgede vakıflarının olduğunu göstermektedir. Bu nedenle burada türbesi inşa edilmiş ve buraya defnedilmiştir. Yakup Bey kızı Havsa Hatun ise (doğum tarihi bilinmemektedir) 1425 yılında vefat etmiştir. Mezar taşında 1425 yazan Havsa Hatun, aynı yıl bu türbeye defnedilmiş olmalıdır. Türbeye önce Atabey Mustafa'nın daha sonra Havsa Hatun'un mezarının yapıldığı anlaşılmaktadır. Türbe içindeki mezarların konumları da bunu göstermektedir. Çalışma ile türbe içerisindeki mezarların Aydınoğulları hanedanına mensup kişilere ait olduğu kesinleşmiştir.

Türbenin yapım ve mimari özellikleri Türkistan'dan Anadolu'ya taşınan Türk mezar geleneğinin devamını yansıtan örnekler içermektedir. Selçuklular ve Beylikler Dönemi'ndeki birçok türbe, kümbet gibi anıt mezar yapılarıyla ortak özellikler taşıyan bu yapı Orta Çağ Türk-İslam Sanatının bir örneğini oluşturmaktadır.

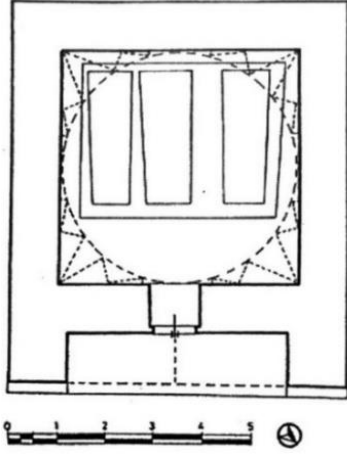
Türbeye ait bazı mezar taşlarının, önceki dönemlerde gerçekleştirilen onarım çalışmalarında doğru bir şekilde yerleştirilmediği görülmektedir. Mezar taşları ait oldukları kişinin mezarında değildir. Mezar taşlarının yazılarının ve boyutlarının da (form ve ölçülerinin) birbirlerinden farklı olması da bunu doğrulamaktadır. Mustafa Bey'in ayak taşı muhtemelen büyük olmasından dolayı Havsa Hatun'un baş taşıyla değiştirilmiştir. Son gerçekleştirilen 2008 yılındaki onarımında da Havsa Hatun'un ayak taşı (muhtemelen) ters-düz edilerek iç ve dış yüzleri yanlış olarak çevrilmiştir.

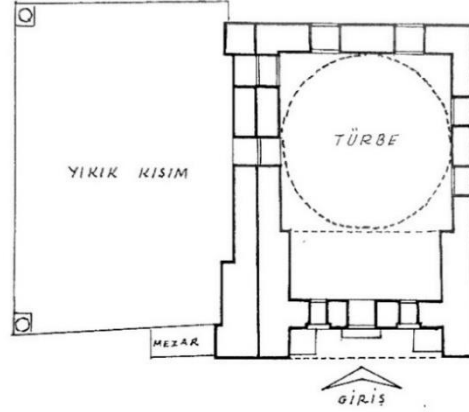
Foto. 32: Tire Süleyman Şah Türbesi

Çizim 3: Kula Süleyman Şah Türbesi (A.O. Uysal'dan)

Çizim 4: Altıntaş Işıklar Türbesi (A.O. Uysal'dan) (Hakkı

Çizim 5: Manisa Saruhan Bey Türbesi (Hakkı Acun'dan)

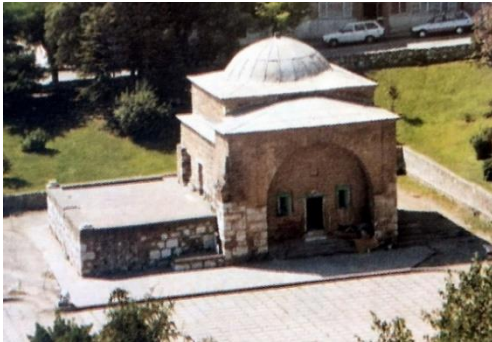
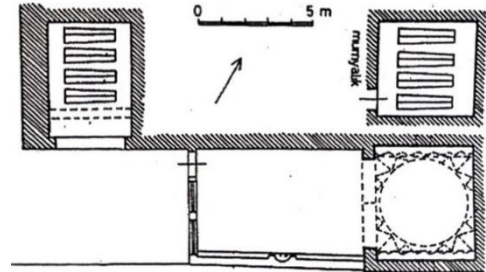

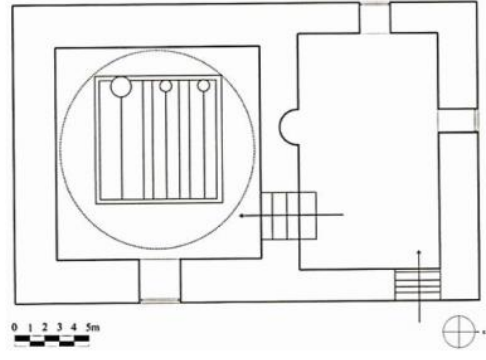
Foto. 193: Manisa Saruhan Bey Türbesi (Hakkı Acun'dan)

Çizim 6: Kütahya Paşam Sultan Türbesi Planı (A. O. Uysal'dan)

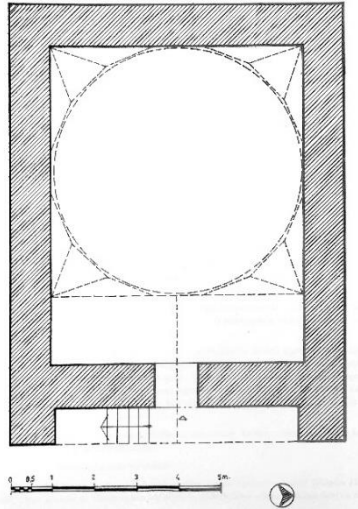
Foto. 34: Kütahya Paşam Sultan Türbesi
Türbe-Mescidi (<https://www.evliyalar.net/pasam-sultan>)

Çizim 7: Denizli Serinhisar Yatağan Baba
(M. Dağdelen'den)

Foto. 205: Eski Çine Ahmed Gazi Türbesi

Çizim 8: Manisa Yedikızlar Türbesi Planı
(Hakkı Acun'dan)

Foto. 216: Manisa Yedikızlar Türbesi (Hakkı
Acun'dan)

Foto. 37: Güneybatı Görünüm 1968
(Himmet Akın'dan)

Foto. 228: Çadır iskeleti
(Saadettin Yağmur Gömeç'ten)

Foto. 239: Teke kubbe tipi ağaç öy (A.Deveciden)

Foto. 40: Kırgızistan'da çadır formu mezar (Nuray Bilgili'den)

Foto. 41: Beçin Ahmed Gazi Türbesi
(H. Önkal'dan)

Foto. 42: Denizli İlbadi Mezarlığı
(K. Pektaş'tan)

Yazar Katkıları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: B. Nuri KILAVUZ (%50), Mutlu ADAK (%50)

Veri Toplanması: B. Nuri KILAVUZ (%50), Mutlu ADAK (%50)

Veri Analizi: B. Nuri KILAVUZ (%50), Mutlu ADAK (%50)

Makalenin Yazımı: B. Nuri KILAVUZ (%50), Mutlu ADAK (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: B. Nuri KILAVUZ (%50), Mutlu ADAK (%50)

Finansman/ Grant Support

Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Kaynakça / Reference

- Acun, H. (1999). *Manisa'da Türk Devri Yapıları*. Ankara.
- Adak, M. (2022). İzmiroğlu Cüneyd Bey (Ö.1426): Hayatı Kişiliği ve Mücadeleleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 41(71): 246-275.
- Akçay, K. (1993). *Türk Çadırlarının Evrim Süreci ve Mimari İle Etkileşimleri (İşlevler ve Bezemeler Açısından)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akçe, S. (2021). *Batı Anadolu Beyliklerinin Sosyal ve Siyasal Hayatında Kadınlar*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Akın, H. (1968). *Aydinoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*. 2. bs., Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Arel Doğay, A. (1967). *14. Yüzyılda Anadolu Türkmen Beylikleri Mimarisini C.I*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü. İstanbul.
- Arık, M. O. (1967). Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri. *Anadolu*, XI: 57-100.
- Armağan, A. M. (2006). *Asya'dan Anadolu'ya Türklerin Anı Defteri*. Tire: Bilkar Matbaacılık.
- Armağan, A. M. (2009). *Ege Tarihi Coğrafyası*. Kemalpaşa: Özden Ofset Matbaacılık.
- Armağan, A. M. (2019). *Tire Türbeleri*. İzmir.
- Barkan, Ö. L. (1942). Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler. *Vakıflar Dergisi*, II: 279-386.
- Barkan, Ö. L. (2020). *İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri*. Taştan, Y. K. (Haz.). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Baykara, T. (2013). Aydinoğullarının İlk Devirlerine Ait Mülâhazalar. Ersan, M., Kanat, C. ve Şeker, M. (Haz.). *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu 2010 – I Aydinoğulları Tarihi Bildiriler* (s. 33-41) içinde. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bayram, M. (2008). *Fatma Bacı ve Bacıyân-ı Rûm*. 3. bs., İstanbul: Nüve Kültür Merkezi Yay.
- Baysun, M. C. (1979). Musalla. *MEB İslam Ansiklopedisi* C. 8, İstanbul. 675-677.
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). (1995). *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530)*. Dizin ve Tıpkı Basım, Ankara.
- Bozkurt, N. (1993). Çadır. *TDV İslam Ansiklopedisi* C 8, İstanbul. 159-160.
- Bozkurt, N. (2006). Namazgah. *TDV İslam Ansiklopedisi* C. 32, İstanbul. 357-358.
- Budak, A. (2001). *Yurdumuza Yerleşen Oğuz-Türkmen Boyları ve Bazı Yer Adlarımızın Anlamları*. Tokat: Gazi Osman Paşa Üniversitesi Yay.

- Cihad, C. (2018). Türkistan'dan Anadolu'ya Türklerin Kullandığı Bir Çadırın Göçü: Emirdağ ve Diğer Yörelerde Topak Ev. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5(18): 40-63.
- Çakmakçoğlu Kuru, A. (2020). Türk Mimarisinde Çapraz "X" Motif ve İkonografisi, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (4): 2263-2285.
- Çandarlı Şahin, A. (2016). Türk Çadırı Üzerine. *Tarihin Peşinde*, 16: 25-39.
- Çaycı, A. ve Aytin, V. (2006). Denizli-Yatağandaki Mimari Eserler ve El Sanatları. *Uluslararası Denizli Çevresi Ve Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler II* (s. 181-195) içinde. Isparta.
- Çoruhlu, Y. (2007). *Erken Devir Türk Sanatı*. İstanbul.
- Dağdelen, M. (2016). *Denizli Türk Dönemi Mezar Anıtları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Denizli.
- Daş, E. (2001). Aydınöğlu Mehmet Bey Türbesi. *Birgi*. (s. 115-123) içinde. Ankara.
- Deveci, A. (2017). Türkmen Kültüründe Çadır. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 10 (54): 433-452.
- Diez, E. (1979). Musalla. *MEB İslam Ansiklopedisi*. C. 8, İstanbul. 674-675.
- Diyarbakirli, N. (1972). *Hun Sanatı*. İstanbul.
- Doğay, A. (1967). *14. Yüzyılda Anadolu Türkmen Beylikleri Mimarisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Duran, R. (2002). Türk Süsleme Sanatlarındaki Motif ve Kompozisyonların Kültürel Kaynakları: Mitler ve Destanlar Üzerine. *S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8: 151-168.
- Duran, R. (2017). Motiflere Dönüşmüş Türk Damgaları - Geometrik Motiflere Farklı Bir Bakış. 21. *Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu* (25- 27 Ekim 2017) (s. 679-697) içinde. Antalya.
- Duran, R. ve Aslan, Y. (2019). Selçuklu Dönemi Konya Yapılarında Motifleşen Türk Damgaları. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 10: 107-126.
- Emecen, M. F. (2012). *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. İstanbul: Timaş Yayınevi.
- Erdoğan, M. A. (1994). Karaman Vilâyeti Zaviyeleri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9 (1): 89-105.
- Erdoğan, M. A. (2000). Anadolu'da Ahiler ve Ahi Zaviyeleri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 4 (2): 37-55.
- Erdoğan, M. A. (2016). *Kanuni Sultan Süleyman Devri Aydın İli Evkaf Defteri (Metin Ve İnceleme)*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Ergün, R. (2018). *Aydın'ı Aydınlatanlar*. 2. bs., Aydın: Başkar Ofset.
- Eroğlu, Ö. (2022). *Batı Anadolu'daki (Ege Bölgesi) Beylikler Ve Erken Osmanlı Dönemi Mezar Taşları*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Van.

Ersan, M. (1999). Aydınoğulları Ailesine Ait Vakıfların XV-XVI. Yüzyıllardaki Durumu. *Acta Viennensia Ottomanica Akten Des Ciepo-Symposiums (Comité International Des Études Pré-Ottomanes)* (s. 85-91) içinde. Viyana: Viyana Üniversitesi.

Ersan, M. (2010). *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Dağılışı*. Ankara: Birleşik Yayınevi.

Ertuğrul, A. (2009). *Anadolu Selçukluları Devrinde Yazılan Bir Kaynak: Niğdeli Kadı Ahmed'in El-Veled'üş-Şefik Ve'l-Hâfidü'l-Halîk'i* C. I. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.

Ertuğrul, S. K. (1995). *Anadolu'da Aydınoğlu Dönemi Mimarisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Gökbel, A. ve Şölen, H. (1936). *Aydın İli Tarihi*. İstanbul: Ahmed İhsan Basımevi.

Gömeç, S. Y. (2019). Eski Türklerde Barınak ve Şehir Hayatına Dair İzler. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 122 (240): 11-24.

Görgünay K. N. (2001). *Altaylar'dan Tunaboyu'na Türk Dünyası'nda Ortak Yanışlar (Motfiler)*. Ankara.

Gümüüşcü, O. (2019). *Türk İskân Sistemi*. İstanbul: Yeditepe Yay.

Gündüz Küskü, S. (2019). Hanedan Kadınları: Anadolu Selçuklu Devleti ve Aydınoğlu Beyliği Zamanı. Göncü, H., Ersoy A. ve Akar Tanrıver, D. S. (Ed.), *Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları III* (s. 245-267) içinde. İstanbul: Ege Yayınları.

Haykıran, R. K. (2018). Aydınoğulları Beyliğinin Hanedan Hazire ve Türbeleri. *1.Uluslararası Türk İslam Mezar Taşları Kongresi Bildirileri Kitabı* (s. 326-329) içinde. Aydın.

<https://twitter.com/Nurayblgl1/Status/1298978792791187457/Photo/1> (Erişim Tarihi: 18.07.2022) (Nuray Bilgili)

İbn Battûta Tancî (2015). *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. Aykut, A. S. (Çev.). 4. bs., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İnalçık, H. (2010). *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*. Ankara: İSAM Yayınları.

Kandemir, M. Y. (1997). Havsa. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 15. İstanbul. 119-120.

Kaya, E. (2012). *Ayasuluğ Bölgesinde Bulunan Beylikler Devri Mezar Taşları ve Kitabeleri*. İstanbul.

Kolay, İ. A. (1999). *Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri*. Ankara.

Konukçu, E. (2016). Aydın İli'nin Gelişiminde Aydın Bey. Erdoğan, M. A. ve Pfeiffer Taş, Ş. (Ed.), *Tire Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* C. 2 (s. 109-118) içinde. İstanbul: Tire Belediyesi Yayınları.

Konukçu, E. (2018). Aydınoğlu Süleyman Şah (Ö.1350). Sanus, M. ve Özçelik, A. (Ed.). *Uluslararası Küçük Menderes Araştırmaları ve Tire Tarihi Sempozyumu Bildirileri* C.1 (s. 95-103) içinde, Ankara: Tire Belediyesi Yayınları.

Kuru, A. Ç. (2020). Türk Mimarisinde Çapraz "X" Motif ve İkonografisi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(4): 2263-2285.

- Kürüm, M. ve Özkan, M. K. (2014). Aydın'daki Türk Dönemi Eserleri. *Aydın İl Tarihi* (s. 255-315) içinde. Ankara: Aydın Valiliği.
- Ocak, A. Y. ve Faroqhi, S. (1986). Zaviye. *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. XIII. İstanbul. 468-476.
- Öney, G. (1981). İran ve Anadolu Selçuklu Türbelerinin Mukayesesi. *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, III: 41-66.
- Önkal, H. (1991). *Tire Türbeleri*. Ankara.
- Önkal, H. (1996). *Anadolu Selçuklu Türbeleri*. Ankara: Ankara Kültür Merkezi Yay.
- Önkal, H. (2009). Türkiye'de Türbe Mimarisi Araştırmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7 (14): 125-139.
- Önkal, H. (2013). Aydınoğlu Mehmet Bey Türbesi Hakkında Bazı Düşünceler. Ersan, M., Kanat, C. ve Şeker, M. (Haz.), *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu 2010 – I Aydınoğulları Tarihi Bildiriler* (s. 203-216) içinde. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Önkal, H. (2020). *Beylikler Devri Bey Türbeleri*. İstanbul.
- Önkal, H. (2021). İshak Çelebi Türbesi ve Mescid-Türbe İlişkisi Üzerine Düşünceler. *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri ve Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-IV Saruhanoğulları Beyliği Bildiriler* (s. 251-272) içinde. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Öztürk, R. (2017). "Eb" İdeogramının Mimaride Kullanılması ve Beyşehir Eşrefoğlu Camisi Örneği. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6 (3): 1293-1305.
- Pektaş, K. (2010). Denizli - İbadı Mezarlığı'ndaki Selçuklu ve Beylikler Dönemi Mezar Taşları Üzerine. *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları* (s. 545-551) içinde. Denizli.
- Pektaş, K. (2019). *Denizli'de Türk Varlığını Kadim Tarihi İbadı Mezarlığı-I*. Denizli.
- Söner, R. H. (2017). Antiokheia Ad Maeandrum Antik Kenti. *Humanitas*, 5(9): 139-153.
- Sönmez, E. (2017). *571 Numaralı Evkaf Defterine Göre Aydın Vakıfları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ordu.
- Sözen, M. (1968). Anadolu'da Eyvan Tipi Türbeler. *Anadolu Sanatı Araştırmaları I* (s. 167-219) içinde. İstanbul.
- Şeker, M. (2013). Aydınoğullarının Kültür Hayatı ve Türkçeciliği. Ersan, M., Kanat, C. ve Şeker, M. (Haz.), *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu 2010 – I Aydınoğulları Tarihi Bildiriler* (s. 363-381) içinde. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Taneri, A. (2021). *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menâkıbü'l-Arifin'in Değerlendirilmesi)* Erdoğan, M. A. (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Tiryaki, Y. (2006). Namazgah. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul. 359-360.
- Tuncer, O. C. (1986). *Anadolu Kümbetleri C.I. Selçuklu Dönemi*. Ankara 1986.
- Tuncer, O. C. (1991). *Anadolu Kümbetleri C.II. Beylikler ve Osmanlı Dönemi*. Ankara 1991.
- Uluçay, M. Ç. (1985). *Padişahların Kadınları ve Kızları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

- Uysal, A. O. (2006). *Germiyanouğulları Beyliğinin Mimari Eserleri*. Ankara.
- Üçok, B. (2020). *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yay.
- Ünal, R. H. (2018). *Beçin Kazılarının 15 Yılı* (s. 205-242) içinde. Muğla.
- Vryonis Jr. S. (2020). *Küçük Asya'da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü Ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma Süreci*. Erman, İ. (Çev.). İstanbul: Kalkedon Yay.
- Waines, D. (2012). *İbn Battûta'nın Destansı Seyahati*. Kılıç, E. (Çev.). İstanbul: Alfa Yay.
- Wensinck, A. J. (1979). Musalla. *MEB İslam Ansiklopedisi* C. 8. İstanbul. 673-674.
- Wittek, Paul. (1999). *Menteşe Beyliği*. Gökyay, O.Ş. (Çev.). 3. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Yiğit, İ. (2013). XVI. Yüzyıl Türkiyesi'nde Ahi Adlı Zaviyelerin Dağılışı. *Journal Of Turkish Studies*, 8 (5): 959-973.
- Yinanç, M. H. (1929). *Düsturnamei Enverî*. İstanbul: Evkaf Matbaası.

[itobiad], 2022, 11 (3): 1798-1820

<p>Mardin’de Bezemeli Kadın Mezar Taşları Üzerine Bir Değerlendirme</p> <p>An Evaluation on Decorated Female Gravestones in Mardin</p> <p>Video Link: https://youtu.be/v1UUehxIWc0</p>	
<p>Ahmet BODAKÇI Öğr. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Instructor Asst., Van Yüzüncü Yıl University abodakci@yyu.edu.tr / ORCID: 0000-0001-9188-0426</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 10.05.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 27.09.2022
Yayın Tarihi / Published	: 28.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Bodakçi, A. (2022). Mardin’de Bezemeli Kadın Mezar Taşları Üzerine Bir Değerlendirme . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1798-1820 . doi: 10.15869/itobiad.1114767

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ahmet BODAKÇI)

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Mardin’de Bezemeli Kadın Mezar Taşları Üzerine Bir Değerlendirme

Özet

Ölüm, insanoğlunun var olduğu andan itibaren yaşam döngüsünden ayırmadığı, kafa yordduğu, tanımaya ve tanımlamaya çalıştığı bir olgudur. Ölümün bir son olmadığı, ölen bireyin bu dünyadan ayrılarak başka bir aleme göç ettiğine, o alemde yaşamaya devam ettiğine inanılmıştır. Öteki dünya anlayışıyla birlikte insanlardaki ölüyü gömme ritüelleri birbirinden farklı mezar çeşitlerinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. İnanca bağlı olarak ortaya çıkan mezar çeşitleri ait oldukları toplumun sanat zevkini, inancını ve kültür düzeyini yansıtan önemli belgelerdir. Üzerlerinde ihtiva ettikleri başlık, yazı, figür ve nesneli bezemeleriyle yatanın cinsiyetini belirtir özelliktedirler. Erkek mezar taşlarında serpuş denilen başlık yer alırken, kadın mezar taşları daha zarif, süslü ve dönemin sanat zevkini yansıtan yoğun süsleme kompozisyonlarıyla kadının ruhunu yansıtır özelliktedirler. Binlerce yıllık geçmişi ve sayısız uygarlığın izini taşıyan Mardin, savaş ve istilalar sonucu birçok kez yakılıp, yıkılmış, mezar taşları da bu olumsuzluklardan nasibini almış ve günümüze yakın tarihli örnekler dışında gelen örnek olmamıştır. Mardin’de Muhammed Zırar (Dırar) mezarlığında 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyılın başına tarihlenen bezemeli kadın mezar taşlarından birkaç örnek Sanat Tarihi disiplini çerçevesinde değerlendirilmiştir. Değerlendirilmeye alınan örnekler kadın mezar taşları olup, şahideli, sandukalı ve pehle taşı olmak üzere üç grupta tanıtılmıştır. Ele alınan örneklerin malzeme, form, teknik ve süsleme özellikleri bakımından bölge ve yurt genelindeki örneklerle benzer ve ayrılan yönlerine değinilmiştir. Sonuç kısmında ele alınan örneklerin Cizre, Savur, Nusaybin, Siirt gibi merkezlerde yer alan mezar taşlarıyla benzer form ve süsleme özelliklerine sahip oldukları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mardin, Kadın, Mezar Taşı, Sanduka, Süsleme

An Evaluation on Decorated Female Gravestones in Mardin

Abstract

Death is a phenomenon that humans regarded as being part of the cycle of life, contemplated, sought to identify, and defined since the inception of mankind. It has been believed that death does not mark the end of a person's life, and rather the deceased migrate to another world and continue to exist there. Burial rituals among humans within the framework of the belief in the afterlife have been effective in the emergence of various types of tombs. Different types of tombs that arose based on faith are essential documents that reflect the society's artistic taste, beliefs, and cultural level. With the headpieces, inscriptions, figures and object embellishments they display, they indicate the gender of the person buried in the tomb. While male gravestones include headpieces called headgears, female gravestones reflect the female soul with the gentler and decorated compositions of embellishments reflecting the artistic taste of their time. Mardin, which bears the traces of countless civilizations throughout thousands of years of history, was plundered and devastated many times as a result of wars and invasions and the tombs in the city were also affected by this, with no surviving samples apart from more recent ones. Certain examples of decorated female gravestones dated back to the late 19th

century and early 20th century in the Muhammed Zırar (Dırar) cemetery in Mardin were evaluated within the framework of the discipline of Art History. The samples evaluated are female gravestones, and these were categorized into three as those displaying shahides, cists and pehle stones. The evaluated samples' similarities and differences with other samples from the region and around the country are discussed in terms of material, form, technical, and decorative aspects. The samples reviewed in the conclusion section have been found to have similar structural and aesthetic qualities to tombstones found in locations such as Cizre, Savur, Nusaybin, and Siirt.

Keywords: Mardin, Female, Gravestone, Cist, Decoration

Giriş

Ölüm, bütün canlılarda yaşamsal fonksiyonların tamamen durması şeklinde tanımlanmıştır. Ölüm duygusu erken dönemlerden itibaren insanlara tesir etmiş, onları ölüm sonrasıyla ilgili çeşitli düşüncelere sevk etmiştir. Ölüm ve ölüm sonrasına yönelik bu bilinmezlik, insanlık tarihinde sürekli devam eden gizemli bir inanç olmuştur. Bu inanç, insan davranışlarını belirlemede ve insanların hayatı algılama biçimlerinde etkili olmuştur (Öztürker, 2014: 206, 2015: 100-110). Öleni mezara koyma düşüncesi her ne kadar dışardan gelebilecek olumsuzluklara karşı öleni, muhafaza etmek olsa da asıl amaç ölen için bir anıt oluşturma (Laquer, 1997:1), göçüp giden insanın yeryüzündeki varlığını ve anısını kalıcı bir mezar taşıyla yaşatma düşüncesidir (Öztürker, 2014: 228). Uygarlık tarihinde ölen için açılan mezarlar, ölümden sonraki yaşam düşüncesinin göstergesi olarak kabul görmüş, bunun neticesinde dinsel, coğrafik farklılıklarla, kişisel ve ailesel isteklerin rol oynadığı farklı ölü gömme ritüelleri ortaya çıkmıştır (Soysal, 1997:1212, Uhri, 2010:20-22). Ölüm ve ölüyü gömme ritüelleri, içinde yaşanılan toplum algısıyla sosyal kimliklerin kazanıldığı, ortak paylaşımların bir arada yaşandığı ve sonsuz yaşam isteğinin eşlik ettiği toplumsal hafızanın keşişim yerleridirler (Parılı ve Uhri, 2018:16).

Türklerde ölüyü gömme geleneği Orta Asya'da Çinlilerden öğrendikleri kurgan denilen anıt mezar örnekleriyle başlamıştır. Zamanla ölenlerinin baş ucuna balbal veya sink taşı denilen anıt niteliğindeki taşlar dikmişlerdir. Bu mezar taşı geleneği Gazneli ve Karahanlı döneminde İslamiyet'e geçişle birlikte değişerek, anıtsal türbe mimarisine dönüşmüştür. Türkler, daha sonra Orta Asya'daki mezar taşı geleneğini Anadolu'daki mezar taşı kültürüyle harmanlayıp, anıtsal bir kimliğe dönüştürmüşlerdir (Ustura ve Balata, 2009:12). Türkler, Orta Asya'daki mezar taşı kültürüne oranla Anadolu'daki yerel unsurlarla girdikleri etkileşim sonucunda, eşsiz mezar taşı örneklerini meydana getirmiş ve bu taşlara kendi damgalarını taşıyan özellikler eklemişlerdir (Öney, 1992:3-9).

Anadolu Selçuklularının ilk mezar örnekleri sanduka tipli mezar taşlarıdır. Ahlat ve Erciş Çelebibağ'da rastladığımız bu örnekler, çatma lahitler, şahidesiz prizmatik sandukalar ve şahideli mezarlar şeklinde olup, zamanla şahideli mezarlara dönüşmüşlerdir (Karamağaralı, 1992: 10-35, Uluçam, 2000:54-58).

Beylikler döneminde görülen mezar taşı örnekleri, Anadolu Selçuklu döneminde yapılan anıtsal örneklere oranla daha sadedirler. Ve bölgesel özelliğın ağır bastığı bir anlayışla yapılmışlardır (Sağiroğlu, 2006: 15).

Osmanlı'nın ilk dönem mezar taşlarında Bursa etkisi belirgindir. İnce uzun sandukalar, yuvarlak kemerler, mukarnaslı mihraplar, rûmî motifleri ve hatayı bezemeleri göze çarpan belirgin süsleme özelliklerdir (Önder, 1970: 4). Klasik Osmanlı Dönemindeki mezar taşı örnekleri daha sade bir anlayışla yapılırken, mezar taşlarının boyutları küçülmüş, kitabeler daha temiz bir işçilikle yapılmıştır. Mezar taşlarındaki süsleyici öğelerin yerini ölenin kimliği, sosyal statüsü ve mesleğini belirtecek sembolik unsurlar konulmaya başlanmıştır (Daş, 1996: 21).

Türklerin Anadolu'daki kadın ve erkek mezar taşları üzerinde bulunan farklı hat örnekleri, geometrik ve bitkisel süsleme, ölüm tarihleri ve içerdikleri ikonografik anlamlarla birer tarihi belge olma özelliğine sahiptirler (Elitez, 1996:15). Ayrıca mezar taşları, insanların gelenek ve göreneklerini, inançlarını, ekonomik ve sosyal durumlarını, mezarda yatanların cinsiyetleri gibi birçok özelliği göstermekle birlikte, ait oldukları toplumda gelişen mimari ve sanatsal üslûplarının mezar taşları üzerindeki etkisini de gösterirler (Ayanoğlu, 1958:193-208).

Binlerce yıldır görülen mezar taşı yapma geleneği Anadolu'nun her köşesinde olduğu gibi Mardin'de de yaşatılmış ve yaşatılmaya devam edilmektedir. Yöresel bir üslûp ile şekillenen Mardin'deki mezar taşları, form ve süslemeleriyle, kullanılan malzeme bakımından oldukça kalitelidir. İnce işçilikle estetik bir görünüm sunarlar. Mardin'deki kültürel çeşitlilik ve etkileşim mezar taşı mimarisine yansımış, figür ve dinsel öğeler hariç, ortak bir süsleme programıyla güzel örnekler verilmiştir (Bodakçi, 2017:166, Başak ve Bodakçi, 2017:197-219).

Yaptığımız çalışmalar neticesinde Mardin merkezde çok sayıda bezemeli kadın mezar taşının olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada ele alınan örnekler sağlam ve bezeme çeşitliliği bol olan örneklerden oluşmaktadır.

Mezar Örnekleri

Mezar No.	: 1
Fotoğraf No.	: 2-3
Çizim No.	: 1
Yeri	: Muhammed Zırar Mezarlığı
Tarih	: 1313 / 1895-6
Kimlik	: Yahya Efendinin Kızı Bedriye Hanımın

Tanım: Mezar örneği, Muhammed Zırar Mezarlığının bulunduğu tepeliğin güney kesiminde yer alır. Mezar, sarı kalker taş malzemeli ve şahideli tipolojidedir. Baş şahidesi dikdörtgen prizmal gövdeli ve üçgen tepeliklidir. Şahide, 0.93 x 0.36 x 0.15 m ölçülerindedir. Kitabenin ilk satırı tepelik kısmındaki sivri kemer formu kartuşun içine yazılmışken, alttaki üç satırı ise enine açılmış dikdörtgen kartuşların içine, son dört satırı ise dairesel bir formun içine oyma ve kabartma tekniğinde işlenmiştir. Şahide taşının kenarı burmalı bir bordür ile bezelidir. Baş şahide taşının arka yüzünde bir damla motif, tepe noktasında ise hilal formu ile sonlandırılmıştır. Kenar çizgileri burmalıdır. Damla motifinin iç yüzündeki saksı motifinin içinde palmetle sonlanan çiçek demetinden oluşan bitkisel bir bezeme vardır. Damla motifinin dip kısmından yukarı doğru kıvrılarak çıkan bitkisel dallar, tepe noktasında palmetle taçlandırılmıştır. Kıvrık dalların arası peç, gülbezek, ters lale ve lotuslarla bezelidir. Şahidelerin yan yüzlerinde içleri oyulmuş sıralı

altıgenlerden oluşan geometrik bordür kuşağı vardır. Ayak şahidesi ile baş şahidesi aynı form ve süslemeye sahiptir (Fot. 2-3, Çiz. 1).

Baş Şahide

Transkripsiyon

Yâ Mûnisî, Fî'l-ğabr ba'de'l-ğirdi's-
şebâb, Bedriyye emsâ enise't-turâb
Fî'l-ğalb huznen dâimen el-vedâ'a
Fefî nevâhâ es-seğam ve'l-İdîrâb
Hâzâ Ğabru'l-Merhûme Bedriyye
Bint (Yağyâ) ... Efendî İlâ Rûhîhâ el-
Fâtîha

Türkçesi; Ey biricik sığınacağım olan Allah'ım, Gençlik şakışmasının ardından mezarda, Bedriye toprağa arkadaş oldu. Kalpte daimî bir hüznün (bıraktı) elveda tohumlarında hastalık ve ızdırap olan (bir hüznün). Bu, (Yağya)... Efendî'nin kızı merhume Bedriye'nin mezarıdır. Ruhuna Fatihâ

Ayak şahide

Transkripsiyon

Fî Vağdî.
Lî'l-vâlideyn ic'alhâ ecran ve kun
'avnen lehâ yâ Rab
Câetke tercû
Tuvuffiyet el-Merhûme fî şeh
şaferrî'l-ğayr min şuhûr sene 1313

Türkçesi; Yanlızlığında, Anne ve Baba(sı) için ecir kıl, Ya Rabbi onun yardım(cısı) ol..., Sana rica ederek geldi..., Merhum 1313 yılı aylarından hayırlı Safer ayında vefat etmiştir.

Mezar No : 2
Fotoğraf No : 3-4
Çizim No. : 2
Yeri : Muhammed Zırar Mezarlığı
Tarih : 1327 / 1909
Kimlik : Halil Abdusabur'un Kızı Nazliye Hatun

Tanım: Bu mezar örneği Muhammed Zırar Mezarlığının kuzey kesiminde yer alır. Şahideli pehle taşı tipolojidedir. 0.80 x 0.37 x 0.17 m ölçülerindedirler. İki şahide arasında yekpare olmayan dikdörtgen formlu üst kapak taşları yer alır. Şahideler dikdörtgen prizmal gövdeli, üçgen alınlıklıdır. Tepeliği üste doğru kademli şekilde daralır. Tepelikte üstten sivri kemerli, alttan dilimli yay

Arapça Metni

يا مونسى فى القبر بعد (الفرد) الشباب
بدرية أمسى (أنيس) التراب
فى القلب حزنا دائما الوداعة
ففى نواها السقم والاضطراب
هذا قبر المرحومة بدرية
بنت (يحيى) ... أفندي الي روحها الفاتحة

Arapça Metni

فى وحدي
لوالدين اجعلها اجرا وكن
.... عونا لها يا رب
....جانتك ترجو
توفيت المرحومة
فى شهر صفرالخبرمن شهر سنة ١٣١٣

şeklinde açılmış kartuşun içine kitabenin ilk satırı yazılmıştır. Diğer satırlar dikdörtgen ve dairesel formların içine oyma ve kabartma tekniğinde işlenmiştir. Baş taşın arka yüzünde tepelikten aşağı doğru sarkan örgülü saç ve saça simetrik olarak iki yanda iliştirilmiş tarak motifi yer alır (Fot. 4-5, Çiz. 2).

Baş şahide

Transkripsiyon

Yâ Mûnisî
Ba'de mâ kânet tilzâtu's-sürûr
Eşbahtu sâviyeten tahte'l-ķubur.
Hâzâ Ķabru'l-Merhûme Nâzliye Hâtûn
Bint Halîl 'Abduşşabûr

Arapça Metni

يا مونسى
بعد ما كانت تلذاة السرور
أصبحت ثاوية تحت القبور
هذ قبر المرحومة نازلية خاطون
بنت خليل عبد الصبور

Türkçesi, *Ey biricik sığınağım olan Allah'ım. Mutluluğun lezzetinin (yaşanmasının) ardından, mezarların altında ikamet eder oldum. Bu Halil Abdussabur'un kızı Merhume Nazliye Hatun'un mezarıdır.*

Ayak Şahide

Transkripsiyon

Fî Vaḥdî.
Fî şıbâhâ (mâtet)...
Raḥalet ve'd-dâu fî (ṭayyi)'s-şudûr
Ķad Tuvuffiyet
el-Merhûme fî şeh'r Cemâdiy
e'l-evvel lisene selâsemie .. 1327

Arapça Metni

في وحدي في صباها (ماتت)
رحلت والداء في (طي) الصدور
قد توفيت المرحومة في شهر جمادي
الاول لسنة ثلاثمئة... سنة ١٣٦٧

Türkçesi; *Yalnızlığında, O çocukluğunda ...(öldü). Kalplerin (katmanlarında) elemiyle (ahirete) geçti. Merhume 1327 yılı cemadiyel evvel ayında vefat etmiştir. 1327*

Mezar No : 3
Fotoğraf No : 6-7
Çizim No : 3
Yeri : Muhammed Zırar Mezarlığı
Tarih :1333 / 1915
Kimlik : Muhammed Said Ziyara'nın kız Havle Hatun

Tanım: Bu mezar örneği, Muhammed Zırar mezarlığının tepe kısımda ve giriş kapısına yakın bir konumdadır. Şahideli ve sandukalı tipolojidedir. Mezar sandukası 0.80 m yükseklik ve 0.65 m genişlikte yekpare olmayan dikdörtgen prizmal gövdelidir. Baş ve ayak şahideleri 0.73 x 0.37 x 0.16 m ölçülerinde dikdörtgen gövdeli ve tepelik kısmı dilimlidir. Sarmal bir geometrik

kompozisyon sanduka gövdesini dört yönden dolamaktadır. Şahidelerin dış yüzleri sadedir. Şahide taşlarının mezara bakan yüzlerinde damla motifi yer alır. Damla motifinin üst ve alt kısımları palmetlerle bezelidir. Mezar kitabesi damla motifinin içine açılmış enine dikdörtgen kartuşların içine sülüs karakterde ve oyma-kabartma tekniğinde uygulanmıştır (Fot.6-7, Çiz.3).

Baş şahide

Transkripsiyon

Ḳad Tuvuffiyet el-Merḥûme
fî sene elf
veselâsemie veselâse veselâsîn
sene 1333

Arapça Metni

قد توفيت المرحومة
في سنة الف
وثلاثمائة وثلاثة وثلاثي
سنة ١٣٣٣

Türkçesi, Merhume 1333 yılında vefat etmiştir.

Ayak Şahide

Transkripsiyon

Hâzâ Ḳabru'l-Merḥûme Ḥavle
Bint el-Ḥâc Şeyḫ Muḥammed Sa'îd ez-
Ziyâra Îlâ Rûḥihâ el-Fâtîḥa

Arapça Metni

هذا قبر المرحومة خولة
بنت الحاج شيخ محمد سعيد الزيارة
الي روحها الفاتحة

Türkçesi: Bu Hacı Şeyh Muhammet Said ez-Ziyara'nın kızı, Merhume Havle'nin mezarıdır

Mezar No : 4
Fotoğraf No : 8-9
Çizim No : 4
Yeri : Muhammed Zırar Mezarlığı
Tarih : 1334 / 1915-6
Kimlik : Zimni Zâde Molla Muhammed'in Kızı Dilferuz Hatun

Tanım: Bu mezar örneği şahideli, sandukalı tipolojidedir. Düzgün kesme taştan örülmüş, dikdörtgen formlu bir sanduka gövdesi, üstte silindirik formlu kapak taşı ile dikdörtgen prizmal gövdeli iki şahide taşından oluşur. Sanduka ölçüleri, uzunluk 1.92 m. yükseklik 0.93 m.'dir. Şahide ölçüleri 1.0 x 0.38 x 0.14 m. dir. Orta kapak taşını dört yönden çevreleyen lotuslu ve palmetli bitkisel bir bezeme ağı vardır. Ortadaki oval üst kapak taşındaki kitabe satırlarının kenarında bitkisel bir bezeme yer alır. Bitkisel kıvrık dallı bezemenin arası rûmi, palmet ve lotuslarla dolguludur. Baş şahide başlıklı, dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Kalın ve silindirik bir boyun kısmına sahip olan bu mezar taşı, kısa başlıklı ve "leçke" ya da halk arasına "kofi" denilen bir başlıkla

sonlanmıştır. Baş şahidesinin orta kısmında iri bir damla motifi yer almaktadır. Damla motifi tepe noktasında hilal motifi ile sonlanır. Damla motifinin iç yüzünde bir saksıdan yukarı çıkan çiçek, palmet ve çam kozalağından oluşan bitkisel bezeme vardır. Şahide taşının dışa bakan cephesinde dipten başlayıp, üste doğru çıkan bitkisel kıvrık dallar yer alır. Kıvrık dalların arası yaprak ve penç motifleriyle dolguludur (Fot.8-9, Çiz.4).

Ayak şahide taşının tepeliği üçgen formlu olup, üste doğru kademeli şekilde daralma gösterir. Şahide taşının mezara bakan yüzünde sülüs hatlı kitabe satırları, enine açılmış dikdörtgen formlu kartuşların ve damla motifinin içine oyma ve kabartma tekniğinde işlenmiştir. Dış yüzü sadedir.

Baş Şahide

Transkripsiyonu

Yâ Mûnisî Yâ zâira'l-ķabr faķra' mâ
ledeykeVekun lilķayr.....
Vallâhi mâ deme'at 'ayn velâ cemedet
Elâ ve nîrânukum fi'l-ķalb mâ ĥamede
Hâzâ Ķabru'l-Merĥûme

Arapça Metni

يا موني
يا زائر القبر فاقراء ما لديك
وكن للخير
والله ما دمعت عين ولا جمدت

Türkçesi: Ey biricik sığınağım olan Allah'ım, Ey mezarı ziyaret eden yandakini oku, ... hayır için ol ...Vallahi en bir göz ağladı ne de dondu, iyi bilin ki ateşiniz kalpte sönmedi. Bu Merhumenin mezarıdır.

Sanduka Taşı

Transkripsiyon

Hâzâ Ķabru'l-Merĥûme Dilferûz
İbne Mullâ Muĥammed Efendî
el-Ĥac Zimnî Zâd
Yâ Mûnisî
Ķad Tuvuffiyet el-Merĥûme
fi Ńehr Cemâziye'l-evvel lisene 1334.

Arapça Metni

هذا قبر المرحومة دلفرو
ابنة ملا محمد أفندي الحاج زمني زادة
يا موني
قد... توفيت المرحومة
في شهر جمادى الاول لسنة ١٣٣٤

Türkçesi: Bu Zimni Zâde Hacı Molla Muhammet Efendi'nin kızı merhume Dilferuz'un mezarıdır. Merhume 1334 yılının Cemaziyel evvel ayında vefat etmiştir.

Ayak şahide

Transkripsiyonu

Fî Vaĥdî.
Lâ zâlet ebteğî Vekuntu aĥzer

Arapça Metni

في وحدي
لا زالت ابتغي... وكنت احذر
وصرت ارتجي أمرا

Veşirtu ertecî emran ...

لم يبق بعدك لي...

Lem yebqa ba'deke lî ...

وعنك لا صبر لي يوما ولا جلدًا

Ve 'anke lâ şabra li yevmen velâ celedâ

قد توفي المرحو

Ķad Tuvuffiye el-Merhû

Türkçesi; Yanlızlığımda (Mûnisim, Ey biricik sığınağım). Hala ... arzuluyor, dikkatlice bekliyorum, ... bir iş ümit eder oldum, Sen'den sonra bende ... kalmadı, sensiz bir güne ne sabır ne de tahammülüm kalmadı. Merhum(m)e ... vefat etmiştir.

Mezar No : 5

Fotoğraf No. : 10

Çizim No. : 5

Yeri : Muhammed Zırrar Mezarlığı

Tarih : 1310 / 1892-3

Kimlik : Sahr Hazretlerinin Kızı Havle Hatun

Tanım: Bu mezar örneğinde, yatay dikdörtgen prizmal gövdeli bir sanduka, dikdörtgen prizmal gövdeli iki şahide taşı ve dilimli iki tepelikten oluşur. Mezar sarı kalker taş malzemedir. Sanduka uzunluğu 1.72 m, yüksekliği 0.87 m.'dir. Şahideler, 1.04 x 0.38 x 0.16 m. ölçülerindedir. Düzgün kesme taşlı sandukanın üst kapak taşında uzatılmış madalyonlar içine penç ve çam kozalağından oluşan bezemeler oyma tekniğinde uygulanmıştır. Şahide taşlarının dış yüzleri sadedir. Tepelik kısımları kaş kemer formudur. Sülüs hatlı kitabe satırları enine açılmış dikdörtgen formlu kartuşların içine oyma ve kabartma tekniğinde işlenmiştir (Fot.10, Çiz.5).

Baş Şahide

Transkripsiyon

Yâ Mûnisî

Ekâbir-i Ashâb-ı Kirâmdan

Cenâb-ı (Şahr) radıye 'anhu el-Ġaffâr

Ħađretlerinin...Binti Havle (zûr)

Hazretlerinin Merkadine...Mardi

Merhume...Akîd Zâde MuĦammed

Arapça Metin

يا مونسى

اكابري اصحابي كرامدن

جناب (صهر) رضى عنه الغفار

حضر تاركك

بنت حوله (زور) حضر تاركك

مرقدنه ماردين

مرحومه اقيد زادة محمد.

Türkçesi; Ey Munis'im (Ey biricik sığınağım), Sahabe-i Kiram'ın büyüklerinden çok başışlayıcı olan Allah O'dan razı olsun (Sahr) Hazretlerinin ... Havle172 (zor) kızı Hazretlerinin, Mezarına ... Mardin Merhume Akit Zâde Muhammed

Ayak Şahide

Transkripsiyonu

Fî VaĦdî.

Arapça Metin

فى وحدى

اونتوفيق بك طرفلرندن بك اوجيوز

Tevfîk beg taraflarından bin ücyüz on
sene-i hicriyyesinde muhadded inşa
Olunmağla Cenâb-ı Hâk sa'yinî meşkûr ve
..... (eylesin) merkad-i şerîflerinî mehbaţ-ı
nûr buyûrsun Allâh (E)mîn rıdâ ilka

اولنمغلهسنهء هجرىسنده محدد انشاء
اولنمغله جناب حق سعييني
مشكور و... ايله سك (مرقد
شريفلريني مهبط نور بيورسون الله
ايتسك)(امين رضا القا)

Türkçesi: *Yalnızlığında, Tevfik Bey taraflarından bin üç yüz on hicri yılında inşa olunmakla Cenab-ı Hak onun çalışmasını meşkur ve ... etsin. Kabr-i şeriflerini nurla indığı yer etsin. Emin olan Allah rızasına nail etsin.*

Mezar No : 6
Fotoğraf No : 11-12
Çizim No : 6
Yeri : Muhammed Zırar Mezarlığı
Tarih : 1334 / 1915-16
Kimlik : Sadık Ahmed Efendinin Kızı Azize Hatun

Tanım: Şahideli tipolojide olan bu mezar örneğinde, baş ve ayak şahideleri 0.84 x 0.35 x 0.15 m ölçülerindedir. Şahideler, dikdörtgen prizmal gövdelidir. Tepelikleri kaş kemer formudur. Kitabe satırları sarı kalker taşlı şahidelerin iç yüzlerine açılmış dikdörtgen formlu kartuş ve dairesel formların içine oyma ve kabartma tekniğinde işlenmiştir. Baş şahide taşının dış yüzünde tepelikten aşağı sarkıtılmış, uçları yuvarlatılmış beş adet saç şeridi oyma tekniğinde uygulanmıştır. Ayak taşı sadedir ve bezemesizdir. (Fot. 11-12, Çiz.6).

Baş Şahide

Transkripsiyonu

Yâ Mûnisî, 'Azîze likuttâbillâh tâliye. Tercû
bizâlike maḥven ez-zenb ve'l-lemem
Ḥâle en-neffâs lekâd mâtet muvaḥḥideten...
Fecâzehâ Rabbuhâ lâ ḥasebe zû'l-keram.
Hâzâ Kabru'l-Merhûme Azîze Hâtun Bint
Ahmed Efendî es-Sâdik

Türkçesi: *Ey biricik sığınağım olan Allah'ım, Azize Allah'ın katiplerine okuyor, Onunla suç ve günahlarının silinmesini rica ediyor. Üfürücü (ölüm meleği) girdi ve (Azize) tevhid üzere öldü. Bunu hesapsız kerem sahibi olan Rabbi uygun gördü. Bu, Sâdik Ahmet Efendî'nin kızı merhume Azize Hâtun'un mezarıdır.*

Ayak Şahide

Transkripsiyonu

Fî Vaḥdî
Me'a'l-Muştafâ Faḥşurhâ Rabbi
ğaden Merhume Feskihâ biâbârMe'a

Arapça Metni

يا مونسى
عزيزة لكتاب الله تالية
ترجو بذلك محوا الذنب واللمم
حال النفاس لقد ماتت موحدة
فجازها ربها لا حسب ذو الكرم
هذا قبر المرحومة
عزيزة خاتون بنت أحمد أفندي الصا

Arapça Metni

في وحدي
مع المصطفى ... فاحشرها رب غدا
... مرحومة فاسقها بابار

ḥûr cennetike ic'alhâ muna'a'me Bi'l-
Müctebâ el-Murtaḏâ bi'l-ḥil ve'l-Haram
Kad Tuvuffiyet el-Merḥûme fî şehri zî'l-
ka'de sene selâsemie ve erbe'a ve selâsîn
1334

مع حور جننتك اجعلها منعمة
بالمجتبي المرتضى بالحل والحرم
توفيت المرحومة قد
في شهر ذي القعدة
سنة ثلاثمائة وأربعة وثلاثين ١٣٣٤

Türkçesi; Yanlızlığında, (Mûnisim, Ey biricik sığınacağım). Ya Rabbi yarın onun rahmetine mazhar olarak Mustafa (SAV) ile beraber haşret. Onun ... kuyularından içir. Cennetinin hurileriyle beraber onu nimetlerinden eyle. Harem (bölgesi) ve dışında (her yerde) onu seçkinlerle eyle. Merhume 1334 yılı Zilkade ayında vefat etmiştir.

Değerlendirme

Anadolu başta olmak üzere dünya genelinde insanların inanç sistemi, ölümü algılama biçimleri ve ölen insana duyulan saygı mezar taşı kültürünün ortaya çıkıp, şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. Toplumdan topluma ve kültürden kültüre farklılık gösteren ölü gömme geleneğinde en çok tercih edilen gömü şekli mezara koymadır.

“Mardin'de Bezemeli Kadın Mezar Taşı Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı bu çalışmamızda 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarına tarihlenen 6 adet mezar örneği yer almaktadır. Söz konusu bu mezar ve mezar taşlarına ait baş ve ayak taşları üzerinde yer alan bezemeler, Mardin'deki kadın mezar taşlarının bezeme çeşitliliğini göstermektedir. Bu örnekler, Muhammed Zırrar mezarlık alanının geneline yayılmış vaziyettedirler (Fot.1). Söz konusu örneklerden üç tanesi sandukalı (Fot.6,8,10), iki tanesi şahideli (Fot.2,11), bir tanesi de pehle taşlı form gösterir (Fot.4). Sandukalı ve şahideli olan örneklerde, sandukalar yekpare olmayan düzgün kesme taş malzeme ile yapılmışlardır. Pehle taşlı olan örnekte ise sanduka kapak taşı ve şahidelerin etrafına konulmuş pehle taşlarından oluşmaktadır. Ele alınan 6 örnekte şahideler, tipolojik olarak dikdörtgen prizmal gövdeli, tepelik kısımları kademeli şekilde daralan, üçgen prizmal formludurlar. Ölüm aralığı H.1310/ 1892-3 ile 1334 / 1915-6 yılları arasındadır.

Osmanlı mezar taşlarında doğum ve ölüm tarihlerinin aynı mezar taşında verildiği örnekler bulunmaktadır. Konu kapsamındaki Mardin mezar taşı örneklerinde sadece ölüm tarihleri yer almaktadır. Doğum ve ölüm tarihlerinin birlikte verildiği mezar taşı ele alınan örneklerde rastlanılmamıştır.

Mezar taşlarında kitabe içeriğine bakılmadan, yatan kişi hakkında bilgi veren en somut öge şahide taşlarındaki başlıklardır. Mardin mezar taşı örneklerinde başlık, çoğunlukla erkek mezar taşlarında görülmektedir. Kadın mezar taşlarında başlığa az yer verilmiştir. Osmanlı Dönemi kadın mezar taşlarında değişik şekillerde ve yaygın olarak görülen başlık türü “Hotoz” adı verilen başlık türüdür (Koçu, 1967:131). Ayrıca bitkisel, güneş ışını veya güneş halesi, istiridye formu, lotus başlık kadın mezar taşlarında tercih edilen farklı başlık veya tepelik türleridir (Çal, 2021, 645-689).

Mardin'deki örneklerde başlık, erkek mezar taşlarında bolca görülmesine rağmen kadın mezar taşlarında yok denilecek kadar azdır. Ele aldığımız örneklerdeki başlık, Dilferuz Hanıma ait sandukalı mezar örneğinde vardır (Fot. 8-9, Çiz.4), Bu başlık örneği yörede belli bir yaşın üstündeki kadınların başlarına taktıkları leçke veya kofi denilen bir başlık türü olup, cinsiyeti belirleyici bir özellik olarak mezar taşında kullanılmıştır.

Kur'an'ı Kerim'de mezar ve mezar taşıyla ilgili kesin bir hüküm bulunmamaktadır (İşli, 1987:9). Hadis ilmine dayandırılan figürlü ve gösterişli mezar yapma yasağına Anadolu'da pek rağbet edilmemiştir (Elitez,1996:15). Selçuklu ve Erken Osmanlı dönemi örneklerinde figür vardır. Sonraki dönemlerde kadın mezar taşlarında figür yerine, figürü anımsatıcı sembol ve gündelik hayatta insanların kullandığı ve cinsiyeti temsil eden terlik, gerdanlık, kolye, kemer tokası, muska, hamayıl (Güçlü, 2013:210-213) gibi nesnelere, mezar taşlarında kullanılan ve kadını temsil eden unsurlardır.

Figür, ele alınan Mardin mezar taşı örneklerinde yok denilecek kadar azdır. Fakat figürü anımsatıcı özellikte kadın mezar taşlarında birtakım nesnelere kullanıldığı görülmüştür. Kadın mezar taşlarında figürü anımsatıcı ve cinsiyeti temsil eden lekçe (kofi), tarak, ayna, gerdanlık, uzelik gibi ziynet eşyalarının yanı sıra kimi örneklerde örgülü saç şeritlerinin kullanıldığı görülmüştür (Fot. 5, 9,12).

Anadolu Selçuklularını dini ve sivil mimaride kufi yazısını, yazma eserlerde ise sülüs yazı çeşidi kullanmıştır. Mezar taşlarında ise bu durumun terine sülüs yazı çeşidi kullanmışlardır. Bu özellik, sülüs yazısının anatomik yapısından kaynaklı olarak kufi yazıya oranla taş malzemenin karakterine daha uygun olmasındandır (Şanihoğlu:1977:24). Şahideli ve sandukalı Selçuklu mezar taşı örneklerinde yazı, şahidelerin iç yüzüne ve prizmatik sandukaların gövde kısmına uygulanmıştır. Osmanlı dönemi kadın ve erkek mezar taşlarında yazı ayak taşından ziyade, ağırlıklı olarak baş şahide taşlarında uygulanmıştır. Ayak taşında daha çok çeşitli süsleme kompozisyonları uygulanmıştır. Şahide taşlarının mezara bakan cephelerinde açılmış olan kartuşların içine oyma ve kabartma tekniğinde sülüs, celi sülüs, talik ve celi ta'lik hat çeşitleri Arapça harflerle ve ağırlıklı olarak Osmanlı Türkçesiyle işlenmiştir. Serlevha kısmında gelenekselleşmiş **"Hüve"** (O, Allah), **"Hüve'l Baki"** (O, Ebedidir.), **"Hüve'i Hayyu'l Baki"** (O, diridir ve ebedidir) yazı kalıpları vardır. Sonraki kitabe satırlarında ölenin kimliği, sosyal statüsünü, Fatiha ve ölüm tarihi vardır. (Ertuğ, 1999: 224).

Mardin Muhammed Zırar mezarlığında ele alınan mezar taşı örneklerinde kitabe dili Arapçanın Mihallemei ağzıdır. Arapça dışında ele alınmayan bazı örneklerde Osmanlı Türkçesine rastlanmıştır. Söz konusu örneklerde ve Mardin genelindeki diğer örneklerde Arapçanın yaygın olarak kullanılması, Arapçanın Kur'an'ı Kerim'in hattı olması ve bu durumun Müslüman ve Türk dünyasında gelenekselleşmiş olmasından kaynaklıdır. (Bodakçi, 2017:184). Mardin mezar

taşlarında yazı hem kadın hem de erkek mezar taşlarında baş ve ayak şahidelerine aynı yoğunlukta uygulanmıştır. Ele alınan örneklerde hem baş hem de ayak şahide taşlarında yazıya yer verilmiştir. Mardin mezar taşlarının serlevha kısmında Osmanlı mezar taşı örneklerinden farklı olarak “**Ya Munisi**” (Ey biricik sığınağım olan Allah) ve “**Fi Vahdi**” (Yalnızlığımda) söz kalıpları kullanılmıştır. Mezar taşı kitabelerinde Allah’tan istek ve dua, durum bildirme, yatanın ismi, Fatiha isteği ve vefat tarihi yer alır. Kitabe satırları şahide taşlarının hem iç hem de dış yüzlerinde açılmış enine dikdörtgen kartuşlara, dairesel formlara ve damla motiflerinin içine oyma, kimi örneklerde de oyma ve kabartma tekniğinde uygulanmıştır. Mardin mezar taşlarında sülüs, celi sülüs gibi hat çeşitlerinin uygulandığı tespit edilmiştir.

Anadolu Türk sanatında oyma, kazıma ve kabartma gibi çeşitli teknikler süsleme sanatında kullanılmıştır. Dini ve sivil mimarının yanı sıra mezar taşlarında da bitkisel bezemeler en çok tercih edilen motif ve kompozisyonlardır. İslam dinindeki tasvir yasağı bitkisel ve geometrik kompozisyonların zamanla Türk-İslam sanatının vazgeçilmez bezeme unsurları haline getirmiştir. Bitkisel kompozisyonlar, kimi zaman gerçeğe uygun, kimi zaman da stilize edilerek mezar ve mezar taşlarına uygulanmıştır (Klavuz, 2013: 91).

Batılılaşmayla beraber Osmanlı Mezar Taşlarında ciddi bir değişimin olduğu göze çarpar. Özellikle kadın mezar taşlarında süsleme kompozisyonuyla, form ve başlık türlerinde ciddi yenilikler görülür. Klasik Osmanlı mezar taşı anlayışının yerini Batılı tarzdaki Barok, Rokoko ve Ampir üslûbundaki yenilikler almıştır (Kuban, 1995: 114). Osmanlı kadın mezar taşlarında süsleme, baş şahide taşının boyunluk kısmında ve ayak taşında görülür. Batılılaşma ile birlikte mezar taşlarındaki bitkisel bezeme repertuarı genişlemiş, klasik bezeme unsurlarının yanında özellikle kadın mezar taşlarında “S” ve “C” kıvrımları, yabani enginar, kenger (akantüs) yaprağı, nar çiçekleri, istiridye kabuğu, saçaklı-püsküllü motiflerle; vazo ve saksılardan sarkıtılmış çiçeklerden oluşan bezemeler görülür (Akar, 1969: 267-271, Biçici, 2004:29, Ertuğ, 1999:6, Danışık ve Kara, 2005: 478, Haseki, 1976:10).

Mardin mezar taşlarında geometrik ve nesneli bezemelerden ziyade bitkisel motifler ağırlıktadır. Bezeme olarak karşımıza çıkan bitkisel kompozisyonlar, geometrik bezemeler gibi yalın olmayıp, grift ve farklı kompozisyonlar şeklinde uygulanmışlardır. Bedriye Hanım’a ait mezar örneğinde, şahide taşının dış yüzünde irice bir damla motifi yer alır. Damla motifinin yanlarında sıralı kıvrık dallar, pençler, ters lale, gül bezekler ile Batılılaşma Döneminde Osmanlı mimarisine giren S ve C şeklindeki kıvrımlar görülmektedir (Fot.2). Nazliye Hanım’ın ayak şahide taşının dış yüzünde örgülü bir saç motifi bulunmaktadır. Örgülü saça iki yönden simetrik olarak iliştirilmiş iki adet tarak motifi vardır (Fot.5, Çiz.2). Havle Hanım’a ait şahide taşlarının iç yüzünde damla motifi yer almaktadır. Damla motifleri üstten ve alttan birer palmet ile bezenmiştir (Fot.7,

Çiz.3). Dilferuz Hanıma ait mezarın şahide taşlarında bitkisel kıvrık dalların arasına serpiştirilmiş rûmi ve palmetlerden oluşan bezeme kompozisyonu yer alır. Sanduka üst kapak taşının yan bordüründe ise sıralı rûmilerden oluşan bezeme kuşağı vardır (Fot.8, çiz.4). Havle Hatun'una ait mezar örneğinde, sanduka üst kapak taşında uzatılmış madalyonların içleri penç ve çam kozalağı motifleriyle dolguludur (Fot.10, Çiz.5).

Anadolu Selçukluları, yapı malzemesi olarak kalker taşı kullanmışlardır. Kimi örneklerde önem derecesine göre mermer taşı da kullanmışlardır. Kalker taşının renginin zamanla sarıdan griye dönüşmesi en büyük etken olmuştur. Ve meydana getirdikleri birçok yapının süslemesinde taşların bu renk zıtlığından faydalanmışlardır. Selçuklulardan sonra Osmanlı döneminde mermer malzemenin bolca bulunması ve işlenişinin kolay olması, dini ve sivil mimarinin yanı sıra mezar taşı örneklerinde çokça tercih edilen malzeme olmuştur. Ağırıklı olarak gri ve beyaz renkli mermer taşının yanı sıra, kimi mezar örneklerinde küfeki taşı da kullanılmıştır.

Mardin mezar taşlarında yoğunluklu olarak kullanılan taş malzeme, şehrin dokusuyla özdeşleşmiş olan sarı kalker taşıdır. Sarı kalker taşı, mezar taşlarıyla birlikte dini ve sivil mimaride çokça tercih edilen bir türdür. İl genelinde bulunan mezar taşı örneklerinde sarı kalker taşı dışında, kum taşı malzemenin de kullanıldığı örnekler de mevcuttur (Bodakçi, 2017:181-203).

Sonuç

Köklü bir geçmişe sahip olmasına rağmen, Mardin'deki mezar taşı kültürü 18.-19. yüzyılları ile 20. yüzyılın başına tarihlenen örnekler dışında yok denilecek kadar azdır. Bunda Mardin'in tarihsel süreçte geçirdiği savaşlar ve özellikle I. Dünya savaşı sonrası bölgede cereyan eden etnik ve dinsel olayların etkisi büyüktür. Mardin Mezar taşlarından ele alınan altı mezar örneği gerek repertuar gerekse kompozisyon açısından kendi dönemlerinin bezeme anlayışını ve geleneğini yansıttıkları görülmüştür. 18. Yüzyıla birlikte Osmanlı sanatında görülen Batılı süsleme anlayışının Mardin'deki mezar taşı kültürüne S ve C kıvrımları dışında etki etmediğini, Mardin'deki mezar taşı kültürünün yerel bir üslûp ve anlayışla şekillendiği görülmüştür. Mezar taşları üzerinde yer alan nesnel, geometrik ve bitkisel süslemelerin yanı sıra, yazı dilinin de Osmanlı mezar taşı örneklerinden farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Mardin mezar taşları, tipoloji ve süsleme bakımından daha çok Nusaybin, Savur, Midyat, Cizre ve Siirt gibi merkezlerde bulunan mezar taşı örnekleriyle benzerlik gösterdikleri tespit edilmiştir.

Sonuç olarak; süslemede kullanılan bitkisel, geometrik ve nesnel motiflerin zenginliği ve sarı kalker taşı işçiliğinin kalitesi, Mardin Bezemeli Kadın Mezar Taşlarının önemini kanıtlar niteliktedir. Bu kaliteli durum kadın mezar taşları ile birlikte erkek mezar taşlarında da görülmektedir.

Kaynakça / Reference

- Ayanoğlu, F. İ., (1958) "Fatih Devri Ricali Mezar Taşları ve Kitabeleri", *Vakıflar Dergisi*, S. IV, Ankara, 193-208.
- Akar, A., (1969), "Tezyini Sanatlarımızda Vazo Motifleri", *Vakıflar Dergisi*, S. 8, Ankara, 267-271.
- Başak, o., Bodakçı, A. (2017), "Mardin Mezar Taşlarından Lahit Formunda İki Örnek", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, SBE Dergisi*, S. 36, 197-219.
- Biçici, H. K., (2004), Manisa Gördes'te Bulunan Osmanlı Dönemi Süslemeli Mezar Taşları", *Gazi Üniversitesi, SBE*, Ankara, 29.
- Bodakçı, A. (2017), "Mardin Merkezde Bulunan Osmanlı Dönemi Mezar Taşları", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, SBE*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 166.
- Çal, H., (2021), Türkiye Mezar Taşı Tipleri 1: Güneş Tepelikler, *Bellekten*, C.85, s. 303, 645-689.
- Elitez, N. N., (1996), "Türk Mezar Taşlarında Bitki Motifleri", İstanbul, 15.
- Ertuğ, N. (1999), Osmanlı Mezar Taşları, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. IX, Ankara, 223-228.
- Güçlü, İ., (2013), Bayındır Yakapınar Köyü Mezartaşı Kitabeleri, Dokuz Eylül Üniversitesi, *SBE*, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, YYLT, İzmir.
- Hanoğlu, C. (2015), Batılılaşma Dönemi Rize Mezar Taşları, Atatürk Üniversitesi, *SBE*, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum.
- İşli, H. N., (1987), İstanbul'da Sahabe Mezar ve Makamları, Ankara, 9.
- İnci, V. (2008), Cizre Mezar Taşları (18.-19.Y.Y.), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, *SBE*, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Y.Y.L.T. Van.
- Kara, H & Danışık, Ş., (2005), Konya Mezarlıkları ve Mezar Taşları, Konya, 478.
- Karamağaralı, B., (1992), Ahlat Mezar Taşları, Ankara.
- Kılavuz, N., (2013), Bozdoğan-Yazıkent Beldesi Mezarlığı Süslemeli Kadın Mezar Taşları, *Tarihi Araştırmalar Dergisi*, C.XXXII, S.53, Ankara, 76-100.
- Koçu, R. E., (1967), Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü, *Sümerbank Kültür Yayınları*, Ankara, 131.
- Kuban, D., (1995), Türk İslam Sanatı Üzerine Denemeler, İstanbul, 114.
- Laquer, P. H., (1997), "Hüve'l Baki, İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları, İstanbul, 1.
- Mutulu, M., (2006), "Siirt Mezar Taşları", Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, *SBE*, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Y.Y.L.T., Van.

- Öney, G. (1992), "Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları", Ankara, 3-9.
- Öztürker, H. C., (2013), Iğdır Karakoyunlu Mezar Taşları, *Salkımsöğüt Yayınları*, Konya, 228.
- Öztürker, H. C., (2013) "Bektaşî Mezar Taşları Üzerine Bir İnceleme, Şemsi Baba Tekkesi Örneği, Iğdır Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, S.4, 155-193.
- Öztürker, H. C., (2015) "Caferî Mezar Taşlarında Görülen Sembolik Anlamlı Bezeme Unsurlarının İkonografik Çözümlemesi", Uluslararası XIX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler, 21-24 Ekim 2015, 99-113.
- Parıltı, U., Uhri, A., (2018) "Geçmişten Bugüne Ölüm Olgusuna ve Ritüellere Bilimsel Yaklaşım", *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, Özel Sayı, 13-28.
- Soysal, M. (1997), "Mezar Maddesi", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul, 1213-1215.
- Uhri, A. (2010), "Anadolu'da Ölümün Tarih Öncesi, Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri", İstanbul, 21.
- Ustra, N. B, Yalçın, R. (2009), "Bergama Müzesi Osmanlı Dönemi Mezar Taşları", Ankara.
- Uluçam, A.; (2000), "Eski Erciş-Çelebibağ Mezarlığı ve Mezar Taşları", Ankara.

Fotoğraflar

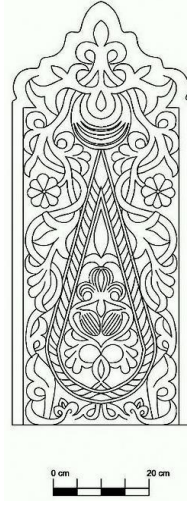
Fot.1: Muhammed Zırar Mezarlığı, Genel Görünümü

Fot. 2: Bedriye Hantun'un mezarı, genel görünümü

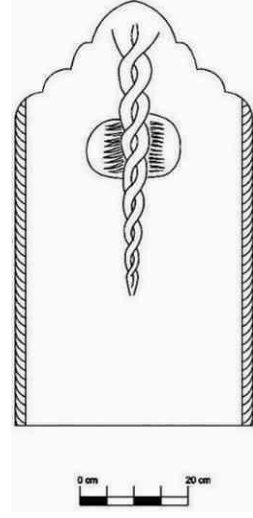
Fot. 3: Bedriye Hatun, baş şahidesi

Çiz.1: Bedriye Hatun, baş şahide çizimi

Fot. 4: Nazliye Hanım'ın mezarı, genel görünümü

Fot. 5: Nazliye Hanım ayak şahidesi

Çiz.2: Nazliye Hanım ayak taşı çizimi

Fot. 6: Havle Hatun'un mezarı, genel görünümü

Fot.7: Havle Hatun, baş şahidesi

Çiz. 3: Havle Hatun, baş şahide çizimi

Fot.8: Dilferuz Hanım'ın mezar sandukası, genel görünümü

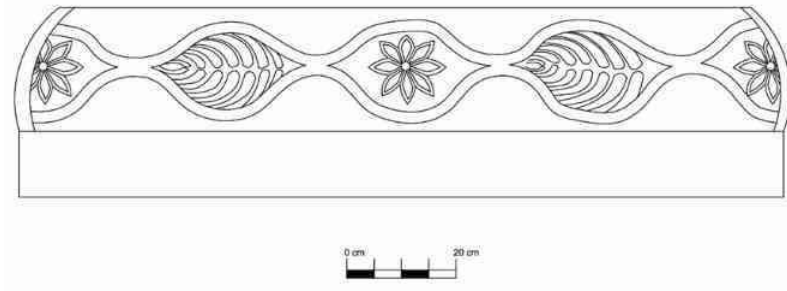
Fot.9: Dilferuz Hanım, baş şahidesi

Çiz. 4: Dilferuz Hanım, baş şahide çizimi

Fot.10: Havle Hanım'ın mezarı, genel görünüm

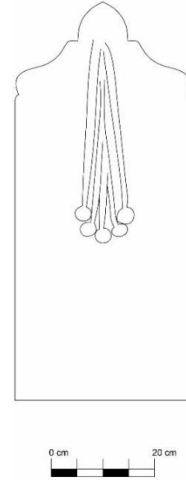
Çiz. 5: Havle Hanım, sanduka kapak taşı çizimi

Fot.11: Azize Hatun'un mezarı, genel görünümü

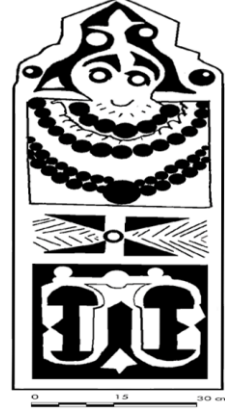
Fot.12: Azize Hatun, ayak şahidesi

Çiz.6: Azize Hatun, ayak şahide çizimi

Fot.13: Cizre, bezemeli kadın mezar taşı örneği (V. İnci, 2008)

Çiz.7: Cizre, bezemeli kadın mezar taşı çizimi (V. İnci, 2008)

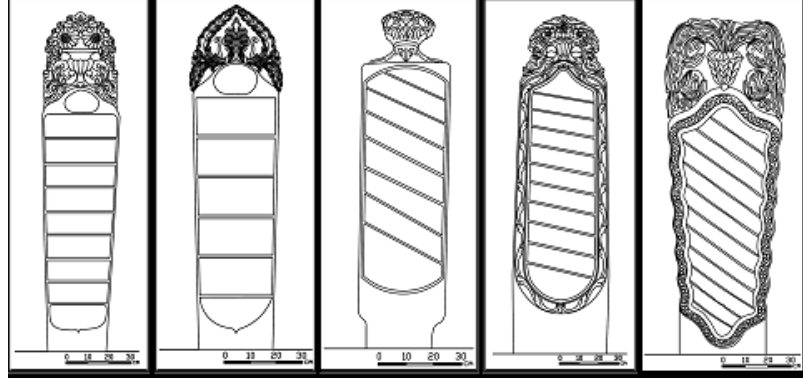
Fot.14: Eruh-Kavaközü, Hatice Hanım'ın mezar taşı (M. Mutlu, 2006)

Çiz. 8: Hatice Hanım'ın mezar taşı çizimi (M. Mutlu, 2006)

Fot.:15: Rize bezmeli kadın mezar taşı örnekleri (C. Hanoğlu, 2016)

Çiz. 9: Rize bezemeli kadın mezar taşı örnekleri çizimi (C. Hanoğlu, 2016)

Fot.16-17: Bayındır Yakapınar Köyü Kadın mezar taşı örnekleri
(İ. Güçlü, 2013)

[itobiad], 2022, 11 (3): 1821-1837

<p>Extended VIKOR Method based on Interval-Valued Intuitionistic Fuzzy Numbers for Selection of Logistics Centre Location</p> <p>Lojistik Merkezi Yer Seçimi için Aralık Değerli Sezgisel Bulanık Sayılara Dayalı Genişletilmiş VIKOR Yöntemi</p> <p>Video Link: https://youtu.be/TfvXgf_Ilu0</p>	
<p>Rahmi BAKİ Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İİBF / Asst. Prof., Aksaray University, FEAS / e-mail: rahmibaki@edu.tr ORCID: 0000-0003-0981-5006</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 07.03.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 26.09.2022
Yayın Tarihi / Published	: 28.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Baki, R. (2022). Extended VIKOR Method based on Interval-Valued Intuitionistic Fuzzy Numbers for Selection of Logistics Centre Location . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1821-1837 . doi: 10.15869/itobiad.1084212

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Rahmi BAKİ)

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Lojistik Merkezi Yer Seçimi için Aralık Değerli Sezgisel Bulanık Sayılara Dayalı Genişletilmiş VIKOR Yöntemi

Öz

Lojistik merkezler (LM) için uygun yerin belirlenmesi, rekabet avantajı elde etmenin, sürdürmenin ve tedarik zinciri faaliyetlerinin verimliliğini artırmanın anahtarıdır. Artan müşteri beklentileri, lojistik maliyetlerinin azaltılmasına yönelik çabalar ve lojistik sektöründe yaşanan rekabet yoğunluğu son yıllarda birçok yeni LM kurulmasına neden olmuştur. Bu merkezler yük taşımacılığında verimliliğin artmasına, lojistik hizmetlerin optimize edilmesine ve buldukları kentteki trafiğin azaltılmasında önemli ölçüde katkı sağlamaktadır. LM'lerin artan önemi ve konumlarının lojistik faaliyetler üzerindeki önemli etkisi, kurulum yeri seçimini stratejik bir değerlendirme haline getirmiştir. Ancak, LM konum alternatiflerini değerlendirmek, birçok faktörün hesaba katılması gereken karmaşık bir süreçtir. Bu çalışmanın amacı, aralık değerli sezgisel bulanık sayılara (ADSBS) dayalı genişletilmiş bir VlseKriterijuska Optimizacija I Komoromisno Resenje (VIKOR) yaklaşımı önermek ve uygulanabilirliğini test etmektir. ADSBS'in uygulanması, insan düşünce ve karar süreçlerindeki belirsizlikle başa çıkmaya katkıda bulunur. Öte yandan VIKOR birbiriyle çelişen ve farklı birimler tarafından temsil edilen kriterleri sıralamayı kolaylaştıran ve uzlaşmacı bir çözüm sunan bir karar verme tekniğidir. Bu çalışmada önerilen ADSBS aracılığıyla genişletilmiş VIKOR yaklaşımının uygulanabilirliği, LM konum alternatiflerinin değerlendirildiği sayısal bir örnekte test edilmiştir. Kriter ağırlıklarının belirlenmesi ve alternatiflerin sıralanması için üç uzman karar vericiye danışılmıştır. Karar vericiler, lojistik ve planlama uzmanı, lojistik operasyon yöneticisi ve tedarik zinciri başmühendisi olarak görev yapmaktadır. Uygulamada alternatifler altı kriter (altyapı, müşteriye yakınlık, tedarikçilere yakınlık, intermodal bağlantı, işgücü arzı ve güvenlik/güvenirlilik) dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Sonuç olarak kriterler ağırlıklarına göre intermodal bağlantı (0,255), altyapı (0,194), güvenlik/güvenlik (0,169), müşterilere yakınlık (0,158), tedarikçilere yakınlık (0,131) ve iş gücü arzı (0,093) biçiminde sıralanmıştır. Çalışmada elde edilen bulguların araştırmacılara ve sektör yöneticilerine katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bulanık Küme, Aralık Değerli Sezgisel Bulanık Sayılar, VIKOR, Lojistik Merkez, Yer Seçimi

Extended VIKOR Method based on Interval-Valued Intuitionistic Fuzzy Numbers for Selection of Logistics Centre Location

Abstract

Identifying the appropriate location for logistics centres (LC) is key to gaining and maintaining a competitive advantage and increasing the efficiency of supply chain activities. Increasing customer expectations, efforts to reduce logistics costs and the intensity of competition in the logistics sector have led to the establishment of many new LMs in recent years. These centers contribute significantly to increasing efficiency in freight transportation, optimizing logistics services and reducing the traffic. The

increasing importance of LCs and the significant impact of their location on logistics activities have made the choice of installation site a strategic consideration. However, evaluating LC location alternatives is a complex process that must take many factors into account. The aim of the present study is to propose an extended VlseKriterijuska Optimizacija I Komoromisno Resenje (VIKOR) approach based on interval-valued intuitionistic fuzzy numbers (IVIFN) and test its feasibility. Applying IVIFN contributes to coping with uncertainty in human thought and decision processes. On the other hand, VIKOR is a decision-making technique that facilitates ranking criteria that are contradictory and represented by different units, and it offers a compromise solution. The feasibility of the extended VIKOR approach through IVIFN proposed in this study was tested in a numerical example in which LC location alternatives were evaluated. Three experts were consulted to determine the criterion weights and to rank the alternatives. Decision makers serve as logistics and planning specialist, logistics operations manager and supply chain chief engineer. In practice, alternatives were evaluated by considering six criteria. As a result, criteria are listed in the form of intermodal connection (0.255), infrastructure (0.194), security/safety (0.169), proximity to customers (0.158), proximity to suppliers (0.131), and labour supply (0.093), according to their weighted importance. It is expected that the findings obtained in the study will contribute to researchers and sector managers.

Keywords: Fuzzy Set, Interval-Valued Intuitionistic Fuzzy Numbers, VIKOR, Logistics Centre, Location Selection

Introduction

A logistics centre (LC) is a group of facilities located in a safe environment that provides a range of logistics services (Kayikci, 2010). Due to economic, technical, and technological developments in the transportation sector, the importance of LCs is increasing day by day (Elevli, 2014). In recent years, many new LCs have been established to meet high customer service expectations and reduce logistics costs. These centres play a critical role in optimizing logistics services, increasing efficiency in freight transport, and reducing urban traffic.

Choosing the most suitable location for an LC is a process that involves a great deal of uncertain information and is affected by various factors. Determining the criteria that are essential in this process, calculating the importance levels of the criteria, and choosing the most suitable of the potential locations is a complex decision-making problem. The increasing importance of LCs and the significant impact of their location on logistics activities have made the choice of installation location a strategic consideration. Therefore, many recent studies have aimed to determine appropriate LC locations using multi-criteria decision-making (MCDM) techniques.

VlseKriterijuska Optimizacija I Komoromisno Resenje (VIKOR), a compromise ranking approach, enables ranking alternatives by considering criteria that contradict each other and are represented in different units (Tan & Chen, 2013). The method offers compromise solutions for problems with conflicting or contradictory criteria. The resulting compromise solution provides maximum group utility and minimum individual regret.

In the method, a multi-criterion ranking index based on the closeness measure is applied to the ideal solution (Li & Jiang, 2011). The technique has been developed for multi-criteria optimization in complex systems and has been accepted in the literature.

In particular, incomplete, contradictory, and subjective information in the solution process of complex decision problems causes imprecision and uncertainty (Deng & Yeh, 2006). To overcome this uncertainty, most MCDM techniques are integrated with fuzzy logic, and fuzzy sets are used. Intuitionistic fuzzy or interval-valued intuitionistic fuzzy concepts have been developed to cope with the shortcomings of fuzzy sets (Büyüközkan et al., 2018). Also, higher order extensions such as interval-valued intuitionistic fuzzy numbers (IVIFN) have been used successfully to address ambiguous human behaviours (Tan & Chen, 2013). The most important advantage of IVIFN over classical fuzzy sets is that it differentiates positive and negative indicators for the inclusion of an element in the set. IVIFN is a suitable approach for modelling and solving complex problems. Today, many researchers have used IVIFN in decision-making problems and expanded it with different approaches.

In the current study, a multi-criteria framework was developed in which the IVIFN-based VIKOR technique was applied to determine the importance of the criteria considered in the LC setup and to rank the alternative locations. Based on a systematic and detailed literature review conducted in the research, the criteria that are effective in choosing LC locations were determined. The proposed integrated method was used to calculate the relative weights of the determined criteria and to rank the alternatives.

Literature Review

Today, the increasing number and importance of LCs has made the evaluation of LC location alternatives an important decision. Determining the appropriate location is affected by many factors and contains many uncertainties. Recent studies have compared LC location candidates through different MCDM techniques and their extended versions. In this study, it is aimed to evaluate LC alternatives effectively through the proposed integrated decision making approach.

Ugboma et al. (2006) presented an approach using AHP to determine the service features that shippers consider when choosing a port and the importance level of these features. Kayıkcı (2010) proposed a model using fuzzy AHP and artificial neural network techniques to evaluate the location of intermodal LCs and tested its feasibility. Awasthi et al. (2011) presented an approach including fuzzy TOPSIS application to perform the selection of urban distribution centres and the assessment of uncertain criterion values. Portugal et al. (2011) presented a model based on AHP and graph theory to evaluate potential locations for the establishment of a truck cargo terminal. Long and Grasman (2012) proposed a decision model to analyse the locations of multimodal load centres. Their study aimed to determine the factors that will provide strategic input for decision makers (DM).

Elevli (2014) evaluated LC locations through fuzzy PROMETHEE, taking into account the criteria obtained by utilizing literature and expert opinions. Lirn et al. (2014) developed a model using Delphi and AHP methods to evaluate transit ports for international carriers. Onder and Yıldırım (2014) developed an approach using AHP and VIKOR methods to evaluate logistics villages. The proposed approach has been tested with an application

evaluating 11 logistics villages in Turkey. Uysal and Yavuz (2014) conducted a study aiming to select the most appropriate LC location. In their research, a regional commercial review was carried out, and the most suitable plant site was determined through the ELECTRE technique. Żak and Węgliński (2014) performed a macro analysis of LCs in their study and evaluated alternatives in terms of their suitability for LCs using the ELECTRE III/IV technique.

Dyck and Ismael (2015) compared competitiveness levels of logistics ports in West Africa. In their study, competition levels of the ports were examined through AHP, and the ports were ranked. Roso et al. (2015) proposed an approach using AHP to determine the criteria to be considered in determining the preferred regions for installation of an intermodal terminal. Dey et al. (2016) proposed an approach using three methods (TOPSIS, SAW and MOORA) for selecting the most suitable warehouse location. Yang and Chen (2016) analysed the evaluation criteria of international LC ports and compared three international ports. An integrated method, in which AHP and grey relational analysis techniques were used together, was preferred during the application process.

Sughosh et al. (2017) determined the importance levels of critical factors affecting the site selection of an auto parts manufacturing plant through AHP. In addition, Pareto analysis was performed using the individual preference data collected for each of the factors, and the results were compared. Grine et al. (2018) proposed an AHP-based decision support system to determine the most appropriate LC location. In their study, criteria were determined according to the PESTEL model and accessibility factor category. The developed approach was tested in an application evaluating the location of LCs in Morocco. Essaadi et al. (2019) developed a global approach that pinpoints different types of criteria through fuzzy TOPSIS and evaluated LCs in the African region. Shahparvari et al. (2020) evaluated location alternatives for an LC that will operate as a consolidation centre. In their study, a K-means-based approach was developed, and PROMETHEE and VIKOR techniques were applied. In addition, linear programming was used in the research to cluster the suitable regions. In the current work, studies comparing LC locations using different MCDM techniques were examined. The criteria determined to be used in practice, definitions of the criteria, and the studies in which they were tested are presented in Table 1.

Table 1. Criteria for LC location selection

Criteria	Definition	Reference
Infrastructure (C_a)	Logistics accessibility of the LC and transport efficiency for the distribution of goods	Dyck & Ismael (2015), Lirn et al. (2004), Long & Grasman (2012), Ugboma et al. (2006), Uysal & Yavuz (2014), Żak & Węgliński (2014)
Proximity to Customers (C_b)	Distance of LC from customer locations	Awasthi et al. (2011), Dey et al. (2016), Lirn et al. (2004), Long & Grasman (2012), Shahparvari et al. (2020), Uysal & Yavuz (2014)
Proximity to	Distance of LC from supplier locations	Awasthi et al. (2011), Lirn et al. (2004), Onder & Yıldırım (2014), Roso et al.

Suppliers (C_c)		(2015)
Intermodal Connection (C_d)	The level of connectivity of the LC with different modes of transport	Awasthi et al. (2011), Elevli (2014), Essaadi et al. (2019), Grine et al. (2018), Kayikci (2010), Lirn et al. (2004), Shahparvari et al. (2020), Uysal & Yavuz (2014)
Labour Supply (C_e)	Labour supply that can meet the needs of the LC	Long & Grasman (2012), Sughosh et al. (2017), Uysal & Yavuz (2014), Yang & Chen (2016)
Security/Safety (C_f)	Security of the LC against traffic accidents, theft, robbery and vandalism	Awasthi et al. (2011), Lirn et al. (2004), Portugal et al. (2011), Uysal & Yavuz (2014), Źak & Wegliński (2014)

The complex nature of MCDM problems and the conflicting criteria have revealed the need to develop a compromise solution approach. The VIKOR method, which was developed as a result of this situation, is an effective method used in solving complex decision making problems (Opricovic & Tzeng, 2002). The effectiveness of the VIKOR technique was compared with methods such as TOPSIS, PROMETHEE and ELECTRE, which are frequently used in the literature, and the results were analysed (Opricovic & Tzeng, 2004; Tzeng & Huang, 2011; Opricovic & Tzeng, 2007). As a result of the studies, it was seen that the method gave effective results.

In order to cope with the complex and uncertain nature of decision making problems today, VIKOR technique has been expanded in many studies in the literature by integrating it with different approaches. In addition to heuristic fuzzy sets, the concept of IVIFN has been proposed and used with different MCDM techniques. In the literature, there are studies in which IVIFN and VIKOR technique are used together in different fields of study (Table 2). IVIFN and VIKOR techniques have been integrated and applied in the solution of decision making problems such as supplier selection for an automobile manufacturer (Li & Jiang, 2011), evaluation of investment alternatives (Tan & Chen, 2013; Rani, Jain & Hooda, 2018); Dammak, Baccour & Alimi, 2020), partner selection of a venture company (Zhao, Tang, Yang & Huang, 2013), industrial robot selection (Narayanamoorthy, Geetha, Rakkiyappan & Joo, 2019), and financing risk assessment of rural tourism projects (Wu, Gao & Wei, 2019).

Table 2. Studies integrating IVIFN and VIKOR approaches

Reference	Application
Li & Jiang (2011)	Supplier selection for an automobile manufacturer
Tan & Chen (2013)	Evaluation of investment alternatives
Zhao, Tang, Yang & Huang (2013)	Partner selection of a venture company

Rani, Jain & Hooda (2018)	Investment choice
Narayanamoorthy et al. (2019)	Industrial robot selection
Wu, Gao & Wei (2019)	Financing risk assessment of rural tourism projects
Dammak, Baccour & Alimi (2020)	Evaluation of investment projects

Methodology

VIKOR is a compromise ranking approach that evaluates alternatives by considering conflicting criteria (Tan & Chen, 2013). In this method, in which maximum group utility and minimum individual regret are sought, applicable solutions are offered for many problems. However, incomplete and contradictory information in real-life problems causes uncertainty.

In order to overcome the uncertainty encountered in real life problems, the concept of fuzzy set has been frequently used in studies in the literature. As fuzzy set theory developed, many extensions of fuzzy sets emerged. Traditional fuzzy decision making models have been used in different decision models to include these expanded definitions (Atanassov, 2016). The expanded definition presented in the theory of intuitionistic fuzzy sets, which is an extension of fuzzy sets, makes it easier for the decision maker to express his evaluations. Intuitionistic fuzzy sets offer a richer tool for representing uncertainty than traditional fuzzy sets. IVIFN, which is an extension of intuitionistic fuzzy sets, offers a wide area to describe fuzzy information (Opricovic & Tzeng, 2002). Therefore, an extended VIKOR extension based on IVIFN is proposed in the current study. The steps followed in the study are presented below (Büyüközkan et al., 2018).

Step 1. DMs evaluate criteria and alternatives in linguistic terms. The linguistic terms are then converted to IVIFN. Tables 2 and 3 are used in this process. In Table 2, linguistic terms used for ranking criterion weights and their IVIFN equivalents are given. In Table 3, linguistic terms used to rank alternatives and their IVIFN equivalents are presented.

Step 2. The weights of the criteria are obtained by considering the DM weights (λ^k). Equations (1) and (2) are used to calculate criterion weights. The w_j value in Equation (2) represents the final weight of the relevant criterion and $\sum_{j=1}^n w_j=1$ equality must be met.

$$\tilde{w}_j = 1 - \frac{\sum_{k=1}^K \frac{\lambda^k (\mu_{ij}^L + \mu_{ij}^U)}{2}}{\sqrt{\sum_{k=1}^K \frac{\lambda^k ((\mu_{ij}^L)^2 + (\mu_{ij}^U)^2 + (v_{ij}^L)^2 + (v_{ij}^U)^2)}{2}}} \quad (1)$$

$$w_j = \frac{1 - \tilde{w}_j}{n - \sum_{j=1}^n \tilde{w}_j} \quad (2)$$

Table 2. Linguistic terms for criteria evaluation (Büyüközkan et al., 2018)

Linguistic terms	IVIFN ($[\mu^L, \mu^U], [v^L, v^U]$)
Highly important	$([0.95, 1], [0, 0])$
Very important	$([0.8, 0.85], [0.05, 0.1])$
Important	$([0.6, 0.65], [0.1, 0.15])$
Less important	$([0.3, 0.35], [0.25, 0.3])$
Very unimportant	$([0.2, 0.25], [0.3, 0.35])$
Entirely unimportant	$([0, 0.05], [0.45, 0.5])$

Table 3. Linguistic terms for alternative evaluation (Büyüközkan et al., 2018)

Linguistic terms	IVIFN ($[\mu^L, \mu^U], [v^L, v^U]$)
Extremely successful	$([0.99, 1], [0, 0])$
Very very successful	$([0.9, 0.95], [0.01, 0.04])$
Very successful	$([0.8, 0.85], [0.05, 0.1])$
Successful	$([0.7, 0.75], [0.15, 0.2])$
Somewhat successful	$([0.6, 0.65], [0.25, 0.3])$
Neutral	$([0.5, 0.55], [0.35, 0.4])$
Quite unsuccessful	$([0.4, 0.45], [0.45, 0.5])$
Mostly unsuccessful	$([0.3, 0.35], [0.55, 0.6])$
Very unsuccessful	$([0.2, 0.25], [0.65, 0.7])$
Extremely unsuccessful	$([0.1, 0.15], [0.75, 0.8])$
Entirely unsuccessful	$([0, 0], [0.99, 1])$

Step 3. The decision matrix is obtained as a result of the DMS' evaluation of the alternatives. Then, the transformation is performed by means of Equation (3), and the combined decision matrix is obtained.

$$\tilde{r}_{ij} = \begin{pmatrix} \left[1 - \prod_{j=1}^n (1 - \mu_A^L)^{\lambda^k}, \right. \\ \left. 1 - \prod_{j=1}^n (1 - \mu_A^U)^{\lambda^k} \right] \\ \left[\prod_{j=1}^n (v_A^L)^{\lambda^k}, \right. \\ \left. \prod_{j=1}^n (v_A^U)^{\lambda^k} \right] \end{pmatrix} \quad (3)$$

Step 4. Positive ideal solution (PIS) and negative ideal solution (NIS) values are obtained. Equation (4) is used for benefit-based criteria, while Equation (5) is used for cost-based criteria.

$$\tilde{f}_j^+ = ([\tilde{\mu}_A^L(\tilde{x}_j^*), \tilde{\mu}_A^U(\tilde{x}_j^*)], [\tilde{\mu}_A^L(\tilde{x}_j^*), \tilde{\mu}_A^U(\tilde{x}_j^*)])$$

$$\left(\begin{array}{l} [\tilde{\mu}_A^L(\tilde{x}_j^*) = \max_i \tilde{\mu}_A^L(x_j^*), \tilde{\mu}_A^L(\tilde{x}_j^*) = \max_i \tilde{\mu}_A^U(x_j^*)] \\ [\tilde{v}_A^L(\tilde{x}_j^*) = \min_i \tilde{v}_A^L(x_j^*), \tilde{v}_A^L(\tilde{x}_j^*) = \min_i \tilde{v}_A^U(x_j^*)] \end{array} \right) \quad (4)$$

$$\tilde{f}_j^- = ([\tilde{\mu}_A^L(\tilde{x}_j^-), \tilde{\mu}_A^U(\tilde{x}_j^-)], [\tilde{\mu}_A^L(\tilde{x}_j^-), \tilde{\mu}_A^U(\tilde{x}_j^-)])$$

$$\left(\begin{array}{l} [\tilde{\mu}_A^L(\tilde{x}_j^-) = \min_i \tilde{\mu}_A^L(x_j^-), \tilde{\mu}_A^L(\tilde{x}_j^-) = \min_i \tilde{\mu}_A^U(x_j^-)] \\ [\tilde{v}_A^L(\tilde{x}_j^-) = \max_i \tilde{v}_A^L(x_j^-), \tilde{v}_A^L(\tilde{x}_j^-) = \max_i \tilde{v}_A^U(x_j^-)] \end{array} \right) \quad (5)$$

Step 5. Group utility value ($S_{(i)}$) and individual regret value ($R_{(i)}$) are calculated using Equations (6) and (7). The expression $d(\tilde{f}_j^*, \tilde{x}_{ij})$ in the equations represents the distance from the PIS of each alternative and is calculated by Equation (8). Also, $d(\tilde{f}_j^*, \tilde{f}_j^-)$ represents the distance between the PIS and the NIS and is obtained using Equation (9). The expressions π_A^L and π_A^U in Equations (8) and (9) are calculated by means of Equations (10) and (11).

$$S_{(i)} = \sum_{j=1}^n [w_j \frac{d(\tilde{f}_j^*, \tilde{x}_{ij})}{d(\tilde{f}_j^*, \tilde{f}_j^-)}] \quad (6)$$

$$R_{(i)} = \max_j [w_j \frac{d(\tilde{f}_j^*, \tilde{x}_{ij})}{d(\tilde{f}_j^*, \tilde{f}_j^-)}] \quad (7)$$

$$d(\tilde{f}_j^*, \tilde{x}_{ij}) = \frac{1}{4} \left(\begin{aligned} &|\tilde{\mu}_A^L(\tilde{x}_j^*) - \tilde{\mu}_A^L(\tilde{x}_{ij})| + |\tilde{\mu}_A^U(\tilde{x}_j^*) - \tilde{\mu}_A^U(\tilde{x}_{ij})| \\ &+ |\tilde{v}_A^L(\tilde{x}_j^*) - \tilde{v}_A^L(\tilde{x}_{ij})| + |\tilde{v}_A^U(\tilde{x}_j^*) - \tilde{v}_A^U(\tilde{x}_{ij})| \\ &+ |\tilde{\pi}_A^L(\tilde{x}_j^*) - \tilde{\pi}_A^L(\tilde{x}_{ij})| + |\tilde{\pi}_A^U(\tilde{x}_j^*) - \tilde{\pi}_A^U(\tilde{x}_{ij})| \end{aligned} \right) \quad (8)$$

$$d(\tilde{f}_j^*, \tilde{f}_j^-) = \frac{1}{4} \left(\begin{aligned} &|\tilde{\mu}_A^L(\tilde{x}_j^*) - \tilde{\mu}_A^L(\tilde{x}_j^-)| + |\tilde{\mu}_A^U(\tilde{x}_j^*) - \tilde{\mu}_A^U(\tilde{x}_j^-)| \\ &+ |\tilde{v}_A^L(\tilde{x}_j^*) - \tilde{v}_A^L(\tilde{x}_j^-)| + |\tilde{v}_A^U(\tilde{x}_j^*) - \tilde{v}_A^U(\tilde{x}_j^-)| \\ &+ |\tilde{\pi}_A^L(\tilde{x}_j^*) - \tilde{\pi}_A^L(\tilde{x}_j^-)| + |\tilde{\pi}_A^U(\tilde{x}_j^*) - \tilde{\pi}_A^U(\tilde{x}_j^-)| \end{aligned} \right) \quad (9)$$

$$\pi_A^L = 1 - \mu_A^U - v_A^U \quad (10)$$

$$\pi_A^U = 1 - \mu_A^L - v_A^L \quad (11)$$

Step 6. The $Q_{(i)}$ value is calculated using Equations (12), (13), and (14). The value of “ v ” in Equation (12) is a coefficient expressed as “the majority of criteria.” Alternatives are ordered by their $Q_{(i)}$ value. The alternative with the lowest $Q_{(i)}$ value is considered the best alternative.

$$Q_{(i)} = v \left(\frac{S_{(i)} - S^*}{S^- - S^*} \right) + (1-v) \left(\frac{R_{(j)} - R^*}{R^- - R^*} \right) \quad (12)$$

$$S^* = \min_i S_{(i)}, S^- = \max_i S_{(i)} \quad (13)$$

$$R^* = \min_i R_{(i)}, R^- = \max_i R_{(i)} \quad (14)$$

Step 7. At this stage, the compliance of two conditions is checked. In Condition 1, it is confirmed whether the most suitable alternative has an acceptable advantage. For this condition to be fulfilled, the $Q^{[2]} - Q^{[1]} \geq DQ$ condition must be met. Here, $Q^{[1]}$ denotes the first ranked alternative, and $Q^{[2]}$ denotes the second ranked alternative. The DQ value is calculated in the format $DQ = 1 / (A_z - 1)$. However, if the number of alternatives is four or less, it is considered $DQ = 0.25$.

Condition 2 checks whether the most suitable alternative is constant, that is, whether it has acceptable stability. If the most suitable alternative according to the Q_i value is the most suitable alternative according to the S_i and R_i values, Condition 2 is met.

Application

In the current study, an expert committee consisting of three people was formed to rank the importance of the criteria and the suitability of the alternatives. DMs follow careers as logistics and planning specialist (DM_1), logistics operations manager (DM_2) and procurement and supply chain lead engineer (DM_3). These DMs evaluated six criteria and four locations, and the steps followed in practice are given below.

Step 1. The DMs evaluate the importance of the criteria and the level of alternatives meeting the criteria in linguistic terms. Linguistic terms are converted to IVIFN via Tables 2 and 3. Their transformations into IVIFN of linguistic assessments according to the criteria are given in Table 4.

Table 4. IVIFN version of criteria assessments

Criteria	DM_1	DM_2	DM_3
C_a	([0.3, 0.35], [0.25, 0.3])	([0.2, 0.25], [0.3, 0.35])	([0.6, 0.65], [0.1, 0.15])
C_b	([0.3, 0.35], [0.25, 0.3])	([0.2, 0.25], [0.3, 0.35])	([0.2, 0.25], [0.3, 0.35])
C_c	([0.0, 0.05], [0.45, 0.5])	([0.3, 0.35], [0.25, 0.3])	([0.2, 0.25], [0.3, 0.35])
C_d	([0.8, 0.85], [0.05, 0.1])	([0.95, 1], [0, 0])	([0.8, 0.85], [0.05, 0.1])
C_e	([0.3, 0.35], [0.25, 0.3])	([0.0, 0.05], [0.45, 0.5])	([0.2, 0.25], [0.3, 0.35])
C_f	([0.2, 0.25], [0.3, 0.35])	([0.3, 0.35], [0.25, 0.3])	([0.2, 0.25], [0.3, 0.35])

Step 2. The criterion weights are obtained using Equations (1) and (2). At this stage, the weights of the DMs are listed as 0.25, 0.45, and 0.30. Calculating the criterion weight of C_a is shown below.

$$\tilde{w}_{c_a} = 1 - \frac{0.25*(0.3+0.35)+0.45*(0.2+0.25)+0.3*(0.6+0.65)}{\sqrt{(0.25*(0.3)^2+(0.35)^2+(0.25)^2+(0.3)^2)+(0.45*(0.2)^2+(0.25)^2+(0.3)^2+(0.35)^2)+(0.3*(0.6)^2+(0.65)^2+(0.1)^2+(0.15)^2}} = 0.243$$

$$w_{c_a} = \frac{1-0.243}{6-2.102} = 0.194$$

The weights of the criteria are listed as 0.194, 0.158, 0.131, 0.255, 0.093 and 0.169, respectively.

Step 3. The transformed versions of the linguistic assessments of the DMs regarding alternatives to IVIFN are presented in Table 5. These evaluations are combined using Equation (3). The aggregated fuzzy decision matrix obtained is given in Table 6.

Table 5. IVIFN version of alternative assessments

DM_i	C_j	A_1	A_2	A_3	A_4
DM_1	C_a	[0.7, 0.75], [0.15, 0.2]	[0.6, 0.65], [0.25, 0.3]	[0.6, 0.65], [0.25, 0.3]	[0.5, 0.55], [0.35, 0.4]
	C_b	[0.5, 0.55], [0.35, 0.4]	[0.3, 0.35], [0.55, 0.6]	[0.6, 0.65], [0.25, 0.3]	[0.4, 0.45], [0.45, 0.5]
	C_c	[0.5, 0.55], [0.35, 0.4]	[0.3, 0.35], [0.55, 0.6]	[0.4, 0.45], [0.45, 0.5]	[0.2, 0.25], [0.65, 0.7]

	C_d	[0.7, 0.75], [0.15, 0.2]	[0.3, 0.35], [0.55, 0.6]	[0.9, 0.95], [0.01, 0.04]	[0.5, 0.55], [0.35, 0.4]
	C_e	[0.6, 0.65], [0.25, 0.3]	[0.7, 0.75], [0.15, 0.2]	[0.7, 0.75], [0.15, 0.2]	[0.5, 0.55], [0.35, 0.4]
	C_f	[0.8, 0.85], [0.05, 0.1]	[0.4, 0.45], [0.45, 0.5]	[0.5, 0.55], [0.35, 0.4]	[0.8, 0.85], [0.05, 0.1]
DM_2	C_a	[0.9, 0.95], [0.01, 0.04]	[0.7, 0.75], [0.15, 0.2]	[0.7, 0.75], [0.15, 0.2]	[0.6, 0.65], [0.25, 0.3]
	C_b	[0.4, 0.45], [0.45, 0.5]	[0.5, 0.55], [0.35, 0.4]	[0.6, 0.65], [0.25, 0.3]	[0.4, 0.45], [0.45, 0.5]
	C_c	[0.3, 0.35], [0.55, 0.6]	[0.3, 0.35], [0.55, 0.6]	[0.5, 0.55], [0.35, 0.4]	[0.3, 0.35], [0.55, 0.6]
	C_d	[0.7, 0.75], [0.15, 0.2]	[0.3, 0.35], [0.55, 0.6]	[0.7, 0.75], [0.15, 0.2]	[0.5, 0.55], [0.35, 0.4]
	C_e	[0.7, 0.75], [0.15, 0.2]	[0.5, 0.55], [0.35, 0.4]	[0.7, 0.75], [0.15, 0.2]	[0.4, 0.45], [0.45, 0.5]
	C_f	[0.8, 0.85], [0.05, 0.1]	[0.3, 0.35], [0.55, 0.6]	[0.4, 0.45], [0.45, 0.5]	[0.6, 0.65], [0.25, 0.3]
DM_3	C_a	[0.8, 0.85], [0.05, 0.1]	[0.5, 0.55], [0.35, 0.4]	[0.5, 0.55], [0.35, 0.4]	[0.6, 0.65], [0.25, 0.3]
	C_b	[0.4, 0.45], [0.45, 0.5]	[0.5, 0.55], [0.35, 0.4]	[0.7, 0.75], [0.15, 0.2]	[0.5, 0.55], [0.35, 0.4]
	C_c	[0.4, 0.45], [0.45, 0.5]	[0.4, 0.45], [0.45, 0.5]	[0.5, 0.55], [0.35, 0.4]	[0.4, 0.45], [0.45, 0.5]
	C_d	[0.8, 0.85], [0.05, 0.1]	[0.4, 0.45], [0.45, 0.5]	[0.7, 0.75], [0.15, 0.2]	[0.4, 0.45], [0.45, 0.5]
	C_e	[0.7, 0.75], [0.15, 0.2]	[0.6, 0.65], [0.25, 0.3]	[0.6, 0.65], [0.25, 0.3]	[0.4, 0.45], [0.45, 0.5]
	C_f	[0.7, 0.75], [0.15, 0.2]	[0.3, 0.35], [0.55, 0.6]	[0.5, 0.55], [0.35, 0.4]	[0.5, 0.55], [0.35, 0.4]

Table 6. Aggregated fuzzy decision matrix

C_j	A_1	A_2	A_3	A_4
C_a	[0.838, 0.896], [0.032, 0.079]	[0.624, 0.676], [0.24, 0.29]	[0.624, 0.676], [0.24, 0.29]	[0.577, 0.627], [0.276, 0.326]
C_b	[0.427, 0.477], [0.423, 0.473]	[0.456, 0.507], [0.407, 0.458]	[0.633, 0.684], [0.221, 0.271]	[0.432, 0.482], [0.422, 0.472]
C_c	[0.386, 0.436], [0.463, 0.513]	[0.332, 0.382], [0.522, 0.572]	[0.477, 0.527], [0.377, 0.427]	[0.309, 0.359], [0.551, 0.602]
C_d	[0.734, 0.786], [0.108, 0.162]	[0.332, 0.382], [0.522, 0.572]	[0.772, 0.833], [0.117, 0.163]	[0.472, 0.522], [0.382, 0.432]
C_e	[0.678, 0.728], [0.17, 0.221]	[0.588, 0.64], [0.274, 0.325]	[0.673, 0.723], [0.181, 0.231]	[0.427, 0.477], [0.427, 0.477]
C_f	[0.774, 0.825], [0.07, 0.123]	[0.326, 0.377], [0.527, 0.577]	[0.457, 0.507], [0.397, 0.447]	[0.64, 0.695], [0.238, 0.288]

Step 4. In this step, PIS and NIS values are calculated and Equation (4) is used since all criteria are utility-based. The PIS and NIS of the criteria are presented in Table 7.

Table 7. PIS and NIS

C_j	PIS	NIS
C_a	[0.838, 0.896], [0.032, 0.079]	[0.577, 0.627], [0.276, 0.326]
C_b	[0.633, 0.684], [0.221, 0.271]	[0.427, 0.477], [0.423, 0.473]
C_c	[0.477, 0.527], [0.377, 0.427]	[0.309, 0.359], [0.551, 0.602]
C_d	[0.772, 0.833], [0.108, 0.162]	[0.332, 0.382], [0.522, 0.572]
C_e	[0.678, 0.728], [0.17, 0.221]	[0.427, 0.477], [0.427, 0.477]
C_f	[0.774, 0.825], [0.07, 0.123]	[0.326, 0.377], [0.527, 0.577]

Step 5. The distance ($d(\tilde{f}_j^*, \tilde{x}_{ij})$) from the PIS to each alternative and the distance ($d(\tilde{f}_j^*, \tilde{f}_j^-)$) between the PIS and NIS are obtained (Table 8). Making use of these obtained values, $S_{(i)}$ and $R_{(i)}$ values are obtained using Equations (6) and (7) (Table 9).

Table 8. $d(\tilde{f}_j^*, \tilde{x}_{ij})$ and $d(\tilde{f}_j^*, \tilde{f}_j^-)$ values

C_j	$d(\tilde{f}_j^*, \tilde{x}_{ij})$				$d(\tilde{f}_j^*, \tilde{f}_j^-)$
	A_1	A_2	A_3	A_4	
C_a	0.009	0.219	0.219	0.255	0.265
C_b	0.204	0.189	0.003	0.203	0.211
C_c	0.089	0.148	0.003	0.177	0.177
C_d	0.021	0.433	0.342	0.293	0.452
C_e	0	0.104	0.011	0.256	0.261
C_f	0	0.455	0.326	0.167	0.469

Step 6. Using Equation (12), the $Q_{(i)}$ values of the alternatives are reached (Table 9). At this stage, the majority of criteria value (v) was accepted as 0.5. The $Q_{(i)}$ values are listed as 0, 1, 0.094, and 0.632. According to these results, the most successful alternative is A_1 . Alternatives are ranked according to their success as $A_1 > A_3 > A_4 > A_2$.

Table 9. $S_{(i)}$, $R_{(i)}$ and $Q_{(i)}$ values

-	A_1	A_2	A_3	A_4
$S_{(i)}$	0.237	0.857	0.479	0.786
$R_{(i)}$	0.153	0.244	0.193	0.187
$Q_{(i)}$	0	1	0.415	0.629

Step 7. The compliance of Conditions 1 and 2 is verified. The difference between the Q_i values of the second most suitable (A_3) alternative and the most suitable alternative (A_1) is 0.415 and is more than $DQ = 0.25$. In addition, A_1 which is the most suitable alternative, is also the best alternative in terms of S_i and R_i values. Therefore, Conditions 1 and 2 are accepted.

Conclusion

The most strategic decision that can be made during the establishment of an LC is determining the location of the facility. In this study, a multi-criteria framework was developed for LC location considerations. The target of the research is to present an integrated method in which the IVIFN-based VIKOR technique is applied to determine the weights of the criteria used to evaluate LC locations and the alternatives and to select the best option.

The criteria for evaluating alternatives for LC selection were determined through a comprehensive and systematic literature review. As a result, criteria are listed in the form of intermodal connection (0.255), infrastructure (0.194), security/safety (0.169), proximity to customers (0.158), proximity to suppliers (0.131), and labour supply (0.093), according to their weighted importance. The results of the study provide useful findings for strategic DMs and LC users in the increasingly competitive logistics market. DMs should pay attention to the level of connection of the region with different transportation modes, especially when choosing an LC location. In addition, the logistics accessibility and infrastructure of the centre are other important factors.

VIKOR is an MCDM technique focused on evaluating alternatives in processes with conflicting criteria. The method has been accepted in the literature and has been used to solve many varied decision problems. However, in today's increasingly complex decision-making processes, traditional decision-making techniques cannot properly handle real-life problems. To overcome uncertainty in the decision-making process, making evaluations with IVIFN will provide effective results. Therefore, in the current study, a VIKOR extension has been proposed in which criteria and alternatives are expressed with IVIFN values to maintain the decision-making process effectively.

It has been tested on a real case to verify the feasibility of the proposed method and demonstrate its effectiveness. Four potential LC locations in Turkey were evaluated in line with the opinions of the three DMs, taking into account six criteria. With the developed approach, it has been seen that DMs can benefit from their preferences effectively and the method can be applied in a practical way.

Utilizing the findings obtained in the study, information that can give a competitive advantage to the selected LC location is readily accessible to the DMs. In addition, the IVIFN extended VIKOR method proposed in the study is an approach that can produce effective results in decision problems having incomplete and uncertain information. However, some aspects could be improved in future research. For example, sensitivity analysis might be used to analyse how results change with changes in criterion weights or alternative judgments. In addition, integrating a different technique that can be used in the determination of criterion weights in the proposed approach is a subject of study that can contribute to the literature.

Kaynakça / Reference

- Atanassov, K. (2016). Intuitionistic fuzzy sets. *International Journal Bioautomation*, 20(S1), 1-6.
- Awasthi, A., Chauhan, S. S., & Goyal, S. K. (2011). A multi-criteria decision making approach for location planning for urban distribution centers under uncertainty. *Mathematical and Computer Modelling*, 53(1-2), 98-109.
- Büyüközkan, G., Göçer, F., & Feyzioğlu, O. (2018). Cloud computing technology selection based on interval-valued intuitionistic fuzzy MCDM methods. *Soft Computing*, 22(15), 5091-5114.
- Dammak, F., Baccour, L., & Alimi, A. M. (2020). A new ranking method for TOPSIS and VIKOR under interval valued intuitionistic fuzzy sets and possibility measures. *Journal of Intelligent & Fuzzy Systems*, 38(4), 4459-4469.
- Deng, H., & Yeh, C. H. (2006). Simulation-based evaluation of defuzzification-based approaches to fuzzy multiattribute decision making. *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics-Part A: Systems and Humans*, 36(5), 968-977.
- Dey, B., Bairagi, B., Sarkar, B., & Sanyal, S. K. (2016). Warehouse location selection by fuzzy multi-criteria decision making methodologies based on subjective and objective criteria. *International Journal of Management Science and Engineering Management*, 11(4), 262-278.
- Dyck, V. G. K., & Ismael, H. M. (2015). Multi-criteria evaluation of port competitiveness in West Africa using analytic hierarchy process (AHP). *American Journal of Industrial and Business Management*, 5(06), 432.
- Elevli, B. (2014). Logistics freight center locations decision by using Fuzzy-PROMETHEE. *Transport*, 29(4), 412-418.
- Essaadi, I., Grabot, B., & Féliès, P. (2019). Location of global logistic hubs within Africa based on a fuzzy multi-criteria approach. *Computers & Industrial Engineering*, 132, 1-22.
- Grine, F. Z., Kamach, O., & Sefiani, N. (2018, July). Developing a Multi-Criteria Decision Making Model for identifying factors influencing the location of logistic hubs: A case study of Morocco. In *Proceedings of the International Conference on Industrial Engineering and Operations Management Paris, France*, 32178-3225.
- Kayikci, Y. (2010). A conceptual model for intermodal freight logistics centre location decisions. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2(3), 6297-6311.
- Li, C., & Jiang, H. (2011, August). Extension of VIKOR method with interval-valued intuitionistic fuzzy sets. In *2011 International Conference on Management and Service Science* (pp. 1-4). IEEE.
- Lirn, T. C., Thanopoulou, H. A., Beynon, M. J., & Beresford, A. K. C. (2004). An application of AHP on transshipment port selection: a global perspective. *Maritime Economics & Logistics*, 6(1), 70-91.

- Long, S., & Grasman, S. E. (2012). A strategic decision model for evaluating inland freight hub locations. *Research in Transportation Business & Management*, 5, 92-98.
- Narayanamoorthy, S., Geetha, S., Rakkiyappan, R., & Joo, Y. H. (2019). Interval-valued intuitionistic hesitant fuzzy entropy based VIKOR method for industrial robots selection. *Expert Systems with Applications*, 121, 28-37.
- Onder, E., & Yıldırım, B. F. (2014). VIKOR method for ranking logistic villages in Turkey. *Journal of Management and Economics Research*, 12(23), 293-314.
- Opricovic, S., & Tzeng, G. H. (2002). Multicriteria planning of post-earthquake sustainable reconstruction. *Computer-Aided Civil and Infrastructure Engineering*, 17(3), 211-220.
- Opricovic, S., & Tzeng, G. H. (2004). Compromise solution by MCDM methods: A comparative analysis of VIKOR and TOPSIS. *European Journal of Operational Research*, 156(2), 445-455.
- Opricovic, S., & Tzeng, G. H. (2007). Extended VIKOR method in comparison with outranking methods. *European Journal of Operational Research*, 178(2), 514-529.
- Portugal, D. L., Morgado, A. V., & Júnior, O. L. (2011). Location of cargo terminals in metropolitan areas of developing countries: the Brazilian case. *Journal of Transport Geography*, 19(4), 900-910.
- Rani, P., Jain, D., & Hooda, D. S. (2018). Shapley function based interval-valued intuitionistic fuzzy VIKOR technique for correlative multi-criteria decision making problems. *Iranian Journal of Fuzzy Systems*, 15(1), 25-54.
- Roso, V., Brnjac, N., & Abramovic, B. (2015). Inland intermodal terminals location criteria evaluation: The case of Croatia. *Transportation journal*, 54(4), 496-515.
- Shahparvari, S., Nasirian, A., Mohammadi, A., Noori, S., & Chhetri, P. (2020). A GIS-LP integrated approach for the logistics hub location problem. *Computers & Industrial Engineering*, 146, 106488.
- Sughosh, S. D., Sedhuraman, M. J., & Raj, S. Y. (2017). Prioritizing critical factors for establishing an automotive components manufacturing facility: An AHP-Pareto approach. *Journal of Advanced Research in Dynamical & Control Systems*, 11-Special Issue, 448-459.
- Tan, C., & Chen, X. (2013). Interval-valued intuitionistic fuzzy multicriteria group decision making based on VIKOR and Choquet integral. *Journal of Applied Mathematics*, 2013.
- Tzeng, G. H., & Huang, J. J. (2011). Multiple attribute decision making: methods and applications. CRC press.
- Ugboma, C., Ugboma, O., & Ogwude, I. C. (2006). An Analytic Hierarchy Process (AHP) approach to port selection decisions—empirical evidence from Nigerian ports. *Maritime Economics & Logistics*, 8(3), 251-266.
- Uysal, H., & Yavuz, K. (2014). Selection of logistics centre location via ELECTRE method: A case study in Turkey. *International Journal of Business and Social Science*, 5(9).

Wu, L., Gao, H., & Wei, C. (2019). VIKOR method for financing risk assessment of rural tourism projects under interval-valued intuitionistic fuzzy environment. *Journal of Intelligent & Fuzzy Systems*, 37(2), 2001-2008.

Yang, Y. C., & Chen, S. L. (2016). Determinants of global logistics hub ports: Comparison of the port development policies of Taiwan, Korea, and Japan. *Transport Policy*, 45, 179-189.

Żak, J., & Węgliński, S. (2014). The selection of the logistics center location based on MCDM/A methodology. *Transportation Research Procedia*, 3, 555-564.

Zhao, X., Tang, S., Yang, S., & Huang, K. (2013). Extended VIKOR method based on cross-entropy for interval-valued intuitionistic fuzzy multiple criteria group decision making. *Journal of Intelligent & Fuzzy Systems*, 25(4), 1053-1066.

[itobiad], 2022, 11 (3): 1838-1861

<p>Ahlâkî Erdemler Bağlamında İsa Mesih'in İnsanlığının Taklidi ve Takibi</p> <p>Imitation and Following the Humanity of Jesus Christ in the Context of Moral Virtues</p> <p>Video Link: https://youtu.be/jb-wNLX_a8s</p>	
<p>Zekiye SÖNMEZ</p> <p>Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi Ph.D., Afyon Kocatepe University, Faculty of Islamic Sciences e-mail: zsonmez@aku.edu.tr ORCID: 0000-0003-1672-4823</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 24.07.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 27.09.2022
Yayın Tarihi / Published	: 29.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Sönmez, Z. (2022). Ahlâkî Erdemler Bağlamında İsa Mesih'in İnsanlığının Taklidi ve Takibi . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1838-1861 . doi: 10.15869/itobiad.1148044

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Zekiye SÖNMEZ)

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Ahlâkî Erdemler Bağlamında İsa Mesih'in İnsanlığının Taklidi ve Takibi

Öz

İki bin yılı aşkın süredir varlığını devam ettiren Hıristiyanlığın en önemli şahsiyeti muhakkak ki İsa Mesih'tir. Onun bu önemi, Hıristiyanlık için bir inanç meselesi olmasının yanı sıra, diğer insanlara benzemeyen olağanüstü doğumu ve ölümüyle ilgili konuların Hıristiyan dünyasında sürekli olarak tartışılıyor olmasından ileri gelmektedir. Nitekim İsa ile ilgili tartışmaların önemli bir kısmını, onun Bâkire Meryem'den babasız olarak dünyaya gelmesi ve kendisini bütün insanlığın günahı için çarmıhta feda etmesi oluşturmaktadır. Bu durum, İsa Mesih'in bir insan mı yoksa tanrısal bir varlık mı olduğu tartışmasını da beraberinde getirmiştir. Nihayet Hıristiyanlar, zaman içinde yaptıkları toplantılarda İsa Mesih'in hem bir "Tanrı" veya "Tanrı'nın Oğlu" hem de bir "insan" olduğuna karar vererek konuyu çözümlemişlerdir. Bununla birlikte bir Tanrı veya insan olarak İsa Mesih'in Hıristiyanlar tarafından nasıl "modelleneceği" veya "taklit edileceği", diğer bir deyişle "Mesih'in taklidi" (*imitatio Christi*) de tartışılan bir başka konu olmuştur. Bu bağlamda "Bir Hıristiyan, her şeyde Mesih'i taklit eden ve onu takip eden kişidir" sözü, Hıristiyanlar nezdinde İsa Mesih'in örnek alınacak "en mükemmel model" olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu nedenle Mesih'in taklidi meselesi öncelikle Pavlus ve Kilise Babalarının, sonrasında 13. yüzyılda Assisili Francis ve 15. yüzyılda *De Imitatione Christi* adlı kitabın yazarı Thomas a' Kempis ve sonraki yüzyıllarda Batılı Hıristiyan teologların gündeminde olmuştur. Bahsedilen süreçte İsa Mesih'in "tanrısallığının, insanlığının ve bedenselliğinin taklidi" olmak üzere üç türlü taklidinden söz edilmiştir. Bu çalışmada onun tanrısallığının ve bedenselliğinin taklidinden ziyade, İsa Mesih'in insanî özelliklerinin taklit veya takip edilmesi konu edilecektir. Özellikle konu; İsa Mesih'in öğretisinde sıkça vurgulanan "Tanrı ve komşu sevgisi, alçakgönüllülük ve uysallık" gibi temel ahlâkî erdemler bağlamında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Hıristiyanlık, Hıristiyan Ahlâkı, Ahlâkî Erdemler, Mesih'in Taklidi, Tanrı Sevgisi, Alçakgönüllülük, Uysallık.

Imitation and Following the Humanity of Jesus Christ in the Context of Moral Virtues

Abstract

The most important figure of Christianity, which has existed for more than two thousand years, is undoubtedly Jesus Christ. His importance stems from the fact that besides being a matter of faith for Christianity, issues related to his extraordinary birth and death, unlike other people, are constantly discussed in the Christian world. As a matter of fact,

an important part of the discussions about Jesus was that he was born without a father from the Virgin Mary and that he sacrificed himself on the cross for the sin of all humanity. This situation brought with it the debate whether Jesus Christ was a human or a divine being. Finally, in the meetings they held over time, the Christians resolved the issue by deciding that Jesus Christ was both a "God" or "Son of God" and a "man". However, how to "model" or "imitate" Jesus Christ as a God or human being by Christians, in other words, "imitatio Christi" has also been another topic of discussion. In this context, the phrase "A Christian is a person who imitates and follows Christ in everything" is important in terms of showing that Jesus Christ is the "most perfect model" for Christians. For this reason, the issue of the imitation of Christ was primarily on the agenda of Paul and the Church Fathers, Francis of Assisi in the 13th century and Thomas a' Kempis, author of *De Imitatione Christi* in the 15th century, and Western Christian theologians in the following centuries. In the aforementioned process, three kinds of imitations of Jesus Christ are mentioned: "imitation of his divinity, humanity and corporeality". In this study, rather than imitating his divinity and corporeality, imitation or following the human characteristics of Jesus Christ will be the subject. Especially the subject; it will be discussed in the context of basic moral virtues such as "love of God and neighbor, humility and meekness" which are frequently emphasized in the teaching of Jesus Christ.

Keywords: History of Religions, Christianity, Christian Ethics, Moral Values, Imitation of Christ, Love of God, Humility, Meekness.

Giriş

Ortaya çıkışından bu yana Hıristiyanlığın en önemli "örnek" şahsiyeti İsa Mesih'tir. İsa Mesih'in, Bâkire Meryem'den babasız olarak dünyaya geldiği, çarmıhta bütün insanlığın günahı için acı çekerek öldüğü, ölümden dirildiği ve sonra Baba Tanrı'ya yükseldiği şeklindeki konular sürekli olarak Hıristiyanların gündeminde olmuştur. Bu nedenle İsa'nın kimliği, kişiliği ve öğretisi yüzlerce yıl tartışılmış ve sonunda onun "tanrısal" ve "insani" olmak üzere iki yönlü bir kişiliğe sahip olduğu kabul edilmiştir (Gündüz, 2008, ss. 32-36). Onun iki yönlü kimliği veya kişiliği hakkında ilk konuşanlardan birisi Pavlus olmuş ve o İsa'nın Tanrı biçiminde olduğundan, ancak kul özünü alıp insan benzeyişinde doğarak tanrısallığını bir yana bıraktığından ve insan suretine bürünerek kendini alçalttığından söz etmiştir (Filipililer 2:7-8). Benzer şekilde o, "İsa'nın yaşamı bedenimizde açıkça görülsün diye İsa'nın ölümünü her an bedenimizde taşıyoruz. Çünkü İsa'nın yaşamı ölümlü bedenimizde açıkça görülsün diye, biz yaşayanlar İsa uğruna sürekli olarak ölüme teslim ediyoruz" (2. Korintliler 4:10) diyerek, İsa'nın enkarne olmuş Tanrı-insan kimliğinden bahsetmiştir.

Pavlus'un yanı sıra erken dönem Kilise Babalarından Lyonlu Irenaeus (yk.130-yk. 202) da İsa'nın, "Bâkire'den doğmuş Tanrı'nın Oğlu Mesih" olduğunu söylemiştir. Ona göre İsa

Mesih, Tanrı-insan olarak Pontius Pilatus'un zamanında acı çekerek ölmüş, tekrar dirilmiş ve zafere yükselmiştir. Mesih, kurtulanların "Kurtarıcısı" ve yargılananların "Yargıcı" olarak görkemle gelecek, gerçeği bozanları ve Babası'nı ve kendisinin gelişini hor görenleri sonsuz ateşe gönderecek olandır (R. M. Grant, 1997, s. 96). Ayrıca Irenaeus'a göre İsa, sınanmak için insan olduğu gibi, yüceltmek için de Söz (Logos) idi. Dahası o "Tanrı'nın Sözü olan Rab, Tanrı'nın Oğlu ve Meryem'den doğan insanoğludur; insandan geldi ve insan olarak doğdu ve insanoğlu oldu" (R. M. Grant, 1997, s. 103) diyerek İsa Mesih'in tanrısal kimliğinin yanı sıra insanî kimliğine de vurgu yapmıştır. Aslında Irenaeus Rab (Öğretmen) İsa'nın "Söz" olarak insan biçimine dönüştürülmesini, insanların Tanrı'yı gerçek manada tanıyabilmesi için zorunlu olduğunu vurgulamak istemiştir. Nitekim Yuhanna "Tanrı'yı hiçbir zaman hiç kimse görmedi. Baba'nın bağrında bulunan ve Tanrı olan biricik O'nu tanıttı" (Yuhanna 1: 18) diyerek Tanrı'nın tanınmasının Mesih aracılığıyla gerçekleştiğini ifade etmiştir.

Irenaeus gibi Hippolytus Augustinus (354-430) da İsa'nın tanrısal ve insanî kişiliğinden söz etmiştir. Ona göre İsa Mesih, her şeye egemen Baba Tanrı tarafından bizim için gökten indirilmiş, Kutsal Ruh ve Bâkire Meryem'den doğmuş Baba'ya eşit bir Tanrı-insandır. Bir başka ifadeyle o, Baba'yla birlikte ebedî olarak var olmuş, Bâkire'den dilediği zaman doğmuş, Tanrılığını gizleyecek şekilde insan olmuş, dilediği zaman çarmıhta ölmüş, "Mesih", "Tanrı" ve "insan" kimliğine sahiptir (Saint Augustine, 1955, ss. 294, 297). Kendall, Mesih için İngilizce "being made" (yapılmak) kelimesini kullanmış ve bunun Yunanca aslının "yaratılmak" değil, insan suretinde "olmuş olmak" veya "doğmak" anlamına geldiğinden söz etmiştir. Ayrıca o, İsa Mesih'in yaratıcısının olmadığını, onun her şeyden önce var olduğunu, her şeyin ondan oluştuğunu ve onun yeni bir duruma dönüştüğünü vurgulamıştır (Kendall, 2007, s. 53). Ona göre İsa özünde Tanrı gibi değildi, ama o Tanrı'ydı. Görünüşte diğer insanlara benziyordu, çünkü o da bir insandı. Bu nedenle "yapılmak" Mesih'in doğal doğumunu ifade etmektedir. (Kendall, 2007, s. 55). Dolayısıyla Kendall ve bahsedilen Kilise Babaları bir şekilde İsa Mesih'in hem bir Tanrı hem de bir insan olduğunu vurgulamaktadır. Her iki yönüyle İsa Mesih, Hıristiyanlar nezdinde örnek alınması veya taklit edilmesi gereken bir kişidir. Çünkü onlar, İsa Mesih'i taklit ederek onunla birleştiklerine, yeniden yaratıldıklarına ve tek mükemmel varlık Tanrı'yı daha iyi tanıdıklarına inanmaktadır (R. M. Grant, 1997, s. 123). Sözü edilen Hıristiyan teologların bu söylemleri, bir taraftan insanın tanrılaştırılması anlayışını ve bunun Mesih'in tanrısal kişiliğiyle ilişkisini, diğer taraftan onun insanî veya dünyevi rolünün yeryüzünde yaşayanlar için "mükemmel bir hayat modeli" olduğunu göstermektedir.

Mükemmel bir model olarak İsa Mesih'in bir "Tanrı" ya da "insan" olarak nasıl taklit edileceği veya takip edileceği de tartışılmıştır. Bununla birlikte bu konu Tanrı'nın ve doğanın taklidi bağlamında Antik Yunan'dan beri tartışılmaya gelmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Yunanca ve Latince kullanılmayan "taklit", "örnek alma" ve "benzeme" anlamındaki "imitation", "sequor", "mimeomai" ve "mimesis" gibi kelimeler, Hıristiyanlıkla birlikte Tanrı'nın veya Mesih'in taklidi ve örnek alınması bağlamında

Kutsal Kitap ve onun yorumlarında sıklıkla kullanılmıştır (Halliwell, 2002, s. 138; Martens, 2003, s. 59; Ong, 1994, s. 76). Ayrıca İsa Mesih'in bir Tanrı ve insan olarak taklidiyle ilgili "itaat etme, takip etme, taklit etme ve örnek alma" gibi kavramların anlamlarında da yüzyıllar içinde vurgu farklılıkları ortaya çıkmıştır. Bu konuda yazılan eserlerde, özellikle de 11. ve 12. yüzyıllardakilerde, kimi zaman İsa'nın tanrısallığının taklidine, kimi zaman da onun insanlığının takip ve taklit edilmesine vurgu yapılmıştır (Constable, 1995, s. 169). Muhtemelen bu durum aynı İncil metinlerinin farklı şekillerde yorumlanmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Sözü edilen kelime ve kavramlar çerçevesinde İsa Mesih'in taklidi konusu öncelikle "Mesih'i taklit ettiğim gibi, siz de beni taklit edin" (1. Korintliler 11:1), "Siz de büyük sıkıntılara karşın, Kutsal Ruh'un verdiği sevinçle Tanrı sözünü kabul ederek bizi ve Rab'bi örnek aldınız" (1. Selanikliler 1:6) ve "Bunun için, sevgili çocukları olarak Tanrı'yı örnek alın. Mesih bizi nasıl sevdiyse ve bizim için kendisini güzel kokulu bir sunu ve kurban olarak nasıl Tanrı'ya sunduysa, siz de öylece sevgi yolunda yürüyün (Efeslilere, 5:1-2) şeklindeki sözleriyle Pavlus tarafından dile getirilmiştir. Benzer konular daha sonraları Lyonlu Irenaeus, İskenderiyeli Origen (185- yk. 253/254) gibi birçok Kilise Babası ve Hıristiyan teologlar tarafından da tartışılmıştır. Irenaeus, Mesih'in yeryüzünde yaşayanlara "bir model olarak taklit edilmesi" gerektiğinden söz ederken; Origen Mesih'in hem ahlâkî hem de ontolojik birliğin sağlayıcısı olarak taklit edilmesi gerektiğini savunmuştur. İskenderiyeli Cyril (375- 444) ise Mesih'in bütün insanlığın kurtarıcısı olabilmesi için onun "tam bir insan olduğunun ya da onun aracı rolünün" kabul edilmesi gerektiğinden söz etmiştir. Böylece Kilise Babaları "Mesih'in enkarnasyonu, dünyevi yaşamı, özellikle çektiği acılar, onun kurtarıcı rolü için gerekliydi" mesajını vermeye çalışmış olmanın yanı sıra ona bağlılığın bir işareti olarak; onun itaatinin, alçakgönüllülüğünün, merhametinin ve diğer insanî niteliklerinin taklit edilecek erdemler olduğundan bahsetmişlerdir (Constable, 1995, s. 170).

Hıristiyan din adamları da İsa Mesih'i örnek almaya çalışmış ve onun Hıristiyanlar için örnek bir model olduğundan söz etmişlerdir. Bu bağlamda 398'den itibaren uzun süre Konstantinopolis Piskoposluğu yapmış, hitabetinin güzelliğinden dolayı "altın ağızlı" olarak nitelendirilmiş ve erken dönemlerin en büyük vaizi olarak kabul edilen John Chrysostom (yk.347-407) (Wilken, 1999, s. 622) "Mesih'i örnek almak ve onun emirlerine uymak için Hıristiyanıdır. O halde en mükemmel model olan ona bakın. Böyle bir taklit bizim için mümkündür; o bizi insan doğamızın üzerine çıkarır ve bizi Tanrı'ya benzer kılar" (Hillyer, 1979, s. 98) sözleriyle İsa'nın Hıristiyanlar için vazgeçilmez bir örnek olduğunu vurgulamıştır.

Hıristiyanlar için en önemli örnek olan İsa Mesih'in taklit ve takip edilmesi konusu; onun hayatı, dünyaya geliş sebebi ve öğretisiyle yakından ilgilidir. Bir başka ifadeyle konu, Hıristiyanlığın "kurtuluş" anlayışı veya Tanrı'nın insanlığı kurtarma planıyla ilişkilidir. Hıristiyanlara göre İsa Mesih bir "kurtarıcı"dır ve bundan dolayı "onun günahsızlığının ve kusursuzluğunun" örnek alınması veya taklit edilmesi gerekir. Çünkü

Mesih, insanlara yeni bir doğum vermiş, onları özgür kılmış, iyileştirmiş ve kurtarmıştır. Dahası o, insanlara sonsuz hayatı ve Baba Tanrı'nın yüzünü görmeyi vadetmiş, bütün dünyevi bağlılıkları bırakmaya ve her türlü tarifi ötesinde bir mutluluğa çağırmıştır (Osborn, 1976, s. 61). Pavlus'a göre ise İsa Mesih; hayatıyla, ölümüyle ve dirilişiyle Âdem'in hatasından dolayı bütün insanlığı ilgilendiren yanlış düzeltme eylemini gerçekleştirmiştir. Diğer bir ifadeyle Tanrı, ilk insan Adem'in işlediği hatayı İsa ile düzeltmek istemiştir:

Çünkü ölüm bir tek adamın (Âdem) suçu yüzünden o tek adam aracılığıyla egemenlik sürdüyse, Tanrı'nın bol lütfunu ve aklanma bağışını alanların bir tek adam, yani İsa Mesih sayesinde yaşamda egemenlik sürecekleri çok daha kesindir. İşte, tek bir suçun bütün insanların mahkûmiyetine yol açtığı gibi, bir doğruluk eylemi de bütün insanlara yaşam veren aklanmayı sağladı. Çünkü bir adamın söz dinlememesi yüzünden nasıl birçoğu günahkâr kılındıysa, bir adamın söz dinlemesiyle birçoğu da doğru kılınacaktır (Romalılar 5:17-19).

Dolayısıyla Pavlus'a göre Mesih'in dünya sahnesinde olması, Tanrı'nın kurtarıcı etkinliğini ve doğruluğunu gösterme meselesidir. İsa öğretisinde Tanrı Egemenliği temasını işlemekte, ancak Pavlus'a göre Tanrı Egemenliği doğruluk, esenlik ve sevinç meselesidir (Romalılar 14:17). Bu açıdan bakıldığında doğruluğun ahlâkla ilişkisi Pavlus'un teolojisinin merkezini oluşturmakta ve ona göre "doğruluk" ilkesi her şeyin nihâi amacını göstermektedir. Tanrı'nın doğruluk eylemi, adaleti gerçekleştirmesi ve koruması için gereklidir. Zira Tanrı adaletini Mesih aracılığıyla gerçekleştirmekte veya bu gerçekleşmenin doğasını gösteren Mesih'in kendisidir. Bir diğer ifadeyle Tanrı'nın adaleti Mesih aracılığıyla, Mesih'te veya Mesih ile birlikte yerine getirilmektedir. Ayrıca Tanrı'nın doğruluk eyleminin etkisi, yeni bir hayat yaratmada ve insanları Tanrı'yla uzlaştırmada kendisini göstermektedir. Bu yeni hayattan ve uzlaşmadan, itaat ve doğru hayatın anlamı ve imkânı doğmaktadır (Hillyer, 1979, s. 100; Osborn, 1976, ss. 16-17). Böylece Tanrı'nın insanlığı kurtaran doğruluk planı, insanların Tanrı ile olan ilişkilerini onarmakta ve onları yeni ahlâkî varlıklar yapmaktadır.

Pavlus'un bu görüşlerinin yanı sıra Tinsley, teolojik olarak Mesih'in taklidini "Mesih'te enkarnasyon inancının ön varsayımlarından biri ve insanlığın bir örneğe olan ihtiyacı" şeklinde tanımlamaktadır. Ona göre Hıristiyan inancında Tanrı'nın taklidi kurtuluş için bir araç değil, onun meyvesidir. Kaçınılmaz olarak bu, Kutsal Ruh'un çalışması ve lütuf yoluyla mümkün olan Mesih'in taklidi şekline dönüşmektedir (Tinsley, 1986, s. 293). Dolayısıyla Pavlus ve Tinsley, İsa'nın hem tanrısallığına hem de insanlığına vurgu yapmaktadırlar. İsa Mesih'in insanlığına yapılan vurgu daha etik bir İsa Mesih karakterini ortaya çıkarmakta ve bu durum insanın ahlâkî (etik) davranışlarına yeni bir ilgi meydana getirmektedir. Ancak ahlâkî açıdan taklidin; iyi, kötü veya tarafsız olup

olmadığı, taklit edilen değerlerin ve karakterlerin özelliklerine bağlı olarak değişiklik göstermektedir (Duyndam, 2004, s. 12). Böylece kişinin kimi veya neyi ya da değer addedilen hangi şeyi taklit edeceği ve örnek alacağı önem arz etmektedir. Zikredilenler çerçevesinde bu çalışmada "bir ahlâk öğretmeni" olarak kabul edilen İsa Mesih'in, insanî yönü itibarıyla, özellikle de onun vurguladığı ahlâkî erdemler bağlamında taklit edilmesi veya takip edilmesi üzerinde durulacaktır.

Ahlâkî Erdemlerde İsa Mesih'in Taklidi ve Takibi

Ahlâkî erdemler genel olarak bireyin çocukluk döneminden itibaren gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Benzer şekilde Hıristiyan bir bireyin yetişmesinde de Hıristiyan ahlâkî erdemlerinin rolü büyüktür. Hıristiyan ahlâkî erdemleri ise İsa Mesih'in öğretilerinden hareketle temel dinamiklerini oluşturmuştur. Bu bağlamda İsa, ahlâk öğretilerini oluştururken öncelikle Musa Yasası'ndan ve Eski Ahit'in ahlâkî öğretilerinden yararlanarak bunları yeniden yorumlamıştır. Örneğin Musa'nın öldürme ve zinaya karşı yasaklarını, öfke ve şehvet tutumlarını içerecek şekilde genişletmiştir (Mat. 5:21-22, 27-28). Geleneksel bir kere bağışlama talebini sınırsız (yetmiş yedi kez) hale getirerek radikalleştirilmiş (Matta 18:21-22) ve "göze göz, dişe diş" misilleme ilkesini kötüyeye karşı direnmeme ve diğer yanağı çevirme emriyle değiştirmiştir (Matta 5: 38-39). Benzer şekilde, komşu sevgisi emrini kişinin düşmanlarını da içine alacak şekilde genişleterek evrenselleştirmiştir (Matta 5: 43-48). Böylece İsa'nın ahlâk öğretisi, hem Tanrı sevgisi ile komşuya duyulan sevgi arasındaki yakın ilişkide hem de diğer tüm erdemlerle ilişkisinde "sevgiye" verdiği mutlak öncelik bakımından, Eski Ahit'ten farklılık göstermektedir.

Eski Ahit'in ahlâk anlayışından oldukça farklı olan İsa'nın ahlâkî öğretisi, "Tanrı Egemenliğinin ahlâkî" olarak da karakterize edilmiştir. Buna göre onun etik anlayışı, kötülüğün tamamen ortadan kalktığı gelecekte gerçekleşecek Tanrı Krallığındaki sonsuz bir hayat için tasarlanmıştır (Gardner, 1986, s. 422). Bunun yanı sıra onun ahlâk anlayışı, kişisel bir kurtuluştan ziyade ahlâklı yeni bir toplum inşa etmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda o, öncelikle kendisini hayat veren "İyi Çoban" olarak nitelendirmiş ve sorumluluğu altında olan olmayan herkesi (koyunları) kurtarma çabasında olduğunu ifade etmiştir (Yuhanna 10:10-16). İsa'nın takipçisi Pavlus ise "sevgi, sevinç, esenlik, sabır, şefkat, iyilik, bağlılık, yumuşak huyluluk ve özdenetim" gibi erdemleri Kutsal Ruh'un meyvesi olarak kabul etmiş; Mesih'e ait olanların benliklerini, tutku ve arzularını çarmıha germiş olduğunu ifade etmiştir (Galatyalılar 5:22-23). Böylece Pavlus'un da İsa'nın ahlâkî erdemlerini yeniden yorumlayarak geliştirdiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede İsa'nın ve Pavlus'un hayatından ve uygulamalarından örnekler gösteren Yeni Ahit'in, Hıristiyan ahlâkî erdemlerinin oluşmasında temel kaynaklık görevini üstlendiğini söylemek mümkündür.

Hıristiyan ahlâkî erdemlerinin temelini teşkil eden Yeni Ahit'te İsa'nın sevgisi, uysallığı, yumuşak başlılığı, alçakgönüllülüğü, sabrı, hoşgörüsü, cömertliği, merhameti ve özverili hayatı önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca bu kitapta Mesih'in taklidi konusu da onun

alçakgönüllülüğüne, sabrına, umuduna, Tanrı ve insan sevgisine uygun olarak işlenmektedir. Bunun yanı sıra etik bir ideal olarak Mesih'in taklidi, tarihsel İsa'yı harfi harfine kopyalamaya yönelik bir çaba değil, bir Hıristiyanın hayatını Mesih'in hayatının benzerliğine dönüştüren Kutsal Ruh'un işi olarak düşünülmektedir. Bu ise bir nevi "Mesih'in hayatına benzer bir hayat yaşamak" anlamına gelmektedir (Tinsley, 1986, s. 293). Bunlarla birlikte bir insan olarak İsa Mesih'in ahlâkî özelliklerini taklit etmek, onu sevmek ve onun öğretisini vaaz etmek, "cennette onunla birlikte olmaya hazırlanmak" anlamına da gelmektedir (Constable, 1995, s. 183). Bu çerçevede İsa'nın özellikle vurguladığı ve kendisinin taklit ve takip edilmesini istediği, Tanrı ve komşu sevgisi, alçakgönüllülük ve uysallık gibi ahlâkî erdemleri önem arz etmektedir.

Tanrı ve Komşu Sevgisinde İsa'yı Taklit ve Takip Etmek

Hıristiyanlıktaki "sevgi" kavramını ifade etmek için genellikle Latince ve Yunancadan diğer Batı dillerine geçmiş bazı kelimeler kullanılmaktadır. Bu bağlamda Latince "alter"den türemiş İngilizce "altruism" (fedakârlık), Yunanca "agape"den türemiş "love" (sevgi, aşk) ve Latince "caritas"dan türemiş "charity" (hayırseverlik) gibi kelimeler kullanılmaktadır. Bunlardan birisi olan "fedakârlık", "kendisinden ziyade başkalarını sevmek ya da tercih etmek" anlamındadır. Bu kavramın arka planında ise Hıristiyanlığın "agape (sevgi, aşk) anlayışı" vardır (C. Grant, 2003, s. 167). Ayrıca Yeni Ahit Yunancasında geçen "agape" kelimesinin karşılığı olarak "hayırseverlik" kelimesi de kullanılmaktadır. Kavram olarak "hayırseverlik" ise Hıristiyanlıkta, özellikle de Roma Katolik ahlâk teolojisinde İsa'nın öğretisinin özetinde buyurduğu "Tanrı ve komşu sevgisine" atıfta bulunmaktadır (Childress, 1986, s. 84).

Zikredilen kavramlar bağlamında Hıristiyanlığın ana mesajını "Tanrı agapedir" veya "Tanrı sevgidir" anlayışı oluşturmaktadır. Nitekim Yuhanna "... Tanrı sevgidir. Sevgide yaşayan Tanrı'da yaşar, Tanrı da onda yaşar" (1. Yuhanna 4:16) diyerek tam da bunu dile getirmektedir. Bundan dolayı Hıristiyanların temel ihtiyacının "agape" ile yaşamak olduğundan söz edilmektedir (C. Grant, 2003, s. 168). Nygren, *agape*'yi Hıristiyanlığın temel motifi olarak kabul etmekte ve bunu eski Yunanlıların "eros" kavramıyla kıyaslamaktadır. O, *eros*'un daha ziyade ihtiyaç ve hırstan doğan cinsel arzuyu ve kısmen ilahî susamışlığı kapsayabileceğinden, buna karşılık *agape*'nin ise tamamen ilahî rahmetin taşması olarak *eros*'la ters yönde işlediğinden söz etmektedir. Zira Hıristiyanlık *agape* fikrini eski Yunan'dan almasına rağmen iki motifin kökenleri tamamen ayrıdır, ancak yüzyıllar içinde o kadar iç içe geçmişlerdir ki, onları ayırt etmek neredeyse imkânsızdır. Bunun yanı sıra Nygren, Platon'un "kaba eros" ve "göksel eros" arasındaki ayrımına dikkat çekmekte ve daha ziyade *göksel eros* üzerinde durarak Platon'u takip etmektedir (Nygren, 1953, ss. 30, 46-52). *Kaba eros*, duyu ve fizik dünyasına bağlı kalırken; *göksel eros*, fiziksel olanı ruhun yüksek alemine fırlatmak için bir sıçrama tahtası olarak kullanılmaktadır (C. Grant, 2003, s. 169). Dolayısıyla Hıristiyanlığın "agape" anlayışı "Tanrı sevgisi" veya "Tanrı sevgidir" ifadelerinin karşılığı olarak kullanılmakla birlikte çok daha geniş bir anlama sahiptir.

Hıristiyanlığın en temel motifi olan “agape”(Tanrı Sevgisi) yanına aldığı “komşu sevgisi” tamlamasıyla Hıristiyan ahlâkının temel erdemleri arasında olmuştur. Bu bağlamda Yeni Ahit’te, Ferisiler ve Sadukiler İsa’yı denemek amacıyla “Kutsal Yasa’da en önemli emir hangisidir?” diye sorduklarında, İsa onlara “Tanrın Rab’bi bütün yüreğinle, bütün canınla ve bütün aklınla seveceksin. İşte ilk ve en önemli buyruk budur” (Matta 22:34-38; Markos 12:28-30) diyerek karşılık vermiştir. Daha sonra İsa ikinci emrin ne olduğunu ise “Komşunu kendin gibi seveceksin...” (Matta 22:39-40; Markos 12:31-34) sözleriyle bildirmiştir. Bunların yanı sıra İsa, öğrencilerine yaptığı bir vaazın sonunda “Sizi sevdiğim gibi birbirinizi sevin” (Yuhanna 15:12) ve “Size şu buyruğu veriyorum: Birbirinizi sevin” (Yuhanna 15:17) emriyle öğrencilerinin ve dolayısıyla insanların da birbirlerini sevmesi konusunda ısrar etmiştir. Bu konuda İsa, “İnsan Tanrı’yı bütün yüreğiyle, bütün anlayışıyla ve bütün gücüyle sevmesi, komşusunu da kendi gibi sevmesi, bütün yakmalık sunulardan ve kurbanlardan daha önemlidir” (Markos 12:33) diyerek, Tanrı ve komşu sevgisinden daha büyük bir ibadet olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca İsa “... Öğretmenim, sonsuz yaşamı miras almak için ne yapmalıyım?” (Luka 10:25) diyen bir Yasa uzmanına, bu konuda Kutsal Kitap’ta ne yazıldığını sormuş, adam “Tanrın Rab’bi bütün yüreğinle, bütün canınla, bütün gücünle ve bütün aklınla seveceksin. Komşunu da kendin gibi seveceksin” (Luka 10:27) şeklinde cevap verince İsa ona “Doğru cevap verdin. Bunu yap ve yaşayacaksın” demiştir. Bunun üzerine adam “Peki, komşum kim?” diye sorunca İsa, “Yeruşalim’den Eriha’ya inerken haydutların eline düşmüş, soyulup dövülmüş ve yarı ölü bir halde bırakılmış bir adamın” hikâyesini anlatmıştır. O yaralı adamı iki kişi görmüş, fakat ona yardım etmeksizin yanından geçip gitmişlerdir. Buna karşılık Samiriyeli bir adam ise ona yardım etmiş ve onun için daha başka neler yapılması gerekiyorsa yapmıştır (Luka 10:28-36). Bu hikâyenin sonunda İsa, Yasa uzmanına adamın gerçek komşusunun bu üç adamdan hangisi olduğunu sorunca Yasa uzmanı, “... Ona acıyıp yardım eden” dedi. İsa, “Git, sen de öyle yap” (Luka 10:37) demiştir. İsa’nın anlattığı bu hikâye, insanların zor zamanlarında yanında bulunarak onlara yardım eden kimselerin “gerçek komşu” olduğunu anlatması açısından önemlidir. Bununla birlikte Hıristiyanlıkta “komşu sevgisi” kavramı “birbirini sevmek” kavramıyla eşleştirilen daha geniş bir anlam ifade etmektedir.

İsa’nın zikredilen sözlerinin yanı sıra onun en önemli takipçisi veya taklitçisi Pavlus da İsa’nın “birbirini sevmek” çağrısını Romalılara yazdığı mektupta geniş bir şekilde ifade etmektedir. Özellikle o, Romalılara Mektubunun 12. bölümünden 15. bölümün sonuna kadar sevgi konusundan söz etmektedir. Bu bağlamda Pavlus’un; “Sevginin ikiyüzlü olmasın. Kötülükten tiksinin, iyiliğe bağlanın. Birbirinize kardeşlik sevgisiyle bağlı olun. Birbirinize saygı göstermekte yarışın” (Romalılar 12:9-10), “Birbirinizi sevmekten başka hiç kimseye bir şey borçlu olmayın. Çünkü başkalarını seven, Kutsal Yasa’yı yerine getirmiş olur” (Romalılar 13:8), “Seven kişi komşusuna kötülük etmez. Bu nedenle sevmek Kutsal Yasa’yı yerine getirmektir” (Romalılar 13:10), “Her birimiz komşusunu ruhça geliştirmek için komşusunun iyiliğini gözeterek onu hoşnut etsin” (Romalılar 15:2)

ve "... Mesih sizi kabul ettiği gibi, Tanrı'nın yüceliği için birbirinizi kabul edin" (Romalılar 15: 7) şeklindeki sözlerini daha da çoğaltmak mümkündür.

İsa'nın ve Pavlus'un sözlerinde görülen Hıristiyan sevgisi genellikle komşu sevgisi ile özdeşleştirilmekle birlikte Hıristiyanlıkta sevginin "Tanrı, komşu ve benlik" olmak üzere üç nesnesinden söz edilmektedir. Bunlardan Tanrı sevgisi, insanın tam olarak mutlu olabilmesi için onun içsel arzusuna cevap verdiği gibi sevginin diğer alıcılarına bakmak için de uygun bir bakış açısı sağlamaktadır. Hıristiyan komşu sevgisi ise Tanrı sevgisine bağlı olarak kişinin hayatındaki bütün yanlış ve benmerkezci sevgiden daha doğru ya da teosentrik bir sevgi anlayışına yönelmesini sağlamaktadır. Zira Tanrı tüm yaratıkları sevdiği için (Mezmurlar 145:9) insanların da Tanrı'dan dolayı birbirlerini sevmesi gerekmektedir (Pope, 2007, s. 234). Böylece Hıristiyan sevgi anlayışının, benliği benmerkezlikten uzaklaştırarak onu ortak iyiye yönlendiren teosentrik bir sevgi gerçekliğini öğrettiğini söylemek mümkündür.¹

Hıristiyanlığın teosentrik sevgi anlayışı, Tanrı'nın yaratıklarına olan sevgisini ve yaratıklarının O'na olan sevgisini (Mezmurlar 42:1-2) ifade eden iki yönlülük göstermektedir. Pavlus'a göre Tanrı'nın sevgisi, insanların içine Kutsal Ruh aracılığıyla dökülmektedir (Romalılar 5:5). Ayrıca Tanrı'nın insanlara olan sevgisi "Biz daha günahkârken, Mesih bizim için öldü" (Romalılar 5: 8) sözünden anlaşıldığı gibi Oğul İsa'nın insanlık için ölmesiyle ifade edilmektedir. Bir başka deyişle Tanrı, insanlara olan sevgisini göstermek için kendi oğlunu feda etmiştir. Böylece Tanrı'nın sevgisi "lütuf, bağışlama ve uzlaşma" armağanlarının kaynağı olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda Hıristiyanlıkta Tanrı'nın sevgisi "Mesih'in çarmıh üzerinde kendini teslim etmesiyle" gerçekleşmiştir. Bundan dolayı Hıristiyan hayatında "Haç" en önemli yeri almaktadır (Pope, 2007, s. 235).

İnsanın Tanrı'ya olan sevgisi ise başlangıçta Tanrı'nın insana olan (benzer yaratılıştaki) sevgisine bir cevap niteliğindedir. Çünkü Tanrı arzusu ve sevgisi bütün insanların içinde doğal olarak vardır ve dünyanın her yerindeki insanların dinî özlemlerinde önemli bir faktör olarak görülmektedir. Hıristiyanlıkta ise Tanrı'ya yönelik bu doğal arzu, lütuf armağanıyla cevaplanmakta ve İsa Mesih'in ortaya koyduğu Kilise yaşamında görülmektedir (Pope, 2007, s. 235). Çünkü "Kilise, Hıristiyan sevgisinin karşılıklı olarak verildiği ve alındığı bir topluluk olmak" demektir. Böylece bir Hıristiyan topluluğu, tapınma, öğrenme ve tanıklık ile işaretlenmekte ve bütün bu eylemler, karşılıklı sevginin paydaşlığı olarak kabul edilen Kutsal Ruh'un paydaşlığında gerçekleşmektedir (Smith, 2014, s. 128). Bu durum Pavlus tarafından "Kendi isteği ve iyi amacı uyarınca İsa Mesih aracılığıyla kendisine oğullar olalım diye bizi önceden belirledi" (Efesliler 1:5) şeklinde ifade edilmektedir. Aslında Pavlus, insanın Tanrı'nın suretinde yaratılmasından (Yaratılış

¹ Hıristiyanlığın teosentrik sevgi anlayışının, İslâm'ın sevgi anlayışıyla örtüştüğünü söylemek mümkündür. Nitekim İslâm Peygamberi Hz. Muhammed de "Sizden birisi, kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olmaz" (el-Buhârî, 1422H, s. I, 12) diyerek bundan bahsetmektedir. Benzer şekilde Türk-İslâm mutasavvıfı Yunus Emre'ye atfedilen "Yaratılanı severim, Yaradan'dan ötürü" sözü de Hıristiyanlığın teosentrik sevgi anlayışıyla özdeşleşmektedir.

1:26) dolayı Tanrı'nın insana olan sevgisinin özel olduğunu belirtmektedir. Doğal olarak insanın da buna karşılık Tanrı'ya olan sevgisini göstermesi gerekmektedir (Pope, 2007, s. 236). Bir başka deyişle Tanrı'nın yaratma sevgisine katılmak, sadece akrabalarımızı ve bize karşılık verenleri değil, bütün insanları sevmemiz veya en azından onlara karşı iyi niyet sahibi olmamız anlamına gelmektedir.

İnsanların Tanrı'yı sevip sevmediğinin testi ise Yeni Ahit cümlelerinde açıklanmaktadır. Bu bağlamda Yuhanna "Tanrı'yı seviyorum" deyip de kardeşinden nefret eden yalancıdır. Çünkü gördüğü kardeşini sevmeyen, görmediği Tanrı'yı sevemez" (1. Yuhanna 4:20) diyerek kişinin kendi Tanrı sevgisini test etmesi gerektiğini ima etmektedir. Ayrıca Matta da gerçek Tanrı sevgisinin, Yargı Günü'nde belli olacağını ve aslında bunun dünyadayken herhangi bir konuda ihtiyacı olan kardeşlerine yardım edip etmeme (Matta 15:31-46) bağlamında değerlendirildiğinden söz etmektedir. Pavlus'a göre Tanrı sevgisi, kişiyi ve dolayısıyla kişinin başkalarını sevmesinde dönüştürücü etkiye sahiptir. Bu konuda o, kendi yararına değil de başkalarının yararına iş yapanların veya başkalarını sevenlerin, Mesih İsa'nın düşüncesine sahip olduklarını vurgulamaktadır (Filipililer 2:4-5). Bir başka ifadeyle başkalarını sevenler Mesih gibi düşünmekte veya adeta Mesih'i taklit etmektedir. Ayrıca Pavlus, "... Tanrı size birbirinizi sevmeyi öğretti" ve "Gerçekte bütün Makedonya'daki kardeşlerin hepsini seviyorsunuz..." (1.Selanikliler 4:10) derken Tanrı sevgisinin müminleri ayakta tutan ve kuşatıcı bir sevgi olduğundan söz etmektedir. Bunların yanı sıra o, I. Korintliler 13'de "sevginin her şeyden üstün olduğunu" vurgulamaktadır. Dahası Yuhanna "... Tanrı'yı seven kardeşini de sevsin" diyen buyruğu Mesih'ten aldık" (1. Yuhanna 4:20-21) sözleriyle adeta inananların birbirlerini sevmek zorunda olduğundan söz etmektedir.

İsa'nın ve Pavlus'un sevgi öğretisi, ilk yüzyıllardan itibaren Hıristiyan din adamlarınca yorumlanmaya çalışılmıştır. Nitekim 2. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen, ancak 1883'de Philotheos Bryennios (1833-1914) tarafından keşfedilip yayınlan *Didache* adlı metinde İsa ve onun elçilerinin öğretisinden söz edilmektedir. Bu bağlamda *Didache*, biri hayat diğeri ölüm olmak üzere iki yol olduğunu belirttikten sonra hayat yolunu "Önce seni yaratan Tanrı'yı sev, sonra komşunu kendin gibi sev. Sana ne olmasını istemiyorsan başkasına da yapma" şeklinde özetlemektedir. Daha sonra o, İncillerden İsa'nın sözleriyle hayat yolunu açıklamaya çalışmaktadır:

Sana lanet edenlere bereket ver, düşmanların için dua et ve sana zulmedenler için oruç tut. Çünkü seni sevenleri sevmek neden bu kadar harika? Yahudi olmayanlar da bunu yapmıyor mu? Senden nefret edenleri neden sevmelisin? O zaman düşmanın olmaz ... (Ehrman, 2003, ss. 416-417).

Didache'nin bu sözleri her ne kadar gerçekte uygulaması zor olsa da toplumsal barışı sağlama anlamında önemlidir. *Didache*'de de belirtilen "Tanrı sevgisi" ve "Tanrı ve komşu sevgisi" gibi kavramlar, ancak hayata geçirildiğinde birer anlam ifade etmektedir. Bu bağlamda St. Anthony veya Büyük Anthony (251-356) gibi birçok Hıristiyan din

adamı sözü edilen kavramlarla ilgili İsa Mesih'in buyruklarını yerine getirmeye çalışarak diğer Hıristiyanlara örnek olmaya çalışmışlardır. Onlar, İsa'nın "Eğer mükemmel olmak istiyorsan, git, varını yoğunu sat, parasını yoksullara ver; böylece göklerde hazinen olur. Sonra gel, beni izle"(Matta 19:21) ve de "Tanrı'yı ve komşunuzu sevin" (Markos 12:33) emrini taklit etmeye çalışmışlardır. Böylece onlar, mükemmel olmanın Tanrı'yı ve başkalarını sevmekten geçtiği bilinciyle hareket ederek sevgi yolunu takip etmişlerdir (Smith, 2014, s. 134) . Din adamlarının yaptığı gibi ilk yüzyıllarda sıradan Hıristiyanlar da bir taraftan Roma yanlısı yönetimlerden ve putperestlerden gelen sıkıntılarla uğraşırken, diğer taraftan kişisel hayatlarında İsa'nın sevgi anlayışını taklit ederek inanlar topluluğu olarak güçlü olmaya çalışmışlardır (Pelikan, 1992, s. 195). Bu anlamda onlar birbirlerine "kardeş" olarak hitap etmişlerdir.

Hippolu Augustinus, *Yuhanna'nın Birinci Mektubu Üzerine Vaazlar* adlı eserinin 10. Vaazında; İsa'ya, Mesih kimliğiyle inanmanın ne anlama geldiğini açıklamaya çalışmaktadır. O, "İsa'nın Mesih olduğuna inanan herkes Tanrı'dan doğmuştur ve kendisini doğurana seven herkes, kendi doğurduğunu da sever" diyerek sevgiyi/aşkı doğrudan inanca bağlamaktadır. Ona göre sevgi olmadan inanç boştur ve aynı zamanda sevgi, bir Hıristiyanın inancıdır, eğer onun sevgisi yoksa o bir Şeytan'a inanmaktadır. Ancak inanmayanlar, şeytanlardan daha kötü ve onlardan daha aptaldır. Hatta Augustinus eğer bir kimse Mesih'e inanmak istemiyorsa, şeytanları bile taklit edecek konumda değildir. Bunun yanı sıra eğer bir kimse Mesih'e inandığını söylüyor, ama ondan nefret ediyorsa bunu ancak ceza korkusuyla yapıyor demektir. Vaazının sonunda Augustinus, insanın inancına sevgi ekleyebileceğini ve elçi Pavlus'un "sevgi yoluyla işleyen iman" dediği türden bir inanca sahip olabileceğini vurgulamaktadır (Augustinus Bishop of Hippo, 2008, s. 147) .

Augustinus'a göre "İsa'nın Tanrı'nın Oğlu olduğuna inanan herkes Tanrı'dan doğmuştur ve kendisini doğurana Baba'yı seven herkes, Oğul İsa Mesih'i sever. Bir başka ifadeyle Tanrı'nın Oğlu Mesih'i seven herkes aynı zamanda Tanrı'nın çocuklarıdır. Tanrı'nın çocuklarını seven herkes aynı zamanda Mesih'e olan sevgisini de göstermelidir. Ayrıca Augustinus, Hıristiyan Kilisesi'ni sevgi anlayışıyla anlatmaya çalışmaktadır:

Tanrı'nın oğulları, Tanrı'nın biricik Oğlu'nun bedenidir ve o baş olduğundan ve bizler onun üyeleri olduğumuzdan, Tanrı'nın Oğlu birdir. Bu nedenle, Tanrı'nın oğullarını seven Tanrı'nın Oğlu'nu sever ve Tanrı'nın Oğlu'nu seven Baba'yı sever. Oğul'u sevmedikçe hiç kimse Baba'yı sevemez ve Oğul'u seven Tanrı'nın oğullarını da sever (Augustinus Bishop of Hippo, 2008, ss. 147-148).

Böylece Augustinus, Tanrı ve komşu sevgisini İsa Mesih sevgisiyle izah etmeye çalışmaktadır. Kısacası o, önce Tanrı'yı, sonra Mesih'i sevmeyen kimsenin başkalarını sevemeyeceğini vurgulamaya çalışmaktadır. Augustinus'un bu sevgi anlayışı, Orta Çağ yazarlarında da tekrarlanmış gibi görülmektedir. Nitekim Grande Chartreuse

Manastırı'nun yirmi yedi yıl baş rahipliğini yapmış Guigo de Castro (1083/1084- 1137) her akıl sahibi insanın tamamen kendini Tanrı'ya adaması gerektiğini belirttikten sonra "Tanrın Rab'bi bütün yüreğinle sevmelisin, komşuna karşı nazik olmalısın, çünkü komşun da kendin gibidir" diyerek tam mükemmellik ve kurtuluş için bunların yapılmasının zorunlu olduğunu vurgulamaktadır. O, ilahî adanmışlığın uygulamaları olan "tefekkür, dua, meditasyon, Mezmurların okunması, kutsal sakramentlerin icrası" gibi şeylerin tek amacının "Tanrı'yı tanımak ve sevmek" olduğunu ifade etmektedir (Guigo, 1951, s. 64). Guigo, Tanrı ve komşu sevgisi konusunda ise şunları söylemektedir:

... O halde ruhun doğal güzelliği nedir? Tanrı'ya kul olmaktır. Ve ne kadar? 'Bütün yüreğinle, bütün ruhunla ve bütün aklınla ve bütün gücünle.' Aynı şekilde, komşuya karşı iyi niyetli olmak da aynı güzellikle ilgilidir. Ne kadar? 'Ölümüne bile.' Ama sen böyle yapmazsan, kim zarar görecektir? Tanrı hiç değil, belki biraz da komşu, ama şüphesiz en çok sen (Guigo, 1951, s. 80).

Bu sözlerinin yanı sıra Guigo, akıl sahibi insan için "gerçek mükemmelliğin" her şeyi olması gerektiği gibi değerlendirmek olduğunu, eğer daha yüksek veya daha düşük değerlendirme yapılırsa bunun hata olduğunu belirtmektedir. Ona göre "Tanrı en büyüktür, komşu eşittir, geri kalan her şey daha küçüktür." Bundan dolayı Tanrı'yı gerektiği gibi değerlendirmek gerekir. Zira hiçbir şey Tanrı'ya tercih edilemez ve O'nun mertebesine hiç kimse ulaşamaz. Bu nedenle de akıllı olan insan da hiçbir şeye Tanrı kadar değer vermez ve O'na kıyasla hiçbir şeyi daha fazla sevmez (Guigo, 1951, ss. 80-81) Aslında Guigo, "Sen, ey oğlum Süleyman, babanın Tanrısı'nı tanı. Bütün yüreğinle ve istikle O'na kulluk et..." (1. Tarihler 28:9) ve "Tanrın Rab'bi bütün yüreğinle, bütün canınla, bütün gücünle ve bütün aklınla seveceksin. Komşunu da kendin gibi seveceksin" (Luka 10:27) cümlelerini yorumlamış gibi görünmektedir.

Hıristiyanlığın Tanrı ve komşu sevgisi erdemi, aynı zamanda insanın sahip olduklarını başkalarıyla paylaşması anlamına gelmektedir. Bu ise aynı zamanda Mesih'in taklidi demektir. Zira Mesih, kendi hayatını bütün insanlarla paylaşmıştır ve onu örnek aldığı söyleyenler de kendisinde olanları başkalarıyla paylaşabilmelidir. Nitekim İsa'nın Elçileri bu konuda örnek bir hayat sergilemişler ve bu durum şöyle anlatılmıştır: "Yürekleri ve düşünceleri birdi. Hiç kimse sahip olduğu herhangi bir şey için 'Bu benimdir' demiyor, her şeylerini ortak kabul ediyorlardı... Aralarında yoksul olan yoktu. Çünkü toprak ya da ev sahibi olanlar bunları satar, sattıklarının bedelini getirip elçilerin buyruğuna verirlerdi; bu da herkese ihtiyacına göre dağıtırdı..." (Elçilerin İşleri 4:32-37). Benzer şekilde Pavlus da "Her durumda cömert olmanız için her bakımdan zenginleştiriliyorsunuz. Cömertliğiniz bizim aracılığımızla Tanrı'ya şükran nedeni oluyor ... herkesle malınızı cömertçe paylaştığınız için Tanrı'yı yüceltiyorlar" (2. Korintliler 9:11,13) sözleriyle zenginliğin paylaşılması gerektiğinden söz etmiştir.

Pavlus'un mektuplarının yanı sıra İbranilere Mektup'ta "İyilik yapmayı, sizde olanı başkalarıyla paylaşmayı unutmayın. Çünkü Tanrı bu tür kurbanlardan hoşnut olur" (İbranilere Mektup 13:16) denilerek, paylaşmanın Tanrı sevgisini kazanmadaki öneminden bahsetmiştir. Maddî şeylerin paylaşılmasının yanı sıra Petrus, "Sonuç olarak hepimiz aynı düşüncede birleşin. Başkalarının duygularını paylaşın. Birbirinizi kardeşçe sevin. Şefkatli, alçakgönüllü olun" (1. Petrus 3:8) diyerek "duyguların" paylaşılmasından söz etmiştir. Dolayısıyla Tanrı'yı seviyorum, İsa'yı örnek alıyorum diyen herkesin maddî ve manevî her şeyini başkalarıyla paylaşması tavsiye edilmiştir. Bu konuda Kartaca Piskoposu Cyprian (yk.210-258) ise insanın Tanrı'nın suretinde yaratıldığı (Yaratılış 1:26-27) gerçeğinden hareketle inananların da Yaratıcı'ları gibi davranmaları gerektiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda o, "servetini ve gelirini başka Hıristiyanlarla paylaşmaya çalışan birisini Baba Tanrı'yı taklit eden bir kişi" olarak nitelendirmektedir. Zira Tanrı, güneşin herkesin üzerinde parlamasına ve yağmurun herkesin üzerine yağmasına izin vermektedir. Cyprian'a göre "sabır" Tanrı'nın bir özelliğidir. Sabırlı, yumuşak başlı ve nazik her mümin aslında Baba Tanrı'yı taklit etmektedir. Müminler "Babanın sabrını taklit ettiği sürece Tanrı'nın oğulları" olarak kalacaktır (Walz, 2013, ss. 182-183). Böylece Yeni Ahit ve Cyprian gibi Kilise Babalarının, Tanrı ve komşu sevgisi bağlamında Hıristiyanların sahip olduğu maddî ve manevî her şeyi paylaşabilmelerini vurguladıkları anlaşılmaktadır.

Cyprian'ın Tanrı ve komşu sevgisiyle ilgili görüşlerini paylaşan Clairvauxlu Bernard (1090-1153) da "Tanrı'yı sevmemizin nedeni Tanrı'nın kendisidir" diyerek Tanrı'yı sevmenin veya O'na benzemeye çalışmanın bir ölçüsü olmadığını belirtmektedir. Ona göre Tanrı'yı sevmek için O'nun kendisinden başka bir neden yoktur. Zira O, biz değersizken bizi sevmiştir. Bizi sevenin kim olduğunu, O'nun yarattıklarını ve ne kadar büyük olduğunu düşünürsek, Tanrı'nın sevgimize layık olduğunu anlarız. Dolayısıyla "Tanrı bizi sevdiği için bizim de O'nu sevmemiz gerekir" (Petry, 1957, s. 54). Dolayısıyla Bernard'a göre Tanrı sevgisinin kaynağı bizzat Tanrı'dır ve bunu anlamak için O'nun büyüklüğünü bilmek yeterlidir.

Bernad, Tanrı'yı sevmenin nedeninden bahsederken John Calvin (1509-1564), Tanrı ve komşu sevgisini, minnet dolu itaatimiz olarak nitelendirmekte ve aksi bir tutumun kişinin kendisini ve Tanrı'yı inkâr, komşuya ise saygısızlık anlamına geldiğini vurgulamaktadır. Ayrıca o, komşunun kim olduğuna bakmaksızın iyilik yapılmasını ve onunla nimetlerin paylaşılması gerektiğini belirterek şöyle demektedir:

Herkes, ne kadar büyük olursa olsun, kendisinin komşularına borçlu olduğunu ve verememenin tek sınırının imkânların yetersizliği olduğunu düşünmelidir. Bununla birlikte insan ağgözlülük, bencillik ve yoksulluk korusuyla hem kendi nefesine hem de Tanrı'ya saygısızlık etmektedir. Oysa

ki Hıristiyanlar Tanrı'nın kutsamasından başka herhangi bir refahı özememeli, ummamalı veya düşünmemelidir. Zira onlara sadece Tanrı güven verebilir ve O'nda güvenle kalabilirler (Whyte, 1986, s. 72).

Böylece Calvin, İsa Mesih'in Tanrı ve komşu sevgisi emrini örnek alan veya taklit eden birisinin kendisini Tanrı'nın güvenli limanına yerleştirmiş olacağından söz etmektedir. Calvin'in yanı sıra Hıristiyanlığın sosyal bir din olduğunu ve toplumsal kutsallık olmadan kutsallığın olamayacağını savunan John Wesley (1703-1791) ise bu dinin sevgi öğretisinin Tanrı'nın Yasası'yla (Musa Yasası) yakından ilgili olduğunu, ancak "Tanrı Yasası'nın sevgiyle yerine geldiğini" ifade etmektedir. Bu bağlamda özellikle Musa'nın "On Emri"nin Hıristiyan hayatı için temel rehber olduğunu, ancak bunun Hıristiyan düşüncesini yöneten ve yasanın uygulanmasını yapan kısmının "sevgi yasası" olduğunu vurgulamaktadır (Smith, 2014, ss. 135-136). Yuhanna'nın deyişimiyle Tanrı'nın emrini yerine getirdiğini söyleyen kimsenin ancak Mesih'in yürüdüğü yolda yürümesi gerekmektedir (1. Yuhanna 2:6). Böylece Tanrı sevgisi aynı zamanda Mesih sevgisiyle birlikte bir anlam ifade etmektedir.

Wesley gibi René Girard (1923-2015) da Tanrı sevgisini Mesih'in sevgisiyle anlatmaktadır. Ona göre "Eğer Baba Tanrı, Oğul'un tanımladığı gibiyse, aynı zamanda Söz (Logos) olarak Oğul'un sözleri Baba'nın özünü anlatır. Baba ile özdeş olan Baba'nın Sözü (Oğul), insanlara Baba'nın ne olduğunu anlatmaktan ibarettir, böylece insanlar onu örnek alabilirler." Zira Mesih, Baba'nın davrandığı gibi davranarak bizi Baba gibi olmaya davet eder (Girard, Jean-Michel, & Guy Lefort, 1987, s. 269). Aslında Girard, İsa Mesih'in "Logos" (Söz) olarak, insanlara örnek olabilmesi veya insanların kendisini örnek alabilmesi için enkarnel olan Tanrı'nın Oğlu olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. İsa "Düşmanlarınızı sevin, size zulmedenler için dua edin, sizden nefret edenlere iyilik yapın, size lânet edenler için iyilik dileyin, size hakaret edenler için dua edin. Yüceler Yücesi'nin oğulları olacaksınız" (Matta 5:44; Luka 6:27-28,35) şeklindeki ifadeleriyle adeta kendisinin Tanrı'yı örnek aldığını ve öğrencilerinin veya takipçilerinin de kendisi gibi yapmalarını istemektedir. Zira Tanrı, yeryüzünde hiçbir fark gözetmeksizin güneşi herkesin üzerine doğurmaktadır. İsa'nın Tanrı ve komşu sevgisinde taklit edilmesi gereken bir örnek olduğu gibi, aynı zamanda onun alçakgönüllülüğü ve uysallığı da taklit edilmelidir.

Alçakgönüllülükte ve Uysallıkta İsa Mesih'i Taklit Etmek

Ahlâkî bir erdem olarak "alçakgönüllülük (tevazu)" ve "uysallık", hemen hemen bütün dinlerin temel öğretilerinde yer aldığı gibi Hıristiyanlığın ahlâk öğretisinde de önemli bir yer tutmaktadır. Bu çerçevede bir Yahudi peygamberi olarak İsa'nın, dolayısıyla Hıristiyanlığın ahlâk öğretisi Musa'nın öğretisiyle de yakından ilişkilidir. Bu bağlamda Yahudiler ve Hıristiyanlarca kutsal kabul edilen Eski Ahit'te "Musa yeryüzünde yaşayan herkesten daha alçakgönüllüydü" (Sayılar 12:3), "Rab korkusu bilgelik öğretir,

alçakgönüllülük de şerefin önkoşuludur” (Özdeyişler 15:33) ve “Mazlumlar arasında alçakgönüllü olmak, kibirlilerle çapul malı paylaşmaktan iyidir” (Özdeyişler 16:19) şeklindeki birkaç cümle alçakgönüllülüğün önemini ortaya koymaktadır. Eski Ahit’teki bu ifadelerin yanı sıra Yeni Ahit’te de İsa ve Pavlus alçakgönüllülüğün söz etmekte ve dahası onlar bu erdeme “yumuşaklık veya uysallık” da ilave etmektedir. Nitekim İsa “Ne mutlu yumuşak huylu olanlara! Çünkü onlar yeryüzünü miras alacaklar” (Matta 5:5) ve “Boyunduruğumu yüklenin, benden öğrenin. Çünkü ben yumuşak huylu, alçakgönüllüyüm. Böylece canlarınız rahata kavuşur” (Matta 11:29) demektedir. Bu konuda İsa, kendi doğruluklarına güvenip başkalarına tepeden bakan bir Ferisi ile alçakgönüllü bir vergi görevlisinin dua ediş biçimlerini içeren hikâyeyi anlattıktan sonra (Luka 18:9-17), “Size şunu söyleyeyim, Ferisi değil, bu adam aklanmış olarak evine döndü. Çünkü kendini yücelten herkes alçaltılacak, kendini alçaltan ise yüceltilecektir” (Luka 18:14) sözünü söylemektedir. Böylece İsa, kibirli ve alçakgönüllü iki insanın halini dua örneğiyle en güzel şekilde anlatmaktadır. Matta İncilinde anlatılan başka bir örnek de şöyledir:

Bu sırada öğrencileri İsa’ya yaklaşp, ‘Göklerin Egemenliğinde en büyük kimdir?’ diye sordular. İsa, yanına küçük bir çocuk çağırdı, onu orta yere dikip şöyle dedi: ‘Size doğrusunu söyleyeyim, yolunuzdan dönüp küçük çocuklar gibi olmazsanız, Göklerin Egemenliğine asla giremezsiniz. Kim bu çocuk gibi alçakgönüllü olursa, Göklerin Egemenliğinde en büyük odur (Matta 18:1-4; Markos 9:33-37; Luka 9:46-48).

İsa’nın alçakgönüllülük ve uysallıkla ilgili bu ifadelerinin yanı sıra Pavlus da bu konuyu mektuplarında işlemiştir. Bu bağlamda o, “Sizinle birlikteyken ürkek, ama aranızda değilken yiğit kesilen ben Pavlus, Mesih’teki alçakgönüllülük ve yumuşaklıkla size rica ediyor, yalvarıyorum...” (2. Korintliler 10:1-2) sözüyle hem Mesih’in hem de kendisinin kişilik özelliklerinden bahsetmekle birlikte alçakgönüllülük ve yumuşaklık çağrısı yapmaktadır. Ayrıca Pavlus, Efeslilere yazdığı mektupta inananlara; her bakımdan alçakgönüllü, yumuşak huylu, sabırlı olmalarını; birbirlerine sevgiyle ve hoşgörülle davranmalarını tavsiye etmektedir (Efesliler 4:2). Bunun yanı sıra “Hiçbir şeyi bencil tutkularla ya da boş övünmeyle yapmayın. Her biriniz alçakgönüllülükle diğerini kendinden üstün sayсын. Yalnız kendi yararını değil, başkalarının yararını da gözetin” (Filipililer 2:3-4) diyerek Mesih’in takipçisi olacak kimselerin belirli kurallara uymaları gerektiğini vurgulamaktadır (Kendall, 2007, s. 63). Yeni Ahit’te Pavlus’un Mektupları dışındaki mektuplarda da “Aranızda bilge ve anlayışlı olan kim? Olumlu yaşayışıyla, bilgelikten doğan alçakgönüllülükle iyi eylemlerini göstereyin” (Yakup’un Mektubu 3:13) ve “... Tanrı kibirlilere karşıdır, ama alçakgönüllülere lütfeder” (Yakup’un Mektubu 4:6; 1. Petrus 5:5) gibi ifadelerle alçakgönüllülüğün söz edilmektedir. Yeni Ahit’teki bu cümlelerin her biri bir bağlama veya geçmişe bağlı olarak ifade edilmiş olmakla birlikte; aslında söz konusu erdemler hem İsa Mesih’in insanî kişiliğini hem de onun inanç ve

ahlâk konusundaki temel öğretisini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Mesih'in ve Pavlus'un bu konudaki görüşleri Kilise Babaları ve Hıristiyan teologlarca geliştirilip Hıristiyanların günlük hayatına geçirilmeye çalışılmaktadır.

Erken dönem Kilise Babalarından Lyonlu Irenaeus (yk.130 – yk. 202), İsa Mesih'in alçakgönüllülüğünü onun çarmıhtaki ölümüyle ilişkilendirmiştir. Irenaeus'a göre İsa, günahı mahkûm etmek ve onu bedenden kovmak için "günahkâr beden suretinde" yaratılmıştır. Onun bu sözünü Pavlus "... Tanrı, Öz Oğlu'nu günahlı insan benzerliğinde günah sunusu olarak gönderip günahı insan benliğinde yargıladı" (Romalılar 8:3) biçiminde ifade etmiştir. Irenaeus, İsa'nın "Baba'nın beni sevdiği gibi, ben de sizi sevdim. Benim sevgimde kalın. Eğer buyruklarımı yerine getirirseniz sevgimde kalırsınız, tıpkı benim de Babam'ın buyruklarını yerine getirdiğim ve sevgisinde kaldığım gibi..." (Yuhanna 15:9-10) şeklindeki sözlerini yorumlarken, "İsa Mesih'in alçakgönüllülükle, kibirlenmeden ve sessiz bir şekilde her şeye gücü yeten Tanrı'ya boyun eğdiği için Tanrı nezdinde yüceltildiğinden" bahsetmiştir. Ayrıca ona göre Mesih takipçilerinden kendisi gibi olmayı veya kendisini taklit etmelerini istemiş ve bunu yapanların Baba'nın Krallığına yükselerek Tanrı'yı görme yetenekleri olacağından söz etmiştir (R. M. Grant, 1997, s. 104). Irenaeus bir nevi Pavlus'un "Bunun için, sevgili çocukları olarak Tanrı'yı örnek alın. Mesih bizi nasıl sevdiyse ve bizim için kendisini güzel kokulu bir sunu ve kurban olarak nasıl Tanrı'ya sunduysa, siz de öylece sevgi yolunda yürüyün" (Efesliler 5:1-2) ifadelerini yorumlamıştır.

Irenaeus gibi Kartaca Piskoposu Cyprian (yk.210-258) da Hıristiyanların, Tanrı'yı hoşnut edecek İsa gibi somut rol modellere ihtiyacı olduğundan söz etmektedir. Ona göre Oğul'un rol modelliği, Baba Tanrı'nın rol model olmasından çok daha önemli ve anlamlıdır. Çünkü Mesih, musibetlere katlanma ve acı çekmede Hıristiyanlar için en mükemmel örnektir. Ayrıca Mesih, hizmet etmek amacıyla öğrencilerinin ayaklarını yıkamakla (Yuhanna 13:4-15) alçakgönüllülük örneği göstermektedir (Walz, 2013, s. 184). Sözü edilen Kilise Babalarının yanı sıra Gordon T. Smith de sevgi ve alçakgönüllülük arasında bir bağ kurmakta ve alçakgönüllülüğün iki yönlü olduğundan söz etmektedir. Bu bağlamda alçakgönüllülük; hem kişinin evrenin merkezinde olmadığını onaylayan bir kalp mizacı ve benmerkezciliğin antitezini hem de Hıristiyan yaşamını Tanrı'nın lütfuna bağlayan bağımlı olma duruşunu ve kendine bağımlılığın antitezini oluşturmaktadır (Smith, 2014, s. 135). Dolayısıyla Smith, alçakgönüllülük ile benmerkezciliğin ters işlediğini vurgulamaktadır.

Hippoly Augustinus, İsa'nın hem tanrısal hem de insanî yönünden bahsederek, onun "gerçek bir adam/insan" olarak Hıristiyanlar için bir "örnek" olduğunu ve özellikle onun alçakgönüllülüğünün taklit edilmesi gereken en temel özelliği olduğunu vurgulamıştır (Kirk, 1966, s. 328). Bu bağlamda Mesih'i takip etmek veya taklit etmek onun sık kullandığı tema olmuştur. O, "Nitekim bunun için çağrıldınız. Mesih, izinden gidesiniz diye uğrunuza acı çekerek size örnek oldu" (1. Petrus 2:21) ifadesini açıklarken "Onu taklit etmek ve takip etmek ne anlama gelir?" sorusunu yöneltmiştir. Bu soruyu, Mesih'i

taklit etmenin onun alçakgönüllülüğünü taklit etmek olduğunu “Boyunduruğumu yüklenin, benden öğrenin. Çünkü ben yumuşak huylu ve alçakgönüllüyüm. Böylece canlarınız rahata kavuşur” (Matta 11:29) cümlesiyle cevaplamıştır. Çünkü ona göre, “taklit örneğinden daha iyi bir sevgi meyvesi üretemeyiz.” Enkarnasyonun gizemiyle ilişkilendirilen Mesih’in çarmıhta alçaltılması ve ölümü, onu taklit etmeye çalışanlara gerçek huzur veren alçakgönüllülük örneğidir. Böylece o, “Mesih alçakgönüllülüğü ve zayıflığı aracılığıyla insanları gururdan kurtarır, sevgiyle besler ve onların kurtuluşu için bir yol olur” diyerek İsa Mesih’in taklit edilmesinin gerekliliğini ortaya koymuştur (Osborn, 1976, ss. 160-161). Yine Augustinus “Ne kadar büyüksen, her şeyde o kadar alçakgönüllüsün ve Tanrı’nın önünde lütuf bulacaksın” (Saint Augustine, 1955, s. 178) sözüne atıfla, Tanrı’nın gözünde lütuf bulmak isteyenlerin alçakgönüllü olmaya özen göstermeleri gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca o, gurur ve kıskançlık gibi duyguların Şeytan’dan olduğunu ve bütün Hıristiyan yaşam tarzının bu tür duygulara karşı savaşı açtığını ve bunlara karşı alçakgönüllülüğün telkin edildiğini vurgulamaktadır. Ona göre alçakgönüllülüğün öğretmeni ise Mesih’tir (Saint Augustine, 1955, s. 179,182).

Augustinus İsa’nın sözlerinden yola çıkarak onun alçakgönüllülüğünü yorumlamaya devam etmiş ve İsa’nın “Kendini yücelten alçaltılacak, kendini alçaltan yüceltilecektir” (Matta 23:12) ifadesini yorumlamıştır. O, bunu “alçakgönüllülükte zihni yüceltecek bir şey ve yüceltmede onu alçaltacak bir şey olduğu” şeklinde çevirerek, bunun şaşkıncı bir ifade olduğunu belirtmiştir. Görünüşte tuhaf olan, ancak alçakgönüllü olmanın ödülünün yüceltilmek olduğuna dair bu Hıristiyan öğretisini Yeni Ahit cümleleriyle açıklamaya çalışmıştır. Nitekim o, sıradan bir insan için alçakgönüllülük durumunun onun lehine bir durum olduğunu “Hükümdarları tahtlarından indirdi. Sıradan insanları yükseltti” (Luka 1:52), “Ne mutlu uysallara, çünkü dünyayı miras alacaklar” (Matta 5:5) ve “Ne mutlu yas tutanlara, çünkü onlar teselli edilecekler” (Matta 5:4) gibi cümlelerle ifade etmiştir (Oppenheimer, 1986a, s. 284). Ayrıca Augustinus, alçakgönüllülüğe yaptığı bu vurgu yanında bunun karşıtı olarak gurur ve kibir kavramları üzerinde durmuştur. O, “ilk kötülük: İnsan kendini kendi ışığı olarak görür” diyerek, gururu bütün günahların kökü, meleklerin ve ilk insanın günahı olarak kabul etmiştir. Bu şekilde anlaşıldığında gurur, sadece günah değil, günahın kökü olarak, insanın Tanrı’ya isyanı için kullanılan bir terim olarak kabul edilmiştir. Bu çerçevede kişinin Tanrı’yı ve diğer insanları dışlaması bencillik ve gururla ilişkilendirilmiştir. Augustinus, bu tür duyguların Tanrı’ya başkaldırı anlamına geldiğini ve insanın Tanrı’nın sevgisinden düşüşüne sebep olduğunu ve bunun gerçek bir uçurum olduğunu ifade etmiştir. Oysaki “kişinin kendi ‘sevimsizliğini’ tanınması, gurur değil minnettarlık olmalıdır. Hıristiyan, sevgisinin rakibi değil modeli olmalıdır” (Oppenheimer, 1986b, s. 496) Augustinus, alçakgönüllü olmak yerine insanın gururuna kapılarak ve benliğini öne çıkararak her an günaha düşebileceğini anlatmaya çalışmaktadır. Bu nedenle insanın, sürekli olarak kendi duygularını, düşüncelerini ve davranışlarını kontrol etmesi ve hataya düşmemesi gerekmektedir.

Augustinus'un alçakgönüllülük ve kibir vurgusu yerine John Climacus (579-649) "uysallık" üzerinde durmuş ve "uysallığın, itaatın yanında çalıştığını, dinî bir topluluğa rehberlik ettiğini, çılgınlığı ve öfkeyi dizginlediğini" belirtmiştir. Ona göre uysallık Mesih'in taklit edilecek en önemli özelliğidir ve kötülöklere ve acılara karşı bir kalkan gibidir. Rab Mesih, uysalların kalplerine huzur verir, çalkantılı ruh ise Şeytan'ın evidir. Çünkü İsa "Ne mutlu yumuşak huylu olanlara! Çünkü onlar yeryüzünü miras alacaklar" (Matta 5:5) diyerek, yeryüzünün gerçek sahiplerinin uysal kişiler olacağını vurgulamıştır (Climacus, 1982, s. 215).

Frank Benedikten keşişi ve teoloğu olan Rabanus Maurus (yk. 780- 856) da Mesih'in insanî niteliklerinin, özellikle de onun alçakgönüllülüğünün ve yumuşaklığının taklit edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Rabanus, *On Purity of Heart* (Kalbin Temizliği Üzerine) adlı eserinde şöyle demiştir: "Bedenen Âdem'den doğmuş olsak da onu değil, yeniden doğduğumuz ve sağlıklı bir şekilde yenilenip eski yolu terkederek, içinde yaşadığımız zamanda Mesih'i taklit etmeliyiz. Âdem'i taklit etmek, bedensel şehvet ve arzular için ölümlle cezalandırılmaktan başka nedir? Ve Mesih'i taklit etmek, bedensel şehvet ve arzular için çarmıha gerilmekten başka nedir?" (Constable, 1995, s. 177) Yine 19. yüzyılda yaşamış Latin dili uzmanı Sedulius Scotus da İsa'nın "Boyunduruğumu yüklenin, benden öğrenin. Çünkü ben yumuşak huylu, alçakgönüllüyüm. Böylece canlarınız rahata kavuşur" (Matta 11:29) ifadesine atıfla yumuşak huyluluk ve alçakgönüllülük konusunda Mesih'in taklit edilmesinden söz etmiştir (Sedulius Scotus & S. Benedicti Abbatis Anianensis, 1864, s. 11).

Rabbanus ve Scotus gibi 12. yüzyıl din adamlarından Clairvauxlu Bernard'ın (1090-1153) vaazlarında ve risalelerinde Mesih'e bağlılık ve onun taklit ve takip edilmesine yönelik göndermeler vardır. O, Tanrı'nın bir armağanı olan Mesih'in yalnızca insanî yönlerinin taklit edebileceği görüşünü dile getirmiştir. Bernard, Kudüs patriğine hitaben yazdığı bir mektupta "Yalnızca Rab İsa Mesih'ten nasıl yumuşak huylu ve alçakgönüllü olunacağını öğrenen kişi Rab'bin dağına çıkabilir veya O'nun kutsal yerinde durabilir" (Constable, 1995, s. 190) diyerek, ancak İsa Mesih'in ahlâkî öğretisini taklit eden kişinin belli makamlara gelebileceğini vurgulamıştır. Ayrıca onun, kendine güvenme ve kendine saygı etiği yerine sevgi ve alçakgönüllülük etiğini tercih ettiğinden de söz edilmiştir (Kirk, 1966, s. 354).

De Imitatione Christi (Mesih'in Taklidi) kitabıyla meşhur olan Thomas a' Kempis (1380-1471) ise alçakgönüllülüğü "kibir" ve "gurur" kavramlarıyla açıklamaya çalışmaktadır. O, kendisinin alçakgönüllü davranarak gururunu yenebildiğini söylemektedir. Kempis, "herkesin en alçakgönüllüsü ve hepsinden aşağısı oldum" dedikten sonra insanlara; itaat etmeyi, temizlik yapmak gibi basit işler yapmayı, toprak gibi alçalmayı, herkesin önünde eğilmeyi, arzuları kırmayı ve her koşulda yaşamayı öğrenmeleri gerektiğini tavsiye etmektedir (Thomas à Kempis, t.y., s. Liber III, 13.2). Ayrıca Kempis, Tanrı'yı sevmenin ve O'nun sevgisiyle aydınlanmanın dışında her şeyin boş olduğunu ve bu dünyayı hor görerek Göksel Krallığa yönelmenin en büyük bilgelik olduğunu vurgulamaktadır.

Nihayet o, insanı Tanrı'dan ve görünmeyen şeylerin sevgisinden uzaklaştıran alçakgönüllülüğün karşıtı kibirden söz etmektedir:

... Yok olan zenginlikleri aramak ve onlara umut bağlamak kibirdir. Onur aramak ve kendini yükseklerde yüceltmek de kibirdir. Bedenin arzularını takip etmek ve daha sonra şiddetli bir şekilde cezalandırılması gereken şeyi arzulamak kibirdir. Uzun bir yaşamı seçmek ve biraz da iyi yaşamı önemsemek kibirdir. Geleceği öngörmemek, sadece şimdiki hayata katılmak kibirdir. Hızla geçeni sevmek ve sonsuz sevincin beklediği yere acele etmemek kibirdir (Thomas à Kempis, t.y., s. Liber I, 1.3-5).

Dolayısıyla Kempis'e göre insanın yüreğini görünen bu dünyanın güzelliklerinden, zenginliklerinden, zevklerinden ve uzun yaşama arzusundan uzak tutması ve kendisini Tanrı'ya ve gelecek âleme yöneltmesi gerekmektedir. Aksi halde şehvetlerinin peşinden gidenler vicdanlarını kirletirler ve Tanrı'nın lütfunu kaybederler.

Thomas a' Kempis gibi Kenneth E. Kirk (1886–1954) de ahlâkî erdemlerle egoizm arasında bir ilişki kurmaktadır. Ona göre saflık (ruh temizliği), alçakgönüllülük ve fedakârlık yolu ancak kendini unutabilen veya kendisini egoizmden kurtarabilen insan için mümkündür. Böylece zihin, kendisine değil, en azından akranlarına ve onların ihtiyaçlarına ve en fazla Tanrı'ya ve Tanrı'nın gözünden görülen komşusuna odaklandırılmalıdır. İnsanın düşünerek boyunu bir arşın uzatması mümkün değilken, kendisini ve davranışlarını düşünerek, azizlerin alâmeti farikası olan "kendini unutmayı ya da fedakarlığı" az da olsa öğrenmesi mümkündür (Kirk, 1966, s. 96). Bir başka ifadeyle kişinin, Tanrı'nın her şeyi gördüğünü ve bildiğini kabul ederek, alçakgönüllülük ve suskunlukla kendisini ortaya koyması ve kendi yaptıklarının sonuçlarını beklemezsizin veya benliğine dair tüm düşüncelerini arka plana atarak başkalarına hizmet etmeye çalışması gerekmektedir. Böylece o gerçek ödülünü Tanrı'dan beklemelidir (Kirk, 1966, s. 197). Dolayısıyla Kirk, egoizm ile alçakgönüllülük ve fedakarlığın bir arada olamayacağını vurgulamaktadır. Ayrıca Tanrı'yı seviyorum diyen herkesin O'nun yarattıklarını da karşılıksız olarak sevebilmesi ve sahip olduklarını paylaşabilmesi gerekmektedir.

Sonuç

İsa Mesih, Bâkire Meryem'den olağanüstü bir şekilde doğumuyla, yaşayışıyla, ölümüyle ve öğretisiyle Hıristiyan dünyasının en çok tartışılan şahsiyeti olmuştur. Bu bağlamda onun öncelikle "tanrısal" ve "insanî" kişiliği ve çarmıhta insanlık için kendisini feda etmesi gibi konular tartışılmıştır. Ayrıca İsa Mesih'in "ahlâkî bir model" olarak

Hıristiyanların hayatına nasıl geçirileceği veya onun bir insan olarak ya da tanrısal bir varlık olarak nasıl modelleneceği de tartışma konusu olmuştur.

Birçok yönden tartışılan İsa Mesih'in mesajının ana temasını, Tanrı'nın Egemenliğinin yakın olduğu ve buraya kimlerin, nasıl gireceği oluşturmuştur. Bu anlamda onun ahlâkî "Tanrı'nın Egemenliğinin ahlâkî" olarak karakterize edilmiştir. İsa Mesih, ahlâk öğretisini oluştururken Eski Ahit'in ahlâkî öğretilerinden yararlanmış, fakat bunları kendisine göre yeniden yorumlamıştır. Ayrıca İsa, öğretisinde "mükemmellik" vurgusu yapmış ve "Göksel Babanız mükemmel olduğu gibi, siz de mükemmel olun" ve "Eğer eksiksiz olmak istiyorsan, git, varını yoğunu sat, parasını yoksullara ver; böylece göklerde hazinen olur. Sonra gel, beni izle/takip et" diyerek takipçilerinden Tanrı gibi mükemmel olmalarını istemiştir. Bu bağlamda Hıristiyan ahlâkının nihâî hedefi, mükemmellikte "Tanrı'ya benzemek" olarak nitelendirilmiştir. Bu ise tutkularından kurtulma, sebat, saflık, tefekkür, iman, sevgi, yumuşaklık, iyilik, takva, bağışlayıcılık ve nezaket gibi erdemlere sahip olmakla mümkündür.

Birçok erdemın yanı sıra Hıristiyanlıkta "iman, umut, sevgi" ya da "inanç, umut, sevgi" olmak üzere üç temel erdem önemli kabul edilmektedir. Bazen de bu erdemler "inanç, umut ve hayırseverlik" şeklinde ifade edilmektedir. En önemli erdem olan "sevgi" ya da "agape" ise iman ile eşdeğer olarak kabul edilmekte ve bu Tanrı sevgisini, Oğul İsa'ya duyulan sevgiyi ve onları sevenlerin sevgisini içermektedir.

Hıristiyanlıktaki genel sevgi erdemın yanı sıra "Tanrı ve komşu sevgisi" de en temel erdemdir. Buna göre İsa, Yasa'nın ilk emrinin "'Tanrının Rab'bi bütün yüreğinle, bütün canınla ve bütün aklınla seveceksin" ve ikinci emrinin ise "Komşunu kendin gibi seveceksin" şeklinde olduğunu bildirmektedir. Bu nedenle Hıristiyanlıkta "Tanrı ve komşu sevgisi" bütün erdemlerin en üstünü olarak kabul edilmektedir. Bu çerçevede "Tanrı sevgisi", Tanrı'nın yarattıklarına olan sevgisini ve yaratılmışların O'na olan sevgisine karşılık gelirken, "komşu sevgisi" ise Tanrı sevgisine bağlı olarak benmerkezci bir sevgiden teosentrik bir sevgi anlayışına yönelmeyi ifade etmektedir. Bir diğer ifadeyle Tanrı bütün yarattıklarını sevdiği için insanların da Tanrı'dan dolayı birbirlerini ve Tanrı'nın yarattıklarını sevmesi gerekmektedir.

Tanrı ve komşu sevgisinin yanı sıra Hıristiyanlıkta alçakgönüllülük ve uysallık da önemli erdemlerdendir. Zira İsa Mesih, "Çünkü ben yumuşak huylu, alçakgönüllüyüm" diyerek, alçakgönüllülük ve uysallık vurgusu yapmakta ve inananların bu konuda kendisini takip etmelerini istemektedir. Hatta o, öğrencilerinin ayaklarını yıkama eylemiyle alçakgönüllülüğün nasıl olması gerektiğini bizzat göstermektedir. Hıristiyanlıkta alçakgönüllülük erdemi övülürken onun karşıtı olan kibir; günahların kökü, meleklerin ve ilk insanın günahı ve insanın Tanrı'ya isyanı olarak algılanmakta ve bu nedenle yerilmektedir. Ayrıca ahlâkî erdemlerle egoizm arasında bir ilişki kurulmakta ve "ruh

temizliği, alçakgönüllülük ve fedakârlık” gibi erdemlerin, ancak egoizmden kurtulmakla mümkün olduğu vurgulanmaktadır.

İsa Mesih’in, ahlâklı yeni bir toplum inşa etme hedefinde “Tanrı ve komşu sevgisi”, “alçakgönüllülük ve uysallık” gibi daha pek çok ahlâkî erdemini önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Onun ahlâkî öğretisi öncelikle Pavlus ve sonrasında Kilise Babaları ve diğer Hıristiyan teologlarca yorumlanmış ve böylece onlar Hıristiyanların ahlâklı bir toplum olması yönünde katkı yapmaya çalışmışlardır. Ayrıca “İsa’nın ahlâkî erdemleri teoride çok güzel ve kulağa hoş gelmekle birlikte, ancak bunların gerçek değeri Hıristiyanların hayatını olumlu yönde değiştirdiğinde ortaya çıkacaktır” denilebilir.

Sayılan bütün güzel erdemlerle ahlâklı bir toplum hedefleyen İsa Mesih’in ilk takipçileri veya taklitçileri İsa’nın “... gel beni izle/takip et” emrini uyan öğrencileri ya da havarileri olmuş ve onlar İsa yaşarken onun istekleri doğrultusunda onu taklit etmeye çalışmışlardır. İsa ölüp, üç gün sonra dirildikten ve bir süre öğrencileriyle birlikte yaşadıkdan sonra, Baba Tanrı’ya gitmek üzere onlardan ayrılacağı sırada öğrencilerine son bir buyruk vermiştir. O, “Bu nedenle gidin, bütün ulusları öğrencilerim olarak yetiştirin; onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh’un adıyla vaftiz edin; size buyurduğum her şeye uymayı onlara öğretin ...” (Matta 28:19-20) diyerek, öğretisini ya da misyonunu yayma konusunda onları teşvik etmiştir. Onun bu sözlerini emir kabul eden başta Pavlus olmak üzere İsa’nın öğrencileri buldukları coğrafyadan başlayarak o günkü Roma İmparatorluğu’nun her tarafında onun misyonunu yaymaya çalışmışlardır. Öğrencilerin bu tutum ve davranışlarından hareketle ortaya çıkan günümüz Hıristiyanlığının misyonerlik anlayışını, dolayısıyla misyonerlerini “İsa Mesih’in taklidinin en güzel örneği/örnekleri” olarak kabul etmek mümkündür.

Kaynakça / Reference

- Augustinus Bishop of Hippo. (2008). *Homilies on the First Epistle of John (Tractatus in epistolam Joannis ad Parthos)* (Daniel E. Doyle-Thomas Martin, Ed.; Boniface Ramsey, Çev.). New York: New City Press.
- Childress, J. F. (1986). Charity. İçinde James F. Childress & John Macquarri (Ed.), *A New Dictionary of Christian Ethics* (s. 84). USA: SCM Prsess.
- Climacus, J. (1982). *The Ladder of Divine Ascent* (Colm Luibheid - Norman Russell, Çev.). London: SPCK.
- Constable, G. (1995). *Three Studies in Medieval Religious and Social Thought: The Interpretation of Mary and Martha, the Ideal of the Imitation of Christ, the Orders of Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Duyndam, J. (2004). Hermeneutics of Imitation: A Philosophical Approach to Sainthood and Exemplariness. İçinde Marcel Poorthuis & Joshua Schwartz (Ed.), *Saints and Role Models in Judaism and Christianity* (ss. 7-21). Leiden and Boston: Brill.
- Ehrman, B. D. (Ed.). (2003). *The Apostolic Fathers, Volume I: I Clement, II Clement, Ignatius, Polycarp, Didache* (C. 1). Cambridge and London: Harvard University Press.
- el-Buḥârî, E. 'Abdullâh M. b. İ. (ö. 256/870). (1422H). *El-Câmi 'u'l-Musnedu's-Şaḥîḥu'l-Muḥtaşar*. Beyrut: Dâru Ṭavḳî'n-Necât.
- Gardner, E. C. (1986). New Testament Ethics. İçinde James F. Childress & John Macquarri (Ed.), *A New Dictionary of Christian Ethics* (ss. 421-424). USA: SCM Prsess.
- Girard, R., Jean-Michel, & Guy Lefort. (1987). *Things Hidden Since the Foundation of the World*. London: Stanford University Press.
- Grant, C. (2003). *Altruism and Christian Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grant, R. M. (1997). *Irenaeus of Lyons*. London and New York: Routledge.
- Guigo, J. J. J. (1951). *Meditations of Guigo: Prior of the Charterhouse Medieval Philosophical*. Milwaukee: Marquette University Press.
- Gündüz, Ş. (2008). *Hristiyanlık*. İstanbul: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi.
- Halliwell, S. (2002). *The Aesthetics of Mimesis: Ancient Texts and Modern Problems*. Princeton: Princeton University Press.
- Hillyer, P. H. (1979). *Imitatio Christi in the spirituality of Charles De Foucauld*. Edinburgh: University of Edinburgh.
- Kendall, R. T. (2007). *Imitating Christ: Becoming More Like Jesus*. Florida: Charisma House.
- Kirk, K. E. (1966). *The Vision of God: The Christian Doctrine of the Summum Bonum*. New York: Harper and Row.

Martens, J. W. (2003). *One God, One Law: Philo of Alexandria on the Mosaic and Greco-Roman Law (Ancient Mediterranean and Medieval Texts and Contexts, 2)*. Boston: Brill Academic Publishers.

Nygren, A. (1953). *Agape and Eros: The Christian Idea of Love* (Philip S. Watson, Çev.). Chicago: University of Chicago Press.

Ong, W. J. (1994). "Mimesis and the Following of Christ". *Religion & Literature*, 26(2), 73-77.

Oppenheimer, H. (1986a). Humility. İçinde James F. Childress & John Macquarri (Ed.), *A New Dictionary of Christian Ethics* (s. 284). USA: SCM Prsess.

Oppenheimer, H. (1986b). Pride. İçinde James F. Childress & John Macquarri (Ed.), *A New Dictionary of Christian Ethics* (ss. 495-496). USA: SCM Prsess.

Osborn, E. (1976). *Ethical Patterns in Early Christian Thought*. New York: Cambridge University Press.

Pelikan, J. J. (1992). *After Jesus: The Triumph of Christianity*. USA: Reader's Digest.

Petry, R. C. (1957). *Late Medieval Mysticism*. Kentucky: The Westminster Press.

Pope, S. J. (2007). *Human Evolution and Christian Ethics*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Saint Augustine. (1955). *Treatises on Marriage and Other Subjects: The Good Marriage, Adulterous Marriage, Holy* (Roy J. Deferrari, Ed.; Charles T. Wilcox et. al, Çev.). Washington: The Catholic University of America Press.

Sedulius Scotus & S. Benedicti Abbatis Anianensis. (1864). *Opera Omnia: Juxta memoratissimas Holstenii et Hugonis-Menardi editiones Accuratissime Digesta. -: Tomus Unicus*.

Smith, G. T. (2014). *Called to Be Saints: An Invitation to Christian Maturity*. Downers Grove: IVP Academic.

Thomas à Kempis. (t.y.). *De Imitatione Christi*. Geliş tarihi 17 Temmuz 2022, gönderen <https://www.thelatinlibrary.com/kempis/kempis1.shtml>

Tinsley, E. J. (1986). Imitation of Christ. İçinde James F. Childress & John Macquarri (Ed.), *A New Dictionary of Christian Ethics* (ss. 293-294). USA: SCM Prsess.

Walz, R. (2013). *Vorbereitung auf das Martyrium bei Cyprian von Karthago: Eine Studie zu Ad Fortunatum*. Frankfurt: Peter Lang GmbH.

Whyte, J. A. (1986). *Calvinist Ethics* (James F. Childress & John Macquarri, Ed.). USA: SCM Prsess.

Wilken, R. (1999). John Chrysostom. İçinde Everett Ferguson (Ed.), *Encyclopedia of Early Christianity* (second edition, ss. 622-624). New York and London: Routledge.

[itobiad], 2022, 11 (3): 1862-1889

Karanlık Üçlü Kişilik Özellikleri ve Tükenmişlik İlişkisinde Motivasyonun Etkisi

The Effect of Motivation on The Dark Triad Personality Traits and Burnout Relationships

Kezban TALAK

**Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu
Ph.D., Istanbul Medeniyet University School of Foreign Languages**

ktalak@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7837-5852

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 24.05.2022
Kabul Tarihi / Accepted : 05.09.2022
Yayın Tarihi / Published : 29.09.2022
Yayın Sezonu : Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season : July-August-September

Atıf/Cite as: Talak, K. (2022). Karanlık Üçlü Kişilik Özellikleri ve Tükenmişlik İlişkisinde Motivasyonun Etkisi . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1862-1889 . doi: 10.15869/itobiad.1120846

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Kezban TALAK)

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Karanlık Üçlü Kişilik Özellikleri ve Tükenmişlik İlişkisinde Motivasyonun Etkisi *

Öz

Organizasyonlarda en önemli unsur insan kaynaklarından olabildiğince verim almak ve yetişmiş insan gücünden yararlanmaktır. Çalışanlarda motivasyon düzeylerinin yüksek olması iş doyumunu, üretken olma ve başarıya ulaşma gibi bireysel faydalar sağlarken; verimliliğin artması, düşük personel devir hızına sahip olma, nitelikli personel istihdam etme gibi yönleriyle de işletmelere büyük katkı sağlamaktadır. Bunun için insan kaynakları stratejileri geliştirmek, uygulamak ve çalışanların motivasyonunu arttırmak son derece önemlidir. Motivasyon, çalışma ortamlarında farklı hedefler veya güdüler seçilerek sağlanabilmektedir. Farklı amaç ve güdülerin seçimi, tükenmişlik sendromunun düzeyi ile ilişkili olabilmektedir. Bu çalışmada, karanlık üçlü kişilik özellikleri (Makyavelizm, narsisizm ve psikopati) ve bunların çalışanların işyerinde yaşadıkları motivasyon mekanizmaları ve tükenmişlik düzeyiyle olan ilişkileri, karanlık üçlü kişilik özellikleri ile tükenmişlik arasındaki ilişkiye motivasyonun aracılık rolünün olup olmadığı incelendi. Çalışanların karanlık üçlü kişilik özelliklerini, iş motivasyonlarını ve tükenmişlik düzeylerini ölçmek için "Kısa Karanlık Üçlü Kişilik Testi", "Motivasyon Kaynakları Envanteri" ve "Tükenmişlik Envanteri" ölçekleri kullanıldı. Araştırmanın evreni Marmara Bölgesinde faaliyet gösteren özel bir bankanın çeşitli şubelerinde görev yapmakta olan çalışanlardan; örneklem İnsan Kaynakları (İK) işe alım uzmanlarından oluştu. Araştırma 250 kişinin katılımı ile tamamlandı. Karanlık üçlü kişilik özelliklerinin işyerinde belirli motivasyon kaynaklarının gelişimini öngöreceği ve bir dereceye kadar İK işe alım uzmanları arasındaki tükenmişlik sendromu ile ilgili olacağı öngörüldü. Ayrıca karanlık üçlü kişilik özellikleri ile tükenmişlik arasındaki ilişkiye motivasyonun aracı rolü araştırıldı. Sonuç olarak; karanlık üçlü kişilik özellikleri ile motivasyon arasında, motivasyon ile tükenmişlik arasında anlamlı ilişki olduğu, karanlık üçlü kişilik özellikleri ile tükenmişlik arasındaki ilişkide, motivasyonun aracılık rolünün olduğu belirlendi.

Anahtar Kelimeler: Karanlık Üçlü, Narsisizm, Psikopati, Makyavelizm, Tükenmişlik, Motivasyon

The Effect of Motivation on The Dark Triad Personality Traits and Burnout Relationships **

Abstract

The most important factor in organizations is to get as much efficiency from human resources as possible and to benefit from trained manpower. While high motivation levels in employees provide individual benefits such as job satisfaction, being productive,

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etiği Kurulunun 29.03.2022 tarih ve 2022/95 sayılı kararı ile etik kurul kararı alınmıştır.

** Ethics committee decision was taken with the decision of Istanbul Medeniyet University Social and Human Sciences Research and Publication Ethics Committee dated 29.03.2022 and numbered 2022/95.

and achieving success; It also contributes greatly to businesses with its aspects such as increasing productivity, having a low personnel turnover rate, and employing qualified personnel. For this, it is extremely important to develop and implement human resources strategies and to increase the motivation of employees. Motivation can be achieved by choosing different goals or motives in work environments. The choice of different goals and motives may be related to the level of burnout syndrome. In this study, the dark triad personality traits (Machiavellianism, narcissism, and psychopathy) and their relations with the motivation mechanisms experienced by the employees at the workplace and the level of burnout, and the mediating role of motivation in the relationship between the dark triad personality traits and burnout were examined. The "Short Dark Triad Personality Test", "Motivation Sources Inventory" and "Burnout Inventory" scales were used to measure the employees' dark triad personality traits, work motivation, and burnout levels. The population of the research consists of employees working in various branches of a private bank operating in the Marmara Region; the sample consisted of Human Resources (HR) recruiters. The research was completed with the participation of 250 people. It was predicted that the dark triad personality traits would predict the development of certain sources of motivation in the workplace and to some extent be related to the burnout syndrome among HR recruiters. In addition, the mediating role of motivation in the relationship between dark triad personality traits and burnout was investigated. As a result; It was determined that there was a significant relationship between dark triad personality traits and motivation, between motivation and burnout, and motivation had a mediating role in the relationship between dark triad personality traits and burnout.

Keywords: The Dark Triad, Narcissism, Psychopathy, Machiavellianism, Burnout, Motivation

Giriş

Çalışan motivasyonu, örgütün amaçlarına ulaşmak için çalışma tutumlarına yönelik çalışanlarda gözlenen enerji şeklinde ifade edilebilir. Başarı motivasyonu yüksek olan bireyler, sorumluluk duygusuna ve yüksek benlik saygısına sahip, dayanıklı, aktif ve görevlerini çok iyi yerine getirme ve tamamlama arzusuna sahip kişilerdir. Bununla birlikte, zaman zaman iş ortamlarında yaşanan aşırı stres veya hayal kırıklığı ile ilişkili olarak çalışanların iş motivasyonunda bir değişiklik ve coşku kaybı yaşanmaktadır. İş tükenmişliği olarak tanımlanan, duygusal veya fiziksel yorgunluk, azalan üretkenlik, aşırı duyarsızlaşma ile karakterize edilen durumlar örgütsel yapıda sıkça gözlenmektedir. Son yıllarda, işyeri ortamlarında karanlık üçlü kişilik özellikleri (Makyavelizm, narsisizm ve psikopati) üzerine artan sayıda araştırma yapılmaktadır. Karanlık üçlü kişilik özelliklerinin rolleri, öncelikle örgütsel davranış bağlamında etkinlik, üretkenlik karşıtı iş davranışı, etik olmayan davranışlar, örgüte bağlılık davranışı, iş yaratma (job crafting), liderlik ve yönetim bağlamında ele alınmaktadır. İş tükenmişliği ile karanlık kişilik özellikleri arasındaki doğrudan ilişkileri test eden birkaç çalışmanın ötesinde, karanlık kişilik özellikleri ile iş tükenmişliği arasındaki ilişki henüz tam olarak ortaya çıkarılmamıştır. Ayrıca iş yeri motivasyonuna yönelik düzenlemeler ile iş tükenmişliği arasındaki ilişkiyi ortaya koyan çalışmalar artmakla birlikte konuda belirsizlik devam etmektedir. Bu nedenle mevcut çalışmada, karanlık üçlü kişilik özelliklerinin iş tükenmişliği üzerindeki doğrudan etkisini ve karanlık üçlü-iş

tükenmişliği ilişkisinde motivasyonun aracılık etkisi incelenmektedir. Araştırmanın amacı; İK işe alım uzmanlarının narsist, makyavelist ve psikopatik davranışlarının işyerinde yaşadıkları motivasyon mekanizmaları ve tükenmişlik düzeyiyle olan ilişkilerini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda İK departmanlarında çalışan bir grup işe alım uzmanı ile çalışma yürütülmüştür. İşe alım uzmanları, belirli işler için deneyimlerini ve yetkinliklerini değerlendirerek, mülakatlar yaparak aday seçimi yapmaktadırlar. Bu örneklem, yöneticiler ve müşteriler de dahil olmak üzere farklı beklentileri olan farklı insan gruplarıyla sürekli temas gerektirdiğinden, İK işe alım uzmanları özellikle ilgi çekicidir. Toplanan veriler, IBM SPSS AMOS Sürüm 24 kullanılarak yapısal eşitlik modellemesi (YEM) kullanılarak test edilmiştir. Tüm hipotezleri aynı anda değerlendirmek için yol analizi kullanılmıştır. YEM için varsayımlar karşılanmış ve maksimum olabilirlik tahmini uygulanmıştır. Sonuç olarak, karanlık üçlü kişilik özellikleri ile motivasyon arasında, motivasyon ile tükenmişlik arasında anlamlı ilişkinin olduğu, karanlık üçlü kişilik özellikleri ile tükenmişlik arasındaki ilişkide, motivasyonun aracılık rolü olduğu saptanmıştır. Çalışmamızın konu ile ilgili literatüre katkı sağlayacağı, sonraki çalışmalara ışık tutacağı düşünülmektedir.

Kavramsal Çerçeve

İnsan doğasının karanlık tarafına olan ilginin giderek artması sonucunda sosyal ve etik açılardan yanlış kabul edilen tutum ve davranışları kapsayan “karanlık üçlü” kavramı ve bu kavramın birer parçası olan kişilik ve karakter özellikleri önemli bir araştırma alanı haline gelmiştir (Jones ve Paulhus, 2014, s.29). Karanlık üçlü kavramı ilk kez Paulhus ve Williams (2002) tarafından bilimsel olarak incelenmeye başlanmıştır. Genel olarak olumsuz sonuçları olan kişilik ve karakter özellikleri ile birlikte geleneksel olarak uyumsuzluğu ifade eden karanlık üçlü, bireyin ulaşmak istediği hedefler için başkalarını kullanması ve kendisine hizmet ettirmesi anlamına gelen sosyal etkileşim aracı ve tarzı olarak tanımlanmaktadır. Bu kişilik özelliklerini yansıtan antisosyal kişiliğe sahip bireyler hedeflerine ulaşmak için farklı görünmelerini sağlayacak çeşitli stratejiler geliştirirler (Kircaburun vd., 2018, s.525; Malesza ve Ostaszewski, 2016, s.198). Özellikle örgütsel yapılarda ikili ilişkilerde karanlık üçlü kişilik özellikleri nedeniyle çeşitli manipülasyon stratejileri olan kişilikler ortaya çıkmaktadır (Jonason ve Webster, 2012, s.522). Karanlık üçlü, Makyavelizm, narsisizm ve psikopati bileşenlerinden oluşmaktadır (Paulhus ve Williams, 2002, s.558; Özsoy ve Ardıç, 2017, s.394). Makyavelizm, kişisel çıkarlarını ön planda tutan, başkalarını aldatma eğilimi bulunan ve bu doğrultuda manipülatif davranışları savunan kişilerarası iletişim ve davranış stratejileridir. Narsisizm, bireysel olarak ön planda olma, takdir edilme, dikkat çekme, beğenilme, popüler olma, belirli bir otorite ve statüye sahip olma eğilimlerini içermektedir (Özdemir ve Atan, 2018, s.276). Psikopati ise kişiler arası iletişim ve davranışlarda antisosyal eğilimler, manipülasyon, empati eksikliği ve sorumsuzluk gibi davranış eğilimleri olarak ifade edilmektedir (Rauthmann ve Kolar, 2013, s.583).

İş tükenmişliği, Maslach tükenmişlik envanterine göre yorgunluk (tükenme), mesleki yeterlilik ve sinizm (duyarsızlaşma) olmak üzere üç bileşenden oluşmaktadır (Maslach vd., 2001, s.609; Maslach ve Leiter, 2008, s.500). İş tükenmişliğinin en çok araştırılan boyutu yorgunluk, tükenmişliğinin stres yönlerini temsil etmektedir ve çalışanın verimli çalışma yeteneğini zayıflatan yoğun fiziksel ve duygusal tükenmeyi içermektedir. Sinizm, müşterilere karşı şüpheci ve soğuk bir tutum ve karşılıklı ilişkilerde kişisel unsurun kaybolması anlamına gelmektedir (Maslach, 2006, s.38; Maslach vd., 2001, s.609).

Yetersizlik (veya kişisel başarıda azalma), çalışanın kendilerini olumsuz değerlendirme eğiliminin yanı sıra işte ve başkalarıyla etkileşimde derin bir etkisizlik duygusuna işaret etmektedir (Maslach vd., 2006, s.39). Bununla birlikte, bazı araştırmacılar tükenmişliğin temel boyutlarının yorgunluk ve sinizm veya ayrılma şeklinde iki boyutta olduğunu belirtmişlerdir (Bakker vd., 2004, s.85; Demerouti vd., 2010, s.211).

Karanlık üçlü kişilik özellikleri ve iş tükenmişliğinin birlikte değerlendirildiği araştırmaların sayısı oldukça sınırlıdır. Schwarzkopf ve ark. (2016, s.27) yüksek düzeyde narsisizmin iş tükenmişliğinin iki bileşenini (duygusal tükenme ve duyarsızlaşma) doğrudan etkilediğini belirtmiştir. Bir başka çalışmada üniversite öğrencileri arasında narsisizm ile okul tükenmişliği pozitif bir şekilde ilişkilendirilmiştir (Barnett ve Flores, 2016, s.104). Bununla birlikte narsisizm genel olarak stres tepkileri ile negatif; görev odaklı başa çıkma ile pozitif olarak ilişkilendirilmiştir. Psikopati ve tükenmişlik arasındaki ilişki daha az araştırılmış olmakla birlikte araştırmacılar psikopati ile tükenmişlik arasında anlamlı bir ilişki bulamamışlardır (Richardson and Boag, 2016, s.149). Bazı yeni araştırmalar, psikopatinin yüksek oranda iş stresi (tükenmişlik) ve duygusal tükenme ve olumsuz duygusal deneyimlerle ilişkili olduğu fikrini desteklemektedir (Johnson vd., 2015, s.113). Makyavelizm'in yüksek iş stresini beraberinde getirmesi ve düşük iş tatmini ile ilişkili olduğu ve görev odaklı başa çıkma stratejileri ile negatif ilişkili olduğu göz önüne alındığında, Makyavelizm ile tükenmişlik arasında pozitif bir bağlantı olduğu düşünülmektedir (Richardson ve Boag, 2016, s.150). Genel olarak, karanlık üçlü ile iş tükenmişliği arasında pozitif ilişkinin olması beklenmektedir.

Karanlık üçlü ile tükenmişlik arasındaki ilişki motivasyon açısından da değerlendirilmektedir. Çalışma ortamındaki farklı iş hedefleri, belirli karanlık üçlü kişilik özellikleriyle ilişkili ihtiyaçları karşıladıkları için araştırılabilir bir olgu olarak görülmektedir (Harrison vd., 2016, s.55). Karanlık üçlü kişilik özelliklerinin baskın olması; kişinin başkalarını sömürebileceği (Makyavelizm), tanınma ve takdir edilmeyi ön planda tutabileceği (narsisizm) veya riskli davranışlar sergileyebileceği (psikopati) tutum ve davranışların artmasına neden olabilmektedir. Farklı motivasyon modelleri arasında yer alan Motivasyonun Bütünleştirici Taksonomisi (Integrative Taxonomy of Motivation), çalışanların çeşitli farklı motivasyon kaynaklarını belirlemede geçerli olduğunu kanıtlamıştır (Leonard vd., 1995, s.323; Barbuto ve Scholl, 1998, s.1012). Barbuto'nun modeline göre iş yerinde beş temel motivasyon; içgüdüsel süreç (intrinsic process), araçsal güdülenme (instrumental motivation), dış benlik kavramı (external self-concept), iç benlik kavramı (internal self-concept) ve hedef içselleştirme (goal internalization) şeklinde tanımlanmaktadır. İçgüdüsel süreç bireyin eğlence amaçlı belirli iş türleriyle meşgul olduğu durumlarda gerçekleşir. Araçsal güdülenme, ücret, terfi ve ödüller gibi dışsal etkenlerin varlığında gözlemlenir. Dış benlik kavramı, bireyin başkalarına yönelik kabul ve statü kazanmak için referans grubu üyelerini tatmin eden iş davranışlarında bulunduğu durumlarla ilgilidir. İç benlik kavramı, bireyin ideal benliğin temelini oluşturan özelliklerin, yeterliliklerin veya değerlerin içsel standartlarını güçlendiren davranışlarda bulunduğu durumlarla ilgilidir. Hedef içselleştirme bireysel değerler sistemiyle uyumlu tutum ve davranışların benimsenmesidir (Barbuto ve Scholl, 1998, s.1012; Barbuto, 2001, s.385). Karanlık üçlü özelliklerinin motivasyon kaynaklarıyla ilişkili olduğuna dair yapılan araştırmalarda karanlık üçlü kişilik özelliklerinin aldatma davranışının güçlü psikolojik öncülleri, başarı ve güç güdülerini olduğu belirtilmektedir.

(Harrison vd., 2016, s.57). Ayrıca, karanlık üçlü kişilik özelliklerinden Makyavelizm ve narsisizmin materyalizmin güçlü pozitif yordayıcısı olduğu belirtilmektedir (Pilch ve Górnik-Durose, 2016, s.103).

Araştırmanın Amacı ve Önemi

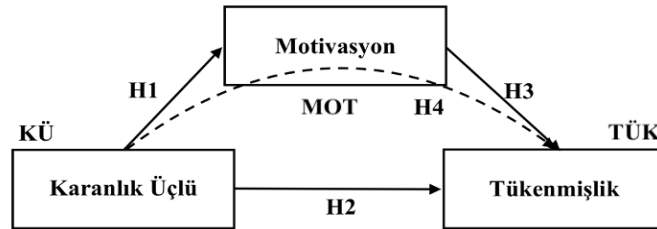
Araştırmanın amacı; İK işe alım uzmanlarının narsist, makyavelist ve psikopatik davranışlarının işyerinde yaşadıkları motivasyon mekanizmaları ve tükenmişlik düzeyiyle olan ilişkilerini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda İK departmanlarında çalışan bir grup işe alım uzmanı ile çalışma yürütülmüştür. İşe alım uzmanları, belirli işler için deneyimlerini ve yetkinliklerini değerlendirerek, mülakatlar yaparak aday seçimi yapmaktadırlar. Bu örneklem, yöneticiler ve müşteriler de dahil olmak üzere farklı beklentileri olan farklı insan gruplarıyla sürekli temas gerektirdiğinden, İK işe alım uzmanları özellikle ilgi çekicidir. Çalışanların karanlık üçlü kişilik özelliklerini, iş motivasyonlarını ve tükenmişlik düzeylerini ölçmek için Kısa Karanlık Üçlü Kişilik Testi (Özsoy ve Ardıç, 2017, s.398-404), Barbuto'nun Motivasyon Kaynakları Envanteri (Barbuto ve Scholl, 1998, s.1020) ve Oldenburg Tükenmişlik Envanteri (Demerouti, Bakker, 2008, s.74-75) ölçekleri kullanıldı.

Araştırmanın Evreni ve Örneklem

Araştırmanın evreni Marmara Bölgesinde faaliyet gösteren özel bir bankanın farklı şubelerinde görevli çalışanlar olup bu çalışmanın amacına uygunluğu bakımından İK işe alım uzmanları örneklem olarak seçildi. Araştırmaya 250 kişinin gönüllü katılımı sağlandı.

Araştırma Modeli ve Hipotezler

Araştırma modelinin tasarımında, karanlık üçlü kişilik özelliklerinin işyerinde belirli motivasyon kaynaklarının gelişimini öngöreceği ve bu faktörlerin bir dereceye kadar İK işe alım uzmanları arasındaki tükenmişlik sendromu ile ilgili olacağı ön görülmektedir. Ayrıca karanlık üçlü kişilik özellikleri ile tükenmişlik arasındaki ilişkiye motivasyon faktörünün aracılık rolü araştırılmak istenmektedir. Öncelikle araştırma sorusu olarak ön görülen argümanlara cevap verebilmek için varsayılan araştırma modeli geliştirilmiştir (Şekil 1). Araştırma modelinde gösterildiği gibi, karanlık üçlü kişilik profilinin tükenmişlik üzerindeki etkileri ve motivasyonun söz konusu etkilerde olası aracılık rolünün olup olmadığı araştırılacaktır. Belirtilen hedeflere ulaşmak için geliştirilen araştırma modeli ve modeli oluşturan yapılar arasındaki hipotetik ilişkiler Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1. Araştırma Modeli-1 ve Varsayılan İlişkiler

(KÜ: Karanlık Üçlü, MOT: Motivasyon Ölçeği, TÜK: Tükenmişlik Ölçeği)

Şekil 1’de sunulan araştırma modelinden yola çıkarak bu çalışmadaki temel hipotezleri şu şekilde belirtmek mümkündür:

H1: Karanlık üçlü kişilik özellikleri ile motivasyon arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H2: Karanlık üçlü kişilik özellikleri ile tükenmişlik arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H3: Motivasyon ile tükenmişlik arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H4: Karanlık üçlü kişilik özellikleri ile tükenmişlik arasındaki ilişkiye, motivasyonun aracılık rolü bulunmaktadır.

Motivasyon Ölçeği (MOT)’ne göre beş tür motivasyon kaynağı şu şekilde ölçülmektedir: İçgüdüsel süreç (“Sadece eğlenceli şeyleri yapmayı severim”), iç benlik kavramı (“Kendimi kendi kendine motive eden bir insan olarak görüyorum”), araçsal güdülenme (“Daha iyi iş fırsatları aramaya devam etmeyi severim”), dış benlik kavramı (“Kamuoyunda tanınma varsa bir projede daha çok çalışırım”) ve hedefi içselleştirme (“Misyonunu kabul etmeseydim bir şirkette çalışmazdım”) (Barbuto ve Scholl, 1998, s.1020). İlk iki motivasyon kaynağı içsel güdülerle ilgili olup geri kalan üçü dışsal motivasyon türlerinin özelliği olarak kabul edilmektedir. Anket, ölçülen her alt ölçek için altı tane olmak üzere 6’lı Likert ölçeğinden (0- tamamen katılmıyorum- 6- tamamen katılıyorum) oluşmaktadır. Çalışmamızda beş alt ölçek için alt boyutlara ait Cronbach alfa değerleri iyi uyum göstermekte ve 0,70-0,71 arasında değişmektedir.

Bu çalışmada karanlık üçlünün değerlendirilmesinde Jones ve Paulhus (2014, s.30) tarafından geliştirilmiş SD3 (Short Dark Triad) kısaltılmış “Karanlık üçlü ölçeği (KÜ)” kullanılmıştır. Özsoy ve arkadaşları (2017, s.404) tarafından ölçeğin Türkçeye uyarlaması, geçerlilik ve güvenilirlik çalışması yapılmıştır. Ölçek Türkçeye 5’li Likert ölçeği şeklinde uyarlanmıştır. Ölçekte Makyavelizm, narsisizm ve psikopati boyutlarının her biri dokuzar madde ile ölçülmektedir ve toplamda 27 maddeden oluşmaktadır. Bu çalışmada ölçekte 12 ifade yer almıştır.

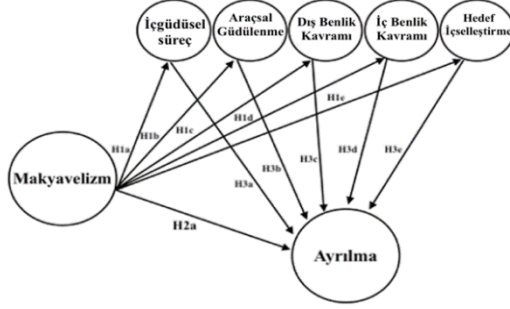
Oldenburg Tükenmişlik Ölçeği (TÜK) 1998 yılında Demerouti ve ark. (2008, s.75) tarafından geliştirilmiştir. Demerouti ve ark. (2008, s.75) tükenmişliğin sadece insani hizmetler ile sınırlı olmadığını, diğer mesleklerde de gözlemlenebileceğini savunmuşlardır. Argümanlarının temeli, işlerinde yüksek taleplerle karşılaşan ancak mevcut başa çıkma kaynakları tükenen çalışanların tükenmişlik geliştireceğini öne süren modeline dayanmaktadır (Demerouti vd., 2008, s.75). Ölçek 16 maddeden oluşmakta ve 4’lü Likert tipindedir (1- katılıyorum- 4- katılmıyorum) ve iki alt boyutu bulunmaktadır. Birinci boyut ayrılma (“Son zamanlarda, iş yerinde daha az düşünmeye ve işimi neredeyse mekanik olarak yapmaya meyilliyim”) ve ikinci boyut yorgunluk(tükenme) (“İşimden sonra genellikle kendimi yorgun ve bitkin hissediyorum”) olup alt boyutlara ait Cronbach alfa değerleri iyi uyum aralığında olup 0,73-0,77 arasında değişmektedir.

Araştırmanın Yöntemi

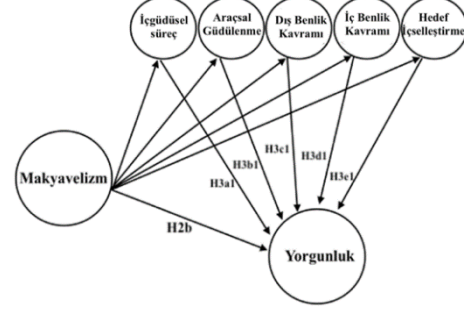
Araştırma kapsamında elde edilmesi gereken veriler doğrudan doğruya birincil verilerdir. Araştırmada sosyal bilimlerde birincil verilerin yaygın ve sistematik bir biçimde toplanabilmesinde en fonksiyonel araçlardan biri olan anket yöntemi kullanılmıştır. Bu araştırma için kullanılan örneklem Marmara Bölgesinde faaliyet gösteren özel bir bankanın çeşitli şubelerinde çalışanlardan oluşmaktadır. Mart 2022 ve Mayıs 2022 tarihleri arasında 3 aylık bir süre boyunca yapılan rutin ziyaretler yoluyla

sektörde çalışan 280 personelden ankete katkı vermeyi kabul eden 250 kişi ile veri toplama süreci yürütülmüştür.

Çalışmada kullanılan araştırma ölçeği 3 ana değişkeni (KÜ, MOT, TÜK) ölçmeye yönelik toplamda 58 ifadeden oluşmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmanın daha önce Şekil 1’de sunulan araştırma modeli detaylandırıldığında, söz konusu araştırma modelleri aşağıda Şekil 2-7’deki gibi ifade edilmiştir.

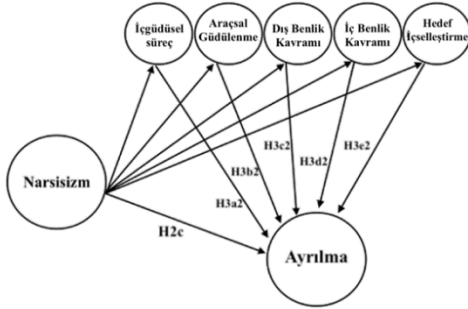
Şekil 2. Araştırma Modeli 2.

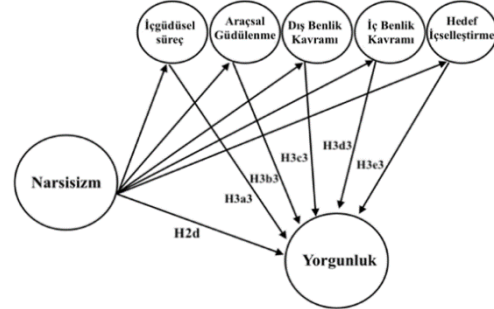
Şekil 3. Araştırma Modeli 3.

Araştırma Modeli 2 çerçevesinde ön görülen hipotezler; H1abcde: Makyavelizm ile içgüdüsel süreç, araçsal güdülenme, dış benlik kavramı, iç benlik kavramı, hedef içselleştirme arasında anlamlı bir ilişki vardır. H3abcde: Ayrılma ile içgüdüsel süreç, araçsal güdülenme, dış benlik kavramı, iç benlik kavramı, hedef içselleştirme arasında anlamlı bir ilişki vardır. H2a: Makyavelizm ile ayrılma arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Araştırma Modeli 3 çerçevesinde ön görülen hipotezler; H3a1b1c1d1e1: Yorgunluk ile içgüdüsel süreç, araçsal güdülenme, dış benlik kavramı, iç benlik kavramı, hedef içselleştirme arasında anlamlı bir ilişki vardır. H2b: Makyavelizm ile yorgunluk arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Şekil 4. Araştırma Modeli 4.

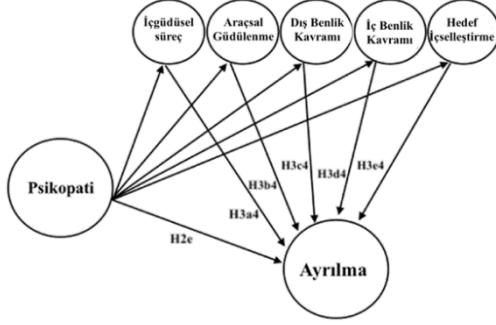

Şekil 5. Araştırma Modeli 5.

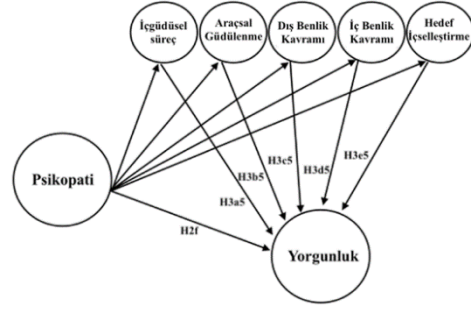
Araştırma Modeli 4 çerçevesinde ön görülen hipotezler; H1fghjk: Narsisizm ile içgüdüsel süreç, araçsal güdülenme, dış benlik kavramı, iç benlik kavramı, hedef içselleştirme arasında anlamlı bir ilişki vardır. H3a2b2c2d2e2: Ayrılma ile içgüdüsel süreç, araçsal güdülenme, dış benlik kavramı, iç benlik kavramı, hedef içselleştirme arasında anlamlı bir ilişki vardır. H2c: Narsisizm ile ayrılma arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Araştırma Modeli 5 çerçevesinde ön görülen hipotezler; H3a3b3c3d3e3: Yorgunluk ile içgüdüsel süreç, araçsal güdülenme, dış benlik kavramı, iç benlik kavramı, hedef

içselleştirmesi arasında anlamlı bir ilişki vardır. H2d: Narsisizm ile yorgunluk arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Şekil 6. Araştırma Modeli 6.

Şekil 7. Araştırma Modeli 7.

Araştırma Model 6 çerçevesinde ön görülen hipotezler; H1mnprs: Psikopati ile içgüdüsel süreç, araçsal güdülenme, dış benlik kavramı, iç benlik kavramı, hedef içselleştirmesi arasında anlamlı bir ilişki vardır. H3a4b4c4d4e4: Ayrılma ile içgüdüsel süreç, araçsal güdülenme, dış benlik kavramı, iç benlik kavramı, hedef içselleştirmesi arasında anlamlı bir ilişki vardır. H2e: Psikopati ile ilgisizlik arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Araştırma Modeli 7 çerçevesinde ön görülen hipotezler; H3a5b5c5d5e5: Yorgunluk ile içgüdüsel süreç, araçsal güdülenme, dış benlik kavramı, iç benlik kavramı, hedef içselleştirmesi arasında anlamlı bir ilişki vardır. H2f: Psikopati ile yorgunluk arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Veri analizi

Anket araştırması sonucunda toplanan verilerin analizi öncesinde elde edilen verilerin nasıl bir kitleden toplandığının belirlenmesi oldukça önemlidir. Bu çalışmada katılımcılardan sağlanan katılımcı veri grubuna ait demografik bilgiler aşağıda verilmiştir.

Temel Bileşenler ve Tanımlayıcı İstatistikler

Bu çalışma için kullanılan araştırma modelinde 3 temel değişken arasındaki ilişkiler sorgulanmaktadır. Bunlar; “karanlık üçlü”, “motivasyon” ve “tükenmişlik” değişkenleridir. Bu üç değişkenden ikisi olan karanlık üçlü ve tükenmişlik değişkenleri literatürde daha önceden yapılmış çeşitli çalışmalardan elde edilen net boyutlarıyla araştırma modeline dahil edilmiştir (Lubbadeh, 2020, s.10). Bunlardan motivasyon; kendi içinde beş alt boyutuyla modelde yer almaktadır. Bunlar, “içgüdüsel süreç”, “araçsal güdülenme”, “dış benlik kavramı”, “iç benlik kavramı” ve “hedef içselleştirmesi” alt boyutlarıdır. Benzer şekilde karanlık üçlü değişkeni, literatürde yaygın biçimde ortaya konan üç alt boyutuyla katılımcılara sunulmuştur. Bunlar; “Makyavelizm”, “narsisizm” ve “psikopati” olarak ifade edilmiştir.

Modelde yer alan iki temel değişken, literatürde yaygın bir biçimde kabul edilen boyutlarıyla bu çalışmada yer alırken, araştırma modelinin bağımsız değişkeni olan ve diğer değişkenleri belirleyici bir rolü olup olmadığı incelenen “Motivasyon Ölçeği” ise faktör analizine tabi tutulmuştur. Literatürde çeşitli ve görece olarak farklı motivasyon ölçekleri bulunmakta ve bu ölçeklerden kaynaklanan boyutlar kısmi olarak çeşitlilik

göstermektedir. Dolayısıyla, diğer iki ölçekte olduğu gibi alt boyutlar hakkında kuvvetli ve yaygın bir ilişkiden söz etmek kolay değildir. Bu nedenle bu çalışmada “motivasyon” aracı değişkenini oluşturan 30 ifadeye Temel Bileşenler Faktör Analizi uygulanarak bu değişkenin hangi boyutlardan oluştuğunu görmek ve araştırma modelinin analizine bu boyutları dikkate alarak devam etmek amaçlanmıştır.

Faktör analizi yapılmasının en önemli nedeni; söz konusu değişkeni ölçmeye çalışan çok sayıdaki ifadenin kendi içlerindeki benzerliklerini anlayabilmek ve bunları daha az sayıda gruplarla ifade edebilmektir (Şencan ve Fidan, 2020). Aynı zamanda burada ortaya çıkan faktör skorları bir sonraki aşamada regresyon analizinde de kullanılabilirdiği için temel bağımlı değişkeni hangi düzeyde açıklayabildiği de daha net olarak anlaşılabilir.

Motivasyon Ölçeği (MOT) değişkeni için yapılan faktör analizinde elde edilen görünüm Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1’de sunulan faktör analizi sonuçlarına göre MOT değişkeni beş ayrı boyut dikkate alınarak incelenmelidir. Bunlardan içgüdüsel süreç boyutunun varyans değeri %18,4, araçsal güdülenme varyans değeri %14,2, dış benlik kavramı varyans değeri %12,6, iç benlik kavramı varyans değeri %11,3 ve hedef içselleştirmesi varyans değeri %14,2’dir. Beş boyut bir arada ele alındığında toplam açıklanan varyans değeri %70,7’dir. Alfa değerlerine bakıldığında her beş boyutun da güvenilir olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 1. MOT Değişkeni Faktör Analizi

Faktörler	Faktör Yüklere	Açıklanan Varyans % si	Cronbach Alfa
Faktör 1 : İçgüdüsel süreç (intrinsic process)		18.4	0.702
S1) İş yerimde sadece hoşuma giden şeyleri yapmayı tercih ederim.	,812		
S2) Meşgul olduğum işi yaptığım sırada daha çok keyif aldığım başka bir işi yapmak için meşgul olduğum işi daha sonraya bırakırım.	.809		
S3) Genellikle iş seçimi yaparken benim zevkime uygun olan, hoş görünen işi tercih ederim.	,766		
S4) İş ortamında zamanımı birlikte olmaktan en çok hoşlandığım kişi ile geçirmeyi tercih ederim.	,701		
S5) eğer iki kişi arasında seçim yapacaksam en çok hoşlandığım kişiyi seçerim	,620		
S6) Çalışma ortamında yaptığım işi beğenmezsem o işi bırakırım.	,603		
Faktör 2: Araçsal güdülenme (instrumental motivation)		14.2	0,743
S7) Bir iş ortamında işle ilgili gereksinimler o işle ilgili ne kadar gayret sarf edeceğimin belirleyicileridir.	,588		
S8) İş ortamında bir günde bir günlük ücret kadarlık iş	,572		

Karanlık Üçlü Kişilik Özellikleri ve Tükenmişlik İlişkisinde Motivasyonun Etkisi

yaparım.			
S9) İş ortamında sergileyeceğim performanstan dolayı daha çok ücret kazanacağımı bilsem daha çok çaba sarf ederim.	,565		
S10) Çoğunlukla en fazla ücretin verildiği işi tercih ederim.	,554		
S11) İş ortamında ücret ödendiği gün en sevdiğim gündür.	,548		
S12) Daha iyi iş fırsatları elde etmek isteyenler çevresine karşı daha dikkatli olmalıdır.	,541		
Faktör 3: Dış benlik kavramı (external self-concept)		12.6	0.718
S13) Davranışlarımın başkaları tarafından kabul görmesi benim için çok önemlidir.	,829		
S14) Öznel kararlarımı çoğunlukla başkalarının ne düşüneceğini dikkate alarak veririm.	,798		
S15) Bir işe etrafımdakiler ne kadar önem veriyorsa o kadar fazla çalışırım.	,710		
S16) İş hayatında çoğunlukla başarılarımın takdir edilip tanınmamı sağlayacak işleri tercih ederim.	,681		
S17) bana göre iş ortamında çevresi geniş olanlar tam dolu bir hayat sürerler.	,667		
S18) İş yerinde gayretlerime değer verildiğini hissedersen daha çok gayret gösteririm.	,611		
Faktör 4: İç benlik kavramı (internal self-concept)		11.3	0.704
S19) Benimsediğim yüksek hedefler doğrultusunda kararlar alırım.	,688		
S20) Çalıştığım ortamda beceri ve yeteneklerimi sergilememe olanak sağlanması benim için oldukça önemlidir.	,675		
S21) Kişiliğimle uyumlu kararlar vermeye özen gösteririm.	,744		
S22) Öz motivasyonu yüksek birisiyim.	,723		
S23) Genellikle kişisel başarı duygumu artıracak işler yapmayı tercih ederim.	,718		
S24) Kendi öz değerlerimin ve yeteneklerimin örgütün başarısına katkı sağlamasını önemserim.	,713		
Faktör 5: Hedef içselleştirme (goal internalization)	,688	14.2	0.714
S25) eğer bir işletmenin misyon ve vizyonu bana uygun değilse orada çalışmam.	,580		
S26) eğer işletmenin hedeflerine hizmet etmem gerekiyorsa öncelikle bu hedefleri benimsemem gerekir.	,590		
S27) eğer işletmenin hedeflerini benimsemiyorsam çok çalışmam.	,577		
S28) Özellikle iş ortamında benim inanç ve değerlerimi saygı duyarak savunulmasını isterim.	,544		
S29) İş ortamında çok gayret gösterebilmem için işletme misyon ve vizyonunun benim etik değerlerime uygun olması gerekmektedir.	,566		
S30) İşletme benim onayladığım etik değerler çerçevesinde çalışıyorsa bu ortamda başarımın öne çıkması pek de önemli değildir.			

Açıklanan Toplam Varyans		70,7	
Kaiser – Meyer – Olkin (KMO) Değeri : 0.789 (varimax rotasyonu)			0.783

Doğrulayıcı Faktör Analizi

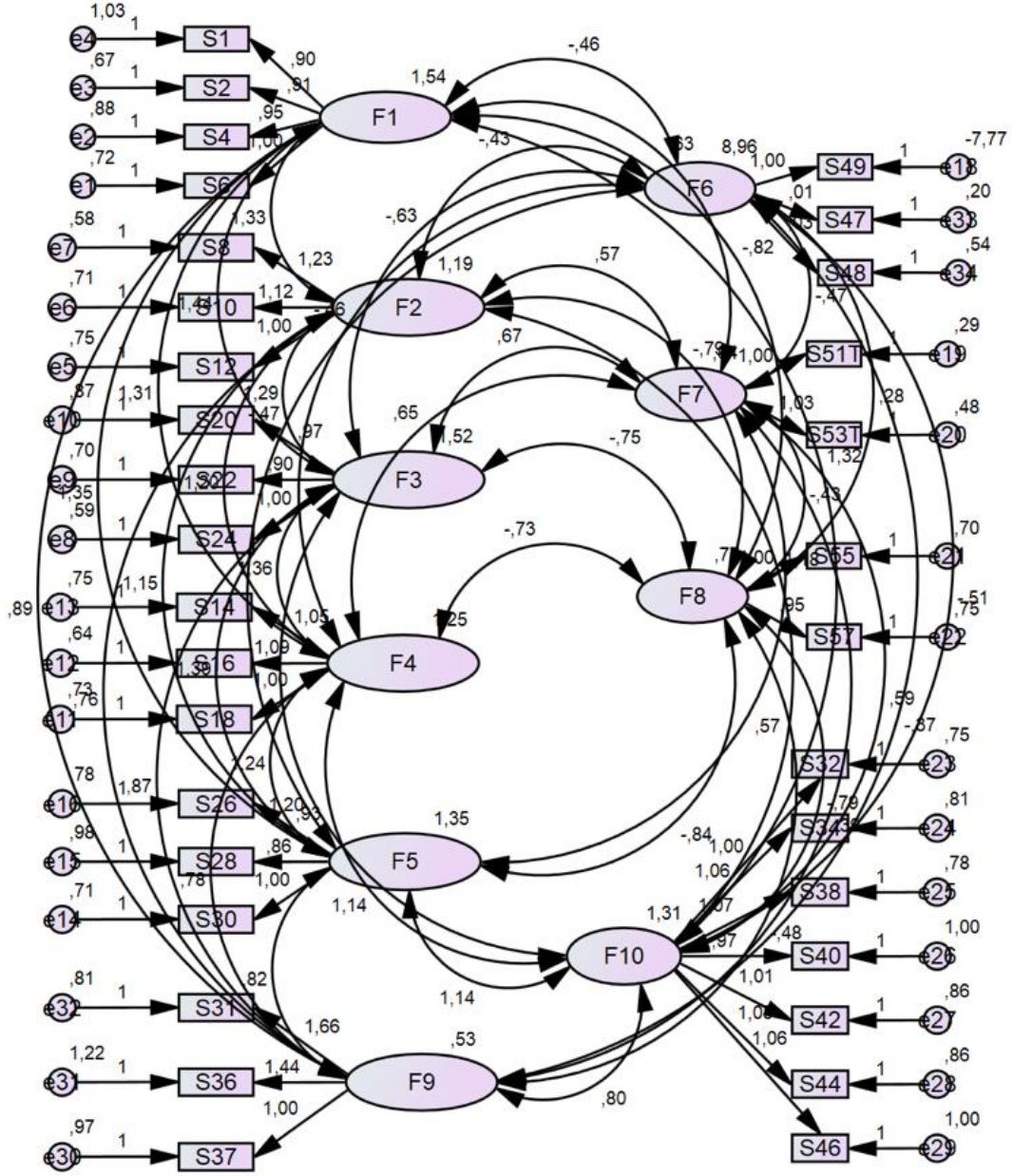
Araştırmada KÜ, MOT ve TÜK ölçeklerinin yapı geçerliliğini değerlendirmek için temel bileşenler analizi ile ölçüm modeli uyumu; gözlenen değişken faktör yüklerini değerlendirmek için Doğrusal Faktör Analizi uygulanmıştır. Ölçek yapısının teorik yapıya uygunluğunu değerlendirmek amacıyla yapılan analizde, ki-kare değeri serbestlik derecesine bölüldüğünde elde edilen değer modelin iyi uyuma sahip olduğunu kanıtlamıştır ($\chi^2/sd = 2,89$). Tablo 2'ye göre GFI indeksleri .91 değerinde olup iyi uyum olduğunu göstermektedir (Jöreskog ve Sörbom, 1982, s.411). Tablo 2'deki veriler genel olarak değerlendirildiğinde ölçeğin teorik modelle uyum gösterdiği belirlenmiştir.

Tablo 2. Uyum İndeksleri Değerleri

Uyum Kriteri	İyi Uyum	Kabul Edilebilir	Araştırma Modeli DFA Uyum Değerleri
GFI	$,95 \leq GFI \leq 1$	$,90 \leq GFI \leq ,95$,91
AGFI	$,90 \leq AGFI \leq 1$	$,85 \leq AGFI \leq ,90$,88
CFI	$,97 \leq CFI \leq 1$	$,95 \leq CFI \leq ,97$,96
NFI	$,95 \leq NFI \leq 1$	$,90 \leq NFI \leq ,94$,93
TLI	$,95 \leq TLI \leq 1$	$,90 \leq TLI \leq ,94$,97
RMSEA	$0 \leq RMSEA \leq 0,05$	$,05 \leq RMSEA \leq ,08$,06
(χ^2/Sd)	$0 \leq 3$	$\leq 4-5$	2,89

Kaynak: Hair vd. (2014); Schermelleh-Engel vd. (2003).

Tanımlayıcı istatistiklerin ve varsayımlara yönelik testlerin gözden geçirilmesinin ardından, ölçüm modeli için (Şekil 8), Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA), IBM SPSS AMOS Sürüm 24'te gerçekleştirilmiştir.

Şekil 8. Doğrulayıcı Faktör Analiz (F1-F5: Motivasyon Ölçeği Alt Boyutlar; F6-F8: Karanlık Üçlü Ölçeği Alt Boyutlar; F9 ve F10: Tükenmişlik Ölçeği Alt Boyutlar)

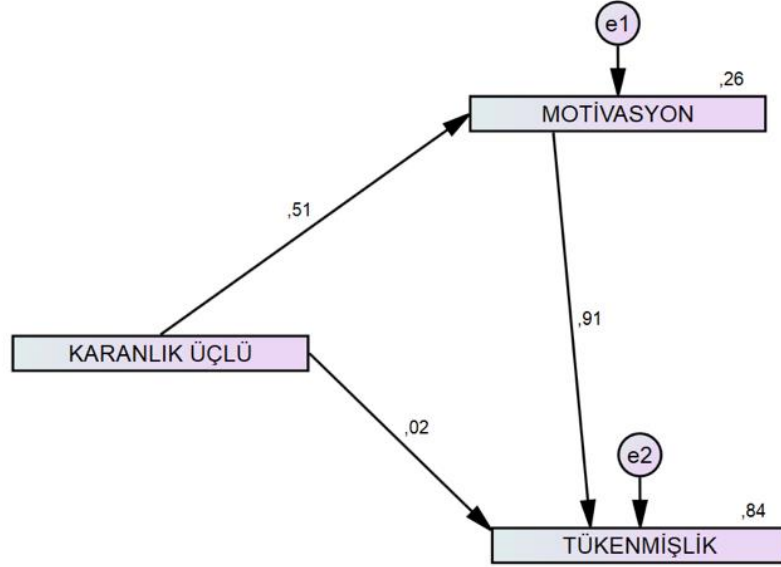
DFA sonucunda elde edilen ölçeğe ilişkin maddelerden oluşan "Araştırma Modeli" nin iyi ile normal arası uyum gösterdiği belirlenmiştir (Hu ve Bentler, 1999, s.50). Araştırma modelindeki temel bağımsız değişkenler (KÜ), (MOT) ve (TÜK) ve alt boyutları yukarıda Şekil 8'deki DFA analizi ile nihai hale getirildikten sonra, önerilen araştırma modellerine göre yol analizleri için hazır hale getirilmiştir.

Yapısal Eşitlik Modellemesi (YEM)

Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerindeki hem doğrudan hem de dolaylı etkileri tahmin edilmektedir. Veri analizinden önce YEM varsayımları kontrol edilmiştir.

Normallik varsayımı için, çarpıklık ve basıklık değerleri normal dağılım için kabul edilebilir bir aralıktadır (Harrington, 2009, s.81). Araştırmacı tarafından ön görülen hipotezlerin yol analiz sonuçları araştırma modellerine göre test edilmiş ve elde edilen sonuçlar aşağıda verilmiştir. Ön görülen hipotezlerin test edilmesi amacı ile tüm hipotezleri aynı anda değerlendirmek üzere yol (path) analizi yapılmıştır. YEM için varsayımlar karşılanmış ve maksimum olabilirlik tahmini uygulanabilmiştir.

Model-1 kapsamında gerçekleştiren YEM analizi sonucunda ölçek ile teorik modelin iyi uyum gösterdiği elde edilen uyum endeksleri ile belirlenmiştir.

Şekil 9. Model-1

Tablo 3. Model-1 Regresyon Yükleri

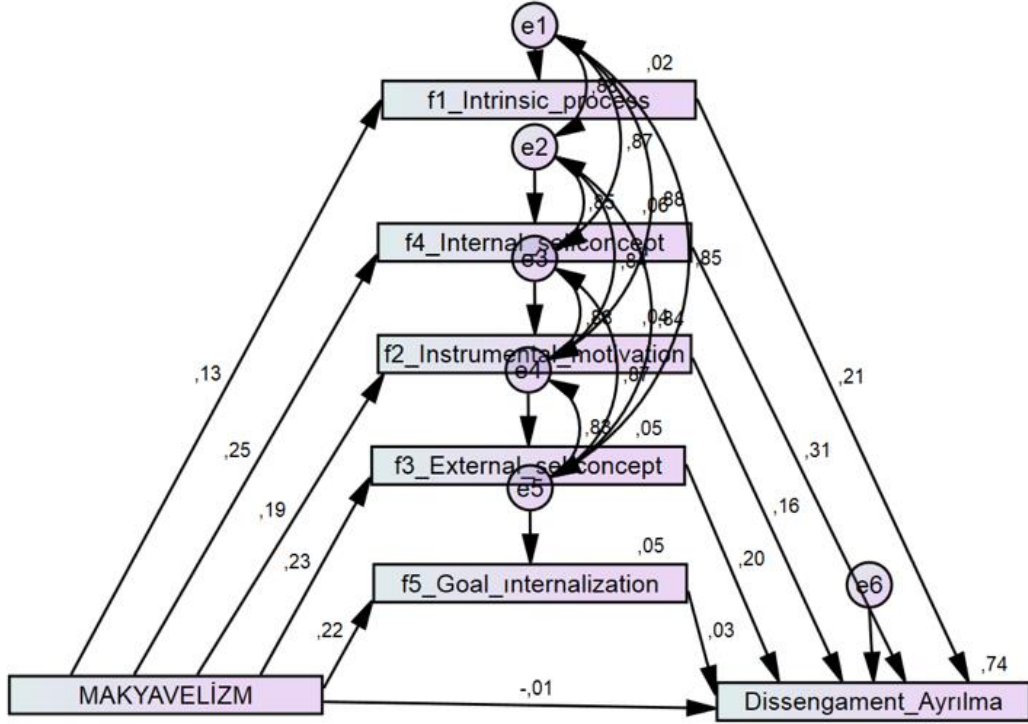
Model-1					
Yol Analizi (Standartlaştırılmış regresyon katsayılar)	Doğrudan Etki	Dolaylı Etki	Std. Hata	Kritik t değerleri	Sonuç
Karanlık Üçlü → Motivasyon	0,51**	-	,204	8,988	Kısmi Aracı
Karanlık Üçlü → Motivasyon → Tükenmişlik	0,02 (n.s)	0,46**	,061	,778	
Motivasyon → Tükenmişlik	0,90**	-	,017	29,914	

** p<.01, *p<.05, n.s : anlamsız, GFI = 1.00, CFI=1,00, IFI = 1.00, NFI=1.00, $\chi^2/Sd=0.00$

Tablo 3 incelendiğinde regresyon yüklerine ilişkin p değerleri (Karanlık Üçlü → Tükenmişlik ilişkisi hariç) 0,05'ten küçük olduğu için istatistiksel olarak anlamlıdır. Model 1 olarak ortaya konulan H1: "Karanlık üçlü kişilik özellikleri ile motivasyon arasında anlamlı bir ilişki vardır" ($\beta=0.51$; $p<.01$), H3: "Motivasyon ile tükenmişlik arasında anlamlı bir ilişki vardır" ($\beta=0.90$; $p<.01$) hipotezleri doğrulanmıştır. Karanlık üçlü kişilik özellikleri ile tükenmişlik arasında doğrudan anlamlı bir ilişki bulunmamasıyla birlikte ($\beta=0.02$; $p>.05$, H2 desteklenmedi), karanlık üçlü kişilik özellikleri dolaylı olarak motivasyonla birlikte tükenmişlik üzerinde etkisi ($\beta=0.46$; $p<.01$) gözlenmiş olup H4 hipotezi desteklenmiştir. Buna göre karanlık üçlü kişilik özellikleri ile tükenmişlik

arasındaki ilişkide, motivasyonun kısmi aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir. Karanlık üçlü kişilik özellikleri ile tükenmişlik arasındaki ilişkide motivasyonun aracılık rolünün incelendiği yapısal eşitlik modeli sonuçlarına göre; karanlık üçlü kişilik özelliklerinin motivasyonu doğrudan etkilemesine karşın tükenmişliği doğrudan etkilemediği görülmüştür. Daha genel olarak, karanlık üçlü kişilik özelliklerinin motivasyon üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Modele aracı değişken olarak motivasyon dahil edildiğinde aracı değişkenle bağımlı değişken arasındaki ilişkide $p < 0,01$ olduğundan; motivasyonun kısmi arabulucu olduğu anlaşılmıştır. Modelde yer alan değişkenlerin her biri ayrı ayrı incelendiğinde Karanlık üçlü kişilik özelliklerinin motivasyon varyansı yaklaşık %26'sını açıkladığı görülmektedir. Ayrıca Karanlık üçlü kişilik özelliklerinin ve motivasyon ile birlikte tükenmişlik varyansın %86'sını açıklamaktadır.

Model-2 kapsamında gerçekleştiren YEM analizi sonucunda ölçek ile teorik modelin iyi uyum gösterdiği elde edilen uyum endeksleri ile belirlenmiştir.

Şekil 10. Model-2

Tablo 4. Model-2 Regresyon Yükleri

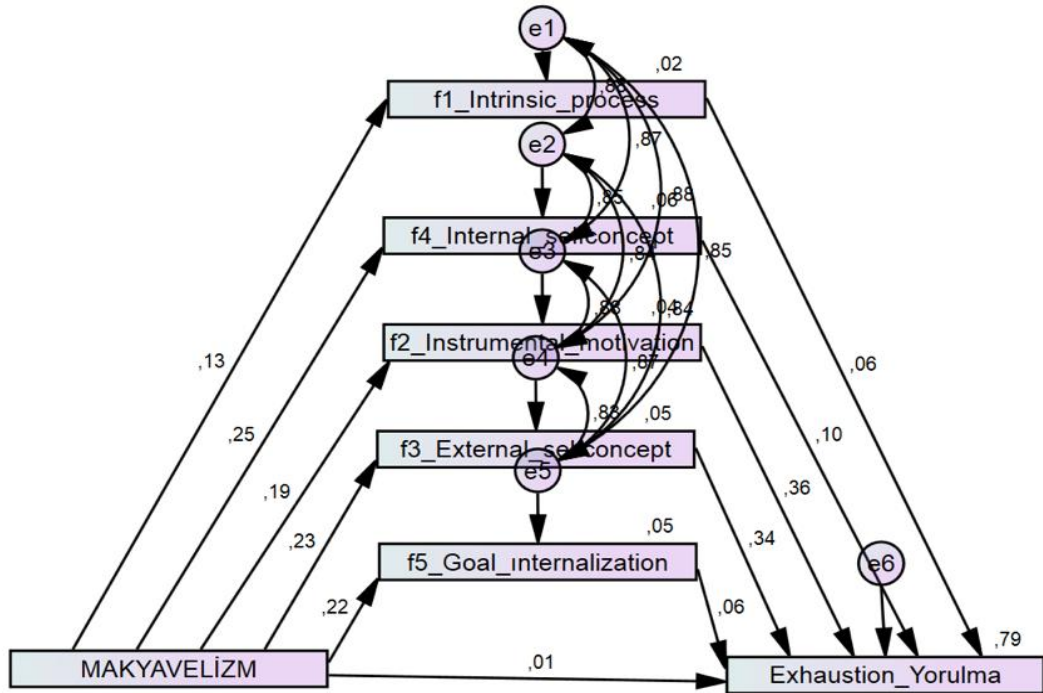
Model-2						
Bağımsız değişkenler	Bağımlı değişkenler	Standardize Beta (β_0)	Beta (β)	Std. Hata	Kritik t değerleri	Hipotez test
Makyavelizm	İçgüdüsel süreç	,128	,365	,186	1,964	H1a: Desteklenmedi
Makyavelizm	İç benlik kavramı	,253**	,692	,175	3,962	H1d: Desteklendi

Makyavelizm	Araçsal güdülenme	,192*	,514	,173	2,972	H1b: Desteklendi
Makyavelizm	Dış benlik kavramı	,228**	,618	,174	3,551	H1c: Desteklendi
Makyavelizm	Hedef içselleştirme	,221**	,604	,176	3,435	H1e: Desteklendi
Makyavelizm	Ayrılma	-,014(n.s)	-,046	,119	-,384	H2a: Desteklenmedi
İçgüdüsel süreç	Ayrılma	,212*	,249	,103	2,404	H3a: Desteklendi
İç benlik kavramı	Ayrılma	,310**	,379	,098	3,851	H3d: Desteklendi
Araçsal güdülenme	Ayrılma	,161(n.s)	,202	,110	1,841	H3b: Desteklenmedi
Dış benlik kavramı	Ayrılma	,198*	,244	,104	2,357	H3c: Desteklendi
Hedef içselleştirme	Ayrılma	,031(n.s)	,037	,095	,395	H3e: Desteklenmedi
** $p < .01$, * $p < .05$, n.s : anlamsız, GFI = 1.00, CFI=1,00, IFI = 1.00, NFI=1.00, $\chi^2/Sd=0.00$						

Tablo 4'e göre Makyavelizm ile içgüdüsel süreç; Makyavelizm ile ayrılma, araçsal güdülenme ile ayrılma ve hedef içselleştirme ile ayrılma değişkenlerine ilişkin regresyon yükleri, p değerleri 0,05'ten büyük olduğu için anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Diğer değişkenlere ilişkin regresyon yükleri, p değerleri 0,05'ten küçük olduğu için istatistiksel olarak anlamlıdır. Sonuç olarak Model 2'de belirlenen H1b, H1c, H1d, H1e, H3a, H3c ve H3d hipotezleri istatistiksel açıdan doğrulanmıştır. Karanlık üçlü kişilik özelliklerinden Makyavelizm ile tükenmişlik alt boyutu ayrılma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki saptanamamıştır ($p > 0.05$). H2: "Karanlık üçlü kişilik özellikleri ile tükenmişlik arasında anlamlı bir ilişki vardır" hipotezi desteklenmemiştir. Çalışanların karanlık üçlü kişilik özelliklerinden Makyavelizm ile motivasyon alt boyutlarından olan araçsal güdülenme arasında olumlu ve zayıf düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir ($\beta = 0,192$; $p < 0,01$). Çalışanların Makyavelizm boyutundaki artışın araçsal güdülenme ile ilgili olan ödeme ve terfi gibi ödül beklentilerini artırdığı ve bunun diğer motivasyon alt boyutlarından daha fazla etkisinin olduğu gözlenmiştir. Çalışanların karanlık üçlü kişilik özelliklerinden Makyavelizm ile motivasyon alt boyutlarından olan iç benlik kavramı arasında olumlu ve zayıf düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir ($\beta = 0,253$; $p < 0,01$). Çalışanların karanlık üçlü kişilik özelliklerinden Makyavelizm ile motivasyon alt boyutlarından olan dış benlik kavramı arasında olumlu ve zayıf düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir ($\beta = 0,228$; $p < 0,01$). Çalışanların Makyavelizm boyutundaki artış, bireyin başkalarına yönelmesine, dış gözlemlerden değer aramalarındaki artışa ve dışa bağlı olma eğilimlerinin artmasına neden olmaktadır. Çalışanların karanlık üçlü kişilik özelliklerinden Makyavelizm ile motivasyon alt boyutlarından olan hedef içselleştirme arasında olumlu ve zayıf düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir ($\beta = 0,221$; $p < 0,01$). Bu çalışmada hedef içselleştirme ile ayrılma arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır.

Çalışanların motivasyon alt boyutlarından olan iç güdüsel süreç ile tükenmişliğin alt boyutu olan ayrılma arasında olumlu ve zayıf düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir ($\beta=0,212$; $p<0,01$). Çalışanların motivasyon alt boyutlarından olan iç benlik kavramı ile tükenmişliğin alt boyutu olan ayrılma arasında olumlu ve zayıf düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir ($\beta=0,310$; $p<0,01$). Çalışanların motivasyon alt boyutlarından olan dış benlik kavramı ile tükenmişliğin alt boyutu olan ayrılma arasında olumlu ve zayıf düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir ($\beta=0,198$; $p<0,01$).

Model-3 kapsamında gerçekleştiren YEM analizi sonucunda ölçek ile teorik modelin iyi uyum gösterdiği elde edilen uyum endeksleri ile belirlenmiştir.

Şekil 11. Model-3

Tablo 5. Model-3 Regresyon Yükleri

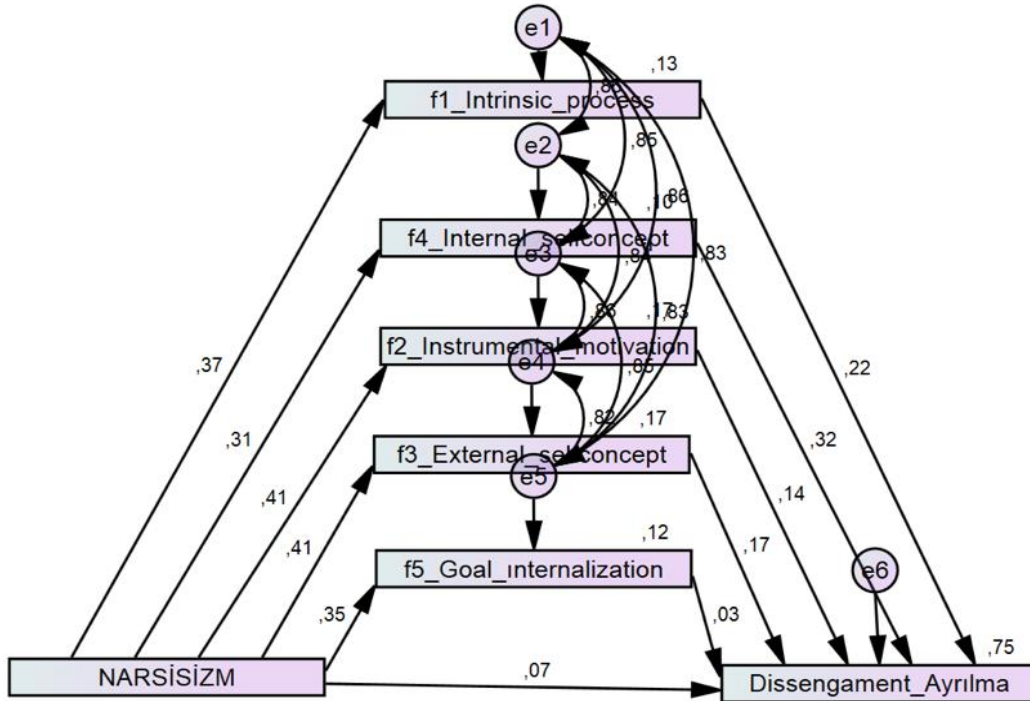
Model-3						
Bağımsız değişkenler	Bağımlı değişkenler	Standardize Beta (β)	Beta (β)	Std. Hata	Kritik t değerleri	Hipotez test
Makyavelizm	Yorulma	,013(n.s)	,055	,141	,387	H2b: Desteklenmedi
İçgüdüsel süreç	Yorulma	,062(n.s)	,094	,123	,768	H3a1: Desteklenmedi
İç benlik kavramı	Yorulma	,103**	,164	,117	1,404	H3d1: Desteklendi
Araçsal güdülenme	Yorulma	,356**	,580	,130	4,451	H3b1: Desteklendi
Dış benlik kavramı	Yorulma	,343(n.s)	,551	,123	4,472	H3c1: Desteklenmedi

Hedef içselleştirme	Yorulma	,064(n.s)	,102	,113	,905	H3e1: Desteklenmedi
** $p < .01$, * $p < .05$, n.s : anlamsız, GFI = 1.00, CFI=1,00, IFI = 1.00, NFI=1.00, $\chi^2/Sd=0.00$						

Tablo 5'e dikkat edilecek olursa, tükenmişlik alt boyutu yorulma ile iç güdüsel süreç, "dış benlik kavramı ve hedef içselleştirme değişkenlerine ilişkin regresyon yükleri, p değerleri 0,05'ten büyük olduğu için anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Benzer şekilde Makyavelizm ile tükenmişlik alt boyutu yorulma arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Diğer değişkenlere ilişkin regresyon yükleri, p değerleri 0,05'ten küçük olduğu için istatistiksel olarak anlamlıdır. Sonuç olarak Model 3'de belirlenen H3b1 ve H3d1 hipotezleri istatistiksel açıdan doğrulanmıştır. Çalışanların motivasyon alt boyutlarından olan iç benlik kavramı ile tükenmişliğin alt boyutu olan yorulma arasında olumlu ve zayıf düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir ($\beta=0,103$; $p<0,01$). Çalışanların motivasyon alt boyutlarından olan araçsal güdülenme ile tükenmişliğin alt boyutu olan yorulma arasında olumlu ve zayıf düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir ($\beta=0,356$; $p<0,01$).

Karanlık üçlü kişilik özellikleri ile tükenmişlik arasındaki ilişkide motivasyonun aracılık rolünün incelendiği yapısal eşitlik modeli sonuçlarına göre; araştırma Model 2 ve Model 3 'de önerilen ilişkiler çerçevesinde motivasyon alt boyutlarından olan iç benlik kavramı ve araçsal güdülenme değişkenleri, karanlık üçlü kişilik özelliği Makyavelizm ile tükenmişlik alt boyutları ayrılma ve yorulma arasında aracı rolünü üstlenen değişkenler olarak belirlenmiştir.

Model-4 kapsamında gerçekleştiren YEM analizi sonucunda ölçek ile teorik modelin iyi uyum gösterdiği elde edilen uyum endeksleri ile belirlenmiştir.

Şekil 12. Model-4

Tablo 6. Model-4 Regresyon Yükleri

Model-4						
Bağımsız değişkenler	Bağımlı değişkenler	Standardize Beta (β)	Beta (β)	Std. Hata	Kritik t değerleri	Hipotez test
Narsisizm	İçgüdüsel süreç	,366**	,792	,133	5,958	H1f: Desteklendi
Narsisizm	İç benlik kavramı	,312**	,652	,131	4,988	H1j: Desteklendi
Narsisizm	Araçsal güdülenme	,411**	,837	,122	6,832	H1g: Desteklendi
Narsisizm	Dış benlik kavramı	,409**	,846	,124	6,802	H1h: Desteklendi
Narsisizm	Hedef içselleştirme	,353**	,737	,129	5,727	H1k: Desteklendi
Narsisizm	Ayrılma	,067 (n.s)	,170	,094	1,808	H2c: Desteklenmedi
İçgüdüsel süreç	Ayrılma	,218*	,256	,100	2,568	H3a2: Desteklendi
İç benlik kavramı	Ayrılma	,323*	,394	,097	4,078	H3d2: Desteklendi
Araçsal güdülenme	Ayrılma	,139(n.s)	,174	,110	1,585	H3b2: Desteklenmedi
Dış benlik kavramı	Ayrılma	,173*	,213	,103	2,066	H3c2: Desteklendi
Hedef içselleştirme	Ayrılma	,029(n.s)	,035	,094	,376	H3e2: Desteklenmedi

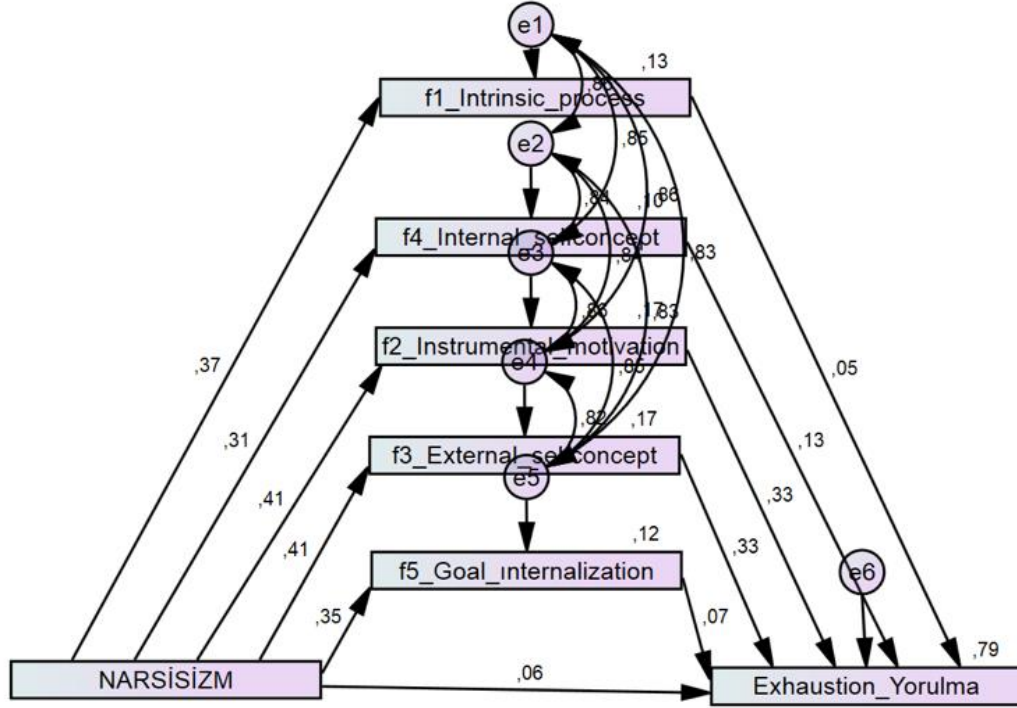
** $p < .01$, * $p < .05$, n.s : anlamsız, GFI = 1.00, CFI=1.00, IFI = 1.00, NFI=1.00, $\chi^2/Sd=0.00$

Tablo 6'ya göre Narsisizm ile iç güdüsel süreç, iç benlik kavramı, araçsal güdülenme, dışsal güdülenme ve hedef içselleştirme değişkenlerine ilişkin regresyon yükleri, p değerleri 0,01'den küçük olduğu için anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Sonuç olarak Model 4'de belirlenen H1f, H1g, H1h, H1j ve H1k hipotezleri istatistiksel açıdan doğrulanmıştır. Karanlık üçlü kişilik özelliklerinden Narsisizm ile Tükenmişlik alt boyutu Ayrılma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki belirlenmemiştir ($p > 0.05$). H2c hipotezi desteklenmemiştir. Bu modelde de Karanlık üçlü kişilik özelliklerinden Narsisizm ile Tükenmişlik alt boyutu Ayrılma arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir.

Çalışanların karanlık üçlü kişilik özelliklerinden Narsisizm ile motivasyon alt boyutlarından olan iç güdüsel süreç arasında olumlu ve orta düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir ($\beta=0,366$; $p < 0,01$). Narsisizm ile motivasyon alt boyutlarından olan iç benlik kavramı arasında olumlu ve orta düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir ($\beta=0,312$; $p < 0,01$). Çalışanların narsisizm boyutundaki artışın örgüt içi rekabette kendi bireysel özelliklerini ön plana çıkarma eğilimlerini artırmakta olduğu belirlenmiştir. Narsisizm ile motivasyon alt boyutlarından olan araçsal güdülenme arasında olumlu ve orta düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir ($\beta=0,411$; $p < 0,01$). Çalışanların narsisizm boyutundaki artışın araçsal güdülenme ile ilgili olan ödeme ve terfi gibi ödül beklentilerini artırdığı gözlenmiştir. Narsisizm ile motivasyon alt boyutlarından olan iç benlik kavramı arasında olumlu ve orta düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulunmuştur ($\beta=0,312$; $p < 0,01$). Çalışanların karanlık üçlü kişilik özelliklerinden narsisizm ile motivasyon alt boyutlarından olan dış benlik kavramı arasında olumlu ve zayıf düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir ($\beta=0,409$; $p < 0,01$). Narsisizm ile motivasyon alt boyutlarından olan hedef

içselleştirme arasında olumlu ve orta düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir ($\beta=0,353$; $p<0,01$). Motivasyon alt boyutlarından olan iç güdüsel süreç, iç benlik kavramı, dış benlik kavramı ile tükenmişlik alt boyutu ayrılma arasında olumlu ve orta düzey bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu saptanmış olup ($p<0,01$) H3a2, H3c2 ve H3d2 hipotezleri istatistiksel açıdan doğrulanmıştır.

Model-5 kapsamında gerçekleştiren YEM analizi sonucunda ölçek ile teorik modelin iyi uyum gösterdiği elde edilen uyum endeksleri ile belirlenmiştir.

Şekil 13. Model-5

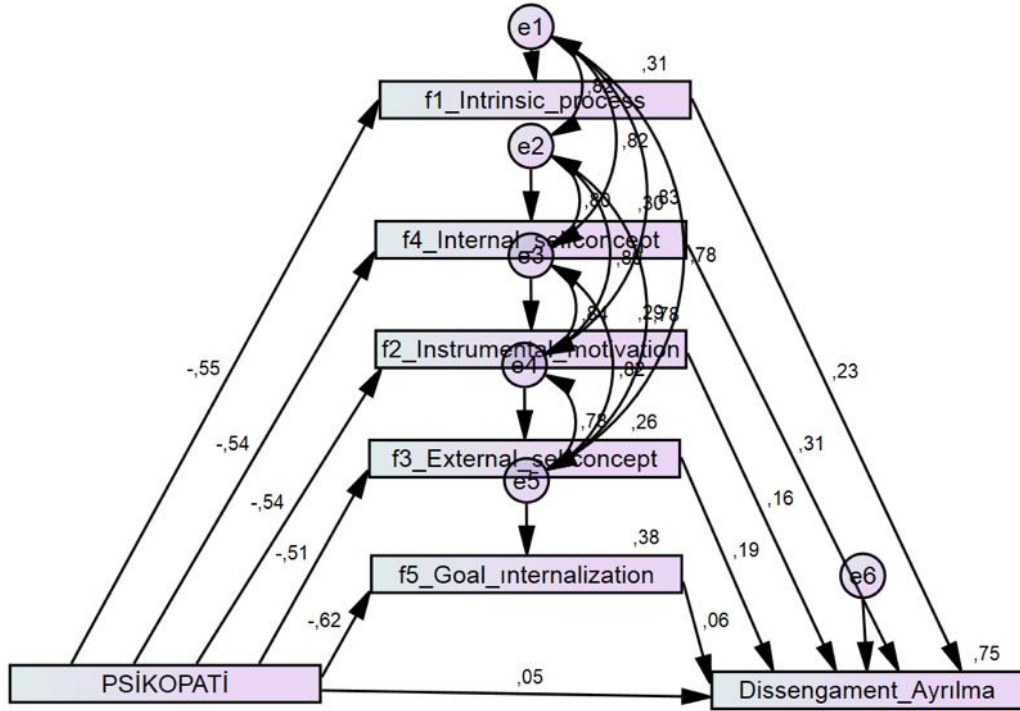
Tablo 7. Model-5 Regresyon Yükleri

Model-3						
Bağımsız değişkenler	Bağımlı değişkenler	Standardize Beta (β_0)	Beta (β)	Std. Hata	Kritik t değerleri	Hipotez test
Narsisizm	Yorulma	,062(n.s)	,207	,112	1,853	H2d: Desteklenmedi
İç güdüsel süreç	Yorulma	,052(n.s)	,080	,118	,672	H3a3: Desteklenmedi
İç benlik kavramı	Yorulma	,126(n.s)	,201	,115	1,748	H3d3: Desteklenmedi
Araçsal güdülenme	Yorulma	,333**	,542	,131	4,151	H3b3: Desteklendi
Dış benlik kavramı	Yorulma	,327**	,526	,122	4,298	H3c3: Desteklendi
Hedef içselleştirme	Yorulma	,067(n.s)	,106	,111	,952	H3e3: Desteklenmedi

** $p<0,01$, * $p<0,05$, n.s : anlamsız, $GFI = 1,00$, $CFI=1,00$, $IFI = 1,00$, $NFI=1,00$, $\chi^2/Sd=0,00$

Tablo 7’de dikkat edilecek olursa, tükenmişlik alt boyutu yorulma ile iç güdüsel süreç, iç benlik kavramı ve hedef içselleştirme değişkenlerine ilişkin regresyon yükleri, p değerleri 0,05’ten büyük olduğu için anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Benzer şekilde narsisizm ile tükenmişlik alt boyutu “yorulma” arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Diğer değişkenlere ilişkin regresyon yükleri, p değerleri 0,05’ten küçük olduğu için istatistiksel olarak anlamlıdır. Sonuç olarak Model 5’de belirlenen H3b3 ve H3c3 hipotezleri istatistiksel açıdan doğrulanmıştır. Karanlık üçlü kişilik özellikleri ile tükenmişlik arasındaki ilişkide motivasyonun aracılık rolünün incelendiği yapısal eşitlik modeli sonuçlarına göre; araştırma Model 4’de önerilen ilişkiler çerçevesinde motivasyon alt boyutlarından olan iç benlik kavramı, iç güdüsel süreç ve dış benlik kavramı değişkenleri, karanlık üçlü kişilik özelliği narsisizm ile tükenmişlik alt boyutları ayrılma arasında aracı rolünü üstlenen değişkenler olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte Model 5’de önerilen ilişkiler çerçevesinde araçsal güdülenme ve dış benlik kavramı değişkenleri, narsisizm ile tükenmişlik alt boyutları “yorulma” arasında aracı rolünü üstlenen değişkenler olarak belirlenmiştir.

Model-6 kapsamında gerçekleştiren YEM analizi sonucunda ölçek ile teorik modelin iyi uyum gösterdiği elde edilen uyum endeksleri ile belirlenmiştir.

Şekil 14. Model-6

Tablo 8. Model-6 Regresyon Yükleri

Model-6						
Bağımsız değişkenler	Bağımlı değişkenler	Standardize Beta (β)	Beta (β)	Std. Hata	Kritik t değerleri	Hipotez test
Psikopati	İç güdüsel süreç	-,555**	-1,17	,116	-10,11	H1m: Desteklendi
Psikopati	İç benlik kavramı	-,544**	-1,10	,112	-9,83	H1r: Desteklendi
Psikopati	Araçsal güdülenme	-,541**	-1,07	,110	-9,76	H1n: Desteklendi
Psikopati	Dış benlik kavramı	-,512**	-1,03	,114	-9,04	H1p: Desteklendi
Psikopati	Hedef içselleştirme	-,619**	-1,25	,105	-11,95	H1s: Desteklendi
Psikopati	Ayrılma	,050(n.s)	,123	,105	1,16	H2e: Desteklenmedi
İç güdüsel süreç	Ayrılma	,228*	,268	,100	2,67	H3a4: Desteklendi
İç benlik kavramı	Ayrılma	,307**	,374	,096	3,88	H3d4: Desteklendi
Araçsal güdülenme	Ayrılma	,161(n.s)	,201	,109	1,84	H3b4: Desteklenmedi
Dış benlik kavramı	Ayrılma	,188*	,231	,103	2,25	H3c4: Desteklendi
Hedef içselleştirme	Ayrılma	,057(n.s)	,069	,099	,701	H3e4: Desteklenmedi

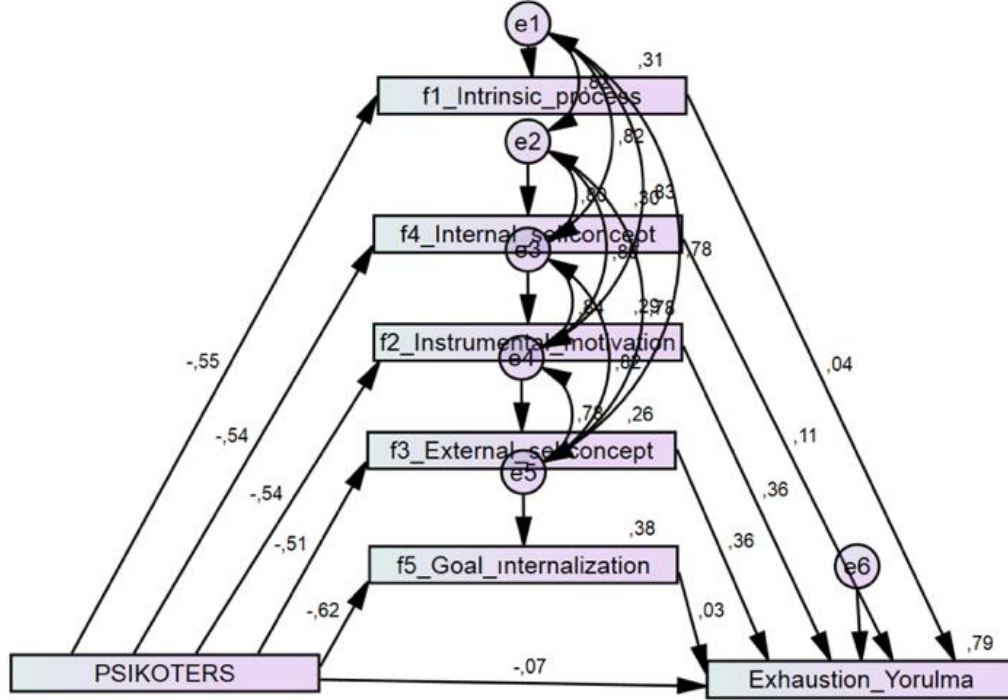
** $p < .01$, * $p < .05$, n.s: anlamsız, GFI = 1.00, CFI=1,00, IFI = 1.00, NFI=1.00, $\chi^2/Sd=0.00$

Tablo 8'e göre psikopati ile içgüdüsel süreç, iç benlik kavramı, araçsal güdülenme, dış benlik kavramı ve hedef içselleştirme değişkenlerine ilişkin regresyon yükleri, p değerleri 0,05'ten küçük olduğu için anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Sonuç olarak Model 6'de belirlenen H1m, H1r, H1n, H1p ve H1s hipotezleri istatistiksel açıdan doğrulanmıştır. Karanlık üçlü kişilik özelliklerinden psikopati ile tükenmişlik alt boyutu ayrılma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki saptanmamış olup ($p > 0.05$) H2e hipotezi desteklenmemiştir.

Çalışanların karanlık üçlü kişilik özelliklerinden psikopati ile motivasyon alt boyutlarından olan içgüdüsel süreç arasında negatif yönde olumsuz ve orta düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir ($\beta = -0,555$; $p < 0,01$). Psikopati ile motivasyon alt boyutlarından olan iç benlik kavramı arasında negatif yönde olumsuz ve orta düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir ($\beta = -0,544$; $p < 0,01$). Psikopati ile motivasyon alt boyutlarından olan araçsal güdülenme arasında negatif yönde olumsuz ve orta düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir ($\beta = -0,541$; $p < 0,01$). Psikopati ile motivasyon alt boyutlarından olan dış benlik kavramı arasında negatif yönde olumsuz ve orta düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir ($\beta = -0,512$; $p < 0,01$). Psikopati ile motivasyon alt boyutlarından olan hedef içselleştirme arasında negatif yönde olumsuz ve

güçlü düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir ($\beta=-0,619$; $p<0,01$). Motivasyon alt boyutlarından olan içgüdüsel süreç, iç benlik kavramı ve dış benlik kavramı ile tükenmişlik alt boyutu ayrılma arasında olumlu ve orta düzey bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiş olup ($p<0,01$) H3a4, H3d4 ve H3c4 hipotezleri istatistiksel açıdan doğrulanmıştır.

Model-7 kapsamında gerçekleştiren YEM analizi sonucunda ölçek ile teorik modelin iyi uyum gösterdiği elde edilen uyum endeksleri ile belirlenmiştir.

Şekil 15. Model-7

Tablo 9. Model-7 Regresyon Yükleri

Model-7						
Bağımsız değişkenler	Bağımlı değişkenler	Standardize Beta (β_0)	Beta (β)	Std. Hata	Kritik t değerleri	Hipotez test
Psikopati	Yorulma	-,071(n.s)	-,22	,125	-1,838	H2f: Desteklenmedi
İçgüdüsel süreç	Yorulma	,042(n.s)	,06	,119	,546	H3a5: Desteklenmedi
İç benlik kavramı	Yorulma	,105(n.s)	,16	,114	1,468	H3d5: Desteklenmedi
Araçsal güdülenme	Yorulma	,357**	,58	,129	4,501	H3b5: Desteklendi
Dış benlik kavramı	Yorulma	,356**	,57	,121	4,712	H3c5: Desteklendi
Hedef içselleştirme	Yorulma	,025(n.s)	,04	,117	,347	H3e5: Desteklenmedi

** $p<0,01$, * $p<0,05$, n.s: anlamsız, GFI = 1,00, CFI=1,00, IFI = 1,00, NFI=1,00, $\chi^2/Sd=0,00$

Tablo 9'a göre, tükenmişlik alt boyutu yorulma ile içgüdüsel süreç, iç benlik kavramı ve hedef içselleştirme değişkenlerine ilişkin regresyon yükleri, p değerleri 0,05'ten büyük olduğu için anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Benzer şekilde psikopati ile tükenmişlik alt boyutu yorulma arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Diğer değişkenlere ilişkin regresyon yükleri, p değerleri 0,05'ten küçük olduğu için istatistiksel olarak anlamlıdır. Sonuç olarak Model 7'de belirlenen H3b5 ve H3c5 hipotezleri istatistiksel açıdan doğrulanmıştır. Karanlık üçlü kişilik özellikleri ile tükenmişlik arasındaki ilişkide motivasyonun aracılık rolünün incelendiği yapısal eşitlik modeli sonuçlarına göre; araştırma Model 7'de önerilen ilişkiler çerçevesinde motivasyon alt boyutlarından olan araçsal güdülenme ve dış benlik kavramı değişkenleri, karanlık üçlü kişilik özelliği psikopati ile tükenmişlik alt boyutları yorulma arasında aracı rolünü üstlenen değişkenler olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte Model 7'de önerilen ilişkiler çerçevesinde araçsal güdülenme ve dış benlik kavramı değişkenleri, psikopati ile tükenmişlik alt boyutları yorulma arasında aracı rolünü üstlenen değişkenler olarak belirlenmiştir.

Tartışma

Araştırmada oluşturulan modeller ile ilgili yapılan analizlerde; karanlık üçlü kişilik özelliklerinin motivasyon üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu, karanlık üçlü kişilik özellikleri ile tükenmişlik arasındaki ilişkide motivasyonun kısmi aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir.

Analizlerde değişkenlerin alt boyutları arasında ilişkiler de değerlendirilmiştir. Buna göre elde edilen sonuçlar şu şekilde sıralanmaktadır:

Karanlık üçlü alt boyutu Makyavelizm ile motivasyon alt boyutları iç benlik kavramı, araçsal güdülenme, dış benlik kavramı ve hedef içselleştirme arasında anlamlı ilişki olduğu, motivasyon alt boyutlarından iç güdüsel süreç, iç benlik kavramı ve dış benlik kavramı boyutları ile tükenmişlik alt boyutu ayrılma arasında anlamlı ilişki olduğu belirlenmiştir. Karanlık üçlü kişilik özelliklerinden Makyavelizm ile tükenmişlik alt boyutu ayrılma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki saptanamamıştır.

Motivasyon alt boyutlarından iç benlik kavramı ve araçsal güdülenme boyutları ile tükenmişlik alt boyutu yorulma arasında anlamlı ilişki vardır. Makyavelizm ile tükenmişlik alt boyutu yorulma arasında anlamlı bir ilişki belirlenmemiştir. Model 2 ve Model 3 'de önerilen ilişkiler çerçevesinde motivasyon alt boyutlarından olan iç benlik kavramı ve araçsal güdülenme değişkenleri, karanlık üçlü kişilik özelliği Makyavelizm ile tükenmişlik alt boyutları ayrılma ve yorulma arasında aracı rolünü üstlenen değişkenler olarak belirlenmiştir. Çalışanların Makyavelizm boyutundaki artışın araçsal güdülenme ile ilgili olan ödeme ve terfi gibi ödül beklentilerini artırdığı ve bunun diğer motivasyon alt boyutlarından daha fazla etkisinin olduğu gözlenmiştir. Çalışanların Makyavelizm boyutundaki artışın bireyin kendi kişisel değer sistemleri ile uyumlu tavır ve davranışlar sergilemesine, güçlü ideal ve inançlarının olmasına ve güçlü bir görev duygusuna neden olmaktadır.

Narsisizm ile iç güdüsel süreç, iç benlik kavramı, araçsal güdülenme, dışsal güdülenme ve hedef içselleştirme değişkenlerine ilişkin anlamlı ilişki bulunmuştur. Narsisizm ile tükenmişlik alt boyutu ayrılma arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir. Motivasyon alt boyutlarından olan iç güdüsel süreç, iç benlik kavramı, dış benlik kavramı ile

tükenmişlik alt boyutu ayrılma arasında olumlu ve orta düzey bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir. Çalışanların narsisizm boyutundaki artışın iç güdüsel süreç ile ilgili olan yapılan işten zevk alma duygusunu artırmakta olduğu söylenebilir. Çalışanların narsisizm boyutundaki artışın örgüt içi rekabette kendi bireysel özelliklerini ön plana çıkarma ve kendi kişilikleri için kendilerine içsel standartlar koyma eğilimlerini artırmakta olduğu belirlenmiştir. Çalışanların narsisizm boyutundaki artış, bireyin başkalarına yönelmesine, dış gözlemlerden değer aramalarındaki artışa ve dışa bağlı olma eğilimlerinin artmasına neden olduğu belirlenmiştir. Çalışanların narsisizm boyutundaki artışın bireyin kendi kişisel değer sistemleri ile uyumlu tavır ve davranışlar sergilemesine, güçlü ideal ve inançlarının olmasına ve güçlü bir görev duygusuna neden olmaktadır.

Tükenmişlik alt boyutu yorulma ile motivasyon alt boyutları araçsal güdülenme ve dış benlik kavramları arasında anlamlı ilişki olduğu belirlenmiştir. Narsisizm ile tükenmişlik alt boyutu yorulma arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Model 4’de önerilen ilişkiler çerçevesinde motivasyon alt boyutlarından olan iç benlik kavramı, iç güdüsel süreç ve dış benlik kavramı değişkenleri, karanlık üçlü kişilik özelliği narsisizm ile tükenmişlik alt boyutları ayrılma arasında aracı rolünü üstlenen değişkenler olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte Model 5’de önerilen ilişkiler çerçevesinde araçsal güdülenme ve dış benlik kavramı değişkenleri, narsisizm ile tükenmişlik alt boyutları yorulma arasında aracı rolünü üstlenen değişkenler olarak belirlenmiştir.

Psikopati ile içgüdüsel süreç, iç benlik kavramı, araçsal güdülenme, dış benlik kavramı ve hedef içselleştirme arasında negatif yönde olumsuz ve orta düzeyde bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir. Motivasyon alt boyutlarından olan içgüdüsel süreç, iç benlik kavramı ve dış benlik kavramı ile tükenmişlik alt boyutu ayrılma arasında olumlu ve orta düzey bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir. Karanlık üçlü kişilik özelliklerinden psikopati ile tükenmişlik alt boyutu ayrılma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki saptanamamıştır. Çalışanların psikopati boyutundaki artışın içgüdüsel süreç ile ilgili olan yapılan işten zevk alma duygusunu azaltmakta olduğu söylenebilir. Çalışanların psikopati boyutundaki artışın örgüt içi rekabette kendi bireysel özelliklerini ön plana çıkarma eğilimlerini azaltmakta olduğu belirlenmiştir. Çalışanların psikopati boyutundaki artışın araçsal güdülenme ile ilgili olan ödeme ve terfi gibi ödül beklentilerini azalttığı gözlenmiştir. Çalışanların psikopati boyutundaki artışın örgüt içi rekabette kendi bireysel özelliklerini ön plana çıkarma ve kendi kişilikleri için kendilerine içsel standartlar koyma eğilimlerini azaltmakta olduğu belirlenmiştir. Çalışanların psikopati boyutundaki artışın bireyin kendi kişisel değer sistemleri ile uyumlu tavır ve davranışlar sergilemesine, güçlü ideal ve inançlarının olmasına ve güçlü bir görev duygusunu olumsuz etkilemektedir.

Psikopati ile tükenmişlik alt boyutu yorulma arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Motivasyon alt boyutlarından olan araçsal güdülenme ve dış benlik kavramı ile tükenmişlik alt boyutu ayrılma arasında olumlu ve orta düzey bir etkinin bulunduğu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir. Model 7’de önerilen ilişkiler çerçevesinde motivasyon alt boyutlarından olan araçsal güdülenme ve dış benlik kavramı değişkenleri, karanlık üçlü kişilik özelliği psikopati ile tükenmişlik alt boyutları yorulma arasında aracı rolünü üstlenen değişkenler olarak belirlenmiştir. Bununla

birlikte Model 7'de önerilen ilişkiler çerçevesinde araçsal güdülenme ve dış benlik kavramı değişkenleri, psikopati ile tükenmişlik alt boyutları yorulma arasında aracı rolünü üstlenen değişkenler olarak belirlenmiştir.

Benzer şekilde Prusik ve Szulawski (2019, s.9) çalışmalarında karanlık üçlü özellikleri ile tükenmişlik arasındaki ilişkinin bir kısmının motivasyon kaynakları tarafından aracılık edildiğini, karanlık üçlü özelliklerinin kısmen daha yüksek düzeyde tükenmişlik ile ilişkili olan dış motivasyon kaynakları (özellikle araçsal motivasyon) ile yakından ilişkili olduğunu, karanlık üçlü özellikleri ile motivasyon kaynakları aracılığıyla tükenmişlik arasındaki ilişkinin beklenenden farklı olduğunu belirlemişlerdir. Çalışmamızın tek merkezli olması, katılımcıların kültürel farklılıkları sonuçları etkilediği düşünülmektedir. Öyle ki grup davranışlarının baskın olduğu toplumlarda narsizmin etkisi daha düşük olmaktadır. Bu da kesitsel çalışmaların sonuçlarını etkilemektedir.

Sonuç

İş hayatında çok sık karşılaşılan tükenmişlik kavramı mesleki performansı olumsuz etkileyen çok boyutlu bir yapıdır. Bu çalışmada karanlık üçlü kişilik özelliklerinin çalışanların işyerinde yaşadıkları motivasyon mekanizmaları, tükenmişlik düzeyiyle olan ilişkileri ve karanlık üçlü kişilik özellikleri ile tükenmişlik arasındaki ilişkiye motivasyonun aracılık rolünün olup olmadığı araştırıldı. Karanlık üçlü kişilik özellikleri ile motivasyon arasında, motivasyon ile tükenmişlik arasında anlamlı ilişkinin olduğu, karanlık üçlü kişilik özellikleri ile tükenmişlik arasındaki ilişkide, motivasyonun aracılık rolü olduğu saptanmıştır. Çalışmamızın konu ile ilgili literatüre katkı sağlayacağı, sonraki çalışmalara ışık tutacağı düşünülmektedir.

Kaynakça / Reference

- Bakker, A.B., Demerouti, E., Verbeke, W. (2004), Using the job demands- resources model to predict burnout and performance. *Human Resource Management*, 43(1), 83-104.
- Barbuto, J. E. Jr. (2001). An alternative scoring method for the motivation sources inventory: a case for ratio analysis. *Psychol. Rep.* 88, 385-386. doi: 10.2466/pr0.2001.88.2.385
- Barbuto, J. E. Jr., and Scholl, R. W. (1998). Motivation sources inventory: development and validation of new scales to measure an integrative taxonomy of motivation. *Psychol. Rep.* 82, 1011-1022.
- Barnett, M. D., Flores, J. (2016). Narcissus, exhausted: self-compassion mediates the relationship between narcissism and school burnout. *Personal. Individ. Differ.* 97, 102-108. doi: 10.1016/j.paid.2016.03.026
- Demerouti, E., & Bakker, A. B. (2008). *The Oldenburg Burnout Inventory: A good alternative to measure burnout and engagement*. In J. Halbesleben (Ed.), *Stress and burnout in health care* (pp. 65-78). Hauppauge, NY: Nova Science Publishers.
- Demerouti, E., Mostert, K., and Bakker, A. B. (2010). Burnout and work engagement: a thorough investigation of the independency of both constructs. *Journal of occupational health psychology*, 15(3), 209.
- Hu, L. T., and Bentler, P. M. (1999). Cutoff Criteria for Fit Indexes in Covariance Structure Analysis: Conventional Criteria versus New Alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6, 1-55. <http://dx.doi.org/10.1080/10705519909540118>
- Harrison, A., Summers, J., and Mennecke, B. (2016). The effects of the Dark Triad on unethical behavior. *J. Bus. Ethics* 153, 53-77. doi: 10.1007/s10551-016-3368-3
- Harrington, D. (2009). *Confirmatory factor analysis*. Oxford university press.
- Jonason, P. K., and Webster, G. D. (2012). A protean approach to social influence: Dark Triad personalities and social influence tactics. *Personal. Individ. Differ.* 52, 521-526. doi: 10.1016/j.paid.2011.11.023
- Jones, D. N. and Paulhus, D. L. (2014). Introducing the Short Dark Triad (SD3) a Brief Measure of Dark Personality Traits. *Assessment*, 21 (1), 28-41.
- Johnson, V. A., Beehr, T. A., and O'Brien, K. E. (2015). Determining the relationship between employee psychopathy and strain: does the type of psychopathy matter? *Int. J. Stress Manag.* 22, 111-136. DOI: 10.1037/a0038817.
- Jöreskog, K. G., & Sörbom, D. (1982). Recent developments in structural equation modeling. *Journal of marketing research*, 19(4), 404-416.
- Kircaburun, K., Alhabash, S., Tosuntaş, Ş. B., & Griffiths, M. D. (2018). Uses and gratifications of problematic social media use among university students: a simultaneous examination of the big five of personality, socialmedia platforms and social media use motives. *International Journal of Mental Health and Addiction*. 18(3), 525-547.

Leonard, N. H., Beauvais, L. L., and Scholl, R. W. (1995). "A self-concept- based model of work motivation" in Academy of management proceedings. ed. B. Manor (NY: Academy of Management), 322–326.

Lubbadeh T. (2020). Job Burnout: A General Literature Reviews, *International Review of Management and Marketing*, 2020, 10(3), 7-15.

Malesza, M., & Ostaszewski, P. (2016). Dark side of impulsivity—Associations between the Dark Triad, self-report and behavioral measures of impulsivity. *Personality and Individual Differences*, 88, 197-201.

Maslach, C. (2001). What have we learned about burnout and health? *Psychology & health*, 16(5), 607-611.

Maslach, C., Jackson, S. E., & Leiter, M. P. (1996). *MBI: Maslach burnout inventory*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.

Maslach, C., Leiter, M.P. (2008). Early predictors of job burnout and engagement. *Applied Psychology*, 93(3), 498-512.

Maslach, C. (2006). *Understanding job burnout*. In: Rossi, A.M., Perrewe, P.L., Sauter, S.L., editors. Stress and Quality of Working Life Current Perspectives in Occupational Health. Greenwich: Information Age Publishing. p37-51.

Özsoy, E., Ardiç, K. (2017). Karanlık Üçlü'nün (Narsisizm, Makyavelizm Ve Psikopati) İş Tatminine Etkisinin İncelenmesi. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(2), 391-406.

Özdemir, B., & Atan, E. (2018). Karanlık üçlünün örgütsel muhalefete etkisi: Bir yapısal eşitlik modeli. *İş Ahlakı Dergisi*, 11(2), 275-298.

Paulhus, D. L., and Williams, K. M. (2002). The Dark Triad of personality: narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *J. Res. Pers.* 36, 556–563. doi: 10.1016/S0092-6566(02)00505-6

Pilch, I., and Górník-Durose, M. E. (2016). Do we need "dark" traits to explain materialism? The incremental validity of the Dark Triad over the HEXACO domains in predicting materialistic orientation. *Personal. Individ. Differ.* 102, 102–106. doi: 10.1016/j.paid.2016.06.047

Prusik, M., & Szulawski, M. (2019). The relationship between the Dark Triad personality traits, motivation at work, and burnout among HR recruitment workers. *Frontiers in psychology*, 10, 1290.

Rauthmann, J. F., and Kolar, G. P. (2013). The perceived attractiveness and traits of the Dark Triad: narcissists are perceived as hot, Machiavellians and psychopaths not. *Personal. Individ. Differ.* 54, 582–586. doi: 10.1016/j.paid.2012.11.005

Richardson, E. N., Boag, S. (2016). Offensive defenses: the mind beneath the mask of the Dark Triad traits. *Personal. Individ. Differ.* 92, 148–152. doi: 10.1016/j.paid.2015.12.039

Şencan, H. & Fidan, Y. (2020). Likert Verilerinin Kullanıldığı Keşfedici Faktör Analizlerinde Normallik Varsayımı ve Faktör Çıkarma Üzerindeki Etkisinin SPSS, FACTOR ve PRELIS Yazılımlarıyla Sınanması, *BMIJ*, 8(1): 640-687 doi: <http://dx.doi.org/10.15295/bmij.v8i1.1395>

[itobiad], 2022, 11 (3): 1890-1909

<p>Metaverse ve Pazarlamaya Etkileri</p> <p>Metaverse and Effect of Marketing</p> <p>Video Link: https://youtu.be/f8ABi3ROr7Q</p>	
<p>Esmâ DURUKAL</p> <p>Dr. Öğr. Üyesi, ADU, Nazilli İİBF</p> <p>Asst.Prof., A.D. Univ. Nazilli Faculty of Economics and Administrative Sciences</p> <p>eacayip@adu.edu.tr / ORCID: 0000-0001-8684-6311</p> <p>Ece ARMAĞAN</p> <p>Prof. Dr., ADU, Nazilli İİBF</p> <p>Prof., A.D. Univ. Nazilli Faculty of Economics and Administrative Sciences</p> <p>earmagan@adu.edu.tr / ORCID: 0000-0001-5371-219X</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 14.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 26.09.2022
Yayın Tarihi / Published	: 30.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Durukal, E. & Armağan, E. (2022). Metaverse ve Pazarlamaya Etkileri . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1890-1909 . doi: 10.15869/itobiad.1103557

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Esmâ DURUKAL , Ece ARMAĞAN).

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Metaverse ve Pazarlamaya Etkileri

Öz

Dijital teknolojiler; iş modellerini, iş ortamlarını, pazarları ve pazarlama iletişimi paradigmasını değiştirmektedir. Özellikle koronavirüs pandemisi ile birlikte dünya kültürü yüz yüze olmaktan çıkmış, dijital teknolojileri kullanan çevrimiçi kültürlerin çoğalmasına yol açmıştır. Bu eğilim ile birlikte sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik gibi teknolojik gelişmelerin yanı sıra 3D sanal dünya olarak ifade edilen Metaverse kavramı 2021 yılı itibarıyla kültür, sanat, eğitim, turizm gibi pek çok alanda dikkat çekmektedir. Metaverse, 3D interaktif dijital alanda her türlü markayı sunma konusundaki potansiyeli ile geleceğin yeni pazarlama platformu olması beklenmektedir. Metaverse, ürün ve hizmetlerin işlevselliğini artırarak müşteri deneyimi yaratmak amacı güden markalar için akıllıca bir yol olabilir. Bu çalışmanın amacı; hemen hemen her sektörde devrim yaratacak olan ve internetin 3 boyutlu versiyonu olarak kabul edilebilecek Metaverse kavramını ortaya koymayı ve pazarlamaya etkisinin kavramsal düzeyde açıklamayı amaçlamaktadır. Literatürde henüz sınırlı sayıda çalışma mevcut olduğu için bu çalışma da literatüre dayalı keşifsel araştırma yapılmıştır. Literatürde metaverse pazarlaması ile ilgili çalışmalar incelenmiştir. Sonuç olarak; işletmelerin metaverse ile ilgili henüz emekleme evresinde olduğu, işletmelerin metaverse uygulamalarında başarıya ulaşmaları için en önemli etkenin ultra hızlı internetin olması gerektiği, işletmelerin hizmet tedarik ekosistemlerini destekleyebileceği ve markaların henüz başlangıç düzeyindeki metaverse uygulamaları ile hayal ile sınırlı hedonik ve faydacı müşteri deneyimi yaşatabilecekleri söylenebilir. Ayrıca metaverse ortamında işletmelerin fiziksel ve dijital ürün ve hizmetleri pazarlayabilecekleri, işletmelerin yaratıcı faaliyetlerde üretim maliyetlerini düşürebildiği, NFT'ler aracılığıyla gelir elde edebileceği, markaların yaratıcılıklarını en üst düzeye çıkarabileceği, marka bilinirliklerini artırabileceği, yeni ürün tasarım fikirlerini test edebilecekleri, müşterilerin sanal mağazadaki tüm alışveriş deneyimlerini görebileceği, müşteri hakkında veri toplayabilecekleri ve bu verilerle fiziksel mağazalarını geliştirebilecekleri sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Metaverse, Pazarlamanın Dijitalleşmesi, Metaverse Perakendeciliği, Metaverse Pazarlaması, Müşteri Deneyimi.

Metaverse and Effect of Marketing

Abstract

Digital technologies; It is changing business models, business environments, markets and the marketing communications paradigm. Especially with the coronavirus pandemic, world culture has ceased to be face-to-face and has led to the proliferation of online cultures using digital technologies. Along with this trend, besides technological developments such as virtual reality and augmented reality, the concept of Metaverse,

which is expressed as a 3D virtual world, draws attention in many areas such as culture, art, education and tourism as of 2021. Metaverse is expected to be the new marketing platform of the future to present and bring all kinds of brands to life in the 3D interactive digital space. Metaverse can be a smart way for brands to create a customer experience by enhancing the functionality of their products and services. The aim of this study; It aims to reveal the concept of Metaverse, which will revolutionize almost every sector and can be considered as the 3D version of the internet, and to explain its effect on marketing at a conceptual level. Since there are only a limited number of studies in the literature, exploratory research based on the literature was conducted in this study. Studies on metaverse marketing have been examined in the literature. As a result; It can be said that businesses are still in their infancy regarding metaverse, ultra-fast internet should be the most important factor for businesses to be successful in metaverse applications, businesses can support service supply ecosystems, and brands can provide a hedonic and utilitarian customer experience limited to imagination with metaverse applications at the beginning level. Also, in the metaverse environment, businesses can market physical and digital products and services, businesses can reduce production costs in creative activities, generate income through NFTs, brands can maximize their creativity, increase brand awareness, test new product design ideas, customers can all shopping in the virtual store. It has been concluded that they can see their experiences, collect data about the customer and develop their physical stores with this data.

Keywords: Metaverse, Digitalization of Marketing, Metaverse Retailing, Metaverse Marketing, Customer Experience.

Giriş

Dünya, son yıllarda teknolojik gelişme nedeniyle ağırlıklı olarak pazarlama uygulamalarında kalıcı bir değişim yaşamaktadır (Monica ve Darma, 2022, s.75). Pazarlama ve reklamcılık tarihi boyunca işletmeler her zaman hedef kitlelerine ulaşmanın yeni yollarını aramışlardır. İnternetin gelişimiyle birlikte işletmeler her zamankinden daha geniş bir kitleye ulaşabildiler. Bununla birlikte, sosyal medyanın yükselişi ile işletmeler artık çeşitli çevrimiçi platformlar aracılığıyla hedef kitlelerine ulaşmak için daha da büyük bir fırsata sahipler. En yeni ve en popüler çevrimiçi platformlardan biri Metaverse'dir (Bushell, 2022, s.4).

2020 yılından beri teknoloji dünyasında ilgi çeken Metaverse kavramı, gerçek insanların avaturlarının yaşadığı üç boyutlu bir sanal dünyayı ifade etmektedir (Kim, 2021, s.141). Metaverse, ilgili teknolojilerin gelişmesiyle birlikte dünyanın dört bir yanından büyük ilgi görmektedir. Bununla birlikte, metaverse'in gelişimi hala emekleme aşamasındadır (Duan vd., 2021, s.153). 200 milyon aboneye hizmet veren Geppetto'da ve sanal bir alanda bir seçim kampanyası yürüten Animal Crossing'de görüldüğü gibi Metaverse hızla genişlemektedir (Park ve Kim, 2022, s.4209). Genellikle "çevrimiçi dünyalar", "avatar aracılı sanal dünyalar", "sanal çalışma alanları" veya basitçe "Web 3D" olarak anılan sanal dünyalar, birden fazla katılımcı arasında bir arada bulunmayı destekleyen sürükleyici ve işbirlikçi çevrimiçi bilgi alanlarıdır. Esasen, çevrimiçi eğlence endüstrisi tarafından geliştirilen çok kullanıcı oyun ürünlerinden ve avatar aracılı sosyal ağ hizmetlerinden türemiştir (Lombardi ve Lombardi, 2010, s.111). Metaverse için yapılan

ilk çalışmalar, 2006'da Second Life'a odaklanır. Bununla birlikte, mevcut Metaverse, Z kuşağının çevrimiçi benliğinin çevrimdışı olanlardan farklı olmadığı sosyal değerlerine dayanmaktadır. Dolayısıyla sosyal aktivite ve içeriklerin oranı büyüdüğü için önceki Metaverse'den farklılık göstermekte ve şu an için yeni bir tanımlamaya ihtiyaç duyulmaktadır (Park ve Kim, 2022, s.4209).

Bu çalışmanın amacı; henüz literatürde sınırlı sayıda çalışmanın olduğu Metaverse kavramını ortaya koymayı ve pazarlamaya etkisini kavramsal düzeyde açıklamayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada öncelikle metaverse kavramı ve özellikleri kavramsal olarak anlatılacaktır. Sonrasında metaverse ve pazarlama ilişkisini ortaya koymak için ilgili yapılmış çalışmalar ile ilgili literatür taramasından faydalanılacaktır. Son aşamada ise işletmelerin mevcut durumda yaptıkları metaverse pazarlamasına yönelik uygulamalara ilave olarak gelecekte pazarlama alanında metaverse ile ilgili yapabilecekleri uygulamalara yönelik öneriler sunulacaktır.

Kavramsal Çerçeve – Metaverse Kavramı

Teknoloji, bireylerin sürükleyici sanal ortamlarda uzun saatler geçirmesine ve alternatif bir gerçekliğin sığınağı ve yanılması sağlayan bir dünyada içerikle etkileşime girmesine izin veren şekiller almaktadır (Han vd., 2022, s.1). E-ticaretin en son gelişmelerinden biri olan sanal ticaret, sürükleyici bir sanal ortamda yürütülen ticari faaliyettir. Teknoloji açısından bakıldığında, sanal ticaret, e-ürün katalogları ve e-ödeme gibi e-ticaret altyapılarından oluşmakta ve ticari faaliyetler için yeni ortamlar yaratmak için sürükleyici teknolojiyi benimsemektedir (Shen vd., 2021, s.1). Sanal dünyadan bilgi katmanlarıyla gerçekliği artırmak, kişisel eğlenceden kurumsal projelere kadar sayısız uygulama için çeşitli şekillerde artık mümkün olabilmektedir (Rehm vd., 2015, s.4). Metaverse genellikle insanların sosyalleşmek, oyun oynamak ve çalışmak için bir araya geldikleri oldukça sürükleyici bir sanal dünya kavramını ifade eder (Taylor, 2022, s.383). Metaverse kavramı; "sonra, öte" anlamına gelen Yunanca "meta" kelimesi ile evren anlamına gelen İngilizce "universe" kelimesiyle birleşiminden doğan, "sanal algı dünyasındaki yapay yaşam olarak" ifade edilmektedir (Kim, 2021, s.141). Metaverse, fiziksel dünyanın ötesinde bir evreni ifade eder. Daha spesifik olarak, bu "ötesi evren", onu fiziksel alanın ötesindeki metafiziksel veya ruhsal alan kavramlarından ayıran, bilgisayar tarafından oluşturulan bir dünyaya atıfta bulunur (Kim, 2021, s.141; Jeon, 2021, s.82).

Fiziksel alanları, ürünleri ve hizmetleri geliştirmek için ortam zekasını kullanan sanal bir evren olarak tanımlanan Metaverse, kolektif, sanal bir ortak değer yaratma alanı olarak ortaya çıkmaktadır (Buhalis ve Karatay, 2022, s.16). Metaverse, olağanüstü sürükleyici kullanıcı deneyimi yaratmak için gereken İnternet, yazılım ve donanım desteğiyle sanal dünyadaki büyüleyici etkileşimlerin bir podyumudur (Tayal vd., 2022, s.1597). Metaverse, gerçek dünyanın metaforunu kullanan, avatarların sosyal, ekonomik, kültürel ve politik faaliyetlerde bulunduğu üç boyutlu bir sanal alandır (Park ve Kim, 2022, s.4221). Avatar olarak kullanıcıların hem birbirleriyle hem de yazılım uygulamalarıyla 3D sanal ortamda etkileşime girebildiği bu kavramın evriminin arkasında yaklaşık 30 yıllık bir gelişme vardır (Kim, 2021, s.141). Metaverse kavramı ilk olarak 1992'de Neal Stephenson tarafından yazılan Snow Crash adlı romanında kullanılmıştır. Bu romanda

Stephenson, metaverse kavramını kullanıcıların avatarlar aracılığıyla etkileşime girdiği, fiziksel dünyaya paralel devasa bir sanal ortam olarak tanımlamaktadır (Jeon, 2021, s.82). 2003 yılında, Snow Crash romanından ilham alan yazılım geliştiriciler herkesin kendi karikatür avatarını yaratabileceği ve çeşitli sanal alanlarda başkalarıyla etkileşime geçebileceği çevrimiçi "Second Life"ı yaratmıştır. Ancak metaverse, ultra hızlı internet olmadan tam potansiyeline ulaşamayacaktır. Çevrimiçi dünya "Second Life" akıllı telefonlar moda olmadan önce ortaya çıkması ve hareket halindeyken gerçek zamanlı etkileşimler sağlayamadığı için kısmen çekiciliğini yitirmesi buna örnek olarak verilebilir (Hollensen vd., 2022, s.1).

Second Life'a dayalı Metaverse üzerine yapılan önceki çalışmaların aksine, mevcut Metaverse, Z kuşağının çevrimiçi ve çevrimdışı benliklerin farklı olmadığı sosyal değerine dayanmaktadır. Derin öğrenme tabanlı yüksek hassasiyetli tanıma modellerinin ve doğal nesil modellerin teknolojik gelişimi ile Metaverse, mobil tabanlı her zaman açık erişimden sanal para birimi kullanan gerçeklikle bağlantıya kadar çeşitli faktörlerle güçlendirmektedir. Gelişmiş sosyal aktivitelerin ve sinir ağı yöntemlerinin entegrasyonu, önceki Metaverse'den farklı olarak, günümüze uygun yeni bir Metaverse tanımını gerektirmektedir (Park ve Kim, 2022, s.4209). Metaverse kavramı ilk ortaya çıkışından bu yana, bilgisayar tarafından üretilen bir evren olarak meta-verim, yaşam günlüğü, sanallıkta kolektif alan, bir ayna dünyası, somutlaştırılmış İnternet/mekansal İnternet, her yerde bulunan bir evren: bir simülasyon ve işbirliği mekanı gibi çok çeşitli kavramlar aracılığıyla tanımlanmıştır (Jeon, 2021, s.82). Metaverse platformu, artırılmış gerçeklik, yaşam günlüğü, ayna dünyaları ve sanal dünyaları içeren hizmetleri ifade eden toplu bir terimi temsil eder. Yaşam günlüğü olarak Twitter, sanal dünya olarak Secondlife ve ayna dünyası olarak Googlemap örnek verilebilir (Lee vd., 2011, s.155).

Metaverse kavramını, 2018 yılında Ready Player One filminin başarısı en son tartışmaların ön saflarına geri getirmiştir. Bu film, herkesin kendi özelleştirilmiş avatarı gibi davranabileceği, sanal dünyaya bağlanabileceği ve istediği her şeyi yapabileceği "OASIS" adlı sanal bir dünyayı anlatmaktadır (Duan vd., 2021, s.154). Metaverse, gerçek ve sanal dünyaları sorunsuz bir şekilde harmanlayarak avatarların yaratma, görüntüleme, eğlence, sosyal ağ ve ticaret gibi çok çeşitli faaliyetlerde bulunmasına izin vermektedir (Sivasankar, 2022, s.114). Sanal dünyalar, artırılmış gerçeklik ve internetin bir birleşimidir (Jeon, 2021, s.81). Metaverse, artırılmış ve sanal gerçeklik hizmetleri yardımıyla tüm faaliyetlerin gerçekleştirilebildiği 3 boyutlu sanal paylaşımlı bir dünyayı ifade eder. Bu tür platformlar, özellikle koronavirüs pandemisi sırasında insanlar faaliyetlerini çevrimiçi ortama kaydırırken son birkaç yılda popülerlik kazanmıştır (Damar, 2021: 1). Bir blogcu (Srushti IMX 2021) ayrıntılı olarak metaverse kavramını, kullanıcıların avatarlarını seçtiği, "evler ve işletmeler inşa ettiği, toplantılar düzenlediği, derslere katıldığı, ortaklar bulduğu bir evren oluşturan bir grup sanal ortak alan olarak tanımlamaktadır (Kim, 2021, s.141). Metaverse, herkesi internetin "sanal" veya "3D" bir versiyonuna yerleştirerek, internete erişmek yerine sürekli olarak "içinde" olmayı ifade etmektedir (Hollensen vd., 2022, s.1). Tanımlar arasında, meta veri deposunun ortak özellikleri, kimliğin ve nesnelerin sürekliliği (veya kalıcılığı), paylaşılan bir ortam, avatarların (veya somutlaştırılmış benliğin) kullanımı, senkronizasyon, üç boyutlu (veya sanal) olma, birlikte çalışabilirlik, etkileşimli, sürükleyici ve sosyal bir kullanıcı

deneyimidir. Meta veri deposu insanların avaturları aracılığıyla diğler aracılar ve nesnelere eşzamanlı olarak etkileşime girebildiği, birlikte çalışan, paylaşılan sanal ortamların kalıcı bir ağı olmasıdır. Meta veri deposu oluşturulmaya ve kullanılmaya devam ettikçe değışebilen geniş ve gelişen bir tanımdır (Kim, 2021, s.141).

Metaverse, çeşitli yeni teknolojileri entegre eder ve (Dionisio vd., 2013, s.1) ilgili birçok teknolojiden yararlanarak kullanıcılara 3D sürükleyici ve kişiselleştirilmiş deneyimler getirmeyi amaçlar (Gadekallu vd., 2022, s.5). Metaverse, 5G, bulut bilişim, bilgisayarla görme, blok zinciri, yapay zeka vb. gibi en gelişmiş teknolojileri entegre eder ve sanat ve video oyunları gibi çok sayıda alanda uygulamalara sahiptir (Ning vd., 2021, s.6-7). Tıpkı günümüzün İnternet'inde bir fare imleciyle nasıl geziliyorsa, kullanıcılar da sanal gerçeklik (VR) veya artırılmış gerçeklik (AR) teknolojileri yardımıyla Metaverse'ü keşfedebileceklerdir. Ayrıca, Yapay Zeka (AI), blok zinciri teknolojisi ve 5G ve Ötesi (B5G) tarafından desteklenen Metaverse, eşler arası etkileşimleri kolaylaştırmak ve sanal dünya ile fiziksel dünya arasındaki çizgileri bulanıklaştıracak yeni, merkezi olmayan hizmet tedarik ekosistemlerini desteklemek için tasarlanmıştır (Lim vd.,2022, s.1). Metaverse, işletmelerin yaratıcı faaliyetlerde üretim maliyetlerini düşürmesini sağlayan VR, AR ve karma gerçeklik teknolojileriyle ilişkilidir (Yawised vd., 202, s.169). Artırılmış gerçeklik (Augmented Reality-AR) ve sanal gerçeklik (VR-Virtual Reality) teknolojilerinin ortaya çıkışı, yüksek hızlı ağlar, yapay zeka ve blok zincir meta veri deposunun yapı taşları olarak hizmet etmektedir (Lee vd., 2021, s.3). Metaverse, insanların VR ve bilgisayarlar tarafından oluşturulan sanal dünyada gerçeğe yakın deneyimler yaşamasına olanak tanıyan son teknolojiden bir adım öteye evrilmiş bir kavramdır. Metaverse, avaturları kullanarak sadece oyun veya sanal gerçeklikten zevk almakla kalmayıp, artırılmış gerçeklik gibi sosyal ve kültürel faaliyetlerde bulunabilme ile karakterizedir (Ning vd., 2021, s.6-7). Meta veri deposunu etkinleştirmek, doldurmak ve sürdürmek için yapay zeka (AI) kullanılmaktadır. Meta, yapay zekası ve algoritmik çabaları ile tanınır. Yapay zeka aynı zamanda Metaverse'in çeşitliliğini ve zenginliğini korumak için de kullanılmaktadır (Sivasankar, 2022, s.114). Meta veri tabanındaki doğal bir soru, kullanıcılarının dijital içeriğinin ve verilerinin nasıl güvence altına alınacağıdır. Bu bağlamda, blokzinciri, ademi merkezizetçilik, değışmezlik ve şeffaflık gibi farklı özellikleri nedeniyle umut verici bir çözümdür (Gadekallu vd., 2022, s.5). Teknoloji ilerledikçe metaverse kullanan bireylerin sayısı artmakta ve gerçeğe benzer ölçekte eylemler gerçekleştirildikçe birçok bilgi yaratılmaktadır. Meta veri deposu verileri kendi içinde değerlidir. Metaverse'deki veri miktarı, değeri arttıkça artar ve güvenlik ve güvenilirlik gerekliliği de artmaktadır. Blokzincir teknolojisi, Metaverse'de veri güvenliğini sağlamak için kritik öneme sahiptir (Sivasankar, 2022, s.114). NFT teknolojisi alışveriş yaparken elektronik para kullanımında devrim yaratırken, Metaverse dünyasında ise dijital ikizine özel tasarım kıyafet satın almak gibi yeni sosyal statü göstergelerine sahip olma temelini oluşturma potansiyeline sahiptir (Kuş, 2021: 249). Ayrıca günümüzün dördüncü nesil (4G) bağlantıları, Fortnite gibi çok oyunculu uygulamaları neredeyse destekleyebilir, ancak yüzlerce eşzamanlı zamana duyarlı veri akışını işleyemezler. Bu nedenle dünya çapındaki mobil operatörler 5G ağları kurmak için milyarlarca dolar harcamaktadır (Hollensen vd., 2022, s.1).

Meta veri deposu, genellikle (ancak her zaman değil) kripto para birimi ve dijital ürünler üzerine kurulu, tam olarak işleyen bir sanal ekonomi tarafından desteklenmektedir (Hazan vd., 2022). Diğer herhangi bir ekonomi gibi, tamamen sürükleyici bir sanal ekonomi olan Metaverse, bir ödeme aracı gerektirir. Bu belirsiz yeni gerçekliğin cevabı kripto para birimidir. Tüm sanal işlemler, kripto para biriminin kendiliğinden kullanımı sayesinde yapılır ve bunları destekleyen blok zinciri teknolojisi, onları inanılmaz derecede güvenli ve güvenilir kılar. Metaverse benzeri ve blok zinciri tabanlı Decentraland, Axie Infinity ve SecondLife gibi uygulamalar, kullanıcıların sanal araziye sahip olmalarına, oynayarak kazanmalarına ve çok daha fazlasını yapmalarına olanak tanır. Sanal varlıkların sahiplik detaylarının kodlandığı kriptografik jetonlar olan takas edilemez jetonlar (NFT'ler), dijital varlıklara sahip olmak için kullanılabilir. Bir NFT, dijital sanat, oyun içi mülk veya başka bir şey biçiminde olabilir (Kaur ve Gupta, 2021).

Metaverse Özellikleri

Metaverse, hastalara psikoterapide kullanılacak kadar sürükleyici bir deneyim sunar. İnsanlar romanların gerçekçi olmadığını bilirler, ama duygulanırlar. Benzer şekilde, Metaverse gerçek dünya değildir, ancak somut bir his sağlayabilir, bu nedenle sürükleyici kullanıcı etkileşimli hikayelere dayalı hizmetler sağlayabilir. Böyle bir yaklaşımın temsili bir örneği, iki yönlü etkileşime dayalı bir oyundur. Metaverse gerçek dünya gibi hizmet verebilmek için, varlığın olduğu bir ortamda sorunsuz ve eşzamanlı olarak etkileşime girebilmek gerekir. Sürdürülebilir bir metaverse için, kullanıcılar arasındaki bu etkileşimlere dayalı ekonomik aktivite devam etmelidir (Park ve Kim, 2022, s. 4211). Metaverse içerisinde bazı özellikleri barındırmaktadır. Bunlar (Ning vd., 2021, s.12);

Çoklu teknoloji; metaverse, çeşitli yeni teknolojileri entegre eder. Artırılmış gerçeklik teknolojisine dayalı sürükleyici bir deneyim sunar, blok zinciri teknolojisine dayalı bir ekonomik sistem oluşturur ve dijital ikiz teknolojisine dayalı gerçek dünyanın ayna görüntüsünü oluşturur.

Sosyallik; metaverse yeni bir sosyal form türüdür. Metaverse, gerçeklikle yakından ilişkili ancak kendine has özellikleri olan ekonomik sistemleri, kültürel sistemleri ve hukuk sistemlerini içerir.

Hiper Uzamsal Zamansallık; gerçek dünyaya paralel bir sanal dünya olan metaverse'e atıfta bulunur. Zaman ve mekan sınırlarını aşar ve kullanıcılara açık, özgür ve sürükleyici bir deneyim sunmaktadır.

Metaverse, insan merkezli bilgi işlem olarak kabul edilen sanal bir dünya olmasına rağmen, özellikle erişilebilirlik, çeşitlilik, eşitlik ve insanlık açısından gerçek dünya üzerinde önemli ölçüde olumlu bir etki göstermektedir. Sosyal fayda için bazı temsili uygulamalar (Duan vd., 2021, s.154-155);

Erişilebilirlik; ülkeler arasındaki küresel iletişim ve işbirliği, küreselleşmenin artmasıyla önem kazanmış, ancak coğrafi mesafe, maliyetleri artıracak nesnel bir engel olmuştur. Ayrıca, COVID-19 pandemi döneminde birçok etkinlik, pandemiye önleme gereklilikleri nedeniyle askıya alınmıştır. Meta veri deposu, farklı sosyal gereksinimlere hizmet etmek için büyük erişilebilirlik sağlayabilir. Örneğin, birçok olay meta veri deposu tarafından

desteklenen sanal forma dönüştürülmüştür. 2020 yılında UC Berkeley mezuniyet törenini Minecraft3 üzerinde gerçekleştirilmiştir. Fortnite'te her gün Travis Scott konseri gibi birçok sanal etkinlik düzenlenmektedir. Dolayısıyla, metaverse, daha düşük maliyet ve daha yüksek güvenlikle sosyal ihtiyaçlarımızı karşılayabilecek günlük hayatımızın bir uzantısı haline gelmiştir.

Çeşitlilik; fiziksel sınırların (coğrafya, dil vb. gibi) olduğu gerçek dünya, farklı insanların gereksinimlerini karşılamak için çeşitli unsurları tek bir yerde birleştiremez. Meta veri deposu, çeşitliliği etkili bir şekilde sağlayabilecek sınırsız genişleme alanına ve kesintisiz sahne dönüşümüne sahiptir. Örneğin Animal Crossing, Joe Biden için bir başkanlık kampanyası düzenlemiş, Stanford Üniversitesi öğrencileri Second Life'da posterlerini sergilemiştir. Dolayısıyla metaverse eğitim, alışveriş, politik kampanya, sanat gibi etkinlikler ile fiziksel toplumun çeşitlilik gereksinimlerini büyük ölçüde karşılamaktadır.

Eşitlik; insanlar için manevi bir arayıştır. Metaverse herkes için özelleştirilmiş avaturları kontrol edebilir, adil ve sürdürülebilir bir toplum oluşturmak için güçlerini kullanabilir. Örneğin, otonom bir ekosistem olarak meta veri deposu, katılımcıların düzeni ve normal çalışmayı sürdürmesine olanak tanıyan bir demokrasi niteliği içerir. Decentraland'de, kullanıcıların dünyanın nasıl davrandığını (örneğin, ne tür giyilebilir öğelere izin verildiğini) belirlemek için oluşturulan politikalar hakkında öneride bulunup oy kullanabilecekleri bir Merkezi Olmayan Otonom Organizasyon (DAO) bulunmaktadır.

İnsanlık; toplumda insanlık, önceki nesillerin geride bıraktığı çeşitli manevi ve kültürel olguları bir miras olarak beslemektedir. Metaverse, kültürel iletişim ve koruma için mükemmel bir yaklaşım olabilir. Örneğin, metaverse kültürel kalıntıların korunmasını içermektedir. Fiziksel dünyadaki kültürel kalıntılar, yıllarca aşınmaya maruz kalır ve insan yapımı hasar veya doğal afetler nedeniyle kolayca yok olabilir. Notre Dame de Paris 2019'da alev alması, katedralin ahşap bölümlerine ciddi hasar vermiştir. Ubisoft, Notre Dame de Paris'i Assassin's Creed Unity'de yeniden inşasını desteklemek için kullanılacak dijital bir 3D model olarak yeniden yapılandırmıştır. Metaverse'de, kültürel kalıntıların dijital olarak yeniden yapılandırılması yalnızca dünyanın herhangi bir yerinde gerçekleşmekle kalmaz, aynı zamanda kalıntı restorasyonu için kanıt sağlayabilir.

Metaverse ve Pazarlamaya Etkileri

Metaverse ticaret dünyası, emsali olmayan tamamen yeni bir tüketim alanıdır. Gucci'den Robert Triefus'un belirttiği gibi: "Teknoloji konusunda bilgili ve genç topluluklar, sosyal medya ve oyundan sanal gerçekliklere kadar bu alanlarda giderek artan miktarda zaman harcamakta ve çok yönlü kimlikleri benimsemektedir (Joy vd., 2022, s.339). Metaverse, çoğunlukla Fortnite veya Roblox gibi çevrimiçi dünyalar aracılığıyla sanal oyunlarla tanınmaktadır. Ancak sadece oyun sektöründe düşünmek dar görüşlülük olur (Hollensen vd., 2022, s.1). Özellikle oyun sektörü ağırlıklı bir pazar olarak görülmesine rağmen gelecekte pek çok alanın metaverse teknolojisiyle yeniden biçimlenmesinin kaçınılmaz bir gerçek olduğu ifade edilmektedir (Lee ve Kwon, 2022). Bir avatar, Metaverse'de bir işe ve kişiye uygun bir sosyal rol üstlenmektedir. Metaverse'deki kostüm ve eşyaların, avaturların toplumsal anlamını ifade etme aracı olarak kullanılması, çeşitli lüks giyim firmalarının bunları dikkat almasına ve satış

yapmasını sağlamaktadır. Genç nesil, sanal alan ve gerçeklikteki kimliklerinin aynı olduğunu düşündükleri için sanal dünyanın sosyal anlamını gerçek dünya kadar önemli görmektedir (Park ve Kim, 2022, s.4220). Öncü olarak, sanal moda ve değiştirilemez tokenler (NFT'ler) şeklindeki dijital varlıklar, tüketicilere alışveriş yapmak, mal alışverişi yapmak ve bu kimlikleri yaşamak için yeni yollar sunmaktadır. Pazarlama açısından bakıldığında ise metaverse şeffaflığı, izlenebilirliği, mülkiyet haklarını, dolandırıcılıkla mücadele mekanizmalarını ve tüketicilere yönelik güven ve sadakati hedeflenen bir şekilde vurgulayan bir olasılıklar yol haritası sunmaktadır (Joy vd., 2022, s.339). Metaverse kullanımı, geleceği öngören markalar için yeni bir pazar alanı yaratarak öne geçme fırsatı olarak düşünülebilir (Lee ve Kwon, 2022). Markalar, yaratıcılıklarını en üst düzeye çıkarmak ve hedef kitlelerine mümkün olan en çekici şekilde ulaşmak için metaverse pazarlamayı kullanabilir. Bu nedenle şirketler birer birer dijital pazarlama faaliyetlerinde metaverse'e yönelmektedir. Dijital ortamda çeşitli sanal konferanslar, etkinlikler ve toplantılar bulunmaktadır. Tüketici davranışlarındaki ve tarihsel deneyimlerdeki değişiklikler, metaverse'in uzun bir süre var olacağını göstermektedir. Henüz başlangıç aşamasında olduğu için, basit kavramlar bile şirketler için etkili bir şekilde performans gösterebilir. Birçok marka şimdiden mücadeleye girmiş durumdadır (Sivasankar, 2022, s.113).

Amazon, 2018'den beri "yeni bir VR alışveriş deneyimi" geliştirmiş ve baskın konumunu ortaya koymak için Metaverse'de bir tür sanal "Amazon alışveriş merkezi" inşa ederek alışveriş yapanların dijital ürünlerle etkileşime girebileceği sanal bir alışveriş alanı oluşturmak için Metaverse kullanmaya çalışmaktadır. Günümüzde, metaverse ile birlikte ortaya çıkmaya başlayan sanal moda araştırmaları, 4. sanayi devrimi teknolojisinin geliştirilmesine yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Küresel marka Gucci'nin AR tabanlı artırılmış gerçeklik, yaşam günlüğü ve 3D sanal dünyasını birleştiren Koreli bir metaverse hizmeti olan ZEPETO kullanılarak, Z Kuşağı'nı ana müşteriler olarak çekmek için çeşitli ürün ve hizmet geliştirme yöntemleri sunulmuştur (Lee ve Kwon, 2022). Nisan 2021'de Epic Games, bir metaverse inşa etmek için 1 milyar dolarlık bir yatırım yaptığını duyurmuş ve Skethfab platformundan kullanıcı trafiğini çekmek ve meta veri tabanındaki pazar payını artırmak için en büyük 3D modeller platformu olan Skethfab'ı satın almıştır. Disney'in baş teknoloji sorumlusu Tilak Mandadi, bir "tema parkı metaverse" inşa etmenin Disney'in tema parklarının evriminde bir sonraki adım olacağını ifade etmiştir. Alibaba, "Ali Metaverse" ve "Taobao Metaverse" gibi ticari markaların tescili için başvuruda bulunmuştur (Ning vd., 2021, s.6-7). Piyasa değeri açısından dünyanın en büyük bankası olan New York merkezli JPMorgan, blok zincir teknolojisine dayalı sanal bir dünya olan Decentraland'da resmi olarak ilk metaverse şubasını açmıştır. Bu şubeyle birlikte ilk kez bir metaverse dünyası kendi bankasına sahip olmuştur. Onyx ismi verilen şube şu an aktif olarak hizmet vermiyor olsa da yakında metaverse'teki bankacılık işlemlerinde birinci adresi haline gelebilir (Kaya, 2022). Decentraland'da düzenlenen Metaverse festivaline bağlanabilmek için web tarayıcı, Decentraland'da kişisel bir hesap gibi işlev görebilecek NFT, kripto ve arazi paraları depolamak için kullanılacak dijital bir cüzdan ve yeterli grafik gücüne sahip bilgisayar gereklidir. Bu festivalde Metaverse dünyasına özel eşyaların satın alınabildiği standlar bulunmaktadır (Kuş, 2021, s.251). Gucci ve Coca-Cola gibi tüketici markaları, değiştirilemez tokenlerini (NFT'ler) Decentraland gibi metaverse platformlarında satmaktadır. Türkiye'de de İş

bankası ilk metaverse toplantısını gerçekleştiren banka olmuştur (Kim, 2021, s.141). Bununla birlikte metaverse gelişim sürecinde en büyük rolü Facebook'un üstlenmiş olduğu görülmektedir. En büyük metaverse yatırımcılarının başında yer alan, sanal gerçeklik cihazları üzerine hizmet veren Oculus adlı bir şirketi satın alan Facebook, şirketin adını da "Meta" olarak değiştirerek Metaverse kavramının bilinirliğinin artmasına olanak sağlamıştır (Ning vd., 2021, s.6-7). Facebook bir teknoloji olarak bu yeni araç, hareket ve dokunmaya dayalı etkileşimlere izin verirken görsel, işitsel, somatosensoriyel ve tat alma duyularına hitap ederek kullanıcılar ve platform arasındaki bağlantıları önemli ölçüde etkileyebilir. Buna göre şirket, yeni vizyonunu ürün veya hizmetlerin daha da geliştirilmesinin ötesine geçerek "yeni bir sayfa açma" olarak tanımlamıştır (Kraus vd., 2022, s.54).

Müşteriler ve teknolojiler geliştikçe metaverse uygulamalarının sektörde daha önemli bir rol oynaması, pazarlamayı, müşteri ilişkilerini, iletişimi, müşteri karar verme süreçlerini ve müşteri deneyimlerini geliştirmesi muhtemeldir (Gursoy vd., 2022, s.2). Metaverse yapısı nedeniyle, VR gibi sürükleyici teknolojiler ile müşterilere uzaktan ürün deneyimleri sağlamada giderek daha önemli bir rol oynayacaktır (Chen ve Yao, 2022, s.526). Metaverse'de müşteri deneyimi, tüm ticaret unsurlarını ve süreçlerini tek bir deneyimde birbirine bağlayan, müşterinin olumlu bir deneyim yaşayıp yaşamadığını belirleyen tamamen çekici bir güçtür (Inengite, 2022). Metaverse deneyimleri deneyimin tüketiciler için yerine getirdiği güdü türünü (hedonik ve faydacı) temsil eder. Hedonik güdülerle hareket eden bireyler, zevk ve zevk için sanal deneyimler üstlenirken, faydacı güdülere sahip bireyler, sanal dünyada işlevsel veya faydacı ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırlar. Müşteriler, Amazon yağmur ormanlarının vahşi doğasına kaçarak veya Pasifik Okyanusu'nda neredeyse tüplü dalış yaparak metaverse'de hedonik zevkler arayabilirler. Yelpazenin diğer ucunda, meta veri deposu, müşterilerin satın almadan veya rezervasyon yapmadan önce denemeleri gereken faydacı ihtiyaçlarını karşılayabilir (Gursoy vd., 2022, s.2). Fiziksel bir mağazaya gitme deneyimi meta veri tabanında, perakende alışveriş deneyimi 3 boyutlu bilgilerle zenginleştirilecek ve değiştirilecektir. Meta veri deposu ayrıca sanal perakende için yeni bir deneyim boyutu sağlayacaktır. AR ve VR kombinasyonu, sanal nesnelere ve dijital bilgileri ortamınıza yerleştirerek sorunsuz bir alışveriş deneyimi sağlayacaktır. Örneğin ürün kataloglarına veya 2D ekran üzerinden bakmak yerine ürün katalogdan dışarı fırlıyor ve ortama yerleştiriliyor. Bunun gibi etkileşimli ürün deneyimleri, alıcının satın alma kararına yardımcı olabilir (Inengite, 2022). Kasım 2021'de Nike, "Nikeland" adlı kendi markalı sanal dünyasının Roblox'a geldiğini duyurmuştur. Metaverse özellikli bir video oyun platformu olan Roblox, günlük 47 milyon aktif kullanıcısıyla oyun endüstrisinde önemli bir pazar payına sahiptir. Nikeland", oyuncularını Nike'in Beaverton, Oregon'daki Küresel Genel Merkezinin sanal bir kopyasına taşımaktadır. Marka bilinirliğini artırmak ve yeni ayakkabı tasarımları için fikirleri test etmek için mükemmel bir fırsat sunabilir. Nikeland'de Roblox kullanıcıları başkalarıyla takılabilir, mini oyunlar oynayabilir ve interaktif spor materyallerini kullanarak kendi deneyimlerini yaratabilir. Bununla birlikte kullanıcılar Nikeland Showroom'a göz atabilir ve sanal avaturlarını giydirmek için ayakkabı, giysi ve aksesuar seçebilirler. Örneğin Nike, Roblox avaturlarının karakterlerine Air Force Fontanka ve Air Max 2021 gibi en popüler Nike ürünlerini koymalarına izin vermektedir. Nikeland metaverse, oyunların ötesinde

dünyanın her yerinden müşterilerine, yalnızca Oregon genel merkezinin görünümünü değil, Nike "ürünlerini" ve sporu, ürün ve ekipman maliyetinden muaf olarak deneyimleme imkanı sunmaktadır (Hollensen vd., 2022, s.4). Tüketiciler giderek daha fazla metaverse konaklama ve turizm deneyimlerini, ürünlerini ve hizmetlerini tercih etmektedir. Örneğin, Japonya merkezli First Airlines, Tokyo'dan sanal uçuşlar sunmaya başlamış ve Hawaii, Roma, Paris, New York, vb. dahil olmak üzere birden fazla konuma yapılan sanal uçuşlar için %100 doluluk bildirmiştir (Gursoy vd., 2022, s.2). Ayrıca metaverse aracılığıyla müşteriler otel odası rezervasyonundan önce deneyimleme olanağına sahip olması güven duygusu oluşturacağı için rezervasyon oranında artış sözü konusu olabilecektir (Demir, 2022, s.549).

Metaverse pilot test uygulamalarında önemli bir kanal olabilir. Ürünler piyasaya sürülmeden önce, büyük ölçekli dağıtım maliyeti veya güvenlik nedeniyle genellikle küçük bir kullanıcı grubu tarafından kontrollü bir ortamda test edilmektedir. Metaverse, daha az güvenlik kaygısıyla düşük bir maliyetle fiziksel dünyaya piyasaya sürülmeden önce ürünleri test etmek için bir kanal olacaktır. Ayrıca, kullanıcılar, pazarlama amacıyla doğrudan Metaverse'de envanterlerine teslim edilen sanal ikiz fiziksel ürüne sahip olabilirler. Örnek olarak, Hyundai, daha düşük çözünürlüklü Roblox dünyasında da olsa kullanıcılara sanal test sürüşleri sağlamayı denemeye başlamıştır. Metaverse'de, test sürüşü ortamları, gerçekçi trafik koşullarına sahip otoyollardan tam olarak sonra modellenilebilir (Lim vd., 2022, s.5). Metaverse'in sanat, oyunlar ve sosyal uygulamaları içeren kullanıcı tarafından oluşturulan içerik (UGC) ile zenginleştirilmesi öngörülmektedir. Ayrıca konser ekonomisi ve yaratıcı endüstriler açısından Metaverse, korsanlığın konser ekonomisi ve yaratıcı endüstri üzerindeki olumsuz etkilerini azaltacaktır. Metaverse, konser çalışanlarının UGC oluşturması ve ürünün orijinalliğini benzersiz bir şekilde tanımlayan NFT'ler olarak aktif olarak ticaretini yapması için örneğin GameFi6'da oyun nesnesi oluşturma gibi bir platform sağlayacaktır. Ürün alıcılar arasında transfer edildiğinde, satış gelirlerinin bir kısmı otomatik olarak yaratıcılara gidecek şekilde programlanabilir (Lim vd., 2022, s.5). Bununla birlikte işletmeler metaverse'i yeni müşteriler hakkında veri toplamak, Fiziksel ve dijital ürün ve hizmetleri pazarlamak, Ödemeleri desteklemek ve müşteri deneyimini zenginleştirmek için kullanabilir (Enache, 2022, s.70).

Metaverse perakendeciliği, 3D sanal ortamda gerçekleştirilebilen, hem mevcut hem de yeni perakendeciler için fırsatlar yaratabilecek hızla gelişen, birçok açıdan e-perakendeciliğin bir evrimi olarak düşünülebilir (Bourlakis vd., 2009, s.140). 3D ortamlarda perakendeciliğin tanımlayıcı bir özelliği, kullanıcıların kendilerinin bir kişileştirmesini (bir avatar) kullanarak sanal bir mağazanın temsilinde gezinebilmeleri ve ayrıca, diğer avatarlarla (örneğin, bir satış asistanı olarak hareket ederek) çevrimdışı etkileşime çok benzer bir şekilde eşzamanlı etkileşim deneyimleyebilmeleridir. Bu nedenle, metaverse perakendecilik, 3D bilgisayar grafikleri ve avatarların sosyal varlığı aracılığıyla, daha çok bilinen 2D ağırlıklı menü odaklı web internet mağazasından farklıdır (Gadalla vd., 2013, s.1493). Metaverse ortamlarında perakendecilik ile 2D web tabanlı ortamlar arasındaki bazı önemli farklılıklara dayanmaktadır. Bunlar, farklı müşteri deneyimi ve motivasyon türlerine odaklanır. İlk olarak, metaverse müşteriler için tamamen farklı bir deneyim sunar. Avatar varlığı, sosyal etkileşim için bir odak sağlar ve

etkileşim, kimlik, yüksek karşılıklı farkındalık ve sosyal kolaylaştırmaya yardımcı olur, müzakere ve iletişimde esnek ve çoklu bakış açılarına izin verir. İkincisi, farklı çevrimiçi perakende ortamlarının himayesinin arkasındaki motivasyon farklı olabilir. Second Life gibi çeşitli Metaverse'lerin bir özelliği, kullanıcıları yaratıcılığa teşvik eden ve kullanıcıların kullanmak, takas etmek veya satmak için hayal edilebilecek her şeyi dijital olarak yaratmalarına izin veren kullanıcı merkezli bir felsefedir. Sonuç olarak, mağazalar, evler, ofis binaları, kampüsler, gece kulüpleri, giysiler ve mücevherler dahil olmak üzere Second Life'in peyzajında bulunan her şey, kullanıcıların kendileri tarafından inşa edilir veya doğrudan yaratıcıdan satın alınır. Ayrıca, kullanıcılar birden fazla kimlik geliştirme, sanal topluluklar oluşturma, hikayeler anlatma, bir şeyler inşa etme ve şirketler kurma yeteneğine sahiptir (Gadalla vd., 2013, s.1496). E-ticaret web sitelerinin aksine, metaverse siteleri gerçek dünyadaki perakende satış mağazalarını simüle eder. Kullanıcılar, sanki bir fiziksel mağazanın koridorlarında hareket ediyormuş gibi 3 boyutlu site boyunca hareket edebilirler. Son teknolojik gelişmeler, birden fazla kullanıcının birlikte alışveriş yapmasına da olanak sağlamaktadır. Bu, daha ilgi çekici alışveriş deneyimleri için çevrimiçiyken arkadaşlarınızla alışveriş yapmanızı sağlar. Artırılmış gerçeklik (AR), hem sanal hem de gerçek dünya ortamlarını 3 boyutlu yazılımlarla birleştirdiği için benzerdir. Bu teknoloji, tüketicilere ürünlerle etkileşime girdiğini, koridorlarda dolaştığını ve ürünleri seçtiğini gösterebilir. Pazarlamacılar, çevrimiçi alışverişte olduğu gibi işlem günlüklerini okumak veya hatta birinin bir sitede nasıl gezindiğini izlemek yerine, artık sanal mağazadaki tüketici hareketlerinin görsel bir temsiline sahip olabilir. Sanal olarak, pazarlamacılar alışveriş deneyimini olduğu gibi görebilirler. Alışveriş yapanların çalışanları ve diğerleri arasındaki etkileşim görülebilir ve duyulabilir. Bir sanal dünya mağazasından toplanan bilgiler, birçok perakendeci için fiziksel mağazasını geliştirmek için daha fazla kullanılabilir (Swilley, 2016, s.674-675).

Sanal ticarete, uygulama tasarımı paradigmasının ve tüketici davranışını etkileyen faktörlerin belirlenmesi, ürün ve hizmet satın alımını teşvik etmek için çok önemlidir. Müşterileri satın almaya teşvik etmek için metaverse uygulama tasarımı Tablo'1de sunulmuştur.

Tablo. 1. Metaverse- Sanal dünyalar sistemlerinin tasarım yapıtları

Kategori	Tasarım Eseri	Tanım
Müşteri tasarımı	Çok etmenli bir sistemin 3 boyutlu gösterimi	Otonom veya insan kontrollü ajanlar tarafından doldurulan 3D VW'lerin tasarımı.
	Ulaşılabilirlik	Tasarlanan eseri geniş bir kitleye ulaştırmak için standart protokollerin, yazılımların, prosedürlerin vb. kullanımı.
	Sezgisel sanal mağaza arayüzü	Sanal nesnelere doğal etkileşimi sağlayan kullanıcı arayüzü tasarımı.
	Ölçeklenebilirlik	Bir uygulamanın, hizmetlerine büyük ölçekli eşzamanlı erişimi işleme yeteneği.
	Sosyal ticaret sistemi tasarım çerçevesi	Çok kullanıcı etkinlikleri dikkate alan tasarım ilkeleri ve uygulamaları.
	Sanal alışveriş merkezi	3D sanal alışveriş merkezi oluşturma, işletme ve navigasyon için entegre bir çözüm.
Özelleştirme	Sanal mağaza kişiselleştirme,	Kullanıcının özelliklerine ve tercihlerine göre dinamik

Metaverse ve Pazarlamaya Etkileri

	özelleştirme veya tüketici uyarlaması	3D sanal mağaza oluşturma
Yazılım temsilcisi	Fiyat müzakeresi için satış temsilcisi	Kullanıcıların fiyat pazarlığı yapmak için etkileşimde bulunabilecekleri yazılım araçları.
	Bilgi sorgusu için semantik-anlamsal aracı	Bilgi sorgusunu destekleyen sanal perakendecilik ortamlarını geliştirmek için anlamsal teknolojilerin kullanılması
Fonksiyon tasarımı	İtibar mekanizması	VR kullanarak kullanıcı incelemelerine dayalı olarak bir satıcının itibarını objektif olarak değerlendirme yöntemi.
	Güven oluşturan etkileşim tasarımı	DeneySEL olarak test edilmiş bir güven oluşturma modeli kullanan VR tabanlı bir e-ticaret ortamının tasarım ilkeleri ve uygulamaları.

Kaynak: Shen vd., 2021, s.16

Hollensen vd., 2022 çalışmasında, metaverse yapı taşlarının nasıl çalıştığını Nike- Roblox işbirliğini vaka analizi araştırmıştır. Nike-Roblox işbirliğinde, potansiyel Nikeland müşterileri ve kullanıcıları arasında marka bilinirliği ve etkileşim yaratmada yer alan "görünür" yapı taşlarını; sanal platformlar, içerik, hizmetler ve varlıklar, tüketici ve iş davranışı, ödeme, aynı zamanda, karşılıksız tokenler iş modelinin önemli bir parçası olarak belirlenmiştir. Bu görünür öğelerin arkasında, etkileşimli bir 3D ilişki perspektifinde tam meta veri deposunun bir bütün olarak çalışmasını sağlamak için gerekli olan "yapı taşları" sunulmuştur.

Lee ve Kwon, 2022 çalışmasında COVID-19 sonrası yüz yüze olmayan bir çağa dönüşen metaverse dünyasında kozmetik pazarındaki tüketicilerin müşteri deneyimini teknik olarak incelemiştir. COVID-19', 'yüz yüze olmayan', 'fandom pazarlama', 'alfa nesli' ve 'metaverse' gibi anahtar kelimelere atıfta bulunularak yazılmıştır. Bu çalışma da, PubMed, Google Scholar, Scopus ve ResearchGate üzerinde arama yapılarak 29'u başarıyla seçilen toplam 378 makale alınmış, COVID-19'dan sonra alfa nesli tarafından yönetilecek metaverse kozmetik pazarının dönüşümsel değişimine odaklanılmıştır. Kozmetik pazarında yüz yüze kozmetik test eden ve satın alan kullanıcıların sorunlarını, metaverse kullanarak fandom pazarlaması ve müşteri deneyimi yapabilmeleri için değiştirmek için kullanıcı olan alfa neslini hedefleyen ampirik olarak analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda; kozmetik endüstrisindeki tüketicilerin yeni çağda değişen ihtiyaçlarını net bir şekilde belirleyerek metaverse dünyasındaki pazardaki yeni değişiklikler için önemli bir pazarlama materyali olarak kullanılması beklenmektedir.

Kang, 2022 çalışmasında takı markasının Metaverse pazarlamasının yeni yönünü keşfetmek ve Metaverse Roadmap 2.0 için mücevher markasına ve BT teknolojisindeki değişikliklere odaklanan Metaverse pazarlama örneği analiz edilmiştir. Mücevher markaları, analiz edilen pazarlama stratejisine dayanarak, çıkarımlar yapmak için Metaverse pazarlama örneklerini karşılaştırmakta ve incelemektedir. Çalışmanın sonucunda başarılı Metaverse pazarlaması, sanal alanda kişiselleştirilmiş bir deneyim sağlar ve müşteri yolculuğunun analizine eşlik eder ve bu, küresel marka durumunda doğrulanabilir. Gelecekteki bir araştırma yönü olarak, Pazarlama Yatırım Getirisi (ROI) üzerine derinlemesine araştırma yaparak, mücevher markasının rekabet gücünü artırmaya katkıda bulunulmuştur.

Petrosyan ve Aristova, 2022 çalışmasında "metaverse" kavramı araştırılmış ve halihazırda bu teknolojiye dayalı çözümler sunan şirketler analiz edilmiştir. Ayrıca Meta (eski adıyla Facebook) iş modeli analiz edilmiştir. Çalışmaya göre; Metaverse platformuna bağlı teknolojilerin yıllar içinde yavaş yavaş geliştiği görülmüştür. Covid-19 pandemisi VR teknolojilerinin gelişimini zorlamış, bu süreçlerde uzaktan çalışma ihtiyacı tüm sektörlerde ortaya çıkmıştır. Metaverse platformunun bu ihtiyacı karşılayabileceği, meta veri deposunu oluşturan teknolojilerin tanıtılması, tüketiciler için benzersiz bir deneyim sağlayabileceği ifade edilmiştir. Bu teknolojinin, kullanıcı deneyiminin evrimleşmesine ve şirketlerin mal ve hizmetlerinin kullanımına katkı sağlamıştır. Bilgi güvenliği, mevzuat sorunları, ruh sağlığı üzerindeki potansiyel olumsuz etkiler gibi çeşitli yönlerden endişelere rağmen meta'nın vizyonu, insanların birlikte çalışabilecekleri, arkadaşlarıyla vakit geçirebilecekleri vb. dijital bir dünya yaratmaktadır.

Gursoy vd., 2022 çalışmasında metaverse kavramını genel olarak ve konaklama ve turizm endüstrisi bağlamında konaklama ve turizm deneyimleri üzerindeki olası etkisini tahmin etmek için spekülâtif bir yaklaşım kullanmıştır. Ardından, metaverse deneyimleri oluşturmak, araştırma boşluklarını belirlemek ve konaklama ve turizm endüstrisi oyuncularına önemli ölçüde fayda sağlama potansiyeline sahip gündem maddeleri önermek için kavramsal bir çerçeve önermiştir. Son olarak, gelecekteki araştırma gündemleri meta veri deposundaki deneyimleri evreleme, tüketici davranışındaki olası değişiklikleri anlama ve meta veri deposundaki pazarlama ve operasyon stratejileri olarak üç geniş kategoride sınıflandırılmıştır.

Hwang ve Lee, 2022 çalışmasında müzik içerikli pazarlamanın metaverse kullanıcı memnuniyeti ve satın alma niyeti üzerindeki etkisini araştırmış ve SPICE modelinin oluşturduğu tüketici memnuniyetinin satın alma niyeti üzerindeki etkisini analiz etmiştir. Bu çalışma, hizmet sektöründe popülerlik kazanan metaverse platformlarında küresel pazara liderlik etmek için K-pop odaklı müzik içeriğinin tüketimini teşvik etmek için SPICE modelini kullanan bir pazarlama stratejisi önermektedir. Modelin uygunluğu ve metaverse sorunsuzluğu, mevcudiyeti, birlikte çalışabilirlik, eşzamanlılık ve ekonomik akış (SPICE) modeli faktörleri, müşteri memnuniyeti ve satın alma niyeti arasındaki hipotezler için bir analiz yapılmıştır. Sonuç olarak, bu çalışma metaverse SPICE modeli aracılığıyla metaverse'de müzik içerik pazarlamanın değerini ortaya koymaktadır.

Park ve Kang, 2021 çalışmasında metaverse platformlarının kullanımını etkileyen faktörleri belirlemek ve bu faktörler arasındaki nedensel ilişkiyi analiz etmek için teknoloji kabul modeli (TAM) kullanmıştır. Araştırma için sıradan yetişkin erkekler ve kadınlar üzerinde bir anket yapılmıştır. Çalışma, algılanan zevk, etkileşim, öz-yeterlik ve sosyal etkinin algılanan kullanım kolaylığı üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu bulmuştur. Etkileşim ve sosyal etkinin, algılanan kullanılabilirlik üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu, algılanan kullanım kolaylığı ve algılanan kullanılabilirlik arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlı olmadığı, ancak hem algılanan kullanım kolaylığı hem de algılanan kullanılabilirlik, meta veriye yönelik olumlu tutum oluşturma üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Son olarak, meta veri deposu platformuna yönelik olumlu tutumlar, onu kullanmaya devam etme niyeti üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Bu çalışma sayesinde metaverse

kullanma niyetini etkileyen faktörleri belirlemek ve faktörler arasındaki nedensel ilişkiyi doğrulamak mümkün olmuştur.

Oh, 2021 çalışmasında Seul'da 296 üniversite öğrencisine tüketicilerin metaverse kullanma niyetini etkileyen faktörleri ampirik olarak analiz etmiştir. Metaverse kullanma niyetini etkileyen faktörler içerik kalitesi, algılanan keyif, sosyal etki, öz yeterlilik olarak belirlenmiş ve genişletilmiş teknoloji kabul modeli perspektifinden incelenmiştir. Sonuç olarak, genişletilmiş teknoloji kabul modelinin öncül değişkenleri olan algılanan kullanışlılık ve algılanan kullanım kolaylığının meta veri deposunu kullanma niyetini, algılanan kullanım kolaylığının ise algılanan kullanışlılığı etkilediği bulunmuştur. İçerik kalitesi ve algılanan zevk, algılanan kullanışlılık, algılanan kullanım kolaylığı ve metaverse kullanma niyeti üzerinde bir etkiye sahip olduğu, sosyal etkinin algılanan kullanışlılığı ve metaverse kullanma niyetini etkilediği sonucu elde edilmiştir. Ayrıca öz-yeterliliğin algılanan kullanım kolaylığını ve metaverse kullanma niyetini etkilediği bulunmuştur.

Jeon, 2021 çalışmasında Metaverse platformlarının UXBDI'sinin Metaverse platform kanal türleri arasında ayırt edilebilmesidir. Kullanıcı Deneyimine Dayalı Tasarım Yenilikçiliği (UXBDI), ürün tasarımında ve kullanıcı deneyimini tatmin eden hizmetlerde yenilik ile karakterize edilir. Bu çalışma, Metaverse platformlarının UXBDI'sinin kullanıcı-Metaverse platform ilişkisi üzerindeki etkisini incelemiştir. Metaverse platform kullanıcıları örneklem olarak seçilmiş ve 442 Güney Koreli katılımcıyla yapılan bir ankete dayalı araştırma, UXBDI alt boyutlu çekicilik ve etkileşim ölçeklerinin, kullanıcı-Metaverse platform tanımlamasını ve bağlılığını artırdığını doğrulamıştır. Ayrıca, bir Metaverse platform kimliği, sanal ve ayna dünyalarında kullanıcı-Metaverse platform kimliğini artırmıştır. Bu çalışma birçok akademik alana katkı sağlamaktadır. İlk olarak, Metaverse platformlarının UXBDI'si, devam eden kullanıcı-Metaverse ilişkilerinin önemli bir bileşeni gibi görünmektedir.

Shen vd., 2021 çalışmasında tüketici davranışları ve sanal ticaret uygulamalarının tasarımı hakkında sistematik bir literatür taraması ile boşluğu doldurmaya çalışmaktadır. Bu çalışmada sanal ticaret ortamlarında satın almanın teşvik edilmesini göz önünde bulundurarak, hem uygulama tasarımından hem de tüketici davranışı araştırmasından sanal ticaretle ilgili araştırmaları sentezlemek için sistematik bir literatür taraması yaklaşımı kullanılmıştır. İnceleme boyunca, satın almada etkili faktörler ve önde gelen tasarım eserleri belirlenmiştir.

Gadalla vd., 2013 çalışmasında 3D işbirlikçi sanal ortamlarda yani metaverse perakendecilikte hizmet kalitesinin, daha çok bilinen 2D, çoğunlukla menü odaklı, web internet mağazasında (e-SQ) hizmet kalitesinden farklı olduğunu ve metaverse perakende hizmet kalitesinin belirleyicilerini kavramsallaştırdığını savunmaktadır. (MR-SQ) Metaverse perakende mağazalarının mevcut kullanıcıları ile odak grupları ve kritik olay tekniği kombinasyonu aracılığıyla, MR-SQ'nun ortaya çıkan dört kapsayıcı belirleyici ögesi kümesi, müşteri hizmetleri, ürün boyutu, mağaza boyutu ve bir 3D platform boyutunu içerir. Bu özelliklerden bazıları 2D e-SQ'da bulunurken, 3D platform özelliklerine ek olarak insan teması, duygusal ifade, sanal deneme ve fantezi ürünleri gibi diğerleri MR-SQ'ya özgüdür. Böylece, CVE/Metaverse bağlamı, perakendecilere sosyal

deneyimi, duyarlı hizmeti ve yaratıcı ortak yapım fırsatlarını geliştirme fırsatları sunmaktadır.

Bourlakis vd., 2009 çalışmasında perakendeciliğin evriminde gelenekselden e-perakendeciliğe ve metaverse perakendeciliğe geçişi ve metaverse'lerin bu evrimi nasıl etkilediğini açıklamaktadır. Çalışmada Metaverse fenomeni Second Life analiz edilmiş ve perakendecilerin promosyon stratejilerini tasarlarlarken, özellikle meta veri deposu aşamasında da çalışmayı hedefliyorlarsa, bütünsel ve kapsayıcı bir yaklaşım kullanmaları gerektiği sonucu ortaya çıkmıştır (Bourlakis vd., 2009, s.146).

Sonuç

Günümüzde dijital teknolojiler, işletmeler için müşterilerin farklı deneyimler yaşayabilecekleri sıra dışı ortamlar sunmaktadır. 2021 yılında trend hale gelen e-ticaretin en gelişmiş versiyonu olarak görülebilecek metaverse teknolojisi pazarlamanın gelişiminde devrim yaratması beklenmektedir. Pek çok şirketin pazarlama faaliyetlerine entegre etmeye başladığı metaverse, dünya çapında henüz yaygın olarak kullanılmayan 5G teknolojisinin giderek yaygın hale gelmesi ve internet hızının artmasıyla birlikte işletmelerin tüm pazarlama faaliyetlerinde daha uygulanabilir hale gelmesi beklenebilir. Metaverse tamamen sürükleyici bir sanal ekonomiye sahip olması nedeniyle tüm sanal işlemlerde kullanılan kripto para birimi gibi bir ödeme aracı gerektirir. Ayrıca sanal ortamda dijital varlıklara sahip olmak için NFT'ler kullanılabilir. Dolayısıyla metaverse kullanımı işletmelere gelir yaratan önemli bir rol üstlenmektedir.

Küreselleşmenin artmasıyla birlikte işletmeler coğrafi mesafe ve süreç boyunca oluşan maliyetleri bir engel olmaktan çıkarmak için, metaverse tabanlı tören, konser gibi birçok sanal etkinlik düzenleyebilmektedir. Dolayısıyla metaverse işletmeler için maliyet avantajı sağlayarak; alışveriş, eğitim, sanat, kültür gibi etkinlikler ile fiziksel toplumun çeşitlilik gereksinimlerini büyük ölçüde karşılayabilecektir. Ayrıca metaverse'ün sağladığı maliyet avantajı işletmelerin yaratıcı faaliyetlerde üretim maliyetlerini düşürebilme olanağı sağlayabilmesidir. İşletmelerin yeni ürün tasarım fikirlerinin test edilmesi için katlandıkları tüm maliyetler metaverse aracılığıyla oldukça düşürülebilir.

Metaverse işletmelerin tüm pazarlama faaliyetlerinde aktif bir rol oynayabilir. İşletmeler metaverse ortamında hem fiziksel hem de dijital ürünlerini pazarlayarak hem ürün ve hizmet satın alımını teşvik edebilir hem de marka bilinirliklerinin artmasına katkı sağlayabilir. Pazarlamacılar, bir müşterinin sanal mağazada alışveriş öncesi, sırasında ve sonrasında tüm hareketlerini, tüm alışveriş deneyimini görebilir. Ayrıca, müşteri hakkında detaylı veri edebilir ve elde ettiği bu verilerle hem fiziksel mağazalarını hem de sanal mağazasını geliştirebilir. Dolayısıyla metaverse kullanımı, işletmelerin müşteriler ile ilişki kurma ve sürdürme sürecinde yeni bir boyut kazandıracağı, tüketici davranışlarını etkileyen faktörlerin belirlenmesinde üstleneceği rolden dolayı aşikardır.

İşletmeler metaverse aracılığıyla günümüz dijital müşterilerine sınırsız hedonik ve faydacı deneyimler yaşatabilirler. Bu durum hem markaların yaratıcılıklarını en üst düzeye çıkarabilmesini hem de müşterilerin sanal ortamda daha eğlenceli ve keyifli vakit geçirmelerini sağlayabilir. AR ve VR teknolojilerinin işletmelerin süreçlerine entegre edilmesiyle müşteri deneyiminde çığır açan uygulamalar metaverse uygulamaları ile

birlikte müşteriler için yaratıcılıklarını ortaya çıkarabileceği ve dolayısıyla keyifli bir alışveriş deneyimi yaşamalarını sağlayabilir.

Metaverse konusu ile ilgili hem dünyada ve hem de Türkiye’de henüz sınırlı çalışma bulunmaktadır. Dolayısıyla bu konuyla ilgili daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Gelecekteki çalışmalara öneriler; metaverse kullanım niyetini etkileyen faktörler öğrenciler dışında farklı hedef kitlelere yönelik yapılabilir. Bununla birlikte internet hızının yüksek olmasının metaverse kullanımındaki önemi dikkate alınarak farklı ülkeler arasında karşılaştırmalar yapılabilir. Fiziksel perakendecilik, dijital perakendecilik ve metaverse perakendeciliği hizmet kalitesi açısından karşılaştırma son derece önemli bir araştırma konusu olabilir. Metaverse’de müşteri deneyiminin müşteri memnuniyetine etkisi bir diğer araştırma konusu olabilir. Dijital pazarlama yeteneklerinde metaverse pazarlamasının yeri oldukça güncel olan iki konunun ele alınması bakımından araştırmaya değer bir konu olması kaçınılmazdır.

Yazar Katkıları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarlanması | Design of Study: ED (%50), EA (%50)

Veri Toplanması | Data Acquisition: ED (%50), EA (%50)

Veri Analizi | Data Analysis: ED (%50), EA (%50)

Makalenin Yazımı | Writing up: ED (%50), EA (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu | Submission and Revision: ED (%50), EA (%50)

Finansman/ Grant Support

Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. | The authors declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir. | The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynakça / Reference

- Bourlakis, M., Papagiannidis, S., & Li, F. (2009). Retail spatial evolution: paving the way from traditional to metaverse retailing. *Electronic Commerce Research*, 9(1), 135-148.
- Buhalis, D., & Karatay, N. (2022, January). Mixed reality (MR) for Generation Z in cultural heritage tourism towards metaverse. In *ENTER22 e-Tourism Conference* (pp. 16-27). Springer, Cham.
- Bushell, C. (2022). The Impact of Metaverse on Branding and Marketing. Available at SSRN 4144628.
- Chen, C., & Yao, M. Z. (2022). Strategic use of immersive media and narrative message in virtual marketing: Understanding the roles of telepresence and transportation. *Psychology & Marketing*, 39(3), 524-542.
- Damar, M. (2021). Metaverse Shape of Your Life for Future: A bibliometric snapshot. *Journal of Metaverse*, 1(1), 1-8.
- Dionisio, J. D. N., III, W. G. B., & Gilbert, R. (2013). 3D virtual worlds and the metaverse: Current status and future possibilities. *ACM Computing Surveys (CSUR)*, 45(3), 1-38.
- Duan, H., Li, J., Fan, S., Lin, Z., Wu, X., & Cai, W. (2021, October). Metaverse for social good: A university campus prototype. In *Proceedings of the 29th ACM International Conference on Multimedia* (pp. 153-161).
- Gadalla, E., Keeling, K., & Abosag, I. (2013). Metaverse-retail service quality: A future framework for retail service quality in the 3D internet. *Journal of Marketing Management*, 29(13-14), 1493-1517.
- Gadekallu, T. R., Huynh-The, T., Wang, W., Yenduri, G., Ranaweera, P., Pham, Q. V., ... & Liyanage, M. (2022). Blockchain for the Metaverse: A Review. arXiv preprint arXiv:2203.09738.
- Gursoy, D., Malodia, S., & Dhir, A. (2022). The metaverse in the hospitality and tourism industry: An overview of current trends and future research directions. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 1-8.
- Demir, Ç. (2022). Metaverse Teknolojisinin Otel Sektörünün Geleceğine Etkileri Üzerine Bir İnceleme. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 10(1), 542-555.
- Enache, M. C. (2022). Metaverse Opportunities for Businesses. *Annals of the University Dunarea de Jos of Galati: Fascicle: I, Economics & Applied Informatics*, 28(1).
- Hazan, E., Kelly, G., Khan, H., Spillecke, D., & Yee, L. (2022). Marketing in the metaverse: An opportunity for innovation and experimentation. *The McKinsey Quarterly*.
- Han, D. I. D., Bergs, Y., & Moorhouse, N. (2022). Virtual reality consumer experience escapes: preparing for the metaverse. *Virtual Reality*, 1-16.
- Hollensen, S., Kotler, P., & Opresnik, M. O. (2022). Metaverse—the new marketing universe. *Journal of Business Strategy*. 1-7.

Hwang, R., & Lee, M. (2022). The Influence of Music Content Marketing on User Satisfaction and Intention to Use in the Metaverse: A Focus on the SPICE Model. *Businesses*, 2(2), 141-155.

Inengite, D. (2022). https://www.researchgate.net/publication/358376040_The_Metaverse_and_the_Third_Dimension_of_Commerce_A_Meta-Mathematical_Perspective

Jeon, J. E. (2021). The Effects of User Experience-Based Design Innovativeness on User-Metaverse Platform Channel Relationships in South Korea. *Journal of Distribution Science*, 19(11), 81-90.

Joy, A., Zhu, Y., Peña, C., & Brouard, M. (2022). Digital future of luxury brands: Metaverse, digital fashion, and non-fungible tokens. *Strategic Change*, 31(3), 337-343.

Kang, H. (2022). A case study of metaverse marketing of a jewelry brand. *Digital Convergence Research*, 20 (1), 285-291.

Kaur, M., & Gupta, B. (2021). Metaverse Technology and the Current Market.

Kaya, B. S. (2022). Metaverse'ün ilk banka şubesi açıldı. <https://www.marketingturkiye.com.tr/haberler/metaverse-banka-subesi/>

Kim, J. (2021). Advertising in the Metaverse: Research Agenda. *Journal of Interactive Advertising*, 21(3), 141-144.

Kraus, S., Kanbach, D. K., Krysta, P. M., Steinhoff, M. M., & Tomini, N. (2022). Facebook and the creation of the metaverse: Radical business model innovation or incremental transformation?. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 28(9), 52-77.

Kuş, O. (2021). Metaverse: 'Dijital büyük patlamada' fırsatlar ve endişelere yönelik algılar. *Intermedia International E-journal*, 8(15), 245-266.

Lee, L. H., Braud, T., Zhou, P., Wang, L., Xu, D., Lin, Z., ... & Hui, P. (2021). All one needs to know about metaverse: A complete survey on technological singularity, virtual ecosystem, and research agenda. arXiv preprint arXiv:2110.05352. *Journal of Latex Class Files*, 14 (8), 1-66.

Lee, S. G., Trimi, S., Byun, W. K., & Kang, M. (2011). Innovation and imitation effects in Metaverse service adoption. *Service Business*, 5(2), 155-172.

Lee, J., & Kwon, K. H. (2022). The Future Value and Direction of Cosmetics in the Era of Metaverse. *Journal of Cosmetic Dermatology*.

Lim, W. Y. B., Xiong, Z., Niyato, D., Cao, X., Miao, C., Sun, S., & Yang, Q. (2022). Realizing the metaverse with edge intelligence: A match made in heaven. arXiv preprint arXiv:2201.01634.

Lombardi, J., & Lombardi, M. (2010). Opening the metaverse. In *Online worlds: Convergence of the real and the virtual* (pp. 111-122). Springer, London

Monica, P. D., & Darma, G. S. (2022). Digital Marketing Strategy for Balinese Handicrafts Facing the Metaverse Era. *CHANNEL: Jurnal Komunikasi*, 10(1), 73-84.

- Ning, H., Wang, H., Lin, Y., Wang, W., Dhelim, S., Farha, F., ... & Daneshmand, M. (2021). A Survey on Metaverse: the State-of-the-art, Technologies, Applications, and Challenges. arXiv preprint arXiv:2111.09673.
- Oh, J. H. (2021). A Study on Factors Affecting the Intention to Use the Metaverse by Applying the Extended Technology Acceptance Model (ETAM): Focused on the Virtual World Metaverse. *The Journal of the Korea Contents Association*, 21(10), 204-216.
- Park, S., & Kang, Y. J. (2021). A Study on the intentions of early users of metaverse platforms using the Technology Acceptance Model. *Journal of Digital Convergence*, 19(10), 275-285.
- Park, S. M., & Kim, Y. G. (2022). A Metaverse: taxonomy, components, applications, and open challenges. *IEEE Access*, 10, 4209-4251.
- Petrosyan, A. K., & Aristova, M. D. (2022). The Impact of the Introduction of the Metaverse Concept in the Company's Business Model. *Российские регионы в фокусе перемен: сборник докладов. Том 1. — Екатеринбург, 2021, 247-252.*
- Rehm, S. V., Goel, L., & Crespi, M. (2015). The metaverse as mediator between technology, trends, and the digital transformation of society and business. *Journal For Virtual Worlds Research*, 8(2).
- Shen, B., Tan, W., Guo, J., Zhao, L., & Qin, P. (2021). How to Promote User Purchase in Metaverse? A Systematic Literature Review on Consumer Behavior Research and Virtual Commerce Application Design. *Applied Sciences*, 11(23), 11087.
- Sivasankar, G. (2022). Study Of Blockchain Technology, AI and Digital Networking in Metaverse. *IRE Journals*, 5 (8), 110-115.
- Swilley, E. (2016). Moving Virtual Retail into Reality: Examining Metaverse and Augmented Reality in the Online Shopping Experience. In *Looking Forward, Looking Back: Drawing on the Past to Shape the Future of Marketing* (pp. 675-677). Springer, Cham.
- Tayal, S., Rajagopal, K., & Mahajan, V. (2022, March). Virtual Reality based Metaverse of Gamification. In *2022 6th International Conference on Computing Methodologies and Communication (ICCMC)* (pp. 1597-1604). IEEE.
- Taylor, C. R. (2022). Research on advertising in the metaverse: a call to action. *International Journal of Advertising*, 41(3), 383-384.
- Yawised, K., Apasrawirote, D., & Boonpan, C. From traditional business shifted towards transformation: The emerging business opportunities and challenges in 'Metaverse' era. *INCBA*, 162-175

[itobiad], 2022, 11 (3): 1910-1928

Tefsirde Bağlama Riayet ve Katlü'l-enfus Yorumlarına Etkisi

Observance to Context in Tafsir and Its Effect on the Comments on Katlü'l-enfus
(Killing Human Soul)

Nazife Vildan GÜLOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri

Asst. Prof., Kastamonu University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences

nguloglu@kastamonu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-7126-7691

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 03.08.2022
Kabul Tarihi / Accepted : 25.09.2022
Yayın Tarihi / Published : 30.09.2022
Yayın Sezonu : Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season : July-August-September

Atıf/Cite as: Güloğlu, N. V. (2022). Tefsirde Bağlama Riayet ve Katlü'l-enfus Yorumlarına Etkisi . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1910-1928 . doi: 10.15869/itobiad.1154805

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Nazife Vildan GÜLOĞLU)

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Tefsirde Bağlama Riayet ve Katlü'l-enfüs Yorumlarına Etkisi

Öz

Kur'an metnini doğru anlayabilmek için gerekli olan unsurlardan biri de bağlamdır. Bağlam ise dış bağlam ve metin içi bağlam olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Kur'an'ın genel nüzûl ortamına ve nüzûl sebeplerine dış bağlam; Kur'an'ın sûre, âyet ve kelimeleri arasındaki münasebete de iç bağlam denilmektedir. Literatüre bakıldığında özellikle son zamanlarda tefsirde bağlama riayetinin gerekliliğini savunan çalışmaların arttığı gözlemlenmektedir. Bununla birlikte nadir de olsa bazı çalışmalarda bağlamın sınırlayıcılığından kurtulmanın gerekliliği de savunulmaktadır. Bu makalenin amacı ise Kur'an'da geçen katl/öldürmek kelimelerinin enfüs/nefisler ile birlikte kullanıldıkları yerlerde nasıl izah edildiğini ve bu yorumlarda bağlamın etkisini araştırmaktır. Nitel yöntemin benimsendiği bu çalışmada, bazı hususiyetleri ile öne çıkan tefsirler doküman incelemesine tabi tutulmuş ve toplanan veriler içerik analiziyle çözümlenip gruplandırılarak değerlendirilmiştir. Katlü'l-enfüs ifadelerinin geçtiği âyetlerde ilk akla gelen anlam intihardır. Ancak tefsirlerde katlü'l-enfüs kullanımları, daha çok bu anlam dışında yorumlanmıştır. Bu izahlarda çoğunlukla tarihsel bağlamın etkisiyle ifadeye "bazı kimselerin diğerlerini öldürmesi" anlamı verilmiştir. Bununla birlikte özellikle işârî tefsirlerde ilgili ifadeler tamamen bağlam dışı anlamların verildiği, katlü'l-enfüs beyanlarının "şehvetleri terk etmek, lezzetleri kesmek suretiyle nefsi öldürmek" ve "günah işlemek" gibi ifadelerle açıklandığı görülmüştür. Bazı müfessirlerin ise bağlamı göz ardı etmemekle birlikte zaman zaman bağlamın sınırlayıcılığından kurtuldukları, böylece ifadeye "kişiyi helake götürecek şeyler yapmak" ve hatta "kendini öldürmek" anlamını verdikleri müşahede edilmiştir. Bunun sonucunda ise bağlamın etkisinde kalarak "Kur'an'da intihar yasağının olmadığı" gibi genel hükümlere ulaşmanın doğruluğu sorgulanmıştır. Çalışma tefsirde bağlama riayetinin gerekliliği yanında bağlam dışı anlam vermenin de imkânını değerlendiren ve bağlam dışı manalar veririrken dikkat edilmesi gereken hususları öneren bir sonuç bölümüyle tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Bağlam, Katl, Enfüs, İntihar.

Observance to Context in Tafsir and Its Effect on the Comments on Katlü'l-enfüs (Killing Human Soul)

Abstract

One of the elements necessary to understand the text of the Qur'an correctly is the context. Context consists of two parts, external context and in-text context. The general descent environment of Qur'an and the reasons for descent are called external context while the relationship between the chapters, verses and words of the Qur'an is called the internal context. When we look at the literature, it is observed that there has been an increase in the studies advocating the necessity of observing the context in tafsir, especially recently. However, although it is rare, some studies also advocate the necessity of getting rid of the limitation of the context. The purpose of this article is to investigate how the words murder/killing in the Qur'an are explained where they are used together with enfüs/nafs and the effect of the context in these interpretations. In this study, in which the qualitative method was adopted, the tafsirs that stand out with some of their

features were subjected to document analysis and the collected data were analyzed and grouped by content analysis. The first meaning that comes to mind in the verses in which the expressions katlü'l-enfüs are mentioned is suicide. However, the use of katlü'l-enfüs in tafsir has been interpreted outside of this meaning. In these explanations, the meaning of “some people killing others” has been given to the expression, mostly due to the historical context. However, it has been seen that the related expressions are given completely out-of-context meanings, especially in ishahi tafsir, and the statements of katlü'l-enfüs are explained with expressions such as “leaving lust, killing the soul by cutting tastes” and “sinning”. It has been observed that some commentators, while not ignoring the context, sometimes get rid of the limitation of the context, thus giving the expression the meaning of “doing things that will lead to destruction” and even “killing oneself”. As a result, the accuracy of reaching general provisions such as “there is no prohibition of suicide in the Qur’an” has been questioned by staying under the influence of the context. The study is completed with a conclusion that evaluates the possibility of giving meaning out of context as well as the necessity of observing context in tafsir and suggesting the points to be considered while giving meanings out of context.

Keywords: Tafsir, Context, Katl (Killing), Enfüs (Human soul), Suicide.

Giriş

Kur’an-ı Kerîm, her şeyden önce ilahi bir kelâmdır. Ne var ki o, insanlar arasından seçilmiş bir peygambere, bizzat o peygamberin kavminin lisanı üzerine nâzil olmuştur. (İbrâhîm 14/1-4) Dolayısıyla Kur’an’ı anlama çabaları ne onun ilahiliğini göz ardı edebilir ne de nâzil olduğu dilin özelliklerinden bigâne kalabilir (Demirci, 2018, s. 261-264). Kur’an, takriben yirmi üç sene zarfında peyderpey inzâl olunmuştur. Bu mübarek kelâm, Hz. Peygamber tarafından okunmak suretiyle sözlü bir şekilde nakledildiği gibi bizzat onun, kendi seçtiği kâtiplere, gelen vahiyleri imla ettirmesi şeklinde yazılı bir mahiyette de aktarılmış ve bu sayede hem söz hem yazı olarak nesilden nesile tevarüs ettirilmiştir. Bu sebeple onun sadece bir söz veya sadece bir yazı olarak değerlendirilmemesi, doğru anlaşılması için göz önünde bulundurulması gereken hususiyetlerdendir.

Kur’an’ı anlama çabaları daima gündemdedir. Herkesten önce onun ilk muhatabı olan Hz. Peygamber, kendine gelen vahiyleri derin bir huşu ile anlamaya ve uygulamaya çalışmıştır. O, öncelikle bir insandır. Bir insanın sahip olduğu maddi manevi tüm özelliklere sahiptir. Ancak onun vahye muhatap olarak seçilmesi, alelade bir insan olmadığını da göstermektedir (el-Kehf 18/110; el-Enbiyâ 21/188). Hz. Peygamber’in durumunu/makamını ve sîretini bilmek, Kur’an’ın anlaşılmasında önemli bir basamaktır. Hz. Peygamber’in etrafında yaşayan kimseler ise gelen vahiylerin ikinci derecede muhatapları olma özelliğini taşırlar. Bu yüzden onların içerisinde buldukları ahval ve şartlar da önem arz etmektedir. Kısaca Kur’an’ın gerek Hz. Peygamber’in gerekse etrafında yaşayan insanların durumları gözetilerek indirilen bir kitap olduğunu dikkate almak gerekir (Ebû Zeyd, 1995, s. 103). Yani Kur’an’ın kelâm olma yönü, söylendiği ortam ve şartları bilme ihtiyacı doğurmaktadır. Onun kitap olma özelliği ise kendi bütünlüğü içerisinde belli bir tertibe göre ele alınmasını gerekli kılar. Netice itibarıyla Kur’an metnini doğru anlayabilmek için gerekli olan unsurlardan biri de bağlamdır. O da dış bağlam ve metin içi bağlam olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Kur’an’ın genel

nüzûl ortamına ve nüzûl sebeplerine dış bağlam; Kur'an'ın sûre, âyet ve kelimeleri arasındaki münasebete de iç bağlam denilmektedir.

Literatüre bakıldığında, özellikle son zamanlarda tefsirde bağlama riayetinin gerekliliğini savunan çalışmaların arttığı gözlemlenmektedir.¹ Bununla birlikte nadir de olsa bazı çalışmalarda bağlamın sınırlayıcılığından kurtulmanın gerekliliği de savunulmaktadır (Bahçivan, 2020). Bu makalede ise Kur'an'da geçen katl/öldürmek kelimelerinin enfüs/nefisler ile birlikte kullanıldıkları yerlerde nasıl izah edildiği incelenecek ve bu yorumlarda bağlama riayetinin etkisi araştırılacaktır. Zira bu ifadelerin birlikte kullanıldıkları yerlerde ilk akla gelen anlam, "kişinin kendi canına kıyması" iken tefsirlerde kavramın bu anlam dışında bazı izahlarla yorumlandığı görülmektedir. Tefsirlerde katlü'l-enfüs ifadelerine yapılan yorumlar, hangi saiklerin etkisi altındadır? Özellikle bu yorumlarla ilgili olarak bağlamın sınırlayıcılığı söz konusu olmuş mudur? Bu makale, tefsirde bağlama dikkat etmenin gerekliliği kadar yer yer bağlamın sınırlayıcılığından kurtulmanın da gerekli olup olmadığını ilgili kavram özelinde araştırmayı hedeflenmektedir. Aynı zamanda makalenin bağlam dışı yorumlar yapılabilirse, bunda bir disipline ihtiyaç olup olmadığına cevap aramak gibi bir amacı da bulunmaktadır. Çalışmanın, Kur'an'da geçen katlü'l-enfüs ifadeleriyle ilgili yorumlarda müfessirlerin bağlama ne denli riayet ettiklerini tespit etme, bunun neticesinde ortaya çıkan olumlu veya olumsuz sonuçlara dikkat çekme ve bağlam dışı yorumlara kayarken dikkat edilmesi gereken hususları önerme açısından literatüre katkı sağlayacağı umulmaktadır.

Çalışmada öncelikle tefsirde bağlama riayetinin gerekliliği ile ilgili mülahazalar beyan edilecek sonra da katl ve enfüs kelimelerinin sözlük anlamları üzerinde durulacaktır. İkinci bölümde ise zikri geçen kelimelerin Kur'an'da birlikte kullanıldıkları yerler tespit edilecektir. Geniş tefsir literatüründe farklı usul ve özellikleri ile öne çıkan birçok kaynak bulunmaktadır. Konu işlenirken bunlar arasından seçilen farklı kategorilerde sayılabilecek bazı tefsir klasikleri esas alınacaktır. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Seçilen tefsirler doküman incelemesine tabi tutulacak ve toplanan veriler içerik analiziyle çözümlenip gruplandırılarak değerlendirilecektir. Kur'an'da geçen katlü'l-enfüs ifadelerini yorumları sırasında müfessirlerin bağlama ne kadar dikkat ettikleri mümkün mertebe tespit edilecek ve bunun sonucunda oluşan tablo gözler önüne serilmeye çalışılacaktır. Makale, konuyla ilgili değerlendirmeler yapan ve bağlam dışı mana verirken dikkat edilmesi gereken hususları öneren bir sonuç bölümüyle tamamlanacaktır.

Tefsirde Bağlamın Gerekliliği ve Katlü'l-enfüs Kavramı

Bağlam konusu, özellikle Kur'an kavramlarının doğru anlaşılması sahasında göz önünde tutulması gereken bir meseledir. Bu nedenle burada katlü'l-enfüs kavramını izahtan önce tefsirde bağlama riayetinin gerekliliği ile ilgili görüşler üzerinde durulacaktır. Bundan sonra ise katlü'l-enfüs kavramını teşkil eden katl ve enfüs kelimeleri ele alınacaktır.

¹ Mesela sadece Türkiye'de bağlamla ilgili yapılan kitap çalışmalardan bazıları şunlardır: Ünver, 1996; Bakal, 2009; Serinsu, 2012; Güman, 2013; Coşkun, 2014; Gökür, 2014; Tiyek, 2015; Öz, 2016; Uzun, 2016.

Tefsir Usulüne Göre Tefsirde Bağlama Riayetinin Gerekliği

Tefsir usulünde nüzûl ortamının belirlenmesi önemli bir husustur. En yalın ifadeyle Kur'an'ı doğru anlama çabası olan tefsirin nasıl yapılması gerektiğini ortaya koyan tefsir usulüne göre öncelikle sûre ve âyetlerin Mekkî veya Medenî mi olduğunu tespit etmek gerekir. Yine vahyin inzâl olduğu genel ortamın bilinmesi, aynı zamanda vahyin nüzûlüne sebep olan hadise ve olaylara vakıf olunması, ilgili âyetlerin doğru bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayan unsurlar arasında yer alır. Kısaca tarihi bağlam (Paçacı, 2010, s. 261-264) veya dış bağlam olarak ifade edilen ve Kur'an'ın indiği ortamı algılamayı sağlayan şartların incelenmesi, Kur'an dilini anlamaya yönelik çalışmalar kadar gereklidir. Çünkü bir metnin ne dediğini anlamak için o metni indirildiği dilin mantık kurallarına uygun bir şekilde çözümlenmeye, ne demek istediğini anlamak için de onun bağlamını tespit etmeye ihtiyaç vardır. Bu nedenle dilbilimsel anlama ile bağlamsal anlamının birlikte kullanıldığı bir anlama tarzı, daha doğru bir anlama metodu olarak gösterilmiştir (Kırca, 2014, s. 20). Ancak bu husus, yeni bulunan bir metot da değildir. Zira tefsir usulünde müfessirin dikkat etmesi gereken esaslar arasında zaten dile ve bağlama önem verilmesi gerektiği vurgulanmıştır (İsfahânî, 1984, s. 93-95).

Tefsirde bağlama riayetinin tekrar gündeme getirilmesinin asıl nedeni şu olabilir: Bazı araştırmacılar tefsir usulü kaidelerinden birini, diğer usul kaidelerini gölgede bırakır bir şekilde tefsir çalışmalarına hâkim kılmuşlardır. Nitekim Emîn el-Hûlî ile başlayan, daha sonra da Nasr Hâmid Ebû Zeyd ve özellikle Âbid Câbirî gibi kimseler tarafından devam ettirilen bağlamcı yaklaşım, Kur'an yorumunda nüzûl dönemini ve tertibini esas almakta ve tefsirde dış bağlamın belirleyici olması gerektiğini savunmaktadırlar (Coşkun, 2014). Diğer tarafta ise Menâr ekolü mensuplarının siyaka özel bir önem attiklerini ve onu diğer tefsir karinelerinin önüne geçirdikleri görülmektedir (Albayatı, 2016).

Girişte belirtildiği üzere metni doğru anlayabilmek için gerekli olan unsurlardan biri olan bağlam, genel itibarı ile dış bağlam ve metin içi bağlam olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Vahyin doğru anlaşılması çabasında en az dış bağlam kadar metinsel bağlamın da göz ardı edilmemesi gerekir. Bununla birlikte müfessirin göz önünde bulundurması gereken esaslardan bazısını yer yer bazılarına takdim etmesi gerekebileceği de tefsir usulünde belirtilmiş bir husustur. Mesela bağlama dikkat edilmesi kaidesiyle ilgili olarak Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) müfessirlerin genellikle sebep-i nüzûlü zikretmek suretiyle tefsire başladıklarını, ancak (ilgili âyet için) sebep-i nüzûle mi yoksa kelâmın nazmını doğrulayıcı mahiyette olan münasebete mi (metin içi bağlama mı) öncelik verilmesinin üstün olduğunun araştırılması gerektiğini ifade etmesi (Zerkeşî, 1972, c. 1, s. 34) bu minvalde bir tespittir.

Usul kaidelerinden olarak müfessirin bağlama dikkat etmesinin gerekliliği yanında zaman zaman bağlamın sınırlayıcılığından kurtulmanın gerekliliği de savunulmuştur. Mesela metin içi bağlamla ilgili olarak zikretmek gerekirse bazı durumlarda âyetin siyakındaki âyetlerden müstakil olarak değerlendirilmesi gerektiği, aksi durumda âyetten kastedilmeyen manaların çıkarılabileceği uyarısı yapılmıştır. Mesela "Arşı yüklenenler ile onun çevresinde bulunanlar, rablerini hamd ile tesbih ederler..." (el-Mü'min 40/7) beyanının öncesinde yer alan "Onlar artık cehennemliktir." (el-Mü'min 40/6) ifadesinden müstakil olarak değerlendirilmesi gerekmektedir (Zerkeşî, 1972, c. 1, s. 34). Aksi hâlde "Artık cehennemlik olanların, arşı yüklenenler ile onun çevresinde bulunanlar..." olacağı gibi esasında Kur'an'a ters düşen çok yanlış bir mananın

anlaşılması gibi bir durum ortaya çıkacaktır. Aynı şekilde metin dışı bağlamın en önemlilerinden biri olan sebab-i nüzûlle ilgili olarak ifade edilen “tefsirde sebebin hususiliğinin, hükmün umumiliğine engel teşkil etmeyeceği” (Râzî, 1981, c. 24, s. 262) kaidesini zikretmekte yarar vardır. Zira İbn Kesîr (ö. 774/1373) “Cumhûr-u ulemaya göre sebebin hususiliğine değil de lafzın umumiliğine itibar edilir.” (İbn Kesîr, 2000, c. 7, s. 56) demek suretiyle bu kaidenin müfessirler arasındaki kabulüne işaret etmiş gözükmektedir. Bu mülahazalar doğrultusunda tefsirde bağlamın mutlak gerekliliğinden bahsetmek ne kadar doğrudur? Bununla birlikte “Bağlamın sınırlayıcılığından kurtulmak gerekir.” gibi genel bir hükme gitmek de ne kadar mümkündür? Makalenin ilerleyen satırlarında Kur’an’da geçen katlü’l-enfüs kullanımlarına yapılan yorumlar çerçevesinde bu soruların cevapları aranacaktır.

Katlü’l-enfüs Kavramı

Katlü’l-enfüs terkihi, katl ve enfüs kelimelerinin birbirine izafesi ile oluşmuş bir isim tamlamasıdır. Aslında Kur’an’da bu kelimelerin birlikte kullanımı, burada ifade edildiği gibi isim tamlaması şeklinde değil, aynı cümlede birbiriyle alakalı olarak kullanılan fiil ve isim yapılarında bulunmaktadır. Nihayetinde bu makalede, katl kelimelerinin enfüs ile birlikte kullanıldıkları yerleri ifade etmek için katlü’l-enfüs tabiri tercih edilmiştir.

Katlü’l-enfüs ifadesinin ilk kelimesini oluşturan ktl/قتل kökü, sözlükte “öldürmek, cesetten ruhu izale etmek” (Ferâhîdî, 2002, c. 3, s. 359; İsfahânî, s. 655) anlamına gelir ve Kur’an’da 170 yerde geçer (Abdülbâkî, 1945, s. 533-536). Dâmegânî’ye göre Kur’an’da ktl/قتل kökü; savaşmak (el-Bakara 2/191), öldürmek (en-Nisâ 4/93), lanet etmek (el-Müddessir 74/19), azap etmek (el-Ahzâb 33/61), bilmek (en-Nisâ 4/157), diri diri gömmek (el-En’âm 6/151), kısas uygulamak (el-İsrâ 17/33) ve boğazlamak (el-Bakara 2/49) gibi manalarda kullanılmıştır (Dâmegânî, 1983, s. 370-371). Benzer bir şekilde İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) de *Nüzhetü’l-a’yün* adlı eserinde ktl/قتل kökünün “ölüme sebebiyet veren eylem” olduğunu ifadeden sonra onun tefsir ehline göre Kur’an’da bir canı öldürmeye sebebiyet veren eylemde bulunmak (en-Nisâ 4/93), savaşmak (el-Bakara 2/191), lanet etmek (ez-Zâriyât 51/10; el-Müddessir 74/19-20), azap etmek (el-Ahzâb 33/61), bilmek (en-Nisâ 4/157), diri diri gömmek (el-En’âm 6/151), kısas uygulamak (el-İsrâ 17/33) ve boğazlamak (el-A’râf 7/141) olmak üzere sekiz anlamda kullanıldığını ifade etmektedir (İbnü’l-Cevzî, 1987, s. 494-497).

Katlü’l-enfüs tamlamasının ikinci kelimesi olan enfüs/أنفس ise nefis/نفس kelimesinin çoğuludur. Nefs sözlükte “ruh, insan, her şeyin kendisi, ahlak, su, kan, can, azamet, kibir, himmet, izzet, haset, rağbet, şerre davet eden ve kişiyi mahzurlu şeylere düşüren kuvve” gibi manalara gelmektedir (Ferâhîdî, 2002, c. 4, s. 249; İbn Düreyd, 1987, s. 848; Ezherî, 1964, c. 13, s. 7-9; Askerî, s. 203).

Nefs kelimesinin Kur’an’da on çeşit anlamda kullanıldığını ifade eden Dâmegânî bunları kalp (en-Necm 53/141), kendi (et-Tövbe 9/128), insan (el-Mâide 5/45), bazısı (el-Bakara 2/85), ruh (el-En’âm 6/93; ez-Zümer 39/42), ehl-i din/aynı dine mensup kimseler (en-Nisâ 4/29), insanın kendi nefsi (en-Nisâ 4/66), cezalandırma (Âl-i İmrân 3/30), anne (Nûr 29/12) ve gayb (el-Mâide 5/116) şeklinde sıralamaktadır (Dâmegânî, 1983, s. 462-463). İbnü’l-Cevzî ise nefis kelimesinin müfessirlere göre Kur’an’da Âdem (en-Nisâ 4/1), anne (Nûr 29/12), topluluk (Âl-i İmrân 3/164), ehl/aile (el-Bakara 2/54), ehl-i din/aynı dine mensup kimseler (Nûr 29/61; el-Hucurât 49/61), insan (el-Mâide 5/45), bazısı (el-Bakara 2/85) ve

kendi canı (en-Nisâ 4/66) olmak üzere sekiz anlamda kullanıldığını ifade etmektedir (İbnü'l-Cevzî, 1987, s. 596-597).

Konumuz itibariyle bakmak gerekirse Kur'an'da ktl/قتل köklerinin enfüs/أنفس kelimesiyle birlikte kullanıldığı yerlerde nasıl anlaşıldığı/anlaşılması gerektiği önemlidir. Bunun için de öncelikle bu kelimelerin Kur'an'da birlikte kullanıldığı yerlerin tespiti gerekmektedir. Bu kullanımlar, Kur'an içerisinde toplamda dört âyette bulunmaktadır. Bütün bu yerlerde geçen ktl/قتل köklerinin fiil formunda olup iki yerde "فَاقْتُلُوا" ve "اقْتُلُوا" şeklinde emir, bir yerde "تَقْتُلُونَ" şeklinde muzari ve son olarak bir yerde de "لَا تَقْتُلُوا" şeklinde nehy formunda kullanıldıkları görülmektedir. Buralarda ktl/قتل köklerine ve onlarla bağlantılı olarak enfüs/أنفس kelimelerine verilen manalar nelerdir ve bu anlamlandırmalarda bağlamın etkisi var mıdır? Buradan itibaren Kur'an'da ktl/قتل ve enfüs/أنفس kelimelerinin birlikte kullanıldığı yerler üzerinde durulacak ve ilgili yerlerde müfessirlerin nasıl izahlarda buldukları tespit edilmeye çalışılacaktır.

Katlü'l-enfüs İfadelerinin Kur'an'da Kullanımı

Kur'an'da ktl/قتل köklerinin enfüs/أنفس kelimesiyle birlikte kullanıldığı yerler, yukarıda da belirtildiği üzere toplamda dört tanedir. Bu âyetlerden ikisinin İsrâiloğullarından bahsedilen bağlamlarda (el-Bakara 2/54, 85), diğer ikisinin ise müslümanlara yönelik olarak kullanılan ifadeler bağlamında (en-Nisâ 4/29, 66) zikredildiği görülmektedir.

Katlü'l-enfüs İfadelerinin İsrailoğulları ile İlgili Kullanımı

İki âyet-i kerime de ktl/قتل ve enfüs/أنفس kelimelerinin İsrâiloğulları ile ilgili olarak kullanıldıkları müşahede edilmektedir. Buralarda katlü'l-enfüs "Allah tarafından emredilen, yapıldığı zaman bağışlanmaya vesile olan bir tövbe vasıtası" görünümündedir. Bu âyetlerden ilki Bakara sûresinde yer almaktadır. Bakara sûresinin 47. âyetinden itibaren İsrâiloğullarına bahşedilen nimetlerin hatırlatılması ve buna mukabil onların özellikle ceza gününe hazırlıklı olmaları konusunda uyarılmaları söz konusu olmuştur. İlgili âyetlere göre İsrailoğullarına sunulan nimetlerin başında onların Firavun ve taraftarlarından kurtarılmaları vardır. Öncelikle İsrailoğulları, onlardan erkek çocukların boğazlanıp kızların sağ bırakılması şeklindeki azaptan kurtarılmışlardır. İkinci olarak ise Firavun ve taraftarları Hz. Mûsâ ve inananların ardına düştükleri bir sırada denizde boğulmak suretiyle cezalandırılmışlar, böylece Hz. Mûsâ ve inananlar necata kavuşmuşlardır. Bundan sonraki âyete göre Hz. Mûsâ, yüce Allah ile kırk gece sözleşmesi sebebiyle kavminden ayrılmış ve bu esnada İsrâiloğullarından bazıları buzağıya tapmışlardır. Kavminin yanına döndüğü zaman Hz. Mûsâ, buzağıya tapmak gibi menfur bir manzarayla karşılaşınca onlara tepki olarak bazı sözler söylemiştir. İşte bu, Bakara sûresinin 54. âyetinde şu şekilde ifade edilmiştir:

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ أِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِتَخَافِكُمْ الْعَجَلِ فَتَوَبُوا إِلَىٰ بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ

"Mûsâ kavmine demişti ki: "Ey kavimim! Şüphesiz siz buzağıyı (tanrı) edinmekle kendinize zulmettiniz. Onun için yaratana tövbe edin de nefislerinizi öldürün. Öyle yapmanız yaratıcınızın katında sizin için daha iyidir; böylece Allah tövbenizi kabul etmiş olur. Çünkü acıyıp tövbeleri kabul eden ancak O'dur" (el-Bakara 2/54).

Taberî, "Âyette buzağıya tapmak suretiyle irtidad edenlere, tövbelerinin 'nefislerini öldürmek' olduğu bildirilmiştir." görüşündedir. Onun naklettiğine göre bu âyetle ilgili

olarak yapılan açıklamalardan bazıları şöyledir: Saîd b. Cübeyr ile Mücâhid “Bazıları bazılarını hançerle saldırdılar ve birbirlerini öldürdüler. Adamlar uzak veya yakın demiyorlardı. Sonunda Mûsâ elbisesiyle işaret etti de onlar ellerindekileri attılar ve neticede yetmiş bin kişinin öldüğü ortaya çıktı. Allah Mûsâ’ya “Bu kadar yeter!” diye vahyetmişti de Mûsâ, bu vahiy doğrultusunda elbisesini göstermişti.” demişlerdir. Yine Mücahid’den nakledildiğine göre Hz. Mûsâ Rabbinin emri gereğince onların bazısını bazısını hançerlerle öldürmelerini emretmişti de bir kimse babasını ve oğlunu bile öldürmeye girişmişti ki neticede Allah onların tövbesini kabul etti. İbn Abbas’tan nakledildiğine göre ise Hz. Mûsâ kavmine Rabbinin emri doğrultusunda “nefislerini öldürmelerini” emretmişti. Bunun üzerine buzağıya tapanlar oturmuşlar, buzağıya tapmayanlar ise ellerine hançerleri almışlardı. Bu sırada şiddetli bir karartı meydana gelmiş ve bazıları bazılarını karartı açılıncaya dek öldürmüşlerdi. Sonunda yetmiş bin ölü meydana gelmişti. Bu durum, onlardan öldürülen kimseler için tövbe olduğu gibi kalanlar için de tövbe olmuştu. Katâde’ye göre ise bu öldürme işi onlardan öldürülenler için şahadet olurken diri kalanlar için ise tövbe sayılmıştır (Taberî, 2001, c. 1, s. 679-682).

Bu âyette yer alan “فَاَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ” ifadesinin; bazıları bazılarını öldürsün (Mukâtil, 2002, c. 1, s. 120; Zemahşerî, 2009, s. 77), öldürülmeye teslim olun (Mâverdî, c. 1, s. 122) ve günahsız olan günahkârı öldürsün (Begavî, 1988, c. 1, s. 96) gibi manalara geldiği ifade edilmiştir. Görüldüğü üzere beyanî yöntemi esas alan tefsirlerde bağlama uygun izahlarda bulunulmuştur. Taberî’nin naklettiği bağlamla ilgili bilgiler genel itibariyle kabul görmüş, ifade İsrailoğullarıyla ilgili olarak çoğunlukla “onların bazılarının bazılarını öldürmesi” şeklinde anlaşılmıştır.² Râzî ise ilgili ifadenin tefsirinde şöyle bir mana inceliğine işaret etmektedir: Bu beyan, tövbenin nefsi öldürmekle gerçekleşeceğini değil tövbenin ancak nefsi öldürmekle tamam olacağını ifade etmektedir. Zira Allah, Mûsâ’ya (a.s.) “mürtedin tövbesinin ancak öldürülmekle tamam olacağını” bildirmiştir. Söz konusu hüküm, “kasten adam öldürme cezasına” benzemektedir. Nitekim bu suçun da tövbesi ancak kişinin kendisini, maktulün velisine teslim etmesiyle tamam olur; onlar da ya razı olurlar (yani katili affederler) ya da onu öldürürler (yani öldürülmesini isterler) (Râzî, 1981, c. 3, s. 85). Râzî’nin bu beyanları, İslâm hukukunda bile ölüm cezası olan günahların olduğuna işaret etmesi bakımından önemlidir. Zira âyete literal anlam verilemeyeceği yönündeki izahlara bakıldığında bu görüşler -ki Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025) da bu fikirdedir- “müfessirlerin ‘İsrâiloğullarının kendilerini bizzat kendi elleriyle öldürmedikleri’ konusunda icmâ ettikleri” ve “ölümden sonra mükellefiyet olmadığı için öldürmeyi emretmekte bir maslahat bulunmadığı” gibi hükümlere dayanmaktadır (Râzî, 1981, c. 3, s. 86-87). Hatta bu anlayışa “Hiçbir peygamber ‘Kendinizi bizzat öldürün, intihar edin!’ demez.” (Çantay, 1996, c. 1, s. 29) şeklinde bir ön kabulün de etkisi olduğu söylenebilir.

Burada işârî/tasavvufî tefsirlerin ilgili beyanı nasıl yorumladıkları sorusu akla gelmektedir. Zira İslâmî gelenekteki irfanî yapının tefsir hareketlerine yansımaları sonucu ortaya çıkan bu tür te’villerde sūfînin, seyrü sülûk tecrübesi neticesinde içine

² İlgili ifadeye meallerde kahir ekseriyetle mecazi anlam yüklendiğinden bahseden bir araştırmacı, Muhammed Hamidullah’ın ise “Kendinizi öldürün!” şeklinde mana verip “Putlara tapmaktansa kendinizi öldürmeniz daha iyidir.” diye bir dipnot düştiğinden söz etmiştir. Buna karşılık ise “Bu yorumdan, puta tapma cezasının intihar olduğu neticesi çıkar ki semavi kutsal kitaplarda bu tür bir cezaya rastlanmamaktadır.” beyanında bulunmuştur. bk. Durmuş, 2003, s. 32; Ayrıca ifadenin meal ve tefsirlerde nasıl izah edildiği ile ilgili bilgi ve yorumlar için bk. Erdal, 2006, s. 186-198; Maden ve Yiğitoğlu, 2018, s. 425-446.

doğan sezgilerle (keşif ve ilhamla) Kur'an ifadelerini yorumlamaya çalışması söz konusudur. Bâtînî mananın hedeflendiği bu te'vil çalışmalarında bağlam ne kadar gündemdedir? Bu soruya cevap verebilmek için bu sahada öne çıkmış bazı müelliflere kulak vermek yerinde olacaktır. Mesela onlardan Baklî (ö. 606/1209), “فَأَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ” ifadesine “Gayret kılıçlarıyla nefislerinizi öldürün!” diye mana vermiştir. Onun naklettiğine göre bu beyanla ilgili olarak “Allah'a itaat ile nefislerinizi öldürün, sonra da fiil söz ve taatlerinizden tövbe edin!”, “Kulluk yolundaki ilk adım olan tövbe; şehvetleri terk etmek ve lezzetleri kesmek suretiyle nefsi öldürmekle olur.” ve “Nefislerinize karşı koyarak onları öldürün!” gibi izahlar da yapılmıştır (Baklî, 2008, c. 1, s. 49-51). Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221) ise “Hevâyı kontrol altında tutmak suretiyle (nefsinizi öldürün)! Zira Allah'tan başka varlıklara hevâ ile kulluk edilir, Firavun hevâ ile rubûbiyet iddiasında bulunmuş, İsrailoğulları buzağya tapmış, İblis hevâ ile yüz çevirip büyülenmiş, Âdem hevâ ile ağaçtan yemiş ve hevâ ile yıldızlarla putlara tapılmıştır.” diye izah etmiştir (Kübrâ, 2009, c. 1, s. 167).³ *Tefsîru İbni'l-'Arabî*'de ise bu ifadeyle ilgili olarak iki açıklama vardır. Bunlardan birincisi “Riyâzet⁴ kılıcıyla, nefsi hazlardan ve özgürce kendine mahsus olarak yaptığı fiillerden men etmek suretiyle, nefsin kendisiyle hayat bulduğu hevâyı kontrol altına alarak nefislerinizi öldürün!” şeklindedir. İkinci açıklama ise şöyledir: “Kalp, kuvvelerine ‘Siz nefse kulluk etmekle haklarınızı eksiltiniz, yaratanınıza O'nun hidayet nuru ile dönün, nefislerinizi riyâzetle alışık olduğunuz şeylerden men edin, onları hevânın galebesi ile içine düştükleri ârizî hayattan öldürün (kurtarın) ki aslî bir hayata erişin ve tövbeniz kabul edilsin!’ diye ilham etmiştir” (İbnü'l-Arabî, 1816, c. 1, s. 38).⁵ Görüldüğü üzere yalnız işârî manayı hedefleyen tefsirlerde tamamen bağlamdan bağımsız yorumlar ortaya konulmuş, nefsi öldürmenin “şehvetleri terk etmek ve lezzetleri kesmek” ile gerçekleşeceği gibi hususlar beyan edilmiştir.

Tefsirde işârî manaya önem atfetmekle birlikte bu tür izahlara ikinci derecede yer veren ve öncelikle bağlama göre açıklamalarda bulunan müfessirler de olmuştur. Mesela Bursevî (ö. 1137/1725), yukarıdaki âyetin tefsirinde “فَأَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ” ifadesini önce “Sizden günah işlememiş olanlar, günah işleyenleri öldürsün!” şeklinde açıklamıştır. Burada “فَأَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ” kullanımının müminlerin kardeş sayılmalarından yani bir kimsenin kardeşinin sanki kendi canı olarak görülmesinden kaynaklandığını ifade eden müfessir, ilgili âyette “فَأَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ” (el-Hucurât 49/11) beyanındaki gibi bir kullanım olduğunu, enfüs/أنفُس kelimesinin zikredilip (din yönüyle) kardeşlerin kastedildiğini belirtmiştir. Bu yöndeki izahların ardından “فَأَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ” ifadesine “Hevâyı engellemek suretiyle nefislerinizi öldürün!” gibi anlamlar da veren müfessir, batında nefsin öldürülmesinin zor bir iş olduğunu, bunun ancak sıdk kılıcıyla ve Hakk'ın yardımıyla yine Hakk'ın seçkin kullarına müyesser olacağını bildirmiştir (Bursevî, 1911, c. 1, s. 139).

Âlûsî (ö. 1270/1854) de bu kategoride değerlendirilebilecek bir müfessirdir. Zira o, öncelikle katl kelimesinin “ruhun çıkarılması” anlamına geldiği konusunda müfessirlerin icmâ ettiklerini beyan etmiştir. Âlûsî'ye göre katl, âyetteki muhatapların tövbesi ise ya

³ Bu çalışmada kullanılan nüshada eser, Necmeddîn el-Kübrâ'ya nispet edilmiştir. Ancak onun Kur'an'ın başından Zâriyât sûresinin 17. âyetine kadarki kısmı tefsir ettiği, sonra eseri onun öğrencisi olan Necmeddîn-i Dâye'nin (ö. 654/1256) devam ettirdiği, daha sonra da Simnânî (ö. 736/1335) tarafından eserin eksik kalan yerleri yazılmak suretiyle tamamlandığı ifade edilmiştir. bk. Aydar, 2021, s. 124-125.

⁴ Nefsi, ahlaki güzelliklerle donatmak için yapılan çalışmalardır. bk. Cürçânî, 2003, s. 183.

⁵ Bu eser, bazı yazmalarında *Te'vilâtü'l-Kur'ân* adıyla Abdürrezzâk b. Muhammed el-Kâşânî'ye (ö. 736/1335) nispet edilmiştir. Mesela bk. Kâşânî, 1600, s. 305a; Süleyman Uludağ da eserin yanlışlıkla İbnü'l-Arabî'ye (ö. 638/1240) nispet edilmiş olabileceğinden bahsetmektedir. bk. Süleyman, 2002, c. 25, s. 5-6.

onlara mahsustur ya da Mûsâ'nın (a.s.) şeriatında genel olarak mürtedin tövbesi katl iledir. Burada lafzın zahirine göre onların "bizzat kendilerini öldürmekle" emrolunduklarının anlaşıldığını beyan eden müfessir, bazı rivayetlerde yer alan "bazılarının bazılarını öldürmekle emrolunduğu" şeklindeki izahlara göre bunun "Bir kısmınız diğerlerini öldürsün!" anlamına geldiğini ifade etmiş ve buna diğer âyetlerde geçen "وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ" (en-Nisâ 4/29) ve "وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ" (el-Hucurât 49/11) kullanımlarını örnek göstermiştir. "فَاقتلوا أنفسكم" ifadesini bazı kimselerin "Nefislerinizi zelil kılın!" şeklinde yorumladıklarına da değinen Âlûsî, "Rivayetler olmasaydı tefsir olarak bu görüşü beyan edebilirdim." demiştir (Âlûsî, c. 1, s. 260).

Kur'an'da katl/قتل ve enfüs/أنفس kelimelerinin İsrâiloğulları ile ilgili olarak beraberce kullanıldıkları ikinci âyet de Bakara sûresinde olup şöyledir:

ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ وَتُخْرَجُونَ فَرِيقًا مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ تَطَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْإِيمَةِ وَالْعَدْوَانِ وَإِنْ يَأْتِوكُمْ أَسَارَى تَفَادَوْهُمْ وَهَوْ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَمَا جَزَاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذَلِكَ مِنْكُمْ إِلَّا جِزَاءُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يُرَدُّونَ إِلَى أَسَدِّ الْعَذَابِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ

"Sonra işte şimdi sizler birbirinizi öldürüyorsunuz; içinizden bir kesimi yurtlarından sürüyor, onlara karşı kötülük ve düşmanlıkta birbirinize arka çıkıyorsunuz. Esirler olarak size geldiklerinde de fidye verip kendilerini kurtarıyorsunuz. Hâlbuki onları sürgün etmek size haram kılınmıştı. Yoksa siz kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? İçinizden bu şekilde davranan birinin dünya hayatındaki cezası ancak rezil rüsva olmaktır; kıyamet gününde ise onlar azabın en şiddetlisine itilirler. Allah sizin yapmakta olduğunuzdan habersiz değildir" (el-Bakara 2/85).

Bu âyetin metinsel bağlamına bakıldığında İsrâiloğulları'ndan alınan sözlerin ifade edildiği görülmektedir. Buna göre yüce Allah onlardan, yalnız Allah'a kulluk etmeleri, ana-baba yakın akraba yetim ve yoksullara iyilikte bulunmaları, insanlara güzel söz söylemeleri ve namazı kılıp zekâtı vermeleri hususlarında söz almıştı (el-Bakara 2/83). Ayrıca kendilerinin kanlarını dökmemeleri ve kendilerini yurtlarından çıkarmamaları konularında da söz almış, onlar da bunları kabul etmişlerdi (el-Bakara 2/84). Sûrenin 85. âyetinde ise İsrâiloğullarının verdikleri bu sözleri tutmadıkları beyan edilmekte ve en önce de onların "kendilerini öldürmeme" yasağını çiğnedikleri ifade edilmektedir. Tefsirlerde zikredilen tarihsel bağlama göre ise "ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ" diye bahsedilenler, Hz. Peygamber zamanındaki Yesrib (Medine) yahudilerinden Kureyza ve Nadîroğullarıdır. Bunlardan Kureyzaoğulları Araplardan Evs kabilesiyle, Nadîroğulları da Hazrec kabilesiyle müttefik olmuşlardı. Bunun sonucu olarak onlarla birlikte savaşıyorlar ve iki yahudi kabilesinden herhangi bir kimse esir edilirse onun için birleşip fidye ödüyorlardı. Bu konuda Araplar onları kınayınca da "Biz fidye ile emrolunduk ve onlarla savaşmak bize haram kılındı." diyorlar, "O hâlde niçin savaşıyorsunuz?" sorusuna ise "İttifak ettiğimiz kimselerin rezil olmasını istemiyoruz." cevabını veriyorlardı (Vâhidî, 2009, c. 3, s. 116-117; Bursevî, 1911, c. 1, s. 175). Neticede âyette "تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ" şeklinde geçen ifade, tefsirlerde genellikle zikredilen bağlamlara uygun bir şekilde "birbirinizi öldürüyorsunuz" diye anlaşılmıştır (Mukâtil, 2002, c. 1, s. 120; Semerkandî, 2002, c. 1, s. 134; Begavî, 1988, c. 1, s. 117). Bu ifadeyle ilgili olarak işâri tefsirlerden mesela *Tefsîru İbni'l-'Arabî*'de "Azgınlığınız ve hevâyâ uymanız sebebiyle nefislerinizi öldürüyorsunuz!" (İbnü'l-Arabî, 1816, c. 1, s. 50) şeklinde bir mana verilirken Bursevî ve Âlûsî'nin tefsirlerinde tarihi bağlamın anlatıldığı ve bağlamın dışında bir mananın verilmediği görülmektedir (Bursevî, 1911, c. 1, s. 174-175; Âlûsî, c. 1, s. 313-315).

Katlü'l-enfus İfadelerinin Müslümanlar ile İlgili Kullanımı

Kur'ân-ı Kerîm'de ktl/قتل kökünün enfus/أنفس kelimesiyle birlikte müslümanlara yönelik olarak kullanıldığı âyetler de iki tanedir. Bunların birincisi olan Nisâ sûresinin 29. âyetinde öncelikle karşılıklı rızaya dayanan ticaret dışında malların haksızlıkla yenmesi yasaklanmış ve "Kendinizi öldürmeyin!" buyruğu bu yasaklamanın ardından şu şekilde zikredilmiştir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَجِيمًا

"Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret dışında mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin ve kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir."

Yukarıdaki "وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ" beyanı da genellikle "Birbirinizi öldürmeyin!" şeklinde anlaşılmalı ve âyetteki üslup ile "mümin bir kimsenin diğer bir mümini öldürmesinin, aynı dine mensup olmaları sebebiyle kendini öldürmek gibi kabul edildiği" vurgulanmıştır (Mukâtil, 2002, c. 1, 368; Taberî, 2001, c. 6, s. 637; Mâtürîdî, 2007, c. 3, s. 182). Hatta bu ifadenin "Birbirinizi öldürmeyin!" anlamına geldiği konusunda müfessirlerin hemfikir oldukları söylenmiştir (Râzî, 1981, c. 10, s. 74; Kurtubî, 2006, c. 6, s. 259). Bununla birlikte bazı müfessirlerin, bu icmâi nakletmekle birlikte farklı anlayışların imkânını da dile getirdikleri görülmektedir. Mesela Zemahşerî (ö. 538/1144) âyette geçen "Kendinizi öldürmeyin!" ifadesinin "Sizin cinsinizden yani mümin olanları öldürmeyin!" anlamına geldiğini, Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) de bu beyana "Kardeşlerinizi öldürmeyin!" anlamını verdiğini belirttiğinden sonra "Bazı cahillerin yaptığı gibi kişi kendisini öldürmesin!" anlamına da gelebileceğini ifade etmiştir. Ona göre Amr b. Âs, bu âyeti te'vil etmek suretiyle soğuşun (verebileceği zarardan) korku sebebiyle teyemmüm edilebileceğine hükmetmiş, Hz. Peygamber de onun bu anlayışına karşı çıkmamıştır (Zemahşerî, 2009, s. 233).⁶

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) de öncelikle hitap hakkındaki icmâdan bahsedenlerdendir. Bundan sonra ise ifadenin "insanların kendi kendilerini öldürmelerine dair bir nehiy olup olmadığı" konusunda ihtilaf edildiğini dile getirmiştir. Onun naklettiğine göre bazı âlimler, "mümin bir kimseye, intihar etmesinin yasaklanmasının caiz olmadığı" görüşündedirler. Bu görüşte olanlara göre mümini, kendini öldürmekten caydıracak birtakım sebepler bulunmaktadır. Dünyada onu bu işten geri bırakacak şeyler, şiddetli bir elem ve büyük bir kınamadır. Mümini, ahiret bakımından intihardan alıkoyacak şey ise bu işi yapanın büyük bir azaba müstahak olacağıdır. Bu caydırıcı şeyler dolayısıyla mümin kişi, intihar etmez. Durum bu şekilde olunca da, mümine intiharı yasak etmenin bir anlamı olmaz. Bu durumda bu nehyin, kendi kendini öldürme hususunda Hinduların inandığı gibi bir inanç geliştiren kimseler hakkında olması mümkündür. Böyle bir şey ise müminden sadır olmaz. Râzî, bu düşüncede olanlara ise şu şekilde bir cevap verilebileceğini ifade etmektedir: "Mümin bir kimseye, Allah ve ahirete inandığı hâlde, öyle üzüntü ve eziyetler arız olabilir ki bu durumda ona kendini öldürme daha kolay gelebilir. İşte bundan dolayı pek çok müslümanın intihar ettiği görülmektedir. Durum böyle olunca, bu nehyin bir faydası var demektir. Yine bu beyanın şöyle de bir manaya gelme ihtimali vardır: "Adam öldürmek, dinden dönmek ve evli iken zina etmek gibi sebeplerden dolayı öldürülmeyi hak edecek işler yapmayın!" Sonra yüce Allah, kullarına acıdığı ve merhamet ettiği için onlara,

⁶ Rivayetin kaynağı için bk. Ebû Dâvûd, "Tahâret", 124.

meşakkat ve sıkıntı getirecek şeyleri yasakladığını beyan etmiştir. Râzî'nin naklettiğine göre âyette geçen "Kendinizi öldürmeyin!" ifadesiyle ilgili şu izah da yapılmıştır: Yüce Allah, İsrâiloğullarına tövbe ve hatalarından kurtuluş vesilesi olmak üzere, kendilerini öldürmelerini emretmiştir. Ümmet-i Muhammed'e ise çok merhametli olan Allah, onları bu ağır mükellefiyetlerle sorumlu tutmamıştır (Râzî, 1981, c. 10, s. 74).

Kurtubî (ö. 671/1273) de ilgili ifade hakkındaki icmâdan bahsettikten sonra lafzın "Bir kimse dünyaya olan hırsı ve mal isteği uğrunda kendisini öldürmesin!" veya "Kızgınlık veya öfke hâli içinde kendinizi öldürmeyin!" anlamlarına gelebileceğini ifade etmiştir. Hatta onun da burada "Amr b. Âs'ın Zâtüsselâsil gazvesinde ilgili âyeti delil getirerek soğuk suyla gusletmemesi ve Hz. Peygamber'in de buna onay vermesi hadisesini" anlattığı görülmektedir (Kurtubî, 2006, c. 6, s. 259).

Yukarıdaki örneklere göre bazı müfessirlerin "Kendinizi öldürmeyin!" yasağını öncelikle bağlamla ilgili açıklasalar ve hatta bu konuda icmâdan bahsetseler bile ifadenin bağlamdan bağımsız da anlaşılabilirliği kanaatinde oldukları söylenebilir. Hatta Amr b. Âs'ın olayı da onlara göre bu konuda önemli bir delil teşkil etmektedir.

Görünüş itibarıyla intiharı yasaklama konusunda en açık beyan olan ve bu hususta en kuvvetli delil olarak düşünülebilecek bir mahiyette bulunan söz konusu ifadenin, müfessirler tarafından çoğunlukla intihar ile ilgili olarak yorumlanmaması ise özellikle âyetin metinsel bağlamıyla ilgili olsa gerektir. Zira yukarıda da dikkat çekildiği üzere ilgili beyan, servetin elde edilmesi için kullanılan miras ve mehir gibi meşru usullerden bahseden âyetler grubundan sonra gelen bir âyet içerisinde, meşru ticaretten söz eden ve bu yollar dışında kalan bâtil kazanç yollarını yasaklayan bir bağlamda zikredilmiştir. Bununla birlikte özellikle Bakara sûresinde bulunan *وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ* "Allah yolunda harca. Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. Yaptığınızı güzel yapın; Allah güzel yapanları sever." (el-Bakara 2/195) âyetindeki "Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın!" ifadesi, "وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ" beyanını "Kendinizi öldürmeyin!" şeklinde anlamaya imkân verebilir. "Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın!" ifadesi, her ne kadar daha çok "İnfak etmemek suretiyle kendinizi tehlikeye atmayın!" (Taberî, 2001, c. 2, s. 200-205; Mâverdî, c. 1, s. 251) şeklinde anlaşılırsa da tehlikenin "kişiyi helake götüren her şey" (Begavî, 1988, c. 1, s. 215) manası ile ilgili olarak beyanın, "Kendinizi helake götürecektir şeyler yapmayın!" ve hatta "İntihar etmeyin!" diye de anlaşılması mümkündür. Kaldı ki Hz. Peygamber'in hadislerinde intihardan sakındırmaya yönelik ifadeler bulunmaktadır.⁷ Hz. Peygamber'in hükümlerinin de nihayetinde Kur'an'ın hükümlerinin beyanı olduğu ve *وَمَا أَنْتُمْ بِالرُّسُولِ فَخُذُوا* "Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan da sakının!" (el-Haşr 59/7) emri gereği, hadislerde temas edilen bir yasağın Kur'an'da olmadığını söylemek pek de isabetli gözükmemektedir.

Bu âyetle ilgili olarak işârî tefsirlerde geçen izahlar da çeşitlilik arz etmektedir. Mesela *Tefsîru't-Tüsterî*'de "وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ" beyanı "Günahlarla, (günah işlemek konusunda) ısrar ile ve istikamete dönüşün beraberindeki tövbeyi terk ederek kendinizi helak etmeyin!" diye açıklanmıştır (Tüsterî, 2004, 130). Baklî ise hitabın üns ve bast ehline yönelik olduğunu ve "Mutmain nefislerinizi mücâhede ve riyâzet ile öldürmeyin! Ruhanî

⁷ Mesela bk. Buhârî, "Cenâ'iz", 84, "Edeb", 44; Müslim, "İmân", 175, 176, 177; Tirmizî, "Tıb", 7; Nesâî, "Eymân", 7.

kalplerinize ubudiyet içre olan cahilliğin meşakkatini yüklemeyin! Kutsî ruhlarınızı bidayette uygun olmayan şeylere sevk etmek suretiyle, onlara eziyet etmeyin! Çünkü bunlar, âşık ruhların müşâhedeler âleminde uçuşunu engeller ve onlara mükâşefe nurları kapalı kalır." anlamına geldiğini belirtmiştir (Baklı, 2008, c. 1, s. 240). Necmeddîn-i Kübrâ da ilgili âyette yüce Allah'ın kişinin hâlini ifsat edecek şeyleri anlatıp bunlardan sakındırdığını ve imanın hususiyetlerine işaret ettiğini belirtmektedir. Ona göre âyetteki "وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ" beyanı "Mallarınızı nefislerinizin istekleri uğrunda harcayarak (kendinizi öldürmeyin)!" anlamına gelmektedir (Kübrâ, 2009, c. 2, s. 137).

Bursevî "وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ" ifadesine öncelikle "Hint cahillerinin yaptığı gibi kendinizi öldürmeyin!" anlamını vermiştir. Sonra ifadenin "Canı tehlikeye atmak suretiyle kendinizi öldürmeyin!" veya "Dünya ve ahirette helake sürükleyecek veya zelil edecek günahları işlemek suretiyle kendinizi öldürmeyin!" manalarına da gelebileceğini, gerçek öldürmenin de bu olduğunu beyan etmiştir. Bursevî'nin burada nefis ile kastedilenin "sizin cinsinizden olan kimseler yani müminler" olduğunun söylendiğine de temas ettiği görülmektedir. Müfessirin âyetin tefsirine "burada meşru olmayan kazanç yollarının yasaklanıp meşru olan yolların teşvik edildiğinden bahsedildiğini" ifade ederek başlamakla birlikte, ilgili ifadeye bu izahtan tamamen bağımsız manalar vermesi dikkat çekicidir. İkinci verdiği mana da bağlam dışı kabul edilebilecek bir izah olan müfessir, burada Amr b. Âs'ın zikri geçen âyeti te'vilini de delil olarak getirmiştir (Bursevî, 1911, c. 2, s. 195).

Âlûsî'nin tefsirinde ise önce "Bazınız bazınızı öldürmesin!" izahı yapılmış, bundan sonra da ilgili ifadeye "Batıl yolla kazanılan malları yemek gibi cezalandırılmayı hak edecek günahlar işlemek suretiyle kendinizi helak etmeyin!" manasının verildiği belirtilmiştir. Burada "insanın kendini öldürmesinin yasaklandığına" dair bir yorumdan da bahseden Âlûsî, "Gücünüz yetmeyecek kimselerle savaşmak suretiyle savaşta kendinizi riske atmayın!", "Düşman beldelerinde ticaret yapmayın ki bu durumda kendi başınıza kalırsınız!" gibi izahların da yapıldığını belirtmiştir. İfade ile ilgili olarak "Kendinizi tehlikeye atmayın!" şeklinde yapılan izahı ise Amr b. Âs'dan nakledilen rivayetin tekit ettiğini söylemiştir. Bu âyette malı korumakla canı koruma tavsiyelerinin birleştirilmiş olmasını da malın canın kıvamını, fazilet ve kemâlini sağlayıcı pozisyonu dolayısıyla onun kardeşi gibi olduğunu belirterek tam yerinde bulmuştur (Âlûsî, c. 5, s. 16). Bu tefsirde müfessirin bağlam dışı yorumları nakletse bile metinsel bağlama riayetle izahını bitirdiği görülmektedir.

Kur'an'da ktl/قتل kökünün enfüs/أنفس ile birlikte müslümanlara yönelik olarak kullanıldığı ikinci âyet ise İslâm'da itaati anlatan âyetler grubu içerisinde yer almaktadır. Burada müslümanlara; Allah'a, peygamberine ve kendilerinden olan ülü'l-emre itaat etmeleri emredilmekte ve özellikle "her bir peygamberin ancak kendisine itaat edilmek için gönderildiği" vurgulanmaktadır (en-Nisâ 4/59, 64). Bundan sonra ise "Allah'ın resulünün verdiği hükmü gönülden kabul edip ona teslim olmayan bir kimsenin iman etmiş olamayacağı" dile getirilmektedir (en-Nisâ 4/65).⁸ Daha sonra da İslâm'daki itaat esası, farklı bir anlatım kullanılmak suretiyle şu şekilde beyan edilmektedir:

⁸ Taberî, bu âyetin nüzül sebebiyle ilgili olarak müfessirlerin iki olayı dile getirdiklerini ifade etmektedir. Bunlardan birincisine göre bu âyet, muhacirlerden Zübeyr b. el-Avvâm (ö. 36/656) ile ensardan bir kimse arasında çıkan bahçe sulamayla ilgili bir anlaşmazlık sebebiyle onların Hz. Peygamber'e müracaat etmeleri ve neticede ensârın Hz. Peygamber'in verdiği hükme "Ey Allah'ın elçisi! O, halanın oğlu olduğu için mi bu

وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنْ اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ أَوْ اخْرَجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ وَلَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَأَشَدَّ تَنبِيئًا

“Eğer onlara kendinizi öldürün yahut yurtlarınızdan çıkın diye emretmiş olsaydık, pek azı müstesna bunu yapmazlardı. Eğer kendilerine verilen öğüdü yerine getirseylerdi, bu onlar için hem daha hayırlı hem de (imanları için) daha sağlamaştırıcı olurdu” (en-Nisâ 4/66).

Mukâtil’in naklettiğine göre yahudiler “Allah bunları helak etsin, ne kadar da beyinsizler! Muhammed’in Allah’ın elçisi olduğuna şahitlik ediyorlar, kanlarını ve mallarını onun yolunda veriyorlar da hüküm konusunda onu itham ediyorlar, Allah’a yemin olsun ki yaptığımız bir tek günah sebebiyle Mûsâ (a.s.) bize emir buyurdu da öldürülenler yetmiş bini buluncaya kadar bazılarımız bazılarımızı öldürdü ve nihayet Allah bizden razı oldu. Bunu bizden başkası yapamazdı.” deyince Sâbit bin Kays “Allah’a yemin olsun, Allah biliyor ki O bize ‘kendimizi öldürmemizi’ emretseydi elbette kendimizi öldürürdük.” demişti de Sâbit’in bu sözü hakkında bu âyet nâzil oldu (Mukâtil, 2002, c. 1, s. 387). Taberî ise âyetin nüzûlüne sebep olan hadiseyi şu şekilde anlatmaktadır: Sâbit bin Kays ile bir yahudi karşılıklı övünmüşlerdi. Yahudi “Allah’a yemin olsun ki Allah bize kendimizi öldürmeyi farz kıldı da biz kendimizi öldürdük!” deyince Sâbit “Allah’a and olsun ki Allah bize ‘Kendinizi öldürün!’ diye emretseydi biz de kendimizi öldürürdük.” demişti de ilgili âyet nâzil oldu (Taberî, 2001, c. 7, s. 207).

Görüldüğü üzere âyetin tarihsel bağlamıyla ilgili olarak anlatılanlar, buradaki “*اقتلوا*” *اقتلوا*” beyanının Hz. Mûsâ’nın kavmine yöneltilen “*فأقتلوا أنفسكم*” emri gibi olduğunu ve zikri geçen ifadeye nasıl anlam veriliyorsa “*اقتلوا أنفسكم*” beyanına da aynı doğrultuda anlam verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bununla birlikte tefsirlerde Hz. Mûsâ’nın kavmine yönelik olan “*فأقتلوا أنفسكم*” emrine mana vermedeki ihtilafın, bu âyette geçen “*اقتلوا أنفسكم*” ifadesine de yansıdığı görülmektedir. Zaman zaman müfessirlerin farklı iki âyette geçen bu ifadelerle verdikleri mananın, onların tarihsel bağlamı veya metinsel bağlamı öne çıkarmalarıyla ilgili olarak da değiştiği söylenebilir.

Mâtürîdî’nin naklettiğine göre bu âyette geçen “*اقتلوا أنفسكم*” ifadesi hakkında müfessirler iki tür görüş beyan etmişlerdir. Bir kısım müfessirler “Her bir kimsenin kendini öldürmesidir.” demiş, bunların dışındaki müfessirler de “Bazı kimselerin diğerlerini öldürmesidir.” diye izahta bulunmuşlardır. Mâtürîdî’ye göre ifadenin “her bir kimsenin kendini öldürmesi” şeklinde anlaşılması, şu iki husustan dolayı mümkün gözükmemektedir: Öncelikle “kendini öldürmek” hiç kimsenin tahammül edemeyeceği şiddetli bir şeydir. Hâlbuki yüce Allah, “bir kimseyi ancak gücünün yettiğiyle yükümlü tutacağını” beyan buyurmuştur (el-Bakara 2/286). İkinci olarak da kendini öldürmede neslin kesilmesi ve halkın yok edilmek için yaratılması söz konusudur ki halkın yok edilmek üzere yaratılmasında herhangi bir hikmet yoktur. “*اقتلوا أنفسكم*” beyanı, “bazı kimselerin diğerlerini öldürmesi” diye kabul edildiği takdirde ise bu onların “düşmanla mücadele etmeleri, evden çıkmaları ve hicret etmeleri” gibi kendisiyle emroldukları şeyler arasında telakki edilebilir (Mâtürîdî, 2007, c. 3, s. 315-316). Bu ifadelerden

şekilde hüküm veriyorsun?” diyerek itiraz etmesi üzerine nâzil olmuştur. (Rivayetin kaynağı için bk. Buhârî, “Mûsâkât”, 6, 7, “Sulh”, 12, “Tefsir”, 12; Müslim, “Fezâil”, 129.) Diğer görüşe göre ise âyet, Allah’ın “Sana indirilene ve senden önce indirilenlere inandıklarını ileri sürenleri görmedin mi? Onu tanımamaları kendilerine emredildiği hâlde tâgûtun önünde mahkemeleşmek istiyorlar.” (en-Nisâ 4/60) şeklinde bahsettiği bir münafıkla bir yahudi hakkında nâzil olmuştur ki Taberî ilgili âyetin siyakına göre bu sebebin daha uygun olduğunu belirtmektedir. bk. Taberî, 2001, c. 7, s. 201-205.

anlaşıldığına göre Mâtürîdî âyette geçen “ان اَقْتُلُوا انْفُسَكُمْ” ifadesini, “Bir kısmınız diğerlerini öldürsün!” şeklinde mana vermeyi tercih etmektedir. Hâlbuki o, Bakara sûresinde “فَاَقْتُلُوا انْفُسَكُمْ” şeklinde geçen ifadenin müfessirler tarafından çoğunlukla hakiki manaya alınarak izah edildiğini, te’vil ve tefsir ehlinin bu hususta icmâi olmasa kendisinin bu sözü hakiki manaya değil de mecazi manaya hamlederek “ibadet etmek ve meşakatlere katlanmak suretiyle nefisleri yormak” şeklinde anlamayı daha uygun bulduğunu ifade etmektedir (Mâtürîdî, 2007, c. 1, s. 128).

Râzî'nin beyanına göre ise Nisâ sûresinin 66. âyetinde konu edilen kimseler, müfessirler tarafından “önceden zikri geçen münafıklar” veya “mümin münafık herkes” şeklinde iki türlü anlaşılmıştır. “Hitap, münafıklarla ilgilidir.” görüşünde olanlara göre bu âyet, onları samimiyete ve münafıklığı bırakmaya teşvik ediyor demektir. Buradaki beyanın genel olup mümin münafık herkese yönelik olduğunu kabul edenlere göre ise âyetteki “kalîl/قَلِيلٌ” müminleri ifade etmektedir (Râzî, 1981, c. 10, s. 171-172). Dikkat edilirse âyetin kimlerle ilgili olduğu hususundaki görüşlerden birincisi metinsel bağlamı öncelemiş ve buna göre âyette bahsedilenlerin münafıklar olduğunu dile getirmiştir. İkinci görüş sahiplerinin ise âyetin tarihsel bağlamını öne çıkardıkları söylenebilir. Zira Râzî, bu görüşün ardından yahudi ile Sâbit b. Kays'ın hadisesi gibi rivayetlere yer vermiştir. Ancak burada hitabın kime yönelik olduğu “ان اَقْتُلُوا انْفُسَكُمْ” beyanına verilen manayı değiştirmemiş gözükmektedir. En azından Râzî bu görüştedir. Çünkü o, her iki durumda da ibareyi “kendinizi öldürmeniz” diye beyan etmiştir.

İşârî tefsir müelliflerinden Baklî; bu âyette Allah'ın ahababını şikâyet ettiğini, onların kendi rızası uğruna canlarını verme konusundaki kusurlarından söz ettiğini ve bu muhiplerin kendisine ancak muradını kendi muratlarına tercih etmekle erişebileceklerini bildirdiğini ifade etmiştir. Baklî'ye göre bu şikâyet, onların imanlarının mevki ile ilgili değildir. Zira onlar, Allah'a hamd olsun ki sıdk ihlas, iman ve yakîn üzeredirler; O'nun için namaz kılmaktadırlar. Öyleyse burada Allah, zorluk anında nefislerine karşı koyabilenlerin ancak güçlü ve muhabbetlerinde istikamet üzere olanlar olduğunu haber vermiş, bunu da “الْأَقْلِيلُ مِنْهُمْ” ifadesiyle bildirmiştir (Baklî, 2008, c. 1, s. 259). Necmeddîn-i Kübrâ da âyetteki beyanı “Mücâhede ve nefse karşı koymak suretiyle doğruluk kılıcıyla (nefislerinizi öldürün!)” şeklinde izah etmiş, burada kelâmın imanın yoklamasını yapan bir mihenk taşı mesabesinde olduğunu, çok az kimsenin bu bahsedilenleri yapabileceğini, yani bu mihenk taşında gerçek paranın (yani imanın) aşikâr olacağını belirtmiştir (Kübrâ, 2009, c. 2, s. 167). *Tefsîru İbnî'l-'Arabî*'de ise ilgili beyana “Hevâyı kontrol altına almak suretiyle nefislerinizi öldürün!” anlamı verilmiş, böylece nefsin (gerçek) hayata kavuşacağı ve (olumsuz) sıfatlarının yok edilmiş olacağı vurgulanmıştır (İbnü'l-'Arabî, 1816, c. 1, s. 154).

Sonuç

Kur'an'ı doğru anlamanın lüzumu, üzerinde tartışılmayacak bir konudur. Bu lüzumu hayata geçirirken uyulması gereken esaslar ise temelde sabit olmakla birlikte zaman zaman farklı açılımlara muhatap olabilmektedir. İşte tefsir usulü kaidelerinden olarak “bağlama riayetinin gerekliliği” de farklı uygulamalar dolayısıyla tartışılan bir esas olarak gündemdedir.

Günümüzde tefsirde bağlama riayetinin gerekliliğini savunan çalışmaların artması, bu temel kaideyi tefsir faaliyetlerinde göz ardı etmemenin önemini vurgulaması bakımından

değerlidir. Ancak Kur'an metninin mucize yapısı ve evrenselliği, zaman zaman onun bağlam dışı mesajları da muhtevelı olmasını sağlamış gözükmektedir. Zira bir metin, ne kadar üst seviyede ise o kadar farklı manaları barındırabilme özelliğine sahiptir. Kaldı ki bazen normal bir metinde bile ibarenin bağlam dışı yorumlanmaya müsait olduğu görülür. Bazı durumlarda ise bu, gereklilik hâline gelmektedir. Ancak bir metni bağlam dışı anlarken de keyfilikten kaçınmak, son derece önem arz etmektedir. Bu bakımdan bazı hususlara dikkat edilmesi gerekmektedir.

Bir ifadeyi yorumlarken, öncelikle tarihsel bağlamın tespit edilmesi lazımdır. Zira tarihsel bağlam, sözün muhataplarına söylendiği ortamda nasıl anlaşılması gerektiği bilgisini veren tek kaynaktır. Burada muhatapların anlayışları, sözdeki hedefin tespitinde önem arz etmektedir. Bazen muhatapın sözü yanlış anlaması da mümkündür; bu durumda metinsel bağlamın devreye sokulması gerekir ki anlayışın doğruluk bakımından sağlanması yapılabilir.

Kelâm, tarihsel bağlam ve metinsel bağlam dikkate alınarak anlaşılmaya çalışıldıktan sonra farklı mesajları havi olabilmeleri bakımından incelemeye alınmalıdır. İfadenin bulunduğu bağlamın sınırlayıcılığından kurtarılarak anlaşılması da bazı kurallara tabidir. Her şeyden önce kelâm; Kur'an bütünlüğü içerisinde ve onda verilen açık mesajlara uygun olarak anlaşılmalıdır. Sonra Hz. Peygamber'in anlayışı ve Kur'an'ı izahı büyük önem arz etmektedir. Kelâmı anlarken ulaşılan sonuçların kesinlikle Hz. Peygamber'in sahih sünnetine aykırı olmaması gerekir. Ashâb-ı kirâmın anlayış ve uygulamaları da Hz. Peygamber'in kontrolünden geçmiş olmaları bakımından önemlidir. Bu bakımdan onlardan aktarılan izahlar da bağlam dışı yorumlar için referans alınabilir. Bu makalede ele alınan âyetler içerisinde örnek vermek gerekirse, Nisâ sûresinin 29. âyetinde geçen "وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ" beyanının bağlam dışı yorumuna Amr b. Âs'ın te'vilinin delil gösterilmesi, bu yönde bir faaliyettir.

Burada özellikle belirtmek gerekir ki mesela intihar yasağının Kur'an'da olmadığını söylemek gibi genel hükümlere gitmeden önce konuyla ilgili Kur'an ifadelerini bağlamla birlikte veya bağlam dışı olarak değerlendirmekte yarar vardır. Bu değerlendirmeden sonra bile Hz. Peygamber'in hükümlerinin nihayetinde Kur'an'ın hükümlerinin beyanı olduğu ve ilgili âyette yer alan "Allah'ın resûlünün verdiği alınması ve yasakladığından kaçınılması" emri gereği, hadislerde açık bir şekilde var olan bir hususun Kur'an'da olmadığını söylemek isabetli olmasa gerektir.

İşârî/tasavvufî izahlarda ise ortaya konan yorumların sūfînin seyrü sülûk tecrübesi neticesinde içine doğan sezgilere göre çeşitlilik arz etmesi gayet doğaldır. Zaten bu yorumlar, herkese dikte edilemeyecek ilhamlar kabilindedir. Ancak bu tür açıklamaların tefsirden ziyade bazı manevi hakikatlere işaret eden te'viller olarak sunulması ve en azından yapılan yorumların yegâne olmadıklarının ifade edilmesi, özellikle günümüzde yanlış anlamalara sebebiyet vermeme bakımından önemlidir. İşârî yorumların, genel itibarıyla Bursevî ve Âlûsî'nin eserlerinde sunulduğu gibi ikinci derecede izahlar olarak beyan edilmesi daha uygun gözükmektedir.

Netice olarak Kur'an yorumlarında bağlamın göz ardı edilemeyeceği ortadadır. Bununla birlikte bağlam dışı yorumlar da Kur'an'ın cihanşümullüğü açısından zaman zaman gerekli olabilmektedir. Bağlam dışı yorumlar ise ancak Kur'an ve sünnet kontrolünde yapılmalıdır.

Kaynakça / Reference

- Abdülbâkî, M. F. (1945). *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâz'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye.
- Albayatı, Y. A. Z. (2016). *Tefsirde Bağlam (Siyak) ve el-Muharrerü'l-Vecîz Örneği* (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Âlûsî, Ş. (ts.). *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'ul-mesânî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-'Arabî.
- Askerî, E. (ts.), *Mu'cemu'l-Furûki'l-lugaviyye*. b.y.
- Aydar, H. (2021). Müellifleri Tarafından Tamamlanamamış Tefsirler. *darulfunun ilahiyat* 32, 117-145.
- Bahçivan, M. (2020). *Kur'an Yorumunda Bağlamın Sınırlayıcılığı* (Yayınlanmamış doktora tezi). Yalova Üniversitesi, Yalova.
- Bakal, A. (2009). *Kur'an'ı Anlamada Siyak-Sibakın Önemi*. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi Yayınları.
- Bakî, R. (2008). *'Arâ'isü'l-beyân fi hakâ'iki'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Begavî, M. (1988). *Me'âlimü't-tenzîl*. thk. M. Abdullah en-Nemr vd. Riyad: Dâru Tayyibe.
- Buhârî, M. (1992). *el-Câmi'u's-sahih*. nşr. Bedreddin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Bursevî, İ. H. (1911). *Rûhu'l-beyân*. İstanbul: el-Matbaatü'l-Osmâniyye.
- Coşkun, M. (2014). *Kur'an Yorumunda Sîret-Nüzûl İlişkisi*. İstanbul: Fikir Yayıncılık.
- Cürcânî, S. Ş. (2003.) *et-Ta'rîfât*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'âşlî. Beyrut: Dâru'n-Nefâes.
- Çantay, H. B. (1996). *Tefsirli Kur'ân Meâli*. İstanbul: Risale.
- Dâmegânî, H. (1983). *Kâmûsü'l-Kur'ân ev islâhu'l-vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-kerîm*, thk. Abdülazîz Seyyidü'l-ehl. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.
- Demirci, M. (2018). *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Durmuş, Z. (2003). Yanlış Anlamlandırma ve Değerlendirmelere Konu Olan Bakara 54. Âyetindeki 'Uktulû Enfusekum' İfadesinin Çözümlemesi. *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler- 7* (17), 29-48.
- Ebû Dâvûd, S. (1992). *es-Sünen*. nşr. Bedreddin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ebû Zeyd, N. H. (1995). *en-Nass es-Sülta el-Hakîka*. Beyrut: el-Merkezü's-Sekâfiyyi'l-'Arabiyy.
- Erdal, M. (2006). Kur'an Meallerinde Hakikat-Mecaz İkilemi-Bakara Suresi 54. Âyet Bağlamında-. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (2), 183-198.
- Ezherî, M. (1964). *Tehzîbü'l-luğa*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr vd. Beyrut: ed-Dâru'l-Mısriyye.

- Ferâhîdî, H. (2002). *Kitâbu'l-'Ayn müratteben alâ hurûfi'l-mu'cem*. thk. Abdulhamîd Hendâvî. Beyrut: Dâr'ül-Kütübi'l-'İlmiyye.
- Gökkır, N. (2014). *Kur'an Dilinin Sosyo-Kültürel Bağlamı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Güman, O. (2013). *Fıkıh Usulü Literatüründe Siyak*. İstanbul: Gelenek Yayınları.
- İbn Düreyd, E. M. (1987). *Cemheretü'l-luga*. thk. Remzi Münir Ba'lebekî. Beyrut: Dârü'l-İlm lil-Melâyîn.
- İbn Kesîr, I. (2000). *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Mustafa Seyyid Muhammed vd. Kahire: Mektebetü Evlâdi'sh-Şeyh li't-Türâs.
- İbnü'l-Arabî, M. (1816). *Tefsîru İbni'l-'Arabî*. b.y.: y.y.
- İbnü'l-Cevzî, E. (1987). *Nüzhëtü'l-a'yüni'n-nevâzir fi 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir*. nşr. M. Abdülkerîm Kâzım er-Râzî. Beyrut: Müessesetü'r-risâle.
- İsfahânî, R. (1984). *Mukaddimetü Câmi'i't-tefâsîr*. nşr. Ahmed Hasan Ferhât. Küveyt.
- İsfahânî, R. (ts.). *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. nşr. Safvân Adnân Dâvûdî. Beyrut: ed-Dârü'sh-Şâmiyye.
- Kâşânî, A. (1600). *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. Riyad: Kral Soud Üniversitesi, Yazmalar, 2437.
- Kırca, C. (2014). Kur'ân'ı Anlama Sorunları ve Yöntemleri. *Bilimname* 26/1 (Ağustos), 7-24.
- Kurtubî, M. (2006) *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Kübrâ, N. (2009). *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye.
- Maden, Ş. ve Yiğitoğlu, M. (2018). Kur'an-ı Kerim ve Eski Ahit Bağlamında Buzağıya Tapan İsrailoğulları'na Ölüm Cezası Verilmesi Meselesi. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (Aralık), 425-446.
- Mâtürîdî, E. (2005-2007). *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu vd. İstanbul: Dârü'l-Mîzân.
- Mâverdî, A. (ts.). *en-Nüket ve'l-'uyûn*. nşr. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye.
- Mertoğlu, S. (2013). Vücûh ve Nezâir. *DİA*, c. 43, s. 141-143. İstanbul: TDV Yayınları.
- Mukâtil b. Süleyman. (2002). *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-'Arabî.
- Müslim, M. (1992). *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Bedreddin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Müslim, M. (1992). *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Bedreddin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nesâî, A. (1992). *Sünenü'n-Nesâî*. nşr. Bedreddin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Öz, A. (2016). *Kur'an'ı Anlamada Bağlam*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları.
- Paçacı, M. (2010). *Kur'ân'a Giriş*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları.

- Râzî, F. (1981). *Mefâtîhu'l-gayb: et-Tefsîru'l-kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Seâlibî, A. (1984). *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. nşr. Muhammed el-Mısırî. Beyrut: Mektebetü'l-Mütenebbî.
- Semerkindî, E. N. (2002). *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm/Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkindî*. thk. Ali Muhammed Muavvîd vd. Beyrut: Dâr'ul-Kütübi'l-İlmiyye.
- Serinsu, A. N. (2012). *Kur'an ve Bağlam*. İstanbul: Şule Yayınları.
- Taberî, M. (2001). *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî vd. Kahire: Dâru Hicr.
- Tirmizî, M. (1992). *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Bedreddin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Tiyek, F. (2015). *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Tüsterî, S. (2004). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*. thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd - Sa'd Hasan Muhammed Ali. Kahire: Dâru'l-Haram li't-Türâs.
- Uludağ, S. (2002). Kaşânî, Abdürrezzâk. *DİA*, c. 25, s. 5-6. İstanbul: TDV Yayınları.
- Uzun, N. (2016). *Bağlam ve Kur'an'ın Anlaşılması Üzerine*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Ünver, M. (1996). *Kur'an'ı Anlamada Siyâkı Rolü: Bütünlük Üzerine*. Ankara: Sidre Yayınları.
- Vâhidî, A. (2009). *et-Tefsîru'l-basît*. nşr. Muhammed b. Sâlih b. Abdillâh el-Fevzân vd. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye.
- Zemahşerî, M. (2009). *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. nşr. Halîl Me'mûn Şeyhâ. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.
- Zerkeşî, B. (ts.). *el-Bürhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru't-Türâs.

[itobiad], 2022, 11 (3): 1929-1936

Taberî Tefsiri'nin Kaynakları

Sources of Tabari's Tafsir

Burcu DİLEK

Arş. Gör. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Res. Asst. PhD, Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology

burcu.dilek@ibu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-9251-1390

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type : Kitap Değerlendirmesi / Book Review
Geliş Tarihi / Received : 30.08.2022
Kabul Tarihi / Accepted : 29.09.2022
Yayın Tarihi / Published : 30.09.2022
Yayın Sezonu : Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season : July-August-September

Atıf/Cite as: Dilek, B. (2022). Taberî Tefsiri'nin Kaynakları . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1929-1936 . DOI: 10.15869/itobiad.1168304

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Taberî Tefsiri'nin Kaynakları

Kitap Değerlendirmesi / Book Review

Mesut Kaya (İstanbul: İFAV Yayınları, 2022)

Öz

Mesut Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları* adlı kitabında Taberî'nin tefsirinde müracaat ettiği kaynakları tespit etmekte ve bu kaynakları detaylı bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Ayrıca yazar okuyucuya erken dönem tefsir birikimine dair zengin bir içerik sunmaktadır. Kitapta Taberî'nin günümüze ulaşmayan ilk dönem tefsirlerinden yaptığı nakiller incelenmektedir. Böylece elimizde olmayan tefsir kaynaklarının tespiti ve değerlendirilmesine ilişkin orijinal bilgiler paylaşılmaktadır. Dolayısıyla bu kitap, izlediği metod, kapsamlı içeriği ve sonuçları bakımından literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır. Tüm bu hususlar çalışmanın alan için sahip olduğu önemi göstermektedir. Bu değerlendirmede, Kaya'nın *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları* isimli çalışması yöntem ve içerik olarak ele alınmış, yazarın özgün yorumları ve ulaştığı sonuçlar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, et-Taberî, Mesut Kaya, Câmiu'l-Beyân.

Sources of Tabari's Tafsir

Abstract

In his book titled *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*, Mesut Kaya determines the sources that Tabari refers to in his tafsir and assesses these sources comprehensively. In addition, the author provides the reader a rich content about the early period of tafsir. In the book, the transmissions of Tabari from the first period commentaries that have not survived to the present day have been examined. Thus, original information about the identification and evaluation of tafsir sources that we do not have is shared. Therefore, this book has made a significant contribution to the literature in terms of its method, comprehensive content, and findings. All of these show the importance of the book for the field. In this review, Kaya's work titled *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları* was examined in terms of its method and content, and the author's original interpretations and research findings were analysed..

Keywords: Tafsir, al-Tabari, Mesut Kaya, Jami' al-Bayân.

Giriş

Taberî (ö. 310/923) tefsirini büyük oranda Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiünden nakledilen rivayetleri esas alarak telif etmiş zaman zaman bu rivayetlerle ilgili tercih ve tenkitlerde bulunmuştur. Dolayısıyla Taberî'nin tefsiri erken dönem tefsiriyle ilgili kapsamlı bir içerik sunmaktadır. Bu gerçekten hareketle Mesut Kaya *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları* başlıklı çalışmasında Taberî'nin sunduğu zengin tefsir bilgisinin hangi kaynaklardan kendisine ulaştığını tespit etmekte ve mezkûr kaynakları rivayetler, tefsir kitapları, tarih

kaynakları, lügat ve kıraat kaynakları şeklinde tasnif ederek bunlar üzerinde özgün değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Yazar kitabının önsözünde Taberî tefsirine olan ilgisinin lisans yıllarında başlayıp zamanla nasıl şekillendiğinden, doktora çalışması sürecinde ve sonrasında yaptığı okumalar neticesinde Taberî'ye dair zihninde oluşan çalışma konuları ve ulaştığı sonuçlardan bahsetmektedir. Görünen o ki söz konusu okuma sürecinde Kaya'yı en çok etkileyen bilgilerden birisi Fuat Sezgin'in (ö. 2018) "Taberî'nin tefsirinde aktardığı nakilleri şifahî olarak değil yazılı kaynaklardan edindiği" (s.13) yönündeki tespiti olmuştur. Bu bilginin yazarı, Taberî'nin kaynaklarını çalışmaya iten güçlü saiklerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Zaten çalışma boyunca bahsi geçen bilgiye yapılan atıflar da bize bunu göstermektedir. Ayrıca yazar yöntem olarak Fuat Sezgin'in, bir eserin kaynağını çıkarmaya yönelik sunduğu metoda da çalışması boyunca referanslarda bulunmaktadır. Böylece kitabında yaptığı şeyi "Klasik bir eserde, açık veya örtük istifade edilen eski tarihli eserlerin belirlenip bunlarla söz konusu eserin mukayesesini yaparak kaynak eserlerin hangi noktalardan ve ne sıklıkla kullanıldığını, asli veya tali kaynaklık yönlerini ortaya koymaktır." (s.97-98) şeklinde ifade etmektedir. Taberî'nin tefsirinin böylesi bir çalışmaya konu olmasını da bahsi geçen eserin kapsam, yöntem ve içerik olarak bir "dönüm noktası" (s.98) oluşuyla ilişkilendirmektedir. Kitapta bir eserin kaynaklarının tespiti ile ilgili önemli çalışmaların varlığına dikkat çekilerek yapılan literatür değerlendirmesi neticesinde Taberî tefsirinin kaynakları açısından literatürde bir eksikliğin olduğu ortaya koyulmuştur. Bu saiklerden hareketle kitabın adında da açıkça belirtildiği gibi yazarın çalışmasında temel amacı Taberî'nin tefsirinde müracaat ettiği kaynakların bir haritasını çıkarmak olmuştur.

Kitap bir giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Yazar çalışmasının giriş kısmında "Tefsir tarihinin dönemlendirilmesi" ile ilgili bir tasnif kaleme almıştır. Bir müfessir ve onun tefsiri hakkında yapılacak çalışma için en temel araştırmalardan biri müfessirin yaşadığı dönemin ilmî atmosferi ve bu atmosferde müfessirin edindiği yerin tespiti olduğunu söyleyebiliriz. Kaya da kitabının ana konusu ile ilgili yapacağı tespit ve değerlendirmelere yardımcı olacak mahiyette girişte bu tasnif denemesini sunmaktadır. İlk olarak daha önce telif ettiği bir makalesinde tefsir tarihini "teşekkül dönemi", "sistemleşme dönemi", "olgunluk dönemi" ve "modernleşme dönemi" şeklinde ayırdığından bahsetmektedir (s.21). Ardından konuyla ilgili okumalarını sürdürdüğünü ifade eden Kaya, bu süreçte dikkatini çeken İbrahim Rufejde'ye ait bir dönemlendirme denemesinden söz etmektedir (s.22-23). Kendisinin ve Rufejde'nin dönemlendirmesini kıyaslayan yazarın burada bir özeleştiride bulunarak Rufejde'nin dönemlendirmesini "çok da aşamadığını" söylemesi aynı zamanda onun akademik tavrı açısından önemli bir detaydır. Sonrasında ise Kaya, Rufejde'nin çalışmasını da dikkate alarak "bir tasnif denemesi" sunmuştur (s.21-68). Burada yazar her dönemin önemli isimleri ve eserlerinden, ayırıcı özelliklerinden bahsetmekte, verdiği tüm bu bilgileri bölümün sonunda bir tablo ile özetlemektedir. Böylece tefsir tarihinde Taberî'nin içinde bulunduğu ilmî ortama ve bu ortamda kendisinin konumuna dair de okuyucuya bir fikir vererek sonraki bölümlere hazırlık mahiyetinde bir giriş yapmaktadır. Ancak kitabın asıl konusu olan Taberî ve tefsirine ilişkin genel mülahazaların zikredildiği birinci bölüme kıyasla tefsir tarihinin dönemsel olarak tasnifine ayrılmış girişin uzunluğu olumsuz

anlamda dikkat çekmektedir. Çünkü kitabın girişinin böylesi kapsamlı bir tasnif denemesine ayrılması, çalışmanın temel amacının gölgede kalması ihtimaline kapı aralamaktadır.

Çalışmasının “Taberî ve Tefsiri” başlığını taşıyan birinci bölümünde Kaya ilk olarak Taberî'nin ilim yolculuklarını ele almaktadır. Bu yolculukları bir harita üzerinden göstererek okuyucuya görsel olarak rihleler hakkında bilgi vermektedir (s.76). Daha sonra yazar tarih ve tabakat kitaplarında Taberî'nin tefsirine dair zikredilen övgülerden bahsetmekte ve bu kaynaklardaki bilgilerden yola çıkarak tefsirin yazıldığı tarihe dair tespitlerde bulunmaktadır. Ardından aynı başlıkta kaynaklarının tespit edileceği tefsirin temel özellikleri aktararak okuyucu bir sonraki bölüme zihnen hazırlanmaktadır. Örneğin burada zikredilen önemli özelliklerden birisi Taberî'nin “rivayet-dirayet bütünlüğünü” (s.85) gözetmesidir ve böylece Taberî'nin kaynak olarak aktardığı rivayetlere yaklaşımı ortaya koyulmaktadır. Yine onun rivayetlerden ya da tedvin edilmiş tefsirlerden edindiği lügavî verileri kullanma biçimi, isrâiliyat haberlerine yaklaşımı ile ilgili aktarılan bilgiler de bu kabildendir. Birinci bölümde yazarın bahsettiği önemli hususlardan bir diğeri Taberî tefsirinin yönteminin hüccet, rivayet, icmâ, zahîrî anlamın öncelenmesi, Arapların kullanımı, bağlam, Taberî'nin mübhem hususlara yaklaşımı, aklın tefsirindeki yeri gibi unsurlarının açıklanması olmuştur. Tüm bu hazırlayıcı bilgiler Taberî'nin tefsirinde kaynaklarını kullanma yöntemini, tercih ve tenkitlerinde neleri dikkate aldığını göstermesi açısından kitabın temel araştırma konusunu desteklemektedir.

Bu bölümde ayrıca bir sonraki bölüme hazırlık mahiyetinde Taberî'nin kaynaklarına dair genel bir değerlendirme yapılmaktadır. Özellikle vurgulanan husus ise Sezgin'in, Taberî'nin kaynaklarının yazılı olduğuna dair ulaştığı sonuç olmuştur. Yazar konuyla ilgili en isabetli görüşün Sezgin'e ait olduğunu ifade etmekte onun hakim olan, kaynakların şifahî oluşuna dair kanaatin aksini ispat ettiğini vurgulamaktadır. Sonrasında ise kendisinin de müracaat edeceği Sezgin'in kaynak çıkarma yöntemini açıklamaktadır. (s.110-113) Böylece birinci bölüm okuyucuya yazarın, çalışmasının ana konusu olan Taberî tefsirinin kaynaklarını çıkarırken mezkûr tefsirle ilgili hangi hususları gözetceği, temel kaynaklarının neler olacağı ve nasıl bir yöntem takip edeceğini sunmaktadır. Yazarın burada ve kitabın ilerleyen başlıklarında Taberî'nin kaynaklarının yazılı olduğuna ilişkin verdiği bilgiyle ilgili bir hususa açıklık getirmek gerekmektedir. Kaya çalışmasının önsözünde “Taberî'nin naklettiği bütün rivayetleri icazetini aldığı erken dönem tedvin edilmiş tefsirlerden rivayet ettiğini” söylemektedir (s.13). Ancak kitap boyunca zaman zaman Taberî'nin rivayet hakkını almadığı kaynaklardan bulunduğu nakillere dair örnekleri görmekteyiz. Dolayısıyla buradaki “bütün” ifadesi söz konusu örneklerle çelişki arz etmektedir. Bu ifadenin sehven yazılma ihtimali yüksektir. Zaten yazar kitabın başka bölümlerinde Taberî'nin bütün rivayetleri değil ama tamamına yakını icazet aldığı kaynaklardan aktardığını ifade etmektedir. Bu duruma örnek olarak yazarın “Oysa Taberî neredeyse bütünüyle rivayet hakkına sahip olduğu kitaplardan bu bilgileri nakletmiştir.” şeklindeki ifadeleri verilebilir (s.108).

Çalışmada Taberî tefsirinin kaynakları; Mücahid b. Cebr'in (ö. 103/721) rivayetleri, tefsir kaynakları, tarih kaynakları, lügat ve kıraat kaynakları şeklinde tasnif edilmiş ve farklı bölümlerde bu kaynaklar incelenmiştir. Bu minvalde ikinci bölümün konusu Mücahid b.

Cebr'in Taberî tefsirindeki rivayetleri olmuştur. Yazar bu bölümü Mücahid b. Cebr rivayetlerine ayırmasının gerekçesini ise Taberî'nin, tefsirinde en çok nakilde bulunduğu tâbiîn müfessirlerinden birinin Mücahid olması şeklinde ifade etmektedir (s.117). Ayrıca Mücahid'in İbn Abbas'ın tefsirinin sonraki nesle intikalinde en önemli isimlerden biri olması da kitapta vurguyla bahsedilen bir husustur. Daha sonra yazar Mücahid'in tefsir yöntemine dair ayırt edici hususları zikretmektedir. Böylece okuyucuya Mücahid ve Taberî'nin tefsir anlayışının benzer ve farklı yönlerini görme imkânı sunmaktadır. Kaya'nın ikinci bölümde sorduğu dikkat çeken sorulardan birisi ise Mücahid'in bir tefsir tedvin edip etmediğine yönelik olmuştur. Kitabın en temel referanslarından biri olan Sezgin'in ulaştığı sonuca göre Mücahid bir tefsir tedvin etmiştir ve onun tefsirinin Taberî tefsirindeki bilgilerle yeniden ortaya çıkartılması mümkündür. (s.123) Ancak yazar Mücahid'in tefsirini "yeniden inşa" etmek için Taberî tefsirinin yeterli olmayacağını, başka kaynaklara da müracaat etmek gerektiğini ifade etmektedir. (s.127) Kaya kitabında çok uzun bir bölüm ayırdığı Mücahid rivayetlerinin Taberî tefsirinde kullanılma biçimlerine ilişkin yaptığı değerlendirmelerle bu rivayetlerin Taberî tefsirine içerik ve yöntem olarak da etkisini ortaya koymaktadır.

Taberî'nin Mücahid'den naklettiği rivayetleri farklı tariklerle aktardığını, bu tariklerin toplandığı râvilerin tasnifiyle Mücahid'den rivayet alan râvileri değerlendireceğini ve böylece Taberî'nin kaynaklarına erişeceğini ifade eden Kaya, Mücahid'den en fazla rivayet nakleden on râviyi incelemektedir. Bu tarikler arasında İbn Ebî Necîh (ö. 130-747-748) tarihinin Taberî'nin Mücahid'in tefsirini nakletmede en fazla kullandığı tarik olduğunu ifade etmektedir. Yazar burada İbn Necîh'in râvileri olan İsa b. Meymûn (ö. 161-170), Şibl b. Abbâd (ö. 148/765) ve Verka b. Ömer (ö. 160/776) tariklerinden yoğun bir şekilde nakilde bulunulduğunu söyleyerek şu önemli sonuca ulaşmaktadır: "Taberî'nin Mücahid, İbn Ebî Necîh, İsa b. Meymûn/Şibl/Verka senediyle naklettiği rivayetlerin kaynağı, bu şahıslar tarafından tedvin edilmiş tefsir kitapları, dolaylı olarak da Mücahid'in tefsiri olmalıdır." (s.139). Kaya bu tarikler dışında Mücahid'in Taberî'ye ulaşan rivayetlerinin farklı tariklerini inceleyerek değerlendirmelerde bulunmakta ve kapsamlı bir râvi ağı ortaya koymaktadır. Aynı zamanda bahsettiği rivayet tariklerinin ilk kaynağına doğru izini sürerek tefsir nispet edilen şahıslarla ilgili bilgilerin sağlanmasını da yapmaktadır. Bunun yanında Taberî'nin kaynak olarak kullandığı ve elinde olan tefsirlerin tam haliyle bugün bize ulaşmış olup olmadığına dair elde ettiği sonuçları paylaşmaktadır. Yine yazar, Taberî'nin bir râviden aktardığı rivayetlerin tefsirin tamamında veya bir bölümünde kullanılmasından hareketle değerlendirmede bulunarak Taberî'nin elinde söz konusu râvinin tefsirin tamamının mı yoksa bir bölümünün olduğuna ilişkin kanaatlerini zikretmektedir. Kaya rivayette geçen ibarelerden hareketle Taberî'nin tefsirinde müracaat ettiği kaynak tefsirlerin rivayet hakkına sahip olup olmadığına dair yorumlarını da yeri geldikçe ifade etmektedir. Bu gibi izahlar Kaya'nın çalışmasının orijinalliğini gösterme konusunda oldukça dikkat çekicidir. Yazar her tarihin sonunda, o tarihin rivayet dağılımını gösteren tablolarla da okuyucuya görsel bir şema sunmaktadır. Kitapta hemen her tarihte zikri geçen râvilere dair özet bilgiler verilmekte ve bu noktada zengin bir tarih ve tabakat literatürüne referansta bulunmaktadır.

Üçüncü bölümde ise Taberî tefsirinde müracaat edilen temel tefsirler ele alınmaktadır. Taberî'nin farklı tefsir kaynaklarına dair bilgi sunan yazar ilk olarak Ali b. Ebî Talha'nın

(ö. 143/760) İbn Abbas rivayetlerini topladığı sahifesini incelemekte, Taberî'nin sıklıkla kullandığı bu tefsirin daha çok, kelime açıklaması içerdiğinden bahsetmektedir. Daha sonra Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/725), Atıyye el-Avfî (ö. 111/729-30) ve Süddî'nin /ö. 127/745) tefsirlerini inceleyen yazar bu müfessirlerin rivayetlerinin güvenilirliğine dair aktarılan bilgileri değerlendirmektedir. Yazar munkatı olduğu söylenen Ali b. Ebî Talha ve Dahhâk'ın İbn Abbas tariklerinin Taberî tefsirinde kaynak olarak kullanılmasına ilişkin şahsi bir yorumda bulunmaktadır. Buna göre Taberî bahsi geçen bilgiye itibar etmeyip râvilerin sika olmalarını esas kabul etmekte ve aradaki inkitan rivayetlerin güvenilirliğine zarar getirmeyeceğini düşünmektedir (s.213). el-Avfî tarikinin de zayıf olduğuna dair ihtilaflardan bahseden yazar Taberî'nin aynı şekilde bu ismin sika olduğuna ilişkin bilgiyi esas aldığını, mezkûr rivayetleri diğer tariklerden gelen rivayetlerle kıyasa tâbi tuttuğunu ve böylece onları tefsirinde kaynak olarak kullandığını ifade etmektedir. Taberî'nin, bu rivayetlerin kullanılmadığı takdirde tefsir adına bir kayıp olacağını düşünmüş olma ihtimali Kaya'nın bahsedilen rivayetlerin kullanılmasına ilişkin zikrettiği bir diğer sebeptir (s.221-222). Yazar benzer tartışmaların Süddî tefsiri için de yapıldığını ancak Taberî'nin yine bu tefsiri kaynak olarak kullandığını ifade etmektedir (s.229). Her ne kadar yazar birtakım kanaatlerini paylaşırsa da Taberî'nin bu tarikleri kullanmasının sebepleri veya teknik anlamda kriterleri araştırmaya açık görülmektedir. Yazar bu bölümde tıpkı bir önceki bölümde olduğu gibi Taberî'nin müracaat ettiği tefsirlerin rivayet hakkını alıp almadığına dair değerlendirmelerde bulunmaktadır. Taberî'nin rivayet aktardığı tefsirlerin farklı tariklerine yer verilmekte ve bunlardan gelen rivayet örnekleri sunulmaktadır. Aynı şekilde bu kaynakların tefsir yöntemlerine ve karakteristik özelliklerine dair özet bilgiler rivayetlerle örneklendirilmektedir. Bu bölümde yazar, Taberî'nin eleştiri konusu olan Kelbî'nin (ö. 146/763) tefsirinden nakilde bulunmadığına dair oluşan kanaatin aksini savunmakta ve Taberî'nin Kelbî'den elliye yakın yerde rivayet aktardığını ifade etmektedir. Öte yandan birkaç sayfa sonra Taberî'nin nakillerinin doğrudan Kelbî'den olmadığını sahih isnadlar ve güvenilir ikincil kaynaklar aracılığıyla edinilmiş rivayetler olduğunu belirten yazar direkt alıntı olmaması açısından Taberî'nin Kelbî'den nakilde bulunmadığı görüşünün haklılık payına değinmektedir (s.315). Bu da yazarın ihtiyatlı yaklaşımını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Ayrıca yazara göre Taberî'nin, bizzat eleştirdiği Kelbî'nin rivayetlerini diğer kaynaklarla uyuşması halinde kabul etmesi önemli bir detaydır. Taberî'nin Mukatil b. Süleyman'dan (ö. 150/767) nakilde bulunmaması ise yazar için araştırılmaya muhtaç bir meseledir.

Taberî'nin bir tarih kitabını tefsirinde kaynak olarak kullanmasını ve farklı disiplinleri tefsire dahil etmesini "tefsirde bir dönüşüm" (s.357) olarak ifade eden yazar, dördüncü bölümde İbn İshak'ın (ö. 151/768) *el-Megâzî*'sinin Taberî tefsirinin kaynakları arasındaki yerini tespiti çalışmaktadır. Kaya Taberî'nin, İslam öncesinden bahseden ayetlerle peygamber kıssalarını konu edinen ayetlerin tefsirinde *el-Megâzî*'den sıklıkla nakilde bulunduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda Taberî tarihi ve tefsiri üzerine yapılan çalışmalara referansta bulunarak Taberî'nin elinde İbn İshak'ın *el-Megâzî*'sinin tam haliyle bulunduğunu, bu kitaptan alıntılar yaptığını aktarmaktadır. Bu hazırlayıcı bilgilerden sonra yazar Taberî'nin İbn İshak'tan aldığı Hz. Peygamber, sahabe, tâbiîn, Vehb b. Münebbih ve Ehl-i kitap râvilerinin rivayetleri ile bizzat İbn İshak'ın rivayetlerini incelemektedir. İbn İshak'ta biten rivayetlerin kaynağına dair yazarın "Ehl-i kitap'tan

kadim kitapları bilen mühtedi veya gayr-i müslim râvilerdir." (s.355) şeklindeki kanaati dikkat çekmektedir. Yazar bu tarz rivayetlerle ilgili örnekleri İbn İshak'ın Ehl-i kitaptan yaptığı nakiller başlığında zikretmektedir. Ayrıca Taberî'nin Enfâl ve Tevbe sûrelerinin tefsirinde de İbn İshak'a müracaat ettiğini ifade etmektedir. Kaya böylece kendisi de aynı zamanda bir tarihçi olan Taberî'nin tefsirine bu kimliğini nasıl yansıttığını, önemli bir tarih kaynağını yöntem ve içerik olarak ne şekilde kullandığını ortaya koymaktadır.

Çalışmanın son bölümünde Kaya, Taberî tefsirinin lügat ve kıraat kaynaklarını incelemektedir. Lügavî tefsirin ortaya çıkışı ve gelişimine dair kısa bir girişle bölüme başlayan yazar yine okuyucuyu asıl konuya hazırlamayı ihmal etmemiştir. Ayrıca yazar burada lügavî tefsirlerin tahkiklerini yapan müelliflerin, çalışmalarında Taberî'nin tahkik edilen metne yaptığı müracaatlara dair zikrettikleri bilgileri de aktarmaktadır. Bu durum hem Taberî'nin söz konusu kaynağı kullandığına dair bir delildir hem de muhakkiklerin referans olarak vurguladıkları Taberî tefsirinin otoritesini bir başka açıdan gösteren önemli bir detaydır. Taberî'nin lügavî nakillerde bulunduğu isimleri yazar Zeyd b. Ali (ö. 122/740), Ebû Ubeyde (ö. 209/824?), Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830?), Ferrâ (ö. 207/822), Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö. 224/838) ve İbn Kuteybe (ö. 276/889) olarak zikretmektedir. Kaya aynı zamanda Taberî'nin bu kaynakları kullanma biçimini, tenkit ve değerlendirmelerini seçtiği tefsir örnekleri üzerinden açıklamaktadır. Taberî'nin Kûfe ve Basra dil okullarının görüşleri arasında bir tercihe gitmeksizin her iki okulun yaklaşımına da tefsirinde yer verdiğini söylemektedir (s.383). Ayrıca Tâberî'nin aktardığı bilgileri bazen müelliflerinin isimlerini zikrederek tefsirine aldığını bazen de müellifin mensup olduğu okula atıfta bulunarak kullandığını veya hiç isim vermeksizin aktardığını örnekler üzerinden göstermektedir. Özellikle yazarın Taberî'nin Kasım b. Sellam'dan yaptığı nakillerle ilgili değerlendirmeleri dikkat çekmektedir. Buna göre Taberî müellifin sadece elimizde olan kitaplarından değil günümüze ulaşmayan kitaplarından da istifade etmiştir (s.393). Kaya bu sonuca rivayetler üzerinde yaptığı incelemeler sonucunda ulaşmaktadır. Bu da yazarın çalışmasında bize sadece Taberî'nin kaynaklarını aktarmakla kalmadığını aynı zamanda bu kaynakları birçok farklı açıdan incelediğini göstermektedir. Bu başlıkta da Taberî'nin nakilde bulunduğu kaynağın rivayet hakkına sahip olup olmadığı, kitabın tamamının elinde olup olmadığı gibi sonuçlardan bahsedilmektedir.

Kitabın içerik olarak önemini göstermesi açısından yazarın çalışması boyunca sıklıkla müracaat ettiği bazı isimlere ve eserlerine değinecek olursak bu noktada en çok dikkat çeken kaynaklardan ikisi M. Fuat Sezgin'in *Buhârî'nin Kaynakları* ve *Târîhü't-Türâsî'l-Arabî* adlı eserleridir. Ayrıca Goldziher'in (ö. 1921) *Mezâhibü't-Tefsîri'l-İslâmî* başlıklı çalışması ile Cevad Ali'nin (ö. 1987) Taberî tarihi üzerine kaleme aldığı *Mevâridü Târîhi't-Taberî* eseri öne çıkan kaynaklar arasındadır. Bunların yanında yazar çalışmasında incelediği râvilerin hayatlarına ve ilmî durumlarına dair verilere ulaşmak için birçok tarih ve tabakat kitabına başvurmuştur. Zikri geçen kaynaklar arasında İbn Sa'd (ö. 230/845), İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995?), Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), Süyûtî (ö. 911/1505), Zehebî (ö. 1977) gibi isimlerin eserleri zikredilebilir. Erken dönem rivayet malzemesini görebileceğimiz tefsirlerin yanında bu döneme ilişkin kaleme alınmış akademik çalışmalar da kitabın önemli kaynaklarıdır. Ayrıca Kaya, klasik eserlerin kaynaklarını tespit etme amacını taşıyan çalışmalara da müracaatta bulunmuştur. Kitapta

genel olarak akıcı ve kolay takip edilebilir bir üslup kullanılmıştır. Bununla birlikte kitapta tespit edilen Taberî tefsirinin kaynakları rivayetin geldiği kaynaktan Taberî'nin şeyhlerine doğru ilerleyen tablolarla ifade edilerek çalışma görsel olarak da desteklenmiştir.

Mesut Kaya Taberî tefsirinin kaynaklarını büyük ölçüde tespit edip incelediği bu çalışmada araştırmacılara erken dönem tefsir literatürüne dair zengin bir içerik sunmaktadır. Yazar bu literatürü sadece isim ve eserleri peşi sıra zikretmek yerine, çalışmada ortaya koyduğu kaynak ağına ilişkin ilgi çekici değerlendirmelerde bulunmaktadır. Dolayısıyla Kaya burada doğası gereği betimleyici bir çalışma konusunu ulaştığı sonuçlarla ve kurgusuyla bunun çok ötesine taşımaktadır. Bu kitap aynı zamanda hem Taberî tefsiri hem de erken dönem tefsir birikimini içeren diğer klasik tefsirlere dair ileride yapılabilecek çalışmalara iyi bir örnek olması bakımından alanında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Özellikle Kaya'nın, Taberî'nin isim belirtmeksizin fıkıh ve kelama dair aktardığı görüşlerin kaynağına ilişkin bir çalışma yapılabileceğinden bahsetmesi bunu teyit etmektedir. Yine kitapta bahsedilmeyen ve daha detaylı bir araştırmayla tespit edilebilecek Taberî'nin diğer rivayet ve lügat kaynaklarının çıkartılması yazarın sunduğu bir başka öneri olmuştur (s.402). Dolayısıyla bu kitap erken dönem tefsir birikiminin Taberî tefsirindeki izdüşümünü sunarak Taberî'nin kaynaklarını tespit etmenin yanında hem Taberî gibi zengin rivayet malzemesi sunan klasik metinlerin kaynaklarına hem de erken dönem tefsir faaliyetlerine ilişkin yapılabilecek yeni çalışmalara öncülük edecek mahiyettedir.